

YOZGAT

SELÇUKLU, BEYLİKLER VE OSMANLI DÖNEMİ

II. CİLT

Editör
Ebubekir GÜNGÖR
Serkan POLAT
Ömer Faruk ÇAKIR
Mehmet ALTUNTAŞ
Levent YAZICI

YOZGAT SELÇUKLU, BEYLİKLER VE OSMANLI DÖNEMİ

II. CİLT

Editör:

Ebubekir GÜNGÖR

Serkan POLAT, Ömer Faruk ÇAKIR, Mehmet ALTUNTAŞ, Levent YAZICI

ISBN

978-605-342-757-5

İçeriği ile ilgili tüm hukuki sorumluluk yazarlarına aittir.

2. Baskı: Ankara 2023

Kültür Bakanlığı Yayıncılık Sertifika No: 44397

© Akçağ Yayınları 2023

Fikir ve Sanat Eserleri Yasası gereğince bu eserin yayın hakkı anlaşmalı olarak Akçağ Yayınları'na aittir. İzinsiz kısmen ya da tamamen çoğaltılıp yayınlanamaz.

Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Baskı: POYRAZ OFSET - SULTAN KÖSE

İVEDİK OSB. 1534. Cad. No:9

YENİMAHALLE/ Ankara

AKÇAĞ BASIM YAYIM PAZARLAMA A.Ş.

Saraykent Sanayi Sitesi, Saray Mah. 52. Sok. No:23

Kahramankazan - ANKARA

Tel. 0 312 432 17 98 - 433 86 51

Fax. 0 312 432 28 52

www.akcag.com.tr

akcag@akcag.com.tr

YOZGAT
SELÇUKLU, BEYLİKLER VE
OSMANLI DÖNEMİ

II. CİLT

YOZGAT TARİHİ VE KÜLTÜRÜ KURUMLARARASI DESTEKLİ PROJE

Yayın/ Danışma Kurulu

Prof. Dr. Bayram DURBİLMEZ (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)

Prof. Dr. Hamza KELEŞ (Gazi Üniversitesi)

Prof. Dr. İhsan BULUT (Akdeniz Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ (Gazi Üniversitesi)

Prof. Dr. Necati Fahri TAŞ (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)

Prof. Dr. Yunus KOÇ (Hacettepe Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Namık ASLAN (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)

Proje Yürütücüsü

Doç. Dr. Ebubekir GÜNGÖR (Yozgat Bozok Üniversitesi)

Alan Editörleri

Doç. Dr. Ebubekir GÜNGÖR	Yürütücü/Editör
Doç. Dr. Hacer SANCAKTAR	Araştırmacı/ Arkeoloji Alan Editörü
Doç. Dr. Erdem SARIKAYA	Araştırmacı/ Edebiyat Alan Editörü
Doç. Dr. Mehmet ALTUNTAŞ	Araştırmacı/İlahiyat Alan Editörü
Dr. Öğr. Üyesi Esra BALIKÇI	Araştırmacı/Turizm Alan Editörü
Öğr. Gör. Dr. Selman TEMİZ	Araştırmacı/Turizm Alan Editörü
Dr. Öğr. Üyesi İlgül KAYA	Araştırmacı/ Sanat Tarihi Alan Editörü
Dr. Öğr. Üyesi Şenay ARAS DOĞAN	Araştırmacı/Sağlık Alan Editörü
Dr. Öğr. Üyesi Ömer Faruk ÇAKIR	Araştırmacı/Ortaçağ Alan Editörü
Dr. Öğr. Üyesi Serkan POLAT	Araştırmacı/Yeniçağ Alan Editörü
Dr. Öğr. Üyesi Onur ÇELEBİ	Araştırmacı/Cumhuriyet Tarihi Alan Editörü
Arş. Gör. Esra KIZIL	Araştırmacı/Sekretarya
Öğr. Serdar AYDIN	Araştırmacı / Fotoğraf
Dr. Öğr. Üyesi Levent YAZICI	Ziraat Alan Editörü

Bu çalışma Yozgat Valiliği, Yozgat Belediyesi ve Yozgat Bozok Üniversitesi kurumları tarafından 16.04.2021 tarihli protokol ve 07.10.2022 tarihli ek protokol ile kurumlararası proje olarak desteklenmiştir.

TAKDİM

Tarihöncesi çağlardan itibaren pek çok uygarlığa ev sahipliği yapan Anadolu'nun kalbinde konumlanmış Yozgat, Bozok Platosu'nu kendilerine yaşam alanı olarak belirleyen Türkmen boylarının kurup geliştirdikleri bir kenttir. Modern bilimsel araştırmalar Yozgat'ımızın ve yakın çevresinin çok eski çağlardan beri yerleşim gördüğünü ve çeşitli uygarlıkların izlerini taşıdığını kanıtlamıştır. Yozgat'ta ulusal ve uluslararası üniversitelerin yürüttüğü arkeolojik kazı ve yüzey araştırmaları bölgenin tarihine ışık tutmaktadır ve her geçen gün yeni veriler kentin geçmişinin bilinen tarihinden daha eskilere uzandığını ortaya koymaktadır. Bilimsel ve tarihi verilerin gösterdiği üzere Yozgat, Tunç ve Demir Çağı'na ait höyükleri, Roma ve Bizans Dönemi yerleşimleri, Orta Çağ boyunca önemli ticaret güzergâhları üzerinde olması nedeniyle Anadolu Selçuklu Dönemi'ne ait han ve köprü, Osmanlı ile Cumhuriyet Dönemi'nden ayakta kalan dini, sivil ve kamu yapıları ile oldukça zengin bir tarihi ve kültürel mirasa sahiptir.

Bozok Bölgesi'nin mücevheri Yozgat özellikle Çapanoğullarının katkılarıyla 18. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar kesintisiz olarak gelişmeye devam etmiştir. Yozgat'ta Çapanoğulları Camii, Başçavuş Camii, Tokmak Hasan Paşa Camii, Nizamoğlu Konağı gibi yapılar başta olmak üzere, sanatsal ve estetik değeri haiz, Türk-İslam ve Avrupa Sanatının çeşitli üsluplarının Yozgat'a taşınarak yerel özellikler ile harmanlandığı çok sayıda tarihi yapı inşa edilmiştir. Kent 19. yüzyılda Avrupalı seyyahların durak noktası olmuş; seyyahlar gezip gördükleri yerlere ilişkin izlenimlerinde Yozgat'a da yer vermişlerdir. Son yıllarda Yozgat kenti Türk sinemasında dahi kendine yer edinmiştir.

Bir kentin tarihi, sanatsal ve kültürel mirasının geleceğe aktarılmasında ve bu mirasın yaşatılıp korunmasında kaynak eserlerin önemi tartışmasızdır. Bu bağlamda, hem Yozgat'ın ulusal ve uluslararası düzeyde tanıtımı hem de yeni nesillere bu kentin zengin mirasını koruyup gözetmeyi güdüleyecek, akademik ve bilimsel düzeyi yüksek bir eser dizisi Yozgat Valiliğimiz, Yozgat Belediyesi ve Yozgat Bozok Üniversitesi'nin işbirliğinde hayata geçirilmiştir. 4 ciltten oluşan bu eser alanında uzman çok sayıda akademisyen ve araştırmacı tarafından uzun bir süreci kapsayan araştırma ve çalışmaları sonucunda ortaya konulmuştur.

Yozgat'ın tarihi, sanatsal, edebi, dini ve turistik değerlerini derinlemesine ele alan bu eser dizisinin hazırlanması sürecindeki destekleri nedeniyle Yozgat Belediye Başkanımız Sayın Celal Köse'ye ve Yozgat Bozok Üniversitesi Rektörümüz Sayın Prof. Dr. Ahmet Karadağ'a teşekkür ederim. Eser dizisinin tüm sürecini büyük bir özveri, titizlik ve çabalarıyla yürüten, Yayın Kurulu başta olmak üzere editör, editör kurulu ve yazarlarımızı gösterdikleri emeklerinden dolayı canı gönülden kutluyorum. Ortaya çıkan bu külliyyatın milletimize ve geleceğimize hayırlı olmasını diliyorum.

Ziya POLAT

Yozgat Valisi

TAKDİM

Şairlerimizden Arif Nihat Asya Yozgat'ı "güler yüzlü şehir" olarak tanımlamıştı. Yozgat bu tanımlamayı fazlasıyla hak eden bir şehirdir. Zira Anadolu'nun tam kalbinde yer alması nedeniyle eski çağlardan beri farklı uygarlıkların geçiş merkezlerinden yer almış; insanıyla, doğasıyla ve tarihten aldığı mirasla misafirperverliği ve insan sevgisini en sıcak şekliyle yaşatmaya devam etmiştir. Büyük uygarlıklara ev sahipliği yapan Yozgat yaşattığı binlerce yıllık mazisiyle sadece Yozgatlılar için değil aynı zamanda dünya uygarlık tarihi için önemli bir şehir olmuştur. 17. yüzyıldan itibaren Türkmen beylerinin gelişimine katkı sağladıkları Bozok Bölgesi'nin en önemli yerleşim merkezi olma özelliğini uzun zaman koruyan Yozgat, bugün ayakta kalan tarihi yapıları ve tabiatın sunduğu zenginlikleri ile bilimsel araştırmalar için bir cazibe merkezidir.

Yozgat'ın somut kültürel mirası içinde arkeolojik açıdan son derece dikkat çekici veriler sunan tescillenmiş höyük, tümülüs, antik yerleşim ve arkeolojik sit alanı, mimarlık tarihi açısından oldukça önemli Ortaçağ, Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi yapısı, Türkiye'nin ilk doğal milli parkı olan Çamlık Milli Parkı gibi zenginlikler bulunmaktadır. Yozgat'ın türkü, mani ve destanlardan oluşan edebi ve folklorik mirası Anadolu kültür mozaiği içinde kendine önemli bir yer edinmiş; bu sözel kültür Anadolu halkının hafızasına mühürlenmiştir. Desti kebabı, çiğdem pilavı, madımak yemeği, düğürcük, bulama ve Arabaşı çorbası, parmak çörek, incir uyutması gibi gastronomik değerler Yozgat'ın geleneksel lezzetlerini temsil eder.

Yozgat'ın hem somut hem de soyut, her türden tarihi, dini, edebi ve kültürel mirasını belleklerde yaşatmak üzere, buna ek olarak Anadolu'nun zenginlikleri içerisinde Yozgat'ın önemini vurgulamak ve ortaya koymak amacıyla dört ciltten oluşan bu eser dizisini Yozgat Belediye Başkanı olarak desteklemiş olmaktan kıvanç duyuyorum. Yozgat Valiliği ve Yozgat Bozok Üniversitesi'nin işbirliğinde Belediyemizin de destekleriyle hazırlanan bu eser dizisi uzun ve zahmetli bir süreçten sonra ortaya çıktı.

Yozgat tarihi ve kültürünü yansıtan böylesine zengin bir eser dizisi pek çok kıymetli insanın katkılarıyla gerçekleştirildi. Eserin hazırlanma sürecindeki desteklerinden dolayı Yozgat Valimiz Sayın Ziya Polat'a ve Yozgat Bozok Üniversitesi Rektörümüz Sayın Prof. Dr. Ahmet Karadağ'a şahsım ve Belediyemiz adına teşekkürlerimi arz ederim. Eser dizisinin tamamlanmasındaki katkılarından dolayı yayın, editör kurulları ve yazarlarımızı kutluyor, emekleri için teşekkür ediyorum. Vatandaşlarımız ve milletimize hayırlı olmasını diliyorum.

Celal KÖSE

Yozgat Belediye Başkanı

TAKDİM

Anadolu; binlerce yıllık mazisi, farklı kùltürlere beşiklik eden mozaikçi, tarihe nakış nakış işlenmiş dokusu ile kadim coğrafyamız ve VATANIMIZ olmuştur. Bu coğrafya, Malazgirt'le medeniyetimizin ana unsuru Türk tarih ve kùltürümüzün merkezi konumundadır.

Her karışığı keşfedilmeyi bekleyen bu kadim coğrafyada Yozgat, Türkmen kùltürünün izlerini taşıyan Bozok diyarı olarak hâlâ kimliğini korumaktadır. Kuruluşu MS. 16. asra uzanan Yozgat, 1560 tarihinde bu bölgeye yerleşen Bozok Türkmenlerine atfen "Bozok" adını almıştır. Hatta milattan önce ve sonra Roma devrinde "Yozgatantes" olarak bilinen Yozgat diyarı; Roma-Bizans, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinden Cumhuriyet'e kadar tarihin farklı medeniyetlerine ev sahipliği yapmış; Anadolu'nun tam ortasında kùltür ve tarihi ile yaşayan bir hazine olarak varlığını sürdürmüştür.

Bir şehrin kimliğinin muhafazası için silüetinde yaşanan değişimlerde kùltürel mirasların korunması ne ise, o şehrin her yönü ile hafızasını geleceğe taşımak adına derinliğine ve kuşatıcı bir tarih, kùltür ve sanata yönelik araştırma, derleme ve vesikalardan mülhem kaynak eserlerin yazılması da o derece önem arz etmektedir. Tarih yazmanın tarih yapmak kadar önemli olduğu hakikatinden hareketle bugün hâlihazırda yaşayan kùltürel mirası, doğal güzellikleri ve keşfedilmeyi bekleyen coğrafyası ile Yozgat'ın her yönüyle tanıtılması; yaşanan çağda insanoğlunun beklentisi ve farkındalığı özelinde gereklilik, hatta zorunluluk olarak görülebilmelidir.

Yozgat Valiliği, Yozgat Belediyesi ve Yozgat Bozok Üniversitesi'nin birlikte karar verip başlattıkları ve 34 farklı üniversite ve 5 farklı kurumdan alanında uzman 93 yazarın emek ve çabası ile nihayet tamamlanan "Yozgat Tarihi ve Kùltürü" adlı projenin ürünü olarak 4 ciltlik bu eser istifadenize sunulmaya hazır hâle getirilmiş bulunmaktadır. Ortaya çıkan bu büyük eser, hemen hemen tarihin bütün süreçlerini ihtiva eden Yozgat'a dair hafızayı kayıt altına alma, gelecek nesillere doğru şekilde aktarma ve her yönü ile bölgemizi en iyi şekilde tanıtmaya çabası olarak okunmalıdır.

Yozgat Tarihi ve Kùltürü'nün kayıt altına alınması sürecinde himayeleri ve kararlı duruşları dolayısıyla başta Yozgat valimiz sayın Ziya Polat'a ve Yozgat belediye başkanımız sayın Celal Köse'ye çok teşekkür ediyorum. Bu çalışmanın her aşamasını titizlik ve özveri ile yürüten üniversitemiz Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi editör Doç. Dr. Ebubekir Güngör hocamızı gösterdiği olağanüstü emek, çaba ve gayretinden dolayı kutluyor, şahsında bu esere katkı sunan tüm yazarlara en içten şükranlarımı iletiyorum. Ayrıca bu çalışmaya danışman olarak büyük destek veren çok değerli tarihçimiz Prof. Dr. Taha Niyazi Karaca hocama ve yayın kuruluna hassaten teşekkür ediyorum.

Akademik üslupla oldukça ciddi bir emek ve gayretin ürünü olarak hazırlanan Yozgat Tarihi ve Kültürü projesinin memleketimiz kültür ve irfanına önemli katkı sağlayacağına yürekten inanıyorum. Bu eserin; Yozgat Tarih, Kültür ve Sanatı özelinde geleceğimize yönelik önemli bir kültürel miras vesikası olarak görülmesini temenni ediyorum.

Prof. Dr. Ahmet KARADAĞ

Yozgat Bozok Üniversitesi Rektörü

EDİTÖRDEN

Zaman hükmedilemeyen yegane mefhumlardan birisidir. Buna karşı toplumların en önemli savunma araçlarının başında gelen kültür, Türk milletinin iki bin yıl boyunca devam eden varlığının temel kalkanlarından birisi olmuştur. Türk yaşam felsefesi bunun farkında olmuş, Orhun Abidelerine “İnsan hep ölümlüdür. Zamanı Tanrı yaşar” yargısını düşmüştür. Ancak durumu böylece kabullenmemiş var olmanın yollarını aramıştır. Ölümlü insan nasıl ölümsüz olur? Sorusunun en güzel cevabı sanırım etkisi insan ömründen uzun olan eser/kültür üretmektir. Tarih sahnesinde göründükleri anavatandan dünyanın kalpgahı olarak nitelendirilen Avrasya ve Anadolu/Doğu Avrupa’dan başka Kuzey Afrika, Hindistan ve Çin gibi coğrafyalarda kültürünün zengin, yüksek ve hoşgörülü oluşu sayesinde varlığını devam ettirmeyi başarmıştır. Kültür, Allah’ın bahsettikleri kullanılarak insanın maddi-manevi değiştirip, şekillendirdiği her şeydir. Temelde insanın bitmek tükenmek bilmeyen ihtiyaçlarını giderme ve doğa ile mücadele davranışının bir sonucudur. Bu bağlamda İnsan yaşamı doğa ile mücadelesinden ibarettir. Herhangi birinin çok güçsüz olduğu yerde kültürün ortaya çıkması güçleşir ve zayıflar. Dolayısıyla her ikisinin gücü karşılıklı olarak birbirine eşitlenmesi oranında ortaya konulan kültürün gücü o kadar gerçekçi ve güçlü olur. Sibiryaya doğanın, Hindistan insanın güçlü olduğu coğrafyalardır. Buralarda güçlü kültürler ortaya çıkmamıştır. Türkistan başta olmak üzere Anadolu ve Avrasya coğrafyası bu dengenin dünya üzerinde en çok birbirine yaklaştığı yerlerdir. Türk bozkır kültürü de bu coğrafyada Altın Elbiseli Adam’dan bu tarafa 2500 yıldır güçlü ve zengin bir şekilde varlığını sürdürmektedir.

Yozgat, anavatandan binlerce kilometre uzakta şekillenmiş, bozkır ruhuyla hayat bulmuş her açıdan güçlü bir şehirdir. Türk’ün yaşam felsefesini şekillendiren hükmetme gururu, gerçekçilik ve insan sevgisi – hoşgörü düşüncesi, kendine vatan yaptığı bu coğrafyanın tüm zenginliklerini ötekileştirmeden kucaklaması sayesinde zamanın derinliklerine ve günümüzün zenginliklerine ulaşmasını sağlamıştır. Bu sebeple Bozok yaylası hakkında değil 4 cilt, yüzlerce cilt çalışma yapılabilir. Yozgat Tarihi ve Kültürü adıyla başlatılan projenin temel amacı, mevcut bilgilerin bir bütünlük içerisinde toplanması ve en güncel verilerle desteklenmesi olmuştur. Çalışma sürecinde mümkün olduğu ölçüde geniş katılımın sağlanmasına dikkat edilmiş, yerel araştırmacı ve fikirleri toplumda kabul görmüş insanlar ve Yozgat hakkında çalışmalar yapmış hocalarımıza ulaşılmış ve düşüncelerine başvurulmuştur. Bu bağlamda Arkeoloji ve Sanat Tarihi bilim alanlarını ilgilendiren değerlendirmelere I. cildimizde, Bozok yaylasının Türkleştiği Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemi konulara II. cildimizde, Kurtuluş Savaşımızdan başlayarak, Yozgat’ın günümüze kadarki sürecine III. cildimizde, maddi ve manevi zenginliklerimizin bütüncül ve birbirini destekler şekilde turizm odaklı yaklaşımlara IV. cildimizde yer verilmiştir.

Her çalışmada olduğu gibi bu çalışmada da çeşitli zorluklar yaşanmış, ancak özellikle Yozgat valimiz sayın Ziya POLAT beyefendi ve Yozgat Bozok Üniversitesi Rektörü sayın Prof. Dr. Ahmet KARADAĞ hocamızın güçlü iradeleri ile Yozgat Belediye Başkanımız sayın Celal KÖSE

başkanın destekleri sayesinde çözümlere kısa sürede ulaşılabildiği. Bu sebeple eserin ortaya çıkmasında ana faktörlerden birisi zatiyeleridir. Teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca onların şahsında destekleyen üç kurum personeline teşekkür ederim. Çalışmanın başından sonuna destek ve yönlendirmeleri ile her zaman yanımda hissettiğim ve biriktirmiş oldukları dostluklarını projede fırsata çevirmeme müsaade ettikleri için Fen Edebiyat Fakültesi dekanımız sayın Prof. Dr. Taha Niyazi KARACA ve Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü müdürü sayın Prof. Dr. Yunus KOÇ hocalarım başta olmak üzere Danışma/Yayın Kuruluna şükran borçlu olduğumu ifade etmek isterim. Projenin başlangıcından itibaren her türlü desteği veren Tarih bölümüne ve bu eserlerin baş mimarları editör kuruluna, yazar hocalarıma, projenin tüm işleri ile ilgilenen Arş. Gör. Esra KIZIL'a teşekkür ederim. Ve tabii ki onlara ayırmam gereken vakitten kısmak durumunda kaldığım Bilgetürk ve Gökbilge'den özür dilerim.

Ebubekir GÜNGÖR

Editör

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLU VE BEYLİKLER DÖNEMİNDE YOZGAT VE ÇEVRESİ

OĞUZ MUHÂCERETİNDEN OSMANLI HÂKİMİYETİNE KADAR YOZGAT.....	3
1. Oğuz-Türkmen Adı ve Kadim Oğuz Boyları.....	4
2. Orta Asya'dan Anadolu'ya Oğuz Göçleri.....	5
3. Dânişmendli Beyliği ve Türkiye Selçukluları Döneminde Yozgat	7
4. Moğol İstilasından Dulkadirli Hâkimiyetine Kadar Yozgat	8
5. Dulkadir Beyliği Zamanında Yozgat	10
6. Dulkadir Beyliği Zamanında Yozgat'ın Sosyal ve İktisadi Durumu	14
7. Yozgat'ta Osmanlı Hâkimiyetinin Tesisi	17

SELÇUKLU VE BEYLİKLER DÖNEMİNDE YOZGAT VE ÇEVRESİNDE SOSYO-KÜLTÜREL VE EKONOMİK YAPI.....

1. Dulkadirli Beyliği Döneminde Yozgat ve Çevresinin	
Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Yapısı	27
1.1. Yozgat'taki Zaviyeler.....	30
1.2. Yozgat'taki Mescitler	31
1.3. Türbe	32
1.4. Camiler	33

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ DÖNEMİNDE YOZGAT VE ÇEVRESİ

BOZOK/YOZGAD SANCAĞI'NIN OSMANLI İDARİ	
TAKSİMATI İÇERİSİNDEKİ YERİ	43
1. Bozok Sancağı ve Dulkadriyye/Zulkadriyye Vilayeti'nin Teşekkülü	44
2. Dulkadir Vilayeti ve Bozok Sancağı	48
3. Bozok Sancağı'nın Rum Vilayeti'ne Bağlanması.....	49
4. Bozok Sancağı'nın Malikâne Statüsü'ne Alınması.....	51
5. Malikâne Uygulamasına Son Verilmesi ve Klasik Sancağa Yeniden Geçiş.....	53
6. Tanzimat'tan Cumhuriyete Bozok/Yozgat'ın İdari Durumu	53
BOZOK SANCAĞI: NÜFUS İSKÂN VE SOSYAL YAPI.....	61
1. Tarihi Arka Plan	61
2. Sancak Nüfusu.....	65
3. Bozok Köyleri ve 16. Yüzyıldaki Nüfusları	74
4. 16-17. Yüzyıllarda Bozok.....	96

ÇAPANOĞULLARI AİLESİ VE ŞEHRİN KURULUŞU	99
1. Bir Hanedan Kurucusu: Çapar Ömer Ağa.....	100
2. Maktul Bir Hanedan Mensubu: Çapanoğlu Ahmed Paşa.....	101
3. Bahtsız Bir Mutasarıf: Çapanoğlu Mustafa Bey	103
4. Sikkersiz Bir Hükümdar: Çapanoğlu Süleyman Bey.....	106

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI DÖNEMİNDE SOSYO- KÜLTÜREL VE EKONOMİK YAPI

OSMANLI DÖNEMİ YOZGAT EĞİTİM TARİHİ VE KURUMLARI	121
1. Yozgat Medreseleri.....	122
2. Yozgat'ta Modern Eğitim Kurumları Olarak Mektepler	127
2.1. Yozgat İptidai Mektepleri	127
2.2. Yozgat Rüşdiye Mektepleri.....	132
2.3. Yozgat İdadi Mektebi.....	140

YOZGAT İL MERKEZİ VE ÇEVRESİNDE

TESİS EDİLEN VAKIFLAR (1400-1920).....	149
1. Eğitim-Öğretim Amacıyla Kurulan Vakıflar.....	151
1.1. Medreseler.....	151
1.2. Mektepler	153
1.3. Câmiler	155
1.4. Mescitler	162
1.5. Kilise Vakıfları.....	163
1.6. Zâviye ve Tekkelere Tahsis Edilen Vakıflar	163
2. Bayındırlık Vakıfları.....	165
2.1. Köprüler.....	165
2.2. Çeşmeler ve Şadırvanlar	166
3. Hayrat Vakıfları (Müteferrik Vakıflar)	167
3.1. Tilâveti Hatm-i Şerif, Aşr-ı Şerif, Mevlid-i Şerif ve Dua Vakıfları.....	167
4. Haremeyn-i Şerifeyn Vakıfları.....	170
4.1. Yozgat Vakıflarından Mekke-i Mükerrreme ve Medine-i Münevveredeki Fukarâ ile Ka'be-i Şerif ve Ravza-ı Mutahhara Çalışanlarına Gönderilen Paralar.....	170

OSMANLI DÖNEMİ YOZGAT İLİNDE TARIM.....

1. Osmanlı Döneminde Tarım.....	174
1.1. Osmanlı'nın Son Döneminde Bitkisel ve Hayvansal Üretim.....	176
2. Yozgat'ta XV ve XVI. Yüzyılda Tarım.....	177
2.1. Bugünkü Yozgat'ın Osmanlı İdaresindeki Sınırlarının Belirlenmesi	177
2.2. Osmanlı Egemenliğinin İlk Zamanlarında Yozgat'ta Çarşı-Pazarda Alışverişi Yapılan Çeşitli Ürünler	179
2.3. Yozgat'ta Yetiştirilen Tarım Ürünleri.....	181

2.4. Malikâne ve Divânî Sistem: Malikâne ve Divânî Gelirleri Toplayanlar	191
2.5. Yozgat'ta Toprak ve Köylü.....	196
3. Yozgat'ta XIX ve XX. Yüzyılda Tarım	200
4. Yozgat'ta 2020'li Yıllar Tarımsal Üretim	203
4.1. Yozgat'ta Öne Çıkan Tarım Ürünleri.....	204
YABANCI SEYYAHLARIN GÖZÜYLE YOZGAT	209
1. John Macdonald Kinneir.....	209
2. Charles Texier.....	211
3. James Brant	211
4. William John Hamilton	213
5. John Murray	214
6. Henry John Van Lennep.....	214
7. Frederic John Goldsmid.....	214
8. Frederick Gustavus Burnaby	215
9. Thomas Stevens.....	218
10. Henry Charles Barkley	219
11. Henry Fanshawe Tozer.....	219
12. Vital Cuinet.....	220
13. Henry James Ross.....	221
14. Edwin Pears	223
15. Frederick William Hasluck	223
16. Bafıralı Yanko.....	223

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

I. DÜNYA SAVAŞI VE MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE YOZGAT

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA YOZGAT SANCAĞI (1914-1918)	227
1. XX. Yüzyılın Başlarında Yozgat	227
2. İdari Durum	231
3. Orduya Destek ve Yardım	232
4. Yozgat'a Sığınan Muhacirler.....	233
5. Yozgat Hapishanesi ve Esir Kampı	235
6. Asayiş Sorunu	239
7. Salgın Hastalıklar	243
8. Yozgat'ta Ermeni Tehciri	244
MİLLİ MÜCADELEDE YOZGAT	249
1. Milli Mücadele'ye Yozgat Halkının Bakışı ve Tepkiler	252
1.1. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Açılması (23 Nisan 1920) ve Yozgat'taki Faaliyetler.....	255
1.1.2. Milli Mücadele Döneminde'ki Muhareberlere Yozgat Halkının Katkıları	256

1.1.3. Milli Mücadele Dönemi'nde Yozgat'ın Sosyoekonomik Durumu ve Basın.....	256
1.1.4. Milli Mücadele Dönemi'nde Yozgat İsyanları	258
1.1.4.1. Postacı Nazım Olayı	259
1.1.4.2. Yozgat (Çapanoğlu) Ayaklanmaları (15 Mayıs-25 Eylül 1920)	259
1.1.4.3. Milli Mücadele Dönemi'nde Yozgat'ta Ermeni Olayları.....	263

BEŞİNCİ BÖLÜM

YOZGATLI DEVLET ADAMLARI, DİNİ ŞAHSİYETLER VE ŞAİRLER

OSMANLI DÖNEMİ YOZGATLI DEVLET ADAMLARI	271
KİMLİĞİ VE TARİHİ KİŞİLİĞİYLE EMİRCİ SULTAN	307
ZÂHİD-İ YOZGADÎ ŞEYH HACI AHMED EFENDİ.....	317
MEHMED NÛRÎ YOZGÂDÎ	321
MEHMET ŞAKİR SUNTAY EFENDİ.....	329
AHMET ŞEVKİ ERGİN (ŞEYHZÂDE AHMET EFENDİ)	335
SON DEVİR YOZGATLI OSMANLI ULEMASI.....	343
YOZGATLI İHSAN EFENDİ (YOZGAT 1902-KAHİRE 1961)	353
YOZGATLI BİR AHLAK MÜDERRİSİ: ÇUHADARZADE KEŞFÎ MUSTAFA EFENDİ.....	361
HALİL İPEK HOCAEFENDİ	369
YOZGATLI DÎVÂN ŞAİRLERİ	379
OSMANLI DÖNEMİ YOZGATLI NÂSİRLER.....	393
KAYNAKÇA	403
DİZİN	427

BİRİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLU VE BEYLİKLER DÖNEMİNDE YOZGAT VE ÇEVRESİ

OĞUZ MUHÂCERETİNDEN OSMANLI HÂKİMİYETİNE KADAR YOZGAT

Arif SARI*

Yozgat ve çevresi tarih boyunca farklı medeniyetlerin hâkim olduğu sahalardan biri olmuştur. Arkeolojik araştırmalara göre bölgedeki ilk yerleşimlere dâir izler MÖ.3000 gibi erken bir tarihe kadar gitmektedir. Sırasıyla Hititler, Frigler, Kimmerler, Lidyalılar, Persler ve Galatların idaresinde kalmış olan bölge, miladi yılların başı itibarıyla Roma hâkimiyetine girmiştir. IV. yüzyılın sonlarına doğru Roma İmparatorluğu ikiye ayrıldığında Yozgat, Bizans toprakları içerisinde kalmıştır.¹

İlk çağlardan itibaren meskûn ve mâmûr bir yer olan Yozgat havalisi Roma ve Bizans dönemlerinde canlılığını yitirmiştir. Bu gerileme, bölgenin Roma döneminde ticari yol güzergâhının dışında kalmasının yanı sıra Bizans ve Sasaniler arasındaki uzun süreli savaşlar sebebiyle harap olmasıyla da ilgilidir. Orta Anadolu'nun Emevi ve Abbasiler zamanında sık sık İslâm ordularının saldırılarına uğraması ise bölge nüfusunun büyük kısmının Batı Anadolu'ya göçmesine neden olmuştur. Bu sebeple Bizans döneminde bölgede gelişmiş yerleşim birimleri ortaya çıkmamıştır.² Her ne kadar Bizanslılar bölgeyi tekrar mâmûr hale getirmek amacıyla doğudan Ermenileri buraya nakletmişlerse de başarılı olamamışlardır.

Yozgat ve çevresi Oğuz-Türkmen boylarının gelişleriyle ilkçağlardaki canlılığına tekrar kavuşabilmiştir. Oğuzlar, Türklerin en kalabalık ve coğrafi olarak en geniş sahaya yayılmış kolunu temsil eder. İlk olarak Göktürk birliğinde görülen Oğuzlar zamanla müstakil devletler kuracak derecede güçlenmişler; Oğuz devletinden başka Selçuklular, Akkoyunlular, Anadolu beylikleri ve Osmanlıların kurucuları olmuşlardır. İslâmiyet'i kabul etmeleriyle daha çok Türkmen olarak adlandırılmaya başlanan Oğuzlar; İran, Azerbaycan, Anadolu, Suriye ve Balkanlara yaptıkları göçlerle çok geniş bir sahanın etnik ve kültürel yapısını şekillendirmişlerdir. Onların Anadolu'ya hâkim olmalarıyla Yozgat havalisi Kayı, Yazır, Döğer, Avşar, Kızık, Beğdili, Bayat, Bayındır, Çepni, Karkın, Eymir, Yüreğir, İğdir, Salur gibi büyük Oğuz boylarınca yurt edinilmiştir. Bu itibarla Yozgat ve çevresinin tarihi Oğuz tarihinden bir cüz olup bölgenin sosyo-kültürel yapısının anlaşılması da ancak Oğuzların tarihinin tetkikiyle mümkündür.

* Doç. Dr., Millî Savunma Üniversitesi Kara Harp Okulu Tarih Bölümü/ ANKARA

1 Yunus Koç, "Yozgat", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yay., c.43, İstanbul 2013, s. 560.

2 Orhan Sakin, *Tarihten Günümüze Bozok Sancağı ve Yozgat*, Doğu Kütüphanesi Yay., İstanbul 2012, s. 24.

1. Oğuz-Türkmen Adı ve Kadim Oğuz Boyları

Oğuz adının ilk olarak ne zaman ortaya çıktığı bilinmese de bu isme tesadüf edilen eski yazılı kaynak Göktürk yazıtlarıdır. Bu yazıtlar hakkında mühim tetkikleriyle tanınan Gyula Nemeth, Oğuz adının boylar birliği anlamına geldiğine dikkat çekmiştir.³ Keza Bilge Kağan kitabesi başta olmak üzere bu isim yazıtın pek çok yerinde daima budun ve boylar mânâsında geçmektedir.⁴ Oğuz adı bir milleti tarif etmesi bakımından Türk kelimesinin de karşılığıdır.⁵ Nitekim Göktürk ve Uygurlar döneminde yazılmış Çin kaynaklarında Oğuz ve Türk kavramları eş anlamlı kullanılmıştır.⁶ İbn Fadlan'ın Oğuz ile Türk kelimelerini bir tutarak onlar için, "Oğuz diye bilinen Türk boyu", "Oğuz Türkleri" ifadelerini kullanması eserin kaleme alındığı X. yüzyılda da bu adların anlam bakımından değişime uğramadığını kanıtlamaktadır.⁷

Türkmen adı ise Oğuzlar arasında VIII. asırda kullanılmaya başlanmış, X. ve XI. yüzyıllarda yaygınlaşarak Oğuz isminin yerini almıştır.⁸ XI. asra ait eserlerde Oğuzların Müslüman olanları için "Türkmen oldu" tabirinin kullanılması bu adın onlara İslâm'a girmeleriyle birlikte verilmesindedir.⁹ Kâşgarlı Mahmud, *Divânu Lügâti't-Türk'te*, "Oğuz, Türklerden bir boy. Bunlar da Türkmenlerdir. Yirmi iki boydur." diyerek esasen Türk-Oğuz ve Türkmen kelimelerinin mânâ bakımından ayniliğini ortaya koymaktadır.¹⁰

Oğuzlar, Göktürkler zamanından itibaren boylar halinde yaşamışlardır. Onlar Göktürkler döneminde dokuz boy halinde bulunuyorlar, Uygurlar zamanında boy sayısına göre üç, altı, sekiz ve dokuz Oğuz gibi adlarla anılıyorlardı.¹¹ Kâşgarlı Mahmud, Oğuzların yirmi dört boy halinde bulduklarını söyledikten sonra onlardan; Kınık, Kayı, Bayındır, Yıva, Salur, Afşar, Beğdili, Büğdüz, Bayat, Yazır, Eymür, Kara-Bölük, Alka-Bölük, İğdir, Yüreğir, Totırka, Ala-Yundlu, Döğer, Peçenek, Çavuldur, Çepni ve Çarukluğ olmak üzere yirmi ikisinin adını saymaktadır.¹²

Oğuz boyları hakkında daha sarıh izahat veren Reşideddin, onları Bozok ve Üçok olmak üzere iki ana kola ayırdıktan sonra bunlara tâbî olan on ikişer boyu da şematik olarak aktarır. Reşideddin, Oğuz Destanı'na dayandırarak boyların ortaya çıkışını hikâyeye ederken onların Oğuz Han'ın altı oğlundan neşet ettiğini anlatır. Reşideddin'in listesine göre Bozoklar Günhan'ın oğulları Kayı, Bayat, Alkaevli, Karaevli; Ayhan'ın oğulları Yazır, Döğer, Dodurga, Yaparlı ve Yıldızhan'ın oğulları Avşar, Kızık, Beğdili, Karkın boylarından oluşmaktaydı. Üçoklar ise Gökhan'ın oğulları Bayındır, Beçene (Peçenek), Çavuldur, Çepni; Dağhan'ın oğulları Salur, Eymir, Alayundlu, Yüreğir ve Denizhan'ın oğulları İğdir, Büğdüz, Yıva ve Kınık boylarından meydana gelmekteydi.¹³ Burada adı geçen boy isimlerinin pek çoğu halen

3 Oğuz adı hakkında ileri sürülen farklı görüşlere toplu bir bakış ve Oğuz adının etimolojisi hakkında değerlendirme için bkz. Ahmet Bican Ercilasun, "Oğuz Adının Etimolojisi", *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri*, S. Uluslararası Türkîyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, ed. Tufan Gündüz-Mikail Cengiz, Hacettepe Ün. Türkîyat Araştırmaları Enstitüsü Yay., Ankara 2015, s.15-20; ayrıca bkz. Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, *Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1999, s.19-20.

4 Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, TDK Yay., Ankara 1994, s.48.

5 Laszlo, F., "Dokuz Oğuzlar ve Gök Türkler", çev. Hasan Eren, *Belleten*, c.XIV, sayı: 53; Ocak 1950, s.37-38.

6 Sencer Divitçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya*, Alfa Yay., İstanbul 2015, s.19.

7 İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, haz. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul 2010, s.10-16.

8 Tufan Gündüz, *Bozkırın Efendileri, Türkmenler Üzerine Makaleler*, Yeditepe Yay., İstanbul 2009, s.44-47.

9 Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, s.79.

10 Kâşgarlı Mahmud, *Divânu Lügâti't-Türk*, haz. Ahmet b. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu, TDK. Yay., Ankara 2014 s. 26, 209-210.

11 Arif Sarı, "Oğuz İli'nden Anadolu'ya Türkmenler", *Göç ve İskân Konya Araştırmaları*, ed. Alaattin Aköz, Doğan Yörük, Palet Yay., Konya 2017, s.45.

12 Kâşgarlı Mahmud, *Divânu Lügâti't-Türk*, s.26, 209-210.

13 Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı, Reşüdidin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili*, İstanbul 1982, s. 50-52.

Yozgat havalisinde köy ve arazi isimleri olarak yaşamakta, Yozgat'ın önceki ismi olan Bozok adı da tarihi olarak Oğuzlara dayanmaktadır.

Reşideddin'in Oğuzlar hakkında verdiği malumat eserini kalem aldığı XIII. yüzyılın ikinci yarısında Oğuzların mevcut durumunu aksettirmektedir. Ancak anılan tarihe gelince kadar Oğuzların boy yapılarını derinden etkileyen çok sayıda hadise ve bilhassa büyük göçler yaşanmıştır.

2. Orta Asya'dan Anadolu'ya Oğuz Göçleri

Göktürklerin kuruluşu sırasında Selenge ve Tola ırmakları çevresinde yaşayan Oğuzlar, ilk olarak İleriş Kağan döneminde Göktürk idaresine girmeye başlamışlar, Bilge Kağan (716–734) zamanında bütünüyle Göktürk birliğine dâhil olmuşlardır.¹⁴ Oğuzlar, Göktürklerin yıkılışıyla bu kez Uygur birliğine katılmışlar hatta Uygur hükümdarı Kül Bilge Kağan, oğlu Moyençor'u Dokuz Oğuzlara başbuğ tayin etmiştir.¹⁵ Uygurların yıkılışıyla başlayan batı yönündeki büyük göçe katılan Oğuzlar, IX. asrın ortalarından itibaren eski yurtlarını terk etmişlerdir.

Oğuzlar, X. yüzyılda Sir Derya boyları merkez olmak üzere doğuda Oğuz çölü (Karakum), güneyde bu çölün uzantısıyla Hazar Denizi, batı ve kuzeyde ise Volga (İtil) Irmağı arasında kalan bölgeyi yurt tutmuşlardır.¹⁶ Oğuz topraklarının güney sınırını Seyhun boylarındaki İsficâb'tan Harezme kadar uzanan saha teşkil etmiştir ki, Hazar Denizi'nin doğu kıyısındaki Siyah-küh (Karadağ) yarımadası X. yüzyılın başlarında bir Oğuz topluluğu tarafından iskân edilmiş, daha sonra bu yarımada Mangışlak adı verilmiştir.¹⁷ Oğuzlar aynı yüzyılda kendilerine merkez olarak Seyhun ağzı yakınlarındaki Yenikent'i seçmişler bundan başka Cend, Sabran (Savran), Atlıh, Salçı, Ordu gibi pek çok mâmûr şehir de kurmuşlardır.¹⁸

Oğuz ülkesi güneyden Müslümanlarla komşuydu. İslâm coğrafyacılarından Mukaddesi ve Mervezi'nin verdiği bilgilere göre X. asrın başında Oğuzların yoğun olarak yaşadıkları Maveraünnehr ve Harezme bölgelerine yakın yerlerde İslâmiyet büyük ölçüde kabul edilmiş durumdaydı.¹⁹ İbn'ül Esir'in 960 yılında Sütken'te Türklerden 200 bin çadırılık bir gurubun Müslümanlığa geçmiş olduğunu yazması da verilen bilgilerin doğruluğunu teyit etmektedir.²⁰ Aynı dönemde yine Oğuz sahasında bulunan Fârâb, İsficâb, Gence ve Şaş (Tâşkent) arasında Oğuzlar ve Karluklardan İslâmiyet'i kabul etmiş topluluklar da vardı.²¹ Oğuzlar arasında Müslümanlığın yayılmasıyla birlikte bu dönemde onlar için daha çok Türkmen tâbiri kullanılmaya başlanmıştı.

Selçukluların, İnan bölgesinde bir devlet tesis edip Horasan'a hâkim olmaları o sırada Orta Asya'da Moğol baskısı altında kalan ve nüfus kesâfeti ile otlak darlığı nedeniyle yeni yurtlara ihtiyaç duyan Oğuzlara yeni bir göç yolu açmıştır. Selçuknâmelerde, Horasan'a yönelen Oğuz göçlerinin X. asrın ortalarından XI. asrın ortalarına kadar giderek şiddetini artıran bir insan seline dönüştüğü aktarılmaktadır.

14 Tufan Gündüz, *Bozkırın Efendileri, Türkmenler Üzerine Makaleler*, Yeditepe Yay., İstanbul 2009, s.2.

15 Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, s. 33–46.

16 Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, çev. Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev, Selenge Yay., İstanbul 2013, s.105–117; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yay., Ankara 2001, s.42–43, 56–57, 80–81; Ebul Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime*, haz. Zuhâl Kargı Ölmez, Ankara 1996, s.250; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yay., İstanbul 2014, 2014, s.61.

17 Turan, *Selçuklular Tarihi*, s.59

18 Turan, *Selçuklular Tarihi*, s.61.

19 Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, s.78–79.

20 Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, Turan Neşriyat, İstanbul 1971, s.12.

21 *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s.10–15.

Selçuklu topraklarına giren bu kalabalık Türkmen gurubunun baskısını azaltmayı amaçlayan Tuğrul Bey, onlara yurt açmaya uygun sahalara bulmak gayesiyle Çağrı Bey'i Batı yönünde bir keşif harekâtına göndermiştir.²² Esasen bu sefer Müslüman Türklerin Anadolu'ya doğru ilk akınları değildir. Daha 963 ve 965 yıllarında Horasan gönüllüleri 5 bin ila 20 bin kişilik kuvvetlerle Azerbaycan ve Meyyâfârik'in yoluyla uçlara varmışlar; Adana, Tarsus ve Masisa şehirlerine uzanmışlardı.²³ Çağrı Bey de bu geleneğe uyarak 1018 yılında Horasan, Rey ve Azerbaycan yolu ile Anadolu seferine çıkmıştır. Onun yaklaşık 3 bin kişilik bir kuvvetle başlattığı bu akın bir yandan Selçuklulara, Gazneli ve Karahanlı baskısından emin olacakları yeni bir yayılma alanı bulmak diğer yandan Selçuklu birliğine yeni katılan Türkmenlere yurt açmak umuduyla gerçekleştirilmiştir.²⁴ Çağrı Bey'in Azerbaycan yoluyla Merv'e oradan da Buhârâ civarına varırken bir taraftan Doğu Anadolu'yu da içine alan bir sahada direnişle karşılaşmaması ve beraberinde sayısız ganimetle dönmesi Türkmen beylerini de Anadolu yönünde akınlar tertipleme konusunda şeklendirmiştir.²⁵

Tuğrul Bey, Anadolu'nun akınlar için uygun olduğunu öğrendikten sonra Türkmenleri Batı'ya sevk etmeyi bir siyaset olarak benimsemiş aynı politika Alparslan ve Melihşah tarafından da uygulanmıştır.²⁶ Bu siyaset Anadolu ve Azerbaycan'ın Türkleşmesini hızlandıran temel âmildir. Azerbaycan üzerinden Pasin ve Erzurum havalisine gelen Selçuklu emirleri burada hâkim olduktan sonra Van havzasına akınlar düzenlemeye başlamışlardır. 1048 yılında Pasinler'de Türk ilerleyişine direnen Rum, Ermeni ve Gürcü birliklerinin aldığı mağlubiyet Türkmenlerin Rum ülkesine ve buranın zenginliklerine ilgilerini daha da artırmıştır. Pasinler galibiyetinden Malazgirt zaferine değin geçen yaklaşık otuz yıl zarfında Türkmenler, Doğu Anadolu'da hâkimiyeti neredeyse bütünüyle ele almışlardır.²⁷

Alparslan'ın Selçuklu tahtına oturmasıyla Türkmenlerin Anadolu yönlü akınları daha şiddetli hale gelmiştir. Urfalı Mateos, Alparslan'ın 1065'ten itibaren Anadolu'ya sevk ettiği birlikleri muazzam ordular olarak tarif etmiştir.²⁸ Bizans İmparatoru Romanos Diogenes, 1071 yılında Malazgirt ovasına, Türkleri durduracağına inanarak gelmiş de aldığı yenilgi Türkmenlere, Anadolu içlerinden Ege ve Marmara denizi kıyılarına kadar hızlı ve kolay bir ilerleme imkânı sağlamıştır.²⁹

Malazgirt Savaşı akabinde büyük kitleler halinde Anadolu'ya giren Türkler önlerine çıkan Bizans'ın direniş birliklerini kısa sürede etkisiz hale getirmişlerdir. Öyle ki 1071 ile 1080 arasındaki on yıllık kısa süre içerisinde Türkler tarafından Anadolu'da başlatılan fetih hareketlerine karşı Bizans'ın mukabele edebilecek kuvveti kalmamıştır.³⁰ Devrin kaynakları Malazgirt galibiyetinden sonra Alparslan'ın beylerine Anadolu'ya gitmelerini telkin ettiği, orada fethettikleri yerlerin kendilerine yurtluk olarak verileceği ve bir daha ellerinden alınmayacağı vaadinde bulunarak fethi hızlandıran bir politika izlediğini yazmaktadır. Bu

22 Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970, s.180; İbrahim Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015–1021) ve Tarihi Ehemmiyeti", *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, s.260–268; Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s.33.

23 İbnü'l-Esir, *El' Kâmil Fi't- Tarih Tercümesi*, çev. Abdülkerim Özyayın, İstanbul 1987, c.8, s.188.

24 Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s.16.

25 Georgy Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, c.I, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yay., Ankara 1999, s.296–297; Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını", s.260–268.

26 Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s.34; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, haz. Refet Yinanç, TTK Yay., Ankara 2013, s.35–62.

27 Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s.36.

28 Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekâyinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli*, çev. Hrand D. Andreasyan, TTK Yay., Ankara 1987, s.118.

29 Sadruddin Ebu'l Hasan, *Ahbar üd-Devlet'is Selçukiyye*, haz. Muhammed İkbâl, çev. Necati Lügal, TTK Yay, Ankara 1943, s.35.

30 Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Gelişi*, çev. Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız, TTK Yay, Ankara 1988, s.28

rivayetin doğru olmadığı yolunda kuvvetli şüpheler bulunsa da³¹ neticede Malazgirt Savaşı sonrasında Anadolu'da Selçuklu emirlerince çok sayıda beylik kurulmuştur. Artuk, Saltuk, Dânişmend, Mengüçük, Sökmen, Dilmaç, Yinal ve Çaka adlı beyler Selçuklu emirlerinin, Kutalmış oğlu Süleyman Şah ise Selçuklu hanedanının Anadolu'da temsilcisi olarak fetih hareketlerinin öncüleri olmuşlardır. Türkmenler bu süreçte Rum ahalinin boşalttığı yerleri derhâl doldurmuşlar, Horasan ve öteki ülkelerden Anadolu'ya gelen âlimler, şeyhler, dervişler, tâcirler, zanaatkarlar burada köy ve şehirlere yerleşmişlerdir. Gelenlerin büyük kısmını oluşturan konargöçerler de Anadolu'nun zengin yaylak ve kışlaklarına yayılmışlardır. Oğuzların Anadolu yönündeki iki büyük göçünden ilki 1176 yılında Miryakefalın Savaşı ile Bizans'ın mukavemet gücü tamamen kırıldığında tamamlanmıştır.³²

İlk büyük Türk muhaceretiyle Anadolu'ya birkaç milyon Türk'ün geldiği tahmin edilmektedir.³³ Muasır kaynaklar gelenler arasında Karluk, Halaç ve Kıpçak gibi Türk kavimlerinin de bulunduğunu bildirirse de³⁴ bunların nüfusu Oğuzlarla mukayese edilmeyecek derecede azdır.³⁵ Bu keyfiyet Bizans'tan alınan tüm topraklar, dolayısıyla Yozgat ve çevresi için de geçerlidir. Ancak Anadolu'ya gelenlerin hangi Oğuz boylarına mensup olduklarını tam olarak tespit etmek son derece zordur. Anadolu'daki Oğuz adı taşıyan yerlerin XI. yüzyıldaki bu ilk göçle gelenlerle mi yoksa XIII. yüzyıldaki bir diğer Türkmen göçüyle gelenlerle mi ilgili olduğunu kesin delillerle ortaya koymak da mümkün değildir.³⁶

3. Dânişmendli Beyliği ve Türkiye Selçukluları Döneminde Yozgat

Anadolu yönündeki ilk büyük Türk muhaceretiyle Oğuzlar tarafından yurt tutulan Yozgat bölgesi kısa süre içerisinde Dânişmendli Beyliği'nin hâkimiyet sahasına girmiştir. Dânişmendli Beyliği, Selçuklu sultanı Alparslan'ın Malazgirt Savaşı'nı müteakip Anadolu'nun fethiyle görevlendirdiği kumandanlardan Dânişmend lakabıyla meşhur Gümüş Tekin Ahmed Gâzi tarafından Sivas merkezli olarak kurulmuştur.³⁷ Muasır kaynaklar onun siyasi faaliyetleri hakkında 1075 yılından itibaren bilgi vermeye başlamaktadır. Beyliğin tarihini konu alan yegâne eser olan Dânişmendnâme'ye göre Gümüş Tekin Ahmed Gâzi, Sivas'ı ele aldıktan hemen sonra fetihlerini Yeşil ırmak havzasında sürdürmüş zamanla beylik Kayseri, Zamantı, Elbistan, Tokat, Niksar, Amasya, Ankara, Kastamonu, Çorum ile Yozgat havalisine hâkim olacak derecede genişlemiştir.³⁸ Selçuklular zamanında Yozgat da dâhil olmak üzere beyliğin idaresindeki sahalar bu beyliğe izâfeten Dânişmend-ili yahut Dânişmendiye adıyla anılmıştır.³⁹

Dânişmendli Beyliği iç karışıklıklar nedeniyle 1143 yılında Kayseri, Malatya ve Sivas merkezli olmak üzere üçe bölünmüş, giderek askerî ve siyasi gücünü yitirmiştir. Türkiye Selçuklu hükümdarı II. Kılıçarslan'ın 1175 yılında beyliğe son vermesiyle Kayseri çevresiyile birlikte Yozgat havalisi de Türkiye Selçuklularının idaresine girmiştir.

Dânişmendli beyleri, Anadolu'daki fetihlerini etraflarına topladıkları Türkmenlerin desteğiyle gerçekleştirmişler, fethettikleri toprakları Oğuz yurduna tahvil etmişlerdir.

31 M. Said Polat, *Selçuklu Göçlerinin Dünyası Karacuk'tan Aziz George Kolu'na*, Kitabevi Yay., İstanbul 2004, s.74.

32 Sarı, "Oğuz İli'nden Anadolu'ya", s.58-59.

33 Yinanç, *Türkiye Tarihi*, s. 176

34 Fuat Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, Başnur Matbaası, Ankara 1972, s. 86.

35 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, c.I, Barış Kitabevi Yay, Ankara 1999, s. 10.

36 Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Gelişi*, s.28.

37 Abdülkerim Özyayın, "Dânişmendliler", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yay., c.8, İstanbul 1993, s.469.

38 Özyayın, "Dânişmendliler", s.469-470.

39 Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.160; Dânişmendiye vilayetinin idarı sınırları hakkında bkz. Koç, "Yozgat", s.561; Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, s.74.

Dânişmendli beylerinin liderliğini benimsemiş olan bu Türkmen guruplarından bazıları o sırada terkedilmiş durumdaki kasaba ve köylere yerleşirken büyük kısmı bölgedeki yaylak ve kışlaklar arasında göçer hayata devam etmişlerdir. Dânişmendliler zamanında hangi Türkmen aşiretlerinin Dânişmend-ili'nde nerelere ve ne miktarda dağılmış olduklarını tespit etmek son derece zordur. Öte yandan ne Dânişmenlilerin ne de Selçukluların doğrudan Yozgat bölgesiyle ilgili siyasi faaliyetlerine dair bilgimiz de yoktur. Bu durum Dânişmendli ve Selçuklu dönemlerinde bölgenin her bir yöresinin Sivas, Amasya ve Kayseri gibi komşu idarî merkezlere tâbi olması, dolayısıyla müstakil bir idarî hüviyetinin bulunmamasıyla ilgilidir.⁴⁰ Bu keyfiyet anılan dönemde Yozgat bölgesinde bir Türk şehrinin kurulmamasının, göçer aşiretlerin yurtları olarak kalmasının nedenini de açıklamaktadır.

Yozgat havalisinin daha çok göçer Türkmenler tarafından yurt tutulmasının bir diğer nedeni bölgenin iklim ve coğrafi şartlar bakımından konargöçer yaşama uygun olmasıdır. Zira Orta Kızılırmak havzasında yer alan ve yaklaşık olarak bugünkü Yozgat il sınırlarına tekabül eden bölge yükseltisi ortalama 1000-1500 metre arasındaki platolar üzerine yayılmıştır. Yükseltilerin arasında yaygın olarak bulunan öz veya kanak denilen akarsu kolları bölgenin su bakımından zengin olmasını sağlamıştır. Karasal iklimin hâkim olduğu sahada bahar yağmurları verimli otlakları meydan çıkarmakta yaz sıcaklarıyla birlikte bölge bozkır haline gelmektedir. Bilhassa Akdağ çevresi geniş yaylara sahiptir. Bu özellikleriyle bölge büyük sürüleri besleyebilecek imkânlar sunmaktadır.

4. Moğol İstilasından Dulkadirli Hâkimiyetine Kadar Yozgat

XIII. asrın başından itibaren Azerbaycan ve Horasan başta olmak üzere Türkmen illerinin Moğollar tarafından ele geçirilmesiyle, Anadolu yönünde ilkiyle kıyaslanmayacak derecede büyük yeni bir Türk göçü başlamıştır. Türkmenlerin hem siyasi hem de boy yapısını alt üst eden bu göçün olumlu tarafı Oğuz boylarının sahip oldukları tüm maddî ve mânevî unsurlarını Anadolu'ya taşıyarak buranın kesin olarak Türkleşmesini sağlamalarıdır.⁴¹

Moğolların önünden kaçarak kalabalık kitleler halinde Anadolu'ya giren Türkmenler, Selçuklular tarafından ileri uçlara sevk edilmişlerdir. Bizans kaynakları yeni gelenlerin Kastamonu, Bursa bölgesinden Menteşe yöresine kadar uzanan kuzey-güney yönlü bir hat üzerinde binlerce çadır halinde yığılmış olduklarına işaret eder.⁴² İbn-i Said'in aktardığına göre XIII. yüzyılın ikinci yarısında Denizli civarında 200 bin, Kastamonu çevresinde 100 bin, Kütahya-Karahisar arasında 30 bin çadır konargöçer Türk nüfus vardı.⁴³ Köyceğiz-Uşak-Denizli bölgesindeki Türkmenler ise 200 bin çadır kadardı.⁴⁴ Verilen bu rakamlar abartılı olsa bile Batı Anadolu'nun XIII. yüzyıl sonlarında artık kesif bir Türkmen nüfusu barındırdığı gerçeğini değiştirmez.

Öte yandan XI. yüzyıldan itibaren Sivas, Tokat, Amasya, Çorum, Kayseri, Yozgat, Kırşehir, Çankırı ve Eskişehir'i içine alan Orta Anadolu bozkırlarını yurt tutmuş Türkmenler de Moğol istilasında yerlerini terk etmeye mecbur olmuşlardır. Moğol baskısının iyiden iyiye arttığı XIII. yüzyılın başında anılan bölgedeki Türkmenler, merkezî idareye muhalif ve

40 Faruk Sümer, "Bozok Tarihine Dair Araştırmalar", *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü: Anma Kitabı*, AÜ. DTCF. Yay., Ankara, 1974, s. 310.

41 Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, s.86.

42 Feridun Emecen, *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, Kitabevi Yay., İstanbul 2001, s.176; Paul Wittek, *Menteşe Beyliği*, çev. O.Şaik Gökyay, TTK Yay., Ankara 1944, s.24-25.

43 Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri Bozulmuş Türkmenleri 1540-1640*, Yeditepe Yay., İstanbul 2007, s.21; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s.300.

44 Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, s.21

özellikle Babaî isyanının destekçileri olarak görüldüklerinden Selçuklu hükûmeti tarafından himâye edilmemişlerdir.⁴⁵ Batı Anadolu'ya geçemedikleri için Suriye'nin kuzeyine yığılmaya başlayan Türkmenler, Memlûk hükümdarı Baybars tarafından Gazze'den itibaren Antakya'dan Sis hudutlarına kadar uzanan Akdeniz sahili boyunca yerleştirilmişlerdir.⁴⁶ İbn Şeddâd'a göre nüfusları kırk bin evi bulan Türkmenler; Bayat, Bozcalı, Beydili (Beğdili), Köpekli, İnallı, Harbendeli, Avşar, Döğer, Gündüzlü, Kut Beyli, Bozoklu ve Üçoklu gibi isimler taşıyorlardı.⁴⁷ Anılan Türkmen grupları kısa süre sonra bir koldan Antep, Halep ve Trablus'u; diğer koldan Erzurum-Bingöl-Kars yaylalarıyla Diyarbekir-Mardin-Urfa-Halep bölgesindeki kışlakları ele geçirecek yurtlarını genişletmiş olacaklardır.⁴⁸ Türkmenlerden bir kısmı ise Maraş-Elbistan bölgesini ele geçirecek Dulkadir Beyliği'nin temellerini atacaklar, beyliğin Orta Anadolu'ya doğru genişlemesiyle bunlardan bir kısmı Yozgat ve çevresine gireceklerdir.

Moğolların önünden kaçan Türkmenlerin Anadolu'da başlattığı kargaşayı Baycu Noyan idaresindeki Moğol ordusunun 1243'te Selçuklu sultanı II.Gıyaseddin'i yenmesi daha da artırmıştır. Türkiye Selçukluları Köseadağ yenilgisiyle siyasi bağımsızlığını kaybederken Anadolu fiilen Moğol hâkimiyetine girmiştir. Moğolların, Anadolu'nun idaresini ele almalarıyla Türkiye Selçuklularının Yozgat havalisinde 1175 yılında başlayan hâkimiyeti de sona ermiştir. İlhanlı Moğolları, 1256 yılından itibaren Anadolu'yu valiler vasıtasıyla idare etmişler, Anadolu'da kalıcı olabilmek amacıyla pek çok bölgede askerî garnizonlar kurmuşlardır. Moğol askerî birliklerinin aileleri ve sürüleriyle beraber yerleştirildikleri yerler daha çok Sivas, Kırşehir, Karaman, Kayseri ve Yozgat gibi Orta Anadolu'nun bilhassa göçebe hayata uygun yaylalara sahip yöreleridir. Böylece Yozgat havalisinin etnik yapısının içerisine Moğol unsurlar da sokulmuş, bu dönemde Yozgat ve çevresinde ahali bir kısım Ermeni unsurla birlikte Türk ve Moğol göçebeler ile köy ve kasabalarda oturan yerleşikler ve yönetici zümreden oluşmuştur.⁴⁹

İlhanlıların Anadolu'daki emirlerinden Alâeddin Eretna tarafından 1335 yılında Eretna Devleti'nin kurulmasıyla Yozgat bölgesi bu devletin idaresine girmiştir. Eretna, İlhanlıların baskısına karşı önce Memlûklerin desteğini almış ardından Memlûk sultanından yüz çevirerek bağımsız hareket etmeye başlamıştır. Bunun üzerine Memlûk sultanı Nâsır, Dulkadirli Karaca Bey'i Eretna'nın tenkiliyle görevlendirmiştir. Karaca Bey'e tâbi Türkmenlerin akınlarıyla zor duruma düşen Eretna, Karaca Bey ile bir anlaşma yaptıktan sonra Orta Anadolu'daki topraklarını genişletmeye girişmiştir. Alâeddin Eretna zamanında devlet Sivas, Kayseri, Amasya, Tokat, Çorum, Yozgat, Ankara, Aksaray, Erzincan havalisine kadar genişlemiştir.⁵⁰ Dulkadirli Türkmenlerinin Eretna ülkesine yönelik olarak Karaca Bey zamanında başlattıkları akınlar ise zaman zaman kesintiye uğrasa da bu devlet yıkılıncaya değin devam etmiştir. Dulkadirli aşiretlerinden bir kısmının Yozgat havalisine, en azından yaylamak üzere gelişleri de muhtemelen bu dönemde başlamıştır.

1381 yılında Eretna Devleti'ne son veren Kadı Burhaneddin, Sivas ve Kayseri merkez olmak üzere devletini kurduktan kısa süre sonra Orta Anadolu'nun tamamına hâkim olmuştur.⁵¹ Kadı Burhâneddin'in Yozgat'taki hâkimiyeti 1381 yılı itibariyle başlamış onun vefat ettiği 1398 yılına kadar sürmüştür. Kadı Burhaneddin de Eretna gibi Dulkadirli

45 Ahmet Yaşar Ocak, *Babaîler İsyanı*, Dergâh Yay., İstanbul 2009, s.41.

46 Tufan Gündüz, *Bozkırın Efendileri, Türkmenler Üzerine Makaleler*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2009, s.87.

47 İbn Şeddâd, *Baybars Tarihi*, c.II, çev. Şerefüddin Yaltkaya, TTK Yay., İstanbul 1941, s.155.

48 Gündüz, *Bozkırın Efendileri*, s.87.

49 Yunus Koç, *XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağının İskân ve Nüfus Yapısı*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989, 13-15

50 Kemal Göde, "Eretnaoğulları", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yay., c. 11, İstanbul 1996, s.295-296.

51 Sümer, "Bozok Tarihine Dair", s.319.

münasebet kurmuş, hâkimiyet sahasındaki Türkmenlerin itaat altına alınması için Dulkadirli kuvvetlerinden faydalanmıştır. Hatta Nasreddin Mehmed Bey'e kızını vererek Dulkadirililerle akrabalık da tesis etmiştir. Bu münasebetler Dulkadirililere mensup bazı aşiretlerin Akdağ bölgesi başta olmak üzere Yozgat ile Sivas arasındaki yaylaklara daha kalabalık gruplar halinde gelebilmesine imkân tanımıştır. Kadı Burhaneddin'in ölümüyle Tokat, Niksar, Kayseri ve Yozgat ilk defa Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir.⁵² Bölgedeki Osmanlı hâkimiyeti uzun sürmemiş, Yozgat ve çevresi Ankara Savaşı'ndan sonra Dulkadirli Beyliği'nin eline geçmiştir.

5. Dulkadir Beyliği Zamanında Yozgat

Dulkadir Beyliği, 1337 yılında Türkmen reislerinden Karaca Bey tarafından Maraş ve Elbistan merkez olmak üzere kurulmuş, zamanla beyliğin sınırları doğuda Harput, batıda Kırşehir, kuzeyde Sivas'ın güneyinde Gürün ve Gemerek, güneyde ise Hatay'a bağlı Hassa havalisine kadar genişlemiştir.⁵³ Dulkadirililer, beyliğin kuruluş döneminden itibaren Orta Anadolu'da hem Eretna hem de Kadı Burhaneddin devletleriyle zaman zaman fiili mücadeleleri de içeren siyasi münasebetlere girişmiştir. Dulkadirilerden bazı Türkmen obalarının Yozgat havalisine gelmeleri de bu dönemden itibaren olmuştur. Dulkadirli Beyliği'nin Yozgat'ta idareyi bütünüyle ele alması ise Ankara Savaşı'ndan hemen sonradır.

Ankara Savaşı'nın Yozgat tarihi açısından olumlu sonucu Tatarların Timur tarafından sürülmesiyle boşalan bölgenin Türkmen guruplarınca yurt tutulmasıdır.⁵⁴ Muharebe esnasında taraf değiştirerek Timur saflarına geçen ve belki de savaşın kaderini belirleyen Tatarlar, Köseadağ Savaşı sonrasında Anadolu'da bırakılan Moğol ordusu bakiyeleridir.⁵⁵ Moğol ordusunun doğu kanadını temsil eden Oyratlar kendi içerisinde sağ ve sol kol olmak üzere ikiye ayrılmakta; sağ kolu meydana getiren oymaklara Ba'ungarlar, sol koldakilere Çungarlar (Caungar) denilmekteydi.⁵⁶ Yozgat havalisine yerleştirilen Moğol kabileleri Çungar aşiretlerindendi. Çungarlardan bir bölümü kurdukları köylere yerleşmişler, XV. yüzyılın başında kısmen müreffeh bir yaşama kavuşmuşlardı.⁵⁷

Timur, gerek Çin seferini emniyet altına almak, gerekse Sırderya ile Issık Göl arasındaki bölgeyi ziraata açmak amacıyla Tatarları Türkistan'a götürmeyi kararlaştırmıştır.⁵⁸ 1404 yılında bilhassa Karaman, Kırşehir, Yozgat ve Kayseri bölgesindeki Tatarlar bu amaçla sürgün edilmişlerdir. Timur devri tarihçilerinden Hafız-ı Ebru'ya göre göçe tâbi tutulan Tatarlar 30 bin çadırılık bir nüfusa sahiplerdi.⁵⁹ Sürgünden kurtulanların bir kısmı Anadolu'da kalmışlar, bilhassa Çorum civarında yaşayanlardan bir kısmı da Çelebi Mehmed tarafından Balkanlara

52 Ahmet Yaşar Ocak, "Bozok", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., İstanbul, 1992, c.6, s.321.

53 Refet Yınanç, "Dulkadroğulları", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., c.9, İstanbul 1994, s.553-557.

54 Sadullah Gülten, "Ankara Savaşı Sürecinde ve Sonrasında Anadolu'da Nüfus Hareketliliği", *1402 Ankara Savaşı Uluslararası Kongresi*, Ed. Mustafa Alkan, Ankara 2014, s. 409-414.

55 Aşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, haz. Nihal Atsız, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1949, s.78.

56 Ekrem Kalan, *Çungar Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*, TTK Yay., Ankara 2008, s. 5, 23; Aziz B. Erdeşir-i Esterâbadi, *Bezm u Rezm*, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990, s. 261.

57 Çungarlar hakkında bkz. Sadullah Gülten, "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Moğol Bakiyeleri: Çungarlar" *History Studies*, c. 9, sayı 4, Kasım 2017; s.53-54.

58 İsmail Aka, *Timurlular*, TDV Yay., Ankara 1995, s. 46-47, 176.

59 Aka, *Timurlular*, s. 30; Timur tarafından Anadolu'dan göçürülen Tatarların sayısı hakkında 1000 hâne ile 100 bin hâne arasında değişen farklı sayılar bulunmaktadır. Bu hususta bkz. Nizamüddin Şâmi, *Zafername*, çev. Necati Lugal, TTK Yay., Ankara 1987, s. 329; Halil Çetin, "Timur'un Anadolu Seferi ve Ankara Savaşı", *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi*, Ankara 2005, s. 128; Faruk Sümer, "Tatarlar", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 40, TDV Yay., İstanbul 2011, s.169.

göç ettirilmişlerdir.⁶⁰ Anadolu'da kalmaya devam eden az sayıdaki Tatar kabilesi ise daha sonraki dönemde Çungar adı altında Bozok, Yeni-İl ve Ulu Yörük teşekküllerinin arasında ve bütünüyle Türkleşmiş halde yaşamaya devam etmişlerdir.⁶¹

Tatarların Orta Anadolu'dan ayrılmasıyla Dulkadirli Beyliği topraklarına katılan Bozok bölgesi önceleri beyliğin konargöçer ahalisinin yaylak mahalli daha sonra yerleşim sahalarına dönüşmüştür. Yozgat bölgesinin, Selçuklu idaresindeyken Dânişmendiye olan adının beylik döneminden itibaren Bozok'a dönüşmesi de bölgede Dulkadirli hakimiyetinin tesisinden sonradır. Dânişmendiye adının Bozok'a tahvili Dulkadirliilerin, Oğuzların Bozok kolundan oldukları iddiasına dayanak olarak gösterilmektedir.⁶² Ancak Bozok'un ilk Osmanlı devri tahrirlerine göre, bölgeyi yurt tutan aşiretler arasında Üçoklu olanların nüfusunun Bozoklu boy isimlerini taşıyanlara nazaran daha fazladır. Bu itibarla Dânişmendiye isminin Bozok'a dönüşmesi buraya gelen aşiretlerin tamamının veya ekserinin Bozoklu olmalarından ziyade bölgenin idaresini elinde tutan Dulkadir hanedanının Bozoklu olmasındandır.⁶³

Dulkadirli Beyliği, Maraş ve Bozok olmak üzere iki ana idarî merkeze ayrılmış, beyliğe tâbi Türkmenler de buna uygun olarak Maraş ve Bozok olmak üzere iki kol oluşturmuştur. Maraş kolunu meydana getiren aşiretlerin dağıldıkları saha Çukurova'ya kadar ulaşmıştır. Maraş ve Kars-ı Maraş⁶⁴ bölgesinde yaylayan aşiretlerin büyük kısmının kışlakları Adana'nın pek çok nahiyesine dağılmıştı.⁶⁵

Dulkadirli Türkmenlerin diğer büyük kolu Bozok havalisini yurt tutmuştur.⁶⁶ Faruk Sümer, Yozgat tarihi üzerine yaptığı tetkikte, Maraş çevresinde ve Suriye'nin kuzeyinde kışlayan ve yaylamak üzere Yeni İl bölgesine gelen aşiretlerin Bozok'un Yeni İl'e komşu olan doğu sınırlarından girerek sancağın bütününe yayılmış olduklarını bir iddia olarak öne sürmüştü, bu görüş geniş ölçüde kabul edilmiştir. Sümer'in bu tespiti Bozok'un yalnız Sivas taraflarına bakan Akdağmadeni, Çayıralan ve kısmen Sorgun bölgesine yayılmış olan aşiretler için doğrudur. Anılan yerler zaten Yeni İl kazâsı dâhilindeki Gemerek, Gürün, Sivas üçgeninin batı sınırında yer almaktadır. Burası Bozok'u yurt tutmuş tüm aşiretlerin değil yalnızca Şam Bayatı boyu aşiretlerinin yaylak sahaları arasındaydı. Bu aşiretler, Şam-Halep-Kilis-Antep arasında kışlayıp buradan kuzeybatı yönünde Göksu çayını takip ederek sırasıyla Pınarbaşı, Şarkışla ve nihayetinde Akdağ'a yaylamaya geliyorlardı.⁶⁷

Bozok'un Baltı kazâsı⁶⁸ ile Kanak-ı Bâlâ (Şefaati) ve Kanak-ı Zîr (Yerköy) nahiyelerini yurt tutmuş olan aşiretler ise büyük oranda Kars-ı Maraş'tan, bir kısmı ise Adana'dan bölgeye gelmişlerdir. Bu aşiretlerin dağıldıkları sahalar dikkate alındığında onların Şam Bayatı aşiretlerinin izlediği yoldan farklı bir güzergâh takip ettikleri anlaşılmaktadır. Buna göre, Adana-Osmaniye-Maraş hattı arasından hareket eden Dulkadirli aşiretleri, Kayseri

60 Sümer, "Tatarlar", s. 170.

61 İlhan Şahin, *Yeni-il Kazası ve Yeni-il Türkmenleri: (1548-1653)*, İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1980, s.185; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, c. I, Ankara 1970, s. 134; Davut Şahbaz, *16. Yüzyılda Ulu Yörük Teşekkülleri*, TTK Yay., Ankara 2020, s.93-95.

62 Bu görüş için bkz. Faruk Sümer, "Dulkadir Elini Meydana Getiren Oymaklar", *Maraş Tarihinden Bir Kesit Dulkadir Beyliği Araştırmaları II*, haz. Yaşar Alparslan, Ukde Yay., Kahramanmaraş 2008, s.15; İbrahim Solak, "XVI. yüzyılda Maraş ve Çevresinde Dulkadirli Türkmenleri" *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.12, (2002), s.111.

63 Arif Sarı, *XVI. Yüzyılda Dulkadirli Türkmenleri*, TTK Yay., Ankara 2018, s.24.

64 Kars-ı Maraş, günümüzdeki Osmanlı ili sınırlarını kapsamakta olup, kazanın merkezi bugünkü Kadiri ilçesiydi.

65 Sarı, *Dulkadirli Türkmenleri*, s.18-22.

66 Dulkadirli Türkmenlerinin dağıldıkları sahalar hakkında bkz. Arif Sarı, "Dulkadirli Türkmenlerinin Yurtları Hakkında", *Türkbilgi*, Hacettepe Üniv. Yay., S.2018/35, s.29-40.

67 Sarı, *Dulkadirli Türkmenleri*, s.19-20.

68 Baltı kazâsı, günümüzdeki Yozgat il merkezi ve çevre köylerinin bulunduğu sahayı kapsamaktaydı.

ile Nevşehir arasında kalan bölgeyi kat ederek Kırşehir-Bozok arasındaki alana dağılmışlar; bunlardan bazı bölükler ise Keskin yönüne doğru ilerlemişlerdir.⁶⁹

Dulkadirli Beyliği zamanında Yozgat'ı yurt tutan Türkmen aşiretleri Ağcakoyunlu, Ağcalı, Ali Beyli, Çiçekli, Deli Alili, Demircili, Hisar Beyli, Karalı, Karamanlı, Kavurgalı, Kızılkocalı, Mesudlu, Sekili, Selmanlı, Söklen, Süleymanlı, Şam Bayatı, Tecirli, Zâkirli boylarına mensuptu.⁷⁰ Burada zikredilen boyların çoğu adlarını idareleri altında buldukları güçlü boy beylerinden almıştır. Alaüddevlî Bey Kanunnâmesi'nden anlaşıldığına göre, beylik devrinde boybeyleri çoğunlukla hanedanla irsi bağları bulunanlar arasından ve doğrudan Dulkadirli Beyi tarafından atanan nüfuzlu kimselerdir. Dulkadir beylerinin Bozok'u vali olarak idare ettiklerinden Selman, Süleyman ve Şah Ruh Bey gibi şehzadeler buranın en güçlü beyleriydi. Boybeyleri de tasarruf ettikleri büyük gelirler sayesinde mâlî; nökerleri, sipahileri ve bağlı aşiretlerinden çıkardıkları muharip birlikleri sayesinde askerî sahada son derece güçlü kimselerdi.⁷¹ Onlar hem Dulkadir Beyi üzerinde nüfuz tesis etmişler hem de beyliğin siyasi ve askerî faaliyetlerinde önemli rol oynamışlardır. Nitekim Dulkadir beylerinin Bozok'taki emirlerinden Ağca, Selman, Süleyman, Hisar, Çiçek ve Kızılkoca adlı beyler Dulkadir Beyliği tarihinin önemli şahsiyetlerindedir.

Dulkadir Beyliği'nin güçlü emirlerinden biri olan Kızılkoca, bağlı aşiretleriyle birlikte Bozok'ta Yozgat-Şefaati-Yerköy ve Musa Beyli arasındaki sahanın idaresinden mesul olmuş zaman zaman Kayseri, Niğde ve Nevşehir havalisine de tesir etmiştir. Kayseri'yi ilk olarak 1411 yılında Karamanoğullarından alan Dulkadirli Nasreddin Mehmed Bey, bölgenin idaresini oğlu Hüsamî Hasan'a vermiş, o da Kızılkocalı Türkmenlerinin desteği ile Karamanoğullarına ait olan Develi, Ortaköy ve Ürgüp'ü ele geçirip, Niğde ve Aksaray'a kadar ulaşmıştı. Kayseri havalisindeki Dulkadir Beyliği hâkimiyeti, zaman zaman kesintiye uğrasa da, 1435 yılına kadar sürmüştür.⁷² Osmanlı vakayinameleri de Kızılkocalıların, XV. yüzyılın başından itibaren Orta Anadolu'da faal olduklarını ve Akkoyunlu Kara Yülük Bey'in oğlu Habîl'in kuvvetleriyle ittifakla Amasya ve Tokat civarında eşkıyalık hareketlerinde bulduklarını aktarmaktadır.⁷³ Âşıkpaşazâde, Çorum yöresinden topladıkları kuvvetlerle çevre vilayetlerdeki şehirleri basıp ahalinin mal, can ve namusuna zarar vermeleri üzerine Sultan Murad'ın, Kızılkocalıların tenkili ile Lalası Yörgüç Paşa'yı görevlendirmesini detaylı olarak anlatır. Buna göre Yörgüç Paşa, Kızılkocalıların başında bulunan dört kardeşi bir ziyafet sırasında öldürüp, onların dört yüz adamını da zindana attırdıktan sonra başsız kalan Kızılkocalıların Çorumlu yöresine konmuş obalarını basmış ve mallarını yağmalatmıştır. Bu yağma o dereceye varmıştı ki, Çorum'da bir koyun bir akçeye satılır olmuştu.⁷⁴ Âşıkpaşazâde ve ondan naklettiği anlaşılın Neşri hadisenin tarihini vermezler. Faruk Sümer ise hadisenin 1426 veya 1427 yılında meydana gelmiş olabileceği görüşündedir.⁷⁵ Yörgüç Paşa'nın baskısı Kızılkocalı beylerinin nüfuzunu bir miktar kırmıştır. Dulkadir Beylerinden Şehsuvar Bey'in (1466-1472) Memlûklere karşı giriştiği mücadelede yanında bulunan beyler arasında Kızılkocalılardan Hasan Bey'in adının da geçmesi Kızılkocalıların bir müddet sonra tekrar

69 Sarı, *Dulkadirli Türkmenleri*, s.19-20

70 Sarı, *Dulkadirli Türkmenleri*, s.33-34.

71 Arif Sarı, "Osmanlı Tahrir Defterlerinde Dulkadir Beyliği Teşkilatına Dâir Kayıtlar I: İdari ve Askerî Teşkilat", *Maraş Araştırmaları II*, ed. İbrahim Solak, Samet Alıç, Palet Yay., Konya 2021, s.23-25.

72 Mehmet Çayırdag, "Fatih Devrinde Kayseri'de Osmanlı-Dulkadirli Sınırı", *Uluslararası Dulkadir Beyliği Sempozyumu*, c.I, Kahramanmaraş Belediyesi Yay., Kahramanmaraş 2012, s.256-257.

73 Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ (Neşri Tarihi)*, c.I, haz. R. Unat, M. A. Köymen, TTK Yay., Ankara 1995, s.593-599.

74 Aşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, s.168-170.

75 Faruk Sümer, "Bozulus Hakkında", *AÜ. DTCF Dergisi*, c.VII /2, (1949), s.314.

güçlenmiş olduklarını göstermektedir.⁷⁶ XVI. yüzyıl başlarında dahi Kızılıkoca oymakları içerisinde Kızılıkoca'nın neslinden gelenler taşıyorlardı.⁷⁷

Dulkadirli Beyliği zamanında Bozok'ta etkili olan bir diğer boybeyi Çiçek Bey'di. Çiçek Bey'in Yozgat'ta idaresi altında bulunan saha Boğazlıyan çevresiydi.⁷⁸ Çiçek Bey, Karamanoğlu İbrahim Bey zamanında Dulkadirlilerin Karaman üzerine yaptığı sefere katılan komutanlar arasında yer almış ve esir düşmüştür.⁷⁹ Ahsenü't-Tevârih'te yer alan Akkoyunlularla Dulkadirlilerin mücadelesi bahsinde de Çiçek Bey'in adı geçmektedir. Hasan-ı Rumlu, 1466-67 yılında Akkoyunlu Uzun Hasan Bey'in Dulkadirli Melik Aslan üzerine yürüyüp Elbistan'a kadar gelmesi sonrasında Dulkadirlilerin barış isteğinde bulunduğu bahseder. Uzun Hasan Bey, "Çiçek oğlu ile Mevlâna Yahya'yı bu tarafa gönder." diyerek barış görüşmeleri sırasında Dulkadirli heyetinde Çiçek Bey'in bulunmasını da istemiştir.⁸⁰ Çiçek Oğlu hakkında Hasan-ı Rumlu'nun verdiği malumat bununla sınırlı olsa da onun Dulkadir Beyliği'nde mühim bir mevkide olduğuna işaret etmeye kâfidir. Nitekim XVI. yüzyılda dahi bu beyin neslinden gelenlerin nüfuzlarını korudukları görülmektedir.⁸¹

Çiçekli oymaklarından bazıları Bozok'tan ayrılarak Safevî Devleti'nin kuruluşunda yer almış, Bozok'ta 1527 yılında meydana gelen Zunnûnoğlu ayaklanmasından sonra Çiçekli oymaklarından bir kısmı daha İran'a gitmiştir.⁸² Çiçekli beyleri Safevî Devleti'nde de önemli vazifeler üstlenmişler, Şah İsmail bunlardan Çiçekli İzzettin Bey'i Fars eyaleti hâkimi olarak tayin ederek kendisine Ali Sultan lakabını vermiştir.⁸³

Dulkadirli zamanında Bozok havalisindeki önemli beylerden bir diğeri Ağca Bey'dir. XVI. yüzyıl başına ait Bozok tahrirlerinden dört ayrı Ağcalı oymağı içerisinde Ağca Oğulları sıfatıyla kaydedilen önemli miktarda sipahi grubunun yanı sıra beylere mahsus kapı halkından nökerlerin de görülmesi Ağca Bey'in mühim bir mevkide olduğuna delâlettir.⁸⁴ Kaynaklar bu beyin Dulkadirlilerin siyasi faaliyetlerinde de görevler üstlendiğini, Ağcaoğullarının yine Bozok havalisini yurt tutmuş olan Çiçekli ve Kızılıkocalılarla birlikte 1430'larda Karaman iline bir akın yaptıklarını aktarmaktadır. Ağca Bey'in bugünkü Yerköy ile Şefaatli ilçeleri arasındaki Karadere ve Aşağı Kanak olarak adlandırılan sahanın idaresinden sorumlu olduğu burayı yurt tutmuş aşiretlerin isimlerinden anlaşılmaktadır.⁸⁵

Dulkadir beylerinden Süleyman Bey de beyliğin başına geçmeden evvel Bozok bölgesinin idaresinden mesul Dulkadirli şehzadelerindedir. Süleyman Bey'in idaresinde bulunan saha Osmanlı hakimiyeti döneminde dahi Süleymanlı nahiyesi adını korumuştur. XVI. yüzyıl başında aynı nahiyede Dulkadir neslinden geldikleri kaydı düşünülerek yazılmış bir sipahi grubunun varlığı görülmektedir.⁸⁶ Bozok bölgesindeki büyük oylarından bir diğeri olan Selmanlı boyu da adını boybeyinden almıştır. Kesin delillerle ortaya koymak mümkün olmasa da bu bey Şahsuvar Bey'in kardeşi Selman Bey olmalıdır. Zira Bozok'ta Osmanlı

76 Sümer, *Bozok Tarihine Dâir* s.314

77 Bozok sancağının ilk tahririnde *nesl-i Kızılıkoca* sıfatıyla kaydedilenler arasında görülen Dulkadiroğlu Kılıç Bey'in bu boy içerisinde mühim bir mevkide olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında Şahruhoğlu Yusuf, kardeşi Hüseyin, Üveys Oğlu Şahkulu adlı kimseler Kızılıkoca neslinden geldikleri belirtilenlerdendi. Bkz. *BOA, TD*, nr.155, s.20, 23.

78 Sarı, *Dulkadirli Türkmenleri*, s.134-135.

79 Sümer, "Bozok Tarihine Dâir", s.315.

80 Hasan-ı Rumlu, *Ahsen'üt-Tevârih*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara 2006, s.433.

81 Sarı, *Dulkadirli Türkmenleri*, s.135.

82 Sümer, "Bozok Tarihine Dâir", s.315

83 Faruk Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK Yay., Ankara 1999, s.181; Gündüz, *Bozkırın Efendileri*, s.91.

84 *BOA, TD*, nr.155, s.97-99.

85 Gülten, *XVI. Yüzyılda Bozok Türkmenleri*, Pervane Yay., İstanbul 2015, s.54-55.

86 Bkz. *BOA, TD*, nr.998, s.598-600; *BOA, TD*, nr.155, s.46-81.

idaresinin kurulmasından sonra bile Selman'ın oğullarından sipahi olarak kaydedilen birçok kimse tespit edilmektedir.⁸⁷ XVI. yüzyıl başında Selmanlı boyu Kars-ı Maraş ve Bozok bölgelerinde olmak üzere iki kol hâlindeydi. Bozok havalisinde Selman Bey'in idaresi altında oymaklar daha çok günümüzde Yozgat'ın batısında bulunan Selmanlı yöresini yurt tutmuşlardı.⁸⁸

Hisar Bey de Dulkadir Beyliği döneminde Bozok'un idaresinden sorumlu olan Dulkadir hanedanıyla akraba beylerdendir. Bozok'taki yurtları Akdağ kazâsına bağlı Alıki nahiyesi olup Hisar Bey'e tâbî bazı oymaklar Boğazlıyan'a da yayılmışlardır.⁸⁹ XVI. yüzyılın ikinci yarısında Alıki nahiyesinin sınırları bugünkü Hasbek ve çevresini içine almaktaydı.⁹⁰

Şehsuvar Bey'in Bozok havalisindeki emirlerinden olan Söklen Bey ise Kanak-ı Balâ havalisinin idaresinden ve aynı bölgeyi yurt tutmuş aşiretlerden mesuldü.⁹¹ Söklen Bey'in oğlu Musa Bey de babasından sonra aynı vazifeyi ifa etmiştir. Bozok'ta Osmanlı idaresinin tesisi sırasında kendisine ait olan araziler üzerine fazla vergi yazılması ve yanında bulunan bir dedeye sakalı kesilerek hakaret edilmesi üzerine Musa Bey, Atmaca isimli bir diğer Türkmen beyiyle birleşerek etkili bir isyan başlatmıştır.⁹² Bu isyan sırasında Bozok bölgesinden birçok aşiret İran'a gitmiştir.⁹³ Safevilere katılan Dulkadirliiler daha çok Söklen, Ağcalı, Hacılı, Ağcakoyunlu, Şam Bayadı, Eymir, Çiçekli, Camuslu, Şâdibeyli, Kavurgalı, Şemseddinli, Şamlı, Sarı Şeyhli kabileleri ve bunlara bağlı aşiretlere mensuptur.⁹⁴ Kesin rakamı tespit etmek zor görünmekle birlikte Şah İsmail'in çağrısına uyarak ilk aşamada Safevilere katılan Dulkadirliilerin nüfusu 5000 hane kadardır.⁹⁵

6. Dulkadir Beyliği Zamanında Yozgat'ın Sosyal ve İktisadi Durumu

Dulkadir Beyliği zamanında Yozgat ve çevresinde nüfusu az sayıda Ermeni ve birkaç küçük Çungar obası hariç tutulursa tamamıyla Türkmenler oluşmuştur. Ermenilerin bir kısmı Bizans döneminde doğudan Yozgat havalisine göç ettirilenlerden iken geriye kalanı ihtiyaç duyulan zanaat erbabını karşılamak maksadıyla Şah Ruh Bey tarafından istimâlet yoluyla getirilmişlerdir. Dulkadirli Beyliği döneminde Ermeniler; Çandır, Karıderesi, Hançubuk, Gemerek, Çepni, Tekman, Saru Abdal ve Rum Değın köylerinde oturuyorlardı.⁹⁶ İlisu ve Sarıkaya çevresinde yaşayan Moğol bakiyesi Çungarlar (Tatarlar) ise XV. asırda artık bütünüyle Türkleşmiş durumdaydılar. Türkmenler arasında görülen nökerler, sipahiler, müsellemler Dulkadir Beyliği'nin Bozok'taki askeri unsurlarıydı. Bunlar sefer veya müdafaa durumunda bağlı oldukları boybeyinin idaresinde Dulkadir Beyliği ordusuna katılırlar sair zamanlarda buldukları bölgenin güvenliğini temin ederlerdi.

Aşiretler arasındaki askeri sınıflardan nökerler, boybeylerinin maiyet muhafızlarıydı. Dulkadir beyinin, şehzadelerin ve Dulkadirliilerin Bozok'taki emirleri arasından Ağca, Kızılkoca, Zâkir bey ile onların oğullarının nökerleri vardı.⁹⁷ Dulkadirli askerî gücünün

87 Bkz. BOA, TD, nr.155, s.122-136; BOA, TD, nr.998, s.606-607.

88 Sarı, *Dulkadirli Türkmenleri*, s.157-158.

89 Gülten, *Bozok Türkmenleri*, s.132.

90 Sümer, "Bozok Tarihine Dâir", s. 317; BOA, TD, nr.155, s.275-282; BOA, TD, nr.998, s.626-627.

91 Sarı, *Dulkadirli Türkmenleri*, s.159.

92 Sümer, "Bozok Tarihine Dâir", s.317.

93 Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu*, s.179.

94 Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu*, s.180-187)

95 Celâl-zâde Mustafa, *Selîm-nâme*, haz. A. Uğur, M. Çuhadar, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990, s.129.

96 1557 yılında anılan bu köylerdeki Ermeniler 492 vergi nüfusundan ibaret olup Bozok'un nüfusu içerisindeki oranları %1'in bir miktar üzerindeydi. Bk. Seyran Aktaş Batar, *XVI. Yüzyılda Anadolu'da Ermeniler, Nüfus ve Yerleşme*, Yeditepe Yay., İstanbul 2021, s. 552-555,

97 Sarı, *Dulkadirli Türkmenleri*, s.37-40.

bir diğer unsurunu oluşturan sipahiler daha çok hanedanla akraba beylerin idaresindeki aşiretlerde yoğunlaşmıştı. Bozok'ta en fazla sipahi Ağca, Süleyman ve Selman beylere tâbî aşiretler arasındaydı.⁹⁸ Dulkadirli sipahilerinin boybeyleriyle sıhri bağları bulunması onları birer askerden çok beyin aşiretler arasındaki temsilcisi hâline getirmiştir. Sipahiler, güçlü ailelere mensup olarak aşiretlerince sağlanan ayrıca bir nüfuza da sahiplerdi. Söklenoğlu, Atmaca ve nihayetinde Kalenderoğlu isyanları beylerin ya da güçlü ailelerin neslinden gelen sipahilerin aşiretler üzerindeki nüfuzları sayesinde etkili isyanlar olarak ortaya çıkmıştır.

Dulkadirli Beyliği döneminde Bozok bölgesindeki iktisadi hayat tamamıyla küçükbaş hayvancılık üzerine kurulmuştur. Bölgenin coğrafi ve iklim özellikleri konargöçerlerin büyük sürüler beslemelerine imkân tanımıştır. Kış aylarını çöküntü sahalarda geçiren aşiretler yaz aylarında Gedik, Dinek, Sorgun ve bilhassa Akdağ yaylarına çıkmaktaydılar. Akdağ'da Keykavus, Yaylacık, Bozüyük, Küçük Çay, İnçalı, Kan Yurdu, Öküm Kavağı, Kapsacı Beli, Koz İn, Taşık, Sarıklı ve Eski Bel yaylaları yaz aylarında aşiretlerin yoğunlaştığı yerlerdi.⁹⁹ Dulkadirliilerin Bozok'taki beyleri de aşiretleriyle birlikte yaylak-kışlak hayatı yaşadıklarından bazı yaylaklar beylik döneminde onlara tahsis edilmiştir. Gedik'te Devlet Çayırı ve Viranşehir; Çubuk'ta Temür Boğa, Sarı Çiçek, Çubuk, Kurt Kulağı yaylakları Dulkadir beylerinin kondukları yaylaklardı.¹⁰⁰

Muasır kaynaklar Dulkadir aşiretlerinin çok sayıda deveye de sahip olduklarına işaret etse de bunun sayısı ve aşiretlere göre dağılımı hakkında kesin bilgimiz yoktur. Bununla birlikte Ağcakoyunlular bilhassa devcilikle şöhret bulmuşlardır.¹⁰¹ Yozgat'ın Türkmenlerin sahip oldukları deve ırklarının adlarını alan Beserek ve Lök köyleri ihtimâlen devci oymakların yerleştiği yerlerdir.

Bozok'taki Türkmen aşiretlerinin iktisadi faaliyetleri arasında arıcılık da vardı. Kovanları aşırı sıcak ve soğuktan koruma ihtiyacı kendiliğinden yaylak ve kışlak ihtiyacını doğurduğundan, arıcılık konargöçer hayata son derece uygun bir üretim alanıdır. Beylik döneminde arıcılık Yerköy ile Şefaati ilçeleri arasında kalan Delice ırmağının geçtiği ve çevresine göre bitki çeşitliliğinin fazla olduğu Karadere bölgesinde yoğunlaşmıştır.¹⁰²

Konargöçerler ürettikleri et, yağ, yoğurt, peynir ve bal gibi hayvansal gıdalar ile yün, ip, halı, kilim, çadır gibi ürünleri pazarlarda satarlardı. Bu pazarlar şehir ve kasaba pazarları olabildiği gibi şehir yerleşiminin olmadığı Bozok gibi yerlerde yaylak pazarlarıydı.¹⁰³ Gedik'te Şam Bayatı aşiretlerine ait Büyüklü yaylağı ile Akdağ'daki Kızılova yaylağında beylik döneminde bu nevi pazarlar vardı.¹⁰⁴ Anadolu'nun doğu-batı istikametinde uzanan ana ticaret yolları iki kol halinde Bozok'tan geçiyordu. Bu yollardan biri Kayseri'den Boğazlıyan-Sarıkaya-Kara Mağara üzerinden Zile'ye ulaşıyor buradan ikiye ayrılarak Amasya ve Tokat'a gidiyordu. Diğeri ise Sivas'tan başlayıp Yeni Han (Yıldızeli) ve Kara Hisarı Behramşâh'dan (Müşalim Kalesi) geçip Hacı Bektaş'a; Sorgun ve Yozgat üzerinden de Ankara'ya ulaşmaktaydı.¹⁰⁵ Selçuklular ve Dulkadir Beyliği zamanında da kullanılan bu yollar sayesinde Bozok'taki göçerler muhtemelen ürünlerini çevre pazarlara ulaştırabiliyorlardı.

98 Beyliğin ortadan kalkmasından sonra yapılan ilk tahrire göre Bozok dâhilinde 1.008 sipahi ve sipahizâde vardı. Bkz. BOA, TD, nr.998, s.592-639.

99 BOA, TD, nr.998, s.595, 601, 616, 617, 621, 623, 630; BOA, TD, nr.155, s.240; BOA, TD, nr.315, s.346.

100 BOA, TD, nr.218, s.31.

101 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İşkânı*, Eren Yay., İstanbul 1987, s.21-22.

102 BOA, TD, nr.315, s.10-601.

103 BOA, TD, nr.998, s.435; Orhonlu, *Aşiretlerin İşkânı*, s.23.

104 BOA, TD, nr.998, s.623; KKA, TD, nr.30, s.64/a.

105 Sümer, "Bozok Tarihine Dâir" s. 310.

Yozgat havalisinde Dulkadir Beyliği döneminden önce inşa edilmiş Türk devri eserleri Kara Hisar-ı Behramşâh Kalesi ve Emirce Sultan Zâviyesinden ibarettir. Kara Hisar-ı Behramşâh kalesinin adına ilk olarak XIII. yüzyıl kaynaklarında tesadüf edilmektedir. Faruk Sümer, Yozgat bölgesinde yaptığı saha çalışmaları neticesinde bu kalenin Müşalim Kalesi ile aynı yapı olduğunu tespit etmiştir.¹⁰⁶ Kale, Yozgat ili Akdağmadeni ilçe merkezinin 10 km. kuzeyinde yer almaktadır. Paul Wittek'e göre burası İkinci Gıyaseddin Keyhüsrev (1236-1246) zamanında Selçuklu emirlerinden Behramşâh-ı Candar tarafından inşa edilmiştir.¹⁰⁷ Kalenin bulunduğu yer Osmanlılar zamanında muhtemelen Sivas, Yeni Han (Yıldızeli), Kara Hisar-ı Behramşâh, Kara Mağara, Osman Paşa konaklarını takip ederek Hacı Bektaş'a iniyordu.¹⁰⁸ Bu yol Dulkadir Beyliği döneminde de kullanılmış, yol güzergahında Akdağ'dan Tokat ve Kayseri taraflarına geçişi sağlayan Benlibaşak Derbenti, geçidi korumak ve şenlendirmek maksadıyla zâviye kurmaları karşılığında Hacı Bektaş dervişlerine verilmiştir.¹⁰⁹

Yozgat bölgesindeki Anadolu Selçuklu devrinin bilinen ilk sivil Türk yerleşkesi ise Emirce Sultan Zâviyesi'dir. Emirce Sultan I. İzzettin Keykâvus, I.Alâeddin Keykubad ve II. Gıyâseddin Keyhüsrev dönemlerinde o zaman Dânişmendiye vilayeti sınırları içerisinde kalan Yozgat'ta yaşamış ve bölgenin Türkleşmesi ve İslâmlaşmasında önemli rol oynamıştır.¹¹⁰ Asıl adı Şerefüddin İsmail b. Muhammed olan Yesevî-Babaî şeyhi Emirce Sultan, Baba İlyas'ın 1240 yılında başlattığı isyana katıldıktan sonra Bozok'a gelerek burada bir zâviye inşa etmiştir.¹¹¹

Dulkadir Beyliği döneminde Bozok havalisinde belirli bir şehir veya kasabadan başlayan bir iskân sürecinden bahsetmek mümkün değildir. Zira XVI. yüzyılın başında Bozok havalisinde şenlendirilmiş bir kasaba veya şehir olmadığı gibi, kayıtlı bulunan köy sayısı da yalnızca altıdır. Bu nedenle bölgenin idarecisi olan Dulkadirli Beyleri de Çandır ve ona yakın olan Kozan diğer adıyla (Şahrüh Bey Kışlası) köyünde oturmuşlardır. Yozgat'taki Dulkadirli eserlerinin büyük kısmının bânileri Alaüddeve Bey ve oğlu Şah Ruh Bey'dir. Alaüddeve Bey; Karadere'de Hızır Halife Zâviyesi, Akdağ'da Şahverdi Fakih ve Kılıç Abdal zâviyeleri, Alikî'de Erbağ Zâviyesi, Baltı'da Yusuf Abdal Zâviyesi, Gedik'te Seyyid Selahaddin Zâviyesi, Boğazlıyan'da Yolukulu Zâviyesi, Karadere'de ve Yukarı Kanak'ta adı bilinmeyen birer zâviye, Aşağı Kanak'ta Yolageldi Zâviyesi'nden başka Pircepınar ve Kapuluca köylerinde de birer zâviye inşa ettirmiştir.¹¹²

Şahrüh Bey, Kozan köyünde bir mescit yaptırarak bazı gelirler vakfetmiştir. Şah Ruh Bey, Çandır'da hanımı Şehsuvar Bey'in kızı Şah Sultan Hâtûn adına bir türbe (1485-1490) ve Şahrüh Bey Mescidini (1510-1515) inşa ettirmiştir. Gemerek'te Şahrüh Bey Mescidi (1515-1522), Gemerek yakınlarında Kızıl Irmak üzerinde Şahrüh Köprüsü, Sarıkaya ilçesine bağlı

106 Sümer, "Bozok tarihine Dâir", s.332.

107 Paul Wittek, "Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları", çev. Mihri Eren, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, (1969), s. 236-240.

108 Müşalim Kalesi hakkında bkz. Murat Hanılçe, Yozgat İlinde İki Osmanlı Kalesinin Dünü ve Bugünü Karahisar-ı Behramşâh (Müşalim) Kalesi ve Akçakale, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Aralık 2017, Cilt 3, Sayı 3, s.141-164.

109 KKA, TD, nr.30, s.128/a.

110 Yunus Koç, "Yozgat", s.560; Ahmet Yaşar Ocak, "Emirce Sultan", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, c. 11,TDV Yay., Ankara 1995, s.153-155; Yunus Koç, "Osmanlı İmparatorluğunun Nüfus Yapısı (1300-1900)", *Osmanlı c.IV*, Ankara 1999, s. 535.

111 Gülten, *Bozok Türkmenleri*, s.29.

112 Refet Yınanç, *Dulkadir Beyliği*, TTK Yay., Ankara 1989, s.131 vd; Hamza Keleş, *Vakfiyelere Göre Yozgat Vakıfları (1400-1920)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1996, s. 117 vd.

İlisu köyünde ve Boğazlıyan Mescidli’de birer mescid, Aşağı Kanak’ta Yûnus Halife Zâviyesi, Toraman köyünde Ali Derviş Zâviyesi yine onun zamanında yapılmıştır.¹¹³

Dulkadirli Hanedanı’nın himayesindeki medrese ve zâviyelerin katkısıyla beyliğin merkezi olan Maraş’ta sünni İslâm’ın temsilcisi bir sûfi çevre oluşmuştur. Dulkadir beylerinin, sünni Halvetîliği desteklemeleri, bu tarikatın kolları olan Sünbülüyye, Gülşenîyye ve Ruşenîyye’nin yayılmasını sağlamıştır. Bozok’ta ise XVI. yüzyılın sonuna gelindiğinde dahi herhangi bir şehir merkezinin bulunmaması medrese kaynaklı İslâm öğretisinin etkinliğini sınırlamıştır. Bölgedeki din öğretisinin kaynağını aşiretler arasına giren ve büyük kısmı Kalenderî mezhep dervişler ve zâviyeler oluşturmuştur.¹¹⁴ Bozok’taki Şahrûh Bey ve Sırçalı zâviyeleri başlıca sünni inanca sahip zâviyelerdir.¹¹⁵ Kalenderî ve Bektaşî gibi gayri sünni inancı temsil eden zâviyelerden en etkin olanı XII. yüzyıldan beri Bozok’ta faaliyet gösteren ve Hacı Bektaş Tekkesi’nin akidelerine bağlı olan Emirce Sultan Zâviyesi’ydi.¹¹⁶

Yozgat’ın bugünkü merkez kazasına tekabül eden Baltı Nahiyesindeki Yusuf Abdal Zâviyesi, bölgenin İslâmlaşmasında rol oynayan heteredoks Türkmen babalarından Yusuf Abdal’a nispetle kurulan bir zâviyeydi. Dulkadirîlerin, Yozgat havalisindeki Kızılkocalı oymaklarından bazıları bu zâviye ile irtibatlıydı.¹¹⁷ Akdağ’daki Kılınç Abdal Zâviyesi, Boğazlıyan’daki Belpınar Köyü’ndeki Yoluklu Zâviyesi, Emlak’ın Alınpınar Köyü’ndeki Can Abdal Zâviyesi ile Abdal Ata Zâviyesi de muhtemelen gayri sünni nitelikteydi.¹¹⁸ Nitekim anılan zâviyeler, Bozok’tan Safevilere katılan Çiçekli, Hacılar, Ağcalı, Ağcakoyunlu, Şam Bayadı, Kavurgalı aşiretlerinin yayıldıkları sahalarda faaldi.

7. Yozgat’ta Osmanlı Hâkimiyetinin Tesisi

Alaüddeve Bey’in uzun beylik döneminin son yıllarına kadar Osmanlılar ile Dulkadirli Beyliği arasındaki münasebet genellikle olumlu seyretmiştir. Bununla birlikte Osmanlıların Anadolu’nun bütününe hâkim politikasından rahatsız olan Alaüddeve Bey, beyliğinin varlığını koruyabilmek amacıyla zaman zaman kendisine müttelikler bulmaktan da geri durmamıştır. Nitekim II. Bayezid dönemindeki Osmanlı-Memlûk mücadelesinde her ne kadar tarafsız görünmeye çalışsa da Memlûklerin yanında yer almıştır. İki taraf arasındaki savaş 1491 yılında son bulduğunda her iki devletle de iyi ilişkiler kurma yolunu Alaüddeve Bey, bir taraftan Memlûklere elçilik heyetleri yollarken diğer taraftan II. Bayezid’in Modon Seferi’ne yardımcı askerler göndermiştir.¹¹⁹ Böylece II. Bayezid devri sonuna kadar Osmanlı saldırılarına mâni olabilmıştır. İran’da Safevî Devleti’nin kurulması ve Safevîlerin Dulkadir sahasına nüfuz etmeye başlamaları beylik için yeni bir tehdit ortaya çıkarmıştır. Şah İsmail, 1507 yılında Dulkadirîler üzerine yürümüş, Alaüddeve Bey güçlü Safevî ordusunun

113 Yınanç, *Dulkadir Beyliği*, s.126; Ali Rafet Özkan, “Dulkadirîlerin Bozok-Çandır’daki İzleri ve Eserleri”, *Uluslararası Dulkadir Beyliği Sempozyumu*, c.I, Kahramanmaraş Belediyesi Yay., Kahramanmaraş 2012, s.134-147; Sümer, “Bozok Tarihine Dâir”, s.339; Hamza Gündoğdu, *Dulkadirli Beyliği Mimarisi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1986, s.16, 51, 64; Koç, “Yozgat”, s.560.

114 Arif Sarı, “Safevî Şeyhlerinin Dulkadirli Müritleri”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2019 Bahar, S.85, s.87-88.

115 Yunus Koç, *XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağının İskân ve Nüfus Yapısı*, Kültür Bakanlığı Yay, Ankara 1989, s.24.

116 Ocak, “Emirci Sultan”, 153-154.

117 Sarı, “Safevî Şeyhlerinin Dulkadirli Müritleri”, s.88.

118 KKA TD, nr. 30, v.51/b, 128/b; BOA TD, nr. 155, s.183.

119 Arif Sarı, *Dulkadir Beyliği, Anadolu Beylikleri El Kitabı*, ed. Haşim Şahin, Grafik Yayınevi, Ankara 2016, s.356-357.

karşısına çıkmadığından kesin netice alamayan Safeviler, Elbistan'ı yağmaladıktan sonra geri dönmüştür.¹²⁰

Safevilerin giderek güçlenmesi ve Osmanlı sınırlarına kadar hakimiyetlerini genişletmeleri üzerine bu meseleyi halletmek isteyen Yavuz Selim 1514'te İran'a sefer düzenlerken Alaüddeve Bey'den de yardım göndermesini istemiştir. Yaşlılığını ileri süren Alaüddeve Bey, sefere iştirak etmediği gibi istenilen askeri desteği de vermemiştir. Bunun üzerine Yavuz Selim, İran seferi dönüşünde Şahsuvaroğlu Ali Bey'in idaresindeki bir orduyu Dulkadirli üzerine göndermiştir. Göksun ile Andırın arasındaki Ördekli mevkiinde gerçekleşen muharebede Dulkadir ordusu bozulmuş ve Alaüddeve Bey de hayatını kaybetmiştir.¹²¹

Yavuz Sultan Selim, muharebeden sonra Dulkadir Beyliği'nin başına Şehsuvaroğlu Ali Bey'i getirmiştir. Şehsuvaroğlu Ali Bey, 1516'da Mercidabık ve 1517'de Ridaniye savaşlarına Dulkadirli kuvvetlerinin başında bizzat katılmıştır. Anadolu'da Osmanlı Devleti'ne karşı 1519'da Bozoklu Celal'in ve 1521'de Şam valisi Canberdi Gazali'nin çıkardıkları isyanların bastırılmasında da büyük rol oynamıştır. Ali Bey'in başarıları, isyanların bastırılmasından sorumlu olan Ferhat Paşa'nın tepkisini çekmiştir.¹²² Ferhat Paşa asılsız haberler çıkararak zaten Anadolu'da müstakil bir beyliğin devamından yana olmayan Kanuni Süleyman'ı etkilemiştir. Kanuni, İran'a sefer yapılacağı bahanesiyle Tokat'a çağırdığı Şehsuvaroğlu Ali Bey'i oğullarıyla birlikte öldürtmüştür.¹²³ Böylece 1337 yılında kurulan Dulkadir Beyliği Ali Bey'in 1522'de öldürülmesiyle son bulmuştur. Dulkadir ülkesi Maraş merkez olmak üzere bir eyalet, Bozok bölgesi de sancak haline getirilerek Osmanlı topraklarına katılmıştır.¹²⁴

Yozgat ve çevresi ilk olarak Malazgirt Savaşı sonrasında Türkmen yurdu haline gelmiştir. Dânişmendli ve Selçuklu hakimiyetinden sonra bir süre Moğolların idaresinde kalan Yozgat daha sonra sırasıyla Eretnalılar, Kadı Burhaneddin Devleti ve Dulkadir Beyliği idaresinde kalmıştır. Dulkadir Beyliği'nin bölgede 1404 yılında başlayan hakimiyeti 1522 yılı itibariyle Osmanlılara geçmiştir.

Yozgat ve çevresinin Selçuklular döneminde Dânişmendiye olan ismi Dulkadirli Türkmenlerinin gelişiyle Bozok'a dönüşmüştür. Bozok adı, Yozgat havalisinin yalnızca Bozoklu Türkmenler tarafından yurt tutulmasından değil bu sahayı idare eden Dulkadir beylerinin Bozoklu olmasındandır. Zira Yozgat, XIV. asırdan itibaren hem Bozoklu hem de Üçokluların yayıldıkları bir Oğuz yurdu olmuştur.

Dulkadir Beyliği zamanında Bozok'a gelen aşiretler önceleri bu sahayı yalnızca yaylamak amacıyla kullanmışlar zamanla kışlak sahaları olan Adana, Maraş, Kadırlı, Osmaniye ve Halep'e dönmeyerek bölgede kalmaya devam etmişlerdir. Yozgat havalindeki aşiretlerin yerleşik hale gelmeleri XVI. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızlanmıştır. Bölgedeki iskân sürecinin bu denli geç başlamasının temel sebebi bölgede hâkim bozkır iklimi ve coğrafi özelliklerdir. Bozkır iklimi tarımsal üretimi zorlaştırdığı gibi iptidai tarım yöntemleriyle elde edilen ürünün yetersizliğine karşın geniş steplerin sunduğu zengin otlaklar hayvancılığı cazip hale getirmiştir. Genel hatlarıyla yüksek bir plato özelliği gösteren bölge, akarsularca yarılmış vadilerle birbirinden ayrılır. Bu vadiler kışları daha korunaklı olduğu gibi içlerinden geçen çaylar sayesinde de sulaktır. Bu alanlar XVI. yüzyıl başında Bozok çevresindeki Dulkadirli aşiretlerinin ilk yerleştikleri yerlerdir. Bu iskân, hükümet müdahalesi olmaksızın

120 Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s.93-95.

121 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK Yay, Ankara 2003 s. 173.

122 Hoca Sadeffin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, c. IV., haz. İsmet Parmaksızoğlu, Eskişehir 1992, s. 349.

123 Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s.104.

124 İsmail Altınöz, *Dulkadir Eyaletinin Kuruluşu ve Gelişimi*, Ukde Yay., Kahramanmaraş 2009, s. 49.

doğal bir süreçte gerçekleşmiştir. Dulkadir Beyliği'nin Bozok valilerinin de bölgenin meskûn ve mamur bir hale gelmesi için gayret ettikleri malumdur. Beylerin Çandır ve Kozan başta olmak üzere bazı köylerde cami, mescid ve zâviye yaptırımları, yol güzergahı üzerinde köprü inşa etmeleri bu gayrete yorulmalıdır. Bilhassa Şah Ruh Bey, bölgenin imarına girişmiş hatta bazı taş ustası ve zanaatkar Ermenileri Yozgat havalisine getirmek üzere istimalate de başvurmuştur.

Dulkadirli Beyliği, boylar birliği anlayışına uygun olarak teşkilatlanmıştır. Beylik devrinde boylar, Dulkadir hanedanıyla irsî bağları olan beyler tarafından yönetilmiştir. Boybeyleri kendilerine tâbi aşiretlerin yanında bu aşiretlerin yurt tuttıkları bölgeleri de idare etmişlerdir. Büyük gelirler tasarruf eden boybeyleri aynı zamanda bağlı aşiretlerinden çıkarabildikleri önemli bir askeri güce de sahip olmuşlardır. Beylerin oğulları ve yakın akrabaları da sipahi yahut büyük aşiretlerin idarecileri olarak boy içerisinde görev almışlardır. Böylece aşiretler arasında, merkezinde beylerin bulunduğu güçlü bir aristokratik sınıf meydana gelmiştir. Dulkadir Beyliği döneminde Kızılkoca, Ağca, Selman, Çiçek, Söklen ve Süleyman Beyler beyliğin Bozok kolundaki idarî ve askeri gücünü temsil eden beyler olmuşlardır. Osmanlı hükûmeti, muhalif faaliyetlere girişebilecekleri endişesiyle Türkmenler arasında güçlü bir boy yapısını ve göçerlerin askeri bir kuvvete sahip olmasını uygun görmemiştir. Dulkadir Beyliği'ne son verildikten sonra yetmiş kadar boybeyinin ortadan kaldırılması ve sipahilerin ellerinden tımarlarının alınması da Dulkadirlilerdeki güçlü boy asabiyesine son verilme amacıyla yapılmıştır. Ancak bilhassa Bozok'taki sipahilerin buna karşı koyarak aşiretleri de harekete geçirmeleri büyük bir isyana sebep olmuştur. Merkezi hükûmet sipahilere tımarlarını iade etmek ve onların nüfuzuna son verilmesini geniş bir zamana yaymak durumunda kalmıştır. Dulkadirli Türkmenlerindeki boy asabiyesi tedricen zayıflayarak XVI. yüzyıl sonu itibariyle büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Dulkadirli Beyliği zamanında etkili olan Kızılkocalı, Ağcalı, Selmalı gibi boylar zamanla bölgedeki nüfuzlarını yitirmişler, XVII. yüzyıl itibariyle bu sahadaki aşiretler arasında Mamahılar ön plana çıkmışlardır.

SELÇUKLU VE BEYLİKLER DÖNEMİNDE YOZGAT VE ÇEVRESİNDE SOSYO- KÜLTÜREL VE EKONOMİK YAPI

Mehibe ŞAHBAZ*

İlk Çağ'dan itibaren, Anadolu'da Kızılırmak yayının iç tarafı (Orta Kızılırmak Bölümü) bünyesinde birçok etnik unsuru barındırdığı için siyasi mücadelelere sahne olmuştur. Bu bölge Anadolu'da kurulan ilk devlet olan Hititlere başkentlik yaparken, daha sonra Frigya, Pers, Roma, Galatlar ve Bizans'ın egemenliği altına girmiştir¹. Geçmişte yaşamış birçok medeniyetin izlerini taşıyan İç Anadolu Bölgesi'nin Orta Kızılırmak Bölümü'nde yer alan Yozgat Bozok platosunun yüksek tepelerinde kurulurken, doğusunda Sivas; güneyinde Kayseri, Nevşehir, Kırşehir batısında Kırıkkale; kuzeyinde ise Amasya, Çorum ve Tokat illeri yer almaktadır. Bozok Platosu olarak adlandırılan Yozgat'ın toprakları Yeşilirmak ve Kızılırmak havzası içerisinde kalmaktadır.

On birinci asır Türk tarihi açısından çok önemlidir. Hazar ve Kara Deniz'in kuzeyinden Balkanlara doğru fütuhatları yapan Türk kavimleri, Derbent üzerinden Ön Asya'ya girerek Azerbaycan ve Anadolu'yu da ellerinde tutmaya çalışmışlardır. Abbasiler döneminde Türkler İslâm içinde yer almaya başlamasıyla Türklerden oluşan ordular kurularak; Vasıf et-Türki, Karınoğlu Fazl, Ferec et-Türki, Anuçur et-Türki, Bilge-Çur, Togan oğlu Ahmet, Sabit et-Türki, Burdu oğlu Rüstem, Kayı oğlu Ahmet ve Afşin gibi kumandanların idaresinde VIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren IX. yüzyılın sonlarına kadar Anadolu'ya akınlar düzenlenmiştir. Bundan böyle Anadolu, Türkler için sadece tanınan ve bilinen bir ülke olarak değil de vatanlaştırılması bir ülkü haline gelmiştir. Gazneliler ile Büyük Selçuklu arasında 1040 yılında gerçekleşen Dandanakan savaşından sonra, Oğuzlar (Türkmenler) büyük bir zafer kazanmış ve Selçuklu ailesinin başkanlığında Ön Asya, Azerbaycan ve Anadolu'ya "Büyük Oğuz Göçü" gerçekleşmiştir. Türk fütuhat hareketinin Anadolu'yu vatan tutmaya yöneldiği sırada Anadolu, nüfusunu kaybetmiş ve harabeye dönmüştü. O dönemlerden günümüze kadar kalan pek çok harabe köy, kasaba ve şehir kalıntıları bulunmaktadır. Bu şehirler Anadolu'nun en mühim şehirleri olup daha Türkler Anadolu'ya gelmeden önce harabe haline gelmişti. Romalılar Anadolu'ya geldiklerinde kültür kalıntılarını içinde barındıran harabelerle karşılaşmışlardı. Bundan dolayı Anadolu kültür birikimi yerine ayrı ayrı kültürlerin gelip geçtiği ve bir öncekinin bir sonraki tarafından tahrip edildiği mekân durumundaydı. 395 yılında Doğu Romalıların (Bizanslılar) bölgeyi hâkimiyetleri altına almasıyla durum aynen devam etmiştir.

* Doç. Dr., ORCID: 0000-0002-0597-925X, Çukurova Üniversitesi, msavas@cu.edu.tr

1 Ahmet Yaşar Ocak, "Bozok", *DİA*, C. 6, (İstanbul: TDV,1992), 321.

Sasanî-Bizans mücadelesi uzun yıllar sürmüş ve neticede Anadolu'da nüfusunun azalmasına sebep olurken köy ve kasaba hayatını da yok etmiştir. Anadolu'ya giren Sasanî orduları sürekli olarak köy ve kasabaları yağma ve tahrip ettiği için bu coğrafyada hayat emniyeti bulunmamaktaydı. Sasanî ordularının bu saldırılarına karşı koyanlar öldürülüyor, kaçabilenler kalelere ve mahfuz yerlere sığmıyor, geri kalan da esir alınıp götürülüyordu. Ancak surlarla çevrili şehirlerde hayat kalmıştı. Bu merkezlerdeki hayat şartları da her geçen gün çevre hayatına bağlı olarak daha da daralmaktaydı. Çevresindeki köy ve kasabalara muhtaç durumda olan bu şehirlerdeki sosyal, ekonomik ve ticari hayat da kendisini toparlayabilmek bir yana git gide çökmekteydi. Bu şehirlerde, zamanla gıda ve ihtiyaç maddelerinin temini bir sorun olmaya başlamıştı. Dolayısıyla bu gelişmeler neticesinde çevre hayatına bağlı olarak kale şehir durumunda olan merkezlerin nüfusları da zamanla azaldı. Kırlarda ziraat ve hayvancılık yapılmadığı için Anadolu coğrafyası yer yer vahşi tabiata terk edilmiş gibiydi.²

Böyle bir ortamda Anadolu'ya giren Oğuz Türkleri Bizans'a karşı ilk zaferini 1048 yılında Erzurum'a yakın Pasinler, 1057'de Malatya, 1059'da Sivas, 1064'te Kars ve Antakya, 1067'de Kayseri, Niksar ve Konya, 1068'de Amorium (Emirdağ yakınlarında eski bir kale) ve 1069'da Honas (Sandıklı yakınlarında eski bir kale) Türk kuvvetlerinin eline geçmiştir.³ Malazgirt Zaferinden sonra Türk kuvvetleri batı istikametinde bütün Anadolu'yu geçerek Adalar Denizi'ne ve Marmara sahiline ulaşmışlardı. Anadolu fethedilmiş olmasına rağmen bazı müstahkem kalelerin fethi henüz tamamlanmamıştı. Bu münasebetle Selçuklu ailesinden Kutalmış oğlu Süleyman başkanlığında Artuk Bey, Mengücek Bey, Saltuk Bey, Danişmend Bey, Bozan Bey, Tutak Bey, Karategin Bey ve Çubuk Bey gibi birçok Türkmen beylerinin vazife alarak görevlerini yerine getirmişlerdir. Büyük Selçuklu Devleti bu dönemde Haçlıların Anadolu'yu hedef alarak Kudüs'e erişme yolları aramaları yüzünden, Selçuklu Devlet'i bu dönemde devamlı harpler ve mücadelelerle uğraşmak zorunda kaldığı için fethedilen topraklarda yapılan imar faaliyetleri iyi bir seviyeye ulaşmamıştır.⁴

Malazgirt Zaferi sonrası Anadolu'ya giren Oğuzlar (Türkmenler)'in nüfus bakımından bütün köy ve kasabaları harabeye dönmüş olan Anadolu coğrafyasına iskân edilebilmeleri için öncelikle ülkeyi baştan imar etmeleri gerekiyordu. Aynı zamanda yüzyıllardan beri Anadolu'da kaybolan ticari, iktisadi ve içtimai hayat ile birlikte ırz, namus, can ve mal emniyetini sağlamalıydı. Böylece Türk fetih hareketinden önce nüfusunu kaybederek ıssızlaşan ve harabeye dönen Anadolu yeni gelen yoğun Türk nüfusu ile birdenbire canlılık kazanarak hızla imarlaşmaya başladı. Köy, kasaba ve şehirlerde başlatılan bu imarlaşma eski harabelerin yanında veyahut da üzerlerinde kuruluyordu. Bu arada zikre değer hususlardan birisi de Anadolu coğrafyasının ziraî mahsulleri dahi cins olarak büyük ölçüde kaybolmuştu. Türkistan'dan Oğuzlar ile birlikte gelen hayvan sürüleri bazı ziraî mahsullerin tohumları bu yeni vatan coğrafyasına ekilerek Türkistan'dan getirmiş olduğu tohumları Anadolu'da yetiştirilmeye başlandı. Anadolu'ya göç eden Türkmenler, Anadolu'da da Orta Asya'da yaşadıkları hayat tarzlarına elverişli yörelere yerleşmek suretiyle eski yaşamlarına devam etmişlerdir. Bütün kültür varlıklarıyla, eşyasıyla "bir evden bir eve taşınır gibi" bir millet halinde⁵ Anadolu'ya gelen Türkler Anadolu'yu fethederek Türkleştirmiş ve İslâmlaştırmışlardır. Anadolu'ya ve Rumeli'ye gelen Oğuz boyları burada küçük guruplar

2 Mustafa Kafalı, "Anadolu'nun Fethi Ve Türkleşmesi", *Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye; Genel Türk Tarihi*, Ankara.

3 Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1998), 19-20.

4 Riley & Smith, Jonathan, *Haçlılar Kimlerdir*, (çeviren, Berna Kılınçer), (Ankara: 2004), 107-118.

5 Orhan Sakin, *16. YY. Osmanlı Arşiv Kayıtlarına Göre Anadolu'da Türkmenler ve Yörükler, Boylar-Kabileler-Cemaatler*, (İstanbul: Ekim Yayınları, 2010), 36.

halinde birbirlerinden uzak yerlerde iskân olundular.⁶ Bu şekilde yerleştirilmelerinde sosyal ve ekonomik etkenlerden ziyade Selçuklu yönetiminin, kendi irsi beyleri idaresi altında, büyük bir dayanışma ruhu içinde yaşayan güçlü boyların isyan etme ihtimalini ortadan kaldırmak düşüncesi vardı.⁷

Sultan Alp Arslan Malazgirt Savaşı'nda gösterdiği hizmetten dolayı'ın Dânişmend Gazi'ye Kayseri, Zamantı, Sivas, Tokat, Amasya, Niksar'ı iktâ olarak vermiştir.⁸ Münecimbaşı Emir Danişment'in bölgeye gelişi hakkında şunları anlatır: “*Danişment Gazi, Azerbaycan'da ikamet ediyor ancak düşman sınırlarına akınlarda bulunuyordu. Sultan Alparslan'ın 1063 yılındaki Kafkas seferine Danişment Gazi'de katılarak bölgede Sultana mihmandarlık yapmıştır. Bu seferler sırasında üstün başarılarıyla Sultan Alparslan'ın gözüne giren Emir Danişment Gazi'ye Malatya, Sivas, Tokat, Niksar, Elbistan ve Kayseri (Tomarza, Pınarbaşı, Sarız, Develi ve havalisi), iktâ olarak verilmişti*”.⁹ Hatta daha sonraları küffardan alacağı yerlerin de kendisinin olacağını belirterek buralarını vergiden muaf tutmuştu.

Ayrıca Sultan Alparslan, kendi hanedanından hiç kimsenin bu topraklara saldırmayacağına dair Danişment Gazi'ye yazılı bir belge dahi vermişti. Dânişmend Ahmed Gazi Malazgirt Zaferi'nden sonra Sivas'a geldiğinde şehri harap halde bulmuştu. Çünkü imparator Malazgirt seferi sırasında burayı tahrip etmişti. Dânişmend Gazi bir mukavemetle karşılaşmadan Sivas'a girdi ve Dânişmendli hanedanını kurdu. Sivas'ı bir üs olarak kullanarak Çavuldur, Tursan (Turasan), Kara Doğan, Osmancık, İltegin ve Kara Tegin adlı emirleriyle Amasya, Tokat, Niksar, Kayseri, Zamantı, Elbistan, Develi ve Çorum'u alarak topraklarını genişletti. Danişmentlilerin içerisinde Oğuz boylarının hemen hemen tamamı yer almaktaydı.¹⁰ Danişmendliler hâkimiyeti altındaki bu topraklara doğudan gelen Türk boylarını düzenli bir şekilde durumlarına göre şehir, köy ve yaylalara iskân ettirerek bölgede nüfuslarını hızlı bir şekilde güçlendirdiler.¹¹ Danişmentlilerin hâkim olduğu orta Kızılırmak bölgesindeki bu iskân politikası başlangıçta surlar içerisinde olmuştur. Sonraları ise Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi savaşçılarla birlikte gelen göçebe Türkmen topluluklarının sur dışında bir mescit veya zaviye etrafında yerleştirilerek büyüdükleri anlaşılmaktadır. Orta Kızılırmak bölümünde kurulan Danişmendli Türk Emareti, yerli ahali ile kısa sürede kaynaşmayı başararak hakimiyet sahasını genişletti. Danişmendiler, 1096 yılında Melik Ahmed Gazi ile Süleyman Şah'ın oğlu Kılıç Arslan haçlılara karşı ittifak ederek onlara karşı başarılı mücadeleler vermiştir. Ancak Danişmendliler ile Selçuklular bir taraftan Haçlılara karşı birlikte hareket ederken bir taraftan da rekabet halindeydiler. Nitekim Danişmendlilerin Orta Kızılırmak'ın önemli bölgesinde yükselişi, Konya Selçuklularının hoşuna gitmiyordu.¹² Kılıç Arslan'ın batıdaki meşguliyeti, Danişmendlilerin doğuda rahat hareket etmelerini sağlıyordu. Bu durum, iki tarafın arasını açtı. 1100 yılında Antakya Prensi Bohemond'u esir alan Danişmendliler, onu serbest bırakma karşılığında aldıkları büyük miktardaki fidyenin

6 Cevdet Türkay, *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, (İstanbul: 2005), 9.

7 Tayyib Gökbilgin, *Rumeli'de Yörükler, Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan*, (İstanbul: İşaret Yayınları, 1957), 1-9.

8 Reşidüddin, *Camiü't-tevârih*. (nşr. Ahmet Ateş), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1960), 38; Zahiri'd-Din Nişâbüri, *Selçuk-nâme*, (nşr. İrec Afşar), (Tahran: 1332), 25; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, (Trc. Ömer Rıza Doğrul), C.I-II, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987), 331-332.

9 Münecimbaşı Ahmed B. Lütfullah, *Camiü'd-düvel Selçuklular Tarihi -I*, (Yay., Ali Öngül), (İzmir: 2000), 575-576.

10 Seyit Burhanettin, Akbaş, *Kayseri'de Yörükler ve Türkmenler*, (Kayseri: *Kayseri'de Yörükler ve Türkmenler*. (Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2005), 27; A. Akşit, *Selçuklular Devrinde Kayseri Şehrinin Nüfus ve Etnik Durumu*. I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (11-12 Nisan 1996), Kayseri, 5.

11 Ali Sevim, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995), 429.

12 Mustafa Demir, *Türkiye Selçukluları ve Beylikler Devrinde Sivas, "Danişmentli Emaretinin Kurucuları"*, (Sakarya: Sakarya Yayıncılık, 2005), 19-24.

bir kısmını, müttefiki olan Anadolu Sultanına vermeyi reddetmesi üzerine I. Kılıç Arslan, Malatya'ya yürüyerek şehri kuşattı. İki ay süren kuşatmadan sonra Danişmendliler, 1106'da Malatya'yı Selçuklulara teslim etti. Böylece Danişmendlilerin Anadolu'daki gücü kırıldı.

1143 yılında Danişmendliler yaşanan iç karışıklıklar ve taht mücadeleleri nedeniyle zayıflamış, bu durumundan yararlanan Anadolu Selçuklu hükümdarı II. Kılıç Arslan 1175 yılında Danişmendlilerin topraklarını ele geçirerek bu devleti yıkmıştır. 1175 yılından sonra, Anadolu Selçuklu Devleti toprakları olan Danişmendlilerin hâkim olduğu bölgeler 1243 Köseadağ Savaşı'nın sonrasında Moğol hâkimiyetine girmiştir. Bura Moğolların atadığı valilerince yönetilmeye başlanmıştır. Danişmendiye adını alan bölge, sırasıyla (1175) Selçuklu, (1243) İlhanlı¹³, Eratna¹⁴, (1381) Kadı Burhaneddin¹⁵ ve nihayetinde (1399) Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girmiştir.¹⁶

Tarihte Türkler çok sayıda devlet kurdukları için teşkilât ve müesseseler yönünden zengin bir birikime sahiptir. Tarihte kurulan bu Türk devletleri, muhtelif zamanlarda ömrünü tamamlamasına rağmen teşkilât ve müesseseleri Türklerde devamlılık fikrinin şekillenmesinde rol oynayan “Türk devlet geleneği” diye tabir edilen anlayış sayesinde mümkün olmuştur.¹⁷ Türklerdeki devlet geleneğinin Hunlardan geldiğine inanılırken, Göktürklerden itibaren teşekkül etmeye başlayarak, Uygurlarda ve Türk-İslâm Devletleri'nde devam etmiştir. Nitekim Büyük Selçukluların, askerî, idarî ve malî teşkilâtta bilhassa Gaznelileri örnek aldığı, bununla beraber Harzemşah hükümdarlarının da, Büyük Selçuklu sultanlarının izinde yürümüşlerdir.¹⁸ Türk devlet geleneğini Anadolu'ya Selçuklular getirmiştir. Bu dönemde, Büyük Selçuklu teşkilât ve müesseseleri, Anadolu'nun siyasi, coğrafi, sosyal ve kültürel şartlarında gelişerek ihtiyaç duyulan alanlarda da, yenileri oluşmuştur. Türkiye Selçuklularının yıkılmasından sonra ise söz konusu gelenek, bu devletin birer vârisi konumunda olan beyliklere geçmiş ve yine dönemin şartları içinde şekillenerek varlığını korumuştur.

Türk devlet geleneğinin bir gereği olarak, devletin yöneticileri, ülkedeki ilim ve fikir adamlarına sahip çıkarak desteklemiştir. Buradaki temel amaç devlet yöneticilerinin ülkedeki siyasi hâkimiyetlerini güçlendirmek olmuştur. Aynı zamanda da ilmi ve kültürel müesseselerin yaygınlaşmasını sağlamaktır. Büyük Selçuklular döneminde kökleşen bu geleneğin zamanla Anadolu'ya da intikal ettiği ve ilk ilmi faaliyetlerin Danişmendliler döneminde, Orta Kızılırmak bölümünün büyük bir kısmını içine alan Danişmendiye bölgesinde başladığı görülmektedir. Anadolu'da ilmi anlamda ilk eserin bu beylik zamanında yazıldığı bilinmektedir. Danişmend İli'ndeki bu faaliyetlerin yanı sıra, Türkiye Selçuklularında da durum aynıydı. Selçuklu sultanlarındaki bu anlayışın Türkiye Selçuklularının yıkılışının hemen ardından Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde ortaya çıkan Türkmen beyliklerinin siyasi ve askerî bakımdan olduğu kadar ilim, kültür ve sanat alanlarında da Anadolu Beylikleri ve Osmanlılarda da devam ettiği görülmektedir. Bu durum sadece askerî, siyasi, ilim, kültür ve sanat alanlarında olmamış iktisadi alanda da aynen devam etmiştir.

13 Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 84-86; İbn Bibi, *Selçukname*, (çev. Mürsel Öztürk), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 490-504.

14 Kemal Göde, *Eratnalılar (1327-1381)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), 59-62; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1969), 155-161.

15 Yaşar Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti*, (Ankara: DTCF. Yayınları, 1970), 59.

16 Aşıkpaşazade, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, (Haz. H. Nihal Atsız), (İstanbul: Ötügen Yayınları, 2014), 79- 80.

17 Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993), 190-191.

18 Salim Koca, “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilâtı”, *Türkler*, C. 2, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 823.

Anadolu'da konar-göçerlik Yörük ve Türkmen olmak üzere iki içtimai zümreden oluşmaktaydı.¹⁹ Bu zümrelerin bir kısmı yerli halktan boşalan metruk veya yeni kurulan şehir ve köylere yerleşirken, bir kısmı da geleneksel konar-göçer yaşamına devam ediyordu. Bu geleneksel konar-göçer yaşama devam edenlere Yörük veya Türkmen adı verilmişti.²⁰ Yörük ve Türkmen ayrımının hangi esaslar alınarak yapıldığı tam olarak bilinmese de Kızılırmak yayının doğusunda kalanlara Türkmen, batısında kalanlara ise Yörük denilmektedir.²¹ İl ve ulus adı altında gruplandırılan konargöçerler, boy (kabile), aşiret, cemaat, bölük, oymak, oba, tir ve mahalle gibi bölümlere ayrılmaktadır.²² Selçuklular zamanında çeşitli Türk boylarına mensup aşiretler, Anadolu'nun birçok yerlerine yerleştirildiği gibi Danişmentlilerin hüküm sürdüğü Danişmendiye topraklarına da Oğuz boyunun hemen hemen tamamına yakını yerleştirilmiştir. Bu yerleştirilme süreci devamlı olup, konargöçerler yani yarı göçebe hayat yaşayan aşiretler, başta dağ eteklerine köyler kurarak yerleştirildiler. Şehir dışına yerleşen bu Türkmenlerin göçebe yaşamdan, kentsel yaşama geçişleri bir anda olmamış, uzun bir süreçte gerçekleşmişti. Bu boylar hayat tarzlarının gereği olarak kışın şehir ve kasabaların yakınındaki iskân merkezlerine inerken, yazları daha serin olan yaylalara göçerler ve buralarda hayvancılıkla uğraşmaktaydılar. Yetiştirdikleri hayvanların başında ise koyun, keçi, deve ve at gelirdi. Bölgelere yerleştirilen boylar kışlak olarak buldukları yerlerde ziraatla uğraşmaktaydılar. Türkiye Selçuklu devletinin ekonomisi üçlü saç ayağı üzerine dayandırılmıştı. Bu üçayaktan biri "ziraat" idi. Tarla ekimi, hayvancılık ve bağ-bahçecilikten oluşan ziraatın bu üç dalında da Danişmendli yerleşim yerlerinde hem beylikler döneminde hem de Selçuklular döneminde önemli çalışmalar yapıldığı görülmektedir.²³ Danişmendlilerin hâkimiyet sahası olan Orta Kızılırmak bölgesinin bazı yerlerin dağlık bir yapıya sahip olması Selçuklular döneminde halkın hayvancılıkla ve tarımla uğraşmasında etkili olmuştur.²⁴ Ayrıca bu bölgede meyvenin yanı sıra arpa ve buğday başta olmak üzere birçok tahıl üretimi yapılmıştır. Danişmendliler, Selçuklular, Beylikler ve Osmanlı Devleti'nin reayadan almış olduğu vergilerin başında toprak üzerinden alınan vergiler gelmektedir. Bu devletlerin iktisadi kaynakları veya ekonomisi incelendiğinde tarımın önemli yer tuttuğu görülmektedir. Büyük Selçuklular Dönemi'nde İktâ ve Osmanlı Devleti döneminde Tımar teşkilatı yine toprak üzerine kurulmuştur. Danişmendoğullarına dini açıdan baktığımızda itikadda Mutezili amelde Hanefi mezhebini benimsedikleri için ilme büyük önem vererek ilmi alanda birçok kurumlar inşa ettikleri görülmektedir. Danişmendoğulları'nın hâkim olduğu Orta-Kuzey Anadolu bölgesi Anadolu'da ilk medreselerin kurulduğu yerlerdir. Tokat, Amasya, Sivas, Kayseri, Çorum çevreleri bu yönden öncelikli şehirler olup, Anadolu'da merkezî kubbeli ilk medreselerin 1150'li yıllarda Tokat ve Niksar'da Danişmendoğulları'ndan Yağlıbasan tarafından kurulmuştur. Danişmendliler hâkim oldukları orta Kızılırmak bölgesinde tıp, astronomi, matematik, felsefe, mantık

19 Üçler Bulduk, "Akkoyunlulardan Koyun Baba'ya: Sosyal Hayat ve Din İlişkisi İçinde Türklerde Koyun Kültürü" Uluslararası Nehrin Piri: Koyun baba Sempozyumu Bildirileri 13-14 Mayıs 2016, Hitit Üniversitesi Yayınları, Çorum, 2016, 365, 366.

20 Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, (İstanbul: TDAV Yayınları, 1999), 158.

21 Faruk Sümer, "XVI. Asırda Anadolu Suriye ve Irak'ta Yaşayan Türk Aşiretlerine Umumi Bir Bakış", *İÜİFM*, C.XI, 1950, 513.

22 Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 21.

23 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi I*. (İstanbul:1979), 28; F. Sümer, XVI. Asırda Anadolu, Suriye ve Irak'ta Yaşayan Türk Aşiretlerine Umumi Bir Bakış, *İÜİFM*, 510-522; Yusuf, Halaçoğlu, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009); İ.Şahin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Konar-Göçer Aşiretlerin Hukuki Nizamları", *Türk Kültürü*, XX/227, (Ankara:1982), 285-295.

24 A. Güler, Alâeddin Keykubad (1220-1237) Zamanında Kayseri Şehrinin Stratejik Önemi. II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (16-17 Nisan 1998), (Kayseri: 1998) 171-179.

alanlarında birçok eserler yazmışlardır. Danişmendliler oluşturdukları ilmî-kültürel ortamla Anadolu'nun Türkleşmesinin ve İslamlaşmasının temellerini atmışlardır. Anadolu'da kurulan ilk Türk beyliklerinden olan Danişmendliler doğudan gelen göçebe Türkleri yerleşik hayata geçirerek buldukları bölgeye uyum sağlamalarında öncülük etmişlerdir. Bu beylik bir taraftan fetih hareketleriyle bölgeyi Türk yurdu haline getirmeye çalışırken bir taraftan da ilk defa Anadolu'da ilmi faaliyetleri başlatmışlardır. Bölgede yaşayan yerli halka derin bir hoşgörü ile yaklaşarak onları kültürel olarak etkilemişlerdir. Danişmendliler Anadolu'da hâkim oldukları bölgelerde medreseler inşa ettirerek ilime büyük önem vermişler ve diğer bölgelerdeki ilim adamlarının bölgeye gelmesini sağlayarak Orta Kızılırmak bölgesinde Türk-İslam medeniyetinin gelişmesine çok büyük katkılar sağlamışlardır.

Türkiye Selçuklu Devleti doğudan gelen Moğol tehlikesini önleyememiş ve nihayetinde de 1243 Köseadağ savaşı sonrasında da önce Moğolların ve sonra da İlhanlıların hâkimiyeti altına girmiştir. Anadolu, İlhanlıların egemenliğinde çeşitli nüfus bölgelerine ayrıldı. Ankara, Kırşehir, Amasya, Kayseri, Konya, Sivas, Diyarbakır ve Erzincan gibi şehirler, doğrudan doğruya İlhanlıların genel valisinin egemenliği altındaydı.²⁵ İlhanlılar Moğolların işgali sonucu tahrip olan Anadolu'yu yeniden imar etmelerinin gerektiğini bildikleri için ziraatla uğraşan halka tarım aletlerinin yanı sıra bedava tohumluk dağıttı. Bir arazi mamur olana kadar oradan vergi almayı bazı yerlerde tamamen kaldırırken bazı yerlerde de üç aşamada almaya başladı. Kentlere kervansaray, medrese, hangahlar yaptırırken köylere de mescid ve hamamlar yaptırıldı.²⁶Ünlü Vezir Reşidüddin "Mukatebat" adlı eserinde, Kopçur, Kılan ile bazı ürünlerdeki tamga vergisini kaldırdığını, aynı uygulamayı Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde uygulanması için bu bölgelere yıllık gönderildiğini anlatmaktadır. Kırşehir'deki Caca Bey Medresesi üzerindeki kitabeğe göre de ahaliden bundan böyle tabgur, Şihne ve sabun vergilerinin alınmayacağını zikredilmesi bu durumu özetlemektedir.²⁷ İlhanlı Devleti'nin Anadolu'ya atadığı valilerden birisi de, daha sonra kendi adıyla bir devlet kuracak olan Eratna Bey idi. Eratnalı Devleti'nin dayandığı temel unsuru Türkler oluşturmaktaydı. Moğol ordusuyla Anadolu'ya gelmiş olan kentli Uygur Türkleri de Eratnalı idaresinde Türkmenler ile birlikte yaşamaya başlayarak kültürlerini bu bölgeye yaymayı başarmışlardır.²⁸ Eratna Beyliğinin Sivas ve Kayseri olmak üzere iki merkezi vardı. Ayrıca Moğol Umumi Vilayetlerince, Rum vilayeti olarak yönetilen Amasya, Tokat, Çorum, Develi, Karahisar, Ankara, Zile, Canik, Ürgüp, Niğde, Aksaray, Erzincan kentleri ve bunların çevre kasaba ve köylerini de içermekteydi. Anadolu Selçuklu topraklarının çoğunluğuna sahip olan Eratnalılar, bu topraklarda hâkimiyetlerini sağlamışlardır. Bu dönemde, Anadolu sosyal ve dini zümreleşmeler bakımından oldukça zengin bir manzara arz etmekteydi. Hatta Eratna Bey, bağımsızlık mücadelesinde ve toplumların siyasi otoriteye bağlanmaları konusunda tasavvuf zümreleriyle iş birliği içerisinde bulunmuştur. Eratna ve Kadı Burhaneddin dönemlerinde, kendi dini inançlarına ve yasalarına aykırı olmadığı sürece, din ve din adamlarına kolaylıklar sağlamışlardır. Daha öncede söylediğimiz gibi Eratnalılar Ankara, Kayseri, Erzincan gibi birçok Selçuklu şehirlerine hâkim olmuşlardı. Bu şehirler Eratnalıların hâkimiyetine girince buralarda da bulunan Ahi teşkilatı da, Eratnalıların önemli yaygın eğitim kurumu olmuştur. Bölgedeki var olan Ahi Teşkilatında başta dokumacılık, deri işlemeciliği, özellikle halıcılık ve el sanatlarında Selçuklu sanatını devam ettirdikleri

25 Yaşar Yücel & Ali Sevim, *Türkiye Tarihi*, C. I, (Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları,1989), 260-271.

26 İlhan Erdem,Türkiye Selçukluları İlhanlı İlişkileri, (1258-1308) A.Ü.Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Yayınlanmamış doktora tezi, (Ankara: 1995), 370-381.

27 W.Hinz, Ortaçağ Yakın Şarkına Ait Vergi Kitabeleri, (Çev.:Fikret İşıltan), Belleten XIII/52,(Ekim 1949), 775-780.

28 Göde, *Eratnalılar (1327-1381)*,149.

görülmektedir.²⁹ Gerek Eratnalılar gerekse Kadı Burhaneddin döneminde Anadolu'da siyasi istikrarı sağlanarak ilim ve imar faaliyetlerinde bulunularak halkın refah seviyesi yükselmiştir. Eratnalılar ve Kadı Burhaneddin devleti döneminde bölgenin ekonomisi başta ziraat olmak üzere hayvancılığa dayanmaktaydı. Eratnalılar toprak idare sistemini diğer Anadolu Beylikleri gibi Selçuklulardan ve İlhanlılardan almışlardır. Bu devletin toprakları has, ikta, mülk ve vakıf olmak üzere ayrılmıştı.³⁰ Türkiye Selçuklu toprakları üzerinde kurulan Eratnalılar'ın topraklarının geniş olması nedeniyle ekonomik yönden oldukça refah bir dönem yaşamıştır. Ayrıca da Eratnalıların sahip olduğu topraklardan Sivas ve Kayserinin eskiden beri ticaret yollarının kesişme noktasında yer alması büyük avantajlar sağlamıştır. Eratnalıların hüküm sürdüğü topraklara Orta Asya'dan birçok Türkmen gelecek aynı hayat şartlarını köylere ve şehirlere yerleşerek devam ettirmişlerdir. Eratnalı Devleti dönemindeki içtimai yapı Selçuklu Devleti dönemindekinden farklı bir özellik taşımaktadır. Selçuklular döneminde içtimai yapının esasını Oğuz-Türkmen-Yörük üçlüsü oluştururken, Köseadağ Savaşı'ndan sonra Moğollar ve Uygur Türkleri de Anadolu'ya gelecek, özellikle İlhanlıların ve sonra da Eratnalıların hâkimiyetinde bulunan şehir ve kasabalara yerleşerek toplum yapısında önemli değişiklikler yapmışlardır.³¹ Eratnalı Devleti'nin merkezi konumunda olan Kayseri, Sivas gibi şehirlerin büyük çoğunluğunu Türk ve Müslümanlar oluşturmakla birlikte Rum, Ermeni ve az da olsa Yahudilerde bulunmaktaydı. Bu merkezlerdeki bu nüfus çeşitli sınıflara ayrılarak birçok meslekleri icra ediyorlardı ki bu bölgede yaşayan halk kendilerine yüklenen şeri ve örfi gibi her nevi vergileri vermek zorundaydı. Eğer bunlardan biri köylü gibi toprağı ekip biçerse bu cihetten o yerin sahibine öşür ve resim vermekle de yükümlüydü. Şehir halkı vergilerini kime tahsis edilmişse ona verirdi.³² Anadolu'da Türk-İslam şehirlerinde olduğu gibi Eratnalıların hâkim olduğu Orta Kızılırmak bölgesinde de şehirlerin merkezinde bir cami ve bedesten bulunmakta olup, bu bölgenin hemen arasında zanaatçıların ve esnafın bulunduğu çarşılar yer almaktaydı. Bu çarşılarda çeşitli meslek gurubundan esnaf bulunurdu. Bu çarşıların hemen bitişiğinde her kesimden insanların barındığı evler yer almaktaydı.³³ Eratnalı Devleti döneminde de eğitim ve öğretim diğer beyliklerde olduğu gibi medreselerin yanı sıra misafirhane olarak yol uğraklarına kurulan zaviyelerde de halka yönelik eğitim-öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü görülmektedir. Eratnalılar'ın hâkim olduğu Orta Kızılırmak bölümündeki topraklarda imar faaliyetleri diğer beyliklerle kıyaslandığında yok denecek kadar az olmasına rağmen günümüze kadar gelebilen eserleri de küçümsenemeyecek orandadır. Eratnalılardan sonra bölge Kadı Burhaneddin Devleti'nin hâkimiyetine geçerek Türk devlet geleneği her alanda aynen devam etmiştir.

1. Dulkadirli Beyliği Döneminde Yozgat ve Çevresinin Sosyo Kültürel ve Ekonomik Yapısı

Anadolu'nun güneyinde göçebelere yoğun olarak yaşadıkları bölgelerin başında Maraş bölgesi gelmektedir. Burası bir Türkmen beyliği olan Dulkadirli Beyliğinin merkezi idi. Dulkadirli Beyliği XIV. Asrın ilk yarısında Maraş ve Elbistan havalisinde kurulup doğu'da Harput, batıda Kırşehir'e Kuzey'de Gemerek (Sivas) ve Gürün'e, Güney'de Hassa'ya (Hatay) kadar ki bölge içinde hüküm sürmüştür. Dulkadir Beyliğine mensup olan Ağaççeriler

29 Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar: Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 26.

30 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu-Karakoyunlu Devletleri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1969), 238-244.

31 Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 43-44.

32 Uzunçarşılı, 238-244.

33 Nuri Yavuz, *Anadolu'da Beylikler Dönemi-Siyasi Tarih ve Kültür*, (Ankara: 1998), 149.

ve Bozok koluna mensup Türkmenlerin reisi konumunda bulunan Dulkadiroğlu Zeyneddin karaca Bey tarafından kurulmuştur.³⁴ Dulkadirliiler, Oğuzların 24 boyundan birçok oymak ve aileden oluşmaktaydı. Her oymak ve aile kendilerine göre tüzel kişiliklere sahip olsa da boy Bey'ine bağlı olarak yaşarlardı. Dulkadir boyunda; Orta Kızılırmak bölümüne iskân ettirilen oymakların başlıcaları Çavuşlu, Kozanlı, Hamitler, Musahacılı gibi oymaklar, Emirdağ'da (Afyon'a bağlı) bölgeye yerleştirilmiştir. Dolayısıyla halkın büyük bir kısmı Türkmen ve Musahacılı oymak efradidir. Yani doğrudan doğruya Dulkadir eline mensuptur. Bu oymaklar bugün bile bölgede varlıklarını devam ettirmektedir. Orta Anadolu'nun muhtelif yerlerinde de Dulkadirli Beyliğine bağlı boylardan biri olan Eymir boyu, aslında Oğuz boylarından biridir. Oğuzun Eymir boyunun biri Dulkadir elinin kuruluşuna katılmış ve buralarda yurt tutmuştur. Cebelli, Kızıllı, İmalı Avşar ve pek çok boydan ve oymaktan söz edilebilir. Bu boylar Anadolu'nun yurt edinilmesinde çok büyük rol oynamıştır. Karayahyalı, Deli Alili, Ağca koyunlu obaları Bozok bölgesinde yurt tutmuştur. Şarkışla (Gedük) havalisindeki Şambayadı, Ağcalı adlı büyük bir oba da vardır. Yine, Akdağ'da Karalu, Hisar köylü, Kızıl hocalı; Boğazlıyan'da Çiçekli, Kılavuzlu ve Zakırlu obalarından söz edilebilir.

Dulkadirliiler, kuruluşundan itibaren Maraş bölgesinde rol oynamış, iskân ve fetih hareketlerini genişletmiş, Kayseri'ye kadar dayanmış, oralarda yurt tutmuş, o bölgeyi Türkleştirmiş, Kara Tatarların Timur tarafından yenilmesiyle meydana gelen boşluğu hemen doldurmuş, geniş verimli (Yozgat) Bozok bölgesini de şenlendirmiştir. Bunun yanı sıra, bir kısmı Doğu Anadolu'da Bozulus adı altında kalmıştır, onlarla beraber Orta ve Batı Anadolu'ya gelmiştir.³⁵ Dulkadir Beyliğine mensup olan tam göçebe oymaklar, kışım Amik ovasına, Halep dolaylarına ve Çukurova'ya inmekteydiler. Dulkadirli elinden birçok oymaklar İran'a gitmiş oldukları gibi, bir kısım gurup da Diyarbakır bölgesindeki Boz-ulus'a katılmışlardır. Ayrıca yine bu ele mensup olan oymakların bir bölümü Sivas'ın güneyinde Yeni-il'i meydana getirmişlerdi. Farklı zamanlarda meydana gelen Osmanlı iskân hareketleri sonucu Dulkadirli boy ve oymakları başta Yozgat olmak üzere, Ankara ve yörelerine de yerleştirilmişlerdir.³⁶ Kayseri, Kırşehir, Kırıkkale ve Yozgat bölgeleri de Dulkadiroğulları Beyliğinin yerleşme sahaları arasında yer almaktaydı. Daha sonraları onlardan mühim bir kısmının (Cerid, Teçirli ve Ağca koyunlu) Çukurova'da hayata geçtikleri bilinmektedir.³⁷ Çok büyük bir beylik olan Dulkadiroğulları hâkimiyeti altına aldığı bu yerleşim yerlerine kendine bağlı olan oymakları yerleştirerek imar faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Orta Kızılırmak bölgesine yerleşen birçok Dulkadir oymağı bölgeye kendi örf adet ve geleneklerini de yerleştiriyordu. Bu sebeptendir ki Yozgat ve çevresindeki bilhassa da Yozgat da ki örf adet ve gelenekler hatta konuşulan şive Dulkadirliilerin merkezi olan Maraş'taki halkın şivesiyle çok benzerlik göstermektedir.³⁸ Görüldüğü gibi Dulkadir Beyliğinin hâkimiyet alanı sadece Maraş-Elbistan bölgesiyle sınırlı kalmamıştır.

Osmanlı tahrir kayıtlarında Anadolu'da üç Dulkadirli topluluğundan bahsedilmektedir. Bu topluluklar; Maraş Yörükleri veya Maraş Türkmenleri, Bozulus Dulkadirliileri ve Dulkadirli ifrazı olarak üç Dulkadirli toprağından bahsedilirken resmi İran tarihinde de dördüncü boy olarak Timur'un doğuya sürdüğü 12 oymağına, İran Dulkadirliilerini eklemektedir.

34 Besim Atalay. *Maraş Tarih ve Coğrafyası 1332*, (İstanbul: 1339), 39.

35 Faruk Sümer, Kahramanmaraş 1. Kurtuluş Sempozyumu, Düzenleyen: Kahramanmaraş Belediyesi, İkinci Oturum, Konuşma Metni Banttan alınmıştır.

36 Yavuz Selim Dulkadirli Belliğine son verdikten sonra Dulkadirli hanedanı ailelerini Yozgat, Kırşehir, Ankara gibi başka illere mecburi iskâna tabu tutmuştur.

37 Sakin, 16. YY. *Osmanlı Arşiv Kayıtlarına Göre Anadolu'da Türkmenler ve Yörükler*, *Boylar-Kabileler-Cemaatler*, 48.

38 Sümer, Kahramanmaraş 1. Kurtuluş Sempozyumu, Düzenleyen: Kahramanmaraş Belediyesi, İkinci Oturum, Konuşma Metni Banttan alınmıştır.

Maraş ve Elbistan dolaylarında varlıklarıyla öne çıkan bir Türkmen aşireti olup Oğuzların Bozok koluna mensup olan Dulkadiroğulları XIV. yüzyılın ikinci çeyreğine geldiklerinde bahsedilen bölgede siyasal anlamda önem kazanmaya başlamışlardır. 1522 yılından itibaren ise Dulkadirli Beyliği Osmanlı topraklarına katılmış ve Osmanlı İmparatorluğu yıkılana değin Osmanlı toprağı olarak kalmıştır.

Selçuklular ve Beylikler döneminde Anadolu baştanbaşa zaviyelerle donanmıştı. İktisadi hayatın ipuçlarını ellerinde bulunduran ahilerin zaviyeleri ise bu topraklara ayrı bir renk ve ayrı bir canlılık vermişti. Selçuklu sultanları Anadolu’da yeni bir şehir ve bölgeyi fethettikleri zaman, ilk iş olarak orada cami medrese ve zaviye inşa ediyor, tüccarları, din adamlarını ve Türk nüfusunu bu yerlerde yerleştiriyorlardı. Sofu ve dervişler uçlarda toplanarak hem Türkmenleri daha sağlam İslâmlaştırıyor hem de gaza ruhunu canlandırıyorlardı. Bu suretle Anadolu, nüfusu ve kültürüyle İslâmlaşıyordu.³⁹ Genellikle anayollar üzerinde, şehirlerin dış mahallelerinde, geçit yerlerinde bulunan köylerde, korkulu ve tehlikeli geçitlerde kurulan zaviyeler, yeni fethedilmiş toprakların Türkleşmesinde, harap ve terk edilmiş durumdaki yapı ve arazilerin şenlendirilmesindeki hizmetlerinin yanında, asıl din farkı gözetmeksizin gelip geçen yolculara verdikleri karşılıksız konaklama ve barınma hizmetleriyle dikkat çekmektedir. Selçuklular ve Beylikler döneminde Ahi teşkilatı sayesinde nice insan zanaat, iş ve güzel ahlak sahibi olmuştur. Anadolu’nun en ücra köşeleri Ahi teşkilatının kurduğu zaviyeler sayesinde şenlenmiş, birçok insan Müslümanlığı bu zaviyelerden yetişen dervişler sayesinde kabul etmiştir. Milliyetleri ve inançları farklı topluluklardan oluşan o günün Anadolu’su onlar sayesinde bir arada yaşamayı öğrenmiştir. Ahilerin kontrolü altında bulunan esnaflık Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı Devletinin önemli geçim yollarından biri olmuştur. Birçok aile geleceğini garanti altına almak istedikleri çocukluğunu ahilerin kontrolünde olan imalathanelere çırak olarak vermekteydi. Ahilerin kontrolündeki imalathane ve dükkânlar sıradan birer ticaret merkezi olmanın ötesinde, çırakların insanlık terbiyesini de aldıkları mekânlar olmuştur. Bu beyliklerden olan Dulkadirli Beyliği’nin hem sosyo kültürel yapısını hem de ekonomik yapısını ahi zaviyeler şekillendirmiştir. Bu yüzden ki Dulkadirli hâkim oldukları topraklara birçok zaviye inşa etmiştir. Bu zaviyeleri “Kanunu Dulkadriye” Maraş Kanunnamesine göre idare etmiştir. Dulkadirli hâkim olduğu Yozgat ve çevresi de her ne kadar da Osmanlı toprağı olarak kabul edilse de Dulkadirli Beyliği, “Kanunu Dulkadriye” Maraş Kanunnamesine idare edilmiştir. Dulkadirli hâkim olduğu toraklarda toplumun düzenini sağlamak, ekonomisini düzeltmek ve vergi işlerini düzenlemek üzere çıkartılan bir kanundur. Osmanlı devletinden önce “Kanunu Dulkadriye” diye yürürlükte olan Dulkadir kanunlarında; kabilelerden halka, gayr-ı Müslimlere, tüccarlardan, hastalardan, herkesten alınacak vergiler ile tımar sahiplerinden alınması gereken vergiler belirtilmiştir. Ayrıca bostandan, bağdan alınacak vergiler ile Yörüklerin sahilden yaylaya, yayladan sahile giderken gümrük vergisi alınan yerlere ödenmesi gereken aynı veya nakdi vergilerin miktarları gösterilmiştir.

Fatih döneminde Dulkadirli Türkmenlerinin isteğı üzerine Şehsuvar Bey 4 Aralık 1465 yılında Bozok ve Artukova’ya vali tayin edilmesiyle bölgede Dulkadirli hâkimiyetinin başladığını görmekteyiz. Fatih bir takım sebeplerden dolayı Yozgat ve Tokat’a göç eden Dulkadirli boylarının (Bayad, Salur, Bayındır, Beğdili, Avşar, Yıva, Eymür, Çepni, Çunkar, Döğer, Yüreğir, Kayı, İğdir)’in Şehsuvar Bey’in emir itaatine girmelerini istemiştir. Yozgat ve çevresinde Şehsuvar bey’in damadı aynı zamanda da yeğeni olan Şahruh Bey’in çok önemli katkıları olup bölgede cami, mescit, medrese, köprü, zaviye, türbe gibi pek çok dini ve

39 Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, (İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu,1969), 282.

kültürel eserlerin imarında bu ailenin katkıları olmuştur. Bu eserler bugün Bozok (Yozgat) bölgesinde hala varlığını devam ettirmektedir. Bu eserlerin başında bölgenin iktisadi hayatının ipuçları olan zaviyeler gelmektedir.

1.1. Yozgat'taki Zaviyeler

Akdağ (Yozgat), Pirce Pınar Köyü Zaviyesi

Akdağ'ın Kanak Nahiyesine bağlı Pirce Köyü Zaviyesini Alâüddevlle Bey yaptırmış ve Şökenli cemaatinin meskûn olduğu köyü zaviyeye vakfetmiştir.⁴⁰

Boğazlayan (Yozgat), Terli Köyünde Sırçalı Zaviyesi

Terli Köyü Yozgat'ın Boğazlıyan ilçesine bağlı Şaban 897 (Mayıs 1494) tarihli vakfiyede zaviyeyi Şahrüh Bey'in yaptırdığı yazılıdır. Bu vakfiyeye göre Şahrüh Bey Sırçalı zaviyesine Boğazlıyan'a tabi Çakmaklı adıyla tanınmış Tuğcu Köyü'nün yarısı ile Alacalar mezarasının yarısını, Yukarı Kanak Nahiyesinde Taş Pınar Köyünün yarısı ile Yaraşlı Cemaatinin ziraat ettiği Salu ve Yarık Arslan Mezralarını, Boğazlıyan'a tabi Kuzucu Köyünün yarısı ile Toprak Pınar'ı vakfetmiştir.⁴¹

Çandır Köyü Zaviyesi (Çayıralan)

Çandır Yozgat'ın Çayır Alan ilçesine bağlı bir nahiyedir. Bu Köyün zaviyesini vakfiye suretinin tarihine göre 897 (1492) yılında Şahrüh Bey eşi Şah Sultan için yaptırmıştır. Onun tarafından Çandır ve Köhne adıyla tanınan Delü Baş köylerinin yarısı ile Aşan Çay, Yanü, Arslan, Kuyucak, Tozlu Han ve Gözü Büyüklü mezraları gelirlerinin yarısı zaviyeye tahsis edilmiştir.⁴² Aynı tarihli diğer bir vakfiyede gelirlerinin yarısı zaviyeye tahsis edilen Çandır, Delü Baş (Köhne) ve Aşan çay köylerinin hudutları belirtilmiştir. Çandır Köyünün yarısı daha önce bahsettiğimiz Kozan Köyü Mescidine, Delü Baş Köyünün yarısı da Emirci ruhu için vakfedilmiştir. Tahrir defterinde ise Çandır, Aynelüce (Gözü büyük), Köpek Pınarı (Tozlu Han) Gayıblu (Büyükin) Karı Deresi (Ebecik), Anbarlı köyleri ile Boğazlıyan'a bağlı Seklen, Korucu, Toprak Pınar, Tuğcu (Çakmaklı), Tenbel Köyleri ile Alacalar, Dönmüş, Köprülü ve Ağçe Kışla mezraları zaviyeye vakıf kaydedilmiştir.⁴³

594 numaralı vakfiye-i samin Anadolu defterin 207. sayfa 151. sıra numarasında mukayyet Şahrüh Bey bin Alâüddevlle Bey bin Süleyman'ın sekiz yüz doksan yedi tarihli Çandır Köyü Zaviyesine ait vakfiye suretidir.

2-Mezkûr nahiyede vaki mahallindeki şöhretine binaen tahdidten müstağni Liva oğulları mezarı Ağçe kışla ile birlikte Karaözü Köyünün tamamı olup buranın cizye vesair hukukundan nısıf hâsılatını buradan zaviyeye gelüp gidenlere, diğer nısfını da Kızılırmak nehrinin üzerindeki köprünün hini hacetde tamirine tayin etti.

3- Bozok kazası tevabiinden ve her biri mahallindeki şöhretleri binaen tahditen müstağni Çandır ve Köhne demekle meşhur Yortan ve İstal Çay köylerinin; Domalan ve Kuyucuk ve Torluhan ve Gözü büyüklü Mezraları ile birlikte temamları olup bunların cizye ve sair hukukları hâsılatından nısfını Çandır Köyündeki zaviyenin mesalihine Şehvar kızı; zevcesi Şah Sultan merhumenin ruhu için tahsis etti. Ve nısfı değerinden Kozan Köyündeki camiin hatip ve imamına yevmi üç dirhem, müezziniyle ferraşına yevmi birer dirhem, mum ve

40 Refet Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), 139.

41 Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, 139.

42 Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, 138.

43 Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, 138.

hasırına yevmi bir dirhem ve İlisu Köyündeki camiin hatip ve imamına yevmi üç dirhem ve ferraşına bir dirhem, hasırına bir dirhem, müezzinine bir dirhem tahsis etti.⁴⁴

Yozgat (Şah-Ruh) Şahruh Bey Zaviyesi Kayıtlarda kalmıştır.⁴⁵

1.2.Yozgat'taki Mescitler

Akdağ (Yozgat)'da Şahruh Bey Mescidi, Kozan Köyünde (?)⁴⁶ Bulunduğuna dair kayıtlara rastlanılmıştır.

Kozan Köyü Şahruh Bey Mescidi

Kozan XVI. yüzyılda Akdağ Nahiyesi'ne bağlı diğer adıyla Şahruh Bey Kışlası olarak da bilinen bir köy idi. Bu köy günümüzde Çandır İlçesi'nin merkez köylerinden biridir. Şahruh Bey tıpkı Çandır ve İlisu Köyleri'nde olduğu gibi Kozan Köyü'nde de 1492 tarihinde bir mescit yaptırmıştır. Bu Mescide aynı köyden iki değirmen ile Çandır Köyü'nün yarısını ve Aynelüce oğullarından (diğer adı Köpek Pınarı) köy ve mezralarından da gelir tahsis ettiği kayıtlarda yer almaktadır.⁴⁷

İlisu Köyü Şahruh Bey Mescidi

İlisu XVI. yüzyılda Boğazlıyan Nahiyesine bağlı bir köy olarak gösterilse de günümüzde Sarıkaya nahiyesi Boğazlıyan Kazasına bağlı olmasından dolayı adı Boğazlıyan İlisu Köyü olarak geçmektedir. Şahruh Bey, 1492 yılında bu köye bir mescit yaptırarak, Kazan Mescidi'ne tahsis ettiği vakıf gelirlerinden bir kısmını da bu Mescide ayırmıştır.⁴⁸

Çandır'ki Şahruh Bey Mescidi

Çandır bugün Yozgat'ın Çayır Alan ilçesine bağlı bir nahiyedir. Burası XVI. yüzyılda Akdağ nahiyesine bağlı bir köy idi. Alâüddevlü Bey'in oğlu Şahruh Bey 897 (1492) tarihinde bir zaviye yaptırmış,⁴⁹ daha sonra muhtemelen XVI. yüzyılda başlarında burada bir Mescit inşa ettirerek Çandır ile Aynelüce (diğer adı (Gözübüyük), Tozlu Han adıyla tanınan Köpek pınarı, Gayıblü (diğer adı Büyük-in) köyleri gelirlerinin yarısını Mescide ve zaviyeye tahsis etmiştir. Tahrir defterinde Çandır Köyünün iki baştan (mâlikâne ve divâni olarak) vakfa tahsis edildiği dolayısıyla köyün cizyesinin de vakfa ayrıldığı kaydedilir. XVI. yüzyılda köyde Müslüman nüfusla birlikte yaşayan Hristiyan nüfus Şahruh Bey tarafından getirilerek yerleştirilmiştir.⁵⁰ Mescit, 1157 (1744-1745) yılında Şahruh Beyoğlu Arslan Mehmet Paşa oğlu Ahmet Bey tarafından tamir edilmiştir.

Çandır Şahruh Bey Mescidi boyuna dikdörtgen planlı üç şahınlı idi. Orta şahın geniş ve yüksek tutulmuştu. İki minaresi vardı. Batıdaki minare ayakta durmaktadır. Minare kare kaideli yuvarlak gövdelidir. Kaideden minareye çıkış kapısının olduğu yer yıkılmıştır. Eski Mescidin giriş kapısı üzerinde bir tamir kitabesi yer almaktaydı.

44 594 numaralı vakfiye-i samin Anadolu defterin 207. sayfa 151. sıra numarasında mukayyet Şahruh Bey bin Alâüddevlü Bey bin Süleyman'ın sekiz yüz doksan yedi tarihli Çandır köyü zaviyesine ait vakfiye suretidir.

45 Mevhibe Savaş, *Duladıroğulları'na Ait Vakfiyeler Üzerinde Bir Çalışma*, (Kahramanmaraş: Yiğitoğlu Ofset Matbaacılık, 2011), 127.

46 Refet Yınanç, "Eshab-ı Kehf Vakıfları", *Vakıflar Dergisi* C. XX, (Ankara: 1988), 126.

47 Ali Rafet Özbure, "Dulkadirilerin Bozok-Çandır'daki izleri ve Eserleri", *Uluslar Arası Dulkadir Beyliği Sempozyumu*, C. 1.147.

48 VGMA, Mücedded Anadolu 8(594), s. 207.

49 Refet Yınanç, *Dulkadir Beyliği*, (Ankara: TTK Yayınları, 1989), 125.

50 Karye-i mezbure, defter-i atik-i hâkânide iki başı ile vakfa kaydedilerek cizye-i gebraniyye dahi vakfiyyet üzere mutasarrıflar iken cizyeye müsteab temessük taleb olunduktan zıkr olan keferi diyar-ı şarktan emsaliler ile getirilmişdir, kadimü'l-eyyamdan emr-i gâh-ı muallaya arz eylediklerinden cümle-i rûsûmât ve cizye-i gebran ve öşr-i galat ve bad-i hava malikâne vakfiyyet üzere tasarruflarında olmasına ferman-ı şerif sâdir olmağın defter-i atikde mukayyed olmağın defter-i cedide kayd olundu. Bozok tahrir defteri, Nr. 30, s. 47-48.

- 1- *Sahibü'l- hayrat merhum Şahruh Beğ ibni*
 2- *Alâü'd-devle Beğ el- cami'i şerif, bi - ta'miri el- müteve-*
 3- *Hi Ahmet Beğ bin Arslan Paşa, sene seb'a hamsin mi'e elf (1157)*

Kitabaya göre; Mescidin H. 1157-M. 1744-1745 yılında Aslan Paşa oğlu Ahmet Bey tarafından tamir edildiği anlaşılmaktadır. Şaruh Bey, eşi Şahsultan Hatun adına yerini bilmediğimiz, Çandır'da bir zaviye yaptırdığını ve bunun da H. 1 Receb 897-M. 29 Nisan 1492 tarihli bir vakfiyesinin olduğunu biliyoruz. Tahrir defterinde ise, hem zaviye hem de mescitten bahsedilir. Buna göre Şahruh Bey'in bu Mescidi hüccetin tanzim tarihinden sonra yaptırdığına hükmedilebilir.⁵¹ Çandır ilçesinin tam ortasında yer alır. Mescidin giriş kapısı üzerinde bulunan tamir kitabesine göre, Şahruh Beyoğlu Arslan Mehmet Paşa oğlu Ahmet Bey tarafından Hicrî 1157, Milâdi 44 yılında tamir ettirilmiştir.⁵² Mescit kırma çatılı iki minareli ve moloz taş bir yapıdır.⁵³ Buraya Alâüddeve Bey'in oğlu Şahruh Bey Hicrî 837, Milâdi 1492 tarihinde bir zaviye yaptırmış ve daha sonra muhtemelen XVI. yüzyılda bir de mescit inşa ettirerek vakıflarını tanzim etmiştir.⁵⁴ Mescit, boyuna dikdörtgen planlı üç sahnalı idi. Orta sahnın geniş ve yüksek tutulmuştu. İki minaresi vardı. Batıdaki minare ayakta durmaktadır. Minare kare kaideli yuvarlak gövdelidir. Kaideden minareye çıkış kapısının olduğu yer yıkılmıştır. Mescit, ilçe merkezinde çarşı içinde ye almaktayken 1995 yılında minaresi hariç yıkılarak yerine yeni bir cami yapılmıştır.⁵⁵

1.3. Türbe

Çandır Şah Sultan Hatun Türbesi

Çandır ilçesindeki Şah Sultan Hatun türbesi, Dulkadirli Şehsuvar Bey (1467-1473)'in kızı ve Dulkadir hükümdarı Alâüddeve Şahruh Bey'in eşi idi. Kocası Şahruh Bey, aynı zamanda amcasının oğlu idi ve oldukça maceralı bir hayat yaşamıştı.⁵⁶ Bu Hatun için yapılmış olan türbe bulunmaktadır.⁵⁷

Bozok (Yozgat) Sancağına Ait Bir Vakfiye

Müceddet⁵⁸ Anadolu 8 adlı ve 594 numaralı defterin 206 sahife ve 149 sırasında kayıtlı Alâüddeve Han'a ait Evâil-i⁵⁹ Rebi-ül-evvel⁶⁰/ 887 tarihli vakfiyenin aynen örneğidir⁶¹. *Bu dahi şükrü sipas ve senai pasâs ve hamdi bikıyas ol haliki cinmi vennas ve Rezzakı esnafi ecnas lâyük ve seza vardır ki enamili efdalı zül aklâm tahriri taklil ve safı rububiyetinde rengi sergerdan ve akvamı efhâmı serirevan sakameyan divanı azametinde âciz ve kasır ve hayrattan sanii eltafi bîhilâf ile (elem nahlükküm min main mehin fecealnahü fi kararın mekin) müstedasınca bir katra abi meni' bunca eşkâl ve suret tezyin ve terkip ve tertib eyledi fetebarekallahü ahsenül-Hakikin sahibi makamı Mahmut ve şefii ruzi mev'ud ve mahub olan Muhammet Resulullah*

51 Faruk Sümer, "Bozok Tarihine Dair Araştırmalar, 1" D.T.C.F Cumhuriyetin 50. Yıl Dönümü Anma Kitabı, (Ankara:1973), 340.

52 Faruk Sümer, "Bozok Tarihine Dair Araştırmalar, 1", 340.

53 Yozgat İl Yıllığı, 1991, 202.

54 Yınanç, "Eshab-ı Kehf Vakıfları", 126.

55 Mehibe Şahbaz, XVI-XVI. Yüzyıldaki Dulkadiroğulları Beyliğindeki Kültürel ve Mimari Unsurlar, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, (Kayseri:2015), 358

56 Hamza Gündoğdu, *Dulkadirli Beyliği Mimarisi*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986), 18-19.

57 Özkan, "Dulkadirlielerin Bozok-Çandır'daki izleri ve Eserleri", C. 1, 140-146.

58 Mücedded (teccid olunmuş, yenilendirilmiş, yeni, yepyeni)

59 Evâil-i-önceler, başlangıç

60 Rebi-ül-evvel İlkbahar, Arabi ayların yedincisi ve kutsal sayılan üç aylardan biri.

61 T. C. Vakıflar Umum Müdürlüğü; Arşiv ve Neşriyat Müdürlüğü; S. Aslıle mukabele olundu: İşbu suretin kütükteki aslının aynı olduğu tasdik kılındı. (Vakfiyenin kopyası Mevhibe Savaş arşivindedir)

Hazretlerinin ruhu mutahhara ve ravza münevvere ve türbei muattaralarında olsun ki turabi cemilâni zelilan safayı buyi hava kemal ile gülşeni çeşmei azizan nur ve sürur ruşen oldu ve sallalahü aleyhi veselleme ve eshabını ki her biri rafii rayatı dinî mübin ve Camii âyatı şer' i metindir. Rıdvanullahi tealâ aleyhim ecmain. Çünkü Hazret-i Rabbil izzet cellet kudretühu (veinteuddü nimetallahi lâtuhsuha) muktezasınca insana ihsan eylediği mevahib ve atayayı celilenin şükri umumen efradı insandan her ferde lâzım ve labüd olup fani dünyayı menzili rihlet ve makamu beyt ve tecrube mihnet ve hatırı âfet olup naibi melal dahi itlâf ve ifnası emri mukarreri düğün bilüp işbu tahriri kitabı şeriatı behcet şiar ve hitabı lâtif meserret disar es sultan bini sultan Alâüddeve han elma tufü biavatifil melikil mennan lâzale Mahmuten ve mesuden ilâ yevmil ciran hazretleri liveşhillâhil-kerim ve hereben min azabin elim lâyenfeu malün velâbenune illâ menetallehe bikalbin selim mucebinca tahtı tasarrufunda olan emlaklerinden Zülkadir Seyyitİbrahim vilâyetinde Bozok sancağında Çadırardıç nam karyeyi vakf edüp hududu ki şimal tarafı Akcasıvakulak ve Hayat Emrut ve Yelliburun ve Şeytan Sekisi ve garb tarafı Sarı Baba ve Kabak Tepe ve Tuz ve Kaya ve Butraklıya varınca bu hudud ile mahdut olan arazinin mahsulâtını vakıf ve şart eylediği tevliyet mademki vâkıfı mezbur kendi hali hayatta kendi müteveli olup kendinden sonra zükûrunun aslahı ola badehu evlâdı evlâdı ve evlâdı evlâdı evlâdı ola evlâdı münkariz olacak ZülkadirSeyyitİbrahim neslinden aslahı kim ise ol ola ve evlâdı mezbur karyeyi mezbureyi vakf edüp teslim edüp müteveli ettikten sonra âdemi lüzuluna binaen kavlınden rücu' kasd ettikte müteveli eimmei müctehidin Mücceret vakf eyledim demekle vâkıf sahih olduğuna binaen muaraza ve dava ettikten sonra sami vakt ve muvakkil kitap vakıf ve hüküm edüp ketb olundu bir mümini Müslim ve âlim ve cahil vakfı mezburu tebdil ve tağyir ve tezvır edüp kuyuduna muhalif amel eyliyeler eğer ederler ise Haktâlânın rahmetinden mahrum ve mehcur ve merdud olalar kema kalâllahü tealâ men badelehu badema semiahu feinnema ismihu alellezine yübeddilûnehu innallâhe semiun âlim. Hurrıre fi evaili şehri Rebiulevvel-sene seb' a ve semanine ve semane mie. Şuhudülhâl... Sevündük Fakih ibni Davut. Seydi Veli ibni şeyh Yakup Veled bini Evrak. Kara Fakih ibni Sefer. Devlethan Fakih ibni Mansur.⁶²

1.4. Camiler

Boğaz Bendi (Mescit'ül İnal) Köyü Camii

Alâüddeve Bey yaptırmıştır. ⁶³

İlisü Köyündeki Camii

594 numaralı vakfiye-i samin Anadolu defterin 207. sayfa 151. sıra numarasında mukayyet Şahruh Bey bin Alâüddeve Bey Bin Süleyman'ın sekiz yüz doksan yedi tarihli İlisü köyündeki Camiye ait vakfiye suretidir.

Bozok kazası tevabiinden ve her biri mahallindeki şöhretleri binaen tahditden müstağni Çandır ve Köhne demekle meşhur Yortan ve İstal Çay Köylerinin; Domalan ve Kuyucuk ve Torluhan ve Gözü büyüklü mezarları ile birlikte temamları olup bunların cizye ve sair hukukları hâsılâtından nısfını Çandır Köyündeki zaviyenin mesalihine Şehvar kızı; zevcesi Şah Sultan merhumenin ruhu için tahsis etti. Ve nısfı değerinden Kozan Köyündeki Camiin hatip ve imamına yevmi üç dirhem, müezzi niyle ferraşına yevmi birer dirhem, mum ve hasırına yevmi bir dirhem ve İlisü Köyündeki Camiin hatip ve imamına yevmi üç dirhem ve ferraşına bir dirhem, hasırına bir dirhem, müezzinine bir dirhem tahsis etti.

62 Bozak (Yozgat) sancağına ait bir vakfiye; Mücedded Anadolu 8 adlı ve 594 numaralı defterin 206 sahife ve 149 sırasında kayıtlı Alâüddeve Han'a ait Evâil-i Rebi-ül-evvel/887 tarihli vakfiyenin aynen örneğidir.

63 Yınanç, "Eshab-ı Kehf Vakıfları", 126.

Dulkadir Beyliğinin Osmanlı devletine katılması üzerine, Yavuz Sultan Selim tarafından yarı bağımsız bir statü (hutbe ve sikke hariç bir takım imtiyazlar) ile Dulkadir vilâyetine vali olarak atanan Şehsuvaroğlu Ali Bey Osmanlı Devletine büyük hizmetlerde bulunmuş olmasına rağmen Ferhat Paşa'nın iftiraları sonucu öldürülmüştür (20 Temmuz 1522). Ali Bey'in öldürülmesinden sonra Dulkadir ülkesi Mısır merkezli bir eyalet, Bozok bölgesi ise de müstakil bir sancak haline getirildikten sonra Osmanlı topraklarına katılmıştır.⁶⁴

1522 senesinde kesin olarak Osmanlı Devletine katılan Dulkadir Beyliğinin Osmanlı Devlet teşkilâtına göre düzenlenmiş olması gerekirdi. Fakat 1526 yıllarında Dulkadir Beyliği bölgesinin “Zülkadriye Vilâyeti” olarak adlandırılmasına rağmen “Beylerbeylik” haline getirilmediği görülmektedir. Zira defterde beylerbeylik haslarının kayıtları görülmemektedir. Dolayısıyla burada geçen “Zülkadriye vilâyeti” tabirini idarî anlamda “Eyalet” değil, “Dulkadirli Beyliği Bölgesi” manasında anlamak daha doğru olacaktır. Bu verilere göre, Dulkadir Beyliğinin ilhakından sonra, beyliğin hâkim olduğu Maraş'tan Kırşehir'e kadar olan bölgenin, bir beylerbeyi emrine verilmeyip, Maraş ve Bozok sancakları olmak üzere iki ayrı sancak beyliği halinde teşkilatlandırılmış olduğu anlaşılmaktadır. ⁶⁵ Bu yeni kurulmuş iki sancakta Osmanlı Devleti kanunnameleri değil de Dulkadirli Beyliğinin kanunnamesinin kullanıldığını görmekteyiz.

Dulkadiroğulları Beyliğinin iktisadi yapısına bakacak olursak, öncelikli olarak bu Beyliğin ekonomik yapısı hakkında ilk bilgi; Başbakanlık Arşivi'nde 402 numarada kayıtlı olan Tahrir Defterinde bulunmaktadır.⁶⁶ Bu defterler sayesinde herhangi bir bölgenin iktisat tarihi ile ilgili olarak, tarım arazileri ve bunların büyüklüğü, buralarda yerleştirilen ürünler ve ürün toplamları, bu ürünlerden alınan vergi çeşitleri ve miktarları, bölgelerle ilgili hayvancılığın durumu, maden işletmeleri, ticarethaneleri, ticari malları ve ticaret yolları, var ise darphaneleri, gümrükleri, pazarları ve bütün bunlardan alınan vergi miktarları öğrenilebilmektedir.⁶⁷

Nitekim defterin hemen her sayfasında “Alâüddevlî Bey ve Ali Bey'den mukarrernamesi olmağın tevcih edildi. Merhum Ali Bey'den mektubu olmağın...” gibi kayıtlara rastlanmaktadır.⁶⁸ Bu kaynakta yapılan araştırmalarda; şehirler dışında saha ekonomisinin ve buna bağlı faaliyetlerin tarıma bağlı olduğu görülmektedir. Her ne kadar da Osmanlıya bağlı bir beylik olan Dulkadiroğullarının bir sancağı olan Bozok (Yozgat ve çevresi)'nin tarım ürünlerinin çeşitliliği bölgenin coğrafi özelliğine göre şekil bulmaktadır.

Bozok Sancağının ekonomisi hakkında bilgi vermeden önce sancağın coğrafi konumu hakkında bilgi vermek gerekir. Günümüzde, Bozok bölgesi, Yozgat ilinin büyük bir kısmını kapsamaktadır. Yozgat Yeşilirmak ve Kızılırmak havzası içerisinde kalmaktadır. Kuzeyde Çekerek Irmağı ve çevresi önemli ölçüde Karadeniz ikliminin özelliklerini taşıırken, Kızılırmak Nehri'nin önemli bir kolu olan Delice Irmağı ile bu ırmağa ait kollar karasal iklime sahiptir.

64 Refet Yınanç, *Dulkadir Beyliği*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları,1989), 105.

65 Sakin, 16. YY. *Osmanlı Arşiv Kayıtlarına Göre Anadolu'da Anadolu da Türkmenler ve Yörükler*, *Boylar-Kabileler-Cemaatler*, 12.

66 Ahmet Kanlıdere, “XVI. Asır Başında Dulkadirli Türkmenleri Hakkında Önemli Bir Kaynak: Maraş'ın İlk Mufassal Tahrir Defter”i, *Uluslar arası Dulkadir Beyliği Sempozyumu* C. I, Kahramanmaraş:2012, 79-92.

67 Ömer Lütfi Barkan, “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri”, C. 2, S. 1, (İstanbul: İÜİFM,1941), 20-21; Ömer Lütfi Barkan, “Tahrir Defterlerinin İstatistik Verimleri Hakkında Bir Araştırma”, 10-14 Kasım 1948, Kongreye Sunulan Tebliğler, Ankara: 1952, 292-293.

68 Ancak, bu defterin sayfalarının büyük bir kısmı çürüyerek tahrip olduğundan tamamı okunamamaktadır. Yayına sunduğumuz 1563 tarihli defter ise Maraş sancağına ait bilinen ikinci ve son tahrir defteridir. Bu tahriri Sinan Paşa oğlu Aksaray Mirilvası Mahmut Bey gerçekleştirmiş, kâtipliğini de Abdullah oğlu Behram adında biri yapmıştır. Dua kısmındaki kayıttan tahririn Ekim 1563 tarihinde tamamlandığı anlaşılmaktadır.

İç Anadolu Bölgesi platolarının Yozgat'ta kalan bölümü "Bozok Platosu" olarak adlandırılmaktadır. Bu geniş plato sahası içerisinde, plato yüzeyinden fazla yüksek olmayan dağ ve tepeler yer almaktadır. Güney bölümü ortalama yüksekliği 1000-1500 metre arasında değişen lav yaylası özelliğini taşımaktadır. Dağlık alanlar bölgenin sınırlarında yoğunlaşmıştır. Kuzeydoğu ve doğu bölümü çok daha dağlık olup yörenin en yüksek yerini oluşturmaktadır. Zincirli, Akçadağ, Keklice, Gevencik ve Sırlıklı Dağlarının yüksekliği 1600 ile 2100 metre arasında değişirken bölgenin ortalama yüksekliği 1500 metre'dir. En önemli dağı Ak dağlarıdır. Bu dağlar sıra dağ şeklinde Kızılırmak boyunca paralel bir şekilde uzanırken bölgede pek çok yaylak bulunmaktadır. Bu dağlar bölgenin sosyal hayatını etkilemiş olup bölgede bulunan Türkmenlerin ve Moğolların konar-göçer hayat tarzını uzun süre devam ettirmelerine imkân sağlamıştır.⁶⁹ Dar ve uzun vadiler boyunca uzanan akarsulardan dolayı Faruk Sümer bölgeyi "Özler Bölgesi" olarak tanımlamıştır. Bölgedeki yerleşim yerlerinin pek çoğu vadiler boyunca akan bu çay ve derelerin üzerinde kurulmuştur. Ayrıca, dağ ve akarsu yapısı Osmanlı döneminde kurulan nahiye ve kazaları birbirinden ayırmak için esas olarak alınmıştır.⁷⁰ Arazi ve iklim yapısı bölgede tarım ve hayvancılığın birlikte yürütülmesi için oldukça uygundur. Bu yüzden yöre halkı tarım ve hayvancılıkla geçimini sağlamıştır. Bölgede karasal iklim hâkim olup ormanlık ve yaylalık alanlarla kaplıdır. Yağışlar genellikle ilkbahar ve sonbaharda yağar. Bölgenin ormanlık olmasıyla nedeniyle yazları ve kışları çok sıcak ve soğuk olmaz.⁷¹

Şehir yaşamının gelişmediği Bozok Sancağının iktisadi hayatının büyük bir bölümünü tarım⁷² ve hayvancılık oluşturmaktadır. Sancak su kaynakları yönünden zengin olmasına rağmen tarım ürünü çeşitliliği yönünden yeterince zengin değildir. Sancak sınırları içerisinde yer alan topraklarda üretilen ürünlerin başında ana besin kaynağı olan buğday tarımsal üretimin yaklaşık olarak %60'ını alarak birinci sırada yer almaktadır. En çok buğday üretimi yapılan nahiyeler Gedük, Boğazlıyan, Baltı ve Emlak nahiyeleri olup En az üretim ise Sorkun nahiyesinde yapılmaktadır. Buğday geliri sancak gelirinin %28'ini oluşturmaktadır.⁷³

Bütün köylerde ekimi yapılan buğdayı ikinci sırada, Şa'ir (arpa) yer almaktadır. En çok arpa üretimi Gedük nahiyesinde, en az üretim de Sorkun'da yapılmaktadır. Arpa üretiminin sancak gelirindeki oranı yaklaşık olarak %14'tür. Baklagiller familyasından olan Burçak, Gedük ve Süleymanlı'da yetismekte olup, Sancak gelirinin %0.53 'nü oluşturmaktadır. Baltı nahiyesinde yetiştirilen nohut üretimi sancak gelirinin %0.20'sine tekabül etmektedir. Çubukta yetiştirilen mercimek, Süleymanlı da yetiştirilen Seğrek (Ketentohumu), Buğdaygiller familyasından bir ürün olan kaplıca sadece Baltı ve Alıki nahiyelerinde, Mürdük, Fiğ ve Giyah (Ot) Hayvancılığın temel destek maddesi ot yetiştiriciliğinden elde edilen gelirlerden olup, sancak gelirinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu ürünlerin yanı sıra, Bozok sancağında bağcılık, penbe (pamuk), keten, bostan, meyve gibi ürünlerden az da olsa gelir elde edildiği anlaşılmaktadır. Bozok Sancağında çok azda olsa sanayi faaliyeti vardır.

Bozok sancağına bağlı olan, Nevşehir, Kozaklı ve Kırşehir-Çiçekdağı gibi yerleşim yerlerinin ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. Bölgede yetiştirilen tarım ürünleri arpa, buğday, çavdar, nohut, mercimek, şeker pancarı, fasulye, soğan, yonca,

69 Sadullah Gülten, *Bozok Türkmenleri*, (İstanbul: Pervane Yayınevi, 2015), 1-5.

70 Fevzi Koç, *Bütün Yönleriyle Yozgat*, (Ankara:1963), 4-7.

71 Zeki Mut & Özgü Köse, "Yozgat'ın Bitkisel Üretiminde Tahıl ve Baklagillerin Önemi", I.Uluslararası Bozok Sempozyumu 5-7 Mayıs 2016, Bildiriler Kitabı, Yozgat 2016, C.,103-109.

72 Lütfi Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, (İstanbul: 1964), 38-39.

73 Zafer Eroğlu, *Bozok Sancağına Bağlı Kızılırmak Kazası Karyelerinin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, I.Uluslararası Bozok Sempozyumu 5-7 Mayıs 2016, Bildiriler Kitabı, Yozgat 2016, C.1, 272-273.

üzüm, elma ayva, erik, vişne ve kayısı yetişmektedir. Ayrıca bu bölgede büyük ve küçükbaş hayvancılık ön plana çıkmış bölge ekonomisinin temelini oluşturmuştur. Başlıca beslenen hayvanlar ise sığır, koyun ve Ankara keçisidir.

Osmanlı hâkimiyetinin ilk yıllarında, sancağın sınırları belirlenirken Dulkadirli Türkmenlerinin yaşadığı yerler temel alınmış, fakat sancak sınırları zamanla günümüz Yozgat il sınıрыyla Kayseri'nin Felâhiye, Çorum'un Alaca, Sivas'ın Şarkışla ve Gemerek ilçelerini içine alacak kadar genişlemiştir. Sancak sınırlarındaki bu değişiklikler idari yapıya da yansımıştır. Bozok sancağına ait 1556 tarihli tahrir defterinden itibaren sancak Bozok ve Akdağ isimleriyle iki kazaya ayrılmıştır.⁷⁴ Sancak genelinde toplam 13 nahiyedir. Bu nahiyelerden altısı Bozok ve yedisi Akdağ kazasına bağlıdır. Bozok kazası nahiyelerini Baltı, Karadere, Kanak-ı Zir, Sorkun, Delüce Özü, Süleymanlı oluşturmaktadır. Akdağ kazası ise Kanak-ı Bala, Alıkı, Akdağ, Boğazlıyan, Emlak, Gedük, Çubuk nahiyelerini ihtiva etmektedir.⁷⁵ Sancak genelinde toplam 634 karye, 530 mezraa, 37 yaylak ve 2 kışlak kaydedilmiştir. Daha öncede bahsettiğimiz gibi Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'nun kapıları Türklere açılmış ve pek çok Türk aşireti Bozok bölgesine yerleşmişti. Dolayısıyla Sancak sınırları içerisinde Türkmen aşiretleri tarafından kurulmuş pek çok köy bulunmaktadır. 1575 tahririne göre Bozok sancağında toplam Müslüman hane sayısı 20.255 olup, sancaktaki hane nüfusu caba ve mücerredler ile muaflar da eklendiğinde⁷⁶ sancaktaki Müslüman nüfus 129.220 olarak belirlenmektedir. Sancağın en kalabalık Müslüman nüfusa sahip nahiyesi Gedük en az Müslüman nüfusunun olduğu nahiyedir.

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti miri arazi rejimini uyguladığı bölgelerde ziraati yapılan ürünlerden öşür adı altında aynı olarak bir vergi almaktadır. Bu verginin oranı toprağın verimlilik durumuna göre bölgeden bölgeye mahsulün yarısı ile onda biri arasında değişmekte, Müslüman veya Hıristiyan ayrımı yapılmaksızın toprağı tasarruf eden herkesten alınmaktadır.⁷⁷ Sancak içinde çok küçük miktarda da olsa sanayi faaliyeti vardır. 1526 yılında Alâüddeve Bey Kanunnamesi'nde öşr-i galat başlığı altında bazen hinta (buğday), şair (arpa), gavers⁷⁸ kalemleri de bulunmaktadır. Ayrıca adı geçen tarihteki Alâüddeve Bey Kanunnamesi'nde bu ürünlerden alınacak öşür oranının da belirtilmemesi, öşür oranlarının tespitinde 1563 yılı Maraş Sancağı Kanunnamesi'ndeki oranların kullanılmasını gerektirmektedir. Bu vergilerin ne olduğu ve oranı da Dulkadirli kanunnamesinde beliydi. Bozok sancağında halktan alınan vergilerin başında konar-göçer aşiretlerin hayvancılık faaliyetlerinden alınan Adet-i Ağnam Vergisi gelmektedir.

Adet-i Ağnam vergisi: Ağnam Arapçada koyun anlamına gelmektedir. Osmanlı Devleti'nde küçükbaş hayvanlardan alınan vergiye adet-i ağnam veya resm-i ganem denilir, koyun yavruladıktan sonra nisan veya mayıs aylarında alınır ve kuzulu koyun kuzusu ile beraber sayılırdı⁷⁹. Bozok sancağı genelinde toplam 222.625 akçe adet-i ağnam geliri elde edilmiştir. Bozok sancağında toplam gelirin yaklaşık %8.5'i, konar-göçer aşiretlerin hayvancılık faaliyetlerinden alınan "adet-i ağnam"dan elde edilmektedir.⁸⁰

74 Gülten, *Bozok Türkmenleri*, 131.

75 Nergiz Şahin, *Bozok Sancağındaki Dini ve Eğitim Kurumları (XVIII. Yüzyıl)*, I. Uluslararası Bozok Sempozyumu 5-7 Mayıs 2016, *Bildiriler Kitabı*, Yozgat 2016, C.1, 427.

76 Nejat Göyünç, "Hane Deyimi Hakkında", *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S.32, (İstanbul: 1979), 332.

77 Lütfi Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, 48.

78 Gaversin ne olduğu konusunda net bir bilgi olmamakla birlikte köylülerle yöredeki sohbetimizde bunun bugünde Türkoğlu ilçesinin bazı köylerinde üretilen ve halen güvercin yemi olarak kullanılan, halk tabiriyle "akdarı" olarak bilinen mercimekten biraz büyük beyaz renkli ürün olabileceğini söyleyebiliriz.

79 M. F. Emecan, "Ağnam Resmî", *DİA*, C. 1, (İstanbul:1989), 478.

80 Şahbaz, *XVI-XVII. Yüzyıldaki Dulkadiroğulları Beyliğindeki Kültürel ve Mimari Unsurlar*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, (Kayseri:2015), 210.

Çift Resmi (Resm-i Çift)i: Osmanlı Devleti'nde, miri arazi rejiminin uygulandığı bölgelerde çift veya çiftlik⁸¹ olarak tarif edilen ve değişik büyüklükte arazi tasarruf eden çiftçiden yılda bir defa nakdi olarak alınan arazi vergisine çift resmi denir.⁸² Bu vergi reayanın sipahiye karşı yerine getirmekle yükümlü olduğu birtakım mükellefiyetleri karşılığının nakde çevrilmiş hali olup alınmasındaki temel şart reayanın toprak tasarruf ediyor olmasıdır.⁸³ Bir çift tasarruf eden reayanın sipahiye karşı yapması gereken hizmetleri ve nakit olarak karşılıkları şunlardır:

- 3 gün şahsi hizmet veya 3 akçe,
- b- orak, bir araba ot veya 7 akçe,
- c- döğen, yarım araba saman veya 7 akçe,
- d- bir araba odun veya 3 akçe,
- e-boyunduruk, araba ile hizmet veya 2 akçe⁸⁴,

Reayanın elindeki toprak miktarı çiftin yarısı kadar ise tahrir defterine nim çift olarak kaydedilir ve bir çift için belirlenen verginin yarısını öder.⁸⁵

Resm-i Arus: Tahrir defterlerinde resm-i arusiyye, resm-i arusane olarak da geçen bu vergi, bir kız veya dul kadın evlenirken, evlenen kadınların kocalarının sipahiye veya sancakbeyine verdikleri vergilere verilen isimdir. Resm-i arus miktarı evlenen kadının kız-dul, müslim-gayrimüslim olmasına göre değişmektedir. Genel olarak Osmanlı ülkesinde Müslüman bekâr kızlar için 60, gayrimüslim bekâr kızlar için ise 30 akçe alınan bu vergi, dul kadınlar için bu miktarın yarısı oranındadır. Bozok kanunnamesinde resm-i arus bakire için 60, seyyibe yani dul kadın için 30 akçe olarak belirlenmiş ve bakireden alınan vergi sahib-i raiyyete; dul kadından alınan ise nikâhın kıyıldığı toprağın sahib-i arzına ait olarak kaydedilmiştir. 1575 tahririnde resm-i arusiyye için kaydedilen miktar 62.819 akçedir. Bu miktar sancak gelirinin %2.39'una tekabül etmektedir.⁸⁶

Bennak Resmi: Bennak, evli ama hiç toprak tasarruf etmeyen veya nim çiftten az yer tasarruf eden ama vergiye tabi olan raiyyete denir.⁸⁷ Bennakler, ekinli bennak ve caba bennak olmak üzere ikiye ayrılırlar, nim çiftten az yer tasarruf edenler ekinli, hiç yer tasarruf etmeyenler ise caba bennak olarak nitelendirilmektedirler. Bennakler başkalarının topraklarında işçi olarak çalışabilirler veya sipahiden tapusuz toprak alıp işlerler bunun için de dönüm resmi öderler.⁸⁸ Bu husus Maraş Sancağı Kanunnamesi'nde; "*bennak kayd olunan çiftliğe malik olsa resm-i çift alınur*" şeklinde açıklanmaktadır.⁸⁹

Mücceret Resmi: Resm-i Mücceret, evlenmemiş fakat *kisbû kâra kâdir* olan erkek reayanın ödediği vergidir. Vergi alabilmenin temel şartı erkek çocuğun ergen ve kendi başına iş yapabilmesidir. İş ehli olmayan Mücceretlerden hiçbir şey alınmaz. Bunlar bağlı oldukları

81 Ömer. Lütfi Barkan, "Çiftlik", *İA. C. 3*, (İstanbul: 1993), 392-396

82 Halil İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, (İstanbul:1996), 32-41.

83 Şahbaz, XVI-XVI. Yüzyıldaki Dulkadiroğulları Beyliğindeki Kültürel ve Mimari Unsurlar, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, (Kayseri:2015), 211.

84 Halil İnalçık, "Raiyyet Rüsümü", 36.

85 Barkan, "Çiftlik", *İA. C. 3*, (İstanbul: 1993, 392).

86 Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, C. VII, 1994,173.

87 İnalçık, "Raiyyet Rüsümü", 44.

88 İnalçık, "Raiyyet Rüsümü", 44.

89 Şahbaz, XVI-XVI. Yüzyıldaki Dulkadiroğulları Beyliğindeki Kültürel ve Mimari Unsurlar, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, (Kayseri:2015), 211.

sipahinin tumarının dışında bir arazide çalışabilirler ve bunun için dönüm resmi öderler, kendi sipahilerine ise Mücceret resmi öderler.⁹⁰

Cizye: Müslümanlığı kabul etmemiş gayri Müslim reayadan devlet tarafından korunmaları ve savaşlara katılmamaları karşılığında toplanan⁹¹ ve baş vergisi olan cizye, Osmanlı Devletinin en önemli gelir kaynaklarından birisidir.⁹²

Adet-i Salgun-ı Sultani: Bu vergi ile ilgili olarak Bozok Kanunnamesi'nde, "*Bir zamanda Zülkadirli Beylerinin devesi helak olmuş deve almak için reayadan hallerine göre beşer onar akçe almışlar ol zamandan beri kanun-ı mukarrerleri olub deve salgun-ı deyu salgun-ı sultanının nısfın alırlarmış haliya deve salgun-ı dahi ref olundu.*" şeklinde bir açıklama bulunmaktadır. Dulkadirli zamanından kalma bu vergi sonraki tahrirlerde ortadan kaldırılmıştır.⁹³

Resmi Selamlık: Bu vergi ile ilgili olarak Bozok Kanunnamesi'nde, "*Bir nahiyeye Zülkadiroğlu'nun birisi bey nasbolunsa her devletlü kişinin sürüsünden selamlık deyu bir koyun alınır imiş haliya bu dahi ref olundu*" şeklinde bir açıklama bulunmaktadır.⁹⁴

Resm-i Harman: Reayanın mahsulünden belirlenen miktarda öşr alındıktan sonra, sipahi tarafından resm-i harman adı altında bir vergi daha alınmaktadır. Osmanlı Devleti'nin idaresi altına aldığı bazı yerlerde görülen bu uygulama Osmanlı yönetimi ile birlikte kaldırılmıştır.

Resm-i Asiyab (Değirmen Resmi): Osmanlı Devleti'nde su, yel veya hayvan gücü ile çalışan un değirmenleri ile bazı yerlerde zeytinyağı değirmenlerinden alınan vergiye resm-i asiyab değirmen resmi denir.⁹⁵

Maktu Vergiler

Kesilmiş, bölünmüş anlamında kullanılan maktu' kelimesi ile kastedilen vergiler, önceden belirlenmiş olup, alınan ürün, yapılan hizmet az veya çok olsa dahi sabit kalmaktadır.⁹⁶ Kesilmiş, bölünmüş anlamında kullanılan maktu' kelimesi ile kastedilen vergiler, önceden belirlenmiş olup, alınan ürün, yapılan hizmet az veya çok olsa dahi sabit kalmaktadır.⁹⁷

Bad-ı heva, Ne miktar toplanacağı önceden bilinmeyen cürm ü cinayet gibi vergilerin hepsine birden verilen isimdir.

Resm-i penbe, pamuktan alınan vergidir. Bozok sancağında sadece Baltı, Delüce ve Özü nahiyelerinde yetiştirilen pamuk üretimi pekte yaygın değildi.⁹⁸

Resm-i küvvare, arı kovanlarından alınan vergiye denmektedir. Reresm-i bostan, resm-i meyve Bunların yanında, bir yerde kışlamak için sakin olan konar-göçerlerden alınan resm-i duhan, bir veya yarım çiftlikten az veya fazla tasarruf edenlerden dönüm başına alınan resm-i dönüm, yaz mevsiminde Bozok'a yaylamak için gelen konar-göçerlerden alınan sürü resm-i, kaybolan hayvanların sahiplerinden alınan vergilerde sancakta gelir elde edilen kalemlerdendir.⁹⁹

90 İnalçık, "Raiyyet Rüsümü, s. 41-43.

91 Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı İktisadi Yapısı, Osmanlı Devleti Tarihi II*, (Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu), (İstanbul: 1999, 553.

92 Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, (İstanbul: 1985), 136.

93 Şahbaz, XVI-XVI. Yüzyıldaki Dulkadiroğulları Beyliğindeki Kültürel ve Mimari Unsurlar, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, (Kayseri:2015), 213.

94 Şahbaz, XVI-XVI. Yüzyıldaki Dulkadiroğulları Beyliğindeki Kültürel ve Mimari Unsurlar, 213.

95 Çağatay, Neşet, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", C.V/5, 483-511. (Ankara: DTCF Dergisi,1947),85.

96 M. Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları,1998), 139.

97 Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, 139.

98 Şahbaz, XVI-XVI. Yüzyıldaki Dulkadiroğulları Beyliğindeki Kültürel ve Mimari Unsurlar, 208.

99 Şahbaz, XVI-XVI. Yüzyıldaki Dulkadiroğulları Beyliğindeki Kültürel ve Mimari Unsurlar, 211.

Geçmişte yaşamış birçok medeniyete ev sahipliği yapan İç Anadolu Bölgesi'nin Orta Kızılırmak Bölümü'nde yer alan Yozgat (Bozok bölgesi) ve çevresine Malazgirt zaferinin hemen ardından pek çok Türk aşireti yerleşmeye başlamıştır. Bozok bölgesi (Yozgat ve çevresi)'de bu Türk aşiretlerinin en çok yerleştiği bölgelerden birisi konumundadır. Oğuz boyunun tamamına yakını bu bölgeye yerleştirilmiştir. Öncelikli olarak bu bölge Danişmendliler, Selçuklular, İlhanlılar, Eratnalılar, Kadı Burhaneddin ve nihayetinde Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altında Dulkadirli yerleşmiştir. Bölgenin asıl gelişimi Türklerin burayı ele geçirmesiyle başlamıştır. Bozok bölgesi (Yozgat ve çevresi)'nin iktisadi kaynakları veya ekonomisi incelendiğinde tarımın önemli yer tuttuğu görülmektedir. Büyük Selçuklular döneminde toprak üzerine oluşturulan İktisadi sistem daha sonraki Türk devletleri ve beylikler döneminde de devam etmiştir. Bu sistem Osmanlı'da Tımar teşkilatı olarak yine toprak üzerine kurulmuştur. Bozok bölgesi (Yozgat ve çevresi), Fatih Sultan Mehmet'in Dulkadirli Türkmenlerinin isteği üzerine Şehsuvar Bey'i 1465 yılında Bozok ve Artukova'ya vali tayin etmesiyle bölgede Dulkadirli hâkimiyeti başlamıştır. Yozgat ve çevresinde başta Şehsuvar Bey olmak üzere bu beyliğin hanedan üyelerinin bölgede cami, mescit, medrese, köprü, zaviye, türbe gibi pek çok dini ve kültürel eserlerin imarında çok önemli katkıları olmuştur. Bu eserler bugün Bozok (Yozgat) bölgesinde hala varlığını devam ettirmektedir. Dulkadirli hâkimiyet sahasına giren bu bölgeler 1522 yılında Osmanlı hâkimiyeti altına girmesine rağmen Dulkadirli Beyliğinin kanunnamesine göre idare edilmiştir. Dulkadirli Beyliğinin Osmanlıya ilhakından sonra, beyliğin hâkim olduğu Maraş'tan Kırşehir'e kadar olan bölgenin, bir beylerbeyi emrine verilmeyip, Maraş ve Bozok sancakları olmak üzere iki ayrı sancak beyliği halinde teşkilatlandırılmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu yeni kurulmuş iki sancakta Osmanlı Devleti kanunnameleri değil de Dulkadirli Beyliğinin kanunnamesinin kullanıldığını görmekteyiz. Bu Kanunnamelerden Bozok bölgesinin hem sosyo kültürel yapısı hem de ekonomisi ilgili bilgiler edinmekteyiz.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ DÖNEMİ'NDE YOZGAT VE ÇEVRESİ

BOZOK/YOZGAD SANCAĞI'NIN OSMANLI İDARİ TAKSİMATI İÇERİSİNDEKİ YERİ (Kuruluşundan Cumhuriyete)

Orhan KILIÇ*

Bozok diye isimlendirilen havali, Orta Anadolu'da Kızılırmak kavsinin içerisinde bulunmaktadır. Tarihi olaylar bağlamında değerlendirildiğinde, bölgenin Eskiçağ'dan itibaren oldukça hareketli bir geçmişinin olduğundan bahsedilebilir.

Bugünkü Yozgat ve havalisi Anadolu ve insanlık tarihi için önemli medeniyetlerin ve siyasi teşekküllerin iskân merkezlerini bünyesinde barındırmıştır. Alishar, Alacahöyük, Kerkenes, Çengeltepe ve Tavium/Tavion gibi antik yerleşme yerlerinin kalıntıları M.Ö. 3000'lere uzanan bir tarihi geçmişin izlerini taşırlar. Bölge, M.Ö. 2000'lerden itibaren sırasıyla Hititler, Frigler, Kimmerler, Galatlar ve Perslerin hâkimiyeti altında kalmış ve Miladi yılların başında Roma eyaletlerinden birisi olmuştur¹. M.Ö. 25 yılında kurulan Galatia Eyaleti'nin önemli merkezlerinden birisi Yozgat sınırları içerisindeki Büyüknefes köyünde kalıntıları bulunan *Tavium/Tavion*'du². Yozgat ve havalisi 7. yüzyılda Bizans hâkimiyeti altına girmiştir³. Bizans hâkimiyetine girdikten sonra 863 yılına kadar Bizans idari sistemi içerisindeki birimlerden biri olan *Kleisoura* içerisinde kalmış ancak 873'de bir *thema* statüsüne yükseltilen *Kharsianon theması* içerisinde yer almış ve bu *thema* içerisindeki pozisyonu 10. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir. Kharsianon theması içerisinde *Korniaspa* diye anılan Yozgat'ın dışında *Aqua Saravanae* (Kırşehir), Muşali Kalesi ve Venasa (Avanos) gibi yerleşmeler de bulunuyordu⁴.

Yozgat ve çevresi Bizans hâkimiyeti sürecinde stratejik öneme haiz bir bölgedir. Bu bölge, coğrafi özellikleri sebebiyle taarruza açıktır ve savunulması güç bir konumdadır. Bu bakımdan istikrarlı bir gelişim gösterememiş ve yaşanan savaşların ortaya çıkardığı olumsuz şartlar sebebiyle şehirlere veya iskân konusunda geri kalmıştır. Bizans'taki iç gelişmeler sebebiyle buralara Ermeni nüfus gönderilmiş ve bu nüfus da gitgide erimiştir. Bunun yanı sıra Yozgat yöresindeki ticari yolların değişimi de iskân coğrafyasını etkileyen bir diğer önemli faktör olarak değerlendirilebilir. Selçuklular Yozgat ve çevresine geldikleri zaman bütün bu

* Prof. Dr., ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9234-8295>, Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi ELAZIĞ, e-mail: okilic60@gmail.com.

1 Ahmet Yaşar Ocak, "Bozok", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992): 321; Yunus Koç, "Yozgat", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 43, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013): 560.

2 Kevser Taşdöner, *Anadolu'da Roma Eyaletleri*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2017), 107-108.

3 Ocak, "Bozok", 321; Koç, "Yozgat", 560.

4 Cüneyt Güneş, *Bizans Anadolu'sunda Askeri ve İdari Bir Sistem: Thema Sistemi (VII. Yüzyıldan XI. Yüzyıla Kadar)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2021), 304-312.

şartlar çerçevesinde, diğer birçok yerde olduğu gibi burada da ciddi bir şehirleşme problemi vardı. Bu durum, Türk hâkimiyetinin ilk zamanlarında da bir müddet devam etmiştir⁵.

Yozgat ve çevresi Malazgirt Muharebesi'nin ardından Türk hâkimiyeti sürecine girmiştir. Türklerin geliştirdiği bir müddet sonra bölgenin canlanmaya başladığı görülür. Zira bölge, Türklerin devam ettirdikleri konar-göçer hayat tarzına uygun bir coğrafya idi. Bozok ve havalisi Türklerin Anadolu'ya yerleşmesinden sonra bir süre Danişmendli hâkimiyetinde kalmış, daha sonra Sultan Kılıçarslan tarafından 1174 yılında Selçuklu topraklarına katılmıştır. Eski Danişmendli Devleti'ne izafeten bölgeye *Danişmendliye Vilayeti* denilmiştir⁶.

1243 Köseadağ Savaşı'nı Anadolu Selçuklularının kaybetmesinden sonra Anadolu'da Moğol etkisi başlamış, bu durum doğal olarak Bozok havalisini de etkilemiştir. Bölge, 1344 yılına kadar İlhanlı hâkimiyetinde, daha sonra Eretna, 1380 yılından itibaren ise Kadı Burhaneddin Devleti'nin idaresinde kalmıştır. Bozok havalisinin Osmanlı hâkimiyeti ile tanışması 1399 yılında Yıldırım Bayezid tarafından ele geçirilmesi ile başlar. İlhanlı hâkimiyeti zamanında bölgeye yerleşen ve Kara Tatarlar denilen Moğolların bir kısmını, Ankara Savaşı'ndan sonra Timur beraberinde götürmüştür. Kara Tatarların boşalttığı alanlara yazın Uzunyayla'da yaşayan Bozoklara mensup Dulkadirli Türkmenlerinin geldiği görülür. Bozok Bölgesi de bu sırada Maraş merkezli Dulkadirli hâkimiyetine girmiştir⁷.

Dulkadirli zamanında buraya yerleşen çeşitli aşiretler ve oymaklardan müteşekkil bir Bozoklu unsurlar, bölgenin bir müddet sonra *Bozok* diye anılmasına sebep olmuşlardır. Yayla karakterindeki mıntıka da *Bozok Yaylası* olarak anılmıştır⁸. 16. yüzyılda Yozgat ve çevresinde köyler kurarak yerleşen Bozoklu Türkmen oymakları şunlardır: Kızılkocalı, Süleymanlı, Ağcalı, Salmanlı, Çiçekli, Zakirli, Mesudlu, Ağca Koyunlu, Kavurgalı, Demircili, Ali Beyli, Sekili, Tecirli, Deli Alili, Şam Bayadı ve Karamanlı-yı Dinik⁹.

Dulkadirli Beyliği'nin bulunduğu alan, Osmanlı Devleti ile Memlûk Devleti arasında bir tampon bölge hüviyetinde idi. Dolayısıyla beyliğin siyasi faaliyetleri bu iki devletin aralarındaki mücadeleye göre şekilleniyordu. Bundan dolayı Dulkadir beyleri bazen Osmanlıların bazen de Memlûklerin üst hâkimiyetini tanımışlardır. 1514 Çaldıran Savaşı'ndan sonraki süreçte Dulkadir Beyliği'nin Osmanlı Devleti'ne tabi olduğu görülür. Kanuni Sultan Süleyman'ın tahta geçmesinden sonra 1522 yılında beylik toprakları doğrudan Osmanlı ülkesine dahil edilmiştir.

1. Bozok Sancağı ve Dulkadriyye/Zulkadriyye Vilayeti'nin Teşekkülü

Bozok ve havalisinin Osmanlı idari sistemi içerisindeki yapılanmasını Dulkadir Vilayeti'nin kuruluşu ve daha önce kurulmuş Rum Vilayeti ile ilişkilendirmek gerekir. Çünkü bu havalisi, bölgede Osmanlı hâkimiyeti tesis edilinceye kadar Maraş merkezli Dulkadir Beyliği'nin hâkimiyet alanı içerisinde kalmıştır. Dulkadir Beyliği'nin 1515 yılından sonra Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı hâkimiyeti altına alınması yeni bir Osmanlı vilayeti olarak örgütlenmesi şeklinde tecelli etmemiştir. Dulkadir Beyliği, Osmanlı Devleti'nin üst hâkimiyetini tanıyarak bir müddet bölgede varlığını devam ettirmiştir. Bu bakımdan Yavuz Sultan Selim devrinde Ekim-Aralık 1517 tarihinde tertip edilen bir sancak tevcih

5 Yunus Koç, *XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağının İskân ve Nüfus Yapısı*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), 10-11; Orhan Sakin, *Tarihten Günümüze Bozok Sancağı ve Yozgat*, (İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2012), 23-24.

6 Ocak, "Bozok", 321; Koç, *XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağı*, 12; Koç, "Yozgat", 560.

7 Koç, *XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağı*, 12-15; Ocak, "Bozok", 321; Sakin, *Tarihten Günümüze Bozok Sancağı*, 32.

8 Koç, *XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağı*, 15.

9 Sakin, *Tarihten Günümüze Bozok Sancağı*, 48.

defterinde Dulkadriyye Vilayeti ve Bozok Sancağı'ndan bahsedilmemektedir¹⁰. Kanuni Sultan Süleyman tahta geçtiği sırada Bozok ve çevresi Dulkadir beyi Şehsuvaroğlu Ali Bey'in idaresindeydi.

Şehsuvaroğlu Ali Bey'in, Kanuni'nin ilk saltanat yılında Halep ve Şam'da baş gösteren Canberdi Gazali isyanını bastırmada önemli katkısı olmuştur. Ancak bağımsız hareket etme isteğinde olduğu gerekçesiyle, 1522 yılında İran seferine serdar olarak tayin edilen vezir Ferhad Paşa tarafından Tokat'a davet edilmiş ve biri hariç diğer üç oğluyla beraber katledilmişti¹¹. Şehsuvaroğlu Ali Bey'in öldürülmesi ve Dulkadir Beyliği'nin artık doğrudan Osmanlı idaresine alınması, bu yıl Dulkadir Vilayeti'nin kurulması şeklinde algılanmıştır. Halil İnalıcık'ın Dulkadir Vilayeti'nin 1522 yılında kurulduğunu ifade etmesi bu algının bir sonucu olsa gerektir¹². İbn Kemal'in Şehsuvaroğlu Ali Bey'in ölümünden sonra *Dulkadir vilayetin topraklarının taksim edildiği* şeklinde verdiği bilginin¹³ ise yeni bir vilayet kurulduğu şeklinde bir sonuç çıkarılabilecek mahiyet arz etmediğini söyleyebiliriz.

Mevcut kaynaklarımız 1526 yılına kadar Maraş merkezli ve Dulkadir Vilayeti olarak anılan bir vilayetin varlığından bahsetmez. Mesela, Kanuni devrinin hemen başlarında ve muhtemelen 1522 yılında tertip edildiği anlaşılan bir merkezi kanunnâmede, Dulkadir Vilayeti yer almamaktadır. Ancak bu kanunnâmede, Rum Vilayeti bünyesinde Bozok ve Maraş sancaklarına rastlanmaktadır. Dolayısıyla 1522 yılında Şehsuvaroğlu Ali Bey'in öldürülüp, Dulkadir Beyliği topraklarının Osmanlı ülkesine ilhak edilmesinden sonra Maraş ve Bozok'un sancak statüsüne alındığı ve Rum Vilayeti bünyesinde yazıldığı söylenebilir. Bozok Sancağı 1522 yılında teşekkül etmesine rağmen, bu yıllarda henüz Dulkadir Vilayeti kurulmamıştır. Bu kanunnâmedeki bilgilere göre, Bozok Sancağı; *Livâ-i Kırşehri ma'a Bozok* şeklinde Kırşehir Sancağı ile birlikte tek sancak olarak kaydedilmiştir. Kırşehir ve Bozok'tan oluşan bu müşterek sancak 480.000 akçelik has ile Süleyman Bey'in, Maraş Sancağı ise 453.000 akçe has ile Kızıl Ahmed Bey'in oğlu Musa Bey'in uhdesindedir. Rum Vilayeti'ne bağlı Elbistan ve Maraş sancakları 9 Mayıs 1523 (23 Cemaziyel-ahir 929) tarihinde Rum Vilayeti'nden ifraz edilerek Karaman Vilayeti'ne bağlanmıştır. Aynı tarihte Karaman Vilayeti'nin Paşa Sancağı Kayseri olmuştur¹⁴. Bahse konu kanunnâmede Kırşehir ve Bozok'tan müteşekkil sancağın bünyesinde sadece Kırşehir kazası bulunmaktaydı. Bu kazanın kadılığının yevmiyesi 25 akçeydi¹⁵. Bu tarihlerde Rum Vilayeti'ne bağlı diğer sancaklar ise Sivas, Amasiyye, Kara Hisar-ı Şarki, Çorum, Canik Trabzon, Bayburd, Kemâh, Gerger (Kâhta ve Behisni ile birlikte), Malatiyye, Divriği (Darende ile birlikte), Elbistan, Maraş, Uluburun ve İspir (İspir)'di¹⁶.

Bu kanunnâmedeki bilgiler, Bozok Sancağı'nın 1522 yılında kurulduğunu ve ilk olarak Kırşehir ile birlikte tek bir sancak itibar edildiğini göstermektedir. Bu kanunnâmeden daha sonra hazırlandığını tahmin ettiğimiz ve muhtemelen 1523 yılının ilk aylarında tertip edilen bir başka sancak tevcih defterinde, Osmanlı ülkesinde Dulkadir Vilayeti'ne rastlanmamaktadır. Defterde Bozok Sancağı da zikredilmemektedir. Ancak Kırşehri Sancağı Rum Vilayeti içerisinde zikredilmekte ve yine 480.000 akçe ile Süleyman Bey'in uhdesinde

10 BOA, *TS.MA.d.* 9772.

11 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.II, 4. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983), 308-309.

12 Halil İnalıcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, 2. Baskı, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003), 110.

13 Kemal Paşa-zâde, *Tevarih-i Âl-i Osman*, X. Defter, Hazırlayan: Şefaettin Severcan, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996), 342.

14 *Kanunnâme-i Sultan Süleyman Han*, (İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi Kitaplığı No: 1969), vrk. 120/b-121/a.

15 *Kanunnâme-i Sultan Süleyman Han*, vrk. 115/b.

16 *Kanunnâme-i Sultan Süleyman Han*, vrk. 120/b, 121/a.

görünmektedir. Bu durumun Bozok'un merkez bir kazasının olmaması ve sancağın Kırşehir merkezli yürütülmesinden kaynaklandığı kuvvetle muhtemeldir. Maraş Sancağı ise 450.000 akçe ile İskender Bey tarafından tasarruf edilmektedir¹⁷.

1523 tarihinde hazırlanan bir timar tevcih defterinde Maraş ve Elbistan sancakları kaydedilmiştir. Bu defterde Maraş Sancağı ile ilgili dirlik kayıtları, *Livâ-i Maraş tâbi'-i Vilayet-i Dulkadriyye* başlığı ile başlamaktadır¹⁸. Bu kayıttan Dulkadır Viayeti'nin kurulmuş olabileceği akla gelmektedir. Ancak diğer sancak tevcih defterlerinde bu tarihten sonraki süreçte Maraş Sancağı'nın Karaman ve Rum vilayetlerine bağlı olduğunu tespit ettiğimizden dolayı bu yıllarda devletin Dulkadır Vilayeti'ni kurma konusunda niyetli ve ön hazırlıklı olduğunu söylemekle yetinmek gerektiği kanaatindeyiz.

Dulkadır Vilayeti kuruluncaya kadar Maraş ve Bozok sancaklarının Rum ve Karaman vilayetleri arasında gidip geldiği anlaşılmaktadır. Maraş Sancağı'nın 9 Mayıs 1523 tarihinde Rum Vilayeti'nden çıkarılarak Karaman Vilayeti'ne dahil edildiğini yukarıda belirtmiştik. Tarihsiz olan ancak 1526-1527 yıllarında tertip edildiği tahmin edilen bir sancak tevcih defterinde, Bozok ve Maraş sancakları Karaman Vilayeti'ne bağlı gözükmektedir. Önce sancakbeyliği boş görülen Bozok Sancağı'nın sonradan tarihsiz bir kayıtla 230.000 akçe ile Mahmûd Bey'e verildiğini tespit edebiliyoruz¹⁹.

Bu defterin devamı niteliğinde olan tarihsiz bir sancak tevcih defterinde, Bozok Sancağı bu kez Rum Vilayeti bünyesinde yazılmıştır. Sancakbeyi ise bir önceki defterde olduğu gibi Şükrullah Bey'in oğlu Mahmûd Bey'dir. Mahmûd Bey'in has miktarı 230.000 akçe olarak devam etmektedir²⁰. Muhtemelen kısa bir sonra tertip edilen bir başka sancak tevcih defterinde, Bozok Sancağı'nın tekrar Karaman Vilayeti bünyesinde yazıldığını görmekteyiz. Bu defterdeki kayda göre Bozok Sancağı 300.000 akçe has ile Mustafa Bey'in tasarrufundadır²¹.

1526 yılında tertip edildiği anlaşılan bir icmal defterinde, Maraş ve Bozok sancaklarından müteşekkil *Vilayet-i Zulkadriyye* adı altında bir vilayet kaydedilmiştir²². İlhan Şahin, bu kayıtlarda beylerbeyilik ve beylerbeyi haslarına rastlanmamasından hareketle, vilayetin henüz kurulmamış olduğunu ileri sürer ve burada kullanılan *vilayet* tabirinin ise beylerbeyilik veya eyalet karşılığı değil, bölge manasında kullanıldığını savunur²³. Orhan Sakin ve İbrahim Solak da bu görüşü desteklemektedir²⁴. Bu görüşleri kıymetli bulmakla beraber, bazı hususlara dikkat çekmekte yarar vardır. Bahse konu defterde, Diyarbekir ve Arab vilayetleri de aynı terimle yani *vilayet* olarak kaydedilmişlerdir. Aynı defterde vilayet kavramıyla hem sancaklardan müteşekkil ve başında beylerbeyi olan bir idari ünitenin hem de mıntıka, havalı veya bölgenin kastedilmiş olma ihtimalini zayıf görmekteyiz. Dolayısıyla Zulkadriyye'nin bu tarihlerde henüz bir vilayet olmadığı yolundaki görüşlere ihtiyatlı

17 BOA, MAD.d. 23981, vrk. 2/b, 3/a.

18 BOA, IT.d. 124, 50/1.

19 BOA, TS.MA.d. 10057, vrk. 4/b.

20 BOA, TS.MA.d. 5246, vrk. 5/a.

21 BOA, TS.MA.d. 8303, vrk. 3/a.

22 BOA, IT.d. 998, s. 408-483. Arşiv idaresince bu defter 1530 tarihli olarak kabul edilmiş ve neşredilmiştir. Ancak defter üzerinde yapılan ayrıntılı incelemeler sonucunda 1526 tarihli olduğu yolunda kuvvetli bir kanaat oluşmuştur. Bahse konu defterin 50. sayfasındaki bir mukataa kaydında Hicri 932 tarihi bulunmaktadır. Bu durumda Ekim 1525-Eylül 1526 tarihleri arasında tanzim edilmiş olduğu kuvvet kazanmaktadır. Defterin tarihi ile ilgili bu kayıttan haberdar eden değerli meslektaşım Doç. Dr. M. Salih Erpolat'a teşekkür ederim.

23 İlhan Şahin, "Dulkadır Eyaleti", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 9, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994): 552.

24 Sakin, *Tarihten Günümüze Bozok Sancağı*, 51; İbrahim Solak, *XVI. Asırda Maraş Kazası (1526-1563)*, (Kahramanmaraş: Dulkadiroğlu Belediyesi Yayınları, 2014), 34.

yaklaşmak gerektiği düşüncesindeyiz. Devletin vilayet ölçekli tertip ettiği böyle bir defterde, Bozok ve Maraş sancaklarını diğer vilayetlerden ayrı olarak bölge veya yöre olarak kabul edilebilecek bir ünite içerisinde göstermesinin sağlam bir gerekçesi bulunmamaktadır. Bu defterlerin tertip tarihleri konusunda net ve kesin bilgilere sahip olunmamasını da düşünmek gerekir. Bahse konu icmal defterde Zulkadriyye beylerbeyinin haslarının bulunmaması veya beylerbeylik haslarının olmamasından hareketle böylesine bir yargıya varmayı, yeteri kadar dayanak olmaması gerekçesiyle ihtiyatla değerlendiriyoruz. Bunun yanı sıra beylerbeylik kavramının idari bir ünite değil, vilayetin idarecisini kastettiğini unutmamak gerekir. Bu yıllarda sancaklardan müteşekkil üst idari taksimat ünitesinin adı vilayettir. Celâl-zâde Mustafa Çelebi, 1526 yılında çıkan Kalenderoğlu İsyanı sırasında Dulkadir Vilayeti ve sancakbeylerinden bahsetmektedir²⁵. 1530'lardan sonra ise Dulkadriyye ümerası adlandırması ile Anadolu, Rumeli, Rum, Diyarbekir ve Karaman beylerbeyileri ile birlikte Dulkadriyye beylerbeyinden de söz eder²⁶. Dolayısıyla Celal-zâde Mustafa'nın 1538 yılında Boğdan Seferi'ne çıkılırken yörelerini muhafazada bırakılan beylerbeyileri sayarken Dulkadir beylerbeyinden bahsetmesinin ilk olmadığını²⁷ neredeyse 11-12 yıl önce de Dulkadir beylerbeyinden bahsettiğini vurgulamak lazımdır. Bu bakımdan beylerbeyi hasları gözükme de devletin artık 1526 yılında Dulkadir Vilayeti'ni taşra idari örgütlenmesi içerisinde dahil ettiği söylemenin doğru olduğu kanaatindeyiz.

Celal-zâde Mustafa, Kanuni Sultan Süleyman devrindeki vilayet taksimatı ve bu vilayetlere bağlı sancakları ifade ederken, Dulkadriyye Vilayeti hakkında *Vilayet-i Türkmen olan memleket-i Dulkadriyye* şeklinde bir nitelendirmede bulunur²⁸.

Zulkadriyye Vilayeti, 1526 tarihli icmal defterde sadece Bozok ve Maraş sancaklarından müteşekkil olup daha sonra vilayetin sınırları genişlemiş ve bağlı sancak sayısı artmıştır. Bu ilk idari yapılanma Dulkadir Vilayeti'nin sadece Türkmenlere münhasır bir idari yapılanmanın sonucu olduğunu da akla getirmektedir²⁹. 1526 tarihli icmal defterdeki bilgilere göre Bozok Sancağı; Bozok ve Kırşehir kazalarından oluşuyordu. Her iki kaza bünyesinde de padişah ve mirliya hassının yanı sıra timar ve zeametler de bulunmaktadır³⁰. Bu defter üzerinde yapılan inceleme sonucunda, Bozok Sancağı'nda 6, Kırşehir kazasında ise 10 köy bulunduğu tespit edilmiştir. Bunların yanı sıra Bozok kazasında 590 sipahi, 550 cemaat, 884 mezra'a, kaydedilmiştir. Kırşehir kazasında ise 1 kasaba, 1 kale, 115 cemaat, 714 mezra'a, 64 kışlak, 27 bölük, 390 sipahi mevcuttur³¹. Bozok Sancağı bu yıllarda Şarkışla'dan Kırşehir'i de içine alacak geniş bir coğrafyaya tekabül ediyordu³². Bu bilgiler 1522 tarihli kanunnâmedeki bilgileri teyit edici mahiyette olup Bozok'un bir merkez kasabasının olmadığını göstermekte ve genellikle *kabile* veya *cemaat* olarak sınıflandırılan konar-göçer unsurların yaşadığı bir bölge olduğunu kanıtlamaktadır. Bozok Sancağı'na bağlı Kırşehir Kazası'nın merkez bir

25 Funda Demirtaş, *Celâl-zâde Mustafa Çelebi, Tabakatü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, 2009), 233.

26 Demirtaş, *Tabakatü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*, 344, 473, 507, 594, 615.

27 Hasan Arslan, *17. Yüzyılda Maraş Sancağı*, (Kahramanmaraş: Dulkadiroğlu Belediyesi Yayınları, 2014), 35; Şahin, "Dulkadir Eyaleti", 552.

28 Demirtaş, *Tabakatü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*, 25.

29 Dulkadriyye/Zulkadriyye Vilayeti'nin kuruluşu hakkındaki değerlendirmelerimiz için ayrıca bkz. Orhan Kılıç, "Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı", *Kanuni Sultan Süleyman Dönemi ve Bursa*, (Bursa, Bursa Osmangazi Belediyesi Yayınları, Gaye Kitabevi, 2019): 375-377.

30 BOA, *TT.d.* 998, 592 vd., 644 vd.

31 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve Arab ve Zü'l-kadriyye Defteri (937-1530), C. II, Yayına hazırlayanlar: Ahmet Özkılınç, Ali Coşkun, Abdullah Sivridağ, Murat Yüzbaşıoğlu, (Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1999), 54-55.

32 Sakin, *Tarihten Günümüze Bozok Sancağı*, 52.

kasabası bulunmakta ve buradaki yerleşik halkın meseleleri ile ilgili olmak üzere bir kadı görev yapmaktaydı.

1526 yılından sonra Bozok Sancağı'nın kısa bir süre Karaman Vilayeti'ne bağlandığı ve daha sonra yeniden Rum Vilayeti bünyesine alındığına yukarıda dikkat çekmiştik. Bu durum Karaman, Dulkadir ve Rum vilayetlerinin sancak örgütlenmesinin bu yıllarda tam oturmadığını göstermektedir.

2. Dulkadir Vilayeti ve Bozok Sancağı

Muhtemelen 1526 yılı sonlarında vilayet örgütlenmesi yapılan Dulkadir Vilayeti'nin ilk sancakları Maraş ve Bozok olmuştur. 1531 yılına kadar Dulkadir beylerbeyi olarak görev yapan somut bir isme rastlanılmaması, vilayetin kuruluşunun ancak bu tarihte gerçekleşmiş olabileceği konusunda bir görüşü de gündeme getirmiştir. Bostan Çelebi'nin, *Gazavât-ı Sultan Süleyman Han* adlı eserinde 1531 yılında eski Trablus sancakbeyi Süleyman Paşa'nın müstakil Dulkadir Vilayeti'ne beylerbeyi olarak atanmasından bahsetmesi, Dulkadir Vilayeti'ne daha önce bir beylerbeyinin atanmadığı ve Süleyman Paşa ile müstakil bir beylerbeyliğin kurulduğu şeklinde değerlendirilmektedir³³. Yukarıda da değinildiği üzere, beylerbeyi atamasının vilayetin en üst düzeydeki yöneticisinin atanması ile ilgili olduğunu ve bunun bir müstakil vilayet kurulması ile doğrudan ilişkilendirilemeyeceği hususunun göz ardı edilmemesinin gerektiğini belirtmemiz gerekir. Bu tarihte, Vilayet-i Zulkadriyye; Maraş, Bozok, Sis ve Ayıntâb sancaklarından oluşuyordu³⁴.

H. 951-952 tarihli mühimme defterindeki 1 Şubat 1545 tarihli bir hüküm, genel idari taksimat ile ilgili bilgiler de vermektedir. Bu hükümdeki bilgilere göre; Bozok Sancağı Zulkadriyye Vilayeti'ne bağlıdır ve sancakbeyliği görevinde Ahmed Bey bulunmaktadır. Vilayetin diğer sancakları ise Maraş (paşa sancağı), Sis, Ayıntâb ve Özeyirli/Üzeyr'dir³⁵.

Bozok Sancağı, 1550-1551 tarihli olan ancak daha önceki yıllara ait bilgileri de içeren bir sancak tevcih defterine göre Zulkadriyye Vilayeti bünyesinde dir. Bu defterdeki atama kaydına göre sancakbeyliğine 26 Aralık 1548 tarihinde 300.378 akçe ile eski Karahisar beyi İsa Bey atanmıştır. Bu defterdeki bilgilere göre vilayetin sancakları 1545 tarihinde olduğu gibi Maraş (paşa sancağı), Sis, Ayıntâb ve Üzeyr'dir³⁶.

Celal-zâde Mustafa Çelebi'nin *Tabakatü'l-Memâlik*'i de muhtemelen bu yıllara ait bilgiler vermektedir. Bu eserdeki bilgilere göre Dulkadir Vilayeti; Maraş, Bozok, Ayıntâb, Üzeyr ve Tarsus sancaklarından müteşekkildir³⁷.

Bozok Sancağı, bu süreçte başlangıçta olduğu üzere Kırşehir ile birlikte addedilmekte, bir başka ifade ile Kırşehir, Bozok Sancağı'nın içerisinde bir kaza olarak yer almaktadır. 1522 yılına ait merkezi kanunnâmenin dışında Bozok ve Kırşehir'in 1 sancak addedildiği başka bir kayıt mevcut değildir. 1527, 1545 ve 1550-1551 tarihli sancak tevcih defterlerinde Kırşehir Sancağı yoktur. Nitekim 1530'larda Bozok Sancağı'nın Kırşehir ve Bozok'tan müteşekkil

33 Funda Acar, "Tabakatü'l-Memâlik'e Göre Sultan Süleyman Zamanında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XLV/2, (2018): 16-17; Arslan, *17. Yüzyılda Maraş Sancağı*, 34-35.

34 Atıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi, Nu: 1734, 205 ve İsmail Altınöz, "Dulkadir Vilayeti'nin Osmanlı İdari Düzeninde Yerini Alması", *I. Kahramanmaraş Sempozyumu (2-8 Mayıs 2008 Kahramanmaraş) Tebliğleri*, C. 1, İstanbul 2005: 435'den nakleden Arslan, *17. Yüzyılda Maraş Sancağı*, 35.

35 *Topkapı Sarayı Arşivi H. 951-952 Tarihli E-12321 Numaralı Mühimme Defteri*, Yayına Hazırlayan: Halil Sahillioğlu, (İstanbul: IRCICA Yayınları, 2002), 153.

36 Feridun M. Emecen-İlhan Şahin, "Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri", *Belgeler*, XIX/23 (1998), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999): 75-76.

37 Demirtaş, *Tabakatü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*, 25.

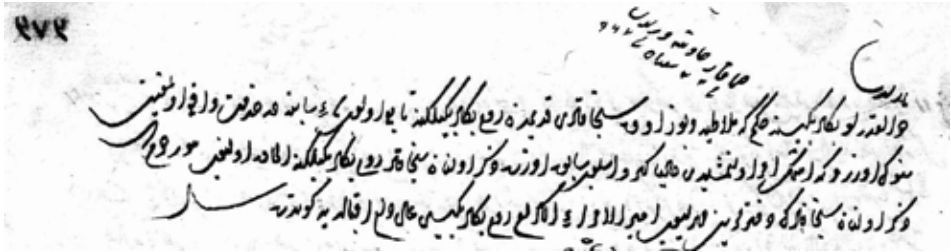
iki ayrı kaza şeklinde taksimata tabi tutulduğu bilinmektedir³⁸. Kırşehir, 1556 yılından önceki bir tarihte Bozok'tan ayrılmış ve artık iki ayrı sancak halinde yazılmaya başlanmıştır. Bu ayrılmanın 1551-1555 tarihleri arasında olduğunu düşünüyoruz. Çünkü 2 Haziran 1556 tarihinden önce Çerkes Bey'in Kırşehir sancakbeyliğinden Divriği sancakbeyliğine atandığını bir buyruldu kaydından öğrenebiliyoruz. Aynı tarihte Kırşehir Sancağı ise Divriği sancakbeyi Lütfi Bey'e tevcih edilmiştir³⁹. Bu durumda 2 Haziran 1556 tarihinden önce Kırşehir Sancağı'nın artık müstakil bir sancak olduğu açıktır. Bu tarihlerde Bozok sancakbeyi ise Memiş Bey'dir. Mühimme defterlerindeki kayıtlar 1556 Mayıs ayından itibaren Memiş Bey'in Bozok sancakbeyliğini işaret etmektedir⁴⁰.

1556 yılında Bozok Sancağı'nın tahrir edildiği de anlaşılmaktadır. Bozok Sancağı'nı tahrir eden Hasan Bey'e sancağı boş kaldığı için Bozok zevaidinden 30.000 akçelik terakki verilmesi hususunda bir yazışma trafiğinin yapıldığı tespit edilmektedir⁴¹.

Bu tahririn sonuçlarını ihtiva eden ve 1558 tarihli olduğu kabul edilen 315 numaralı tahrir defteri de Bozok ve Kırşehri sancaklarının ayrılmış olduklarını göstermektedir. Bu defterdeki bilgilere göre Bozok Sancağı, Bozok ve Akdağ olmak üzere iki kazaya ayrılmıştır. Bozok kazası; Baltı, Karadere, Aşağı Kanak, Sorgun, Deliceözü ve Salmanlı'dır. Akdağ Kazası ise Yukarı Kanak, Alikı, Akdağ Boğazlıyan, Emlâk, Gedük ve Çubuk nahiyelerinden müteşekkildi⁴².

3. Bozok Sancağı'nın Rum Vilayeti'ne Bağlanması

12 Mayıs 1560 tarihinde Bozok Sancağı'nın idari durumunda köklü bir değişiklik olmuş ve Dulkadir Vilayeti'nden ayrılarak Rum Vilayeti'ne dahil olmuştur. Bu tarihte Dulkadirlü (Zulkadriyye) beylerbeyine yazılan bir hükümle; Malatiyye ve Bozok sancaklarının eskiden Rum beylerbeyliğine bağlı olduğu ancak geçen yıllarda hizmetlerine ihtiyaç duyulması sebebiyle Dulkadirlü beylerbeyliğine bağlandığı belirtilmiştir. Bahse konu sancakların *üslûb-ı sâbık üzre* Rum beylerbeyliğine ilhak olunduğu, kendisinin de Malatiyye ve Bozok sancaklarına ait defterleri mühürleyip Rum beylerbeyi Ali Paşa'ya göndermesi istenmiştir⁴³. Dulkadirlü beylerbeyinin Malatya ve Bozok sancaklarına ait defterleri göndermekte gecikmesi sebebiyle 31 Temmuz 1560 tarihinde kendisine yazılan bir te'kid hükmüyle, icmâl ve mufassal defterleri göndermesi konusunda uyarılmıştı⁴⁴.

Şekil 1: Bozok Sancağı'nın Rum Vilayeti'ne Bağlanması Hakkındaki Hüküm (Kaynak: BOA, A.DVNS. MHM.d. 003, 373/1100, Tarih: 16 Şa'bân 967/12 Mayıs 1560)

38 Sakin, *Tarihten Günümüze Bozok Sancağı*, 53.

39 BOA, A.DVNS.MHM.d. 002, 88/911, 912.

40 BOA, A.DVNS.MHM.d. 002, 72/655 (6 Mayıs 1556).

41 BOA, A.DVNS.MHM.d. 002, 92/451 (15 Haziran 1556), 101/ 1035 (28 Haziran 1556).

42 Ocak, "Bozok", 321; Koç, "Yozgat", 560-561; Sakin, *Tarihten Günümüze Bozok Sancağı*, 53-54.

43 BOA, A.DVNS. MHM.d. 003, 373/1100.

44 BOA, A.DVNS.MHM.d. 003, hüküm: 1387.

Hükümün Transkripsiyonu

Dulkadirli beğlerbeğisine hüküm ki: Malatya ve Bozok sancakları kadimden Rum beğlerbeğiliğine tâbi' olup sene-i sabıkada hizmet vaki'olmağın senün üzerine eşmek emr olunmuşıdi. Hâliyâ girü üslûb-ı sâbık üzre zikr olunan sancaklar Rum beğlerbeğiliğine ilhak olunup buyurdum ki: Zikr olunan sancakların defterlerin mühürleyüp emiü'l-ümerâi'l-kirâm Rum beğlerbeğisi 'Ali dame- ikbalühuya gönderesin.

Bu düzenlemeden sonra artık sancak tevcih defterleri ve idari taksimat listelerinde Bozok Sancağı'nın Rum Vilayeti/Eyaleti bünyesinde yazıldığı görülür. Bozok Sancağı'nın Dulkadir Vilayeti'nden ayrılıp Rum Vilayeti'ne bağlanması, coğrafi şartlar ve bütünlük de göz önüne alındığında isabetli bir uygulama olarak değerlendirilmelidir. Bozok Sancağı'nın Kızılırmak kavsî içerisinde olması hasebiyle Rum beylerbeylerinin sorumluluk alanı içerisinde olması pratikte daha doğru bir yaklaşımdır.

1548-1574 yıllarına ait tevcihat kayıtlarını içeren ancak Bozok Sancağı ile ilgili kayıtların 1568-1572 yıllarını kapsadığı bir sancak tevcih defterine göre, Bozok Sancağı Rum Vilayeti'ne bağlıdır. Vilayetin diğer sancakları: Sivas (paşa sancağı), Amasiyye, Çorum, Divriği, Canik ve Arabgir'dir⁴⁵.

1578-1588 yıllarına ait tevcihat kayıtlarının yer aldığı bir diğer sancak defterinde, sancağın yapılan düzenleme çerçevesinde Rum Vilayeti'ne bağlı durumu devam etmektedir. Vilayetin sancakları aynı olup sadece İskilib sancağı ilave edilmiştir⁴⁶.

16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren sancaklardan müteşekkil üst idari taksimat üniteleri *eyalet* olarak ifade edilmeye başlanmıştır. Halil İnalçık, *beylerbeyilik* tabiri yerine *eyalet* tabirinin kullanılmasının 1590 yılından sonra olduğunu belirtmektedir⁴⁷. Ancak şunu hemen belirtelim ki *beylerbeyilik* tabiri Osmanlı Devleti'nde daha uzun yıllar kullanılmaya devam edecektir. Çünkü beylerbeyilik idari bir üniteden çok idari ünitenin idarecisinin rütbesini gösteriyordu. İdari terim olarak *eyalet* tabiri beylerbeyilik tabirinin değil, *vilayet* tabirinin yerine geçmiştir. Şu ana kadar elde ettiğimiz bilgiler *eyalet* tabirinin ilk olarak Tebriz için kullanıldığını göstermektedir. 1585 yılında Osmanlılar tarafından ele geçirilen Tebriz, bir *eyalet* olarak teşkilatlandırılmış ve Cafer Paşa'nın 11 Ocak 1587 tarihli atama kaydı *Eyalet-i Tebriz* başlığı ile yazılmıştır⁴⁸. Bu itibarla bundan sonra vereceğimiz bilgilerde bu değişimi dikkate alarak belgelerdeki, terminolojiye de sadık kalarak *eyalet* tabirini kullanacağız.

Bozok Sancağı'nda konar-göçer unsurların iskân sürecinin hızla geliştiği gözlemlenmektedir. 1530'larda Bozok Sancağı'na bağlı köy sayısı 6 iken, bu sayı 17. yüzyılın başlarında 700'lere kadar yükselmiştir. Bu durum kır iskân sahasındaki bir genişlemeyi işaret etmektedir⁴⁹. 17. yüzyılın başlarında nahiyelerin bir kısmı kazaya dönüştürülmüş sayıları 10'a düşmüştür⁵⁰. Kırsal iskân bu derece hızlı gelişirken aynı durumu şehirsal iskân

45 BOA, MAD.d. 563, s. 142-143.

46 BOA, KK.d. 262, s. 52-55.

47 Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, Çeviren: Ruşen Sezer, 2. Baskı, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003), 109.

48 BOA, KK.d. 262, 261; Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, Hazırlayan: Mehmet İpşirli, C. 1, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1989), 177. Ayrıca bkz. Orhan Kılıç, *Osmanlı Taşrasının İdari Taksimatı ve Yöneticileri*, C. 1, (İstanbul: İdeal Kültür Yayınları, 2021), 148.

49 Bozok Sancağı'nda 16. yüzyıldaki nüfus ve yerleşme hakkında bkz. Rafet Metin, *XVI. Yüzyılda Orta Anadolu'da Nüfus ve Yerleşme (Bozok, Kırşehir, Niğde, Nevşehir ve Keskin Örneği)*, (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçay Tarih Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, 2007).

50 Ocak, "Bozok", 321. Bozok Sancağı'nın iskân ve nüfus gelişimi hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. Koç, *XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağı*, 129 s; Koç, "Yozgat", 561-563.

bakımından söylemek zordur. Zira Bozok Sancağı'nın 17. yüzyılın ortalarına gelindiğinde hâlâ belirli bir iskân merkezi bulunmamaktaydı. 17. yüzyılın ortaları ile bilgi veren Evliya Çelebi, Bozok Sancağı'nın Çorum Sancağı ile komşu olduğunu ancak Bozok'un bakımlı büyük bir şehri olmadığını yazar. Sancakbeyinin bütün nahiyeleri dolaştığını ve 300.275 akçelik bir has geliri olduğunu söyler⁵¹.

1632-1641 yıllarına ait tevcih kayıtlarının işlendiği sancak tevcih defterinde de Bozok Sancağı'nın Sivas Eyaleti bünyesinde olduğu görülmektedir. Görüldüğü üzere bu defterde *Rum Vilayeti* tabiri yerini *Sivas Eyaleti* tabirine bırakmıştır. Bu değişim 17. yüzyılın başlarından itibaren gerçekleşmiş ve Rum Vilayeti tabiri büyük oranda terk edilmiş ve vilayetin paşa sancağı olan Sivas'ın adıyla anılmaya başlanmıştır. Yukarıda dikkat çektiğimiz üzere bazı istisnai durumlar hariç sancaklardan müteşekkil idari birimler de artık *eyalet* tabiri ile anılmaktadırlar. Bu sebeple Rum Vilayeti mahiyet değiştirmemiş ancak isim değiştirerek *Sivas Eyaleti* olarak yazılmaya başlanmıştır. Bu defterdeki bilgilere göre eyaletin sancakları: Sivas (paşa sancağı), Amasya, Canik (Kendir Nezareti ile birlikte), Çorum, Divriği, Bozok ve Arabgir'dir⁵². Defterin devamı niteliğinde olan ve Bozok Sancağı ile ilgili 1639-1657 yıllarındaki tevcihatı yansıtan bir başka sancak tevcih defterinde Sivas Eyaleti'nin sancakları; Sivas (paşa sancağı), Amasya, Canik, Çorum, Divriği, Bozok ve Arabgir şeklinde aynen devam etmektedir⁵³. 17. yüzyılın ortalarında (1654) *Cihannümâ* adlı eserini kaleme alan Kâtip Çelebi de bu sancak taksimatını aynen tekrar eder⁵⁴.

Evliya Çelebi, Bozok Sancağı'nda dokuz kadılık yani kazadan bahseder: Bunlar; Sorkun (70 köy), Akdağ (100 adet şenlik köy), Hüseyinova, Budaközü, Kızılkocalı, Gedikçubuk kazalarıdır. Beşiközü ve Sunkuriçi nahiyelerinin ise Hüseyinova Kazası'na bağlı büyük nahiyeler olduğunu kaydeder⁵⁵. Evliya Çelebi'nin çağdaşı olan Kâtip Çelebi, *Cihannümâ* adlı eserinde Bozok Sancağı'nın Çorum Sancağı'nın güneydoğusunda olduğunu ve Akdağ, Emlâk, Budaközü, Boğazlıyan, Süleymanlı, Sağır-i Sorkun, Gök Çubuk, Kızılkocalar, Hüseyinova ve Han-ı Cedid kazalarından ibaret olduğunu yazar. Kâtip Çelebi, Bozok Sancağı'nın kaidesinin (idari merkezinin) Kırşehir olduğunu ifade etmektedir⁵⁶.

Bozok Sancağı 17. yüzyılın ortalarında; Sorgun, Akdağ, Hüseyinova, Budaközü, Beşiközü, Kızılkocalı, Gedük, Çubuk, Emlâk, Boğazlıyan, Süleymanlı-i Sağır ve Hân-ı Cedid kazalarından ibaretti⁵⁷.

4. Bozok Sancağı'nın Malikâne Statüsü'ne Alınması

18. yüzyılın başlarına gelindiğinde Bozok Sancağı'nın idari taksimat içerisindeki pozisyonunda birtakım değişiklikler olmuştur. 1701-1702 tarihinde tertip edilmiş olduğunu düşündüğümüz bir sancak tevcih defterinde Sivas Eyaleti'ne tesadüf edilememektedir. Ancak bu defter ile aşağı yukarı aynı tarihlerde tertip edilen 1700-1701 tarihli alaybeyilik tevcih defterinde⁵⁸ ve daha sonra tertip edilen diğer sancak tevcih defterlerinde Sivas Eyaleti

51 Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Konya-Kayseri-Antakya-Şam-Urfa-Maraş-Sivas-Gazze-Sofya-Edirne*, C. 3, 1. Kitap, Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları: 2006), 327.

52 BOA, KK.d. 266, s. 57-59.

53 BOA, A.RSK.d. 1512, s. 56-58.

54 Kâtip Çelebi, *Cihannümâ*, Editör: Said Öztürk, (İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2010), 703.

55 Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, C. 3, 1. Kitap, 327.

56 Kâtip Çelebi, *Cihannümâ*, Tıpkıbasım, (İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2010), 626.

57 Özcan Mert, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Çapanoğulları*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980), s. 18.

58 Bkz. BOA, A.RSK.d. 1560.

bütün sancakları ile birlikte mevcuttur. İstisnai bir durum olarak Arabgir ve Bozok sancakları 1701-1702 tarihli defterde Karaman Eyaleti içerisinde zikredilmiş ancak atama kaydı işlenmemiştir⁵⁹. Bunun dışındaki Amasya, Canik ve Divriği sancakları zikredilen defterde hiçbir eyaletin bünyesinde bulunmamaktadır. Çorum Sancağı ise Laccun ve Cebel-i Aclûn sancakları ile birlikte 25 Ağustos 1702 tarihinde Boz Receb Paşa'ya tevcih edilmiş⁶⁰ ve muhtemelen bu yüzden Sivas Eyaleti bünyesinde gösterilmemiştir.

Bu uygulamalar, Bozok Sancağı'nın 17. yüzyılın sonlarında hayata geçirilen ve mîrî mukataaların *kayd-ı hayat* şartıyla iltizama verilmesi olarak tanımlayabileceğimiz *malikâne* sistemi içerisinde sancakların da tevcih edilmesi uygulamasının ilk örneklerinden birisi olduğunu göstermektedir. Zira Bozok Sancağı'nın bu yıllarda malikâne uygulaması ile tanışmış olma ihtimali uzak değildir. Ancak şunu vurgulamakta da yarar vardır. İlk malikâne uygulamaları içinde Bozok Sancağı olsa bile 1715 yılında bazı mahdut numuneleri hariç tutularak bütün malikânelerin ref' edilmesi sırasında normal sancak statüsüne alındığı ancak 1717 yılında mukataaların tekrar satılacağına beyan edilmesi ile birlikte yeniden malikâne sistemine dahil edildiği anlaşılmaktadır⁶¹. Nitekim 16 Aralık 1717 tarihinde Bozok Sancağı'nın *sancaklık kaydı ref' olunarak* malikâne suretiyle Hüseyin Bey'e tevcih edildiğini biliyoruz⁶².

1707 yılına tarihlenen bir hâss defterindeki bilgilere göre, Bozok Sancağı; Sorkun, Kanak-i Bâlâ, 'Alikî, Akdağ, Boğazlıyan, Emlâk, Gedük, Çubuk, Karadereve Delicözü nahiyelerinden oluşuyordu⁶³.

1717-1730 tarihli sancak tevcih defterinde Sivas Eyaleti bünyesindeki sancaklar, Sivas (paşa sancağı), Amasya, Çorum, Bozok, Arabgir, Divriği ve Canik'tir. Bu sancaklardan Bozok ve Divriği atamaya tabi tutulmamıştır. Bu durum bahse konu sancakların malikâne statülerini devam ettirdiğini göstermektedir⁶⁴.

1735-1736 tarihli defterde sancağın Sivas eyaleti içerisindeki malikâne statüsü devam etmektedir. Bu sebeple de tevcihata tabi tutulmamıştır. Bu defterdeki bilgilere göre Bozok'un dışında Canik ve Divriği de malikânedir. Eyaletin sancak sayısında ise bir değişiklik yoktur⁶⁵.

18. yüzyılın ikinci yarısı ile ilgili tevcihatın kaydedildiği bir başka sancak tevcih defterine göre Sivas Eyaleti; Sivas (paşa sancağı), Amasya, Canik, Divriği, Bozok ve Arabgir sancaklarından müteşekkildir. Bu sancaklardan Canik, Divriği, Bozok ve Arabgir malikânedir⁶⁶. Bunlardan Bozok sancağı 1765 yılında malikâne statüsünden çıkmış, 1771 yılında yeniden malikâne olmuştur⁶⁷.

59 BOA, A.RSK.d. 1551, s. 20.

60 BOA, A. RSK.d. 1551, s. 24.

61 Malikâne sisteminde yaşanan bu süreç hakkında bkz. Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Bildirileri*, (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975), 246 vd. Ayrıca bkz. Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tercihati*, (Elazığ: Ceren Ofset Matbaacılık, 1997), 34-35.

62 BOA, A.NŞT.d. 1355, s. 12; A.RSK.d. 1568, s. 18.

63 BOA, TT. d. 867'de naklen, 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve 'Arab ve Zül-kadriyye Defteri (937-1530), C. II, 13-14; Sakin, *Tarihten Günümüze Bozok Sancağı*, 56.

64 Fahameddin Başar, *Osmanlı Eyalet Tercihati (1717-1730)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997), 83-87.

65 BOA, A.RSK.d. 1572, s. 6-7.

66 BOA, A.DVNS.NŞT.d. 16, s. 79-84.

67 BOA, A.DVNS.NŞT.d. 16, s. 83, 84/1. Bozok Sancağı'nın kuruluşundan 1771 yılına kadar sancakbeyleri ve malikâne sahipleri hakkında geniş bilgi için bkz. Orhan Kılıç, "Klasik Sancaktan Malikâne Uygulamasına Bozok Sancağı ve Yöneticileri", *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu (I. International Bozok Symposium) 05-07 Mayıs/May 2016 Bildiri Kitabı*, Editör: Kadir Özköse, C. I, (Yozgat: Bozok Üniversitesi Yayınları, 2016), 124-139.

Bozok Sancağı'nın malikâne haline getirilerek bölgenin önemli hanedan ailelerinden birisi olan Çapanoğulları tarafından tasarruf edilmesi Yozgat şehrinin gelişimi ve ortaya çıkması için de önemli bir merhalelerdir. Çapanoğullarının bölgede nüfuzu ele geçirmeleriyle birlikte müreffeh bir dönem yaşandığı özellikle Yozgat şehrinin kurulması sürecinin başladığı söylenebilir. 1700'lere kadar 20 haneli bir köy olan Yozgat 1750'lere gelindiğinde bir kasaba haline gelmiş ve takip eden yıllarda Bozok Sancağı'nın idari ve ekonomik merkezi olmuştur⁶⁸.

1807 yılına gelindiğinde yeni düzenlemeler çerçevesinde Bozok Sancağı'nın kazaları; Selmanlı-yı Kebîr, Selmanlı-yı Sağır, Akdağ, Budaközü, Sorgun, Emlâk, Gedik-çubuk, Boğazlıyan, Kızılkocalu ve Çunkar şeklinde kayıtlara geçmiştir⁶⁹.

5. *Malikâne Uygulamasına Son Verilmesi ve Klasik Sancağa Yeniden Geçiş*

Bozok Sancağı 1813 yılında Çapanoğlu Süleyman Bey'in ölümünden sonra artık yerel hanedan beylerin etkisinin kırıldığı ve merkezi idarenin etkin kılındığı bir sürece girmiştir. Sultan II. Mahmud, vefat eden Süleyman Bey'in hiçbir oğluna Bozok Sancağı'nın yönetimi ile ilgili bir görev vermemiştir. 1814 yılından itibaren Bozok Sancağı, Darphane-i Amire idaresine bağlanmış ve merkezden tayin edilen görevlilerce idare edilmeye başlanmış ve Kayseri Sancağı'na mutasarrıf Ali Paşa'nın tasarrufuna verilmiştir. Yozgat kasabası 1838 yılında Kızılcalu kazasının bir kasabası şeklinde ifade edilir. 1842 tarihinde ise Kızılkoca Kazası'nın nefsi kasabası yani merkez kasabası olarak Yozgat olarak ifade edilmektedir⁷⁰.

Tanzimat öncesinde Bozok Sancağı Sivas Eyaleti bünyesindeki sancaklık durumunu muhafaza etmektedir. Fazıla Akbal'ın 1831 yılına tarihlediği ancak Tuncer Baykara tarafından 1820 yılı öncesini yansıttığı ifade edilen Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'ndeki 9 numaralı yazma bir eyâlat defterinden istifade edilerek hazırlanan listeye göre Sivas Eyaleti; Sivas (paşa sancağı), Amasya, Bozok, Çorum, Canik Divriği ve Arapgir sancaklarından müteşekkildir⁷¹.

6. *Tanzimat'tan Cumhuriyete Bozok/Yozgat'ın İdari Durumu*

Tanzimat'ın ilanı ile birlikte Bozok Sancağı'nın idari durumunda değişiklik olmuştur. Çünkü Tanzimat'ın uygulandığı sancaklar arasında Bozok da bulunuyordu. Bu bağlamda bazı sancaklar bağlı buldukları eyaletlerden alınarak yeni kurulan eyaletlere dahil edilmişlerdir. Yeni oluşturulan Ankara Eyaleti'ne önce Ankara ve Çankırı sancakları bağlı iken daha sonra Bozok, Kastamonu ve Kayseri de ilave edilmiştir. Ankara Eyaleti müşiri Davut Paşa'ya gönderilen Ocak sonları 1840 tarihli bir fermân, bu sancakların nasıl yönetileceği konusuna da açıklık getirmektedir. Bahse konu fermâna göre sancakların "takım takım" birleştirilip müşirlikle yönetilmesi, güvenliğin sağlanması için sancaklara *ferik* ve *mirliva* rütbesinde yöneticilerin müşirlerce atanması, mali işleri yürütmek üzere ise merkezden tayin edilen muhassılların görev yapması kararlaştırılmıştı⁷². Bozok Sancağı Tanzimat'ın başlarında mali

68 Koç, "Yozgat", 561; Ocak, "Bozok", 321.

69 BOA, A.DVNS.MHM.d. 195, 79/242 (hüküm sureti).

70 Koç, "Yozgat", s. 562; Sakin, *Tarihten Günümüze Bozok Sancağı*, 57.

71 Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksimat ve Nüfus", *Bellekten*, XV/60, (1951): 622-623; Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988), 116-117.

72 Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), 191.

bakımdan Akdağ ve Bozok Muhassıllığı olarak ikiye ayrılmıştı. Etrafındaki aşiretler ise Yeni İl Muhassıllığı içerisinde yer almışlardır⁷³.

1840 yılında kurulan bu sistemin sonuçları başarısız olunca 1842 yılında ilga edilmiş ve eski sisteme geri dönülmüştür. Bu süreçte Ankara Eyaleti için bazen Bozok Eyaleti tabirinin kullanıldığına da rastlanmaktadır. Mesela, 1845 yılında Musa Safeti, *Bozok Eyaleti valisi* olarak nitelendiriliyordu⁷⁴. Bu süreçte Bozok'un Ankara ve Sivas eyaletleri arasında sürekli el değiştirdiği gözlemlenmektedir⁷⁵.

Osmanlı ülkesinde 1846 yılında idari bakımdan kapsamlı düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemelere göre en son Sivas Eyaleti'ne bağlı olan Bozok Sancağı Kayseri ile birlikte Sivas'tan ayrılırak yine Ankara Eyaleti'ne bağlanmış ve mutasarrıflık suretiyle Celal Paşa'ya tevcih olunmuştur. 1846 yılında Müniş Paşa zamanında Amasya da bu iki sancağa ilave olarak Müniş Paşa'nın mutasarrıflığına bağlanmıştır. Hilmi ve Sait paşalar zamanında Bozok ve Kayseri birlikte adı geçen paşalara tevcih edilmişti. Bozok Sancağı 1846 yılında; Yozgat, Kızılıkoca, Gedikçubuk, Sorgun, Akdağ, Karahisar, Selmanlı, Süleymanlı, Boğazlıyan, Budaközü ve Emlâk kazalarından müteşekkildi⁷⁶.

Bozok, Kayseri, Ankara ve Çankırı 3 Ocak 1849 tarihinde Vezir Vecihi Paşa'nın uhdesinde tek bir eyalet olarak teşkilatlandırılmıştır. Böylesi bir yapılanmanın temel sebebi bölgede bozulan asayişin tek elden kontrolünü sağlamaya yönelik olarak ifade edilmektedir. Sivas Eyaleti'ne bağlı Rışvan ve Haremeyn aşiretlerinin nezareti de Ankara veya Bozok denilen eyaletin valisinin sorumluluğuna bırakılmıştı⁷⁷. Bu teşkilatlanmanın izlerini 1850 tarihli salnâme kayıtlarında da görmek mümkündür⁷⁸.

Devlet salnâmelerindeki kayıtlara göre 1850-1856 yılları arasında Bozok (Ankara) Eyaleti'ne bağlı livalar (sancaklar) arasında Ankara, Çankırı (Kengiri), Kayseriyye, Canikli, Cebel-i Kozan ve Cihanbeğli Aşireti bulunmaktaydı⁷⁹. H 1272/M. 1855-1856-H. 1277/M. 1860-1861 tarihli devlet salnâmelerinden derlenen bilgiler, Ankara Eyaleti'ne bağlı sancakları bir önceki dönemden farklı olarak dört liva olarak vermektedir. Bunlar; Ankara, Kayseriyye, Bozok ve Kengiri'dir⁸⁰. Bu dönemde Bozok Sancağına bağlı kaza sayısı 11'e yükselmiştir. Bu kazalar; Yozgat, Kızılıkocalar, Akdağ (Madenciyan ile birlikte), Boğazlıyan, Karahisar-ı Behramşah (Kabile-i Çepni ve İhsan haneleri ile birlikte), Sorgun-ı Bozok, Selmanlı (avcılar ile birlikte), Süleymanlı, Hüseyinabâd, Mamalu Aşireti, Cebel-i Kozan Şarki Kaymakamlığı'dır⁸¹.

Bu süreçte Yozgat kasabası Bozok Sancağı hatta Bozok veya Ankara Eyaleti'nin merkezi haline gelmiştir. 1855 yılında Ankara şehrinde açılması kararlaştırılan rüşdiye mektebinin Yozgat kasabasında açılmasına karar verilmesi⁸² Yozgat'ın idari gelişimi ve eyaletin en önemli merkezi haline geldiğini göstermektedir.

73 Koç, "Yozgat", 562.

74 Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu*, 245.

75 Koç, "Yozgat", 562.

76 Sakin, *Tarihten Günümüze Bozok Sancağı*, 59; Koç, "Yozgat", 562.

77 Sakin, *Tarihten Günümüze Bozok Sancağı*, 59;

78 Ela Özkan, *19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı (1839-1914)*, (İstanbul: Hiperyayın, 2020), 73; Baykara, *Anadolu'nun İdari Taksimatı*, 128-129.

79 Özkan, *19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı*, 139.

80 Gülin Erdem, *Kastamonu, Aydın, Hüdavendigar ve Ankara (Bozok) Vilayetlerinin İdari Taksimatı (1272h/1855-6 ile 1328h/1910-1)*, (Niğde: Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2001), 79; Özkan, *19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı*, 139.

81 Erdem, *Ankara (Bozok) Vilayetlerinin İdari Taksimatı*, 79.

82 Sakin, *Tarihten Günümüze Bozok Sancağı*, 62.

H. 1278/M. 1861-1862 tarihli devlet salnâmesindeki kayıtlara göre Bozok Eyaleti'ne Koçgiri Sancağı da ilave edilmiş ve böylelikle sancak sayısı 5'e yükselmiştir. H. 1280/M. 1863-1864 yılında Rışvan (Mecidiye) Afşar ve Nadirli⁸³ ile Behramşah Kazası da eklenmiştir⁸⁴. Ela Özkan, devlet salnâmelerinden derlediği bilgiler bağlamında, 1860-1864 sürecinde Bozok Eyaleti bünyesine Yeniil, Cebel-i Kozan ve Cihanbeğli Aşireti sancaklarının da dahil olduğunu kaydetmektedir⁸⁵.

1864 Vilayet Nizamnâmesi ile idari taksimat konusunda yeni düzenlemeler yapılmıştır. Bu yeni düzenlemenin ilk uygulaması Tuna Vilayeti'nde gerçekleşmiştir. 1867 yılında ise yeni düzenlemeler daha da genişletilmiştir⁸⁶. 1866 yılında artık Bozok Eyaleti yerine yeniden Ankara Eyaleti kullanılmaya başlanmıştır. Aynı yıl, daha önce Ankara Sancağı'na bağlı olan Çorum kazasının Bozok Sancağı'na bağlandığı görülür. 1867 yılında Ankara Vilayeti; Ankara, Bozok ve Kayseri sancaklarından müteşekkildi⁸⁷. Çünkü H. 1281/M. 1864/1865 tarihli salname kayıtlarına göre Kengiri Sancağı Bozok Eyaleti'nden ayrılarak Kastamonu Eyaleti'ne bağlanmıştı⁸⁸. 1864 Vilayet Nizamnamesi sonrasında Ankara Sancağı'nın Kastamonu'ya, Bozok Sancağı'nın ise eskiden olduğu gibi Sivas'a bağlandığı yolunda tespitlerde bulunulmaktadır⁸⁹. 1864-1867 yılları arasında Tuna, Bosna, Edirne, Halep, Suriye, Trablusgarp, Erzurum ve Girit vilayetleri kurulmuştu. İlk uygulamaların başarılı olması sebebiyle 1867 yılında yeni düzenlemelerin yapılmasına karar verilmiştir. Yeni düzenleme ile Ankara, Cezayir-i Bahr-i Sefid, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya ve Aydın vilayetleri kurulmuştu⁹⁰. Yeni düzenlemelerle sancaklardan müteşekkil üst idari taksimat ünitesi için kullanılan *eyalet* tabiri yerini *vilayet* tabirine bırakmıştı.

H. 1283/M. 1866-1867 devlet salnâmeleri kayıtlarında, daha önceki yıl Bozok Sancağı'nda olduğu kaydedilen Nadirli Aşireti, Afşar Aşireti, Behramşah ve Cebel-i Kozan Kaymakamlığı kazalarının sancaktan ayrıldıkları görülmektedir. Birlikte yazılan Akdağ ve Madenciyan kazaları ayrılıp müstakil; Hüseyinabad ile Aşiret-i Mamalu kazaları ise birlikte yazılmaya başlamıştır. H. 1282/M. 1865-1866 yılında 16 olan kaza sayısı H. 1283 /M. 1866-1867'de 13'e düşmüştür. Bu 13 kaza şunlardır: Yozgat, Kızılkocalar, Sorgun, Boğazlıyan, Süleymanlı, Selmanlı, Akdağ, Madenciyan, Karahisar-ı Behramşah, Hüseyinabad (Mamalu Aşireti ile birlikte), Çorum, Rışvan/Reşvan (Mecidiye) ve sancağa ilk kez bağlanan Badallu Harka⁹¹.

1867 vilayet düzenlemesi ile Bozok Sancağı, Ankara Vilayeti bünyesinde yer almıştır. Vilayetin diğer sancakları ise Ankara ve Kayseri idi⁹². Devlet salnâmelerindeki bilgilere göre 1868-1880 yılları arasında Ankara Vilayeti'nin sancakları Ankara, Bozok (Yozgad), Kayseri ve Kırşehir'dir⁹³. Kırşehir'in 1872 yılından sonraki devlet salnâmelerinde Ankara Vilayeti bünyesinde yazılmaya başlandığı görülür.

Mevcut bilgilerimize göre, *Yozgad Sancağı* tabiri ilk kez H. 1285/ M. 1868-1869 tarihli devlet salnâmesinde kullanılmıştır. *Yozgad Sancağı*'nın Yozgad, Budaközü, Çorum ve Maden

83 Sakin, *Tarihten Günümüze Bozok Sancağı*, 62.

84 Erdem, *Ankara (Bozok) Vilayetlerinin İdari Taksimatı*, 80-81.

85 Özkan, *19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı*, 139.

86 Baykara, *Anadolu'nun İdari Taksimatı*, 130.

87 Sakin, *Tarihten Günümüze Bozok Sancağı*, 62-63.

88 Erdem, *Ankara (Bozok) Vilayetlerinin İdari Taksimatı*, 81.

89 Özkan, *19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı*, 232.

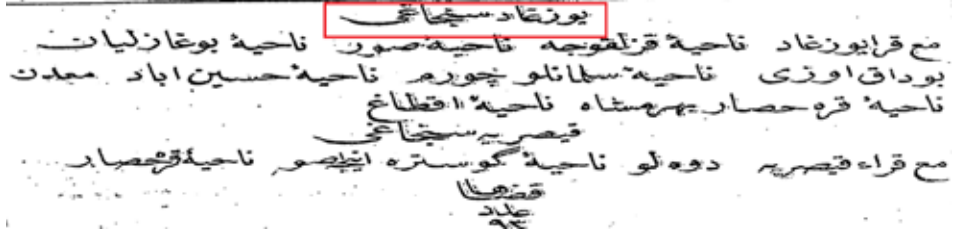
90 Ömer Toraman, *Osmanlı Taşra Teşkilatında Yenilikler (1826-1876)*, (Ankara: Türk İdari Tarihi Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2021), 113-114.

91 Erdem, *Ankara (Bozok) Vilayetlerinin İdari Taksimatı*, 81.

92 *Salnâme sene 1284*, Def'a 22, 177.

93 Özkan, *19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı*, 187.

kazalarından müteşekkil olduğu görülmektedir. Kızılkoca, Sor (Sorgun) ve Boğazlıyan nahiyeleri Yozgat kazasına, Selmanlı nahiyesi Budaközü kazasına, Hüseyinabâd nahiyesi Çorum kazasına, Karahisar-ı Behramşah ve Akdağ nahiyeleri ise Maden kazasına bağlıydı⁹⁴.

Şekil 2: Yozgad Sancağı İfadesinin İlk Kez Kullanıldığı H. 1285 Tarihli Devlet Sâlnâmesi'nin İlgili Sayfası
(Kaynak: *Salnâme sene 1285, Def'a 23, 182.*)

1871 yılına ait H. 1289 tarihli devlet salnâmesindeki bilgilere göre daha önceki kazalarda bir değişikliğe gidilmiş Maden kazasının yerini Kara Mağara kazası almıştır. Bu yılki kayıta Yozgad Sancağı yazılmamış Bozok Sancağı tercih edilmiştir. Sancağın kazaları ise Boğazlıyan, Çorum, Budaközü ve Kara Mağara idi⁹⁵.

Bozok Sancağı'nın yerini *Yozgad* isminin alması Bozok isminin hemen ortadan kalkması şeklinde tezahür etmemiş, asırlar süren bir alışkanlıkla yer yer her iki isim de birlikte kullanılmıştır. Nitekim H. 1292/M. 1875 tarihli devlet salnâmesinde sancağın ismi *Yozgad nâm-ı diğer Bozok* olarak yazılmıştır. Bu tarihte Yozgad Sancağı; Boğazlıyan, Çorum, Budaközü, Kara Mağara, Akdağ (Maden) ve Sunkurlu kazalarından müteşekkildi⁹⁶.

Yozgad Sancağı'nın kaza taksimatında 1893 yılında bir değişiklik olmuş ve Çorum kazası sancak yapılarak Ankara Vilayeti'ne bağlanmıştır. Bu değişiklikle Sungurlu ve Alaca kazaları da Çorum Sancağı bünyesine alınmıştır⁹⁷.

Arşiv idaresince H. 1320 yılına tarihlenen ancak büyük ihtimalle H. 1306 (M. 1888-1889) yılından kısa bir süre önce tertip edildiğini düşündüğümüz Anadolu Vilayeti Fihristi'ne göre Ankara Vilayeti; Bozok, Kayseriye ve Kırşehir sancaklarından müteşekkildir. Çorum yeniden Bozok Sancağı bünyesinde bir kaza olarak yer almıştır. *Livâ-i Yozgad nâm-ı diğer Bozok* şeklinde yazılan sancağın kaza ve nahiyeleri şunlardır: Kaza-i Çorum, Kaza-i Sunkurlu, Kaza-i Akdağ, Kaza-i Boğazlıyan, Nahiye-i Kızılkoca, Nahiye-i Sorgun, Nahiye-i Hüseyinabâd, Nahiye-i Akdağ Ma'deni, Nahiye-i Karahisar ve Nahiye-i Selmanlı⁹⁸.

1908 yılı başlarındaki durumu yansıttığı anlaşılan H. 1326 tarihli devlet salnamesine göre Yozgad Sancağı, Ankara Vilayeti bünyesinde yazılmıştır. Liva ve kaza bazlı alfabetik olarak verilen listeye göre vilayetin diğer sancakları Ankara, Kayseriye, Kırşehir ve Çorum'dur⁹⁹. Burada dikkat çeken en önemli husus, Yozgad'ın bir kazası olan Çorum'un tekrar sancak statüsüne alınmış olmasıdır.

H. 1333-1334/M. 1914-1916 tarihli devlet salnâmesindeki bilgilere göre Yozgad Sancağı; Merkez kazası Yozgad'ın dışında Boğazlıyan ve Akdağ Madeni kazalarından müteşekkildi¹⁰⁰.

94 *Salnâme sene 1285, Def'a 23, 182.*

95 *Salnâme sene 1289, Def'a 27, 250*

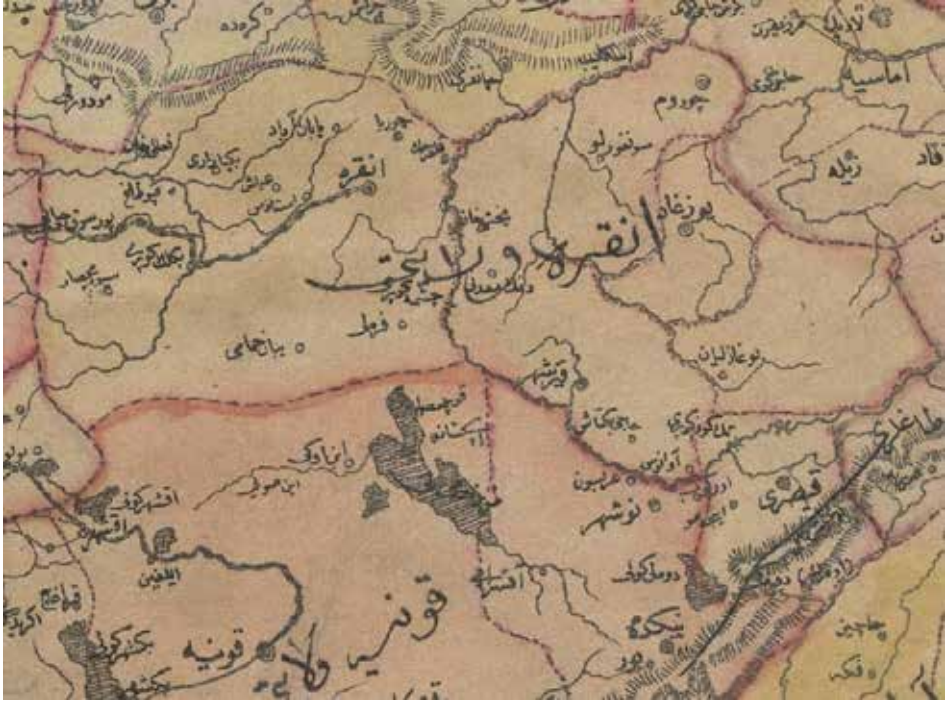
96 *Salnâme sene 1292, 182.*

97 Sakin, *Tarihten Günümüze Bozok Sancağı*, 64.

98 BOA, A.DVNS.NŞT.d. 80 (dosya), 18-21.

99 *Salnâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmaniyye sene 1326*, (Selanik Matbaası), 848-872; Ayrıca bkz. Baykara, *Anadolu'nun İdari Taksimatı*, 137.

100 *Salnâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmaniyye sene 1333-1334*, (Der Sa'adet: Hilal Matbaası, 1334), 512-514.

Şekil 3: Cumhuriyet Öncesi Ankara Vilayeti'nin Sınırları, Sancak ve Kaza Merkezleri (Kaynak: BOA, HRT. 0371'den kesilerek alınmıştır. Arşiv idaresince 12 Ağustos 1923 olarak tarihlendirilmiştir.)

Cumhuriyete kadar bu durumunu devam ettiren Yozgad Sancağı 1923 yılı sonrasındaki vilayetler listesinde *Bozok Vilayeti* olarak kaydedilmiş ve müstakil bir vilayet olarak yeniden idari taksimata dahil edilmiştir¹⁰¹. Cumhuriyetle birlikte *Yozgad* isminin yeniden *Bozok*'a dönüştüğü görülmektedir.

1925-1926 ve 1926-1927 tarihli devlet salnamelerinde vilayetin ismi Bozok olarak devam etmektedir. 1925-1926'da vilayetin kazaları ise Merkez, Boğazlıyan, Devecidağı ve Akdağ Madeni'dir¹⁰². 1926-1927 yılında Bozok Vilayeti; Merkez, Boğazlıyan, Akdağ Madeni ve Sorgun kazalarından oluşuyordu. Vilayetin nahiyeleri ise Kızılıkoca (Yassıağıl) , Süleymanlı (Kayadibi), Akdağ (Çayırşeyhi), Kramağara (Peyk) ve Eski idi¹⁰³.

1927 yılına gelindiğinde Bozok ismi terkedilmiş ve yeniden Yozgad'a dönülmüştür. 1927-1928 yılına ait devlet salnâmesinde vilayetin Büyük Millet Meclisi milletvekilleri listesi verilirken Yozgad ismi tercih edilmiştir. Bu listeye göre vilayetin milletvekilleri; Tahsin Bey, Hamdi Bey, Süleyman Sırrı Bey, Salih Bey ve Avni Bey'dir¹⁰⁴.

1928-1929 tarihli devlet salnâmesinde ise artık *Yozgat Vilayeti* imlası ile kaydedilmiştir. Vilayetin mülki taksimatı hakkında bilgi verilirken merkez kazasının *Yozgat* olduğu, diğer kazalarının ise Akdağ Madeni, Boğazlıyan ve Sorgun olduğu belirtilmiştir. Yozgat kazası; İç Nahiye, Kızılıkoca, Süleymanlı/Salmanlı (Kayadibi) nahiyelerinden oluşuyor ve 253 köyü bulunuyordu. Akdağ Madeni kazası; Kramağara(Peyk) nahiyesi ve 184 köyü, Boğazlıyan

101 Baykara, *Anadolu'nun İdari Taksimatı*, 140; Sakin, *Tarihten Günümüze Bozok Sancağı*, 64.

102 1925-1926 *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi*, (İstanbul: Matba'a-i 'Amire, 1926), 542.

103 1926-1927 *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi*, (Matbu'at-ı Müdiriyyet-i 'Umumiyyesi, 1926-1927), 223.

104 1927-1928 *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi*, (Matbu'at-ı Müdiriyyet-i 'Umumiyyesi, 1926-1927), 28.

kazasının Akdağ (Çayırşeyhi) nahiyesi ile 109 köyü, Sorgun kazasının ise Eskiköy nahiyesi ve 141 köyü bulunmaktaydı¹⁰⁵.

Bozok havalisi Yavuz Sultan Selim devrinde Çaldıran Savaşı'ndan sonra Osmanlı tesir sahası içerisine alınmıştır. Bu süreçte, bölgenin önceki hâkimi olan Dulkadır Beyliği, Osmanlı Devleti'nin üst hâkimiyetini tanımıştı. Dulkadır Beyliği'nin Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının başlangıç yıllarında 1522'de ortadan kaldırılması ile birlikte Bozok ve havalisi doğrudan Osmanlı hâkimiyetine alınmış ve merkezden tayin edilen sancakbeyleri marifeti ile yönetilen klasik bir sancak olarak Osmanlı idari sistemi içerisine dahil edilmiştir.

Bozok Sancağı, Orta Anadolu'daki vilayet örgütlenmesi yerleşinceye kadar Karaman, Rum (Sivas) ve Dulkadır/Zulkadriyye vilayetlerine bağlı olmuştur. Bozok'un 1526'dan sonra vilayet örgütlenmesini tamamlayan Dulkadır Vilayeti'ne bağlandığı ve 1560 yılına kadar bu eyaletin bünyesinde kaldığı görülür. Bozok Sancağı'nın Maraş merkezli Dulkadır Vilayeti'ne bağlı olması, coğrafi bütünlük bakımından da çok uygun olmamıştır. Önceleri birtakım zaruretlere yüzünden Dulkadır'a bağlı olan Bozok'un daha sonra uzun bir süre statüsünü değiştirmeden Rum (Sivas) Vilayeti'ne bağlı kaldığı bir süreç yaşanmıştır. Bozok Sancağı'nın kentsel yerleşmesi ve gelişimini tamamlamasına kadar Kırşehir ile doğrudan bağlantısı olduğu söylenebilir. Hatta sancakbeylerinin Kırşehir'de oturdukları, sancaktaki tek kadının burada bulunduğu ve Kırşehir Sancağı ile Bozok Sancağı'nın Dulkadır Vilayeti bünyesinde olduğu zamanlarda, kardeş olan Memiş ve Çerkes beylerin münavebeli olarak idarelerinde bulunduğu bilinmektedir. 17. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra ise devletin genel idari uygulamalarına paralel olarak paşaların uhdesine *arpalık* olarak verilmiş ve çoğu zaman mütesellimler eliyle yönetilmiştir.

Bozok Sancağı'nın tasarruf şekli *arpalık* olsa da klasik sancak statüsü 17. yüzyılın son yıllarında uygulamaya konulan malikâne uygulamasına kadar değişmemiştir. Sancakların da malikâne olarak kayd-ı hayat şartıyla iltizam usulüyle satılmasının ilk örneklerinden birisi Bozok Sancağı olmuş ve yerel hanedan aileleri idareyi ellerine geçirmişlerdir. Cabbarzâde veya Çapanoğulları ailesinin Bozok Sancağı'nı malikâne olarak yönettiği yıllarda Yozgat'ın gelişerek şehirleşme yolunda önemli merhaleler kaydettiği söylenebilir. Bu süreç 1813 yılına kadar sürmüş ve Cabbarzâde Süleyman'ın ölümünden sonra malikâne uygulamasına son verilmiştir.

Tanzimat sonrasında yapılan yeni idari düzenlemeler bağlamında Bozok Sancağı Ankara Eyaleti bünyesine alınmış hatta Ankara Eyaleti bazı zamanlar Bozok Eyaleti olarak da anılmıştır. Yozgat'ın imar bakımından gelişmesi 1868 yılında *Yozgad Sancağı* isminin ön plana çıkmasına sebep olmuş ve Cumhuriyete kadar Yozgad Sancağı kullanımı tercih edilmiştir. Bu süreçte Yozgad Sancağı'nın Ankara Vilayeti'ne bağlı olma durumu devam etmiştir.

Cumhuriyet sonrasında müstakil vilayet uygulamasına geçilince, Yozgad ismi terk edilerek Bozok Vilayeti adıyla müstakil vilayet ihdas edilmiştir. 1927 yılında ise yeniden Yozgad ismine geri dönmüştür. 1928-1929 yılına ait vilayet listelerinde ise Yozgad ismindeki "d" harfi "t"ye dönüştürülerek *Yozgat* imlasıyla yazılmış ve bugün de yazılmaya devam etmektedir.

Bozok Sancağı'nın idari serüvenin daha çok bulunduğu coğrafya ve bu coğrafya üzerinde yaşayan unsurlara göre şekillendiği söylenebilir. Bölge ağırlıklı olarak konar-göçer Türkmen

105 *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yılığ*, Matbuat Umum Müdürlüğü 1928-1929, (İstanbul: Matbuat Umum Müdürlüğü Neşriyatından: 4, Devlet Matbaası, 1929), 755.

unsurlardan müteşekkil olduğu için idaresi uzun bir süre yakın çevredeki yerleşik merkezlerle ilişkili olmuştur.

Bu idari serüven göz önüne alındığında; bugünkü Yozgat Vilayeti'nin isminin *Bozok*, merkez ilçesinin ise *Yozgat* olarak anılmasının daha doğru ve tarihi gelişime daha uygun olacağı yolundaki kanaatimizi bir teklif olarak belirtmek isteriz.

BOZOK SANCAĞI: NÜFUS İSKÂN VE SOSYAL YAPI

Yunus KOÇ*

1. Tarihi Arka Plan

Osmanlı İmparatorluğu'nun demografik yapısı hakkında 1940'lı yıllardan itibaren başlanan çalışmalar belirli bir seviyeye gelmiş olmakla birlikte hali hazırda istenen neticelere ulaşmış gözükmemektedir. Bu çalışmaların önemli bir kısmı 16. yüzyıl odaklı olup kısmen 15 ve 17. yüzyıllar için de belirli bölgeleri kapsayan çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar daha çok Osmanlı klasik döneminde toplumsal ve idari-askeri düzenin temelinin oluşturulan tımar sisteminin işleyiş amacına uygun olarak dönemin vergi potansiyelini tespit için yapılan sayımların sonuçlarını ihtiva eden tahrir defterlerine dayalıdır. Tahrir defterleri elbette vergiye tabi nüfusun hane bazında tespiti ve bu hanelerin ekip biçtiği toprak ile tarımsal faaliyetlerden elde ettikleri üretimin vergilendirilmesine dair kayıtlardır. Dolayısıyla bu defterler üretim yapan köylü reaya nüfusun hane bazında kaydını esas aldığı için nüfusa dair de verileri kapsar. Her hanenin ekip biçtiği toprağa bağlı faaliyetlerden veya diğer faaliyetlerinden dolayı ödemesi gereken vergi miktarına bakarak bu kayıtlar üzerinden kırsaldaki ekonomik potansiyel hakkında da belirli tespitler yapmak mümkündür. Nüfus konusunda dolaylı da olsa veriler içeren bu defterlere bakılarak özellikle tımar sisteminin uygulandığı sancaklardaki nüfus potansiyeli hakkında bazı tespitler ve tartışmalar yapmak mümkün olmuştur. Ancak bu tartışmaların sonunda ilgili kaza veya sancak ünitesinin mekânsal olarak sınırlarının belirlenmesi ve bu değişken sınırlarda yaşayan nüfusun net olarak tespiti mümkün olmamıştır. Yapılan çalışmalarda, mesela, belirli bir dönemde sınırları belirlenmiş bir idari üniteye vergiye tabi hane sayısı verilirken buna bağlı toplam nüfus tahminleri yapılmış, bu tahminlerde yine coğrafi alanın belirsiz kalması sebebiyle istenen nitelikte ölçülebilir sonuçlara ulaşmak mümkün olmamıştır. Tahrir defterlerinde yer alan vergi nüfusunun başka verilerle teyit edilmesi de mümkün olmadığından sonuçlar her zaman tartışmalı olmuştur.

17. yüzyıl Osmanlı demografi tarihi çalışmaları için kullanılan avarız defterlerinin de kendine mahsus sorunları bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi defterde vergi amaçlı belirlenen avarız hane ünitesinin kaç gerçek haneye tekabül ettiği sorusudur. Bazı bölgelere ait defterlerde belirli bir baremin verilmesi, durumu kolaylaştırmakla beraber birçok sancakta avarız-hane ile gerçek hane sayısı arasındaki barem belirsizliğini korumaktadır. Mümkün olduğu durumlarda başka veriler üzerinden bir karşılaştırma ile avarız hanesi ile gerçek hane ilişkisine dair daha gerçekçi tahminler yapılmaktadır.

* Prof. Dr., ORCID: 0000-0001-9330-4019, Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, yunusk@hacettepe.edu.tr.

Bütün bu tespitlere rağmen 14-17. yüzyıllar arasında vergi amaçlı tutulan bu defterlere dayalı olarak tımar sisteminin uygulandığı bölgelerde yaşayan nüfusa dair yine de belirli tahminler yapma şansı her zaman bulunmaktadır. Buna karşılık 18. yüzyıl için böyle bir şans yakalamak neredeyse imkânsızdır.

18. yüzyılı Osmanlı demografi tarihi çalışmaları için en karanlık dönem olarak nitelendirmek mümkündür. Klasik dönem vergi sisteminin değiştiği ve buna bağlı olarak kayıt sisteminin de değiştiği bir dönem olarak bu yüzyılda nüfus konusunda yerel de olsa bazı tahminleri yürütecek veriler bulunmamaktadır. Buna karşın modernleşme döneminden itibaren daha düzenli sayımlar yapılmaya başlamış ve veriler gittikçe daha sistematik hale gelmiştir. Tanzimat'ın ilanından sonra hızlanan her alanda modernleşme, devletin askerlik ve vergi gibi temel ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla yönelik olarak varlık sayımı ile nüfus tespiti çalışmaları yürütülmüş, bu faaliyetler neticesinde temettuat ve nüfus defterleri türünde seriler ortaya çıkmıştır. Tüm bölgeler için aynı ölçüde sıhate sahip olmasa da bu defterlere dayalı olarak 19. yüzyıl Osmanlı taşrasının ekonomik ve demografik potansiyeli hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür.

Tüm genel tablo çerçevesinden Bozok sancağının nüfusunu ele alırken ayrıca dikkate alınması gereken hususlar bulunmaktadır. Bunların bir kısmı yine kayıt sistemi ve defterlerin vergi amaçlı olmasına bağlı hususlar olduğu gibi bir kısmı da Bozok sancağının nevi şahsına münhasır yapısıyla alakalıdır. Bunlardan ilki tarihsel arka plandır.

Bozok sancağı Anadolu'nun merkezinde yer almasına rağmen Osmanlı idaresine en son katılan sancaklardan birisidir. Bölgede Roma ve Bizans döneminden kalarak varlığını sürdüren bir şehir merkezi yoktur. İlk çağlarda belirli medeniyetlere merkezlik etmiş Alishar, Tavium, Muşallim Kalesi gibi yerler bulunmakla birlikte bölgede değişen tarihsel şartlar sebebiyle Geç Roma ve Bizans döneminden devralınan mamur bir şehir yoktur. Etrafını Sivas, Kayseri, Ankara, Tokat ve Amasya gibi şehir merkezlerinin çevrelediği genişçe bir alanda mamur bir şehir yerleşmesi görülmez. Kızılırmak havzasının bu görünümü sonraki yerleşim süreci ve nüfus kompozisyonunu da doğrudan belirlemiştir. Türklerin bölgeye intikali 1071'den sonra gerçekleşmiştir. Ancak bu intikalin kayıtlara yansımaları son derece sınırlıdır. 13. yüzyılın ortalarından itibaren teşekkül ettiğini bildiğimiz Emirci Sultan Zaviyesi gibi Türk dönemi iskân unsurları hakkında daha sonraki dönemlere ait bilgiler bulunmakla birlikte sürecin erken dönemi hakkında yine bilgiler son derece sınırlıdır.

Anadolu'da Moğol idaresinin doğrudan etkili olduğu 13. yüzyılın son çeyreğinde Kızılırmak yayındaki yaylak ve kışlaklarda Moğol unsurların yurt tuttıkları yine kayıtlara geçmiştir. Moğol idaresinin sona ermesinden sonra ortaya çıkan Anadolu Beyliklerinden birisi de Dulkadirli Beyliği idi. Maraş ve Elbistan merkezli olmak üzere kurulmuş olan Beylik, yine aynı minvalde teşekkül etmiş olan Eretna Devleti ile sınırdaştı. Başlangıçta Maraş ve Elbistan bölgesinde hâkim olan Dulkadiroğulları, zamanla sınırlarını kuzey ve güney istikametinde genişletti. Kuzeyde Eretna Beyliği (1335-1381) başta Kayseri ve Sivas olmak üzere genişçe bir bölgede hüküm sürmekteydi. Ancak 14. yüzyılın ortalarında beyliğin kurucusu olan Alaeddin Eretna'nın 1351 yılında ölümünden sonra taht mücadeleleri başladı. 1365 yılında Eretnaoğlu Mehmed Bey'in kendi emirlerinden Hacı Şadgeldi, Hacı İbrâhim ve Kılıçarslan tarafından öldürülmesi ülkede büyük karışıklıklara yol açtı. Mehmed Bey'in yerine geçirilen on üç yaşındaki oğlu Alâeddin Ali Bey'in kabiliyetsizliği ve zayıf kişiliği sebebiyle kısa sürede devlet otoritesi sarsıldı ve vilâyetlerdeki emirler kendi başına hareket etmeye başladı. Bu esnada Kayseri Karamanoğulları tarafından işgal edildi. Daha önce vezir ilan edilen Kadı Burhaneddin de Kayseri'yi tekrar Eretna Beyliğine kazandırdı. Eretna Alaaddin'in 1380 yılında ölümüyle ortaya çıkan durum Kadı Burhaneddin'in Sivas'ta beyliğini ilan etmesinin

yolunu açtı. Adına hutbe okutup para bastıran Burhaneddin, Akkoyunlu Beyliği ile girdiği mücadeleyi kaybetti ve 1398 yılından Sivas önlerinde öldürüldü. Bu sırada devam eden Osmanlı-Akkoyunlu mücadelelerinde I. Beyazıt, oğlu Süleyman Çelebi'yi büyük bir ordu ile Sivas üzerine göndermişti. Kara Yülük Osman Bey yenilince Sivas ve Kayseri başta olmak üzere devletin tüm toprakları 1398 yılında ilk defa Osmanlı idaresine girdi. Ancak Timur'un Anadolu seferiyle tüm bu bölgeler onun idaresine geçti. Timur'un Anadolu'dan çekilmesinden sonra ayakta kalıp varlığını sürdüren Dulkadirli Beyliği, egemenlik alanını genişletirken ona bağlı konargöçer aşiretler de özellikle Moğollardan boşalan bölgelere Kayseri'nin kuzeyi ve kuzey doğusundaki alanlara, Kızılırmak yayı içerisinde ve bölgedeki yaylak ve kışlaklara geldiler. Kızılırmak yayının iç kısmı ve Bozok yaylası bu dönemden itibaren Bozoklu Türkmen kabile ve aşiretlerin yoğun bir yerleşme alanı olmaya başladı. Bu gelişmeye bağlı olarak Kayseri şehri de zaman zaman Dulkadirli egemenliğinde kaldı. Diğer taraftan Kayseri ve civarının Osmanlı egemenliğine girmesi tam olarak Fatih zamanında gerçekleşti. 1473 yılında Akkoyunlu Uzun Hasan'ın mağlubiyetinden sonra Gedik Ahmet Paşa, 1474 senesinde Karamanoğulları'nı da tam olarak ortadan kaldırdı. Bu dönemlerde Karamanoğulları egemenliğinde olan Kayseri tamamen Osmanlı idaresine girerken kuzeyde kalan yaylak ve kışlakları yurt tutmuş olan Bozoklu Türkmen grupları Dulkadirli'ye bağlı kalmaya devam ettiler. Bu bağlılık da Bozok yöresinin resmi olarak Dulkadirli Beyliğine bağlı olmasını gerektirdi.

Bozok bölgesindeki Osmanlı egemenliği ise tam olarak Yavuz Sultan Selim'in İran seferinden sonra gerçekleşti. Yavuz Sultan Selim'in 1514 yılında Şah İsmail'e karşı yürüttüğü sefer esnasında Dulkadirli Beyliğinin başında bulunan Alâüddevlî Bey'in, ilerlemiş yaşını bahane ederek sefere katılmadığı gibi Osmanlı kuvvetlerine güçlük çıkarması üzerine Yavuz Selim, Çaldıran Zaferi ve Kemah'ın fethinden sonra Sinan Paşa emrindeki Osmanlı ordusunu Alâüddevlî üzerine gönderdi. Yine Dulkadirli beylerinden olan Şehsuvaroğlu Ali Bey'in öncülük ettiği Osmanlı ordusunu Göksun ile Andırın arasında Ördekli mevkiinde karşılayan Alâüddevlî yenildi ve öldürüldü (13 Haziran 1515). Alâüddevlî Bey'den sonra Dulkadiroğulları Beyliği'nin başına Yavuz Sultan Selim tarafından Şehsuvaroğlu Ali Bey getirildi. Osmanlı sultanına bağlı olarak sancak beyliği görevini yürüten Ali Bey'in 1522 yılında idam edilmesi ile Beylik Osmanlı Devleti'ne resmen ilhak olmuş oldu.

Bu kısa tarihçe, Bozok Türkmen boylarının Kızılırmak yayı içerisinde kalan geniş bir alana intikal süreçleri ve bu boyların siyasi egemenlik alanlarında oynadıkları rolü gösterir. Daha da önemlisi Bozok sancağına adını veren boyların bölgeye intikal ve yerleşme sürecini anlamamıza imkân verir. Bu sayede Kayseri-Sivas hattının ve bu hattın kuzeyinde bulunan yaylakların bugüne kadar devam eden serüveni başlamış olur. Osmanlı idaresi altında yörenin kazandığı sancak ile buna bağlı kaza ve nahiye idari üniteleri, hep bu yerleşme serüveni sonucunda meydana gelmiştir. Sancak bünyesinde meydana gelen kaza ve nahiye idari örgütlenme biçimi de buna bağlı olarak sınırları ve adında değişimler yaşanmıştır. Bu bağlamda 15. yüzyılın başlarından itibaren Bozok adının coğrafi yer adı olarak da kullanılmaya başladığını söylemek mümkündür. Diğer bir ifade ile bölgeye yerleşen Bozoklu Türkmen boylarının adı mezra, yaylak ve kışlak olarak iskân olunan bölgeye de intikal etmiş ve bölge bu şekilde adlandırılmıştır. Bozok'un etnokültürel yapısını da bu Türkmen boyları oluşturmuştur.

Bozok sancağının demografik yapısını etkileyen bir diğer unsur bölgenin coğrafi özellikleridir. Mamur şehirden mahrum genişçe bir bölgenin coğrafi özellikleri yaylak ve kışlak şeklindeki bir iskân sürecine elverişli idi. Bu coğrafi yapıyı etkileyen iklim şartları da konargöçer grupların süregelen ekonomik yapısına uygun bir ortam sunmaktaydı. Boyların temel ekonomik faaliyeti hayvancılık olmakla birlikte küçük mezralarda geçimlik tarım da yapılmaktaydı. Hayvan sürüleri için gerekli olan yaylak ve otlaklar bölgede yeterince mevcuttu.

Dulkadirli Beyliği'nin uzantısı olan boylar, zaman içerisinde Osmanlı egemenliği altında yavaş yavaş önceden beri kısmî tarım yaptıkları mezralara yerleşerek buraları köy olarak daimi yerleşim bölgelerine dönüştürdüler.

Diğer taraftan merkezi bir kent yapısının bulunmaması bölgenin idari yapılmamasını da etkiledi. Diğer Osmanlı sancaklarında olduğu gibi şehir ya da kasaba nitelikli bir sancak ya da kaza merkezinin coğrafi ya da ekonomik hinterlandını oluşturan köylerden oluşan bir yapı Bozok'ta 18. yüzyılın ortalarına kadar görülmedi. Sancağın tamamı köylerden ve konargöçer kabilelerin yaylak ve kışlakları ile mezralardan oluşmaktaydı. Böyle olunca idari merkez olarak gelişen bir şehrin bulunmaması sancakta varlığını gördüğümüz kaza ve nahiyelerin de merkezden mahrum, değişken sınırları ve adlarının bulunduğu birer nahiye bölgeleri halinde örgütlenmesine sebep oldu. Karadere, Sorkun, Akdağ, Boğazlıyan ve tüm diğer nahiyeler belirli bölgede mezralardan köylere dönüşen yerleşim birimleri nehirler, dereler, orman, dağ silsileleri ya da yükseklik değişimi gibi doğal sınırlardan oluşan bölgeler halinde teşekkül etti. Dolayısı ile idari örgütlenmede görülen isim değişikliği veya idari hiyerarşik değişim bu coğrafyanın kaderi haline geldi. Bu sebeplerdir ki 16. yüzyılın başlarında görülen kaza ve nahiye adları ile örgütlenmesi, yüzyılın ortalarında farklılık gösterdiği gibi nahiyelerin ihtiva ettiği köylerin de zaman zaman başka idari bölgelere bağlanması sebebiyle nahiyelerin sınırları da değişti. Buna bağlı olarak da nahiye ve içindeki köylerde yaşayan yerleşik halkın nüfusunu takip etmek zorlaştı. Sorun sadece bununla da bitmiyordu. Bozok'un bir diğer özelliği de yaylak ve kışlaklarda yaşayan önemli miktardaki nüfusun Bozok tahrir defterlerinin yanında *Yörükân-ı Sivas Defteri* adıyla başka bir defterde kayda geçmiş olmasıydı. Bu defter, 16. yüzyılın son çeyreğinde Bozok nüfusunu anlamaya çalışırken mutlaka müracaat edilmesi gereken bir başka kaynak kümesini oluşturmaktaydı. Dahası bazı köylerin 1550'lerde Bozok sancağının Sorkun nahiyesinde kayıtlı olmasına rağmen bunların bir sonraki tahrir döneminde Sivas sancağına bağlı olarak görülmesi ve Sivas defterlerine kaydedilmiş olması gibi bir durum da vardı.

Tüm bu tarihi, coğrafi, idari ve kayıt sistemiyle alakalı sorunlar, sancak genelinde değişen nahiye sınırları, başka sancağa bağlanan nahiye veya köyler, konargöçerlerin hareket halinde olması sebebiyle veya başka idari sebeplerle farklı defterlerde kayda geçirilmiş olması ve dahası bu türden değişkenlerin hemen her defter döneminde karşımıza çıkması nüfus hesaplamalarını âdeta imkânsız hale getirdi. Bütün bu olumsuz değişkenlere rağmen belirli zaman dilimlerinde belirli idari bölgelerde defterlere kaydedilen hane ve nefer sayıları ile muaflardan oluşan verileri değerlendirmek mümkün oldu. Buna bağlı olarak ortaya çıkan nüfus verileri ve tablolarda karşılık bulan rakamların belki de sancağın bir dönemdeki gerçek nüfusunun sadece bir kısmına tekabül edeceği, başka yerde kayda girenler, sınırı değişmiş nahiyeler, konargöçerlerin durumu ya da doğrudan defter dışı kalanlar dikkate alındığında gerçek nüfusun çok daha fazla olabileceği hususu akıldan tutulmalıdır.

Bu süreci 1520'lerden itibaren Osmanlı kayıtlarından takip etmek mümkündür. 1530 Muhasebe İcmal Defterleri, 1556 ve 1576 tarihli Tahrir Defterleri ile 1642 tarihli Avarız Defterleri bu kayıtların başında yer alır. Yukarıda ifade edildiği gibi bu defterlerin güvenilirliği konusunda tarih metodolojisi gereği bazı sorun ve tartışmalar yapıyor olmasına rağmen, Bozok bölgesi hakkında sistematik bilgilerin yer aldığı başka bir kaynak manzumesi de yoktur. O sebeple elimizde olan bu verilerden hareketle tarihsel bilgi üretmek için çok dikkatli bir inceleme sürecine müracaat edilmesi gerekir. Bu defterlere dayalı olarak yapılan tez ve araştırmaların bir kısmı yayımlanmıştır. Burada hem yayımlanmış araştırmalar hem de yayımlanmamış verileri kullanmak suretiyle Bozok Sancağı'nın nüfus yapısı ile iskân süreci ve bölgedeki genel sosyal yapı hakkında bazı bilgiler verilecektir.

2. Sancak Nüfusu

Bozok nüfusuna dair ilk derli toplu verilerle Osmanlı Arşivi Dairesi Başkanlığı tarafından indeks ve tıpkıbasım olarak yayımlanan 998 Numaralı Muhasebe İcmal Defteri'nde¹ karşılıyoruz. Bölgenin Osmanlı idaresine geçişinden sonra gerçekleştirilen sayımların bir icmalı olan bu defterde Bozok, kaza olarak nitelendirilmekte ve Kırşehir de Bozok Sancağı bünyesinde bir kaza olarak kayıtlıdır². Zaten Bozok Sancakbeyi de Kırşehir'de ikamet etmektedir. Bunun sebebi bölgenin tamamen konargöçerlerden oluşan bir nüfusa sahip olması ve marmur bir kasabadan hatta köyden bile mahrum olmasıdır. Bu sebeple 16. yüzyılın başlarından itibaren Bozok'ta yerleşmeyi etap etap izlemeye yarayacak veriler bulunmaktadır. 1530'da İcmal defterde sadece Gemerek, Rumdeğın (Felahiye), Sızır gibi birkaç köyün dışında tüm nüfus kabile ve cemaat halinde yazılmış, tarımla meşgul olup geçici olarak iskân ettikleri mezra ve kışlaklarla birlikte kaydedilmiştir. Bu durum 1539 tahririnde değişmiş olup Bozok ve Kırşehir ayrıldığı gibi Bozok, sancak olarak verilirken, Akdağ ve Bozok merkez kaza olarak ikiye ayrılmıştır. 1556 tarihinde yapılan tahrirde ise kışlak ve mezzalar artık "karye" yani köy olarak kayda girmiştir. Aynı durum 1575 tarihli defterlerde de devam etmiş ve sancak artık genişçe bir alanda has, zeamet, tımar ve vakıflara bağlı üretim ile vergi üniteleri olan, önemli bir ekonomik ve idari görünüm kazanmıştır.

Tablo-1: 1530'da Bozok Kazası Nüfusu³

Cemaat	550		
Köy	6		
Mezra	884		
Nefer	14.454	X4	57.816
Hane	11.259		
Mücerret	1.283		
Hatip, İmam ve müezzin	315		
Sipahi	590		
Sipahizade	418		
Müsellem	387		
Muaf	115		
Pir-i fani ve ama	33		
Mütekeaid ve muhassıl, şeyh-i zaviye ve Hizmetkarân-ı zaviye	54		
Toplam tahmini nüfus			57.816

Tablo-2: 998 Numaralı Muhasebe İcmal Defteri'ne (1530) Göre Bozok Kazasında Kabileler, Nüfusları ve Ödedikleri Vergiler:⁴

Kabile Adı	Hane	Mücerret	Muaf	Hasıl (Akçe)
Şam Bayadı	2.596	365	484	338.507
Kızıl Kocalu	1.279	103	119	121.681
Süleymanlu	1.683	163	327	138.996
Ağcalu	1.584	168	340	170.119
Selmanlu	813	38	141	59.714
Çiçeklü	565	121	134	63.736
Karamanlu-i Dinik	531	21	143	49.048

1 998 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Diyar-ı Bekr ve 'Arab ve Zül-Kadriyye Defteri (937/1530), Dizin ve Tıpkıbasım, C. II, Yayın No. 40, (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1999).

2 998 Numaralı Muhasebe-i..., 664.

3 998 Numaralı Muhasebe-i, 53, 638.

4 998 Numaralı Muhasebe-i, 592-631.

Ağca Koyunlu	383	37	30	30.326
Ali Beylü	348	93	20	31.058
Demircilü	347	31	47	35.999
Zakirlü	334	21	45	26.575
Sekilü	267	28	23	22.136
Tecirlü	122	31	1	6.570
Delü Alilü	179	31	14	17.066
Mesudlu	199	28	45	26.732
Kavurgalu	29	1	6	3.112
16	11.259	1.283	1.919	1.141.375

1530 tarihli bu deftere göre Bozok kazasında kayıtlı nüfusun tamamı bu 16 kabileye bağlı cemaatlerden oluşmaktadır. Bu kabileler bir alt birim olarak toplam 550 cemaate ayrılmış ve bunlar 5 köy ile 884 mezraya dağılmış durumdadır. Diğer bir ifadeyle sancakta “köy” statüsünde kayıtlı yerleşik biriminin sayısı sadece beş tanedir. Geri kalan tüm nüfus mezralarda yaşamaktadır. Bozok kazasında idari üniteyi de bu kabileler oluşturmaktadır. Bir başka ifadeyle nahiyelerin teşekkülünden önce, Osmanlı bürokrasisi bir büyük ünite olan Bozok’u doğal olarak yine Bozoklu kabile adlarına göre tasnif etmiş ve sayılarını, vergilerini ve idari tabiiyetlerini bu sistem üzerinden yani kabile/aşiret/cemaat hiyerarşik yapısı üzerinden yürütmüştür. Vergilendirme usulü de ona göre olmuştur.

Vergiye tâbi bu nüfustan başka kazada bir miktar da görevlerinden ya da maluliyetten dolayı vergiden muaf zümre vardır. Bunlar arasında 590 sipahi, 387 müsellemler, 418 sipahizade, 115 muaf, 33 piri fani ve amâ, 315 hatip ve imam ve müezzîn, 54 muhassıl, şeyh ve hizmetkaran-ı zaviye bulunmaktadır⁵.

16. yüzyılın ilk çeyreğindeki bu tablonun hızla değiştiğini daha sonraki tahrirler göstermektedir. Bölgede 1536, 1556 ve 1575-75 yıllarında olmak üzere en az üç tahrir daha yapıldığını biliyoruz. Ancak çalışmanın konusu itibarıyla burada üç döneme ait genel nüfus verilerini aktarmakla yetineceğiz.

Bu genel tablonun detaylarına geçmeden önce her dört dönemde tutulan defterlerin nitelik ve nicelik bakımından türdeş olmadığını kesin bir dille ifade etmek gerekir. 1530 verileri bir icmalden yani özet defterden alınmıştır. Bu defter bir muhasebe icmal defteridir. Muh-teva bakımından detaylı veriler içermediği gibi bir başka defterin özeti. Defterin farklı niteliğinin yanında Bozok sancağının yapısından kaynaklanan sorunlar da vardır. Bunlardan ilki sancağın bu dönemde daha yeni teşekkül etmiş olması ve yerleşmenin de tam gerçekleşmemiş olmasıdır. Tüm nahiyelerde konargöçer bir hayat egemendir. Bu konargöçerler yaylak, kışlak ve daha çok mezralarda kayıtlıdır. Bunun dışında vergi tabiiyeti bakımından da farklı bağlantılar vardır. 1556 ile 1575 tarihli defterler nispeten birbiriyle uyumludur. İkisi de mufassal yani detaylı verileri içerir. Bu sebeple daha sağlıklı hesaplamalar yapılması mümkündür. 1642 yılında yapılan sayım ise avarız vergisi için hazırlanmıştır. Bu defterler detaylı üretim ve vergilendirme konularını içermezler. Diğer taraftan 1642 tarihli defterlerinin bu niteliği yanında yine sancaktan kaynaklanan sorunlar vardır. İdari taksimat ve köy kompozisyonunda değişim olmuş; konargöçer nüfusa dair herhangi bir veri sıralanmamıştır. Bu yüzden hesaplamaların birbiriyle uyumlu hale getirilmesi son derece zordur. Tüm bu zorluklar, sınırlılıklar ve değişkenler göz önünde tutulmak kaydıyla Bozok sancağının 16. yüzyıl boyunca arz ettiği nüfusun seyri ile 1642’deki görünümüne dair bir tablo sunmak gerekirse sayısal olarak sadece bir tahmin vermenin ötesine geçilemeyeceği unutulmamalıdır. Tüm bu sınırlılıklar altında tahmini nüfus aşağıda verilmiştir.

5 998 Numaralı Muhasebe-i, 638.

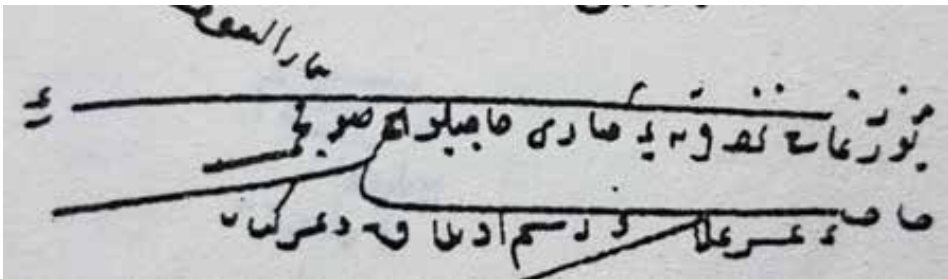
Tablo-3: 16. Yüzyıl ve 17. Yüzyıl İlk Yarısında Bozok Sancağında Genel Nüfus

Dönem	Hane	Mücerred/caba (bekâr nüfus)	Muaf Kişiler	Kayıtlı Toplam Nüfus Tahmini
1530 ⁶	11.259	1.283	1.878	67.000
1556 ⁷	14.356	7.638	?	97.000
1576 ⁸	18.704	22.780	2.492	125.000
1642 ⁹	4.318	252	548 hane	30.000

Detaylı verilerin bulunduğu 1556 ve 1575 dönemleri için daha ayrıntı içeren tablolar sunmak mümkündür. Bu çerçevede mevcut yayınlardan elde edilen rakamlar tablolar halinde aşağıda verilmiştir.

Tablo-4: 1556 Tarihinde Bozok Nüfusu¹⁰

NAHİYE	Köy	Çift	Nimçift	Bennak	X5	Caba	Mücerred	Topam Nüfus	Hane	Defterde Nefer	Nefer hesap
Akdağ	61	6	1185	640	9155	559	206	9920	1251	2619	2596
Aliki	33	-	481	269	3750	252	9	4011	677	1020	1011
Baltı	64	-	1098	722	9100	637	145	9882	1652	2605	2602
Boğazlıyan	90	1	1623	819	12215	898	133	13246	1985	3524	3474
Çubuk	54	4	788	488	6400	378	213	6991	899	1970	1923
Deliceözü	27	-	527	332	4295	166	30	4491	599	1016	1055
Emlak	56	1	1094	472	7835	512	106	8453	1166	2198	2185
Gedük	90	-	1656	771	12135	777	191	13103	2149	3596	3572
Kanak-ı Bâlâ	68	-	749	392	5705	305	57	6067	990	1505	1503
Kanak-ı Zir	51	5	552	369	4630	258	36	4924	644	1179	1220
Karadere	48	-	699	667	6830	438	77	7345	1195	1933	1881
Sorkun	34	1	392	212	3025	132	798	3955	467	798	771
Süleymanlu	26	-	495	280	3875	271	54	4200	682	1113	1100
Toplam	702	18	11339	6433	88940	5583	2055	96.578	14.356	25.076	24.893

1556 yılında Yozgat'ın mezra olarak geçtiğini göster kayıt: "Mezraa-i Yozgad, der nezd-i karye-i Sarıhacılı maa Hoşumcı. Timar-ı Alpavud ..." BAO, TT 315, s. 46.

6 998 Numaralı Muhasebe-i, 638.

7 Lütfi Aslan, *H.963/ M.1556 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre Bozok Sancağı'nın Ekonomik Ve Demografik Yapısı*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih (Yeniçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005) 120, 126.

8 Yunus Koç. *XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağı'nın İskan ve Nüfus Yapısı*, (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1989) 57, 58.

9 Mehmet Öz, "Bozok Sancağında İskan ve Nüfus (1539-1642)", *XII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 12-16 Eylül 1994, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. III, (Ankara: TTK Yayınları, 1999): 790-794.

10 Aslan, *H.963/ M.1556 Tarihli Mufassal*, 120.

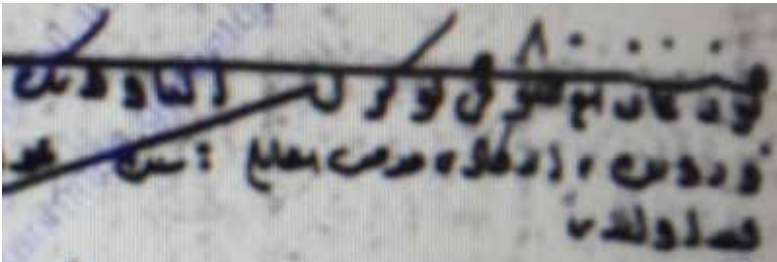
Bozok nüfusuna dair verilerin tutarlı hale getirilmesi için çok sayıda önemli rakamın gözden geçirilmesi gerekmektedir. Bunun dışında verilerin yeniden tetkikine de ihtiyaç vardır.

1575 yılına gelindiğinde ise Bozok Sancağı genelinde **nîm** ve **bennâk** kaydedilen toplam 18.704 hane reisi evli erkek vergi nüfusuna karşın, 22,781 **caba** ve **mücerred** kayıtlı bekâr erkek nüfus bulunmaktadır. Buna göre sancaktaki toplam hane sayısının 5 katsayısıyla elde edilen sayı 93.520'dir. Bu rakama toplam bekâr nüfus miktarı olan 22.780 sayısını da ilave ettiğimizde çıkan sayı 116.301 olur ki bu da reayadan vergiye tabi genel nüfusu oluşturur. Bu sayıya müsellemler ve gayrimüslim halk da dâhildir.

Anlaşılabileceği üzere toplam sayıya çeşitli sebeplerle muaf olan reaya ile idari, sosyal ve kültürel hizmetlerde bulunanlar ve sipahizâdeler dâhil değildir. Defterde, normal reaya durumunda olduğu halde toprak tasarruf ettiğine dair herhangi bir nitelik bulunmayan ve muhtemelen bir kısmı "zemin" tasarruf eden bir kısmı da **mücerred** olan kimseler dâhil edilmediği gibi **sipahizâde** olduklarını beyan ederek bu statüde kaydolunan fakat sonradan **sipahizâde** olmadıkları anlaşılan ve nitelikleri silinen küçük bir grup da dâhil edilmemiştir. Deftere göre 1575 yılında tüm bu grupların, yani muaf ve vasıfsızların aile fertleriyle birlikte, sancaktaki toplam nüfus miktarı yaklaşık olarak 125.000 civarındadır.

Ancak, hemen belirtmek gerekir ki bu sayı kesin olmayıp aslında belki de en az çıkabilecek olan sayıdır. Zira bölgede etkin olan göçebe ve yarı-göçebe unsurların yaylak ve kışlak arasındaki hareketi sonucu özellikle yaz aylarında bölge nüfusunun daha da arttığı muhakkaktır. Yarı göçebe ve konar-göçer unsurların miktarını tespit etmek ise ancak **Yörükân-ı Sivas Defteri**'nin de sıkı bir tetkike tabi tutulmasıyla mümkün olabilecektir.

1575 yılındaki nüfusun nahiyelere göre dağılımına gelince; toplam 83 köyde 20.000'in üzerinde bir nüfusla **Gedük** nahiyesi birinci sıradadır. En az nüfusa sahip nahiyeye ise 11 köyde toplam 1.800 civarında bir yekûn ile **Sorkun** nahiyesidir. Buna göre, muafklar, gayrimüslimler ve görevliler dâhil her bir nahiyenin ortalama nüfusu 9.616'ya yaklaşmaktadır. Bu genel nüfusun, köylere göre dağılımı ise ortalama olarak 198,7 yani yaklaşık 200 civarındadır. Ancak köyler arasında birkaç haneli olanların yanı sıra 200 haneye yaklaşanlar da vardır. Evli ve bekâr nüfusun köylere göre dağılımına gelince; sancakta her bir köyeye düşen vergiye tabi evli hane sayısı ortalama olarak 30'u bulurken, bekâr yetişkin erkek (caba-mücerred) miktarı ise 37,5 civarındadır. Bu durumda her haneye düşen bekâr yetişkin erkek sayısı birden fazladır (1,2). Bu durum sancakta genç nüfusun oldukça fazla olduğunu ve nüfusun dinamik bir yapı arz ettiğini göstermektedir. Aynı yapının 16. yüzyıl sonlarına doğru bütün Akdeniz ülkelerinde görüldüğünü hatırlarsak¹¹ bu durumun yadırganamaması gereken bir husus olduğu ortaya çıkar.

1575 tarihinde Yozgat'ın köyeye dönüştüğünü gösteren kayıt: "Karye-i Yozgad maa Hoşumcî, Nökarân-ı Alpavud bey..." . BAO, TK.GM.d, 44 v.32b

11 Bernard Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*. C. I, (Newyork: Harper & Row, 1972), 326, 402.

Tablo-5: 1575 Tarihinde Bozok Sancağı Vergi Nüfusu

Nahiye (13)	Köy sayısı		Nim	Bennak	X5	Caba	Müc.	Toplam	
	1556	1575						1556	1575
Akdağ	61	63	1254	716	9850	1709	516	9920	12075
Aliki	33	22	383	187	2850	623	159	4011	3632
Baltı	64	56	1460	501	9805	2470	505	9882	12780
Boğazlıyan	90	90	1908	885	13965	2368	375	13246	16708
Çubuk	54	49	779	609	6940	1394	410	6991	8744
Delüceözü	27	12	335	124	2295	289	90	4491	2674
Emlak	56	62	1361	659	10110	1744	461	8453	12315
Gedük	90	83	1954	1071	15125	3385	855	13103	19365
Kanak-ı bala	68	60	762	383	5725	1003	287	6067	7015
Kanak-ı zir	51	44	547	299	4365	820	224	4924	5409
Karadere	48	50	913	532	7225	1397	393	7345	9015
Sorkun	34	11	155	83	1190	320	93	3955	1603
Süleymanlı	26	27	578	237	4075	711	180	4200	4966
TOPLAM	702	629	12.418	6.286	93.520	18.233	4.548	96.578	116.301

1556 ile 1575 yılı kayıtları arasında bazı farklılıklar vardır. Bunlardan en dikkat çeken bazı nahiyelerde köy sayısındaki düşüştür. Bu durum tahrir verilerinin güvenilirliği konusunu akla getirmekle beraber mesele teknik bir konudur. 1556 tahririnden Bozok sancağına tabi olan bazı köyler kadim Rum eyaletine bağlı olmaları sebebiyle ayrılmış ve Sivas'a tabi olarak Sivas defterinde kaydedilmiştir. Bunun en açık örneğini Sorkun nahiyesi vermektedir. Nahiye 1556 yılında 34 köyden müteşekkilen 1575'te sadece 11 köyü ihtiva etmektedir. Aynı şekilde Delüceözü nahiyesinde de düşüş vardır. Bu verilere bakılarak 1556 yılında var olan köylerin 1575 yılında ortadan "kaybolduğu" fikrine varılmamalıdır. Köyler orada başka bir idari birime bağlı olarak varlığını sürdürmektedir. Bu durumu 1642 yılında yapılan avarız sayım defterinde bu köylerin aynı adla yeniden ortaya çıkmaları ile anlamaktayız. Avarız sayımlarını içeren 1642 tarihli defterde günümüzdeki yerleşim düzeniyle bağlantılı olarak daha net bir tablo ortaya çıkmaktadır. Bu defterdeki veriler köylerin devamlılığı ve günümüzdeki lokalizasyonu bakımından daha elverişlidir. Bunun da bir sebebi vardır. 1575 tarihinde var olmakla birlikte tıpkı Sorgun nahiyesi köyleri gibi başka bir defterde kayda girmişlerdir. Bu defter de *Yörükân-ı Sivas Defteri*'dir. Bu defterde geçen çok sayıda köy, mezra, kışlak gibi yerleşim yerleri Bozok sancağının coğrafi sınırları içerisinde var olmaya devam etmelerine rağmen vergi tabiiyetleri bakımından farklı bağıntıları olması sebebiyle *Yörükân-ı Sivas Defteri*nde kayıtlıdır. Bu sebeple Bozok nüfusunun hatırı sayılır bir kısmı 1556 veya 1575 Bozok defterlerinde kayıtlı iken hiç da azımsanmayacak bir bölümü de komşu nahiyelerde ya da müstakil Yörük defterlerinde kayda girmişlerdir. Bunun en açık kanıtı olarak bünyesinde 13. yüzyıldan beri zaviye barındıran Sultan Emirci Köyüdür. Köy, Bozok sancak merkezine yakın bir yerde lokalize olmasına rağmen Bozok defterinde değil *Yörükân-ı Sivas Defteri*nde kayıtlıdır. Zaviyeye vakfedilmiş olan önemli sayıdaki kışlak ve mezra da yine bu defterde kayıtlıdır. Tüm bu sebeplerden dolayı 1565 ve 1575 tarihli Bozok defterlerine dayalı olarak verdiğimiz tablodaki nüfus rakamları Bozok bölgesinde yaşayan ahalinin sadece bir kısmına aitti. Gerçek nüfus bu rakamların ortalama % 20 daha fazlasına ulaşabilecek bir görünüm arz etmektedir.

Diğer taraftan sancakta görev yapan **sipahi**, **zaim** gibi askeri, idarî ve malî görevliler ile cami ve zaviyelerde görevli bulunan ilgili kimseler vergiden muaftırlar. Bazı köylerde gözükün “Hizmetkârân-ı Hacı Bektaş” da vergiden muaftır. Bedenî durumlarından dolayı **mecnun**, **pirfâni**, **âmâ** ve **mâlûl** olarak kaydedilenlerden de vergi alınmamaktadır. Aynı defterde normal reaya arasında yazıldığı halde üzerlerinde hiçbir niteleyici ibare bulunmayan “vasıfsızlar” da vardır. Bütün bu vergiden muaf tutulan grupların toplam nüfusa dâhil edilmesi halinde sancak nüfusu % 10 civarında daha da artmış olacaktır.

Aynı tablodaki grupların genel toplamını normal reaya sayısına eklediğimizde sancak nüfusunun genel yekûnu elde edilmiş olur ki bu da 1575 yılı için 123.714 yapar. Bu sayıya, geçici iskân için bölgeye gelenleri de eklediğimizde 125.000’i aşmış olur ki bu da sancak nüfusunun 1556-1557 yıllarındaki miktarı olan 97.000’den¹² yaklaşık olarak 30.000 fazlasıdır. Diğer bir ifadeyle 1556-1575 yılları arasında geçen 17 yıl müddetinde sancak nüfusu % 30’dan fazla bir oranda artmıştır. Bu da sancak nüfusunun ortalama olarak yılda 2.500 civarında artmış olduğu anlamına gelmektedir.

Diğer taraftan genel nüfus verilerine bakıldığında 1539-1576 yılları arasında inanılmaz görünen boyutlarda bir artış ve 1576-1642 yılları arasında yine aynı derecede dramatik bir düşüş dikkati çekmektedir. Özellikle 1539-1556 yılları arasındaki 17 yıllık dönemde yüzde yüze yaklaşan bir artış görülüyor ki bunun tabii bir nüfus artışının sonucu olması mümkün değildir. Bu noktada ilk akla gelen husus dışarıdan göç ihtimalidir. 1539 tahririnin 1556 tahririnden daha az sağlıklı oluşu ve bu tahrirde özellikle bekârların yazımına gereken özenin gösterilmemiş olması da mümkündür. Defter kayıtlarında meskûn mezraların 1556’dan itibaren “karye” olarak yani köy şekline dönüşerek kayda girmesi, yerleşikliğin mahiyetindeki bir gelişmeyi ifade eder. Bu da 1556 tarihli verilerin daha sağlıklı olduğu hususunu akla getirir. 1556 defterinde “haric-ez- defter” yazılı meskûn köylere rastlanması bu iddiayı desteklemektedir. Yetişkin erkek nüfusta 1539-1556 yılları arasındaki % 100’ü aşan, hane bazında ise % 90’lık artış, doğal bir artış olarak görülemezse de 1556-1576 yılları arasındaki % 50 civarındaki (hane bazında % 24) artış, Anadolu’nun diğer bölgelerinde aynı dönemde meydana gelen benzer artışlar dikkate alındığında, nispeten daha makul bir durumdur. 1642 tarihli kayıt, o dönemde, avârızhânelerinin sağlıklı bir tespitinin yapılması amacıyla yapılan umumî bir tahririn sonuçlarını içerir. Bu defterde, askeri-reaya, vergiden muaf-vergi yükümlüsü bütün hanelerin yazıldığı ve bu sayımın avârızhânelerin tespitine esas teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Sayımın kapsamı hakkında bir şüphe yoksa da 1576-1642 yılları arasında nüfusun hane bazında % 75 civarında bir düşüş görülmesi veriler hakkında bazı şüpheleri davet etmektedir¹³.

1576 yılı civarındaki “hane” rakamları baz alınarak yapılan mukayeselerde 1642’ye kadar geçen 66 yılda nüfusun bu boyutta düşmesini Celali tahribatı, salgın hastalık, doğal afet ve kıtlıklarla açıklamak mümkün müdür? Bunun yanı sıra bu düşüşün sadece doğal bir azalmanın değil yöreden daha emniyetli yerlere göçün ve nihayet “yeniden göçebelige dönüş”ün bir sonucu olarak değerlendirmek mümkündür. Konar-göçerlikten yerleşikliğe geçişin bütün izlerini canlı olarak taşıyan Bozok’ta, 17. yüzyıl başlarının ağır sosyal-iktisadî şartları dolaşısıyla “yeniden göçebelige dönüş” diğer yörelere nazaran daha akla yakın bir ihtimaldir. Ancak Anadolu’nun muhtelif yerlerinde olduğu gibi Bozok Sancağında da 1576-1642 yılları arasında görülen inanılmaz boyuttaki nüfus azalması nasıl açıklanabilir? Her şeyden önce görülen nüfus artış trendinin tersine dönmesinin normal olduğuna ve nüfusta bu şekilde

12 Aslan, H.963/ M.1556 Tarihli Mufassal, 120-121.

13 Mehmet Öz, “Bozok Sancağında İskân ve Nüfus”, XII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 12-16 Eylül 1994 Kongreye Sunulan Bildiriler, C. III, Ankara TTK Yayınları, s. 791.

dönemsel bir iniş-çıkışlarının dünyanın diğer yerlerinde de görülebildiği unutulmamalıdır. Sayımdan kaçmanın yanı sıra yukarıda zikredilen ama ispatlayamadığımız konar-göçerliğin belli oranda etkili olduğu düşünülebilir. Ama esas olarak Celali İsyanlarının kargaşalı ortamıyla, kıtlık ve salgın hastalıkların genel ölüm oranında özellikle çocuk ölümlerinde büyük bir artışı beraberinde getirmesi hiç de uzak bir ihtimal değildir. Dönemin tarım teknolojisinde kayda değer önemli değişiklikler olmadığı düşünülürse, 16. yüzyılın sonlarında görülen ve nüfusu üst limite dayandıran üretim şartlarının aynı şekilde düşüşünün de sebebi olabilmektedir.

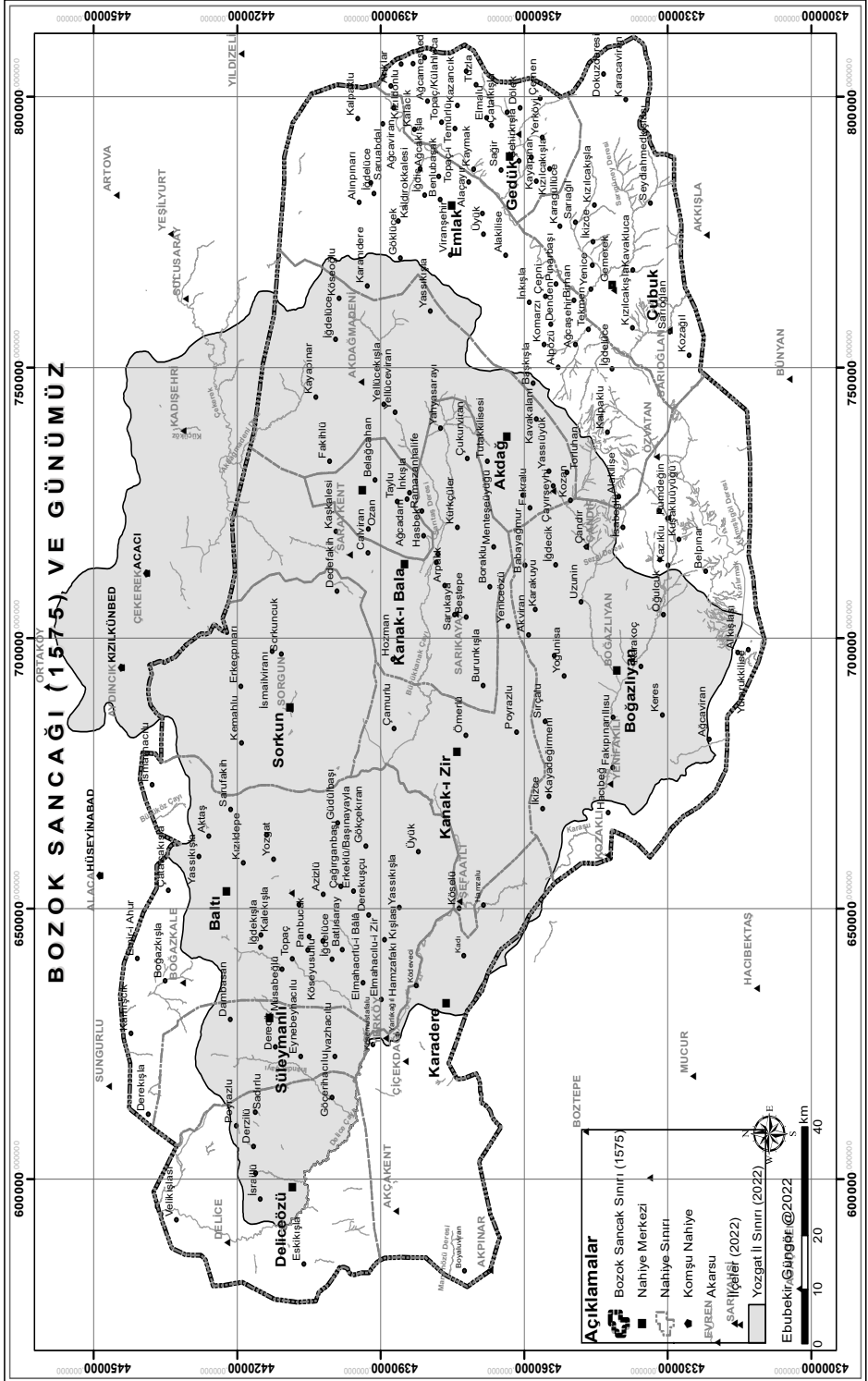
Sancak genelinde toplam nüfusun büyük bir ekseriyetini Müslüman Türk ahali oluştururken bölgede muhtemelen Dulkadirli Beyliği dönemi ya da daha önceden az miktarda gayrimüslim nüfus bulunmaktadır. Bu nüfus sekiz köyde dağınık bir şekilde Müslüman halkla birlikte yaşamaktadır. Aşağıda bu nüfusun 1556 ve 1575 tarihlerine dair bir dökümü verilmiştir¹⁴.

Nahiye	Köy	1556¹⁵	1575¹⁶
AKDAĞ	Çandır	313	445
AKDAĞ	Karıderesi	207	280
AKDAĞ	Rumdeğın	307	454
EMLAK	Çepni	207	214
EMLAK	Tekmen	42	67
EMLAK	Saruabdal	101	114
ÇUBUK	Hançubuk	276	262
ÇUBUK	Gemerek	692	1064
TOPLAM		2145	2900

14 Öz, agm, s. 792.

15 Aslan, *H.963/ M.1556 Tarihli Mufassal*, 127.

16 Koç, *XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı*, 80.

3. Bozok Köyleri ve 16. Yüzyıldaki Nüfusları¹⁷

AKDAĞ NAHİYESİ

SIRA NO	KÖYLER		REAYA				MUAFLAR											
	1556	1575	EVLİ	BEKÂR	Muhassıl Cam. Zav.	Sipahizade	DİNİ GÖ- REVLİ	Bedensel Engelli	Vasıfsızlar	TOPLAM								
															Nim	Ben.	Caba	Müc.
1	Ağcakışla der Çukurdeliözü	Ağcakışla	47	22	93	26	-	-	-	-	-	188						
2	Ağcaviran nd. Uğrukızıl	Ağcaviran nd. Uğrukızıl	9	2	9	3	-	-	-	-	-	1	22					
3		Alamehmed	4	2	2	-	-	-	-	-	-	2	10					
4	Alidayılı nd. Alınpınarı	Alidayılı nd. Di- kenlüce	14	18	6	5	-	-	-	-	-	-	73					
5	Anbarlı	Anbarlı	23	6	21	3	-	-	-	-	-	-	53					
6	Avcısevindiği nd. Yeniapar	Avcısevindiği	17	6	21	6	-	-	-	-	-	-	50					
7	Aynaluca nd. Gö- zübüyük	Aynaluca nd. Gözübüyük	3	1	5	2	-	-	-	-	-	-	11					
8	Bacaklı nd. Gün- doğduviranı	Bacaklı nd. Gündoğduviranı	12	10	12	2	-	-	-	-	-	-	36					
9	Beğdilli	Begdili	19	5	35	9	-	-	-	-	-	-	68					
10		Birliğin	15	10	17	4	-	-	-	-	-	-	46					
11	Bıçakhissi	Bıçakhissi	3	3	-	-	-	-	-	-	-	-	6					
12	Bozan	Boran	13	10	28	10	-	-	-	-	-	-	61					
13	Büyükpınar	Büyükpınar	17	4	10	2	-	-	-	-	-	-	33					
14	Çamurlu	Çamurlu	33	13	52	9	-	-	-	-	-	23	130					
15	Çayırşeyhi	Çayırşeyhi (1)	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	2					
16	Çandır	Ç a n d ı r (Müslim) Çandır (G. Müs.)	9 57	10 22	18 -	2 50	- -	- -	1 -	- -	- -	- -	40 129					
17	Çobanhacı	Çobanhacı	31	29	64	11	-	-	-	-	-	-	135					
18		Çuralu	22	15	50	14	-	-	-	-	-	-	101					
19	Dikenlüce																	
20	Ebulhayrı nd. Ba- yırviranı																	
21	Elbendpınarı nd Ekinlüce	Elbendpınarı	10	2	12	3	-	-	-	-	-	-	27					
22	Fakihlü nd. Akça- viran	Fakihlü	33	14	52	20	-	-	-	-	-	-	119					
23	Fakralu nd. Güz- yurdu	Fakralu nd. Güz- yurdu	14	6	29	7	-	-	-	-	-	-	56					
24	Gammazviranı	Gammazviranı	-	-	-	-	-	8	-	-	-	3	11					
25	Gaiblü nd. Bü- yükin	Gaiblü nd. Bü- yükin	17	8	25	8	-	-	-	-	-	10	68					

17 Tablolardaki verilerden 1556 yılına ait olanlar, Aslan, *H.963/ M.1556 Tarihli Mufassal*, Ekler kısmı; 1575 yılına ait olanlar ise Koç. *XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı* adlı yayının yine Ekler kısmında yer alan tabloların birleştirilmesi ile elde edilmiştir.

26	Göynük kışla nd. Yolboğa der Çukurdeliözü	Göynüküşla	21	11	38	9	-	-	1	1	-	-	81
27	Halifeküşla an Şarklıyan	Halifeküşla	9	4	7	-	-	-	-	-	-	-	20
28	İğdelüce nd. Halilabdal	İğdelüce nd. Halilabdal	6	7	12	3	-	-	-	-	-	1*	29
29	İsabeğli	İsabeğlü	30	22	29	3	-	-	-	-	-	-	84
30	İsmailviranı	İsmailviranı	8	4	8	-	-	-	-	-	-	-	20
31	Karakötek nd. Menekşer	Karakötek nd. Menekşer	36	16	35	5	-	-	-	-	1	-	93
32	Karaçura	Karaçura	3	2	4	1	-	-	-	-	-	-	10
33	Kavakalını	Kavakalanı	17	14	25	6	-	-	-	-	1	-	63
34	Kayapınar nd. Köçekkiüşla	Kayapınarı nd. Köçekkiüşla	14	8	12	4	-	-	-	-	-	2	38
35	Kayaslu	Kayaslu	12	5	15	1	-	-	-	-	-	-	33
36	Karıderesi nd. Ebeciközü (M ve GM)	Karıderesi nd. Ebeciközü	28	15	42	9	1	-	1	1	-	-	96
		Ebeciközü (g. müs)	33	18	-	25	-	-	-	-	-	-	76
37	Kilisecik	Kilisecik	10	3	14	3	-	-	-	-	-	-	30
38	Kızılcaın	Kızılcaın (2)	9	5	14	2	-	-	-	-	-	-	30
39	Kotane kinli ği	Kotane kinli ği	7	2	10	3	-	-	-	-	-	-	22
40	Kozan nd. Şahrubegkiüşla	Kozan nd. Şahrubegkiüşla	14	8	13	10	-	-	-	-	-	-	45
41	Kozakhisarı	Kozakhisarı	11	9	35	7	-	-	-	-	-	-	62
42	Kozlucaküşla	Kozlucaküşla	17	11	30	5	-	-	-	-	-	-	63
43	Kozcaküşla der Çukurdeliözü	Kozcaküşla	37	24	60	28	-	-	1	-	-	-	150
44	Köseo ğlu	Köseo ğlu	8	4	5	-	-	-	-	-	-	6	23
45	Kurucaöz	Kurucaöz	3	5	-	-	-	1	-	-	-	2	11
46	Kuyuluviran	Kuyuluviran	84	48	175	52	-	-	-	-	-	-	359
47	Okçuo ğlu nd. Av-cılar	Okçuo ğlu nd. Av-cılar	37	24	60	28	-	-	1	-	-	-	150
48	Ökü zini der Bur-tanözü	Ökü zini	7	3	14	4	-	-	-	-	-	-	28
49	Özü neküşla der Eğderözü	Özü neküşla	25	18	35	4	-	-	-	-	-	-	92
50	Rumde ğin	Rumde ğin (g. müs)(3)	42	44	-	24	-	-	-	-	-	-	110
51		Sarımbegkiüşla	17	12	28	7	-	-	-	-	-	-	64
52	Sö ğü dalanı nd. Yeni yapan	Sö ğü dalanı nd. Yeni yapan	15	6	20	3	-	-	-	-	-	-	44
53	Turluhan	Turluhan	80	20	117	32	1	-	-	-	-	-	250
54	Tosuncuk nd. Tu-rası	Tosuncuk nd. Turası	16	6	19	8	-	-	-	-	-	-	49
55	Tutakkilisesi	Tutakkilisesi	11	6	16	4	-	-	-	-	-	4	41
56	U ğurukızıl	U ğurukaralı	20	13	32	8	1	-	-	-	-	2	76
57	Üyükküşla	Üyükküşla	33	10	24	5	-	-	-	-	-	-	72
58		Ya ğlu	5	1	5	-	-	-	-	-	-	-	11
59	Yassıküşla	Yassıküşla	35	21	24	1	-	-	-	-	-	2	83
60	Yassıyük	Yassıyük	14	3	13	2	-	-	-	-	-	3	35
61	Ya ğcıo ğluküşla	Ya ğcıo ğluküşla	3	4	7	1	-	-	-	-	-	-	15

62	Yellücekişla	Yellücekişla	11	6	21	4	-	-	-	-	-	-	32
63	Yellüceviran	Yellüceviran	26	15	58	18	-	-	-	-	-	4	116
64		Yuvaluca nd. Bayırviranı	28	18	40	11	-	-	-	-	-	5	102
65	Yüklen ? nd. Şarklular	Yünlüviran nd. Şarklular	13	11	21	6	-	6	-	-	-	8	65
			NİM: NİM-Çift BEN: Bennâk		CAB: Caba MÜC: Mücerred		CAM: Cami Zav: Zâviye						
			<p>*Muaf olan Ali veled-i Halil muhtemelen köy kurucusunun oğludur.</p> <p>1) Şimdiki Çayıralan kazası olan bu köyde ayrıca Çerkes Bey Nökerlerinden 18 kişi bulunmaktadır.</p> <p>2) Bu köyde 8 kişilik bir "elad-ı Seyyid" grubu vardı.</p> <p>3) Malikâne hissesi Kırşehir Mirlivası Çerkes Bey b. İsa Bey'in mülküdür.</p>										

ALİKİ NAHİYESİ

SIRA NO	KÖYLER		REAYA				MUAFLAR						TOPLAM
	1556	EVLİ	BEKÂR		Muhassıl	Sipahizade	DİNİ GÖREVLİ		Bedensel	Engelli	Vasıfsızlar		
			Nim	Ben.			Caba	Müc.					
1	Ağcadam	Ağcadam	10	9	25	8	-	-	-	-	-	1	53
2	Akpınar	Akpınar	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
3	Alınpınarı	Alınpınarı	6	2	13	8	-	-	-	-	-	-	29
4	Başkişla	Başkişla	41	23	68	16	2	21	-	-	-	2	173
5	Belağcahan	Belağcahan	13	6	21	3	-	-	-	-	-	-	43
6	Benlüabdâl												
7	Çağatayoğlu	Çağatayoğlu	13	10	26	5	-	-	-	-	-	-	54
8	Çağlalı nd. Özkargadalı	Çağlalı	16	7	42	11	-	-	-	-	-	-	76
9	Çanakçı												
10	Çorak nd. Taşanşeyhlü												
11	Gazigözü	Gaziköyü	20	9	50	16	1	-	-	-	-	2	98
12	Hasbek	Hasbek	35	24	63	14	2	-	1	-	-	10	149
13	Horuk												
14	İlica nd Kamerözü												
15	İnkışla												
16	Kayacıkağıl	Kayacıkağıl	22	13	40	5	-	-	-	-	-	2	82
17	Kemalfakihlü el-muşhur Derekemallu												
18	Kemallu nd Ağcadam maa Armudarkacı												
19	Kuyucaklı	Kuyucaklı	24	10	36	12	-	3	-	-	-	-	85
20	Musafakih	Musafakih	12	5	18	9	-	-	-	-	-	-	44
21	Ozan	Ozan	65	16	79	15	-	-	1	-	-	1	177
22	Pirköprü												
23	Ramazanlı	Ramazanlı	19	8	24	6	-	-	-	-	-	-	57
24		Sakçı	19	10	29	7	-	-	-	-	-	-	65

25	Söğütcek	Sekizcik	7	5	19	6	-	-	-	-	-	-	-	37
26	Subazkilise nd Kamerözü	Subazkilise	7	5	12	3	-	-	-	-	-	1	-	28
27	Tağarcı nd Kayalu	Tağarcı nd. Kayalu	17	5	26	9	-	-	-	-	-	-	-	67
28	Üyükkişla der Alikiözü	Üyükkişla	19	9	21	4	-	-	-	-	-	-	-	53
29		Yağlucagöl (4)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
30	Topakabdalkışla nd Eynellü der Kamerözü	Yunakabdalkışlası	13	10	10	2	-	-	-	-	-	-	-	35
31	Uzbirdir ?													
32	Güzelaliki ve İkizce	Güzelaliki ve İkizce	3	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	5
(4) Kışlak-ı Karye-i Gaziköy														

BALTI NAHİYESİ

SIRA NO	KÖYLER		REAYA					MUAFLAR					TOPLAM	
	EVLİ		BEKÂR Cam.			Muhassıl Zav.	Sipahizade	DİNİ GÖREV-Lİ	Bedensel Engelli	Vasıfsızlar				
			Nim.	Ben.	Cab.							Müc.		
	1556	1575												
1	Ağçasaz nd. Gönçlü	Ağçasaz nd. Köycülü	41	24	66	12	-	5	-	-	-	1	8	157
2	Aktaş	Aktaş	55	19	131	22	-	-	-	-	-	-	-	227
3	Anbarlı	Anbarlı	22	11	30	10	-	-	-	-	-	-	-	73
4	Baltisaray	Baltisaray	26	11	22	3	1	7	-	-	-	3	2	75
5	Boğzakışla	Boğzakışla	39	11	85	15	-	1	-	-	-	-	-	151
6	Çağrganbaşı	Çağrganbaşı	2	1	2	-	-	-	-	-	-	-	5	10
7	Çatalcakışla	Çatalcakışla	18	6	27	11	-	-	1	-	-	1	-	64
8	Demürbeğderesi	Demürbeğderesi	46	17	55	4	-	-	1	-	-	5	-	128
9	Derekışla nd. El-siz İbrahim	Derekışla nd. El-siz İbrahim	25	13	51	11	-	-	-	-	-	-	-	100
10	Derekuşcu	Derekuşcu	26	6	41	19	-	-	-	-	-	1	-	93
11	Ekinkışla													
12	Ekinkışla / İğdelüce													
13	Elmahacılu-i Balâ	Elmahacılu-i Balâ	61	12	91	17	-	-	-	-	-	3	8	192
14	Elmahacılu-i Zir	Elmahacılu-i Zir	56	12	77	9	-	-	-	-	-	4	-	158
15	Emir-i ahurlu	Emir-i ahurlu	73	25	110	19	-	-	-	-	-	2	-	229
16	Erkekli nd. Başınayla	Erkekli nd. Başınayla	29	29	96	19	-	-	-	-	-	-	-	173
17	Eşilgenli	Erkekli	7	4	10	-	-	-	-	-	-	-	-	21
18	Gedikisa	Gedikisa	13	9	33	7	-	-	-	-	-	-	-	62
19	Gökçekıran	Gökçekıran	5	1	9	3	1	9	-	-	-	-	5	33
20	Güdülbaşı	Güdülbaşı	21	8	51	8	-	5	-	-	-	-	-	93
21	Güllük													

22	Halilbeğlü nd. Musabeğlü	Halilbeğlü nd. Musabeğlü	60	30	21	21	-	-	-	-	-	2	134
23	H a m z a f a k ı h Kışlası	H a m z a f a k ı h Kışlası	8	1	13	4	-	5	-	-	-	-	31
24	Harabcakale												
25	Hisbetci	Hisbetci	16	9	40	6	-	-	-	-	-	-	71
26		İğdekışla	31	9	96	2	-	-	-	-	-	1	139
27		İğdelüce	3	2	10	3	-	5	-	-	1	-	24
28	İsahacılı	İsahacılı	31	7	76	19	-	-	-	-	-	2	135
29	İsmailhacılı	İsmailhacılı	10	8	18	2	2	-	-	-	2	-	42
30	Lalelü	Lalelü	8	6	22	6	-	2	1	-	2	1	48
31	Kalekişla	Kalekişla	24	7	40	6	-	3	-	-	-	-	80
32	Kamışcuk	Kamışcık	3	2	6	-	-	-	-	-	-	-	11
33	Karakuşcu	Karakuşcu (5)	78	30	126	26	1	-	2	-	4	-	267
34	Karapınar	Karapınar nd. Karaviran	2	1	4	-	-	4	-	-	-	-	11
35	Kavacıkışla	K a v a c ı k k ı ş l a nd. Azizlü	39	17	85	16	-	6	-	-	3	-	160
36	Karnbüyükü	Karnbüyükü	20	6	10	3	-	-	-	-	1	-	40
37	Kepirceli	Kerpiçlü	25	7	42	5	-	-	-	-	-	-	79
38	Kızılcaın												
39	Kızıldepe	Kızıldepe	11	4	20	6	-	-	-	-	-	-	41
40	Kocabasan												
41	Köseyusuflu	Köseyusuflu	25	9	47	10	-	-	-	-	-	1	92
42	Kurdbasan nd. Böğürtlenlü	Kurdbasan nd. Böğürtlenlü	4	3	3	-	-	-	-	-	-	-	10
43	Muhsin	Muhsin	14	12	14	-	-	-	-	-	-	6	46
44	Nurkişlası												
45	Ömercik	Ömercik	4	1	4	2	-	-	-	-	-	-	11
46	Pambucak	Pambucak	25	11	57	22	-	-	-	-	-	-	115
47	Pirbeğlü												
48	Pirkulukışlası	Pirkulukışlası	17	3	25	5	-	-	-	-	-	1	31
49	Sarihacılı	Sarihacılı	26	15	54	13	1	-	-	-	2	6	63
50	Sarifakihlü	Sarufakih	4	2	10	2	-	-	-	-	1	-	20
51	Süli/Sevli	Sevli/Süli	15	2	22	4	-	-	-	-	1	-	44
52	Sorkuncuk	Sorkuncuk	19	6	34	6	-	-	-	-	1	-	66
53	Şeyhmusa	Şeyhmusa	19	10	32	5	-	9	-	-	-	-	75
54	Tayfurviranı nd. Akçaköy												
55	Timurhanbey	Timurhanbeg	40	7	44	10	-	2	-	-	-	-	103
56	Topaç	Topaç	70	30	134	20	-	-	1	-	2	-	257
57	Turhasan	Turhasan	10	1	17	2	-	-	-	1	1	3	35
58	Uçderesi	Uçderesi	12	3	26	8	-	-	1	-	-	-	50
59	Üyük	Üyük	19	4	40	10	-	-	-	-	-	1	74
60	Yalınayağı	Yalınayağı	56	26	71	16	-	-	-	-	-	12	181
61	Yassıkışla	Yassıkışla (6)	58	16	94	26	-	5	-	-	-	-	199
62	Yıldız	Yıldız	33	11	77	19	-	-	-	-	-	-	140
63	Yozgat	Yozgat	6	5	12	1	-	-	-	-	-	5	19
64		Yozkişla	8	5	27	3	-	6	-	-	-	-	49
65	Yusufabdal	Yusufabdal	26	6	55	13	-	-	-	10	-	-	110

(5) Kadı-ı Liva-i Bozok, Mevlana Hacı Mustafa bu köydedir. (6) Ayrıca bir kişi de "Mütekâid ehl-i ilm sıfatıyla avarız ve tekâliften muaf olarak kaydedilmiştir.

DELİCEÖZÜ NAHİYESİ

SIRA NO	KÖYLER	REAYA				MUAFLAR						TOPLAM	
		EVLİ	BEKÂR			Muhassıl Cam. Müc.	Sipahizade Zav.	DİNİ GÖ- REVLİ		Bedensel Engelli	Vasıfsızlar		
			Nim	Ben.	Cab.								
	1556	1575											
1	Ağcakendir nd. Yurdakaçan												
2	Ayğarlı												
3	Bacılı der mez. Bacılıviranı												
4	Boncık												
5	C e m a a t - i Öksüdenlü nd Mahirbeykışlası												
6	Çaycalu												
7	Çaykışla	Çaykışla	20	7	14	12	-	-	-	-	-	53	
8	Çırağdankışlası	Çırağdankışlası	18	1	4	13	-	-	-	-	-	38	
9	Da'uylukışla nd. Derzilü												
10	Delihıdır												
11	Eskikışla	Eskikışla	38	4	46	7	-	11	-	-	2	2	103
12	Göçernehacılı	Göçernehacılı	48	12	36	14	-	4	-	-	-	-	114
13	Güllüceviranı	Güllüceviranı	11	34	33	5	-	-	-	-	-	2	85
14	Kakşak												
15	Körpelü												
16		İsraillü nd. İlica	19	5	4	12	-	-	-	-	-	-	40
17	Kozkışla	Kozkışla	32	32	85	17	-	-	-	-	-	-	136
18	Mercimek nd. Oğuzargı												
19	Öztemür												
20	Poturbeği	Poturbeği	12	1	6	-	-	6	1	-	2	-	28
21	Poyrazlı	Poyrazlı	51	-	-	-	-	-	-	-	-	1	52
22	Sadırlı	Sadırlı	45	15	39	4	-	-	1	-	1	-	105
23	Susuzkışla												
24	Tahirlü												
25	Velikışlası	Velikışlası	28	10	11	7	-	-	-	-	-	-	56
26	Yağluca	Yağluca		6	2	7	1	-	-	-	-	-	-
27	Yolereni												
28	Zeyrek												16

BOĞAZLIYAN NAHİYESİ

SIRA NO	KÖYLER EVLİ		REAYA				MUAFLAR						
			BEKÂR		Muhassıl Cam.	Sipahizade Zav.	Dini Gö- revli		Bedensel Engelli	Vasıfsızlar			TOPLAM
	Nim	Ben.	Cab.	Müc.									
	1556	1575											
1	Açıkcakışla	Açıkcakışla	34	21	18	-	-	1	-	-	-	3	77
2	Ağaoğlupınarı	Ağaoğlupınarı	2	1	1	-	-	-	-	-	-	-	4
3	Ağcaviran	Ağcaviran	4	1	2	-	-	-	-	-	-	-	7
4	Ağnkoğlukışlası nd. Çalatlu	Ağrukoğlukışlası	10	8	12	1	-	-	-	-	-	5	36
5	Alıkışlası nd. Ağca- kışla	Alıkışlası nd. Ağ- cakışla	5	1	7	-	-	-	-	-	-	-	13
6	Alınpınarı nd. Elin- çipınarı	Alınpınarı nd. El- çipınarı	5	1	5	-	-	-	-	-	-	-	11
7	Akviran	Akviran	19	10	23	4	-	-	-	-	-	4	60
8	Aşağıkışla nd.Yapa- lak	Aşağıkışla nd. Ya- palak	26	7	35	8	-	-	-	-	-	2	78
9	Babayağmur	Babayağmur	21	9	11	-	-	-	-	-	-	-	41
10	Bayırkışla												
11	Beşkaruş an Koyun- culu	Beşkaruş	30	16	32	4	-	-	-	-	-	-	82
12	Belpınar	Belpınar	12	3	9	1	-	-	-	1	-	-	26
13	Pınarbaşı-ı diğer	Bınarbaşı-ı diğer	8	1	3	-	-	-	-	-	-	-	12
14	Birkızvıranı												
15	Boğazlıyan	Boğazlıyan	59	18	60	8	-	-	1	-	-	7	153
16	Böğrüdilik	Böğrüdilik	35	16	25	4	-	-	-	-	-	-	80
17	Bozla	Bozla	11	2	5	-	-	-	-	-	-	2	20
18	Boyalıvıran nd. Mes- cidlü												
19	Çakalkışlası	Çakalkışlası	44	28	85	15	-	-	-	-	-	2	174
20	Çatalvıranı	Çatalvıran	33	13	39	8	1	2	-	-	-	1	97
21	Çatalvıranı	Çatalvıran maa Ağcaviran	26	10	29	7	-	-	-	-	-	12	84
22	Dayılı ve Müderrislü nd. Çalabvirdikışlası												
23		Dakderekuysu	15	5	24	4	-	-	-	-	-	-	48
24	Demircivıranı	Demircüvıran	18	12	18	2	-	-	-	-	-	-	50
25	Dündarcık ve Çolak	Dündarcık ve Çolak	61	31	69	12	2	-	1	-	-	-	176
26	Ekincik												
27		Düzge	21	6	31	4	-	-	-	-	-	-	62
28	Elsizlü der Tekince- közü	Elsizlü	30	14	71	19	-	-	-	-	-	-	134
29	Eynel nd. Eğribucak	Eynel nd. Eğri- bucak	13	8	12	-	-	-	-	-	-	-	33
30	Fakihpınarı	Fakıpınarı	21	3	34	4	-	-	-	-	-	-	62

31	Gökçelü	Gökçelü	9	6	13	1	-	-	-	-	-	-	29
32	Gönçlü	Gönçlü	30	6	29	4	-	-	-	-	-	-	69
33	Göynükviranı	Göynükviranı	13	2	15	2	-	-	-	-	-	3	35
34	Güzden	Güzden	10	5	19	2	-	-	-	-	-	-	36
35	Güzelceköprü nd. Uzunlu	Güzelceköprü nd. Uzunlu	37	20	49	12	-	2	-	-	-	-	120
36	Hacıbeğ	Hacıbeğ	5	3	9	-	-	-	-	-	-	-	17
37	Hacebeğlü												
38		İğdecik	11	14	20	3	-	-	-	-	-	1	49
39	İkiyüzyü	İkiyüzlü	32	15	39	4	-	-	-	-	-	1	91
40	İkizce	İkizce	37	18	24	2	-	-	-	-	-	-	81
41	İkizin	İkizin	16	10	25	27	-	-	-	-	-	7	85
42	İsmailhacılı	İsmailhacılı	27	10	28	2	-	-	-	-	-	3	70
43	İlsu	İlsu	4	2	8	3	-	1	-	-	-	-	18
44	Karacain	Karacain	14	9	15	5	-	-	-	-	-	-	43
45	Karadeğın	Karadeğın	28	13	23	1	-	9	-	-	-	1	75
46	Karakoç	Karakoç	22	18	30	-	4	-	-	-	-	3	77
47	Karakaya												
48	Karakuyusu	Karakuyu	3	1	3	-	-	-	-	-	-	1	8
49	Karıklı	Karıklı	2	1	3	-	-	-	-	-	-	-	6
50	Kavakderesi nd. Okçılı	Kavakderesi nd. Okçıyar	16	12	39	15	-	-	-	-	-	-	82
51	Kayabaş	Kayabaşı	9	4	6	-	-	-	-	-	-	-	19
52	Kayadeğirmeni nd. İkiyolarası	Kayadeğirmeni nd. İkiyolarası	27	13	23	1	-	-	-	-	-	4	68
53	Karuklu	Kazıklı	13	6	21	6	-	-	-	-	-	-	46
54	Keres	Keres (7)	35	14	27	2	-	-	-	-	-	-	78
55	Kitmirce	Kitmirci	14	4	13	2	-	-	-	-	-	-	33
56	Kızılcağışla	Kızılcağışla	23	19	34	5	-	1	-	-	-	-	82
57	Kızılcağışla an Satılmışlı	Kızılcağışla	3	2	3	-	-	-	-	-	-	2	10
58	Korucu nd. Eynecelü	Koca nd. Emincelü	27	13	25	3	-	-	-	1	-	-	69
59	Kurit	Karın/Kurit	54	21	57	6	-	-	-	6	2	21	167
60	Kuzucu maaTurakpınarı	Korucu maa Turakpınarı	6	4	8	-	-	-	-	-	-	-	18
61	Kultaban	Kultaban	52	31	97	22	-	-	-	-	-	-	202
62		Kuşakluüyüğü	9	7	19	3	-	-	-	-	-	1	39
63	Kurtludere	Kurtludere	7	2	7	1	-	-	-	-	-	-	17
64	Kuyuderesi nd.Gödekçi	Kuyuderesi nd. Yürekçi	9	6	16	3	-	-	-	-	-	-	34
65	Mescidlü	Mescidlü	32	5	43	9	-	-	1	-	-	1	91
66	Mescidli Eynal nd. Boğazbendi	Mescidlüeynel nd. Boğazbendi	23	8	14	-	-	-	1	-	-	-	46
67	Neccarlu	Neccarlu	18	12	20	-	-	-	-	-	-	-	50
68	Oğulcuk	Oğulcuk	20	12	22	1	-	-	1	-	-	-	56
69	Ortakışla nd. Alicafferlü	Ortakışla nd. Boğazbendi	22	5	25	3	-	-	-	-	-	-	55
70	Ortavıranı nd. Alişardede	Ortavıranı nd. Alişardede	1	1	3	1	-	-	-	-	-	-	6

71	Öküzini nd. Hamza-kethüda	Öküzini nd. Hamzakethuda	38	24	73	14	1	7	-	-	-	-	157
72	Paşahacılu der Te-kinceközü	Paşahacılu	36	14	66	12	-	-	-	-	-	-	128
73	Pircik	Pircik	5	2	3	-	-	-	-	-	-	1	11
74	Pirköy	Pirköy	4	10	6	-	-	-	-	-	-	-	20
75	Pınarbaşı	Pınarbaşı (8)	-	13	16	-	-	-	-	26*	-	-	55
76	Pöhrenklüce	Pöhrenklü	9	4	7	3	-	-	-	-	-	-	23
77	Sarıklışası	Sarıklışası	10	9	27	6	-	-	-	-	-	-	52
78	Sarnıç	Sarnıç	14	8	23	7	-	-	-	-	-	-	52
79	Sırçalı	Sırçalı (9)	10	6	9	-	1	1	-	-	-	-	27
80	Söklen	Söklen	35	19	60	12	1	-	-	-	-	16	143
81	Söylemezli nd. Tay-furviranı	Söylemezli nd. Tayfurviranı	5	1	5	-	-	-	-	-	-	-	11
82	Sunkurköprüsü	Sunkurköprüsü	49	19	58	7	-	-	-	-	-	8	141
83	Tarulu	Taylu ve Müder-rislü	18	4	19	1	-	-	-	-	-	1	43
84		Tazkurlu	48	22	61	11	1	6	-	-	-	1	151
85	Tenbel	Tenbel	15	4	19	1	-	-	-	-	-	2	41
86	Tuçcı nd Çamaklu	Tuçcı nd. Çakmaklu	9	3	7	-	-	23				1	43
87	Tümin nd. İkizcek	Tümin nd. İkizcik	56	17	85	13	-	-	-	-	-	5	176
88	Uzunin nd. Öger	Uzunin	42	11	31	6	-	-	-	-	-	2	92
89	Üzgün	Üzgün	22	8	43	10	1	-	-	-	-	-	84
90	Virankazviranı	Virankaz	18	3	14	-	-	-	-	-	-	1	36
91	Viranşehir	Viranşehir	54	11	69	15	-	2	-	-	-	2	153
92	Türken?? Yörükân?												
93		Yabankazviranı nd. Ağcalufakih	54	31	73	8	-	-	-	-	-	4	170
94		Yabanluviranı nd. Mesutlu	26	14	27	5	1	-	-	-	-	3	76
95	Yağcıbağır nd. De-delü	Yağcıbağı nd. De-delü	4	4	2	-	5	-	-	-	-	2	17
96	Yapaltanlı	Yapaltanlı	18	4	6	-	-	-	-	-	-	-	28
97	Yoğunisalu	Yoğunisalu	17	8	20	2	-	-	-	-	-	-	47
98	Yumrukilise	Yumrukkilise	9	5	16	4	-	-	-	-	-	-	34
			<p>(7) Burada ayrıca 2'de "el-mu'tak" kayıtlıdır. * Bu kişiler Zâviyedar Fethuddin'in oğul ve biraderleridir. (8) Zikrolunan karye Kahraman toprağından olup rüsumatı Liva-i Bozok'a tasarruf olunur. (9) Şahrüh Bey tarafından yaptırılan Sırçalı Zâviyesi bu köydedir.</p>										

ÇUBUK NAHİYESİ

SIRA NO	KÖYLER		REAYA				MUAFLAR				TOPLAM
	EVLİ		BEKÂR		Muhassıl Cam. Cab.	Sipahizade Zav. Müc.	D İ N İ G Ö R E V L İ		Bedensel Engelli	Vasıfsızlar	
			Nim.	Ben.							
1	1556	1575	14	7	40	6	-	-	-	-	67
	Ağcağıl	Ağcağıl									

2	Ağcağıl-ı diğer	Ağcağıl	21	10	23	3	-	-	-	1	3	-	61
3		Bacakavağı	-	15	1	-	-	-	-	-	-	-	16
4	Darıviranı												
5	Behisni nd. Çalabvirdi Tabib	Behisni nd. Calabvirdi	3	1	5	2	-	-	-	-	-	-	13
6	Çağışdan	Çağışdan	25	13	59	5	-	-	-	-	-	2	104
7	Donuzderesi	Donuzderesi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8	Gelbulasın nd. Kasımbeğkışlası	Gelbulasın nd. Yasımbeğkışlası	17	19	56	8	-	4	-	-	-	-	104
9	Gemerek	Gemerek Gemerek (g.m)	9 120	15 62	14 -	7 154	1 -	- -	- -	- -	- -	6 -	52 336
10	Gevhertaş	Gevhertaş	-	6	3	-	-	-	-	-	-	-	9
11	Gökfatma	Gökfatma	10	-	-	-	-	-	-	-	-	-	10
12	Gököyük	Gököyük	29	8	46	7	-	-	-	-	-	2	92
13	Hamzalu	Hamzalu	37	23	24	8	-	-	-	-	-	-	92
14	Hançubuk nd. Devletgir	Hançubuk nd. Devletgir (gm)	34	12	-	42	-	-	-	-	-	-	88
15	Hasan Kethüda	Hasan Kethüda	-	10	4	-	-	-	-	-	-	-	14
16	İkizce	İkizce (18)	23	12	46	10	-	-	-	-	-	2	93
17	İsabeğ nd. Yağluca	İsabeğ nd. Yağluca	26	14	58	9	-	-	-	-	-	5	112
18	Karacaviran nd. Kayınkışlası	Karacaviran nd. Kayınkışlası	9	2	17	3	-	-	-	-	-	2	33
19	Karacavirna	Karacaviran	9	1	2	1	-	-	-	-	-	-	13
20	Karacaviran	Karacaviran	-	15	20	2	-	-	-	-	-	-	37
21	Karagüllü	Karagüllüce	23	14	63	6	-	-	-	-	-	1	107
22	Karahızırkışlası nd. Saraçlar	Karahızırkışlası	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
23	Karkın	Karkın	35	8	40	4	1	-	-	-	-	9	97
24	Kavakluca	Kavakluca	18	6	45	8	-	3	-	-	1	-	81
25	Kepirce	Kepirce	-	22	29	8	-	-	-	-	-	-	59
26	Kesikviranı	Kesikviranı	-	5	-	1	-	-	-	-	-	-	6
27	Kılınçkışlası nd. Emirgazilü	Kılınçkışlası nd. Emingazi	13	9	40	9	-	-	-	-	-	-	71
28	Kızlarmeşhedi	Kızlarmeşhedi	6	11	22	6	-	-	-	-	-	-	45
29	Kızılcağışla	Kızılcağışla	-	35	55	8	-	-	-	-	-	-	98
30	Kızılcağışla	Kızılcağışla	24	17	38	21	-	17	-	-	-	4	121
31	Kozağıl	Kozağıl	15	25	47	21	-	-	-	-	-	4	112
32	Kozkışla	Kozkışla	19	5	27	2	-	-	-	-	-	2	55
33	Kuloğlu	Kuloğlu	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	3
34	Kurdini	Kurdini	23	18	45	9	-	-	-	-	-	-	95
35	Kürdlerviranı nd. Çalışkışlası	Kürdlerviranı nd. Çalışkışla	35	21	96	13	-	-	-	-	-	-	165
36	Mahmudgarib nd. İğdelüce	Mahmudgarib nd. İğdelüce	7	2	17	5	-	-	-	-	-	-	31
37	Neaceb	Neacep	7	4	18	3	-	4	-	-	-	-	36
38	Odonluk	Odonluk	-	42	17	2	-	-	-	-	-	-	61
39	Orhan	Orhan	12	7	25	8	-	-	-	-	-	-	52
40	Ortakışla	Ortakışla	9	6	17	4	-	-	-	-	-	4	40

41		Örtülüce nd. Resullü	-	7	2	-	-	-	-	-	-	-	9
42	Sarioğlan	Sarioğlan	-	21	24	3	-	-	-	-	-	-	48
43	Sariağıl	Sariağıl	4	3	1	1	-	-	-	-	-	-	9
44	Seydiahmetviranı nd. Koşağıl	Seydiahmedkiş-lası nd. Koşağıl	5	5	9	5	-	-	-	-	-	-	24
45	Seyrekağıl	Seyrekağıl	-	10	4	-	-	-	-	-	-	-	14
46	Şeyhbahri												
47	Tayı	Tayı/Tabı	-	16	7	-	-	-	-	-	-	-	23
48	Tacakavağı												
49		Taruviranı	19	7	36	7	1	-	-	-	-	-	70
50	Üveysfakih nd. Bayrambeğ	Üveysfakih nd. Bayrambeg	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	2
51	Yassıkışla	Yassıkışla	34	13	59	8	-	-	-	-	-	-	114
52	Yenice nd. Dokuzlar	Yenice nd. Dokuzlar	40	24	109	12	-	-	-	-	-	-	185
(18) Bu köyde ayrıca 3 de "Sayyadân-ı hasse" vardır.													

EMLAK NAHİYESİ

SIRA NO	KÖYLER		REAYA				MUAFLAR						TOPLAM
			EVLİ		BEKÂR		Muhassıl Cam.	Sipahizade Zav.	DİNİ GÖREVLİ		Bedensel Engelli	Vasıfsızlar	
	Nim	Ben.	Cab.	Müc.									
	1556	1575											
1		Ağcacık	5	4	6	4	-	-	-	-	-	-	19
2	Ağcakışla	Ağcakışla	10	7	10	-	-	-	-	-	-	-	27
3	Ağçaşehir	Ağçaşehir	26	12	46	11	-	-	-	-	1	-	96
4		Ağcaviran	2	2	1	-	-	-	-	-	-	3	8
5	Alaçayır	Alaçayır	9	6	15	2	-	7	-	-	-	-	39
6	Alakilise	Alakilise	22	3	43	10	-	-	-	-	-	-	78
7	Alınpınarı nd. Canabdall	Alınpınarı nd. Canabdall	10	4	8	-	-	-	-	-	-	-	23
8		Alpözü	49	33	121	31	-	-	-	-	-	2	236
9	Bacılı	Bacılı	3	3	13	1	-	-	-	-	-	3	28
10	Bağçecik	Bağçecik	45	11	22	-	-	-	-	-	-	-	78
11	Bağçecik												
12		Bastıpınarı nd. Garribbeğ	3	1	5	2	-	-	-	-	-	-	11
13	Başkışla	Başkışla	61	19	56	5	-	-	-	-	-	4	145
14		Balagil	3	2	4	3	-	-	-	-	-	-	12
15	Başcüdil	Başcözen/Başdüzbel	14	12	21	16	-	-	-	-	-	-	63
16	Belviranı	Belviran	12	2	15	2	-	-	-	-	-	-	34
17		Benlubaşak (10)	-	-	-	-	-	-	-	1	-	4	5
18	Birhan	Birhan	47	24	62	29	2	-	-	-	-	-	164
19	Çepni	Çepni (11) Çepni (g.m)	5 25	10 16	6 -	3 9	- -	- -	1 -	- -	- -	- -	25 50
20	Denden	Denden	65	28	75	17	-	-	-	-	-	-	185

21	Döğer nd. Gürhane	Döğer nd. Körhane	14	11	35	5	-	-	-	-	-	-	65
22	Elinözü												
23	Encigin / İncigin	Encigin / İncigin	49	11	94	14	-	-	-	-	-	-	138
24	Etyemez												
25	Göynüklü	Göynüklü	19	10	33	7	-	-	-	-	-	-	69
26	Günler	Günler	11	4	15	1	-	-	-	-	-	-	31
27	Göynüklü	Güneye/Köyne	7	4	4	-	-	-	-	-	-	-	15
28	Gelincik	Göklücek/Genlice	16	9	45	7	-	-	-	-	-	-	77
29	Halilfakihlü	Halilfakihlu	27	17	24	4	-	-	-	-	1	6	79
30	Hakimkışlası nd. BenlüHasan	Hakimkışlası nd. Benlühasan	22	13	20	1	1	-	1	1	-	-	56
31		Hazır	98	48	169	29	-	-	-	-	1	-	345
32	Hızırbeğ	Hızırbeg	93	32	143	26	-	-	-	-	-	-	294
33		Hızırbeg nd. Ortakışla	16	14	11	27	-	-	-	-	-	-	88
34	İğdelüce	İğdelüce	13	4	25	5	-	-	-	-	-	-	47
35	İğdiş	İğdiş	32	9	32	2	-	-	-	-	-	-	75
36	İbliskilisesi	İliskilisesi	25	15	32	5	-	3	-	-	-	-	80
37	İmreli/Emreli												
38	İnkışla	İnkışla	60	29	79	15	-	-	-	-	-	-	183
39	Kaldırokkalesi	Kaldırokkalesi	20	11	26	5	-	-	-	-	-	-	62
40	Kapaklı/ Kalpaklı	Kalpaklı	11	2	10	2	-	-	-	-	-	-	25
41	Kaplan	Kaplan	38	11	57	10	-	-	-	-	-	-	116
42	Karacaviran	Karacaviran	35	15	38	11	-	5	-	-	-	2	106
43		Karanıdere	7	3	5	1	-	-	-	-	-	-	16
44	Komarzı	Komarzı	9	7	9	-	-	-	-	-	-	1	26
45	Korin/ Korit	Korin (12)	30	21	32	24	-	-	1	-	-	-	108
46		Köprüağzı	3	3	6	-	-	-	-	-	-	-	12
47	Küçükçümi nd. Çadırardıç	Küçükçümi nd. Çadırardıç	6	2	11	3	-	3	-	-	-	-	25
48	Minarekaya	Minarekaya	4	3	7	2	-	-	-	-	-	-	16
49	Naga	Naga	5	7	4	1	-	-	-	-	-	-	17
50	Ortakışla	Ortakışla	10	5	9	-	-	-	-	-	-	-	24
51	Osmanlı nd. Çanakçı	Osmanlı nd. Çanakçı	49	10	83	9	-	-	1	-	-	-	152
52	Pınarbaşı	Pınarbaşı	36	16	56	9	-	4	-	-	-	-	121
53	Pınarcık	Pınarcık	26	8	18	1	-	-	-	-	-	-	53
54	Sadırcık	Sadırcık	8	2	17	3	-	-	-	-	-	2	32
55	Satr veya Satir												
56	Saruabdal	Saruabdal Saruabdal (g.müslim)	5 14	4 8	9 -	- 4	- -	- -	- -	1 -	- -	- -	19 26
57		Sarıöküz nd. Karayığitöküz	13	6	10	9	-	-	-	-	-	-	38
58	Sırt	Sırt	24	6	28	6	-	-	-	-	-	1	65
59	Şükürderesi nd. Karacı	Şükürderesi nd. Karacı	20	11	26	5	-	-	-	-	-	-	62

60	Tekmen	Tekmen (m.) Tekmen (g.müs- lim)	19 7	2 6	23 -	4 2	- -	- -	- -	- -	- -	- -	48 15
61	Tezekçikavağı	Tezekçikavağı	6	1	12	-	-	-	-	-	-	-	4 23
62	Üyük	Üyük	40	12	34	1	-	-	-	-	-	-	1 88
63	Viranşehir	Viranşehir	26	17	47	8	-	-	-	-	-	-	2 100
64	Virdikişlası	Virdikişlası	12	6	7	8	-	-	-	-	-	-	- 33
65	Yalanlı												
66	Yassıkışla an Cüdil	Yassıkışla	28	11	23	22	1	-	-	-	-	-	85
67	Yavşandüzü	Yavşandüzü	15	4	16	2	-	-	-	-	-	-	1 38
68	Yenice	Yenice	19	10	31	10	-	-	-	-	-	-	70
			(10) Köyde yaşayan 4 kişi Şah Veli veled-i Alikulu Baba'nın oğullarıdır. (11) Cepni'de 20 de Memiş Bey'in Nökleri vardır. Ayrıca üzerlerindeki nitelikleri sili- nerek nökerlere karşan 32 kişi de vasıfsızdır. (12) Bu köyde ayrıca 2 "el-mu'tak" ve 10 da "kuloğlu" vardır.										

GEDÜK NAHİYESİ

SIRA NO	KÖYLER EVLİ		REAYA BEKÂR				MUAFLAR				Vasıfsızlar	TOPLAM	
	1556	1575	Nim.	Ben.	Muhassıl Cam. Cab.	Sipahizade Zaz. Müc.	D İ N İ G Ö - REVLİ		Bedensel Engelli				
1	Ağcaağlı	Ağcaağlı	3	1	7	1	-	-	-	-	-	2	14
2	Ağcakışla	Ağcakışla	7	2	14	3	-	-	-	-	-	2	28
3	Ağcameshed nd. Küçükabdal	Ağcameshed nd. Küçükabdal	19	22	55	11	-	-	-	-	-	-	107
4	Ağcaviranı nd. Eminsolat	Ağcaviran	9	1	8	2	1	-	-	-	-	-	21
5	Alaaddinhanı	Alaeddinhan	28	12	61	8	-	-	-	-	-	-	109
6	Alifakih												
7	Aligören nd. Su- suzca	Aligören nd. Su- suzca	40	23	46	7	-	-	1	-	-	-	117
8	Alişeyhkışlası nd. Karcı	Alişeyhkışlası	4	4	7	1	-	1	-	-	-	-	17
9	Arıklar	Arıklar	23	10	40	16	-	-	-	-	-	3	92
10	Birecik	Birecik	33	18	68	13	1	-	-	-	1	3	137
11	Boğacı	Boğacı	44	39	13	26	-	-	-	-	1	30	153
12	Bulkasavend												
13	Bostanlı nd. Bur- nukaraçardağı	Bostanlı nd. Burnu karaçar- dağı	8	3	19	4	-	-	-	-	-	4	37
14	Burnukara nd. Ko- ğaluca	Burnukara nd. Koğaluca	3	1	9	5	-	-	-	-	-	4	22
15	Büyüktil / Büyük- tel	Büyükbel	14	7	13	-	1	7	-	-	2	-	44
16	Büyükviranı nd. Ahmetfakih	Büyükviran nd. Ahmetfakih	9	6	12	2	-	-	-	-	-	-	29
17	Çataldepe nd. Ka- raköseviranı	Çalitepe nd. Ka- raköseviranı	2	1	4	-	-	-	-	-	-	-	7
18	Çapa nd. Başçalat	Çapa nd. Çalat	18	8	37	11	-	-	-	-	-	-	74

19	Çardak	Çardak	16	2	18	4	-	-	-	-	1	-	41
20	Çatalkışla	Çatalkışla	28	11	44	8	-	-	-	-	-	1	92
21	Çayırşeyhi	Çayırşeyhi	61	46	187	30	-	-	-	-	1	5	330
22	Çemen	Çemen	48	21	76	24	-	1	-	-	-	5	175
23	Çekresut	Çekersut	27	15	57	9	-	-	2	-	-	-	110
24	Çoğun nd. Topak	Çoğun nd. Topak	21	10	43	9	-	-	-	-	2	-	85
25	Darukalesi	Darukışlası	13	7	31	5	-	-	-	-	-	-	56
26	Delüeşci nd. Ağ- çacık	Delüeşci nd. Ağcacık	8	7	20	4	-	-	-	-	-	4	43
27	Delüsultan	Delüsultan	19	6	35	7	-	7	1	-	-	-	75
28	Derecik	Derecik	14	15	32	8	-	-	-	-	-	2	71
29	Donuzviranı	Donuzviranı	12	8	26	5	-	-	-	-	-	5	56
30	Dölek	Dölek	38	15	62	7	1	-	-	-	1	-	124
31	Düğünöyük	Düğünüyüğü	26	15	40	13	-	-	1	-	-	-	95
32	Ekeceklü	Ekceklü	59	26	81	12	-	-	-	-	-	-	178
33	Elmalu	Elmalu	16	15	27	5	-	-	-	-	-	1	64
34	Emirçardağı nd. Kulali	Emirçardağı nd. Kulali	4	2	3	3	-	-	-	-	-	3	15
35	Eynesülü der Ba- yındır	Eynesülü	30	16	73	10	-	-	-	-	-	-	129
36	Gündüzfakih nd. Yaycıviran	Gündüzfakih nd. Yaycıviran	7	1	11	2	-	-	-	-	-	-	21
37	Göçmen	Göçmen	28	11	48	8	1	-	-	-	-	5	101
38	Göynük	Göynük	18	14	28	6	-	-	-	-	-	-	66
39	Hasanşeyhağılı	Hasanşeyhağılı	1	2	6	1	-	4	-	-	-	2	16
40	Kaftangiyen	Kaftangiyen	6	1	4	-	-	-	-	-	-	-	11
41	Kalecik	Kalacak	17	5	18	4	-	-	-	-	-	-	44
42	Kalınarkacı	Kalınarkaç	19	5	36	5	-	-	-	-	-	-	65
43	Karademirci nd. Dalağlık	Karademirlü	18	19	45	10	-	-	-	-	1	1	94
44		Karanaibçardağı	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4
45	Karacaviran	Karacaviranı	26	23	66	8	-	-	-	-	-	1	124
46	Kayapınar	Kayapınar	67	41	130	30	-	-	1	-	1	-	270
47	Kazancık	Kaymak	13	7	32	10	-	-	-	-	-	-	62
48	Kazancık	Kazancık	18	14	28	10	-	-	-	-	-	-	70
49	Kılışdersi nd. Uzu- nisalu	Kılınçderesi nd. Uzunisalu	36	25	88	15	-	-	-	-	-	-	164
50	Kırkgünlük nd. Ulaş	Kırkgünlük nd. Ulaş	6	1	8	1	-	-	-	-	-	-	16
51	Kızılcağışla	Kızılcağışla	59	51	162	31	-	2	-	1	-	-	306
52	Kızıldonlu	Kızıldonlu	16	7	26	7	-	-	-	-	-	-	56
53	Kozca	Kozca	8	3	10	3	-	-	-	-	-	-	24
54	Kozca nd. Sarı	Kozca nd. Sarı	6	5	17	5	-	-	-	-	1	1	35
55	Köryusuf nd. Kire- midlik	Köryusuf nd. Kiremidlik	7	5	12	3	-	10	-	-	-	3	40
56	Kayapınar												
57	Küçük	Küçük	36	20	77	12	1	-	-	1	-	-	146

58	Küçüktil/Küçükbel	Küçükbel	13	9	11	1	-	-	-	-	-	-	34
59	Küçükkılıç nd. Ömerli	Küçükkılıç nd. Ömerli	12	16	30	6	-	-	-	-	-	-	64
60	Menfetviranı nd. Mehmetfakihkiş-lası	Menfetviranı nd. Mehmetfakihkiş-lası	15	16	17	28	-	-	-	-	-	-	76
61	Mehrize	Merbeze	13	9	30	4	-	-	-	-	-	-	56
62	Mukaddemlü	Mukaddemlu	8	3	12	-	-	-	-	-	-	4	27
63	Mihenna	Mühenna	21	11	46	7	-	-	-	-	-	-	85
64	Pirinayib nd. Koyunayaklı	Pirnaib nd. Koyunayaklı	13	4	34	10	-	-	-	-	-	-	61
65	Sağır	Sağır	29	5	41	10	-	1	-	-	-	4	90
66	Saruhan	Saruhan	13	4	32	6	-	-	-	-	-	-	55
67	Selimviranı	Selimviranı	4	5	6	-	-	2	-	-	-	2	19
68	Söğütlüce nd. Bayrı	Söğütlüce nd. Bayır	27	9	30	6	-	-	-	-	-	-	72
69	Şehirkışla	Şehirkışla*	104	48	92	134	-	-	2	-	2	9	391
70	Terhatin	Terhatin	32	22	29	19	-	-	-	-	-	-	102
71	Tokluoğlu	Tokluoğlu	12	8	35	7	-	18	-	1	-	-	81
72	Topaç nd. Külahluca	Topaç nd. Külahluca	46	31	106	15	-	-	-	-	-	-	198
73	Topaç-ı temurlu	Topaç-ı Temürlü	44	24	96	20	-	6	-	-	4	1	195
74	Tuzla	Tuzla	18	11	32	7	-	-	-	-	-	-	68
75	Ulukışla	Ulukışla	29	16	88	11	-	-	-	-	-	4	148
76	Usulcaöyük	Usulhacıyüğü	22	7	36	6	1	-	-	-	-	8	80
77	Uzunkışla	Uzunkışla	27	13	61	13	-	-	-	-	-	-	114
78	Yanıkara nd. Sofular	Yanıkara nd. Sofular	22	16	38	6	-	-	-	-	-	-	82
79	Yenice nd. Şadibegkişlası	Yenice nd. Sadibegkişlası	54	24	117	15	-	-	-	-	-	-	210
80		Yenicekişla nd. Mengen	26	8	66	9	-	-	-	-	-	-	109
81	Yerköyi nd. Benlümehmed	Yerköyi nd. Benlümehmed	19	7	29	6	-	-	-	-	-	-	61
82	Yapaltanlu nd. Yavıhacı	Yıvahacılu nd. Yapalatanlu	80	26	159	19	-	-	-	1	-	-	285
83	Yozkışla nd. İnsanlu	Yozkışlası nd. İnsanlu	36	22	58	12	-	-	-	-	-	-	128
84	Yenicekişla nd. Mengen												
85	Yüreğir-i kebir	Yüreğir-i Kebir	56	31	46	13	-	-	-	-	-	-	146
86	Yüreğir-isağır	Yüreğir-i Sağır	22	9	22	2	-	-	-	-	-	-	55
87	Zelleci nd. Aşkınımaa Gürpınar	Zelleci nd. Aşkınıma	10	6	20	5	-	-	-	-	1	-	42
			*Sivas'a bağlı şimdiki Şarkışla İlçesi.										

KANAK-I BÂLÂ NAHİYESİ

SIRA NO	KÖYLER		REAYA				MUAFLAR					Vasıfsızlar	TOPLAM
			EVLİ		BEKÂR		Muhassıl Cam.	Sipahizade Zav.	D İ N İ G Ö R Ü L M İ S R E V L İ				
	Nim.	Ben.	Cab.	Müc.									
1	Akarca	Akarca	17	8	19	4	-	-	-	-	-	1	49
2	Akarca												
3	Akbeğlü nd.Bağ- çeçik	Akbeğlü nd. Bağ- çeçik	17	5	17	4	-	3	-	-	-	4	50
4	Akpınar	Akpınar	2	-	-	-	-	-	-	-	-	3	5
5	Alimbeykışlası												
6	Altılarçarşusu	Altılarçarşusu	7	7	9	4	-	6	-	-	-	5	38
7	Arefepınarı	Arefepınarı	16	9	15	4	-	5	-	-	-	3	52
8		Arpalık nd. Kürk- çüler	23	19	44	19	-	-	-	-	-	1	106
9	Arpalık nd.Kürk- çüler												
10	Arslan												
11	Atluhanpınarı	Atluhançarşusu	9	2	11	3	-	-	-	-	-	-	25
12	Ayrancı	Ayracı	13	4	13	-	-	-	-	-	-	-	30
13	Avcılar nd.												
14	Ballık	Ballık	6	1	7	4	-	1	-	-	-	-	19
15	Baraklı nd. Pirve- likışlası	Baraklı nd. Pirve- likışlası	26	15	42	13	-	-	-	-	-	-	96
16	Bahşikışlası												
17	Bayır	Bayır	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-	4
18	Bekirbeğkışlası	Bekirbeğkışlası	17	6	13	3	-	-	-	-	-	12	48
19	Beşdepe	Beştepe	20	7	33	13	-	-	-	-	-	-	73
20		Bircepınar	13	6	13	2	-	-	-	-	-	-	34
21	Burunkışla	Burunkışla	35	16	74	25	-	11	-	-	-	5	166
22	Çatalviranı	Calviran	10	13	19	4	-	1	-	-	-	-	47
23		Çamurçingarı	-	1	1	1	-	2	-	-	-	1	6
24		Çaykışla	3	4	3	-	-	-	-	-	-	-	10
25	Çaykışla nd.Tuğ- luk	Çaykışla nd. Tuğ- luk	15	4	14	1	-	-	-	-	-	-	34
26	Çukurviranı nd. Çelebvirdi	Çukurviran	3	7	7	1	-	-	-	-	-	1	19
27	Danacıkışla												
28	Delümahmut												
29	Demircipınarı												
30	Derekışla	Derekışla	10	6	9	1	-	2	-	-	-	-	28
31	Derekışla												
32	Dereyağsın nd. Karavelikışlası	Dereyağsın nd. Karavelikışlası	7	2	10	5	-	-	-	-	-	1	25
33	Diken												
34	Emirbeykışlası	Emirbeğkışlası	20	6	29	7	-	-	-	-	-	2	64

35		Evsad nd. Seherlükencil	29	18	33	5	-	-	-	-	-	-	85
36	Gökçeli	Gökçelü	7	1	8	3	-	-	-	-	-	-	19
37	Gökoğlu	Gökoğlu	6	2	7	3	-	-	-	-	-	-	18
38	Gözügökçek	Gözügökçek	6	1	5	-	-	-	-	-	-	-	12
39	Gölcügüz												
40	Gölcügüz / Alın												
41	Gündelen	Gündeğen	4	2	2	-	-	-	-	-	-	1	9
42	Göreç												
43		Güzince	9	3	24	6	-	-	-	-	-	4	46
44	Göynekişla												
45	Hozman	Hozman	7	7	7	1	-	-	-	-	-	1	23
46	İnkışla	İnkışla	25	7	41	8	-	-	-	1	-	1	83
47	Kangallu	Kangallu	9	7	9	2	-	-	-	-	-	1	28
48	Kaşkışla	Kaşkalesi nd. Kaşkışlası	15	5	9	-	-	7	-	-	-	6	42
49	Karacaöyük												
50	Kavacık												
51	Kiçinözü	Kicinözü	7	7	7	-	-	-	-	-	-	-	21
52	Koçubeykışlası	Kocabeykışlası	4	1	3	1	-	-	-	-	-	-	9
53	Koçukethüda	Koçukethüda	32	15	38	11	-	-	-	-	-	2	98
54		Kozkışla	25	16	32	12	-	-	-	-	-	-	85
55	Köseler	Köseler	26	16	49	15	-	-	-	-	-	-	106
56		Köyceğiz	10	2	12	2	-	-	-	-	-	1	27
57	Menteşeöyüğü	Menteşeöyüğü	33	7	45	11	-	-	-	-	-	-	96
58	Mürüvetağakışlası	Mürüvetağakışlası	13	7	14	5	-	-	-	-	-	-	39
59	Örenç	Özünce	16	8	30	11	-	-	-	-	-	-	65
60	Ramazanhalife	Ramazanhalife	11	8	28	8	-	-	-	-	-	9	64
61	Sağırhüseyin	Sağırhüseyin	3	-	-	-	-	-	-	-	-	3	6
62	Sarıkaya nd.Yundkışla	Sarukaya nd. Yundkışla	15	8	17	4	1	-	-	-	-	1	46
63	ŞehirliKethüda												
64	Selamkavağı	Selamkavağı	23	8	23	4	-	-	-	-	-	-	58
65	Şekerhasan ya da Şükrhasan nd.												
66	Seydiahmedkışlası	Seydiahmetkışlası	9	2	9	1	-	-	-	-	-	-	21
67	Sığırkuyruğukavağı	Sığırkuyruğukavağı	3	2	5	1	-	-	-	-	-	-	11
68	Sorguncuk	Sorkuncuk	5	3	5	3	-	4	-	-	-	-	20
69	Şamlusarayı	Şamlusarayı	5	6	10	3	4	-	-	-	-	-	28
70	Tabanalioğlukışlası	Tabanalioğlukışlası	5	1	5	4	5	-	-	-	-	-	20
71		Tacirkışla nd. Çalabvirdi	7	3	3	-	-	-	-	-	-	-	13
72	Taşpınar	Taşpınar	29	12	17	14	-	-	-	-	-	-	72
73	Taşpınar	Taşpınar	10	7	8	2	-	-	-	-	-	-	27
74	Taylu veya Dayılu	Taylu/Dayılu	5	2	3	-	-	-	-	-	-	-	10
75	Uryanabdal	Uryanabdal	3	2	4	4	-	-	-	-	-	4	17
76	Veled-i Köse	Veled-i köse	14	4	19	9	-	-	-	-	-	4	50

77	Yahyasarayı	Yahyasaray	34	23	45	11	-	-	-	-	-	-	113
78	Yağmurkışlası	Yağmurkışlası	3	2	2	-	-	-	-	-	-	-	7
79	Yenipınar nd.Topçu	Yenipınar nd. Toklu	14	9	10	1	-	-	-	-	1	1	36

KANAK-I ZİR NAHİYESİ

SIRA NO	KÖYLER EVLİ		REAYA BEKÂR				MUAFLAR						TOPLAM
	1556	1575	Nim	Ben.	Muhassıl Cam. Cab.	Sipahizade Zav. Müc.	D İ N İ G Ö - REVLİ		Bedensel Engelli			Vasıfsızlar	
1	Ahidünder	Ahidünder	9	7	22	5	-	11	-	-	-	-	54
2	Akburun/Akbörk nd. Dikşer	Akbörk nd. Dikşer	8	30	41	11	-	-	-	-	-	2	92
3	Akpınar												
4	Alifakihlü	Alifakihlü (13)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
5	Aşıklı	Aşıklı	21	18	29	5	-	-	-	-	-	2	75
6	Bacaklı nd. Elsüzobası	Bacaklı nd. Elsüzobası	18	13	20	5	-	-	-	-	-	-	56
7		Derecikkişla nd. Ekizlüce	8	4	12	5	-	-	-	-	-	-	29
8	Balkırazı												
9	Beslerlü nd.												
10	Domlan nd. Yeniyapar	Dumlan nd. Yeniyapar	18	11	31	10	-	-	-	-	-	1	71
11	Dülgenviranı	Dülgenviran	21	4	28	9	-	15	-	-	-	-	77
12	Çamurlu	Çamurlu	3	8	4	-	-	-	-	-	-	-	15
13	Çatakkişla nd. Seydiyarkışlası	Çanakkişla nd. Seydiyarkışlası	12	2	16	5	-	7	-	-	-	-	42
14	Çınarderesi	Çınarderesi	-	-	-	-	-	9	-	-	-	-	9
15	Çongaroğlukışlası	Evlıyakışlası	15	9	32	8	-	-	-	-	-	2	66
16	Derecikkişla nd. Ekinlüce	Fakihlü	14	4	19	9	-	-	-	-	-	-	46
17	Dokuzin												
18	Gökçemağra	Gökçemağra	13	7	23	2	-	-	-	-	-	1	47
19	Göyni	Göyni	13	6	30	10	-	-	-	-	-	20	79
20	Güllüce	Güllüce	32	10	37	-	-	4	-	-	-	-	83
21	Güllük nd.												
22	Fakihlü Salacıbucağı												
23		Havıdüyüğü nd. Gökçelerüyüğü (14)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	13	13
24	Höke-i Büzür	Höke-i büzürg	28	22	37	11	-	-	-	-	-	1	99
25	İbrahimfakihlü												
26	İkizağılı nd. Kılıçkışlası	İkizağılı nd. Kılınçkışlası	5	4	12	5	-	-	-	-	-	-	26
27	Kamuşluca	Kamuşluca	15	4	21	2	-	-	-	-	-	-	42
28	Karakaya	Karakaya	18	14	28	10	-	-	-	-	-	9	79

29	Kerpiçcik	Kerpiçcik	22	7	21	7	-	6	-	-	-	7	70
30	Köprüağzı	Köprüağzı	27	7	28	6	-	6	-	-	-	-	74
31	Köselü nd. Kulağkızıl	Köselü	18	8	9	2	-	-	-	-	-	-	31
32	Köseüveyskışlası/	K ö s e ü v e y s Kışlası	9	5	8	6	-	-	-	-	-	-	28
33	Mahmutfakihlü	Mehmedfakihlü (15)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
34	Muhyiddin	Muhyeddin	5	4	11	6	-	-	-	-	-	-	26
35		Ömerlü (16)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
36	Kördeveci												
37	Pekmiş	Pekmiş	33	13	17	18	-	4	-	-	-	-	85
38	Poyrazlu	Poyrazlu	7	-	-	-	-	-	-	-	-	6	13
39	Oltakışlası												
40	Şahmuradağılı nd. Şirinkışlası												
41	Saruhalillü												
42		Salcıbucağı	12	4	14	3	-	-	-	-	-	8	41
43	Şehryarağılı	Şehriyarağılı	3	1	4	2	-	7	-	-	-	-	17
44	Ömerlü	Tokuzin	23	11	46	11	-	-	-	-	-	1	92
45	Üykünoğlu	Torlak	14	4	21	6	-	2	-	-	-	9	56
46	Turalıpınarı	Turalıpınarı	13	8	18	2	-	-	-	-	-	9	45
47	Tuzlacık												
48	Üyük	Üyük (17)	19	5	50	14	-	-	-	-	-	-	87
49	Üyük / Üyük	Üyük	3	1	2	-	-	1	-	-	-	5	12
50	Üyükkışla	Üyükkışla	18	5	38	3	-	-	-	-	-	1	65
51	Yalızın	Yalızın	19	9	33	9	-	-	-	-	-	-	70
52	Yeniceözü	Yeniceözü	3	2	4	1	-	-	-	-	-	6	16
53	Zahireddin	Zahireddin	39	15	45	7	-	21	-	-	1	18	146
54	Sapasaçanı	Sapa-Saçah	5	2	6	1	-	-	-	-	1	-	15
55		??	11	7	26	7	-	-	-	-	-	-	51
		(13) Kışlak-ı Yürük (14) Yörük taifesinden Çungar Cemati mütemekkin olup ziraat ider. (15) Kışlak-ı Yörük (16) Kışlak-ı Yörük (17) Ayrıca 4 de "el-mu'tak" kayıtlıdır.											

KARADERE NAHİYESİ

SIRA NO	KÖYLER		REAYA				MUAFLAR					TOPLAM	
	1556	1575	EVLİ		BEKÂR		Muhassıl Cam.	Sipahizade Zav.	D İ N İ G Ö - REVLİ		Bedensel Engelli		
			Nim	Ben.	Cab.	Müc.							
1	Ağcataş nd. Kubatbeğlü	Ağcataş nd. Kutadbeğlü	16	3	17	4	-	-	-	-	-	1	41
2	Arıklı	Arıklı	15	3	17	58	-	-	-	-	-	-	93
3	Balyemez	Balyemez	12	5	24	5	-	6	-	-	-	-	52
4	Bayarlı												

5	Beğkışla nd. Mukad- demlü	Beğ Kışla nd. Mukaddemlü	12	18	34	2	-	3	-	-	-	7	76
6		Boyaluviran	56	9	44	2	-	-	-	-	-	-	111
7	Çaykışla	Çaykışla	10	6	14	3	-	-	-	-	-	-	33
8	Çurçurlu-ı bala	Çurçurlu-i Bâlâ	25	12	48	21	-	-	-	-	-	5	111
9	Çurçulu-ı zir	Çurçurlu-i Zir	21	22	59	9	-	2	-	-	-	3	116
10	Çırakışlası nd.Çö- küldüpınarı	Çırakışlası nd. Çöküldü-pınarı	2	1	5	-	-	-	6	-	-	-	14
11	Firuzbeğlü	Firuzbeğlü	13	7	13	-	-	5	-	-	-	1	39
12	Gerekoğlü	Gerekoğlü	27	18	54	10	-	6	-	-	-	-	115
13	Geyceksazı veya Gi- yiksazı	Giyiksazı	6	4	7	1	-	-	-	-	-	-	18
14	Göçgünlü-i bala	G ö ç k ü n l ü - i Bâlâ	12	10	16	2	-	11	-	-	-	2	53
15	Göçgünlü-i zir	Göçkünlü-i Zir	8	3	9	-	-	5	-	-	-	-	25
16	Göceklü												
17	Gölkışla	Gölkışla	6	1	7	-	-	-	-	-	1	1	16
18	Gönikişla	Göncüler nd. Yenicek	10	3	17	5	-	2	-	-	2	-	39
19		Günükişla	27	7	49	13	-	3	-	-	-	3	102
20	Gölcük nd. Beğen- cık												
21	Hamzalı-ı	Hamzalı	26	13	42	4	-	-	-	-	-	24	109
22	Hızırhacıkişlası	Hızırhacıkişlası	44	24	65	14	-	-	-	-	-	5	152
23	Kadı nd. Derekişla	Kadı nd. Dere- kişla	15	6	26	5	-	1	-	-	-	3	56
24	Karabayır nd. Per- vazlık	Karabayır nd. Pervanelik	27	6	31	11	-	-	-	-	-	2	77
25	Karafakih	Karafakihlü	70	38	87	58	1	8	-	-	-	4	266
26	Karakaya nd.	Karakaya	10	6	14	3	-	-	-	-	-	-	33
27	Kavacıkkişla	Kavacıkkişla	1	18	25	5	-	-	-	-	-	-	49
28		Kavakpınarı	2	3	8	-	-	1	-	-	-	-	14
29	Kebehüseynlü	Kebehüseynlü	43	23	55	21	1	1	-	-	-	-	144
30	Kerce nd. Zemheri- kişlası	Kerce nd. Zem- herikişlası	28	21	39	5	-	9	-	-	-	-	102
31		Kozcağıl	4	2	4	-	-	-	-	-	-	-	10
32		Köçeklü (19)	24	2	19	2	-	-	-	10	-	-	57
33	Körcekviranı	Körcek-viran	5	1	9	1	1	4	-	-	1	-	22
34	Kösemustafalı	Kösemustafalı	10	9	17	1	-	-	-	-	1	3	41
35	Köşgerlü	Köşkerlü	20	18	40	18	-	-	-	-	-	2	98
36	Kozcağılı maa Çarşıağıl												
37	Göynüklü	K ö y n e k l ü / Göynüklü	2	2	2	-	-	6	-	-	-	-	12
38	Kozcakışla	Korucakışla	12	6	20	3	-	-	-	-	-	5	46
39	Küragin/Gürekin	Küragin (20)	1	1	1	-	-	-	-	-	-	8	11
40	Mahmudcak veya Mahmudcuk nd. Eşiklü	M e h m e d h a - cı nd. Eskillü/ Eşiklü	18	7	24	6	-	11	-	-	-	1	67
41	Nububaluviranı												
42	Nusretlü	Nusretlü	19	10	35	7	-	-	-	-	-	6	77

43	Odullu	Odullu	21	13	38	6	-	-	-	-	-	4	82
44	Oynadanlu	Oynadanlu	21	4	25	2	-	-	-	-	-	-	52
45	Perneklü	Pirbeğlü	25	24	39	6	-	-	-	-	-	-	94
46	Pirköyü	Pirköy	19	12	33	6	-	-	-	-	-	-	72
47	Sarubey	Sarubeğ	43	45	91	14	-	19	-	-	-	4	216
48	Sarikayadibi	Sarukayadibi	44	25	78	16	1	-	-	-	-	-	162
49	Sarukaya nd.Sal-beğlü												
50	Tapanlu nd.Tutulca veya Toyluca	Tabanlı nd. Toyluca	8	5	8	1	-	-	-	-	-	-	22
51	Turalilü nd. Pusad	Turalilü nd. Pusad	4	4	12	4	-	-	-	-	-	2	26
52	Üyükkuşla	Üyükkuşla	4	2	5	-	-	4	-	-	-	-	15
53		Yabanlu	30	15	37	6	-	7	-	-	-	1	96
54		Yarlıkağl nd. Ortaviran	2	1	7	-	-	2	-	-	-	-	12
55	Yensiz veya Bilgesiz	Yensiz (Bensiz)	37	15	61	12	-	-	-	-	-	7	132
56	Zakirhacılı												
			(19) Zâviyedeki 10 kişi Hizmetkârân-ı Hacı Bektaş'tandır. (20) Vasıfsız 8 kişi Hizmetkârân-ı Hacı Bektaş'tandır.										

SORKUN NAHİYESİ

SIRA NO	KÖYLER		REAYA				MUAFLAR					TOPLAM	
			EVLİ		BEKÂR		Muhassıl Cam.	Sipahizade Zav.	DİNİ GÖ - REVLİ		Bedensel Engelli		Vasıfsızlar
			Nim	Ben.	Cab.	Müc.							
	1556	1575											
1	Ağcakaba veya Ağcakaya												
2	Alışardede	Alibardede	35	11	83	9	-	-	-	-	-	-	138
3		Bağcecik	1	1	2	2	-	-	-	-	-	-	6
4	Boğaviranlu												
5	Budakfakih												
6	Dedeburak nd. Sarıgönü												
7	Dedefakih nd. Hayatkırması	Dedefakih nd. Hayatkırması	21	10	44	11	-	-	-	-	-	-	86
8		Erkeçpinarı	8	4	13	7	-	-	-	-	-	-	32
9	Ebnudlu												
10	Eğnelüpinarı nd. Yoncalık												
11	Erkeçpinarı ya da Erekeçpinarı												
12	Erkeklü												
13	Eşekmeydanı veya Eskimeydanı												
14	Eybiarkacı veya Eyi-narkacı												

11	Ilıcak	Ilıcak	32	15	41	5	2	-	-	-	-	-	-	95
12	İvazhacılı nd.De- dekkışlası													
13	Kalaluca	Kalaluca	23	10	31	9	-	-	-	-	1	2	76	
14		Kanaklu nd. El- maluca	23	6	18	2	-	-	-	-	2	-	51	
15	Kanluca	Kanluca	46	18	49	8	-	6	-	-	-	-	127	
16	Karahamza nd.Ağ- cağıl	Karahamza	19	7	26	11	-	-	-	-	-	-	63	
17	Karasakal nd.Kızıl- cakışla	Karahasan nd. Kızılcağışla	21	4	18	6	-	-	-	-	-	-	49	
18	Karayakublu	Karayakublu	31	9	23	4	-	-	-	-	-	-	76	
19	Kemalfakihlü	Kemalfakihlü	15	3	14	3	-	-	-	-	-	-	35	
20		Kızlarçığı	10	3	20	3	-	-	-	-	1	-	37	
21	Kayakulu nd. Elma- luca													
22	Keskincik													
23	Kozkışla	Kozca	45	11	70	14	1	-	-	-	-	1	142	
24	Kozcakışla	Kozkışla	12	6	23	5	-	-	-	-	-	-	46	
25	Köroğlu nd. Kaza- zanini	Kösoğlu nd. Ka- zanini	39	13	58	14	-	-	-	-	-	1	125	
26		Sekcek	9	3	6	4	-	-	-	-	-	-	22	
27	Söklen nd. Eynece	Söklen	43	21	59	16	-	-	-	-	2	-	141	
28	Tengüyüğü nd.Ye- nice	Tengüyüğü nd. Yenice	23	8	28	14	-	-	-	-	-	-	73	
29	Yassıkışla	Yassıkışla	18	11	32	7	-	3	-	-	-	2	73	
30	Yüzüküküşlası nd. Cemaloğlukuşla	Yörgüküşlası nd. Cemaloğlukuşlası	14	8	20	6	-	-	-	-	1	-	49	
31		Zerri nd. Hazirin	28	24	48	13	1	-	-	-	-	2	116	

4. 16-17. Yüzyıllarda Bozok

Bozok sancak sınırları ile bu sınırlar dâhilindeki nahije, köy, kışlak ve mezralarda yaşanan nüfusun 16. yüzyıllardaki görünümüne dair yukarıda verilen kesitler maalesef 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren verilememektedir. Bunun belli başlı sebepleri vardır. Bunlardan ilki tımar sisteminde yaşanan değişim ve buna bağlı olarak kayıt sisteminin değişmesidir. Osmanlı klasik sisteminin ana unsurunu oluşturan tımar sistemi sayesinde gerçekleşen tahrir sayımlarının yapılması durmuş onun yerine avarız sayımları yapılmıştır. Bu sayımlarda süreklilik ve standart yoktur. Avarız hanesi için gerçek hanelerin birleşimi öngörülmüştür. Sayımın sonraki yüzyılda devam etmemesi veri eksikliğine yol açmıştır. Bu dönemi etkileyen ikinci husus Celali İsyanları'nın sebep olduğu tahribat ve köy yerleşimlerinde görülen dağılımdır. 16. yüzyılda görülen yerleşme sıklığı ve nüfus, Celali İsyanları döneminde önemli ölçüde sarsılmıştır. Bazı nahiyeler ortadan kalkmış yerine yenileri oluşmuş, bazı nahiyeler de birleşmiştir. Karadere ve Baltı nahiyeleri ortadan kalkarken yerine Bozok ve Budaközü nahiyesi zuhur etmiştir. Gedük ve Çubuk nahiyeleri birleşmiştir. 1642 defterinde görülen bu değişim süreci sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Bu değişimin nüfus, yerleşme ve idari örgütlenmedeki seyrini izlemek, kaynak yetersizliği sebebiyle mümkün olmamıştır. 19. yüzyıla gelindiğinde ise durum daha da farklılaşmıştır. 15. yüzyılda ve 17. yüzyıl ortalarından Bozok'a tabi olan doğu ve güneydoğu nahiyelerinin sınırlarında daralma yaşanmış; Geme-

rek, Şarkışla gibi kadim Bozok köyleri Sivas'a tabi olurken, eski Rumdeğın adıyla Bozok'un bir köyü olan Felahiye de Kayseri'ye bağlanmıştır. Böylece güney ve güneybatı sınırları içe doğru çekilmiştir. Buna karşılık doğu, kuzeydoğu ve kuzey sınırlarında da dışa doğru bir genişleme yaşanmıştır. Başta Sorgun'un önemli bir kısmı ile Akdağmadeni ve Çekerek bölgeleri Bozok'a dâhil olmuştur. Benzer bir değişim batı sınırlarında da yaşanmış, Karadere nahiyesinin batı kesimleri ile Keskin muntıkası sancak sınırlarının dışında kalmıştır. Aynı şekilde Budak-özü'nün bir kısmı da Sungurluya dâhil edilerek Bozok sınırları haricinde kalmıştır. Bu değişikliklerin zamanı ve tam sınırlarını tayin etmek mümkün değildir.

19. yüzyıl başlarına gelindiğinde ise Bozok artık Çapanoğlu Hanedanı tarafından ayanlık yönetimi altında yeni bir görünüm kazanmıştır. 1850 tarihli bir salnamede Bozok, Kayseri, Çankırı, Ankara sancaklarının da bağlandığı eyalet şeklinde geçmektedir. 1877 tarihli salnamede ise Ankara vilâyetine bağlı bir sancaktır ve Akdağmadeni, Boğazlıyan, Çorum ve Sungurlu olmak üzere dört kazası vardır. 1878 tarihli salnamede Bozok sancağına Yozgat, Sorgun, Hüseyinâbâd, Karamağra, Kızılkoca, Akdağ, Selmanlı, Çorum, Sungurlu, Maden, Boğazlıyan, Mucur kaza ve nahiyeleri bağlanmış görünmektedir. H.1310 (M.1892-93) tarihli salnameye göre Bozok'ta beş kaza vardır ve bunlar merkez, Çorum, Maden, Sungurlu ve Boğazlıyan'dır. Merkez kazaya bağlı dört nahiyeyi ise Yozgat merkez, Hüseyinâbâd, Kızılkoca ve Sorgun teşkil eder. *Kâmûsü'l-a'lâm*'da Bozok sancağında Akdağmadeni, Boğazlıyan ve Yozgat kazaları ve bunlara bağlı üç nahiyeye 505 köy kayıtlıdır. 1908'de Ankara'ya bağlı olan Bozok'un iki kazası, beş nahiyesi ve 506 köyü bulunmaktadır. Cumhuriyet dönemine girildiğinde Bozok'ta Yozgat, Akdağmadeni ve Boğazlıyan kazaları mevcuttu. 1928'de Sorgun da kaza haline getirildi.

Nüfusta ise özellikle Akdağmadeni ile Boğazlıyan ve Yozgat merkez olmak üzere tüm bölgelerde değişim yaşanmıştır. Bu değişimde ilk göze çarpan husus bölgeye maden işletmelerinde çalışmak üzere gelen Ermeni nüfustur. Akdağmadeni, Boğazlıyan ve Yozgat merkezinde hatırı sayılır bir Ermeni nüfus yaşamaya başlamıştır. Dikkati çeken diğer bir husus da yine 18. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti'nin uyguladığı aşiretleri iskân siyaseti bağlamında özellikle Karadere ve Kanak suyu boylarına konargöçer aşiretlerin yerleştirilmesidir. Bu çerçevede özellikle Mamalu aşiretine bağlı kollar tüm Karanıdere ve Kanak suyu boylarında uygun yerlere iskân edilmişlerdir. İskân edilen bu aşiretler tarafından kurulan köy sayısı elliden fazladır. Bu köylerin hangileri olduğuna dair izler bölge halkının hatırasında 1980'li yıllara kadara yaşamıştır.

İdari taksimatta ve nüfus hareketlerinde yaşanan gelişmelere paralel olarak 17. yüzyıl sonlarına kadar küçük bir köy olan Yozgat'ın merkez nüfusu 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artmaya başladı ve yüzyılın sonlarına doğru şehirde yaşayan nüfus 10.000'e ulaştı. Bunda sadece Çapanoğlu Mustafa ve Süleyman Beylerin imar faaliyetleri değil Süleyman Bey'in kasabaya din ve mezhep ayrımı gözetmeksizin herkesi celbeden yönetim anlayışı da etkili oldu. 19. yüzyılın başlarında Yozgat'ı gezen J. McDonald Kinneir'e göre o sırada kasabanın nüfusu 16.000 civarındaydı ve bu nüfus içerisinde Rum, Ermeni ve Yahudiler bulunmaktaydı. Kasabanın nüfusu 1840'larda 15.000 civarındaydı.¹⁸ Mordtmann tarafından verilen bilgiye göre 1850'de Yozgat'ta 48 Rum, 500-600 Ermeni ve tahminen 20.000 kadar Türk nüfusu vardı. Seyyahların verdiği bilgilerin abartılı olması muhtemeldir. Zira 1831'deki ilk Osmanlı nüfus sayımında Yozgat kasabasında 3218 erkek nüfus kaydedilmişti. Bu verilere göre nüfusun 1831'de 7000-8000 civarında seyrettiği söylenebilir. Aynı sayıma göre çoğun-

18 Charles Texier, *Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, çev. Ali Suat (Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, 2002), 45-46.

luğu Akdağ kazasında olmak üzere sancağa bağlı kasaba ve köylerde 9826 gayrimüslim erkek yaşamaktaydı. Diğer kazaların nüfus verileriyle birlikte kadın nüfus sayısı da ilve edildiğinde toplam 120.000 civarında bir rakam çıkmaktadır. Sancak sınırlarının genişlemesine rağmen nüfusun 1576'lardaki seviyesine ancak ulaştığı görülmektedir. Sancaktaki gayrimüslim nüfus artışı dikkat çekicidir. 16. yüzyılın sonlarına doğru sadece güney nahiyelerindeki sekiz köyde varlığı görünen gayrimüslim nüfus 1831 sayımına göre hem Yozgat merkezde hem de özellikle Akdağ kazasında önemli artış gösterdi ve toplam sancak nüfusunun 1/6'ine çıktı. Gayrimüslim nüfus içerisinde Akdağ madenlerinde çalışmak üzere 1750'lerden sonra bölgeye intikal eden Ermeniler çoğunluğu oluşturmaktadır. Bu sebeple Akdağ kaza merkezinde orta büyüklükte iki kilise inşa edilmişti.

1840 sayımında Yozgat'ta dokuz mahalle kaydedilmiştir (Medrese, Taşköprü, Tekke, İstanbulluoğlu, Mutafoğlu, Köseoğlu, Tuzkaya, atak ve Nohutlu). Bu mahallelerde toplam 1504 Müslüman ve 650 gayrimüslim hanesi kayıtlıdır. Bu rakama mahallesi bilinmeyen 111 yabancı gayrimüslim hane ilve edildiğinde toplam 2265 hane elde edilir. Buna göre kasabanın nüfusu 11.000 civarındadır. İngiliz kaptanı Fred Burnaby'nin 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi öncesine ait seyahat notlarında Yozgat'ta yaklaşık 10.000 nüfus bulunduğu yazılıdır. 1299 (1882) tarihli salnameye göre de Yozgat kasabasının nüfusu toplam 39.346'ya çıkmıştır. Bu nüfusun 34.511'i Müslüman, 378'i Rum, 4019'u Ermeni, 312'si Protestan ve 126'sı diğer gayrimslimdir. Nüfustaki bu ani artış Osmanlı-Rus harbinin yol açtığı g dalgasından kaynaklanmıştır. 1878'de Yozgat 6000 eve ve 40.000 nüfusa sahipti. Sancağın toplam nüfusu da 260.000'e ulařmıřtı¹⁹. 1311 (1893-94) tarihli salnameye göre şehir merkezinde 3151 hane varken bu rakam 1910'da 3561'e çıktı. Bu veriye göre Kafkasya'dan gelen göçmenlerle artan nüfus bunların başka yerlere yerleştirilmesiyle 20.000 civarına düştü. *Kâmûsü'l-a'lm'a* göre (1898) Yozgat merkezde 15.000,  kaza,  nahiyeye ve 505 köyde yaşayan toplam nüfus da 172.250 kadardır (VI, 4812-4813). Sancak nüfusu I. Dünya Savaşı öncesinde de bu civarda idi. Ancak savaşın ikinci yılında Ermeni komitacılarının çevrede uyguladıkları zulüm ve baskı yüzünden i güvenlik sebebiyle bölgedeki Ermeni nüfusun tehcire tâbi tutulması neticesinde Yozgat Merkez, Boğazlıyan ve Akdağmadeni kazalarında yaşayan Ermeni nüfusun tahliye edilmesi kararlaştırıldı. Bu tahliye ve tehcir esnasında yeterli güvenlik ve asayiş tedbirleri alınmadığı gerekçesiyle Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey, İstanbul'da yargılanarak idama mahkûm edildi (9 Nisan 1919). Tehcirle birlikte sancak nüfusu yaklaşık 1/6 oranında azaldı. Bu duruma savaş boyunca çeşitli cephelerde verilen kayıplar sebebiyle Türk nüfusundaki azalma da eklendiğinde Cumhuriyet'in başlarında bütün Türkiye'de olduğu gibi Yozgat'ta da ciddi bir nüfus kaybı görülür. Buna karşılık özellikle Kafkasya ve Balkanlar'dan gelen göçmen nüfus, iskân edilmemiş bölgelere yerleştirildi.

19 Yunus Koç, "Yozgat" *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 43, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 562.

ÇAPANOĞULLARI AİLESİ VE ŞEHRİN KURULUŞU*

Serkan POLAT**

Anadolu'nun genç şehirlerinden biri olarak değerlendirilen ve Osmanlı döneminde Bozok sancağı sınırları içerisinde yer alan Yozgat'ın kaderi Çapanoğulları ile birlikte değişmiştir. Tarihi vesikaların şahitlik ettiği kadarıyla 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar köy statüsünde olan Yozgat, Çapanoğulları'nın bölgede tanınıp etkilerini arttırmalarıyla gelişmiş ve şehir kimliği kazanmıştır. Yozgat'ın 16. ve 17. yüzyıllarda henüz şehir denilemeyecek vaziyette, on altı haneden müteşekkil bir köy statüsünde olduğunu gösteren çalışmalar da bunu teyit etmiştir¹. Bölgenin, Osmanlı öncesinde ne Selçuklu Devleti'nin ne de herhangi bir Anadolu beyliğinin idaresinde şehir merkezi statüsünde bulunması bahsedilen durumun temel gerekçesidir. Kentin kaderini etkileyen bu tespitin de tesiriyle Yozgat, Anadolu'nun diğer kadim şehirlerinin aksine, Osmanlı hâkimiyetine girmesinden 1700'lü yıllara gelinceye dek gerek nüfus gerekse de imar durumu bakımından gelişme gösterememiştir. Dolayısıyla bölgenin köylükten şehirlige geçiş süreci Çapanoğulları ile birlikte gerçekleşmiş ve aile üyeleri şehri, bir kentin ihtiyaç duyduğu eserlerle donatarak mamur hale getirmişlerdir.

Çapanoğulları'nın Yozgat şehri için ihtiva ettiği öneme ve günümüzde Yozgat civarında Bozok denildiği zaman akla ilk onların gelmesine rağmen aile üyelerinin kökenleri ve nereden geldikleri gibi en temel meseleler dahi tam manasıyla açıklığa kavuşturulamamıştır. Bu nedenle konuyla ilgili pek çok farklı görüş ortaya atılmıştır². Öyle ki bazı kimseler onların atadan dededen Yozgatlı olduklarına o kadar emin olmuşlar ya da öyle inanmak istemişler ki Ömer Ağa'nın mezar taşında yer alan "Bozgalı/Bozğalı" yazısını tahrip "Yozgadlı"ya dönüştürmeye çalışmışlardır³.

Yozgat şehrinin kurucuları ile ilgili bahsedilen belirsizliğe yol açan temel sorun, ana kaynaklar vasıtasıyla kimi sorulara cevap bulunamamasıdır. Aile hakkında bilgi sahibi olabilmek için gerçekleştirilen incelemeler esnasında pek çok noktada çıkmazla karşılaşmıştır. Özellikle Yozgat şeriyeye sicillerinin en erken tarihlisinin 19. yüzyılda

* Bu çalışma Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında 2017 yılında hazırlanan "Yenilikçi Bir Âyan: Çapanoğlu Süleyman Bey" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, ORCID: 0000-0003-0637-3345, Yozgat Bozok Üniversitesi, Tarih Bölümü, serkan.polat@bozok.edu.tr

1 Yunus Koç, XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağının İskân ve Nüfus Yapısı (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), 1, 18, 67.

2 Konuyla ilgili bk. Serkan Polat, *Yenilikçi Bir Âyan: Çapanoğlu Süleyman Bey* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2017), 42-46.

3 Süleyman Duygu, *Yozgat Tarihi ve Çapanoğulları* (İstanbul: Sayar Matbaası, 1953), 14.

tutulmuş olması ve bu yüzyılın öncesine ait sicillerin bulunamayışı önemli bir sorundur. Siciller başta olmak üzere 18. yüzyılın ilk yarısına ait kaynaklara yeterince ulaşılamaması konuyla ilgili kesin yargılara varılmasını zorlaştırmakta, bazı noktalarda ise imkânsız kılmaktadır. Ancak hemen belirtmek gerekir ki Çapanoğulları'nın ilk ortaya çıkışları konusunda yetersiz kalan arşivler, özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısıyla alakalı mevzularda oldukça cömert davranmaktadır. Arşivlerde Çapanoğulları ile ilgili ulaşılabilen 1726'ya ait⁴ en eski tarihli belge bu konuda örnek teşkil etmektedir. Benzer şekilde diğer vesikalar da ailenin bu bölgede 19. yüzyıl öncesi etkinlikleri hakkında zengin veriler sunmaktadır.

1. *Bir Hanedan Kurucusu: Çapar Ömer Ağa*

Çapanoğulları hanedanının kurucusu ve bilinen ilk ferdi Çapar Ömer Ağa'dır. Her ne kadar hakkında arşiv vesikalarında herhangi bir bilgiye tesadüf edilemese de kendisinden sonra gelen aile fertlerinin kurdukları vakıfların vakfiyeleri ve yaptırdıkları mimarî eserlerin kitabelerinde Ömer Ağa'nın ismine sıkça rastlanılmıştır. Hayatıyla ilgili malumat sahibi olmadığımız Ömer Ağa, H.1116 [M.1704-1705]'da vefat etmiş ve Çapanoğlu Büyük Camii içerisinde yer alan türbeye defnedilmiştir⁵.

Ömer Ağa hakkında elle tutulur sahih verilere ulaşılamamakla birlikte babasının 1686-1687'de Çorum'da müderrislik yaptığı ve isminin Abdülcabbar Efendi olduğu gibi teyide muhtaç kimi bilgiler mevcuttur. Yine bazı telif eserlerde Ömer Ağa'ya yüzünün görüntüsünden dolayı Çopur ya da ilerlemiş yaşından ötürü Çapar-Koca denildiği belirtilmiştir⁶.

Genel kabule göre Ömer Ağa'nın vefatının ardından Çapanoğulları ailesinin başına oğlu Ahmed Bey geçmiştir. Ancak incelemeler neticesinde Bozok bölgesinde Ahmed Bey'den önce 1726'da Mustafa Bey'in ismine tesadüf edilmiştir. Söz konusu Mustafa'nın Ahmed Bey'in oğlu olduğu düşünülse de Türk devlet geleneğinde aynı anda oğulun babadan daha üst bir görevde bulunması çok karşılaşılan bir durum değildir. Bu nedenle Mustafa'nın, Ahmed Bey'in kardeşi veya yeğeni olduğu ya da Ahmed Bey'in bu dönemde tespit edilemeyen daha mühim bir vazifeyi ifa ettiği gibi ihtimaller de göz önünde bulundurulmalıdır. Kısa bir süre Bozok sancağı voyvodası ve akabinde mütesellimi olarak görev yapan Mustafa Bey, bu süreçte kimi seferlerde görevlendirilmiştir⁷. 1736'dan sonra ise kendisiyle ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamazken Bozok havalisinde artık Ahmed Bey dönemi başlamıştır.

4 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Mühimme Defteri (MD)*, Defter Numarası (no.) 133, Sayfa (s.) 165, Hüküm (hkm.) 1083, Evâsıt-ı Muharrem 1139 [7-17 Eylül 1726].

5 Mezar taşı için bk. Hakkı Acun, *Tüm Yönleri İle Çapanoğulları ve Eserleri* (İstanbul: TBMM Millî Saraylar Yayınları, 2016), 236; Polat, *Süleyman Bey*, 497.

6 Abdi-zâde Hüseyin Hüsameddin Yasar, *Amasya Tarihi*, 4. Cilt Zeyl, yay. haz. Mesut Aydın-Güler Aydın, 78; Duygu, *Çapanoğulları*, S, 14; Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Âyanlıkları Ele Geçirîşleri ve Büyük Hânedânlıkların Kuruluşu." *Belleten*, C. XLII, S. 168, Ekim, (1978): 701.

7 BOA, *İbnülemin Tasnifi (İE)*. *Şükr ü Şikâyet (ŞKRT)*, S/440, Evâhir-i Rebîü'l-âhir 1139 [15-24 Aralık 1726]; BOA, MD, no. 133, s. 378, hkm. 1246, Evâhir-i Rebîü'l-âhir 1139 [15-24 Aralık 1726]; BOA, *İE. ŞKRT*, S/440, 8 Safer 1141 [13 Eylül 1728]; BOA, MD, no. 135, s. 290, hkm. 1015, Evâsıt-ı Şa' bân 1141 [11-21 Mart 1729]; BOA, MD, no. 135, s. 403, hkm. 1385, Evâsıt-ı Muharrem 1142 [5-15 Ağustos 1729]; BOA, MD, no. 136, s. 378, hkm. 1647, Evâsıt-ı Ramazân 1143 [19-29 Mart 1731]; BOA, MD, no. 142, s. 98, hkm. 517, Evâ'il-i Safer 1149 [11-20 Haziran 1736]; Duygu, *Çapanoğulları*, 18; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Çapan Oğulları." *Belleten*, C. XXXVIII, S. 150, Nisan, (1974): 218, 219; Özcan Mert, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Çapanoğulları* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980), 25, 26; Polat, *Süleyman Bey*, 52-55.

2. Maktul Bir Hanedan Mensubu: Çapanoğlu Ahmed Paşa

Ömer Ağa'nın ardından Çapanoğulları hanedanının ön plana çıkması ve bölgede güç kazanmaya başlaması Ahmed Bey döneminde gerçekleşmiştir. Ahmed Bey, 1732'de iltizamla uhdesine verilen Mamalu Türkmenleri mukataası voyvodalığı göreviyle devlet hizmetine adım atmış, 1741'de ise Bozok sancağı voyvodası olarak anılmıştır⁸. Muharebeler ve eşkiyayla mücadele başta olmak üzere kritik dönemlerde devlete önemli hizmetlerde bulunmasının da tesiriyle gücünü artıran Ahmed Bey, sadakati sayesinde yetki alanını genişletmeyi başarmıştır. Bu noktada devletin güvenliğini tehdit eden gelişmelerin bertarafı hususunda yadsınamaz katkısı olmuş, Osmanlı Devleti'nin eşkiyayla mücadelede yararlandığı kimselerin arasında yer alarak bu amaçla pek çok defa görevlendirilmiştir. Hizmetlerinin karşılığını yeni görevlere getirilerek alan Ahmed Bey, 1745'te Bozok sancağı mütesellimi sıfatıyla anılırken aynı zamanda *Dergâh-ı Mu'alla Kapıcıbaşılığı* payesiyle taltif edilmiş, 1752'de ise Tokat voyvodası olmayı başarmıştır⁹.

Osmanlı yönetimi ile takip ettiği uyumlu politikaya rağmen Ahmed Bey hakkında zaman zaman İstanbul'a şikâyetler ulaşmıştır¹⁰. Ancak bölgede güçlü bir idareciye ihtiyaç duyulmasının yanı sıra başkente, et konusunda yaşanan darlığa son verilebilmesi adına koyun ve taşımacılıkta istifade edilmesi gayesiyle deve göndermesi Ahmed Bey'in gözden çıkarılmasına engel olmuştur. Bu düşüncenin neticesinde Ahmed Bey Bozok sancağını, mütesellimlik görevinden on yıl kadar sonra bu defa voyvodalık ve malikâne üzere tasarruf etmeye başlamıştır¹¹. Ayrıca 1758'de Yeniil hasası mukataası voyvodalığını uhdesine aldığı¹² gibi 1760'ta da kariyerindeki en önemli göreve yükselerek Rumeli Beylerbeyliği payesi ve Mîr-i Mîrânlık rütbesiyle Sivas valisi yapılmıştır. Söz konusu görevlendirmeye "beylikten" "paşalığa" terfi eden Çapanoğlu Ahmed, valilik görevini yaklaşık iki yıl icra etmiş ve ardından eski Anadolu Valisi Vezir Silahdar Mehmed Paşa'ya devretmiştir. Bu görevden sonra da

- 8 BOA, MD, no. 139, s. 52, hkm. 162, Evâ'il-i Receb 1145 [18-27 Aralık 1732]; BOA, MD, no. 139, s. 54, hkm. 166, Evâ'il-i Receb 1145 [18-27 Aralık 1732]; *Kayseri Şer'iyye Sicilleri (KŞS)*, no. 133, s. 215, 216, belge no. 502, Evâhir-i Receb 1154 [1-11 Ekim 1741]; Duygu, *Çapanoğulları*, 15; Uzunçarşılı, "Çapan Oğulları", 216; Özkaya, "Hânedânlıkların Kuruluşu", 702, 703; Mert, *Çapanoğulları*, 26.
- 9 BOA, MD, no. 139, s. 54, hkm. 166, Evâ'il-i Receb 1145 [18-27 Aralık 1732]; KŞS, no. 133, s. 274, 275, belge no. 604, Evâhir-i Şa'bân 1154 [31 Ekim-9 Kasım 1741]; KŞS, no. 133, s. 288, 289, belge no. 625, Evâsıt-ı Safer 1155 [16-26 Nisan 1742]; BOA, MD, no. 148, s. 219, 220, hkm. 745, Evâsıt-ı Safer 1155 [16-26 Nisan 1742]; BOA, MD, no. 148, s. 220, hkm. 746, Evâsıt-ı Safer 1155 [16-26 Nisan 1742]; KŞS, no. 133, s. 265, 266, belge no. 584, Evâsıt-ı Safer 1155 [16-26 Nisan 1742]; KŞS, no. 133, s. 271, 272, belge no. 601, Evâhir-i Safer 1155 [26 Nisan-5 Mayıs 1742]; KŞS, no. 133, s. 290, 291, belge no. 627, 10 Cemâziye'l-evvel 1155 [13 Temmuz 1742]; BOA, MD, no. 149, s. 12, hkm. 48, Evâ'il-i Cemâziye'l-evvel 1155 [4-13 Temmuz 1742]; BOA, MD, no. 149, s. 47, hkm. 164, Evâ'il-i Cemâziye'l-âhir 1155 [3-12 Ağustos 1742]; BOA, MD, no. 149, s. 48, hkm. 166, Evâ'il-i Cemâziye'l-âhir 1155 [3-12 Ağustos 1742]; BOA, MD, no. 152, s. 29, 30, hkm. 111, Evâ'il-i Ramazân 1158 [27 Eylül-6 Ekim 1745]; BOA, MD, no. 152, s. 30, hkm. 116, Evâ'il-i Ramazân 1158 [27 Eylül-6 Ekim 1745], suret; BOA, MD, no. 152, s. 34, hkm. 142, Evâsıt-ı Ramazân 1158 [6-16 Ekim 1745]; BOA, MD, no. 155, s. 330, hkm. 1237, Evâhir-i Zi'l-kâ'de 1165 [29 Eylül-9 Ekim 1752]; Duygu, *Çapanoğulları*, 15; Uzunçarşılı, "Çapan Oğulları", 216, 217; Özkaya, "Hânedânlıkların Kuruluşu", 703, 704, 711; Mert, *Çapanoğulları*, 26, 27, 29.
- 10 BOA, MD, no. 157, s. 155, hkm. 473, Evâhir-i Ramazân 1168 [30 Haziran-10 Temmuz 1755]; BOA, MD, no. 157, s. 155, hkm. 474, Evâhir-i Ramazân 1168 [30 Haziran-10 Temmuz 1755]; BOA, C. *Adliye (ADL)*, 80/4834-1, Evâhir-i Ramazân 1168 [30 Haziran-10 Temmuz 1755]; BOA, C. *ADL*, 80/4834-2, Evâhir-i Ramazân 1168 [30 Haziran-10 Temmuz 1755]; BOA, MD, no. 157, s. 155, hkm. 475, Evâ'il-i Zi'l-kâ'de 1168 [9-18 Ağustos 1755]; Duygu, *Çapanoğulları*, 15; Mert, *Çapanoğulları*, 28.
- 11 BOA, MD, no. 157, s. 140, 141, hkm. 443, Evâhir-i Şevvâl 1168 [30 Temmuz-8 Ağustos 1755]; BOA, C. *Maliye (ML)*, 575/23566.
- 12 Yeniil voyvodalığı, H.1172 [M.1758-1759]'den H.1176 [M.1762-1763]'ya gelinceye kadar Ahmed Bey'in uhdesinde bulunmuştu. Bk. BOA, MD, no. 162, s. 55, hkm. 136, Evâsıt-ı Rebiü'l-evvel 1174 [20-30 Ekim 1760]; BOA, MD, no. 162, s. 256, hkm. 725, Evâsıt-ı Rebiü'l-evvel 1175 [9-19 Ekim 1761]; BOA, C. *Dahiliye (DH)*, 304/15184, Evâsıt-ı Şa'bân 1177 [13-23 Şubat 1764]; BOA, C. *ADL*, 84/5078, Evâ'il-i Zi'l-kâ'de 1177 [2-11 Mayıs 1764]; Mert, *Çapanoğulları*, 29.

eşkırayla mücadelede devletin yanında yer alması ve gerektiğinde devlete destek vermesi sayesinde Çorum ve Niğde sancakları mutasarrıflıkları arpalık suretiyle¹³ yine kendisine tevcih edilmiştir.

Gücünü ve etkisini gün geçtikçe artırması sonucunda pek çok yerde nüfuz alanı oluşturan Ahmed Paşa, bu vaziyetin de tesiriyle Osmanlı yönetimine taleplerini kabul ettirebileceğini düşünmüş ancak işler onun için yolunda gitmemiştir. Hakkındaki şikâyetlerin arttığı bir dönemde, tevcihat zamanından önce İstanbul'dan kendisine bir mansıp istemesi, Mühürdarı Süleyman Ağa'nın da şifahen Maraş eyaletinin Paşa'ya verilmesini rica etmesi¹⁴ Ahmed Paşa'nın katline giden süreci başlatmıştır. Söz konusu tutumun neticesinde Paşa'nın idamı kararını alan devlet, infaz görevini Sivas Valisi Feyzullah Paşa ile Abaza Mehmed Ağa'ya vermiş ve 1765'te idamın gerçekleşmesiyle¹⁵ Ahmed Paşa dönemi kapanmıştır.

Osmanlı yönetimi, idam hadisesinin ardından Ahmed Paşa'nın servetinin müsaderesi konusunu gündeme almıştır¹⁶. Zira Paşa, hayattayken tasarruf ettiği pek çok mukataa¹⁷ sayesinde külliyetli nakit, altın, değerli eşya ve hayvan sahibi olmuştur. Bu serveti kaybetmek istemeyen aile üyelerinin Paşa'nın muhalefâtını saklamakta başarısız olmaları ve bunların görevliler tarafından ortaya çıkarılmasından sonra eşyalardan bir kısmı İstanbul'a gönderilmiş, bir kısmı satılmış, bir kısmı ise Çapanoğulları'na iade edilmiştir¹⁸.

Ahmed Paşa, devlet nezdinde artan itibarıyla birlikte yaşadığı yer olan Yozgat'ı klasik bir Türk İslam şehrine dönüştürmek üzere bazı adımlar atmıştır. Yozgat'ın modern bir kent kimliğine kavuşması için ilk yatırımların yapıldığı bu dönemde öncelikle şehirleşme

- 13 BOA, MD, no. 162, s. 83, hkm. 203, Evâhîr-i Rebîü'l-âhîr 1174 [29 Kasım-8 Aralık 1760]; BOA, MD, no. 162, s. 88, 89, hkm. 223, Evâhîr-i Rebîü'l-âhîr 1174 [29 Kasım-8 Aralık 1760]; BOA, MD, no. 162, s. 89, hkm. 225, Evâhîr-i Rebîü'l-âhîr 1174 [29 Kasım-8 Aralık 1760]; BOA, MD, no. 162, s. 90, hkm. 227, Evâhîr-i Rebîü'l-âhîr 1174 [29 Kasım-8 Aralık 1760]; BOA, MD, no. 162, s. 363, 364, hkm. 1034, Evâ'il-i Şevvâl 1175 [25 Nisan-4 Mayıs 1762]; BOA, MD, no. 163, s. 119, hkm. 308, Evâhîr-i Şevvâl 1176 [4-13 Mayıs 1763]; BOA, MD, no. 163, s. 346, hkm. 936, Evâ'il-i Şevvâl 1177 [3-12 Nisan 1764]; Duygu, *Çapanoğulları*, 16; Uzunçarşılı, "Çapan Oğulları", 217; Özkaya, "Hânedânlıkların Kuruluşu", 705; Saim Savaş, "XVIII. Asırda Sivas'ta Bir Âyan Ailesi Zaralızâdeleler." *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. VIII, (1993): 88, 89. Ahmed Paşa'ya bu görevin verilme tarihiyle ilgili farklı kayıtlar mevcuttur. Görev tevcih tarihi bir belgede 7 Rebîü'l-âhîr 1174 [16 Kasım 1760], diğer bir belgede ise 27 Rebîü'l-âhîr 1174 [6 Aralık 1760] olarak belirtilmiştir. Bu durumda ya ilk belgede 20 yazılmadan sadece 7 yazılmış ya da daha sonraki belgeye sehvan 20 eklenmiştir. Bk. BOA, MD, no. 162, s. 83, hkm. 203, Evâhîr-i Rebîü'l-âhîr 1174 [29 Kasım-8 Aralık 1760]; BOA, MD, no. 162, s. 89, hkm. 225, Evâhîr-i Rebîü'l-âhîr 1174 [29 Kasım-8 Aralık 1760]. Öte yandan Ahmed Paşa'nın aldığı görevin tarihini Süreyya Cemâziye'l-evvel 1147 [Eylül-Ekim 1734], Mert 1761 ve Hüseyin Hüsameddin Cemâziye'l-evvel 1174 [Aralık 1760-Ocak 1761] olarak göstermektedir. Bk. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani Yâhûd Tezkire-i Meşâhîr-i Osmaniyye*, C. 1, (İstanbul: Matbaa-i Âmiri, 1308), 258; Abdî-zâde Hüseyin Hüsameddin Yasar, *Amasya Tarihi*, 4. Cilt Zeyl, 49; Mert, *Çapanoğulları*, 29-31.
- 14 BOA, *Ali Emîri (AE). III.Mustafa (SMST.III)*, 309/24784, 24 Şevvâl 1178 [16 Nisan 1765].
- 15 BOA, MD, no. 164, s. 210, hkm. 851, Evâ'il-i Şevvâl 1178 [24 Mart-2 Nisan 1765]; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, C. 1, 258; Abdî-zâde Hüseyin Hüsameddin Yasar, *Amasya Tarihi*, 4. Cilt Zeyl, 53; Duygu, *Çapanoğulları*, 17; Uzunçarşılı, "Çapan Oğulları", 217, 218; Mert, *Çapanoğulları*, 32.
- 16 BOA, MD, no. 164, s. 214, hkm. 863, Evâhîr-i Şevvâl 1178 [12-21 Nisan 1765]; Mert, *Çapanoğulları*, 32.
- 17 BOA, C.ADL, 104/6214, 25 Şevvâl 1178 [17 Nisan 1765]; BOA, C.ML, 578/23738, 25 Şevvâl 1178 [17 Nisan 1765].
- 18 BOA, *Bâb-ı Defteri Başmuhasebe Muhallefât Halifelîği Kalemî Defterleri (D.BŞM.MHF.d)*, no. 12682, Çapanoğlu Ahmed Paşa'ya ait muhalefât defteri, katalog tarihi 1172 [1758-1759]; BOA, MD, no. 164, s. 214, hkm. 863, Evâhîr-i Şevvâl 1178 [12-21 Nisan 1765]; BOA, MD, no. 164, s. 214, hkm. 864, Evâhîr-i Şevvâl 1178 [12-21 Nisan 1765]; BOA, *Bâb-ı Defteri Başmuhasebe Muhallefât Halifelîği (D.BŞM.MHF)*, 50/34, Evâ'il-i Zi'l-hicce 1178 [22-31 Mayıs 1765]; BOA, *D.BŞM.MHF*, 50/34, 9 Zi'l-hicce 1178 [30 Mayıs 1765]; BOA, *D.BŞM.MHF*, 50/34, 11 Zi'l-hicce 1178 [1 Haziran 1765]; BOA, *D.BŞM.MHF*, 50/46, Gurre-i Muharrem 1179 [20 Haziran 1765]; BOA, C.ML, 38/1747, 2 Muharrem 1179 [21 Haziran 1765]; BOA, C.ML, 747/30415, 25 Cemâziye'l-evvel 1179 [9 Kasım 1765]. Muhallefât defteri ve Paşa'nın muhalefâtının kaçırılmaya çalışılması süreci hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Serkan Polat, "Çapanoğlu Ahmed Paşa'nın Muhallefâtı." *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl: 8, S. XXIV, (2015), ss. 85-120.

kapasitesini artırmak düşüncesiyle civardaki nitelikli nüfusu buraya yerleştirme politikasını benimsemiştir. Ardından da şehirde ihtiyaç duyulan yapıları inşa ettirmeye başlamıştır¹⁹. Bu bağlamda yörenin imarı için medrese ve kütüphane gibi eğitim ve kültür kurumları²⁰, hamam ve çeşme²¹ gibi sivil mimari eserler ile Osmanlı mahallesinin en temel mimarî yapısı olan mescit²² gibi dini kurumların teşekkülünü sağlamıştır.

Söz konusu yapıların oluşturulması ile birlikte şehir, mekânsal anlamda günümüzdeki merkez ile aşağı yukarı aynı noktada gelişme göstermiştir. Bu sürecin önemli yapılarından biri niteliğindeki Ahmed Paşa'nın H.Safer 1167 [M.Kasım-Aralık 1753]'de yaptırdığı yirmi oda ve bir derslikten ibaret Demirli Medresesi ve Kütüphanesi, daha sonra inşa edilecek olan Büyük Camii'nin birkaç yüz metre uzağında konumlanmıştır. Ancak söz konusu caminin Paşa'nın vefatından sonra yapıldığı göz önünde bulundurulduğunda daha önce bu alanda farklı yapıların yer aldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Ahmed Paşa'nın bahsedilen eseri, kendi konağı ve yine kendisinin yaptırdığı mescit ile aynı avluda yer almıştır²³. Yozgat'ın imarı adına atılan bu adımlar, Paşa'nın idamının ardından yerine geçen çocukları tarafından devam ettirilmiş ve böylece süreç içerisinde yeni eserler kentin daha da gelişmesini sağlamıştır.

3. *Bahtsız Bir Mutasarrıf: Çapanoğlu Mustafa Bey*

“... ettiler kâfir gulâmı füc’eten kâsd ana
fi’l-hakika zât-ı pâki oldı şehid-i ümerâ...”²⁴

Ahmed Paşa'nın Osmanlı yönetimi tarafından idamı sonrasında aile üyeleri bölgedeki etkilerini devam ettirebilmeyi, dolayısıyla babalarının bir idareci olarak yönetme yetkisini devralabilmeyi amaçlamışlardır. Büyük evlat Mustafa Bey bu gayeyle çeşitli girişimlerde bulunsa da Osmanlı yönetimi, Çapanoğulları'nın gücünü kırmak adına sancağın idaresini bölge dışından kimselere vermeyi tercih etmiştir²⁵. Ancak özellikle yerliden olmayan görevlilerle bölgede asayişin temini²⁶ ve sefer lojistiği gibi konularda başarılı olunamaması kısa süre sonra ibrenin tekrar Çapanoğulları'na dönmesini ve Mustafa Bey'in 1768'de Bozok sancağı mütesellimi olarak devlet nezdinde görev almaya başlamasını sağlamıştır. Mustafa Bey ile birlikte Çapanoğulları'nın tekrar ön plana çıkmalarında bölgede vuku bulan eşkıyalık olaylarına bir türlü son verilememesi önemli bir etkidir. Bahsedilen sorun, devletin

19 Duygu, *Çapanoğulları*, 5.

20 BOA, C. *Maarif* (MF), 32/1575, Evâhîr-i Safer 1207 [7-16 Ekim 1792]; *Yozgat Demirli Medresesi Kütüphanesi Müfredat Defteri*, Çapanoğulları Ailesi Özel Arşivi, 36. Ahmed Paşa kurmuş olduğu bu kütüphaneye kendisi de kitap vakfetmiştir. Bk. Serkan Polat, “Unutulan Bir Kütüphanenin İzinde: Yozgat Demirli Medresesi Kütüphanesi.” *Tarihçi*, Cilt 1, Sayı 2, Mayıs (2021): 109-150. Medrese kitabesi günümüzde 2836 envanter numarasıyla Yozgat Etnografya Müzesi'nde sergilenmektedir.

21 Çeşme kitabesine ebced hesabıyla “*geldi atşâna kifayet denlu su*” yazılmak suretiyle H.1166 [M.1752-1753] tarihi düşünülmüştür. Bk. Yozgat Etnografya Müzesi, Envanter No: 2838.

22 BOA, C.MF, 29/1441, 12 Cemâziye'l-evvel 1207 [26 Aralık 1792]; BOA, C.MF, 29/1441, arz ve üzerine hat.

23 BOA, D.BŞM.MHFd, no. 12682, s. 3, Çapanoğlu Ahmed Paşa'ya ait muhalefât defteri, katalog tarihi 1172 [1758-1759]; 1316 *Senesi Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1. Defa-3: 864, 865; Taha Niyazi Karaca, “Yozgat Eğitim Tarihine Katkı.” *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 17 (2004/2): 140; Polat, “Ahmed Paşa'nın Muhalefâtı”, 99, 118; Polat, “Demirli Medresesi”, 110, 111.

24 Çapanoğlu Mustafa Bey'e ait mezar taşı kitabesi.

25 BOA, C.ML, 38/1747, 2 Muharrem 1179 [21 Haziran 1765]; BOA, C.DH, 152/7576, Evâhîr-i Safer 1179 [8-17 Ağustos 1765]; BOA, MD, no. 164, s. 280, hkm. 1111, Evâhîr-i Safer 1179 [8-17 Ağustos 1765]; BOA, MD, no. 165, s. 14, hkm. 34, Evâhîr-i Safer 1180 [28 Temmuz-6 Ağustos 1766]; BOA, MD, no. 165, s. 84, hkm. 235, Evâsıt-ı Cemâziye'l-âhîr 1180 [13-23 Kasım 1766]; Duygu, *Çapanoğulları*, 17, 18; Mert, *Çapanoğulları*, 33, 34; M. Faruk Karacaoğlu, *1765-1768 Yılları Arasında Konya'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (59 Numaralı Konya Şer'îye Siciline Göre)* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2008), 387, 474.

26 BOA, MD, no. 165, s. 256, hkm. 883, Evâhîr-i Rebîü'l-âhîr 1181 [15-24 Eylül 1767]; BOA, MD, no. 165, s. 256, hkm. 884, Evâsıt-ı Ramazân 1181 [30 Ocak- 9 Şubat 1768].

hassasiyetle yaklaştığı konuların başında geldiği için süreç içerisinde mutasarrıflar bölgeye dışarıdan atansalar da Mustafa Bey, Bozok sancağı mütesellimi kalmayı başarmıştır²⁷.

Mustafa Bey'in bir mütesellim olarak eşkiyayla mücadelede sergilediği başarı sayesinde²⁸ Çapanoğulları devlet nezdinde tekrar itibar kazanmaya ve bölgede güçlerini artırmaya başlamışlardır. Bunun semeresi olarak *Silahşor* unvanı aldığı anlaşılan Mustafa Bey'e, 11 Mayıs 1768'de bu defa *Dergâh-ı Âli Kapıcıbaşılığı* unvanı verilmiştir²⁹. Ailenin artan gücünden yararlanan Mustafa Bey'in kardeşi Selim Bey de Ekim 1769'da Sivas sancağı mütesellimi olmuş fakat Başağası Ahmed'in yağma olayına karışması nedeniyle Nisan 1770'te görevinden azledilmiştir. Yaklaşık bir yıl sonra ise Sarım İbrahim Paşa'ya vermesi gerekirken zimmetinde kalan parayla hayatını kaybetmiştir³⁰.

Aldığı görevlerin sayısı günden güne artan Mustafa Bey, Eylül 1770'te Sivas sancağı mütesellimi olarak kayıtlara geçmiştir. Mayıs 1771³¹ ve Şubat 1774 tarihlerinde tekrar Sivas sancağı mütesellimi tayin edilse³² de aynı yıl içerisinde anılan göreve Mehmed Said Bey getirilmiştir³³. Öte yandan Yeniül hası voyvodalığıyla birlikte Bozok sancağı mutasarrıflığı görevleri 1772'den itibaren yine kendisine tevcih edilen Mustafa Bey'e³⁴ 1773'te Kayseri³⁵, 1775'te ise Çankırı sancakları mütesellimlikleri³⁶ verilmiştir. Söz konusu vazifelerin dışında *Surre-i Hümayun Eminliği* görevini bir süre yürüttüğü anlaşılan³⁷ ve kendisiyle birlikte ailenin diğer üyelerinin devlet nezdinde itibar sahibi olabilmelerine çalışan Mustafa Bey'in talebi

- 27 BOA, MD, no. 165, s. 346, hkm. 1096, Evâsıt-ı Ramazân 1181 [30 Ocak-9 Şubat 1768]; BOA, MD, no. 166, s. 30, hkm. 42, Evâ'il-i Rebi'ül-evvel 1182 [16-25 Temmuz 1768]; BOA, C.DH, 314/15693, Evâsıt-ı Şevvâl 1182 [17-27 Şubat 1769]; BOA, MD, no. 166, s. 156, hkm. 339, Evâhir-i Şa'bân 1183 [19-28 Aralık 1769]; Duygu, *Çapanoğulları*, 17, 18; Uzunçarşılı, "Çapan Oğulları", 220; Mert, *Çapanoğulları*, 35, 37.
- 28 BOA, MD, no. 165, s. 381, 382, hkm. 1224, Evâhir-i Zi'l-kâ'de 1181 [8-18 Nisan 1768]; BOA, MD, no. 165, s. 382, hkm. 1225, Evâhir-i Zi'l-kâ'de 1181 [8-18 Nisan 1768]; suret; BOA, MD, no. 166, s. 56, hkm. 96, Evâ'il-i Cemâziye'l-evvel 1182 [13-22 Eylül 1768]; BOA, MD, no. 166, s. 56, hkm. 96, Evâ'il-i Cemâziye'l-evvel 1182 [13-22 Eylül 1768], suret.
- 29 *Dergâh-ı Âli Kapıcıbaşı Ağalar Defteri, Zi'l-hicce 1142/Gurre-i Şevvâl 1194 [Haziran-Temmuz 1730/30 Eylül 1780]*, Birinci Abdülhamid Devrinde Yazılmış Olduğu Anlaşılan Bir Mecmuadan İstisnah Edilmiştir, Müstensih: Osman Ferit Sağlam (Ankara: TTK Kütüphanesi, Yazma No. 204, 1948), 3; Mert, *Çapanoğulları*, 36. Uzunçarşılı bu tarihi 6-16 Şubat 1770 olarak vermiştir. Bk. Uzunçarşılı, "Çapan Oğulları", 220, 221.
- 30 BOA, AE. SMST.III, 316/25381, Gurre-i Zi'l-kâ'de 1183 [26 Şubat 1770]; BOA, C.DH, 246/12272, Evâsıt-ı Ramazân 1184 [28 Aralık 1770-7 Ocak 1771]; BOA, C.DH, 246/12272, Süleymanlı Kadısı İbrahim'in Evâsıt-ı Ramazân 1184 [28 Aralık 1770-7 Ocak 1771] tarihli arzı; BOA, C.DH, 246/12272, 7 Zi'l-kâ'de 1184 [22 Şubat 1771]; BOA, C.ML, 550/22621, Evâhir-i Zi'l-kâ'de 1184 [7-17 Mart 1771]; BOA, C.ML, 550/22621, *Dergâh-ı Âli Müteferrikalarından Mahmud'un tahrirâtı*; BOA, C.ML, 550/22621, arz; BOA, C.ML, 550/22621, 28 Zi'l-hicce 1184 [14 Nisan 1771]; Abdî-zâde Hüseyin Hüsameddin Yasar, *Amasya Tarihi*, 4. Cilt Zeyl, 56; Mert, *Çapanoğulları*, 37.
- 31 BOA, C.ML, 751/30606, 14 Cemâziye'l-evvel 1184 [5 Eylül 1770]; BOA, C.ML, 751/30606, 6 Cemâziye'l-âhir 1184 [27 Eylül 1770]. Mustafa Bey'e Sivas mütesellimliği görevinin verilme tarihini Mert Mayıs 1771, Duygu ise 1773 şeklinde belirtmişlerdir. Ancak Mustafa Bey'in Eylül 1770'te bu görevde olması tevcihin daha önce gerçekleştiğini göstermektedir. Bk. Duygu, *Çapanoğulları*, 19; Mert, *Çapanoğulları*, 38.
- 32 BOA, C.DH, 245/12246, 20 Zi'l-kâ'de 1187 [2 Şubat 1774].
- 33 BOA, MD, no. 169, s. 108, 109, hkm. 188, Evâhir-i Cemâziye'l-evvel 1188 [29 Temmuz-8 Ağustos 1774].
- 34 Mert, *Çapanoğulları*, 39. Süreyya ve Uzunçarşılı bunu H.1191 [M.1777-1778] olarak vermektedirler. Bk. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. 1, 258; Uzunçarşılı, "Çapan Oğulları", 221.
- 35 KŞS, no. 155, s. 79, 80, belge no. 210, 14 Cemâziye'l-âhir 1187 [2 Eylül 1773]; Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyanlık* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994), 133.
- 36 BOA, MD, no. 166, s. 431, 432, hkm. 971, Evâhir-i Şevvâl 1189 [14-23 Aralık 1775]; Duygu, *Çapanoğulları*, 19; Mert, *Çapanoğulları*, 40.
- 37 Mustafa Bey, 16-26 Eylül 1774'te bu görevde bulunsa da göreve atanması muhtemelen biraz daha erken olmuştu. Zira bu belge göreve atanma berâtı niteliğinde değildir. Diğer taraftan 24 Nisan 1775'te de görevini devam ettirmekteydi. Bk. BOA, C. *Evkaf (EV)*, 484/24500, Konya Kaimmakamı Etmekcizâde Mehmed ile diğer görevlilere yazılan Evâsıt-ı Receb 1188 [16-26 Eylül 1774] tarihli hüküm; BOA, C.EV, 484/24500, Adana valisi ile diğer görevlilere yazılan Evâsıt-ı Receb 1188 [16-26 Eylül 1774] tarihli hüküm; BOA, AE. *I.Abdülhamid (SABH.I)*, 212/14040, rû'ûs-ı hümayun kaydı; Uzunçarşılı, "Çapan Oğulları", 221.

üzerine oğlu Ali Bey *Kapıcıbaşılık* unvanıyla³⁸, kendisi ise 16 Eylül 1774'te *Küçük Mirâhürük* (*Mirâhûr-ı Sani*) payesiyle taltif edilmiştir³⁹.

Mustafa Bey döneminde zuhur eden gelişmelerin başında Caniklizâdeler ile fiili çatışmaya dönüşen anlaşmazlık gelmektedir. Samsun ve çevresi merkez olmak üzere geniş bir nüfuz sahasına sahip Caniklizâdeler, süreç içerisinde Çapanoğulları'nın etki alanlarındaki Amasya ve Sivas gibi yerlere kendi ailelerinden görevliler tayin etmeye çalışarak⁴⁰ buralarda iktidarlarını kurmayı planlamışlardır. Dolayısıyla iki aile de bölgede birbirine karşı üstünlük kurmaya çalışmıştır. Mustafa Bey, bu mücadele sırasında Osmanlı Devleti'nin Caniklizâdeler lehine kimi tasarruflarda bulunması karşısında kendisine verilen emirlerin yerine getirilmesinde pasif davranmıştır. Onun bu tepkisinin farkında olan Osmanlı yönetimi ise denge politikasını elden bırakmayarak Mustafa Bey'i 20 Eylül 1777'de Kırşehir sancağı mütesellimi tayin etmiş⁴¹, böylece Çapanoğulları'nın gücendirilmemelerine önem vermiştir.

Osmanlı yönetiminin tüm önlemlerine rağmen Çapanoğulları ile Caniklizâdeler arasında yaşanan gerilimin gün geçtikçe artması ve nihayetinde çatışmaya dönüşmesi sonucunda zuhur eden vaziyet, bölgesel ölçekli mücadeleden çıkıp ülke güvenliğini ve padişah otoritesini ilgilendiren bir hal almıştır. Caniklizâdeler'in emirlere uymamaları karşısında tavrını Çapanoğulları lehine koyan Osmanlı yönetimi, hem bölgedeki ileri gelenleri hem de merkezî kuvvetleri Çapanoğulları'na destek vermekle görevlendirmiştir. Neticede Çapanoğulları'nın başını çektiği devlet destekli grup Caniklizâdeler'i bozguna uğratmıştır. Mustafa Bey'in bu mücadeleden kısa süre sonra genel kabule göre köleleri tarafından öldürülmesi ise Çapanoğulları için beklenmedik bir gelişme olmuştur⁴². Süleyman Bey'in başkente gönderdiği bir vesikada ağabeyi Mustafa Bey'in, Harem Kethüdası İsmail Ağa ile birlikte kaza sonucu öldüğünden bahsedilmiştir⁴³. Burada belirtilen kazanın Mustafa Bey'in köleleri tarafından öldürülmesi mi yoksa başka bir hadise mi olduğuyla ilgili detay verilmemiştir. Ancak Mustafa Bey'in mezar taşında köleleri tarafından öldürüldüğünün belirtilmesi⁴⁴ suikast hadisesini doğrular niteliktedir. Neticede Mustafa Bey'in ani vefatıyla birlikte Bozok havalisinin idaresi kardeşi Süleyman Bey'e geçmiş ve burada onun devri başlamıştır.

Bozok sancağının yöneticisi olduktan sonra babasının izinden giderek şehrin gelişimi yönündeki girişimleri devam ettiren Mustafa Bey Yozgat'ın imarına katkıda bulunmuştur. Nitekim sağlam bir şekilde günümüze ulaşan şehrin önemli simgelerinden Çapanoğlu Büyük Camii, Mustafa ve Süleyman Beyler tarafından iki ayrı tarihte birbirine bitişik inşa ettirilmiştir. Temeli Mustafa Bey döneminde atılan *Çapanoğlu Büyük Camii*'nin ilk kısmını

38 BOA, C.DH, 129/6440, 17 Muharrem 1188 [30 Mart 1774]; *Dergâh-ı Âli Kapıcıbaşı Ağalar Defteri*, 10.

39 BOA, C.DH, 336/16796, 10 Receb 1188 [16 Eylül 1774]; BOA, C.EV, 484/24500, Adana valisi ile diğer görevlilere yazılan Evâsıt-ı Receb 1188 [16-26 Eylül 1774] tarihli hüküm; Uzunçarşılı, "Çapan Oğulları", 221. Mert bu görevin 1775 başlarında verildiğini belirtmiştir. Bk. Mert, *Çapanoğulları*, 39, 40.

40 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani Yâhûd Tezkire-i Meşâhîr-i Osmaniyye*, C. 3 (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1311), 548; Yücel Özkaya, "Canikli Ali Paşa." *Belleter*, C. XXXVI, S. 144, Ekim, (1972): 483; Mert, *Çapanoğulları*, 40-44; Rıza Karagöz, *Canikli Ali Paşa* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003), 18-26.

41 BOA, C.DH, 273/13606, 20 Şa'bân 1191 [23 Eylül 1777]; Mert, *Çapanoğulları*, 41.

42 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, C. 1, 258; Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 2 (İstanbul: Matbaa-i Osmaniyye, 1309), 171, 172; Ahmed Vâsif Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, yay. haz. Mücteba İlgürel (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994), 279; Abdî-zâde Hüseyin Hüsameddin Yasar, *Amasya Tarihi*, 4. Cilt Zeyl, 64-66; Duygu, *Çapanoğulları*, 19-21; Uzunçarşılı, "Çapan Oğulları", 222-224; Özkaya, "Ali Paşa", 504; Mert, *Çapanoğulları*, 42-44, 46, 47; Karagöz, *Ali Paşa*, 19, 20, 93-98, 137.

43 BOA, MD, no. 184, s. 44, hkm. 106, suret üzerine 20 Rebiü'l-âhîr 1201 [9 Şubat 1787] tarihli denkeran.

44 Çapanoğlu Camii türbe kısmında yer alan mezar taşı kitabesinin iki satırında "*ettiler kâfir gulâmı füc'eten kâsd ana, fi'l-hakika zât-i pâki oldi şehid-i ümerâ*" yazmaktadır.

oluşturan İçeri Camii, H.1193 [M.1779-1780]'te⁴⁵ buradaki külliye'nin bir parçası olarak hayat bulmuştur. Böylece eski bir Selçuklu şehri kimliğine sahip olmadığı için ulu camiden mahrum olan Yozgat, Mustafa Bey'in inşa ettirdiği söz konusu mabetle bu eksiği gidermiştir. İçerisinde Çapanoğulları aile mensuplarına ait türbe bulunan camiye, şadırvan ve çeşme ilave ettiren Mustafa Bey, Aralık 1780'den sonra ise caminin güneydoğusunda vakfiyelerine göre tarihlendirilen çifte hamamın erkekler kısmını yaptırmıştır. Ayrıca caminin etrafında ve doğu yakasındaki caddenin iki yamacında konumlanan Tol (Tül) Çarşısı'daki dükkânlardan bir kısmı da onun tarafından oluşturulmuştur⁴⁶.

4. Sikkesiz Bir Hükümdar: Çapanoğlu Süleyman Bey

“... Devlete sadık sikkesiz bir hükümdar gibi tam serbesti ile hareket ederek icabında sedid icraatıyla etrafa kuvvetiyle hâkim olmuştur...”⁴⁷

Ahmed Paşa'nın oğlu, Mustafa Bey'in ise kardeşi olan Süleyman Bey Yozgat'ta dünyaya gelmiştir⁴⁸. Doğum tarihi, çocukluk dönemi ya da aldığı eğitim gibi hayatının ilk dönemleriyle ilgili detaylara ulaşılamamıştır. Ancak 1813'te, 70 yaşlarında vefat ettiği bilgisi göz önünde bulundurulduğunda 1743'e doğru dünyaya geldiği ve 39 yaşında hanedanın başına geçtiği düşünülmektedir. Ağabeyi Mustafa Bey'in 1782'de ölümüyle de Bozok sancağının yöneticisi konumuna yükselmiştir⁴⁹.

Osmanlı yönetimi, Mustafa Bey'in hayatını kaybetmesinin ardından Bozok sancağını kimin yönetmesi gerektiği hususunda karar vermekte zorlanmıştır. Zira Mustafa Bey'in adamı Gürünlü Mustafa Ağa, vefat hadisesinin ardından yönetimle temasa geçerek sancağın Mustafa Bey'in on beş yaşındaki oğlu Ali Bey'e verilmesini rica etmiştir. Böylece küçük yaşta olan Ali Bey'in görevlendirilmesi halinde onu kolaylıkla yönlendirebilmeyi ve kendi vaziyetini koruyabilmeyi tasarlamıştır. Bu teşebbüsü sırasında yönetimi ikna edebilmek için de Çapanoğlu Mustafa Bey'i hayır sahibi olarak zikretmiştir. Ancak bu izahatın tam aksi yönde kanaate sahip olan Sultan I. Abdülhamid, insanlara zulmeden Çapanoğlu Mustafa Bey'in fukaraya yardım ettiği iddiasının doğru olamayacağını, etmiş olsa dahi hayırlarının kabul olamayacağını dile getirmiştir. Sultan I. Abdülhamid ile aynı fikirde olan Sadrazam İzzet Mehmed Paşa, bu düşüncenin de tesiriyle sancağın idaresinin Çapanoğulları'ndan alınarak Bozok sakinlerinden Sungurzâde ya da Çapanoğlu Mustafa Bey'in Kâtibi Mühürdar İsmail Efendi'den birine verilmesini teklif etmiştir. Önerilen isimleri değerlendiren Sultan I. Abdülhamid seçimini Sungurzâde lehine yapmış ve vazifenin kendisine verilmesi yönündeki kararını bildirmiştir⁵⁰.

İstanbul, bir taraftan sancağın idaresinin kime verileceği meselesi üzerinde dururken diğer taraftan Mustafa Bey'in muhalefâtıyla ilgili girişimlerde bulunmuştur. Zira insanların arasında bu servetin 20-30 bin kese gibi hayli yüksek bir miktar olduğu söylentisi yayılmış

45 Mehmet Duru, “Yozgat Çapanoğlu Camii ve Vakfiyeleri.” *Vakıflar Dergisi*, S. 13, (1981), 71; Enis Karakaya, “Çapanoğlu Camii.” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 8 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993): 219; Acun, *Çapanoğulları ve Eserleri*, 139.

46 Hamza Keleş, *Vakfiyelerine Göre Yozgat Vakıfları (1400-1920)* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 1996), 125; Acun, *Çapanoğulları ve Eserleri*, 138, 141, 147, 164, 179, 190.

47 Uzunçarşılı, “Çapan Oğulları”, 250.

48 *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)*, no. 629, sıra: 210, s. 199, 23 Safer 1208 [30 Eylül 1793]; *Yozgat Şer'iyye Sicilleri (YŞS)*, no. 30, s. 93, belge no. 79, 23 Safer 1208 [30 Eylül 1793] tarihli vakfiye sureti.

49 Mert, *Çapanoğulları*, 65, 66; Polat, *Süleyman Bey*, 77.

50 BOA, AE. SABH.I, 15/1333, 14 Cemâziye'l-evvel 1196 [27 Nisan 1782]; BOA, AE. SABH.I, 15/1337, katalog tarihi 10 Receb 1203 [6 Nisan 1789]; Uzunçarşılı, “Çapan Oğulları”, 224, 225; Mert, *Çapanoğulları*, 47, 48.

ancak akrabaları sessiz kaldıkları için ortaya bir şey çıkarılamamıştı⁵¹. Bu vaziyetin de etkisiyle yönetim kademesinde sancağın idaresinin kime verileceği sorusu kısa süre sonra yanıt bulmuş ve idarenin, Çapanoğulları dışından kişilere verilmesi fikrinden vazgeçilerek muhallefât bedeli karşılığında Süleyman Bey'e tevcihi uygun bulunmuştur. Karar üzerine Süleyman Bey, üzerinde anlaşılan toplamda 3.800 keseyi bir sene içerisinde ödemek noktasında İstanbul'a söz vermiştir⁵². Böylece Osmanlı yönetimi ile yaptığı anlaşma neticesinde ağabeyi Mustafa Bey'in uhdesinde bulunan başta Bozok ve Çankırı sancakları olmak üzere mâl ve mukataaları 24 Nisan 1782'de malikâne suretiyle tasarrufuna almıştır. Ardından Yeniil hassı voyvodalığının da verilmesiyle Bozok ve Çankırı sancakları mutasarrıflığı ile Yeniil hassı voyvodalığı görevlerini yerine getirmeye başlamıştır⁵³.

Süleyman Bey, sancağın idaresini Mustafa Bey'in vefatının ardından devralsa da aslında daha ağabeyi hayattayken devlet hizmetinde bulunmuş ve bu sayede devlet tecrübesi kazanmıştır. Kendisine 1775'te *Dergâh-ı Âli Kapıcıbaşı*lığı unvanı tevcih edildikten⁵⁴ sonra 1779 yılı sonlarına doğru İstanbul'a çağrılan Mustafa Bey'in yerine Bozok sancağını vekâleten idare etmiştir⁵⁵. Çapanoğlu, yerine getirdiği vekâlet görevinin üzerinden çok geçmeden yeni bir görevlendirmeye Halep muhassıllığı mukataasından kalan bakayanın tahsili için Halep'e gönderilmiştir⁵⁶. Birkaç yıl sonra aynı yerde benzer amaçla bir daha görevlendirilse de görülen lüzum üzerine çok geçmeden bu görevden azledilmiştir⁵⁷.

Bozok sancağı mutasarrıflığının tevcihinden sonra Süleyman Bey'in adı bu kez surre emini arayışı sırasında gündeme gelmiştir. Sultan I. Abdülhamid'in görev için düşündüğü Süleyman Bey, özellikle yine Sultan I. Abdülhamid'in Çapanoğulları'na karşı sert açıklamaları dolayısıyla yönetime karşı temkinli davranmış ve bu nedenle teklif edilen görevden affını dilemiştir⁵⁸. Belirtilen gerekçeyle bir süre İstanbul'a karşı dengeli bir politika takip ettikten sonra Sultan III. Selim'in hükümdarlığıyla en etkili ve güçlü çağını yaşamaya başlamıştır. Bu dönemde mümkün mertebe devletin isteklerine uygun davranan Süleyman Bey, karşılığında Anadolu'nun pek çok yerinde nüfuz alanı oluşturmuştur. Ayrıca rayına giren münasebetin tesiriyle söylemler değişmiş ve Sultan III. Selim, "*ashâb-ı dirâyet ve sadâkatden olub nezd-i şâhânemde istikâmetin nümû-dâr*" demek suretiyle⁵⁹ Süleyman Bey'in sahip olduğu itibara dikkat çekmiştir.

- 51 BOA, AE. SABHI, 15/1337, katalog tarihi 10 Receb 1203 [6 Nisan 1789]; Uzunçarşılı, "Çapan Oğulları", 225.
- 52 BOA, AE. SABHI, 19/1682, 10 Cemâziye'l-evvel 1198 [1 Nisan 1784]; BOA, C.ML, 746/30367, 5 Cemâziye'l-âhir 1199 [15 Nisan 1785]; BOA, AE. SABHI, 19/1680, 5 Rebiü'l-âhir 1200 [5 Şubat 1786]; BOA, AE. SABHI, 19/1687, katalog tarihi 10 Receb 1203 [6 Nisan 1789]; BOA, C.ML, 277/11398, tezkerenin 21 Şa'bân 1200 [19 Haziran 1786] de verildiği belirtilmiştir; Uzunçarşılı, "Çapan Oğulları", 226, 227; Mert, *Çapanoğulları*, 48. Cevdet, muhallefâtın 3.500 kese ödemek koşuluyla verildiğini dile getirmiştir. Bk. Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 2, 172.
- 53 *Çankırı Şer'iyye Sicilleri (ÇŞS)*, no. 17, s. 8, belge no. 18, 19 Cemâziye'l-evvel 1196 [2 Mayıs 1782]; ÇŞS, no. 17, s. 36, 37, belge no. 52, 3 Rebiü'l-âhir 1217 [3 Ağustos 1802]. Mert'e göre Yeniil voyvodalığı görevini 1783, Çankırı sancağı mutasarrıflığı görevini ise 1787 yılından itibaren devralmıştır. Bk. Mert, *Çapanoğulları*, 49, 50.
- 54 BOA, AE. SABHI, 212/14040, Çapanoğlu Süleyman Bey'in takriri. Osmanlı yönetimi, Süleyman Bey'in isteği doğrultusunda 3 Ocak 1775'te rü'ûs-ı hümayun vermiştir. Bk. BOA, AE. SABHI, 212/14040, rü'ûs-ı hümayun kaydı; BOA, AE. SABHI, 212/14040, 22 Safer 1189 [24 Nisan 1775]. Bazı kaynaklarda bu unvanın 10 Temmuz 1774'te tevcih edildiği belirtilmiştir. Bk. *Dergâh-ı Âli Kapıcıbaşı Ağalar Defteri*, 12; Mert, *Çapanoğulları*, 39. Uzunçarşılı ise tarihi Zi'l-kâ'de 1188 [Ocak-Şubat 1775] olarak vermektedir. Bk. Uzunçarşılı, "Çapan Oğulları", 221, 227.
- 55 Abdi-zâde Hüseyin Hüsameddin Yasar, *Amasya Tarihi*, 4. Cilt Zeyl, 66; Duygu, *Çapanoğulları*, 21.
- 56 BOA, C.ML, 732/29886, 3 Zi'l-kâ'de 1193 [12 Kasım 1779]; BOA, C.ML, 732/29886, Halep Muhassılı Yeğen Mehmed'in arz-ı hâli; Duygu, *Çapanoğulları*, 22.
- 57 BOA, C. Bahriye (BH), 197/9224, 11 Zi'l-kâ'de 1195 [29 Ekim 1781].
- 58 BOA, AE. SABHI, 293/19691, katalog tarihi 10 Receb 1203 [6 Nisan 1789], Sultan I. Abdülhamid'in hattı; BOA, AE. SABHI, 11/1012, katalog tarihi 10 Receb 1203 [6 Nisan 1789]; Uzunçarşılı, "Çapan Oğulları", 229, 230.
- 59 BOA, C. Askeriye (AS), 957/41608, 20 Cemâziye'l-evvel 1205 [25 Ocak 1791].

Osmanlı Devleti, Çapanoğulları ailesinin başına geçen Süleyman Bey'den ilk olarak yetki alanı dâhilindeki bölgelerde güvenliği sağlamasını beklemiştir. Asayişin temini hususunda kendisine verilen görevler levend ve kapısız eşkıyaları, aşiret mensupları ya da görevdeki yeniçerilerden kaynaklanan sorunlarla ilgili olabildiği gibi görevdeki devlet görevlilerinin yol açtığı hadiselerle alakalı da olabilmıştır. Bunların dışında cinayet, adam yaralama ve gasp gibi vakalarda Süleyman Bey'den etkin şekilde yararlanılmıştır⁶⁰. Bu görevlendirmeler sırasında başkalarının maiyetine girmek istemeyen Süleyman Bey, bölgeyi tanımasının avantajından yararlanarak müstakilen görev almaya çalışmıştır⁶¹. Zira iç güvenliğin teminindeki başarılı faaliyetleri Çapanoğulları'nın Bozok sancağı başta olmak üzere geniş bir alanda etkilerini arttırmalarında ve büyük bir hanedanlığa dönüşmelerinde başat faktörlerden olmuştur. Bu başarıyı sürekli kılmaya çalışan Süleyman Bey, aşiretlerin yaylak kışlak hareketlerinin yoğun şekilde yaşandığı canlı bölgelerden kabul edilen Bozok havalisinin özel durumu nedeniyle güvenlik hususunda zafiyet göstermemek için önlemler almıştır. Bu tedbirlerden biri de özellikle yerleşik ahalinin mağduriyetine yol açtıkları bilinen konargöçerlerin yaylak kışlak hareketleri sırasında Çapanoğulları'nın idareleri altındaki yerlerden geçişlerine müsaade edilmemesi konusunda olmuştur. Öyle ki aşiret mensupları arasında, geçtikleri yerlerde gasp ve adam öldürme gibi suçlara bulaşanların sayısı hayli fazlaydı⁶².

Süleyman Bey, aldığı tedbirler sayesinde herhangi bir olumsuz hadise yaşanmasına mahal vermeden asayiş sağlamaya çalışmıştır. Yol güzergâhını kullanan aşiretlerin dışında, sancakta yerleşik aşiretler de zaman zaman huzursuzluğa sebep oldukları için uygulanmaya çalışılan önlemler geneli hedef almıştır. Bu gayeyle Süleyman Bey, yerleşim yerlerini eşkıyalık yapan aşiretlerden temizleyebilmek için farklı dönemlerde görevlendirilmiştir⁶³. Sivas valiliği sırasında istenmeyen olaylara yol açan Ebû Merak el-Hac Mehmed Paşa'nın görevden azli sonrasında şehirde gelişen tepkinin bastırılması ve düzenin sağlanması sürecinde yaşananlar bu tür vakaların arasında yer almıştır. Süleyman Bey bu mücadelede gösterdiği gayret sayesinde mükâfatlandırılarak Sivas sancağı mütesellimliğine getirilmiştir. Öte yandan yakın çevrenin dışında uzak bölgelerde de asayişin temini için kendisinden istifade edilmiştir. Maraş Valisi İsmail Paşa ile Rakka Valisi Silahdar Hüseyin Paşa'nın isyan girişimlerinin bertaraf edilmesi ve 1791'den itibaren özellikle Rumeli'yi yangın yerine çeviren Dağlı asilerinin ortadan kaldırılmaları hususlarında ifa ettiği vazifeler⁶⁴ bunlara örnek olarak gösterilebilir.

Süleyman Bey, asayişin sağlanması ile ilgili faaliyetlerin dışında muharebe dönemlerinde asker, zahire, mühimmat ve nakil hayvanı temini gibi sefer lojistiğini ilgilendiren konularda önemli katkılarda bulunmuştur. Anadolu içlerinden nefer ve diğer lojistik destekleri sağlamadaki başarısı Süleyman Bey'in gücünü artıran faktörlerden olmuştur. Osmanlı Devleti'nin 1787-1792 Osmanlı-Rus, Avusturya Harbi'nden önce Mısır'da kölemenlerden kaynaklanan hadiselerle ilgilenmek zorunda kaldığı dönemde asker sevk etmek suretiyle

60 BOA, AE. SABHI, 29/2253, 20 Rebii'l-âhir 1203 [18 Ocak 1789]; BOA, C.DH, 97/4832, Evâ'il-i Şa'bân 1206 [25 Mart-3 Nisan 1792]; BOA, Hatt-ı Hümayun (HAT), 1384/54849, katalog tarihi 29 Zi'l-hicce 1206 [18 Ağustos 1792]; BOA, C.ADL, 8/521, 23 Zi'l-kâ'de 1207 [2 Temmuz 1793]; BOA, HAT, 1455/48, katalog tarihi 29 Zi'l-hicce 1208 [28 Temmuz 1794]; BOA, HAT, 255/14584, katalog tarihi 29 Zi'l-hicce 1213 [3 Haziran 1799]; Duygu, Çapanoğulları, 23; Ensar Köse, *Ayanlar Çağında İçel Sancağında Sosyal Hareketlilik* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2013), 395-398; Polat, *Süleyman Bey*, 97, 98.

61 BOA, C.DH, 258/12890, Evâsıt-ı Receb 1197 [11-21 Haziran 1783].

62 BOA, C.DH, 249/12411, Evâ'il-i Muharrem 1198 [26 Kasım-5 Aralık 1783]; BOA, C.DH, 249/12411, 26 Muharrem 1198 [21 Aralık 1783].

63 BOA, C.DH, 167/8350, Evâhir-i Şa'bân 1198 [9-18 Temmuz 1784].

64 BOA, C.DH, 55/2747, Evâhir-i Zi'l-hicce 1218 [1-11 Nisan 1804]; BOA, C.DH, 196/9768, Evâsıt-ı Safer 1219 [21-31 Mayıs 1804]; BOA, C.ML, 368/15110, Gurre-i Zi'l-kâ'de 1219 [1 Şubat 1805]; Polat, *Süleyman Bey*, 234-269.

Osmanlı ordusuna katkıda bulunması⁶⁵ bu doğrultudaki faaliyetlerinden olmuştur. Benzer şekilde 1787-1792 Seferi'nde de Rus ve Avusturya cephelerinde istihdam edilmeleri için asker, zahire ve nakil hayvanı göndermiştir. Bozok bölgesinin, Osmanlı Devleti'nin muharebelerdeki önemli lojistik unsurlarından biri niteliğindeki insan gücünün temininde ilk sıralarda yer alması bu katkının sağlanmasında ana faktör olmuştur. Görev verildiğinde Bozok sancağı başta olmak üzere çevre sancaklardan askerleri tertip etmeye başlayan Süleyman Bey, neferlerin bir kısmını masraflarını kendi karşıladığı kapı halkından, bir kısmını ise miri askerlerden teşkil etmiştir⁶⁶. Yine zaman zaman kendisinden sipah ve silahdar serdengeçdisi göndermesi istenmiştir⁶⁷.

Süleyman Bey, yukarıda bahsedilen konularda sık sık yeni emirlere muhatap olsa da Sultan I. Abdülhamid'in Çapanoğulları'na karşı tavrı dolayısıyla bunların uygulanmasında her zaman cansiparane çalışmamıştır. Özellikle askerleri bizzat cepheye götürmesi yönündeki emirler onun bu dönemde kuşkuyla yaklaştığı talimatlardan olmuş⁶⁸ ve hissettiği tedirginlik dolayısıyla talep edilen süvari ve piyadeleri zaman zaman başbuğlarla sevk etmiştir⁶⁹. Sultan I. Abdülhamid'in ardından Osmanlı tahtına oturan Sultan III. Selim'in ilk dönemlerinde temkinli davranmayı sürdüren Süleyman Bey, bir taraftan da yaşanan duruma elinde olmayan sebeplerin yol açtığını belirterek gelecek tepkilerin önünü almaya çalışmıştır⁷⁰. Ancak zaman içerisinde bu tavrını terk ederek emirleri yerine getirmek için harekete geçmiştir⁷¹. Bu aşamada Süleyman Bey, devletin asker isteğini Bozok sancağının kuzey ve güneyinde sahip olduğu geniş yetki bölgesi vasıtasıyla karşıladığı⁷² için Osmanlı Devleti'nin Çapanoğulları'nın yetki alanını geniş tutmasının faydası bu seferler sırasında görülmüştür.

Süleyman Bey'in gün geçtikçe artan gayreti Fransızların 1798'de Mısır'a saldırıları karşısında Osmanlı ordusuna lojistik destekte bulunması⁷³ sırasında da görülmüştür. Buraya önemli sayıda asker sevk etmesi onun artık yönetimle yürüttüğü ilişkilerin rayına oturduğunun delili olmuştur. Asker hazırlamakla görevlendirildiği 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı sürecinde⁷⁴ ise oğlu Sivas Valisi Mehmed Celaleddin Paşa ile birlikte cepheye asker

65 BOA, HAT, 26/1258-A, 27 Şevvâl 1200 [23 Ağustos 1786]; BOA, C.AS, 1176/52391, 11 Safer 1201 [3 Aralık 1786]; Mert, *Çapanoğulları*, 50.

66 Polat, *Süleyman Bey*, 116, 117.

67 BOA, MD, no. 187, s. 58, 59, hkm. 143, Evâ'il-i Zi'l-kâ'de 1202 [3-12 Ağustos 1788]; BOA, MD, no. 187, s. 58, 59, hkm. 143, Evâ'il-i Zi'l-kâ'de 1202 [3-12 Ağustos 1788], suret; BOA, MD, no. 187, s. 91, hkm. 237, Evâsıt-ı Zi'l-hicce 1202 [11-21 Eylül 1788]; BOA, MD, no. 187, s. 91, hkm. 237, Evâsıt-ı Zi'l-hicce 1202 [11-21 Eylül 1788], suret.

68 BOA, C.AS, 85/3949, Evâsıt-ı Cemâziye'l-âhir 1203 [8-18 Mart 1789]; BOA, MD, no. 187, s. 187, hkm. 508, Evâsıt-ı Cemâziye'l-âhir 1203 [8-18 Mart 1789].

69 BOA, C.AS, 622/26233, 11 Ramazân 1199 [18 Temmuz 1785]; BOA, C.AS, 232/9825, Selh-i Receb 1201 [18 Mayıs 1787]; BOA, MD, no. 185, s. 227, hkm. 983, Evâhir-i Şevvâl 1202 [24 Temmuz-2 Ağustos 1788], suret; BOA, MD, no. 187, s. 70, hkm. 172, Evâ'il-i Zi'l-hicce 1202 [2-11 Eylül 1788], suret; BOA, MD, no. 187, s. 136, hkm. 353, Evâsıt-ı Rebîü'l-evvel 1203 [9-19 Aralık 1788]; BOA, MD, no. 187, s. 136/hüküm numarası verilmemekle birlikte 353 numaralı hükümden sonra gelmektedir, Evâsıt-ı Rebîü'l-evvel 1203 [9-19 Aralık 1788]; Duygu, *Çapanoğulları*, 22.

70 BOA, HAT, 179/8066, 23 Receb 1203 [19 Nisan 1789].

71 BOA, HAT, 1408/57137, katalog tarihi 29 Zi'l-hicce 1205 [29 Ağustos 1791]; Ahmet Üstüner, *Yusuf Paşa'nın Sefer-nâmesi (Sefer-nâme-i Serdâr-ı Ekrem Yusuf Paşa)* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005), 91; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV. Cilt, 1. Bölüm (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011), 532.

72 BOA, C.AS, 283/11753, Evâ'il-i Rebîü'l-âhir 1204 [19-28 Aralık 1789]; BOA, C.AS, 869/37288, Evâ'il-i Rebîü'l-âhir 1204 [19-28 Aralık 1789]; BOA, C.AS, 815/34629, Evâ'il-i Rebîü'l-âhir 1204 [19-28 Aralık 1789].

73 Polat, *Süleyman Bey*, 220-230.

74 ÇŞS, no. 22, s. 72, belge no. 101, 7 Zi'l-kâ'de 1221 [16 Ocak 1807]; ÇŞS, no. 22, s. 78, 79, belge no. 113, Evâ'il-i Zi'l-kâ'de 1221 [10-19 Ocak 1807]; ÇŞS, no. 22, s. 105, belge no. 149, 9 Rebîü'l-evvel 1222 [17 Mayıs 1807].

göndermek üzere hazırlıklarda son safhaya gelmiştir. Belirtildiğine göre de bu iki görevli maiyetlerindeki on beş binden fazla askerle harekete geçmişlerdir⁷⁵. Ancak cepheye ulaşan Paşa, muharebe sırasında talihsiz bir şekilde Ruslara esir düşmüştür. Esaret günlerinde kendisine iyi davranılan ve böylece hayatta kalmayı başaran Mehmed Celaleddin Paşa, Temmuz 1812'de esareten kurtularak Rusçuk'a gelmiş ve ardından İstanbul'a doğru yola çıkmıştır⁷⁶.

Süleyman Bey, daha önce de belirtildiği üzere seferler sırasında idare alanı içerisindeki yerlerden zahire ve nakil hayvanı gibi lojistik desteklerde bulunmuştur. Zahire sevki mevzunda zahireyi cepheye ve çeşitli kalelere sevk etmesi, başka bölgelerden İstanbul'a sevk edilen zahirenin orduya tahsisi nedeniyle başkentte oluşan açığın kapatılması ve yine başka bölgelerden İstanbul'a sevki gerekirken kış şartlarından ötürü verimdeki düşüş nedeniyle ortaya çıkan ihtiyacın giderilebilmesi olmak üzere üç farklı amaçla görevlendirilmiştir. Zahirenin dışında, ordunun en mühim lojistik unsurlarından nakliye hususunda idare alanı içerisinde pek çok aşiret bulunmasını avantaja çevirerek temin ettiği deve ve katırları devlet hizmetinde istihdam etmiştir. Aşiretlerden sağlanan bu hayvanlardan hem İstabl-ı Âmir'e'nin ihtiyacının giderilmesi hususunda hem de "zahâyir ve mühimmât nakli hizmetinde ve hidemât-ı sâ'irede"⁷⁷ yararlanılmıştır. Benzer şekilde 1806-1812 Seferi sırasında nakil hayvanı⁷⁸ göndermek suretiyle orduya katkıda bulunurken bir taraftan da İstanbul ahalisinin et ihtiyacının karşılanabilmesi gayesiyle Anadolu'dan koyun sevk etmiştir⁷⁹.

Hazırladığı askerleri seferler sırasında başbuğlarla orduya gönderen Süleyman Bey, cepheye bizzat gittiği dönemlerde hizmetlerinin karşılığı olarak İstanbul'da hilat giydirilerek taltif edilmiştir. Sultan III. Selim, cepheye gitmek üzere 1790'da askerleriyle İstanbul'a ulaşan bu taşra seçkinini ve askerlerini bizzat görmek istediğinde Kâğıthane'de bir geçiş töreni icra edilmiş ve burada hilat giydirilen Süleyman Bey'e çeşitli hediyeler verilmiştir⁸⁰. Sefer dönüşünde savaş alanındaki gayreti dolayısıyla kendisine yine samur kürk giydirilerek hançer ve çeşitli hediyeler takdim edilmiş⁸¹, Temmuz 1791'de süvarileriyle ordugâha dâhil olduktan sonra da benzer şekilde samur hilat giydirilerek mücevher işlemeli bir hançer hediye edilmiştir⁸². Osmanlı yönetimi, söz konusu hilatleri giydirirken Süleyman Bey'i

75 BOA, HAT, 1004/42124, katalog tarihi 29 Zi'l-hicce 1225 [25 Ocak 1811].

76 BOA, HAT, 1339/52351, katalog tarihi 29 Zi'l-hicce 1227 [3 Ocak 1813]; Câbi Ömer Efendi, *Câbi Târihi (Târih-i Sultân Selim-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sâni) Tahlil ve Tenkidli Metin*, C. II, haz. Mehmet Ali Beyhan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003), 792, 855-857; Şâni-zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *Şâni-zâde Târihi [Osmanlı Tarihi (1223-1237/1808-1821)]*, C. I, haz. Ziya Yılmaz (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2008), 506, 565; Mert, *Çapanoğulları*, 63.

77 BOA, C.AS, 263/10924, 5 Rebiü'l-âhir 1202 [14 Ocak 1788]; BOA, C.AS, 892/38365, 20 Cemâziye'l-evvel 1202 [27 Şubat 1788]; BOA, C. Saray (SM), 47/2361, 18 Şa'bân 1202 [24 Mayıs 1788]; BOA, C.SM, 168/8411, 25 Safer 1205 [3 Kasım 1790]; Polat, *Süleyman Bey*, 158, 168.

78 ÇŞS, no. 22, s. 74, belge no. 105, 19 Şevvâl 1221 [30 Aralık 1806]; ÇŞS, no. 22, s. 74, belge no. 106, Sadrazam mektubunun sureti; BOA, *Babialı Evrak Odası Ayniyat Defterleri (BEO, AYN. d.)* no.1, s. 22, belge no. 1, 17 Muharrem 1227 [1 Şubat 1812]; BOA, BEO, AYN. d, no. 1, s. 75, belge no. 4, Gurre-i Rebiü'l-evvel 1227 [15 Mart 1812].

79 Câbi Ömer Efendi, *Câbi Târihi (Târih-i Sultân Selim-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sâni) Tahlil ve Tenkidli Metin*, C. I, haz. Mehmet Ali Beyhan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003), 204; Polat, *Süleyman Bey*, 280.

80 BOA, HAT, 1397/56092, katalog tarihi 29 Zi'l-hicce 1204 [9 Eylül 1790]; BOA, HAT, 1411/57442, katalog tarihi 29 Zi'l-hicce 1205 [29 Ağustos 1791]; Uzunçarşılı, "Çapan Oğulları", 231, 232; Ahmed Câvid, *Hadîka-i Vekâyi'*, haz. Adnan Baycar (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998), 34, 35; Ali Osman Çınar, *Mehmed Emin Edîb Efendi'nin Hayatı ve Târîhi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 1999), 163; Ü.Filiz Bayram, *Enveri Târîhi: Üçüncü Cild (Metin ve Değerlendirme)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2014), 704.

81 BOA, HAT, 192/9344, katalog tarihi 29 Zi'l-hicce 1204 [09 Eylül 1790]; Uzunçarşılı, "Çapan Oğulları", 232; Mert, *Çapanoğulları*, 52.

82 Bayram, *Enveri Târîhi*, 831.

emirlere itaatine karşı takdir ve yeni emirlere karşı teşvik etmeyi amaçlamıştır. Böylece seferlerde destekleri önem arz eden Çapanoğulları gibi büyük hanedan mensupları, taltif edilmemeleri halinde asker tertibi haberinin yayılmasına mâni olacakları düşünüldüğü için “birer kürk ilbâsıyla taltif ve ihrâc-ı asâkire teşvik” edilmek istenmişlerdir⁸³.

Osmanlı Devleti, kürk giydirme yoluna sıkça başvurduğu ve böylelikle itaatini sağlamaya çalıştığı Çapanoğulları'nı attığı farklı adımlarla da hem teşvik etmeyi hem de kontrol altında tutmayı amaçlamıştır. Bu hususta, Süleyman Bey'i etkileyen ve teşvik eden bir diğer somut unsur olarak karşımıza aldığı payeler çıkmaktadır. Seferler sırasında lojistik destek ve bölgesel asayişin temini konularında sergilediği başarı sayesinde Osmanlı siyasî hayatında önemli bir figür haline gelen Süleyman Bey, gücünü çeşitli unvanlarla somutlaştırmak amacıyla yönetimden kendisine *Büyük Mirâhûrluk (Mirâhûr-ı Evvel)* payesinin verilmesini istemiştir. Bu güçlü taşra seçkininin yerine getirdiği hizmetlerden memnun olan Sultan III. Selim'in isteği uygun bulunmasıyla söz konusu paye Aralık 1790'da kendisine tevcih edilmiştir. Benzer şekilde birkaç ay önce de 1787-1792 Seferi için cepheye asker götürceği için yerine sancakta vekil bıraktığı oğlu Abdülfettah Bey'e kapıcıbaşılık rütbesi verilmesini rica etmiş⁸⁴ ve Haziran 1790'da bu unvan oğluna tevcih edilmiştir⁸⁵. Dolayısıyla Süleyman Bey, hizmetlerinin karşılığı olarak devletten yeni görev ve unvan almayı başaracağı dönemleri iyi değerlendirmiştir.

Süleyman Bey, ifa ettiği hizmetlerin ve yönetimle süregelen iyi münasebetlerin tesiriyle Ocak 1795'te Bereketlü ve Bozkır madenleri eminliği görevlerine getirilmiştir⁸⁶. Bereketlü madeni eminliği, 1795 yılından 1798 yılına kadar Süleyman Bey'in idaresinde kalmıştır. Kuvvetle muhtemel bu sıralarda Niğde sancağı mütesellimi de olmuş olmalı ki Aralık 1796 tarihli hükümde mütesellim sıfatıyla anılmış⁸⁷ ve Niğde sancağında Şubat 1801'den itibaren görevini sürdürmesi kararlaştırılmıştır⁸⁸. Öte yandan Temmuz-Ağustos 1796 tarihine doğru Amasya sancağı muhassılı olsa da bu görev, Çapanoğulları ile Caniklizâdeler arasında süregelen mücadele dolayısıyla zaman içerisinde el değiştirmiştir. Daha önce bahsedildiği üzere Çapanoğlu Mustafa Bey ile Canikli Ali Paşa arasında bu konudan kaynaklanan çatışma devletin gündemini bir süre meşgul etmişti. Süleyman Bey döneminde iki aile arasındaki rekabet gün geçtikçe büyük bir mesele olarak belirmiş ve daha önce olduğu gibi çatışmaya dönüşmüştür. Her iki tarafın Amasya ve havalisinde idareyi ele almak istemesi sonucunda yaşanan mücadele Tayyar Mahmud Paşa'nın ölümüyle nihayet bulmuştur. Söz konusu çekişmenin ana sebebi olarak beliren Amasya sancağı mütesellimliği ise Nizâm-ı Cedid'in Amasya'da etkinleştirilmeye çalışılmasının da tesiriyle Şubat-Mart 1805 tarihi gibi Süleyman Bey'e verilmiştir⁸⁹.

83 BOA, HAT, 1409/57208, katalog tarihi 29 Zi'l-hicce 1206 [18 Ağustos 1792]; Çınar, *Mehmed Emin Edib*, 248; Uzunçarşılı, “Çapan Oğulları”, 232, 233; Mert, *Çapanoğulları*, 52.

84 BOA, C.AS, 611/25799, 25 Rebîü'l-evvel 1205 [2 Aralık 1790]; BOA, C.DH, 70/3477, Kaymakam Paşa'nın arzı; Duygu, *Çapanoğulları*, 23; Uzunçarşılı, “Çapan Oğulları”, 231, 232.

85 BOA, C.DH, 70/3477, 17 Şevvâl 1204 [30 Haziran 1790]; Mert, *Çapanoğulları*, 52.

86 BOA, HAT, 1414/57740, 17 Cemâziye'l-âhîr 1209 [9 Ocak 1795]; Mert, *Çapanoğulları*, 54.

87 BOA, C. *Darbhane (DRB)*, 36/1787, 22 Cemâziye'l-âhîr 1211 [23 Aralık 1796]; BOA, C.DRB, 36/1787, 25 Cemâziye'l-âhîr 1211 [26 Aralık 1796]; BOA, C.DRB, 44/2155, 28 Cemâziye'l-âhîr 1211 [29 Aralık 1796]. Aynı maden Mart 1797 başlangıcından Şubat 1798 sonuna kadar tekrar Süleyman Bey'in uhdesine tevcih edilmiştir. Bk. BOA, C.DRB, 36/1787, 28 Cemâziye'l-âhîr 1211 [29 Aralık 1796], ilk hüküm; BOA, C.DRB, 36/1787, 28 Cemâziye'l-âhîr 1211 [29 Aralık 1796], ikinci hüküm.

88 BOA, C.DH, 133/6639, 13 Şevvâl 1215 [27 Şubat 1801]; BOA, C.DH, 133/6639, tevcih kaydı; Polat, *Süleyman Bey*, 230.

89 BOA, AE. SABHI, 346/24179, 16 Receb 1199 [25 Mayıs 1785]; BOA, HAT, 35/1763, katalog tarihi 29 Zi'l-hicce 1214 [24 Mayıs 1800]; BOA, HAT, 75/3100-K, 9 Şevvâl 1215 [23 Şubat 1801]; BOA, AE. III. *Selim (SSLM. III)*, 230/13396, Evâhir-i Zi'l-kâ'de 1219 [20 Şubat-2 Mart 1805]; BOA, C.DRB, 48/2378, 22 Safer 1220 [22

Yakın çevrede etkisini artıran ve Mart 1802 civarında Ankara sancağı mütesellimliği⁹⁰, Ekim 1802'de Kayseri sancağı mütesellimliği⁹¹, daha sonra Karahisâr-ı Şarkî sancağı voyvodalığı⁹² görevlerinde bulunan Süleyman Bey, Amasya sancağının Gümüş ma'ca Hacıköy kazasındaki Gümüş madeni emniğini de Şubat 1806'da, Mart 1806 itibariyle bir yıl süreyle uhdesine almıştır⁹³. Mart 1807'den geçerli olmak üzere yine kendisine verilen bu görevden⁹⁴ ahalinin şikâyetleri üzerine Temmuz 1807'de azledilmiş⁹⁵ ancak bir müddet sonra tekrar aynı vazifeye getirilmiştir. İlerleyen zamanlarda Amasya sancağını kaybettiği anlaşılan Süleyman Bey, Gümüş madeni emniği görevini ifa etmeyi sürdürmüştür. Fakat sonra maden ahalisinin talebi üzerine bu görev de kendisinden alınarak Mart 1809 itibariyle başkasının uhdesine verilmiştir⁹⁶. Bahsedilen atamaların dışında muharebelere asker takviyesini sürdürebilmesi ve bir zorlukla karşılaşmasının önlenmesi amacıyla Haziran 1810'da Kayseri⁹⁷, hemen ardından Aksaray⁹⁸ ve Ekim 1810'da ise Kırşehir⁹⁹ sancakları mütesellimi olarak görevlendirilmiştir. Böylece hem yerine getirdiği vazifelerin hem de devlet nezdindeki konumunun etkisiyle geniş bir alanda söz sahibi olmaya devam etmiştir.

Sefer lojistiği ve asayişin sağlanması konularında katkısı aşikâr olan Süleyman Bey, Sultan III. Selim dönemindeki hamleleri sayesinde devlet nezdinde etkisini korumuştur. Sultan III. Selim'in hayata geçirdiği ve temelinde eğitilmiş ve düzenli bir ordu kurulması fikrinin yer aldığı köklü reform hareketi niteliğindeki Nizâm-ı Cedid, Çapanoğulları'nın istikballerine yön veren önemli dönemlerden olmuştur¹⁰⁰. Söz konusu reform çağında İstanbul Levend

- Mayıs 1805]; BOA, HAT, 103/4069-A, Gurre-i Rebiü'l-âhir 1220 [29 Haziran 1805]; BOA, HAT, 1359/53472, katalog tarihi 29 Zi'l-hicce 1222 [27 Şubat 1808]; Abdi-zâde Hüseyin Hüsameddin Yasar, *Amasya Tarihi*, 4. Cilt Zeyl, 75-79, 83-88, 91-94; Duygu, *Çapanoğulları*, 26-28; Uzunçarşılı, "Çapan Oğulları", 240, 242, 243, 246, 247; Mert, *Çapanoğulları*, 52, 53, 57-62; Özcan Mert, "Canikli Hacı Ali Paşa Ailesi." *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 7, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993): 151, 153; Canay Şahin, *The Rise and Fall of an Ayân Family in Eighteenth Century Anatolia: the Caniklizâdes (1737-1808)* (Ankara: Bilkent Üniversitesi, Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2003), 63-78; İbrahim Serbestoğlu, "Trabzon Valisi Canikli Tayyar Mahmud Paşa İsyanı ve Caniklizâdelerin Sonu (1805-1808)." *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Yıl:1, Sayı:1, Güz (2006): 92, 102, 103; Mehmet Ali Beyhan, *Saray Günlüğü (25 Aralık 1802-24 Ocak 1809)* (İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2007), 70, 209; Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukû'ât, Kurumlarıyla Osmanlı Tarihi I-IV*, yay. haz. Yılmaz Kurt (Ankara: Akçağ Yayınları, 2014), 482; Ali Yayıoğlu, *Partners of the Empire-The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions* (California: Stanford University Press, 2016), 85-87.
- 90 *Ankara Şer'iyye Sicilleri (Ankara ŞS)*, no. 196, s. 122, 123, belge no. 232, Evâsıt-ı Rebiü'l-evvel 1217 [11-21 Temmuz 1802]; *Ankara ŞS*, no. 196, s. 124, 125, belge no. 234, 3 Rebiü'l-âhir 1217 [3 Ağustos 1802]; Polat, *Süleyman Bey*, 247.
- 91 KŞS, no. 179, s. 13, 14, belge no. 51, Evâsıt-ı Cemâziye'l-âhir 1217 [8-18 Ekim 1802]; Yücel Özkaya, "Orta Anadolu'da Nizam-ı Cedid'in Kuruluşu ve Kaldırılışı." *DTCF Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi*, (1982): 520.
- 92 Duygu, *Çapanoğulları*, 28; Mert, *Çapanoğulları*, 63.
- 93 BOA, C.DRB, 54/2686, 23 Zi'l-kâ'de 1220 [12 Şubat 1806]; BOA, C.DRB, 55/2711, 19 Zi'l-kâ'de 1220 [8 Şubat 1806]; BOA, C.DRB, 56/2783, 23 Zi'l-kâ'de 1220 [12 Şubat 1806].
- 94 BOA, C.DRB, 54/2659, 15 Şa'bân 1221 [25 Ekim 1806]; BOA, C.DRB, 54/2659, 18 Şa'bân 1221 [31 Ekim 1806]; BOA, C.DRB, 53/2650, 18 Şa'bân 1221 [31 Ekim 1806].
- 95 BOA, C.DRB, 16/761, 25 Rebiü'l-âhir 1222 [2 Temmuz 1807]; BOA, C.DRB, 19/918, 25 Rebiü'l-âhir 1222 [2 Temmuz 1807].
- 96 BOA, C.DRB, 25/1248, 28 Muharrem 1224 [15 Mart 1809]; BOA, C.DRB, 25/1248, Gurre-i Safer 1224 [18 Mart 1809]; BOA, C.DRB, 17/839, Gurre-i Safer 1224 [18 Mart 1809].
- 97 BOA, MD, no. 229, s. 160, hkm. 274, Evâ'il-i Cemâziye'l-evvel 1225 [4-13 Haziran 1810]; Duygu, *Çapanoğulları*, 28.
- 98 BOA, MD, no. 229, s. 164, hkm. 282, Evâsıt-ı Cemâziye'l-evvel 1225 [13-23 Haziran 1810].
- 99 Duygu, *Çapanoğulları*, 29.
- 100 Mehmet Mert Sunar, "Ocak-ı Âmir'e'den Ocak-ı Mülğâ'ya Doğru: Nizâm-ı Cedid Reformları Karşısında Yeniçeriler." *Nizâm-ı Kâdim'den Nizâm-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi*, ed. Seyfi Kenan (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 497, 504; Kemal Beydilli, "III. Selim: Aydınlanmış Hükümdar." *Nizâm-ı Kâdim'den Nizâm-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi*, ed. Seyfi Kenan (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 38.

Çiftliğinde kışlalar inşa edilerek buralarda nefer ve zabıtlar görevlendirilmiş¹⁰¹, iki orta kurulmasından sonra nefer sayısının bin altı yüze ulaşmasıyla Üsküdar'da da bir orta meydana getirilmiştir. Ayrıca Üsküdar Ortasının, Levend Çiftliğindeki *Tüfenkçıyan-ı Bostanı* Ocağına bağlı ve Anadolu'da teşkil edilecek ortalara merkez olması planlanmıştır. Yeni ordunun nefer ihtiyacını karşılayabilmek için bazı eyalet ve kazalar doğrudan Üsküdar Ortasına bağlanmış, kazalardaki askerlerin kendi bölgelerinde eğitimlerini devam ettirebilmeleri için de taşrada kışlaların kurulması kararlaştırılmıştır¹⁰².

Köklü reformların yapıldığı bu dönemde taşrada Nizâm-ı Cedid hareketine en güçlü desteği verenlerden biri durumundaki Süleyman Bey, düzenli orduya Anadolu'dan asker temini kapsamında başarılı faaliyetlere imza atmıştır¹⁰³. Bunun da tesiriyle Nizâm-ı Cedid için Sultan III. Selim'e layiha sunan Mabeynci Mustafa İffet Bey, yeni orduya nerelerden ne kadar asker temin edilmesi gerektiğini belirttiği layihasında Süleyman Bey'in durumunun elverdiği ölçüde asker yetiştirmesini önermiştir¹⁰⁴. Sultan III. Selim, Süleyman Bey'in Tokat, Çorum, Amasya, Kayseri, Ankara, Kastamonu ve Bozok gibi nüfuz bölgelerinde Nizâm-ı Cedid ordusunu tesis ederek reform hareketine destek vermesini istemiştir. Bunun neticesinde 1802 ile 1805 yılları arasında Kastamonu, Ankara, Sivas, Tokat, Çankırı, Amasya, Kütahya ve Bolu gibi önemli bölgelerde bölükler kurulmuştur¹⁰⁵. Süleyman Bey ile oğlu Mehmed Celeleddin Bey, Üsküdar Ocağına bağlı ortalar kurmak için Kayseri, Çorum, Amasya, Çankırı, Aksaray, Niğde ve Sivas'ta faaliyetlerini artırmışlardır. Söz konusu havalilerde Nizâm-ı Cedid'i etkin kılmak ve ortaları geliştirmek için gayret gösteren Çapanoğulları asker, kışla binası, elbise ve silah konularında eksiklerin tamamlanmasına çalışmışlardır. Bunun bir mükâfâtı olarak Mehmed Celeleddin Bey'e Nisan 1805'te vezaretle Sivas eyaleti tevcih edilmiştir¹⁰⁶.

Çapanoğulları ailesi, özellikle de Süleyman Bey için önem arz eden ve ailenin geleceğini şekillendiren bir başka tarih aralığı Sultan II. Mahmud'un saltanatı dönemi olmuştur. Bu dönemde Osmanlı yönetiminin talimatlarını mümkün olduğunca yerine getirerek adından söz ettiren Süleyman Bey, Sultan II. Mahmud'un âyanlarla gerçekleştirdiği Sened-i İttifak görüşmelerine katılmıştır. Söz konusu görüşmelerin başlamasında Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu buhrandan devlet ile âyanların ortak noktada buluşmalarıyla çıkabileceğini düşünen Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa'nın rolü olmuştur. Toplantının fikir babası Alemdar Mustafa Paşa Süleyman Bey, Çirmen Mutasarrıfı Mustafa, Karaosmanoğlu Ömer Ağa, Sirozî İsmail Bey, Şile Âyanı Ahmed Ağa ve Kalyoncu Mustafa gibi büyük âyanlar ile diğer taşra seçkinlerini ve valileri başkentte yapılması planlanan toplantıya çağırmıştır¹⁰⁷.

101 Câbi Ömer Efendi, *Câbi Târîhi*, C. I, 31, 32.

102 Özkaya, "Nizâm-ı Cedidin Kuruluşu", 514, 515; Sipahi Çataltepe, *19. Yüzyıl Başlarında Avrupa Dengesi ve Nizâm-ı Cedid Ordusu* (İstanbul: Göçebe Yayınları, 1997), 146, 159.

103 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Nizâm-ı Cedid Ricalinden Kadı Abdurrahman Paşa I." *Bellekten*, C. XXXV, S. 138, Nisan, (1971): 248; Özkaya, "Nizâm-ı Cedidin Kuruluşu", 518; Çataltepe, *Nizâm-ı Cedid*, 92, 160; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Meşhur Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010), 62.

104 Ahmet Öğreten, *Nizâm-ı Cedide Dâir Askerî Lâyihalar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 179, 180.

105 Uzunçarşılı, "Kadı Abdurrahman Paşa I", 261; Musa Çadırcı, "Ankara Sancağında Nizâm-ı Cedid Ortasının Teşkilî ve 'Nizâm-ı Cedid Askerî Kanunnâmesi.'" *Bellekten*, C. XXXVI, S. 141, Ocak, (1972): 2, 3.

106 BOA, C.DH, 237/11831, 14 Muharrem 1220 [14 Nisan 1805]; Mert, *Çapanoğulları*, 57.

107 Şâni-zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *Şâni-zâde Târîhi*, C. I, s. 66, 72; Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 9 (İstanbul: Matbaa-i Osmaniyye, 1309), 3; Uzunçarşılı, "Çapan Oğulları", 247; Mert, *Çapanoğulları*, 62; Ali Yayıoğlu, "Sened-i İttifak (1808): Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir Ortaklık ve Entegrasyon Denemesi.", *Nizâm-ı Kâdim'den Nizâm-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi*, ed. Seyfi Kenan, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 667; Halil İncalıcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayını." *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İncalıcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011), 92.

Davete icabet etmek için hazırlıklara başlayan Süleyman Bey, oğlu Abbas Bey'i İstanbul'a gönderdikten sonra harekete geçmiş, Osmanlı yönetimi ise Çapanoğulları'nın iâşe ve ibatelerini karşılamak amacıyla hazırlıkları hızlandırmıştır. İlerleyen günlerde diğer taşra seçkinlerinin de başkente gelmeleriyle gerçekleşen müzakereler sonucunda Sened-i İttifak'ın taslak metni ortaya çıkmıştır. Alemdar Mustafa Paşa'nın girişimiyle 29 Eylül 1808 tarihinde Kâğıthane'de Sultan II. Mahmud'un, devlet ricalinin ve âyanların katılımlarıyla düzenlenen ziyafet sonrasında artık nihai şeklini alan Sened-i İttifak Ekim 1808'de imzalanmıştır. Akabinde Süleyman Bey, Ekim sonlarında Üsküdar'dan Bozok'a dönmek üzere yola çıkmıştır¹⁰⁸.

Sultan II. Mahmud, Sened-i İttifak'ın imzalanması ve kısa süre sonra da geçersiz kalmasıyla âyan karşıtı bir politika izlemeye başlamıştır. Seferler dolayısıyla kendilerinden yararlandığı âyanları pasivize etmek için bir süre bekleyen Padişah, 1812'de seferin son bulmasının ardından harekete geçmiştir. Özellikle 1815'ten itibaren taşra seçkinlerine karşı sert bir tutum sergilemiş, hareketini meşrulaştırmak için de bu yerel güçlere, ahaliye zulmetme ve emre itaatsizlik gibi suçlar isnat etmiştir. Bu gerekçelerle azil, müsadere ya da İstanbul'da ikamet gibi yollara başvurarak âyanları, iktidarlarının dayanağını oluşturan maddi güçten ve insan kaynağından uzaklaştırmaya çalışmıştır. Direnenleri üzerlerine ordu sevk ederek cezalandırmış, Çapanoğulları ve Karaosmanoğulları gibi güç sahibi âyanlara ise özellikle muharebeler sırasında devlete destekleri dolayısıyla bir süre daha müdahale etmemiştir¹⁰⁹. Öyle ki tüfenkçi askeri hazırlaması ve ahaliye koruyarak eşkıyahıkları önlemesi karşılığında Adana eyaletinin idare ve mütesellimliği görevini Süleyman Bey'e tevcih etmiştir. Süleyman Bey de bu görevlendirme karşısında eski Adana mütesellimi Hasanpaşazâde Ahmed Bey'i vekil tayin etmiştir¹¹⁰.

Süleyman Bey'in İstanbul ile sorunsuz devam eden münasebeti Sultan II. Mahmud'un bahsedilen tavrının da etkisiyle bir süre sonra bozulmuş ve diğer taşra elitleri gibi Çapanoğulları da padişahın hiddetine maruz kalmışlardır. Özellikle Sened-i İttifak'ın geçersiz kalmasının ve seferlerin sona ermesinin ardından Sultan II. Mahmud kaleme aldığı pek çok hattında Çapanoğulları ile ilgili hayli sert ifadeler kullanmıştır. Süleyman Bey'in verilen emirlerin gereğini yapmamak için bahane ürettiği, mühim bazı konularda vakit geçirmeye çalıştığı ve ahaliye zulme varan hareketlere kalkıştığı yönündeki iddialar da bu durumun gerekçesini teşkil etmiştir¹¹¹.

Sultan II. Mahmud'un Çapanoğulları'nı etkisizleştirmeye çalışması, Süleyman Bey'in sahip olduğu hatırı sayılır gücle ilgiliydi. Sözü edilen güç, Anadolu'yu ziyaret eden yabancı seyyahlarca da müşahede edilmiştir. Nitekim Ekim 1813'te Yozgat'ta dört gün kalan seyyah John Macdonald Kinneir, Süleyman Bey'i *Küçük Asya*'nın en güçlü lideri olarak tanımlamıştır. Ona göre, güçlü bir otoriteye ve saygınlığa sahip Süleyman Bey tarımın gelişmesine katkıda bulunmuş, idaresi altındaki insanların refahını artırmış ve başarılı icraatlara imza atmıştır. Ayrıca artan yetkisiyle birlikte arazisini genişletmiş, bir taraftan da

108 BOA, C.SM, 11/559, Selh-i Şevvâl 1223 [18 Aralık 1808]; BOA, C.SM, 11/559, Abdülhay Efendi'nin şukkası; Şâni-zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *Şâni-zâde Târîhi*, C. I, 83; Câbi Ömer Efendi, *Câbi Târîhi*, C. I, 214, 228, 229, 258; Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 9, 7; Uzunçarşılı, "Çapan Oğulları", 248; Beyhan, *Saray Günlüğü*, 87, 245-247; Uzunçarşılı, *Alemdar Mustafa Paşa*, 139, 140, 144; Yayıoğlu, "Sened-i İttifak", 668, 670, 700.

109 Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukû'ât*, 500, 527; Yayıoğlu, "Sened-i İttifak", 668, 669; İnalçık, "Sened-i İttifak", 97.

110 *Adana Şer'iyye Sicilleri (AŞS)*, no. 53, s. 10, belge no. 25, 21 Şa'bân 1223 [12 Ekim 1808]; AŞS, no. 53, s. 10, belge no. 26, 19 Ramazân 1223 [8 Kasım 1808].

111 BOA, HAT, 999/41954, Gurre-i Şevvâl 1224 [9 Kasım 1809] tarihli arzuhal üzerine takrir ve hat; BOA, HAT, 281/16663, katalog tarihi 29 Zî'l-hicce 1224 [4 Şubat 1810]; Polat, *Süleyman Bey*, 318, 319.

düzeni korumaya çalışmıştır. Böylece çevresindekiler kendisine büyük bir sevgi ve hayranlık duyarlarken düşmanları da saygı göstermişlerdir¹¹².

Konuyla ilgili izlenimlerini aktaran seyyah Texier de Süleyman Bey'i *Küçük Asya'nın* son derebeylerinden ve bağımsız prenslerinden biri olarak nitelemiştir. Texier'e göre, Yozgat nüfusunun artmasında iktidarını ömrü boyunca koruyan Süleyman Bey'in din ve mezhep ayırt etmeksizin insanları buraya getirmesi etkili olmuştur¹¹³. Aslında seyyahların dikkat çektiği üzere Süleyman Bey'in Anadolu'daki en güçlü âyanlardan biri haline gelmesinde çevre âyanları ve devlet adamları ile kurduğu akrabalık bağlarının da önemli yeri vardır. Zira kendisi Avkatlızâde Mustafa Paşa'nın kızı Hafize Hanım ile evlenirken¹¹⁴ kızlarından Asiye Hanım'ı Divriği'deki Köse Paşa hanedanından Veli Paşa¹¹⁵, Hatice Leyla'yı ise eski Rumeli Kazaskeri Arabzâde Hamdullah Efendi'yle¹¹⁶ nikâhlamıştır. Dolayısıyla kurulan bu ilişkiler Çapanoğulları ailesinin iktidarını güçlendirdiği gibi önemli iletişim ağlarından da birini teşkil etmiştir.

Anadolu'da tesis ettiği iktidarıyla uzunca bir dönem Osmanlı Devleti'nin çeşitli konularda kendisinden yararlandığı Süleyman Bey, hayatının son demlerinde siyatik hastalığı olarak bilinen "ırku'n-nisâ" ile mücadele etmiştir¹¹⁷. İlerleyen yaşı da buna eklenince bir döneme damgasını vuran Süleyman Bey, 1813'te 70 yaşlarında hayatını kaybetmiş ve Çapanoğlu Büyük Camii hazinesine defnedilmiştir¹¹⁸. Sultan II. Mahmud'un âyanlara karşı sert tutumundan nasibini alan Çapanoğulları'nın Bozok sancağındaki etkileri Süleyman Bey'in vefatıyla her geçen gün azalmıştır. Bu vaziyetin de tesiriyle bölgedeki idarecilerin müdahalelerine maruz kalan aile mensuplarından bazıları Yozgat'tan ayrılmışlardır. Müderris Abdülfettah Bey¹¹⁹ de yönetime yazdığı arızayla İstanbul'a gelmek istediğini bildirmiştir. Sultan II. Mahmud, Çapanoğulları'nın bir valinin idaresi altında yaşamaktan rahatsız olduklarını, "bunlar babaları vaktinde serbest alışmışlar. Şimdi hükümet vâli elinde olduğundan nefslerine güç gelüb böyle bahaneler" ileri sürüyorlar sözleriyle ifade etmiş, ardından Abdülfettah Bey'e istediği izni vermiştir¹²⁰. İstanbul'a yerleşen ve 1840'ta hayatını

112 John Macdonald Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia And Koordistan In The Years 1813 And 1814* (London: 1818), 85.

113 Charles Texier, *Küçük Asya*, C. 3, müt. Ali Suad (İstanbul: Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1340), 45.

114 BOA, C.MF, 152/7573, 23 Rebiü'l-âhir 1269 [3 Şubat 1853]; Mezar taşına göre H.1240 [M.1824-1825]'ta vefat etmiştir. Bk. Acun, *Çapanoğulları ve Eserleri*, 375.

115 Necdet Sakaoğlu, *Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998), 69, 145. Câbi Târihi'nde hatalı olarak Veli Paşa'nın Çapanoğlu Mehmed Paşa'nın damadı olduğu belirtilmiştir. Bk. Câbi Ömer Efendi, *Câbi Târihi*, C. II, 928.

116 Acun, *Çapanoğulları ve Eserleri*, 375.

117 BOA, HAT, 1339/52323, katalog tarihi 29 Zi'l-hicce 1225 [25 Ocak 1811].

118 Süleyman Bey'in mezar taşında ölüm tarihi olarak H.1228 [M.1813] yazmasına karşın Süreyya, Muharrem 1229 [Aralık 1813-Ocak 1814] olarak kayda geçmiştir. Bk. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, C. 3, 93; Yine kimi kroniklerde Süleyman Bey'in vefat ettiği bilgisinin altına 3 Muharrem 1229 [26 Aralık 1813] tarihi düşülmüştür. Bk. Câbi Ömer Efendi, *Câbi Târihi*, C. II, 1043. Mert, *Çapanoğulları*, 65, 66.

119 Süleyman Bey, vefat etmeden önce oğlu Abdülfettah Bey'i ilmiye sınıfına dâhil etmeye çalışmıştır. Yusuf Ziya Paşa'nın Osmanlı yönetiminden, 1805 yılı sonlarına doğru *tarik-i tedris*e yani ilmiye sınıfına girmesi yönündeki niyazının kabulüyle birlikte Abdülfettah Bey'in ilmiye sınıfındaki kariyeri başlamıştır. Daha sonra Süleyman Bey'in Şeyhülislâma, Abdülfettah Bey'in rütbesinin artırılması yönündeki ricası kabul edilmiş ve rütbesi musile-i Süleymaniye olarak yükseltilmiştir. Abdülfettah Bey, babasının ölümünden sonra ilmiye sınıfı içerisindeki yükselişini devam ettirmiştir. Bu çerçevede İstanbul payesine sahipken, Kalonya kazası arpalığını uhdesinde bulundurmıştır. Ardından kendisine arpalık olarak Tatarpazarı kazası verilmiştir. Bir müddet sonra Mekke-i Mükerrreme Kadısı Hasan Paşa imamı Hüseyin Efendi'nin vefatıyla bu görev kendisine tevcih edilmiştir. 1836'da Anadolu, 1839'da ise Rumeli Kadaskerlikleri payesini almıştır. Bk. BOA, HAT, 103/4072-D, 15 Şa'bân 1220 [8 Kasım 1805]; BOA, HAT, 1509/57, katalog tarihi 29 Zi'l-hicce 1224 [4 Şubat 1810]; BOA, HAT, 1581/40, katalog tarihi 29 Zi'l-hicce 1245 [21 Haziran 1830]; BOA, HAT, 554/27418, katalog tarihi 29 Zi'l-hicce 1247 [30 Mayıs 1832]; Uzunçarşılı, "Çapan Oğulları", 253.

120 BOA, HAT, 300/17833, katalog tarihi 29 Zi'l-hicce 1228 [23 Aralık 1813]; BOA, C.DH, 274/13654, Evâsıt-ı Receb

kaybeden Abdülfettah Bey¹²¹ gibi ailenin diğer önemli fertleri de başkente gitmişlerdir. İstanbul Selimiye Camii, II.Beyazıt Camii ve Şeyh Vefa Türbesi hazireleri ile Karacaahmet Mezarlığı'nda metfun¹²² aile mensupları bunun kanıtı olmuştur. Öte yandan Süleyman Bey'in vefatı vuku bulduktan sonra uhdesindeki Bozok sancağı ilhaken Kayseri Sancağı Mutasarrıfı Ali Paşa'ya, Çankırı sancağı ise muhassıllık suretiyle Ankara Sancağı Mutasarrıfı Abdurrahman Paşa'ya tevcih edilmiştir. Bu suretle Süleyman Bey'in idaresi altındaki bölgeler aile fertleri dışındaki görevlilere verilerek¹²³ Çapanoğulları'nın Bozok ve çevresindeki güçlerine ket vurulması hedeflenmiştir.

Mustafa Bey'in vefatının akabinde Bozok sancağının idaresini üstlenen kardeşi Süleyman Bey, Ahmed Paşa ile başlayan Yozgat'ı modern bir kente dönüştürme çalışmalarına katkıda bulunmuştur. Bu çerçevede bir yandan çeşitli eserler meydana getirmiş diğer yandan tesis ettiği vakıflarla bu eserleri yaşatmayı amaçlamıştır. Süleyman Bey'in, ağabeyinin H.1193 [M.1779-1780]'te inşa ettirdiği Çapanoğlu Büyük Camii'ye 1794-1795'te bir ek yaptırarak işe koyulması bu konudaki önemli adımlardan olmuştur. Süleyman Bey, buradaki külliyyeye Eylül 1793'te caminin güneydoğusunda yer alan çifte hamamın kadınlar kısmını, 1794-1795'te ise günümüze ulaşamayan bir mektep yaptırarak katkıda bulunmuştur. Ayrıca Mustafa Bey'in çeşitli sayıda dükkân eklediği Tol (Tül) Çarşı'ya Süleyman Bey ile oğlu Abdülfettah Bey tarafından yeni dükkânlar ilave edilmiştir. Böylece ticaretin canlandırılmasını amaçlayan bu çarşı, 1780-1798 yılları arasında yeni dükkânların eklenmesiyle olgunlaşmış ancak buradaki iki yüz kadar yapıdan sadece elli kadarı günümüze ulaşabilmiştir. Bunların dışında Abdülfettah Bey, Yozgat'ta Eski Köprü'nün yanında birbirine bitişik vaziyette otuz iki dükkân ile bir çörekçi fırını yaptırmış ve bunları 7 Ocak 1798'de düzenlediği vakfiyeye babası Süleyman Bey'in vakfına bağlamıştır¹²⁴. Süleyman Bey ticareti geliştirmek için ayrıca Yozgat şehrinde haftalık pazar kurulması geleneğini başlatmıştır¹²⁵. Böylece hem mimarî hem de ticarî açıdan şehrin kalkınmasına katkı sağlamıştır.

Çapanoğulları'nın yanı sıra bu ailenin hizmetindeki görevlilerin de Yozgat'ın kalkındırılabilmesi adına çaba gösterdikleri ve vücuda getirdikleri kamu eserleriyle Yozgat'ın imarına katkıda buldukları görülmektedir. Süleyman Bey'in Harem Kethüdası Hacı Ahmed Ağa bin Abdullah bin Abdülmennan ile Vekil-i Harcı Cevheri lakabıyla müsemma el-Hac Ali Efendi bin Mehmed Efendi bin Abdullah bu yönde faaliyet gösteren görevlilerden olmuşlardır. Ahmed Ağa ile Ali Efendi 1787-1788'de Aşağıçatak Mahallesi'nde birlikte bir mektep ile cami inşa ettirmişlerdir. Ali Efendi ayrıca 1804-1805'te Köseoğlu Mahallesi'nde Kayyumzâde ve Demirci Ali Efendi adlarıyla anılan camilerin yanı sıra Kayyumzâde Camii'nde bir şadırvan ve şehrin çeşitli yerlerinde altı çeşme yaptırmıştır¹²⁶. Süleyman

1229 [28 Haziran-8 Temmuz 1814]; BOA, HAT, 281/16680, katalog tarihi 29 Zî'l-hicce 1235 [7 Ekim 1820].

121 Abdülfettah Bey, Zî'l-hicce 1255 [Şubat-Mart 1840]'te hayatını kaybetmiştir. Bk. *İstanbul Kadı Sicilleri* 96, *İstanbul Mahkemesi 172 Numaralı Sicil* (H.1257-1258/M.1841-1842), Proje Yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür A.Ş. Yayınları, 2019), 348, 376.

122 Acun, *Çapanoğulları ve Eserleri*, 356-378.

123 BOA, HAT, 1261/48806, katalog tarihi 29 Zî'l-hicce 1229 [12 Aralık 1814]; BOA, C.ML, 659/26956, Süleyman Bey'in Kapı Kethüdası Mustafa Bey'in takrirî; Şâni-zâde Mehmed 'Atâ' ullah Efendi, *Şâni-zâde Târîhi*, C. I, 658; Câbi Ömer Efendi, *Câbi Târîhi*, C. II, 1047; Duygu, *Çapanoğulları*, 30; Uzunçarşılı, "Çapan Oğulları", 250; Mert, *Çapanoğulları*, 67, 68.

124 YŞS, no. 30, s. 96, 97, belge no. 79, 23 Safer 1208 [30 Eylül 1793] tarihli vakfiye sureti; VGMA, no. 629, sıra: 211, s. 203, 3 Şa'ân 1222 [6 Ekim 1807], 19 Receb 1212 [7 Ocak 1798] tarihli vakfiye sureti; Duru, "Çapanoğlu Camii", 71, 89; Karakaya, "Çapanoğlu Camii", 219, 220; Keleş, *Yozgat Vakıfları*, 17, 19, 20; Acun, *Çapanoğulları ve Eserleri*, 138, 139, 179, 190, 197.

125 Yunus Özger, "Osmanlıdan Cumhuriyete Yozgat Yöresinde Kurulan Haftalık Pazarlar ve Panayırılar." *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, Cilt 4, Sayı 9, (2019): 105, 106.

126 BOA, C.EV, 268/13656, Dârüssaâde Ağası Osman'ın arzı; BOA, C.EV, 364/18496, Dârüssaâde Ağası Salih'in arzı;

Bey'in bir diğer Harem Kethüdası Musa Ağa ibn-i Hasan Ağa, 1800-1801'de Nohudlu Mahallesi'nde daha sonra camiye çevrilecek olan bir mescit inşa ettirmiş ve bu ibadethane için çeşitli gayrimenkullerini vakfetmiştir. Ayrıca 1785-1786'da Eskipazar Mahallesi'nde çeşme yaptırmıştır. Başçavuşu el-Hac Halil Ağa ibn-i Satılmış ise 1800-1801'de İstanbulluoğlu Mahallesi'nde cami, mektep, çeşme ve çifte hamamdan oluşan külliye inşa ettirmiştir¹²⁷. Böylece Çapanoğulları'nın isimleri zikredilen bürokratları, toplum arasındaki statülerinin gereği olarak şehrin ihtiyaç duyduğu söz konusu eserlerin yaptırılmasında Çapanoğulları'ndan sonra öncü konumda yer almışlardır.

Süleyman Bey'in XVIII. yüzyıl sonu XIX. yüzyıl başlarında Yozgat'ta yaptırdığı ancak günümüze ulaşamayan ve kaynaklarda saray şeklinde isimlendirilen konağı adından söz ettiren bir diğer eserdir. Süleyman Bey'in ikamet için kullandığı, ölümünden sonra ise yakılarak tahrip edildiği hususunda bilgiler bulunan konağın konumu hakkında net bilgi elde edilemese de günümüzdeki belediye hal ve iş merkezinin yukarısında, belediye katlı otoparkının yani eski adliye binasının olduğu muhitte yer aldığı düşünülmektedir¹²⁸. Süleyman Bey tarafından vakfedildiği için söz konusu konakla ilgili bilgi elde edilebilen en değerli kaynak vakfiyedir. Burada belirtildiğine göre iki katlı konağın üst katında büyük küçük birden çok kilerle birlikte hanut, avlu ve *mâ'î câri*, dışarıda ise birden fazla hanut, avlu, *mâ'î câri*, müstemilat, hareme ait hamam, meyve ağaçlı bahçe, havuz ve birden fazla sokak kapısı yer almıştır¹²⁹. Konakla ilgili bilgi veren bir diğer önemli kaynak Kinneir'in seyahatnamesidir. Kinneir'e göre, kasabanın merkezinde büyük bir yerde konumlanan sarayın etrafını çeviren yüksek duvarların iç tarafında bahçeli, uzun koridorlu ve iki katlı ahşap konak yer almaktaydı. Çatısında tuğla kullanılan bu heybetli saray, güzel işlemeli odalara sahipti ve salonlardan biri sarı, diğeri kırmızı, öteki kahverengi ve diğer renklerle boyanmış, zengin ve gösterişli mobilyalar ile tefriş edilmişti¹³⁰. Seyyahların da dikkatini çeken bu şatafatlı saray, Yozgat'taki mimari eserlerin belirli bir estetik kaygı gözetilerek yaptırıldığının ve şehrin zaman içerisinde birçok

Yozgat, 18. yüzyılın ilk yarısından 19. yüzyılın ilk yarısına kadar yaklaşık bir asır boyunca Çapanoğulları'nın idareleri altında bulunmuş ve bu aile tarafından kurulmuş bir şehir olarak karşımızda durmaktadır. Dolayısıyla Yozgat tarihi ile Çapanoğulları aile tarihini birbirinden ayırmak pek mümkün değildir. Çapanoğulları, hâkimiyet merkezleri konumundaki şehrin gelişmesi için azamî gayret göstermişler ve bu amaçla maiyetlerindeki görevliler ile birlikte Yozgat'ın abat edilmesi hususunda kararlı bir şekilde hareket etmişlerdir. Günümüze ulaşan eserler de bu kararlılığın bir kanıtıdır.

Osmanlı tarihinde önemli rol oynamış aile bireyleriyle adından söz ettiren, Anadolu'nun büyük kısmında söz sahibi olan, pek çok bölgeyi mutasarrıflık, mütesellimlik, voyvodalık ya da eminlik gibi görevlerle idare eden Çapanoğulları hakkındaki çalışmaların sayısı, tarihte

Hakkı Acun, "Yozgat ve Yöresi Türk Devri Yapıları." *Vakıflar Dergisi*, S. 13, (1981): 647, 650; Keleş, *Yozgat Vakıfları*, 16, 35, 41, 127, 130.

127 BOA, *HAT*, 1532/54, katalog tarihi 29 Zi'l-hicce 1230 [2 Aralık 1815]; YŞS, no. 30, s. 14-17, belge no. 23, 23 Rebiü'l-evvel 1231 [22 Şubat 1816] tarihli vakfiye sureti; Acun, "Türk Devri Yapıları", 649; Keleş, *Yozgat Vakıfları*, 21, 39, 44; Acun, *Çapanoğulları ve Eserleri*, 388, 403, 422.

128 Texier 1832'de Yozgat'a geldiğinde yeri konusunda net bilgiler bulunmayan konağın yakıldığını belirtmiştir. Beş yıl sonra 1837'de Yozgat'ı ziyaret eden Hamilton da Texier'i doğrularak sarayın on dört yıl önce yani 1823'te yandığını belirtmiştir. Bk. Texier, *Küçük Asya*, 45; Taha Niyazi Karaca, "19. Yüzyıl Avrupa Seyyahlarının Gözü İle Bir Anadolu Şehrinin Sosyo-Ekonomik Yapısı." *Günay Çağlar Armağanı*, ed. Mehmet İnbaşı (Erzurum: Erzurum Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2004), 153; Acun, *Çapanoğulları ve Eserleri*, 200, 201.

129 VGMA, no. 629, sıra: 210, s. 199-202, 23 Safer 1208 [30 Eylül 1793]; YŞS, no. 30, s. 93, belge no. 79, 23 Safer 1208 [30 Eylül 1793] tarihli vakfiye sureti; Duru, "Çapanoğlu Camii", 82.

130 Kinneir, *Asia Minor*, 90, 91.

işgal ettikleri yere göre sınırlı kalmıştır. Dolayısıyla Çapanoğulları ile ilgili çalışmaların sayısının artırılması bir gereklilik halini almıştır. Nitekim Osmanlı yönetiminin özellikle 18. yüzyıldan itibaren birçok konuda muhatap aldığı taşra elitlerinden olan Çapanoğulları, gerek yol açtıkları hadiseler gerekse de ifa ettikleri hizmetler bakımından tüm fertleriyle ayrı bir yerde durmaktadır. Yeni çalışmaların yapılması hem aile tarihinin eksik kalan simalarının faaliyetlerinin ortaya çıkarılması hem de çevrenin merkeze etkisinin Çapanoğulları örneğinde gösterilmesi bakımından önemlidir. Bu tür çalışmalar yerel tarihe katkının ötesine geçerek Osmanlı tarihindeki âyan ailelerinin genel durumunu ve tarihsel rollerini anlamamıza da büyük katkı sağlayacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI DÖNEMİNDE SOSYO-KÜLTÜREL VE EKONOMİK YAPI

OSMANLI DÖNEMİ YOZGAT EĞİTİM TARİHİ VE KURUMLARI *

Serkan GÜL**

Osmanlı'nın geleneksel eğitim kurumları olan ve Osmanlı dini, hukuki, kültürel, entelektüel ve bilimsel hayatında yüzyıllarca belirleyici bir rol oynayan medreselerle başlayan Osmanlı Eğitim Tarihi, 18. yüzyılın sonlarından itibaren askeri modernleşme çabalarının bir sonucu olarak kurulan askeri teknik okullarının kurulmasıyla yeni bir boyut kazanmıştır. 19. yüzyılla birlikte modernleşme çabalarının askeri alanın dışında devlet mekanizmasının ve bürokrasinin geneline yayılmaya başlaması ile eğitim konusu daha fazla önem kazanmıştır. Öncelikle devletin ihtiyaç duyduğu insan kaynağını karşılamaya yönelik bir adım olarak görülen modern eğitim kurumları Tanzimat döneminde artan bir şekilde bir kamu hizmeti olarak görülmeye başlanmıştır.

Tanzimat öncesi dönemde II. Mahmud'un uygulamada karşılıksız kalsa da 1824 yılında yayınladığı bir fermanla zorunlu eğitimi gerçekleştirmeye yönelik adımı önemliydi.¹ Genel eğitim konusunda ciddi bir girişimde bulunulmadan önce Tıbbiye (1826) ve Harbiye (1834) mekteplerinin açılması ve muhafazakâr çevrelerce tepkiyle karşılanan Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi (1830) gibi adımlar yine II. Mahmud döneminde atılmıştır. Sonrasında 5 Şubat 1838 (H. 21 Zilkade 1254)² tarihli *Takvim-i Vekayi* gazetesinde Meclis-i Umur-u Nafianın bir layihası üzerine rüşdiye adıyla genel okulların kurulma kararı duyurulmuştur.³

Tanzimat döneminde eğitim işlerinin kurumsallaşması için çalışmalar devam etmiştir. 1845 yılında Maarif-i Meclis-i Muvakkat⁴ ardından da 1846 yılında Meclis-i Muvakkatın önerisi üzerine daimî bir yapı olarak Meclis-i Maarif-i Umumiye kuruldu. Bu Meclisin temel amacı daha önce Meclis-i Muvakkat tarafından alınmış genel kararları detaylandırmak ve

* Bu çalışmanın temeli 03-05 Mayıs 2018 tarihleri arasında düzenlenen III. Uluslararası Bozok Sempozyumu'nda sunulmuş ve özet kitabında yer almış "19. Yüzyıl Sonu ve 20. Yüzyıl Başında Yozgat Sancağında Eğitim Kurumlarının Genel Durumu" başlıklı bildiriye dayanmaktadır. Konu büyük ölçüde yeniden ele alınarak yeni kaynaklarla geliştirilmiş ve mevcut çalışma ortaya çıkarılmıştır.

** Dr. Öğr. Üyesi, ORCID: 0000-0002-6907-7925, Yozgat Bozok Üniversitesi Tarih Bölümü, serkan.gul@bozok.edu.tr.

1 Cahit Bilim, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)*, (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2002), 3-4. Bu fermanın "genel ilk öğrenim mecburiyeti ile bir ilgisi bulunmaması ve bütün yurda değil ancak İstanbul ve Bilâd-ı selaâe için" geçerli olması şeklindeki yorum için bkz. Aziz Berker, *Türkiye'de İlk Öğretim (1839-1908)*, (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1945), 3.

2 Metinde tarihlerin verilme usulüyle ilgili kısa bir açıklama yapmak faydalı olacaktır. Tarihlerin Miladi takvime çevrilmesinde Türk Tarih Kurumunun tarih çevirme kılavuzundan yararlanıldı. Arşiv belgelerine yapılan atıflarda, belgelerde hem Hicri hem Rumi tarihlerin yer aldığı durumlarda tarihler parantez içinde Hicri takvime göre verildi. Sadece Rumi tarihlerin yer aldığı belgelerde ise Miladi tarihin yanında parantez içinde Rumi takvime göre tarihler gösterildi.

3 Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, haz. Taceddin Kayaoglu, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2001), 6-7.

4 Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti*, 25.

eğitime dair görüşmeler yaparak reformları gerçekleştirmektir.⁵ Meclis-i Umumiye ile aynı dönemde oluşturulan bir diğer kurum da Mekatib-i Umumiye Nezareti (1846) oldu. Bu Nezaret bildiğimiz anlamda bir bakanlık olmaktan daha çok bir müdürlük statüsündeydi. Nezaret, Meclis-i Maarifin altında ve onun aldığı kararları uygulamakla görevli bir icra organı konumundaydı.⁶

1 Eylül 1869 yılında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin yayınlanması Osmanlı eğitimi konusunda önemli bir dönüm noktası oldu. Nizamname, eğitim konusunun devletin öncelikli ve önemli bir gündem maddesi olduğunu göstermesinin yanında geleceğe yönelik kapsamlı bir perspektif sunması açısından da önemliydi. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi “sadece Tanzimat dönemi eğitim programını değil, devletin yıkılışına kadar büyük ölçüde devam edecek olan temel eğitim yapısını da belirlemiştir”. Ayrıca Nizamname ile birlikte teşkilatlandırılan Meclis-i Kebir-i Maarif, Osmanlı eğitim bürokrasisinde önemli bir yer tutmuştur.⁷

Tanzimat döneminde geleneksel eğitim kurumları olan medreseler gittikçe önemini yitirirken zaman içinde iptidailer, rüşdiyeler ve idadiler gibi modern eğitim kurumlarının sayısı artmaya başladı. Bütün bu gelişmelere karşın İstanbul dışında Osmanlı vilayetlerinin okullarına oranında uzunca bir süre ciddi bir ilerleme sağlanamadı. Sultan II. Abdülhamid'in (1876-1909) saltanat dönemi bu açıdan bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Yaşanan finansman ve personel sıkıntılarına rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nun genelinde yeni okulların açılması ve eğitimin yaygınlaştırılması bir devlet politikası haline gelmiştir.

Osmanlı Eğitim Tarihi'ne yönelik akademik dünyada artan bir ilginin varlığından bahsetmek mümkündür. Konuya dair telif eserler, makaleler ve tezlerin sayısında gözle görülür bir artış söz konusudur. Eğitim konusu farklı yönleriyle ele alınmaktadır. Başta vilayet ve maarif salnameleri olmak üzere farklı kaynaklardan istifade ederek Osmanlı eğitim kurumlarına dair bu çalışmalar yapılmaktadır. Bu çalışmalarda, bir taraftan eğitim kurumlarına dair yoğun bir istatistiksel veri havuzu oluşturulurken diğer yandan eğitimin askeri, siyasal, sosyal, kültürel vb. alanlarda Osmanlı devlet düzeni ve toplumsal hayatı üzerinde yarattığı değişimler gibi diğer hususlar incelenmektedir.

Osmanlı dönemi Yozgat Eğitim Tarihi'ne dair daha önce bazı değerli çalışmalar yapılmış ve konunun belirli yönleri ortaya konulmuştur. Ancak, henüz konunun bütün yönleriyle aydınlatılmadığını söylemek mümkündür. Özellikle, Osmanlı döneminde eğitim kurumlarına dair istatistiksel veriler şimdikiye kadar oldukça detaylı bir şekilde ele alınmış olsa da Yozgat'taki eğitim kurumlarının niteliği, okulların açılma süreçlerinde yaşanan sorunlar, yerel yetkililerin eğitim kurumlarını artırma konusundaki çabaları ve Yozgat'taki eğitim kurumlarının başka yerlerdeki eğitim kurumlarıyla karşılaştırılması gibi farklı hususlarda yeterli bilgiye henüz sahip değiliz. Bu çalışmada amaçlanan, Yozgat'taki eğitim kurumlarına ilişkin istatistiksel verileri tartışmanın yanında bu hususları da açıklamaktır.

1. Yozgat Medreseleri

İslam medeniyetinin eğitim alanında önemli bir parçası olan medreseler tarih içinde İslamiyet'in yayıldığı bütün coğrafyalarda kendini göstermiştir. Tam anlamıyla kurumsallaşmadan önce camilerin yanlarında ya da bazı alimlerin evlerinde faaliyet gösteren

5 Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991), 11-12.

6 Ali Akyıldız, “Maarif-i Umumiyye Nezareti”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 27, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003): 273.

7 Uğur Ünal, *Meclis-i Kebir-i Maarif (1869-1922)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008), VII-VIII.

medreseler için kesin bir kuruluş tarihi vermek mümkün olmasa da 10. ve 11. yüzyıllar başlangıç ve gelişim için genelde kabul gören dönemlerdir. Karahanlılar ve Büyük Selçuklular gibi Türk devletleri medrese geleneğinin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Özellikle Selçuklu vezirlerinden Nizamülmülk Türk-İslam coğrafyasının pek çok yerinde medreseler kurarak bu kurumların yaygınlaşmasında önemli bir rol oynamıştır.⁸

Osmanlı'nın kuruluş döneminde de Türk-İslam geleneği takip edilerek başlıca eğitim kurumu olarak medreseler açılmaya başlanmıştır. Osmanlı'da ilk medrese Sultan Orhan Gazi tarafından 1331 yılında kurulan İznik Medresesi'dir. Sonraki yıllarda Osmanlı payitahtları Bursa ve Edirne'de gerek padişahlar gerekse devlet adamları tarafından çok sayıda medrese kurulmuştur. Osmanlı'da 1451 yılına kadar toplamda seksen dört medrese tesis edilmiştir.⁹ İstanbul'un fethedilmesi ve payitaht olmasıyla Osmanlı'da eğitim hayatının merkezi de buraya taşınmış oldu. Fatih Sultan Mehmed tarafından kurulan Sahn-ı Seman dini ve pozitif bilimlerin okutulduğu önemli bir yüksek eğitim kurumu olarak gelişti. Sahn-ı Seman ve bundan yaklaşık yüz yıl sonra Kanuni Sultan Süleyman tarafından kurulan Süleymaniye Medresesi Osmanlı'da medrese eğitiminin zirve noktasını oluşturmuştur. Her ne kadar zaman içinde devletin her noktasında binlerce medrese açılmış olsa da adı geçen medreseler müderrislerinin ve verilen eğitimin kalitesi, özlük hakları, öğrencilerinin seviyesi, takip edilen müfredat açısından diğer bütün medreselerin önünde yer almıştır.

Yozgat'ta baktığımızda, ilk kurulan medrese olan Demirli Medrese uzun yıllar boyunca kentin en önemli eğitim kurumu olma özelliğini korumuştur. Çapanoğlu Ahmed Paşa tarafından 1753 (H. 1167) yılında tesis edilen bu medrese¹⁰ Kurşunlu Medrese adıyla da biliniyordu. Medrese Mahallesi'nde yer alan ve yirmi oda ve bir derslikten oluşan bu medreseye ait herhangi bir kalıntı bulunmamakla birlikte şehir merkezinde Yozgat Saat Kulesi'nin batı tarafında yer aldığı tespit edilmiştir.¹¹

Maarif salnamelerine yansdığı şekliyle Demirli Medrese, Köse Yusufu Medresesi ile birlikte Yozgat'ta bulunan iki kütüphaneden birine sahip olmasıyla da öne çıkmıştır. 1898 (H. 1316) yılı Maarif salnamesi verilerine göre Demirli Medresesi Kütüphanesi'nde 413, Köse Yusufu Medresesi Kütüphanesi'nde ise 365 kitap mevcuttur.¹² Ancak, Demirli Medrese Kütüphanesi hakkında yapılan detaylı bir çalışmada buradaki kitap sayısının 471 cilt sayısının ise 770 olduğu gösterilmiştir.¹³

Medrese sayısı Yozgat merkezinde ve bağlı kazalarda zaman içinde ciddi bir artış göstermiştir. 19. yüzyılın sonlarında, merkez ve köyleri dahil Yozgat'ta 13, Boğazlıyan'da 4 ve Akdağmadeni'nde 5 adet olmak üzere toplamda 22 adet medrese ve bu medreselerde okuyan toplam 2210 talebe bulunuyordu. Yozgat'taki medreselere ilişkin ayrıntılar aşağıda gösterildiği şekildedeydi.

8 Ersoy Demirci, "Medreselerin Doğu Kaynakları ve İlk Zamanları", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, no. 2, (1989): 270-273.

9 Mehmet İpşirli, "Medrese", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 28, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003): 327.

10 Hakkı Acun, *Tüm Yönleriyle Çapanoğulları ve Eserleri*, 2. Baskı, (Ankara: TBMM Basımevi, 2016), 193.

11 Serkan Polat, "Unutulan Bir Kütüphanenin İzinde: Yozgat Demirli Medrese Kütüphanesi", *Tarihçi*, c. 1, no. 2 (Mayıs 2021): 111.

12 1316 Sene-i Hicriyesine Mahsus *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, Def'a 1, (İstanbul: 1316): 868-869.

13 Polat, *Unutulan Bir Kütüphanenin İzinde*, 116.

Tablo 1: Yozgat Livasında Bulunan Medreseler (M.1898-H.1316)¹⁴

Liva	Kaza	Medresenin İsmi	Mahalli	Müdürris	Talebe	Banisi
Yozgat	Yozgat	Demirli	Medrese Mah.	Mustafa Efendi	84	Abdülcabbarzade Ahmet Paşa
“	“	Nazırzade	Köseoğlu Mah.	Hafız Ali Efendi	59	Sultan 2. Mahmut'un İkinci İkballeri Hoşyar Kadın Efendi
“	“	Şevki	Medrese Mah.	Hacı Ali Osman Efendi	110	Zarife Hatun
“	“	Kayyumzâde	Köseoğlu Mah.	Şükrü Efendi	60	Zeliha Hatun
“	“	Nefeslizâde	Çıtak Mah.	Divanlîzade Ali Efendi	105	Nefeslizade Mehmet Emin Efendi
“	“	Alacaoğlu	Nohutlu-yı Bâla Mah.	Hayrullah Efendi	100	Alacalzade Hacı Hafız Efendi
“	“	Başçavuş	İstanbuluğlu Mah.	Ahmet Efendi	70	Ashâb-ı Hayır
“	“	Sağır Mustafa Ağa	Nohudlu-yı Zîr	Hayrullah Efendi	30	Sağır Mustafa Ağa
“	“	Köse Yusuf lu	Köse Yusuf lu Karyesi	Hacı Salih Efendi	150	Abdullah Ağa
“	“	Osman Paşa Tekkesi	Osman Paşa Karyesi	Şakir Efendi	50	Mütevelli Nuri Ağa
“	“	Seydiyâr	Seydiyâr Karyesi	Mustafa Efendi	80	Ashâb-ı Hayır
“	“	Paşa	Paşa Karyesi	Yakup Efendi	200	Ashâb-ı Hayır
“	“	Köhne	Köhne-i Kebir Karyesi	Hacı Ahmet Efendi	100	Hüsnu Ağa
“	Boğazlıyan	Katılca Karyesi Med.	Cami-i Şerif Civarı	Bekir Efendi	100	Kuyumcuzadeler
“	“	Candar Karyesi Med.	Harman Yeri Civarı	Abdullah Efendi	200	Karye Ahalisi
“	“	Kozan Karyesi Med.	Cami-i Şerif Civarı	Süleyman Efendi	125	Keçelizadeler
“	“	Rumdiken Karyesi Med.	Kayalar Civarı	Mehmet Efendi	75	Çerkez Beyzadeler
“	Maden	Hüseyin Efendi	Kasabada	Şeyh Mehmet Edip Efendi	30	Ashâb-ı Hayır
“	“	Hüseyin Efendi	Kuyular Karyesi	Mustafa ve Hadim Efendiler	122	Zileli Hüsnu Ağa
“	“	Kale	Kale Karyesi	Yahya Efendi	100	Ashâb-ı Hayır
“	“	Hasbey	Hasbey Karyesi	Hacı Sadık Efendi	110	Ashâb-ı Hayır
“	“	Çotalı	Çotalı Karyesi	Kürt Hüsnu Ağa	50	Ashâb-ı Hayır
Yekûn					2110	

14 1316 Senesine Mahsus Maarif Salnamesi, 864-865. Medreselerle ilgili olarak ayrıca bknz. Burhanettin S. Kapusuzoğlu, “Bozok İlmîye Tarihinde Medreseler, Zaviyeler ve Tekkeler”, *Osmanlı Devleti ve Bozok Sancağı*, (İstanbul: Türk Ocağı Yozgat Şubesi, 2000), 377-428; Orhan Sakin, *Bozok Sancağı ve Yozgat*, (Ankara: 2004), 154-157.

Tabloda görüldüğü üzere liva ve kaza merkezleri yanında bazı köylerde de medreseler mevcuttu. Bu medreselerden bazıları bölgelerin ileri gelen kişi ve aileleri tarafından kurulurken bazıları da yerel halk ve hayırseverler tarafından kurulmuştu. Burada dikkat çeken isimlerden birisi Sultan II. Mahmud'un ikinci ikbali olan Hoşyar Kadınefendi'dir. Kendisinin hayır işlerine büyük önem verdiği ve farklı yerlerde çok sayıda medrese yaptırdığı bilinmektedir. Bu yerlerden birisi de Yozgat olmuştur.¹⁵ Arşiv kayıtlarından anlaşıldığı üzere Hoşyar Kadınefendi Yozgat'ta Nazırzade Medresesinin dışında bir camii ve su yolları da yaptırmıştır. Zaman içinde cami ve medresenin dört odası harap hale geldiğinden bunların yeniden tamiri gündeme gelmiştir. Yapılan keşiflerde cami, medrese odaları ve su yollarının tamiri için 53.384 kuruşluk bir meblağın gerektiği anlaşılmıştır. Şura-yı Devlet konuyu ele almış ve masrafların Selatin-i İzam Evkafına masraf kaydedilmek üzere mahalli mal sandığından karşılanması hususunda Evkaf Nezaretine izin verilmesi yönünde kararını bildirmiştir.¹⁶ Söz konusu talep kabul görmüş ve konuya dair irade çıkmıştır.¹⁷ Oldukça büyük bir meblağın Selatin-i İzam Evkafı varidatından karşılanması hayır sahibi Hoşyar Kadınefendi'nin konumundan kaynaklanıyor olmalıdır.

Yozgat medreselerinde verilen eğitim seviyesi ve okutulan dersler hakkında ayrıntılı bir bilgiye sahip olmamakla birlikte yukarıdaki tabloda gösterildiği üzere Demirli Medrese dahil medreselerin öğretim kadrosunun tek bir müderristen ibaret olmasından¹⁸ hareketle çok kapsamlı bir müfredat takip etmesinin mümkün olmadığı söylenebilir. Zaten, Osmanlı'da medreselerin eğitim kalitesinin 16. yüzyılın sonlarından itibaren sürekli bir düşüş içinde bulunduğu ve pozitif bilimlerin büyük oranda müfredat dışı bırakıldığı görülür. Zaman içinde felsefe, matematik ve fen bilimleri tamamen göz ardı edilmişken 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde kelim, tefsir ve hadis gibi dini ilimler de medreselerin eğitim programlarında geri planda bırakılmıştır. Medreseler büyük ölçüde fıkıh ve Arapçanın öğretildiği, belirli kitapların okunduğu ve yorumlandığı yüzeysel bir eğitim anlayışını benimsemişti.¹⁹ Bu şekilde medreseler, yeni bir bilgi üreten değil mevcut bilgileri sınırlı bir şekilde tekrar eden kurumlar haline gelmişti.

Yozgat Tahrirat Müdürlüğü görevinde bulunan Osman Namık Bey'in 1895 yılında kaleme aldığı bir layihada Yozgat medreseleri hakkında olumsuz bir tablo çizilmiş ve buradaki eğitim ve öğretim usullerinin normal medreselerden uzak olduğu ifade edilmişti. Osman Namık Bey'in belirttiğine göre talebelerin çoğu askerlik hizmetinden kaçmak için medreselere devam etmekteydi ve buralardan yetişen hocaların tahsilleri noksan kalmaktaydı. Devamında, mevcut halleriyle Yozgat'taki medreselerin halka uygun bir eğitim verecek durumda olmadığı vurgulanmıştır.²⁰

Genel anlamda Osmanlı'da medrese kurumunun süregelen gerilemesi devlet yetkilileri ve bir kısım ulema tarafından da görülmüş ve zaman içinde medreselerin ıslah edilmesi yönünde bazı adımlar atılmıştı. Özellikle II. Meşrutiyet döneminde medreselerin ıslahı konusu üzerinde ciddi tartışmalar ve girişimler gerçekleşti. Bu doğrultuda İslahat-ı Medaris Komisyonu kuruldu ve geleneksel eğitim anlayışı dışında modern bir eğitim müfredatı

15 Taha Niyazi Karaca, "Yozgat Eğitim Tarihine Katkı", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, no. 17, (2004): 141.

16 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İ.Ş.D. 118/7080 (H. 25-10-1309), v.1.

17 BOA, BEO. 9/660 (H. 28-10-1309), v. 3.

18 Polat, *Unutulan Bir Kütüphanenin İzinde*, 112-113.

19 Mustafa Şanal, "Osmanlı Devleti'nde Medreselere Ders Programları, Öğretim Metodu... Bakımından Genel Bir Bakış", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, no. 14, (2003/1): 152-153.

20 Yunus Özger, "II. Abdülhamid Döneminde Yozgat'ın Sosyo-Ekonomik Durumu (Tahrirat Müdürü Osman Namık Bey'in Raporuna Göre)", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, c. 5, no. 9 (Ocak 2015): 35.

takip eden medreselerin kurulması yoluna gidildi. Ancak I. Dünya Savaşı'nın (1914-1918) başlamasıyla medreselerin islahının üzerinde durulacak öncelikli bir konu olması mümkün olmadı.

Milli Mücadele'nin (1919-1922) devam ettiği bir dönemde Yozgat'ta da bir islah-ı medaris komisyonu teşkil edilmişti. Ancak bu komisyon İstanbul'a değil Anadolu'da idaresini kurmuş olan Büyük Millet Meclisi'ne bağlı olarak faaliyet göstermişti. Yozgat medreseleri üzerine inceleme yapan komisyonunun tespitleri bir beyanname şeklinde 8 Temmuz 1921 (R. 8 Temmuz 1337) tarihinde *Sebilü'r-Reşad* adlı dergide yayınlandı. Bu beyanname, medreselerin içinde bulunduğu acıklı durum açıkça ifade edilmiş ve bunun giderilmesi için alınması gereken tedbirlerden bahsedilmişti. Komisyonun aşağıda verilen tespit ve ifadeleri Yozgat'taki medreselerin içinde buldukları durumu açıklaması bakımından dikkat çekicidir. Beyanname özetle şu şekildedir:

... asırlarca ihtiyacı-tı maddiye ve maneviyemize kâfi gelen ve tarih-i irfanımızı şan ve şerefle bahşeden o yerlerin şimdiki akıbetini görmek biz Müslümanlar için ciddi pek elimdir. Maazallah bu hal bir müddet daha devam etmiş olsa etfâl-i Müslimini talim, Müslümanları tenvir edecek ulema bulmak şöyle dursun namaz kıldırarak, cenaze yıkayacak kimse bulunmayacağı gibi... koskoca livamızda bile aranılrsa ahkâm-ı dinîyeyi müdrük ancak birkaç zata tesadüf edebiliriz. Allah göstermesin bunların da irtihalleri halinde Müslümanlar mesâil-i dinîyeyi soracak alim bulamayacaklardır... Lisan-ı şükranla yâd edebiliriz ki Büyük Millet Meclisi Hükümeti bir zamanlar irfan ocakları olan medreselerimizin ihyasıyla... şu hale bir nihayet vermeye azmetmiştir... Bu sene içtima eden liva encümeni de beldemizin bu mübrem ihtiyacını nazar-ı itibara alarak sair yerlerde olduğu gibi bir medrese-i ilmiye küşadına karar vermiş ve bu maksat için muvazene-i hususiye bütçesinden ufak bir tahsisatı kabul etmiş ve erbâb-ı hamiyet tarafından muavenet edileceği vaat edilmiştir. Medaris-i İlmiyye Nizamnamesi'ne tevfikân medrese-i mezkurun küşat ve heyet-i talimiyesinin intihap ve tesisini... tezekkür etmek üzere gayur ve dindar mutasarrıfımız İbrahim Beyefendinin tensibiyle müftü efendinin riyasetleri tahtında bir İslah-ı Medaris Komisyonu teşkil etmiş ve eylül iptidasından itibaren tedrisata mübaşeret olunması ayrıca takarrür etmiştir.²¹

Osman Namık Bey tarafından 1895 yılında vurgulanan hususlarla birlikte değerlendirildiğinde, bu beyanname Yozgat'taki medreselerin mevcut koşullar itibariyle ciddi bir sıkıntı içinde olduğunu hatta tamamıyla işlevsiz bir hale geldiğini bildirmektedir. Burada vasıflı bir eğitim verilmesi bir tarafa temel dini eğitimin dâhi verilemediği açıkça ifade edilmiştir. Yozgat medreselerinde bu sıkıntının yaşanmasında Osmanlı'nın son döneminde yaşanan savaşların ve ekonomik sorunların belirli bir etkisi olduğunu dikkate almak gerekir. Ancak bu sıkıntılar tek başına medreselerin içinde bulunduğu durumu açıklamak için yeterli değildir.

19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında maarif salnamelerinde verilen istatistiklerde Yozgat'ta binlerce talebenin medreselerde eğitim aldığı gösterilmektedir. Buna göre, Yozgat'ta yıllar içinde en azından dini ilimlerde belli bir olgunluğa erişmiş çok sayıda talebenin yetiştirilmiş olması beklenebilir. Fakat, beyannameye belirtilen "Müslümanları tenvir edecek ulema bulmak şöyle dursun namaz kıldırarak, cenaze yıkayacak kimse bulunmayacağı gibi... koskoca livamızda bile aranılrsa ahkâm-ı dinîyeyi müdrük ancak birkaç zata tesadüf edebiliriz" şeklindeki ifadeler yaşanan sorunların köklerinin geçmişe dayandığını göstermektedir. Sonuç olarak, 3 Mart 1924 tarihinde kabul edilen Tevhid-i

21 *Sebilü'r-Reşad*, c. XIX, no. 487: 210-211.

Tedrisat Kanunu ile Türkiye Cumhuriyeti'nin tümünde olduğu gibi Yozgat medreseleri de kapanmış ve medreselere ilişkin tartışmalar son bulmuştur.

2. Yozgat'ta Modern Eğitim Kurumları Olarak Mektepler

2.1. Yozgat İptidai Mektepleri

Osmanlı eğitim sisteminin ilk kademesini oluşturan ve ilköğretim seviyesine eğitim veren kurumlar iptidai mekteplerdi. İptidai mektepler kurulmadan önce, Osmanlı'da küçük çocuklar sıbyan mekteplerine devam etmiştir. Bu okullar genelde camilerin bir parçası olarak faaliyet göstermiştir. Fatih devrinden itibaren faaliyet gösteren sıbyan mektepleri ilk dönemlerde öncelikle yetim veya fakir çocuklara Kuran ve namazla birlikte temel dini bilgileri öğretmeyi hedeflemişti. Bunun yanında çocukların güzel ahlak ve edep sahibi bireyler olarak yetiştirilmesi diğer bir hedefti.²² 1869 Maarif Nizamnamesi'nde sıbyan mekteplerinin her köy ve mahallede en az bir adet olmak üzere devletin her tarafında açılması, Müslümanların ve gayrimüslimlerin birlikte yaşadığı bölgelerde ise her gruba farklı okul açılması kararı alınmıştı.²³ Sıbyan mekteplerinin ıslah edilmesi, yeni iptidai mekteplerini açılması ve öğretmen maaşlarının ödenmesi gibi hususlar Maarif Nizamnamesi ile halkın sorumluluğuna bırakılmıştı.²⁴

Sıbyan mektepleri varlığını korumakla birlikte 1872 yılında açılan İptidai Numune Mektebi ile yeni bir ilköğretim anlayışı yerleşmeye başladı. Bu tarihten itibaren yeni usulle eğitim veren iptidai mekteplerin artırılmasına ve başlıca ilköğretim kurumu haline getirilmesine yönelik çabalar arttı.²⁵

Merkezin bu anlayışının taşra tarafından anlaşıldığı ve bu yönde adımlar atıldığı belgelere yansımıştır. Ankara Vilayetinden Maarif Nezaretine 1892'de gönderilen bir yazıda Yozgat Sancağından ulaşan bir talep iletilmişti. Buna göre, Yozgat'ta 3 adet iptidai mektep açıldığı ve 8 adet sıbyan mektebinin de "usul-ü cedide tahvil edildiği" ifade edilerek Yozgat Mutasarrıflığı tarafından maarif meclisi heyetinin "maarif uğruna fevkalade çalışmakta olduklarından bunların şevk ve gayretlerini dahi bir suret-i münasiple taltifleri" hususu arz edilmişti.²⁶ Bu talebe Maarif Nezaretinin belli bir ihtiyatla yaklaştığı görülmektedir. Yozgat Maarif Komisyonu reisi ile aza ve katibinin "... gayretlerini bâdi olmak üzere mumaileyhuma münasip rütbe ve nişanlarla taltifleri beyan olunmakta ise de tesis ve küşat olan mekatib-i mezbure mahalleriyle muallimlerinin esamisi ve her birine ne kadar talebe devam etmekte bulunduğuyla masraflarının nasıl tedarik edilmekte olduğunun Ankara Vilayet-i celilesinden istilam ve istihzarı hususunda ..." şeklinde bir ifadeyle Maarif Nezareti konuyla ilgili Ankara Vilayetine bir yazı yazılmasını uygun görmüştü.²⁷

Yukarıdaki yazışmalar, Yozgat'taki yerel idareci ve maarif komisyonu üyelerinin yeni iptidai mektepler açarak ya da sıbyan mekteplerini dönüştürerek merkezin gözüne girebileceklerini düşündüklerini göstermesi açısından önemlidir. Bu durum, merkezin eğitim konusundaki reform çabasının taşra tarafından belirli bir ciddiyetle takip edildiğini göstermektedir. Yine aynı dönemde Yozgat'ta yeni açılan okulları gazete ilanları ile duyurması

22 Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. 1-2, (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 83.

23 Ali Açık, "II. Abdülhamid Devri Eğitim Politikasının Taşraya Yansımaları: Yozgat Sancağı Örneği", *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu (05-07 Mayıs 2016) Bildiri Kitabı*, (Yozgat: 2016): 616.

24 Fatma Ürekli, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi ve Kurumları", *Manas Journal of Social Studies*, no. 3, (2002): 399.

25 Açık, *II. Abdülhamid Devri Eğitim Politikası*, 616.

26 BOA, MF. İBT. 29/7 (H. 12-10-1309).

27 BOA, MF. İBT. 30/35 (H. 10-01-1310).

hususunda gösterdiği gayret sebebiyle Yozgat Mutasarrıflığına bir takdir sunulması kararı Maarif Nezareti tarafından alınmıştır.²⁸

İptidai mekteplerin sayısının artırılmasına yönelik çabaların ne ölçüde başarıya ulaştığını görmek açısından aşağıdaki tablo yararlı olacaktır. Bu tabloda, Ankara Vilayetinin tümünde halihazırda açık olan ve “müceddeten tesis ve küşadı” gereken iptidai mekteplerin sayıları gösterilmiştir.

Tablo 2: Ankara Vilayeti İptidai Mektepleri (M.1894-H.1312)²⁹

Liva	Kaza	Mevcut İptidai Mektepler		Müceddeten Tesis ve Küşadı Lazım Gelen İptidai Mektepler	
		Erkek	Kız	Erkek	Kız
Ankara	-	3	1	5	3
“	Ayaş	2	-	2	1
“	Beypazarı	1	1	2	1
“	Nallıhan	1	-	1	1
“	Mihalçık	1	-	1	1
“	Sivrihisar	3	1	2	1
“	Haymana	1	-	1	1
“	Bâlâ	-	-	2	1
“	Kalecik	1	-	1	1
“	Yabanâbad	-	-	1	1
Kayseri	-	5	2	5	2
“	Develi	1	-	2	2
“	İncesu	2	-	1	1
Yozgat	-	10	2	4	3
“	Boğazlıyan	2	-	2	2
“	Akdağmadeni	1	-	1	1
Çorum	-	5	-	4	3
“	Sungurlu	2	1	1	1
“	İskilip	2	-	2	2
“	Osmancık	2	-	1	1
Kırşehir	-	6	1	4	3
“	Keskin	2	1	2	1
“	Mucur	1	-	1	1
“	Avanos	2	-	2	2
Yekûn		56	10	50	37

Tabloda gösterildiği şekliyle 1894 yılı itibarıyla Ankara Vilayeti dahilinde açık olan 56’sı erkeklere 10’u kızlara mahsus olmak üzere toplamda 66 iptidai mektep bulunmaktadır. Yozgat ve kazalarında eğitime devam eden erkek iptidai mekteplerinin sayısı 13, kız iptidai mekteplerinin sayısı sadece 2 adettir. Bunların dışında “müceddeten tesis ve küşadı lazım gelen” iptidai mektep adedi erkekler için 7, kızlar için 6 adet olarak gösterilmiştir. Bu bilgilere göre, eğitim istatistiklerinde verilen Yozgat’ta 164’ü eski usulde 136’sı yeni usulde

28 BOA, MF. İBT. 30/18 (H. 07-01-1310).

29 BOA, MF. İBT. 25/57 (H. 29-12-1312), v. 2.

300 adet Müslümanlara ait iptidai mektep bulunduğuna dair bilgiyi³⁰ ve genel olarak maarif salnamelerinde bu okullarla ilgili verileri ihtiyatla yaklaşmak yerinde olacaktır.³¹ Bu tabloda en fazla dikkati çeken husus nitelik açısından bir yorum yapmak mümkün olmasa da nicelik açıdan Yozgat merkezinin hem erkek hem de kız iptidai mektepleri bakımından Ankara Vilayeti genelinde en iyi durumda olan yer olmasıdır.

Yukarıdaki tablonun bir devamı olarak aynı belgede Ankara Vilayeti genelinde merkeze ve kazalara bağlı köylerde ihtiyaç duyulan iptidai mekteplerin sayısı da verilmişti. Hem Yozgat'ın durumunun diğer bölgelerle karşılaştırılmalı olarak görülebilmesi hem de konuya ilişkin çalışmalara bir katkı sunması amacıyla kapsamlı bir tablo oluşturulmuştur.

Tablo 3: Ankara Vilayetinde Açılması Gereken İptidai Mektep Sayısı (M.1894-H.1312)³²

Liva	Kaza	İki yüz ve daha ziyade nüfusu cami olup müstakilen mektep inşa ve küşadı lazım gelen kurra	Nüfusu iki yüzden noksan olup mesafeleri yarımşar saatten ibaret bulunan iki veya üç karye birleştirilerek mektep inşa ve küşadı lazım gelen kurra	Nüfusu yüzden az ve mesafesi iki saatten uzak olan iki veya üç karye birleştirilerek inşa ve küşadı ve seyyar muallim tayini lazım gelen ve aşiretle birlikte gezmek üzere ...
Ankara	-	128	39	-
"	Ayaş	16	17	-
"	Beypazarı	26	5	10
"	Nallıhan	31	14	-
"	Mihalıcık	48	-	-
"	Sivrihisar	34	22	4
"	Haymana	43	35	8
"	Bâlâ	34	20	7
"	Kalecik	75	21	4
"	Yabanâbad	80	26	-
Kayseri	-	188	18	-
"	Develi	61	4	-
"	İncesu	19	-	-

30 Mehmet Ö. Alkan, haz., *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri*, (Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000), 94. Alkan'ın kendisi de istatistiklerin güvenilirliği konusunda bir not düşmüştür. Şöyle ki 1895-1896 (H. 1311-1312) yıllarında hazırlanan istatistiklerin derlenmesi sırasında Maarif-i Umumiye Nezareti İstatistik Kaleminde çalışan Mehmed Cavid Bey, bu yıla "ait olan istatistikler derlenirken vilayetlerden tamamen yanlış ve eksik bilgi geldiğini ve bu nedenle hazırlanan istatistiklere güvenmenin zor olduğunu" belirtmişti. Alkan, bu nedenle, çalışmada bir önceki yıla ait istatistiklerin dikkate alındığını vurgular. Bknz. Alkan, *Eğitim İstatistikleri*, XVII. Ancak, Mehmed Cavid Bey'in belirttiği sıkıntının sadece belirli bir yıla değil önceki ve sonraki yıllara da mahsus olması muhtemeldir.

31 Maarif salnamelerinde okul sayılarına ilişkin istatistiklerin gerçek rakamlarla uyuşmadığına ilişkin bir değerlendirme için bkznz. Teyfur Erdoğan, "Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı-I", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, c. 51, no. 1 (1996): 183-183 (dipnot 3). Burada Maarif Nezareti'nin gerek zaaf gerekse kasit nedeniyle doğru rakamları veremediği belirtilmektedir. Maarif Nezareti'nin genel anlamıyla bir zaaf içinde olduğu ve zaman zaman taşradaki gelişmelere tam anlamıyla vakıf olamadığı farklı yazışmalardan anlaşılmaktadır. Diğer taraftan taşradaki yerel idarecilerin ve memurların da merkezin gözüne girmek adına görev yerlerine ilişkin abartılı rakamlar vermiş olmaları mümkündür. Bu durum Ankara Vilayetine ya da Yozgat Sancağına özgü olmayan genel bir durumdur. Bu çalışmada verilen bazı örneklerde görüleceği gibi Yozgat'tan bazı memurlar yeni iptidai mektepler açma veya eski mektepleri dönüştürme konusunda gayretlerinden bahsederek kendilerine nişan ve rütbe verilmesi için istekte bulunmuşlardır. Ancak Maarif Nezareti bu taleplere yapılan çalışmalara dair detaylı bilgi verilmediği için şüpheyle yaklaşmıştır. Bu tür sıkıntılar büyük ölçüde iptidai mekteplerle ilgilidir. İdadiler ve rüşdiyeler sayıca az olduğu ve bunların açılma süreçleri ve kadro tahsislerinde Maarif Nezareti'nin denetimi çok daha kuvvetli olduğundan bu okullara ilişkin bilgiler çok daha sağlıklıdır.

32 BOA, MF. İBT. 25/57 (H. 29-12-1312).

Yozgat	-	61	81	6
“	Akdağmadeni	87	40	-
“	Boğazlıyan	80	-	-
Çorum	-	84	66	8
“	Sungurlu	52	5	15
“	Osmancık	44	18	7
“	İskilip	47	56	4
Kırşehir	-	82	49	5
“	Keskin	77	35	2
“	Mucur	48	-	-
“	Avanos	60	-	-
Yekûn		1505	571	80

Tabloda belirtilen sayılar 1869 tarihli Maarif Nizamnamesi'nde belirlenmiş olan hedeflerle uyumlu olarak Ankara Vilayeti dahilinde açılması gereken iptidai mektep sayısı hakkında genel bir bilgi edinmemize olanak sağlamaktadır. Nüfusu iki yüzü aşan köylerde müstakil olarak bir okul açılması dönemin eğitim planlaması içinde öngörülmektedir. Daha az nüfusu olan köylerin ise birbirlerine olan mesafeleri dikkate alınmak suretiyle birlikte ele alınması ve uygun köylerde okullar açılması planlanmaktaydı. Bu çerçevede Yozgat merkezile Akdağmadeni ve Boğazlıyan kazalarına bağlı köylerde çok sayıda okulun açılması gerektiği Maarif Nezareti kayıtlarında belirtilmiştir. Burada, Yozgat Sancağı bir istisna olmayıp benzer durumun Ankara Vilayeti geneli için geçerli olduğu görülmektedir.

Arşiv belgelerinde yapılan kapsamlı taramada Yozgat merkezinde ve kazalarında 1905 (H. 1323) yılı itibariyle toplam 13 iptidai mektebin ismi ve bunlara ait imtihan cetvelleri tespit edilmiştir. Bu cetveller öğrencilerin isimleri, yaşları, okutulan dersler, öğrencilerin aldıkları notları ve başarı durumları gibi konularda bilgiler sunması açısından dikkate değerdir. Bu imtihan cetvellerinin değerlendirilmesiyle Yozgat'ta 1905 yılı itibariyle faaliyette olduğu tespit edilen iptidai mektepler ve öğrenci sayıları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 4: Yozgat ve Kazalarında Mevcut İbtidai Mektepler ve Öğrenci Sayıları 1905 (H. 1323)

Mektebin İsmi	Mahali	1.Sene	2.Sene	3.Sene	Şube Sınıfı	Hafızlık	Yekûn
Musa Ağa ³³	Yozgat-Nohudlu-yı Bala Mh.	39	5	3	-	2	49
Cevheri Ali Efendi ³⁴	Yozgat	79	12	8	-	-	99
Numune-i Terakki ³⁵	Yozgat-Eskipazar Mh.	44	9	10	-	-	63
Numune-i İrfan ³⁶	Yozgat-Eskipazar Mh.	34	3	3	-	-	40
Numune-i Gayret ³⁷	Yozgat	95	15	15	-	4	129
Numune-i Edeb ³⁸	Yozgat	52	12	9	-	-	73
Abdülcabbarzade Süleyman Beyefendi ³⁹	Yozgat	28	22	-	47	15	112

33 BOA, MF. İBT. 163/97 (H. 19-05-1323).

34 BOA, MF. İBT. 163/98 (H. 20-05-1323).

35 BOA, MF. İBT. 163/100 (H. 20-05-1323).

36 BOA, MF. İBT. 164/6 (H. 21-05-1323).

37 BOA, MF. İBT. 163/38 (H. 14-05-1323).

38 BOA, MF. İBT. 163/67 (H. 16-05-1323).

39 BOA, MF. İBT. 163/75 (H. 17-05-1323).

Neşet Paşa ⁴⁰	Yozgat	33	15	14	-	8	70
Damad Elhac Mehmed Nureddin Efendi ⁴¹	Yozgat-Yeni Cami-i Şerif Mh.	31	6	4	-	2	43
Akdağmadeni ⁴²	Akdağmadeni	47	8	10	-	-	65
Darıcı Karyesi ⁴³	Sorgun-Darıcı Karyesi	8	4	-	24	-	36
Çandır Karyesi ⁴⁴	Akdağmadeni-Çandır Karyesi	44	28	9	-	-	81

Tablo 6'nın genel bir değerlendirmesi yapıldığında, görüldüğü üzere iptidai mektepler büyük oranda Yozgat'ın merkezinde toplanmıştır. Tabloda en dikkat çekici nokta bütün okullarda ikinci ve üçüncü sene öğrencilerinin sayısı oldukça azken birinci sınıf öğrencilerinin sayısının fazla olmasıdır. Yine hazırlık sınıfı olan okulların bu sınıflarının da ciddi bir talep gördüğü anlaşılıyor. Buradaki istatistiki bilgilerle nedenlerini açıklamak mümkün olmasa da öğrenci sayılarının aynı yıl içinde bütün okullarda artması Yozgat'ta iptidai mekteplere yönelik dikkate değer bir ilginin olduğunu göstermektedir.

Tabloda yer alan okullar dışında 1893 yılı itibarıyla Yozgat'ta "Münşa-i Muhzerat ve Başçavuşzade" isimli iptidai mekteplerin de bulunduğu tespit edilmiştir.⁴⁵ Bunların dışında, sonraki yıllarda başka iptidai mektepler de kurulmuştur. Örneğin, Boğazlıyan merkezinde bir iptidai mektebin açıldığı, Yozgat Mutasarrıflığı tarafından bu mektebe Lütf-i Hamidi isminin verilebilmesi için izin talep edildiği ve 13 Ocak 1903 (H. 13 Şevval 1320) tarihinde bu talebi onaylayan bir iradenin çıktığı belgelere yansımıştı.⁴⁶ Benzer şekilde, Sorgun Nahiyesi merkezinde yeni açılan bir iptidai mektebine "nâme-i hümayuna nispetle Feyz-i Hamidi isminin" verilebilmesi için Ankara Vilayetinden Maarif Nezaretine bir istida sunulduğunu görüyoruz. Bu talep Nezaret tarafından Sadaret makamına arz edilmiş ve 7 Haziran 1903 (H. 11 Rebiyülevvel 1321) tarihinde çıkan irade ile Sorgun'da açılan iptidai mektebe Feyz-i Hamidi isminin verilmesine izin verilmişti.⁴⁷

Boğazlıyan ve Sorgun'da aynı dönemde ve yeni açılan iki iptidai mektebe dönemin padişahı Sultan II. Abdülhamid'in isminin verilmesi dikkat çekicidir. Bu durum, öncelikle taşra idaresindeki devlet görevlilerinin merkezin gözüne girme çabasıyla ilgili olmalıdır. Padişahın ve hükümetin yeni okullar açılması konusundaki kararlılığının taşra tarafından da anlaşıldığı ve bu yöndeki iradeye katkı sağladıklarını gösterme arzusunda oldukları söylenebilir. Ayrıca, Sultan II. Abdülhamid'in isminin okullara verilmesi iktidarın görünürlüğüne ve gücünü taşrada artırma çabasıyla da ilgiliydi.

Tablo 4'te ve yukarıda ismi geçenler dışında sonraki yıllarda Yozgat'ta başka iptidai mekteplerin de açıldığı anlaşılıyor. 16 Haziran 1922 (H. 20 Şevval 1340) tarihli *Yeni Yozgad* gazetesinde yayınlanan "Yozgat'ımızda İrfan Hayatı" başlıklı bir makalede, köyleri de dahil Yozgat'ta birisi inas iptidaisi olmak üzere 22 adet iptidai mektebin bulunduğu belirtilmişti. Genel olarak, Yozgat'taki okur-yazarlık oranının düşüklüğünün ve eğitim olanaklarının

40 BOA, MF. İBT. 163/25 (H. 12-05-1323).

41 BOA, MF. İBT. 164/13 (H. 22-05-1323).

42 BOA, MF. İBT. 165/27 (H. 11-06-1323).

43 BOA, MF. İBT. 161/99 (H. 16-04-1323).

44 BOA, MF. İBT. 162/59 (H. 05-05-1323).

45 Karaca, *Yozgat Eğitim Tarihine Katkı*, 142.

46 BOA, İ. MF. 8/48 (H. 13-10-1320).

47 BOA, İ. MF. 9/19 (H. 02-04-1321).

eksikliğinin vurgulandığı bu makalede iptidai mekteplere ilişkin aşağıdaki tespitler yer almıştı:

... 22 mekatib-i iptidaiyenin birisi 6 muallime ve 1 hademe ile idare edilen 90-100 mevcutlu ve ayda 150 lira maaş alan inas iptidaisi ile yine o kadar mevcutlu ve o kadar bir heyetle idare edilen ve o kadar maaş alan bir numune mektebinden ve mütebaki yirmisi de birer muallim ve vasati ellişer mevcutlu ve ayda 300 liraya karib maaş alan iptidailerden ibarettir...⁴⁸

Osmanlı'nın son döneminde Yozgat genelinde iptidai mektep sayısının yalnızca 22 olarak tespit edilmesi Maarif Nizamnamesi'nde öngörülen belirli bir nüfusa sahip mahallelerde ve köylerde iptidai mektepler açılması planının hayata geçirilemediğini göstermektedir. Özellikle kent merkezi dışında kalan yerlerde okul sayısının çok düşük olduğu ve Tablo 3'te açılması gereken okul sayılarına ilişkin verilerin çok uzağında kaldığını göstermektedir. Yine inas ve numune mektepleri dışında kalan okulların sadece birer öğretmenle idare ediliyor olması bu okullardaki eğitimin seviyesini de tartışılır hale getirmektedir.

Yozgat'taki iptidai mekteplere ilişkin sıkıntılar buraya özgü değil ülke genelindeki genel sorunların bir parçası olarak görülmelidir. Devlet bu okulların yaygınlaşmasını teşvik etmesine rağmen yeterli maddi kaynak aktarmaması hatta bütün masrafların yerel halka yüklenmiş olması okul sayısının yeterince artmamasının başlıca sebebi olmalıdır. Sonuç olarak, eldeki verilere göre Yozgat'ın iptidai mektepler açısından çok büyük bir atılım gösteremediğini ama bağlı bulunduğu Ankara Vilayeti içindeki diğer sancaklardan da geri olmadığı söylenebilir.

2.2. Yozgat Rüşdiye Mektepleri

2.2.1. Yozgat Rüşdiye Mektebi

II. Mahmud döneminde devletin yapılanmasında ve bürokrasisinde yaşanan ciddi değişim ve dönüşüm süreci eğitim konusunun da yeniden ele alınmasını gerektirmişti. Devletin "Harbiye, Bahriye, Hendese, Tıbbiye mekteplerine 'mâlumat-ı cüz'iyeye' denen basit bilgileri edinmiş aday öğrenciler bulmakta bile güçlük çektiği" görülmüştü. Bu nedenle, öncelikle bu okullara ve devlet hizmetine uygun adaylar yetiştirme düşüncesiyle Meclis-i Vâlâ'da çalışmalar yapılmıştı. Bu çalışmalar sonunda rüşdiye mekteplerinin açılması kararı alındı. İlk olarak 1838 yılında Mekteb-i Ulum-ı Edebiye ve Mekteb-i Maarif-i Adliye isimli rüşdiyeler açıldı.⁴⁹

İlk açılan rüşdiyelerden sonra İstanbul'da ve vilayetlerde yenilerinin açılması iradesi ortaya çıkmış oldu. Orta öğretimin ilk kademesini oluşturan rüşdiye mekteplerinin sayısının artırılabilmesinin önündeki başlıca engel buralarda görev yapacak öğretmenlerin yetiştirilmesiydi. Bu sorunu aşmak için 1848 yılında Darülmuallimin açıldı.⁵⁰ 1852 yılı itibariyle sadece İstanbul'da 12 adet bulunan rüşdiye mekteplerinin 1853'ten itibaren bütün vilayetlerde açılması planlandı. Bu doğrultuda kısa süre içinde vilayetlerde 25 rüşdiye mektebi açıldı.⁵¹

Ankara Vilayetinde ilk rüşdiyenin Yozgat'ta açılmasına karar verilmiş ve Yozgat Rüşdiye Mektebi 1856 yılında 20 öğrenci ile eğitime başlamıştı. Bu kararın alınmasında hem

48 Yeni Yozgad, no. 43 (20 Şevval 1340): 1-2.

49 Necdet Sakaoglu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003), 59-62.

50 Uğur Ünal, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015), 2.

51 Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 23. Baskı, (Ankara: Pegem Akademi, 2012), 164.

Yozgat'taki çocukların "ilim tahsil etmeleri ve marifet kazanmaları" hem de "Yozgat halkının çocuklarının şurada burada boş gezmelerini" engelleme düşüncesi ekili olmuştur.⁵²

Yozgat Rüşdiye Mektebinin öğrenci sayısı kısa sürede büyük bir artış göstererek 1858 yılında 150'ye ulaşmış ve artan öğrenci sayısına cevap vermek adına okul yeni bir binaya taşınmıştı.⁵³ 1894 yılında Ankara Vilayetine bağlı bir sancak merkezi olmadan önce Yozgat'ın bir kazası olan Çorum'da da bir rüşdiye bulunuyordu. 4 Şubat 1869 (H. 21 Şevval 1285) tarihli bir yazışmaya yansıdığı şekliyle Çorum'da bir rüşdiye açılmasına karar verildiği ve buraya muallim-i evvel olarak Çorum ulemasından Osman Efendi'nin atanmasının önerildiği görülüyor. Ancak Darülmualiminin mezunu olmadığından nizamnameler gereğince kendisinin bu göreve atanamayacağı ve okul açıldıktan sonra öğrenci sayısının fazla olması durumunda muallim-i sani olarak atanabileceği bildirilmişti.⁵⁴ Bu yazışmalardan sonra Çorum Rüşdiyesinin tam olarak hangi tarihte eğitime başladığına dair bir belge tespit edilemese de 1873 (H. 1290) tarihli Ankara vilayet salnamesinde yer alan dördüncü sene öğrencilerine dair bilgidен⁵⁵ hareketle Çorum Rüşdiye Mektebinin 1869 yılında eğitime başladığı söylenebilir. 1873 yılı verilerine göre Yozgat Rüşdiyesinde 106 ve Çorum Rüşdiyesinde 81 öğrenci eğitim görmekteydi ve iki okulda da ikişer öğretmen görev yapmaktaydı.⁵⁶

Yozgat Rüşdiyesi sonraki yıllarda bir idadi açılana kadar Yozgat'ın başlıca eğitim kurumu olma özelliğini korudu. 1883 (H. 1300) yılı itibariyle rüşdiye mektebindeki öğrenci sayısının 120'yi geçmesi üzerine üçüncü bir öğretmen (muallim-i salis) görevlendirmesi için girişimler başladı. Bunun için Yozgat Rüşdiyesi mezunlarından Yusuf Bahri Efendi'nin tayini Ankara Vilayeti tarafından talep edilmişti. Ancak Maarif Nezareti, bütçesinden yeni bir öğretmen için maaş tahsisi yapılamayacağını bildirerek maaşının yerel imkanlarla karşılanması kaydıyla tayine onay vermişti.⁵⁷ Sonraki yıllarda tayinlere ve okula ilişkin yazışmalarda görüldüğü şekliyle Yozgat Rüşdiyesi daimi olarak üç öğretmen kadrosuna sahipti.⁵⁸

Yozgat Rüşdiyesinin daimi kadrosu temelde üç öğretmen ve bir bevvab olarak yerleşmiştir. Ancak sülüs, rika ya da hutut adıyla ifade edilen yazı dersleri için de bir öğretmen tayin edildiğini ya da kadrodaki öğretmenlerden birinin görevlendirildiğini görüyoruz. Örneğin 1880 (H. 1297) yılına ait bir yazışmada, Maarif Nezareti tarafından Ankara Vilayetine, Yozgat Rüşdiyesinde sülüs muallimi olarak görev yapan Ömer Vasfi Efendi'nin vefatı üzerine yerine Osman Kamil Efendi'nin 33 kuruş maaşla atamasının yapıldığı bildirilmişti.⁵⁹ Sonraki yıllara ait başka bir örnek olarak 1889 (H. 1307) yılına ait yazışmalarda Yozgat Rüşdiyesinde boş bulunan rika dersi muallimliğine muallim-i evvel Ali Rıza Efendi'nin oğlu Ferid Efendi'nin tayini için bir istida sunulduğu ama bu görevin ilave memuriyet olarak muallim-i salis Tevfik Efendi'nin uhdesine verildiği görülüyor.⁶⁰ Son olarak 1894 (H. 1311) yılına ait devam cetvellerinde Yozgat Rüşdiyesinin kadrosunun muallim-i evvel Salih Sabri Efendi, muallim-i sani Mehmed Hafız Efendi, muallim-i salis İsmail Efendi⁶¹, muallim-i hutut Alim Efendi ve

52 Hatip Yıldız & Abdullah Cengiz, "Osmanlı Modernleşme Döneminde Bozok (Yozgat) Sancağı'nda Açılan Rüşdiye Mekteplerinin Durumu", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, no. 19 (Ekim 2017): 95.

53 Açıknel, *II. Abdülhamid Devri Eğitim Politikası*, 619.

54 BOA, ŞD.205/8 (h-01-12-1286).

55 Açıknel, *II. Abdülhamid Devri Eğitim Politikası*, 620.

56 Açıknel, *II. Abdülhamid Devri Eğitim Politikası*, 620.

57 BOA, MF. İBT. 16/13 (H. 16-12-1300), v. 1-2.

58 BOA, MF. İBT. 26/22 (H. 28-02-1308).

59 BOA, MF.İBT.15/24 (H. 19-06-1297).

60 BOA, MF. İBT. 24/07 (H. 22-03-1307). Belge özetinde Tevfik Efendi için muallim-i sani ifadesi kullanılsa da belgede kendisinin muallim-i salis olduğu belirtilmektedir.

61 İsmail Efendi R. 19 Haziran 1310 tarihinde vefat etmiş yerine R. 15 Ağustos 1310 tarihinde Hayreddin Efendi

bevvab Ömer Hulusi Efendi olmak üzere beş kişiden oluştuğu görülmektedir. Cetvellerde öğretmenlerin çalıştıkları gün sayıları incelendiğinde herhangi bir tatilin olmadığı aylarda diğer öğretmenler en az 25 gün mesai yaparken Alim Efendi'nin bu aylarda 8 gün mesai yaptığı kayda geçmişti.⁶² Bu durum, yazı dersleri öğretmenlerinin düzenli bir kadroya sahip olmakla birlikte daha az maaşla ve daha az mesai ile çalıştıklarını göstermektedir.

Devam cetvellerinde üçer aylık periyotlarda Yozgat Rüşdiyesinde eğitim gören öğrenci sayılarına ilişkin de detaylı bilgiler mevcuttur. 1894 yılının cetvelleri incelendiğinde öğrenci sayısında “mektebe yeniden başlayanlar” ve “mektebi terk edenler” şeklinde ifadelerle belirtilen aylık artışlar ya da azalmalar olduğu görülür. Yıl boyunca en az 117 ve en fazla 159 olmak üzere öğrenci sayısında sürekli değişiklikler söz konusuydu. Örneğin mart ayında 47'si birinci sene, 45'i ikinci sene, 35'i üçüncü sene ve 32'si dördüncü sene öğrencisi olmak üzere toplamda 159 öğrenci eğitim görmekteydi. Mart ayı içinde 4 öğrencinin okuldan ayrılmasıyla bu sayı 155'e inmişti. Öğrencilere ait bilgilerin dışında, cetvellerin alt kısmında muallim-i evvel imzalı okulun genel durumuna ilişkin açıklamalar da yer almaktadır. Bu açıklamalardan birinde, Yozgat Rüşdiyesinin fiziki koşullar ve kaynak açısından ciddi bir sıkıntı içinde olduğu vurgulanarak okul binasının harap bir halde olduğu, her sınıfa mahsus dershaneler olmadığı için bütün öğrencilerin bir odada ders gördüğü ve bu nedenle sürekli bir gürültünün olduğu, rahle ve oturak olmadığı için öğrencilerin yerlerde oturduğu, yemek ve teneffüs için alanlarının olmadığı, gerekli kitap ve risaleler kütüphaneler vasıtasıyla sağlansa da Anadolu ve Rumeli haritaları dahil haritalara kesinlikle ulaşamadıkları bildirilmiştir.⁶³

Yozgat İdadisinin kurulma sürecince bu okulun temelini de Yozgat Rüşdiyesi oluşturmuştu. 1 Eylül 1894 (H. 29 Safer 1312) tarihli bir yazışmada rüşdiyenin “idadiye tahvil kılınacağı istihbar edildiğinden” muallim-i sani Mehmed Hafız Efendi'nin idadi muallimliğine tayini konusunda bir istida sunduğu ifade edilmişti.⁶⁴ Sonrasında, henüz kendi binası olmayan idadi, rüşdiye mektebi binasında eğitime başlamıştı.⁶⁵ 1895 yılından başlayarak 1903 yılına kadar Yozgat Rüşdiyesine dair arşivlerde herhangi bir bilgiye rastlamıyoruz. Ülke genelindeki bir uygulamanın yansıması olarak Yozgat'ta idadinin açılmasıyla beraber rüşdiyenin bu okulla birleşmesi söz konusu olmuştu.⁶⁶ Benzer bir durum idadi mektebin açıldığı bütün sancak merkezleri için geçerliydi. Ankara Vilayeti dahilindeki Yozgat, Kayseri, Kırşehir ve Çorum sancak merkezlerinde idadi mekteplerin açılmasıyla birlikte buralardaki rüşdiyelerin faaliyetleri sona ermişti. Bu durum maarif salnamelerinden takip edilebilmektedir. Bu sancakların kaza ve nahiyelerinde ise rüşdiyeler faaliyetlerine devam etmiştir.⁶⁷

Her ne kadar maarif salnamelerinde ya da vilayet salnamelerinde⁶⁸ yer almasa da Yozgat merkezinde erkek öğrenciler için yeniden bir rüşdiye mektebinin 1903 yılında açıldığı arşiv belgelerinden anlaşılıyor. Dahiliye Nezareti tarafından Maarif Nezaretine 29 Temmuz 1903

muallim-i salis olarak tayin edilmiştir.

62 BOA, MF. İBT. 43/41 (H. 22-08-1312), v. 1-3.

63 BOA, MF. İBT. 43/41 (H. 22-08-1312), v. 1-3.

64 BOA, MF. İBT. 39/50 (H. 29-02-1312).

65 Bu konuya ilişkin ayrıntılar Yozgat İdadisinin kurulma sürecinde açıklanmıştır.

66 Açikel, *II. Abdülhamid Devri Eğitim Politikası*, 620. 1894-1895 yıllarına ait istatistiklerde Yozgat Rüşdiye Mektebinin yer almadığına dair bkz. Alkan, *Eğitim İstatistikleri*, 76.

67 1898-1903 (H. 1316-1321) yılları arasında beş defa olarak tertip edilen maarif salnamelerinde sancak merkezlerinde bulunan herhangi bir rüşdiye mektebine dair bilgi bulunmamaktadır.

68 Bu dönemlerde Yozgat Rüşdiyesinin zaten faal olmadığı açıklanmıştı. Ankara Vilayetine mahsus salnamelerde de 1903 yılında açılan bir rüşdiye mektebinin gösterilmediğine dair bkz. Asuman Koçak, *Salnamelere Göre Ankara Vilayeti (1871-1907)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013), 138-142.

(R. 16 Temmuz 1319) tarihinde gönderilen yazıda Ankara Valisi'nin Yozgat ve kazalarına gerçekleştirdiği bir teftiş gezisi hakkında bilgi verilmişti. Buna göre, Yozgat Sancağında bir kısmı iptidai diğer kısmı rüşdiye olarak kullanılmak üzere 20 odalı ve iki katlı bir okul binasının iane-i ahali ile inşa edilmekte olduğu ve resmi açılışın sultanın cülus gününde yapılacağı vurgulanmıştı.⁶⁹ Sonrasında, Ankara Vilayetinden Maarif Nezaretine giden 1 Eylül 1903 (R. 20 Ağustos 1319) tarihli başka bir yazıda Yozgat'ta tesis edilen rüşdiye mektebinin Sultan II. Abdülhamid'in cülus günü olan 31 Ağustos'ta açılış merasiminin gerçekleştirildiği bildirilmişti.⁷⁰ Bahsi geçen rüşdiye mektebinin eğitim faaliyetlerine başladığı 16 Ağustos 1906 (H. 25 Cemaziyülahır 1324) tarihli bir belgeden anlaşılmaktadır. Buna göre, Yozgat Rüşdiyesinin o yılki imtihanları sona ermiş ve iptidai ve rüşdi sınıflardaki öğrenciler için mükafat dağıtım merasimi gerçekleştirilmişti.⁷¹

2.2.2. Yozgat İnas Rüşdiye Mektebi

Yozgat merkezinde faaliyet gösteren okullardan birisi de kız öğrenciler için açılmış olan inas rüşdiyesiydi. Bu okulun açılma sürecinin de Sultan II. Abdülhamid'in cülus yıl dönümü ile yakından ilgili olduğu görülüyor. Dahiliye Nezaretinden Sadaret makamına gönderilen 1 Eylül 1900 (6 Cemaziyülevvel 1318) tarihli bir yazıda Sultanın cülusunun 25. yılı dolayısıyla Ankara Vilayetinde yapılan işler bildirilmişti. Bu kapsamda, Yozgat'ta yapılan kamu hizmetlerinden birisi de inasa mahsus bir rüşdiye mektebinin temelini atılmasıydı.⁷²

Yozgat Mutasarrıfı tarafından Ankara Vilayetine 11 Mart 1901 (20 Zilkade 1318) tarihinde gönderilen yazıda, Sultanın 25. cülus yıldönümünde temeli atılmış olan inas rüşdiyesinin ve zükür iptidaisinin Yozgat Hükümet Dairesinin karşısında ve kasabanın en muteber yerinde inşa edilmekte olduğu belirtilmişti. Bu okulların inşası için Yozgat Mahkemesi azasından ve Ermeni milletinden Arslanyan Minail Efendi 900 zira (yaklaşık 500 metrekaare) arsayı ücretsiz olarak vermişti. Kendisi belediye tarafından memleket bahçesi yapılmak üzere ayrıca 1500 zira arsa bağışlamıştı. Gösterdiği gayret ve sadakat vurgulanarak Arslanyan Efendi'ye üçüncü dereceden rütbe verilmesi Yozgat Mutasarrıfı tarafından önerilmişti. Akabinde talep, gereğinin yapılması için Ankara Valisi tarafından Maarif Nezaretine iletilmişti.⁷³

Yapım çalışmaları başlamasına rağmen inas rüşdiyesinin tamamlanmasında bazı sıkıntılar yaşandığı anlaşılıyor. Yozgat Mutasarrıfı 10 Şubat 1901 (H. 21 Şevval 1318) tarihinde Maarif Nezaretine konuyla ilgili gönderdiği yazısında bu sıkıntıları bildirmiş ve sorunların aşılması için talepte bulunmuştu. Buna göre, cülus-u hümayunun 25. yıldönümü vesilesiyle temeli atılan inas rüşdiye mektebi için muallime tayinin yapılması ve gereken tahsisatın verilmesi konusunda daha önce arzda bulunulduğu ama henüz bir muallimenin gelmediği ve maarif muhassasatında bu konu hakkında bir iradenin de çıkmadığı vurgulanmıştı. Bir kez daha inas rüşdiyesi için bir muallime tayin edilerek gönderilmesi ve tahsisat için de gereken iradenin çıkarılması arz ve talep edilmişti.⁷⁴

69 BOA, MF. İBT. 139/8 (H. 14-07-1321).

70 BOA, MF. MKT. 737/43 (H. 07-07-1321).

71 BOA, MF. MKT. 948/25 (H. 25-06-1324). Yozgat'ın kazalarındaki rüşdiye mekteplerine dair çeşitli belgeler bulunmasına karşın 1906 yılından itibaren Yozgat Rüşdiyesi hakkında başka bir belgeye ulaşılamamıştır.

72 BOA, DH. MKT. 22398/12 (H. 06-05-1318).

73 BOA, MF. MKT. 559/21 (H. 29-01-1319), v. 1-2.

74 BOA, MF. MKT. 547/5 (H. 21-11-1318), v.2. Aynı belgenin, 3 Eylül 1900 (R. 21 Ağustos 1316) tarihli Maarif Nezaretine yazılan birinci varığı inas rüşdiyesinin inşasının başlaması hakkındadır. Burada, Yozgat'ın Anadolu'nun ortasında bir konuma sahip olduğu, civarda bulunan kasabalarda ve bazı kazalarda bile inas rüşdiye mektepleri olduğu halde Sultanın maarifi geliştirmek adına bunca iltifatına ve inayetine rağmen Yozgat'ın bundan mahrum

İnas rüşdiyesinin yaşanan sorunları aşarak eğitime başladığını ve 1904 (H. 1322) yılında mezunların şahadetnamelerinin kendilerine verilmek üzere hazırlandığını görüyoruz.⁷⁵ Yine 1904 yılına ait bazı belgelerden Yozgat İnas Rüşdiyesi klasik eğitimin ötesinde bir yapılmaya sahip olduğuna dair dikkat çekici bilgilere rastlıyoruz. Maarif Nezareti ve Yozgat Mutasarrıflığı arasındaki yazışmalardan görüldüğü üzere inas rüşdiyesinde bulunan el tezgâhı ve dokuma makinesiyle ciddi bir üretim gerçekleştiriliyordu. Maarif Nezaretinin buradaki atölyede üretilen ürünlerin cinsi, adedi ve kıymetlerini gösteren bir liste gönderilmesi emri üzerine hazırlanan 71 satırlık listede binlerce adet ürün yer almıştı.⁷⁶ Bu veriler, Yozgat İnas Rüşdiyesinin sadece teorik bir eğitim vermenin ötesinde kız öğrencilere üretim beceri kazandırmaya yönelik bir eğitim anlayışına da sahip olduğunu göstermektedir.

2.2.3. Akdağmadeni Rüşdiye Mektebi

Yozgat Rüşdiyesinden sonra Yozgat Sancağı dahilinde kurulmuş en eski rüşdiye Akdağmadeni⁷⁷ Kazasında kurulandır. 25 Haziran 1873 (28 Rebiülahir 1290) tarihinde Maarif Nezaretinden Ankara vilayetine gönderilen bir yazıda Yozgat Sancağına tâbi olup kaymakamlık merkezi yapılan Akdağmadeni kasabasında inşa olunacak rüşdiyeye bir öğretmen tayini hususunda gerekli değerlendirmelerin yapıldığı ve o seneki Darümuallimin-i Rüşdiye mezunlarından mezun olacak bir öğretmen tayin edileceği ve ayrıca kitap ve diğer ihtiyaçların gönderileceği bildirilmişti. Ayrıca mahalinden bir bevab seçilerek isminin bildirilmesi istenmişti.⁷⁸

1894-1895 (H. 1310-1311) yılına ait ilk Osmanlı eğitim istatistiğinde Akdağmadeni Rüşdiyesinin kuruluş tarihi 1873 (H. 1290) olarak belirtilmiş ve 1894-1895 eğitim yılında Rüşdiyenin öğrenci sayısı 59 ve memur ve öğretmen kadrosu 2 olarak gösterilmişti.⁷⁹ Rüşdiyeye ait istatistiklerin yer aldığı bir başka kaynak olan 1898 (H.1316) tarihli maarif salnamesine göre Akdağmadeni Rüşdiyesi muallim-i evvelik göreviyle birlikte hüsn-i hat muallimliğini yürüten Mehmed Tevfik Efendi ve bir hademe olmak üzere iki kişilik kadroya ve 42 öğrenciye sahipti.⁸⁰ 1901 (H. 1319) tarihli maarif salnamesinde öğrenci sayısı 65⁸¹, 1903 (H. 1321) tarihli maarif salnamesinde ise 39 olarak gösterilmişti.⁸²

Maarifsalnamelerinde verilen öğrenci sayıları muhtemelen gerçek sayıları yansıtmıyordu. Özellikle 1901 yılı için verilen 65 sayısı çok yüksek görünmektedir. Şöyle ki 1906-1907 (R. 1322-1323) eğitim yılına ait ve tek tek öğrencilerin isimlerinin de yer aldığı imtihan cetveline göre Akdağmadeni Rüşdiye Mektebinde 13'ü birinci sınıf, 4'ü ikinci sınıf ve 7'si birinci sınıf olmak üzere toplam 24 öğrenci eğitim görmekteydi.⁸³ Yine 1907-1908 (R. 1323-1324) eğitim yılına ait imtihan cetvelinde öğrenci sayısı 11'i birinci sınıf, 12'si ikinci sınıf ve

kalmasının uygun olmadığı vurgulanmıştı. Yozgat'ta bir inas rüşdiyesinin inşasının bütün ahali tarafından istenildiği ve cülus-u hümayunun 25. sene-i devriyesi hatırası olmak üzere bütün liva memurlarının, ulemanın ve ahalden çok sayıda kişinin katılımıyla inas rüşdiyesinin temelini atıldığı bildirilmişti.

75 BOA, MF. İBT. 149/47 (H. 29-5-1322).

76 BOA, MF. MKT. 791/17 (H. 01-05-1322), v. 1-5. Bu belge grubunda yer alan bazı yazışmalarda okulun iptidai mektep bazı yazışmalarda ise rüşdiye mektebi olarak adlandırıldığını görüyoruz. Bu durum, 1900'lerin başında kız rüşdiyelerinin hem iptidai hem de rüşdi sınıflara sahip olmasıyla ilgili olmalıdır. Bknz. Ünal, *Osmanlı Rüşdiyeleri*, 18.

77 Kazanın ilk ismi Maden şeklindedir ve Akdağmadeni ismini alana kadar belgelerde ve salnamelerde bu isim görmektediriz. Bütünlük açısından bu dönemlerden bahsederken de Akdağmadeni kullanımı tercih edilmiştir.

78 BOA, MF. MKT. 11/89 (H. 28-04-1290).

79 Alkan, *Eğitim İstatistikleri*, 76.

80 *1316 Senesine Mahsus Maarif Salnamesi*, 854.

81 *1319 Sene-i Hicriyesine Mahsus Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, Def'a 4, (İstanbul: 1319): 382.

82 *1321 Sene-i Hicriyesine Mahsus Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, Def'a 5, (İstanbul: 1321): 347.

83 BOA, MF. İBT. 194/114 (H. 04-07-1325).

5'i üçüncü sınıf olmak üzere toplamda 28 olarak gösterilmişti.⁸⁴ Belirtilen tarihlerde tek bir muallim kadrosuna sahip Akdağmadeni Rüşdiye Mektebi 3 yıllık bir eğitim veriyordu ve aşağıdaki tabloda gösterilen dersler okutuluyordu.

Tablo 5: 1906-1907 (R. 1322-1323) Eğitim Yılında Akdağmadeni Rüşdiye Mektebinde Okutulan Dersler⁸⁵

Birinci Sene	İkinci Sene	Üçüncü Sene
Tecvitle Kur'an-ı Kerim	Tecvitle Kur'an-ı Kerim	Tecvitle Kur'an-ı Kerim
Ulüm-ı Diniye	Ulüm-ı Diniye	Ulüm-ı Diniye
Türkçe	Türkçe	Ahlak
Arapça	Arapça	Türkçe
Coğrafya	Farsça	Arapça
Hat	Ahlak	Farsça
Ahlak	Hesap	Hesap
Kıraat	Coğrafya	Tarih-i Osmani
	Tarih	Hendese
	Malumat-ı Ziraiye	Coğrafya
	Resim	Malumat-ı Ziraiye
		Hıfz-ı Sıhhat
		Hüsn-i Hat
		Resim

Tabloda görüldüğü üzere Akdağmadeni Rüşdiye Mektebi oldukça kapsamlı bir ders müfredatına sahipti. Sınav cetvellerinde belirtildiği üzere farklı senelerde okutulan aynı isimli derslerin içeriği yıllara göre değişiyor ve daha ileri seviyede okutuluyordu. Burada dikkati çeken husus, bu kadar çok ve içerikleri farklı dersin aynı anda üç ayrı sınıfa tek bir muallim tarafından okutulmasıdır. Tek muallim tarafından idare edilen rüşdiyelere ilişkin olası sorunlar Boğazlıyan Rüşdiyesi konusunda tartışılacaktır.

2.2.4. Boğazlıyan Rüşdiye Mektebi

Boğazlıyan'da bir rüşdiye mektebi açılma sürecinin 1902 yılında başladığı ve büyük oranda ahalinin talebiyle geliştiği anlaşılıyor. Maarif Nezaretinin rüşdiye mektebinin açılmasına onay vermesi için Yozgat Mutasarrıflığının ve Ankara Valiliğinin ciddi bir gayret gösterip konunun takipçisi olduğu da belgelere yansımıştır. Hem Boğazlıyan Rüşdiyesinin açılış sürecini takip etmek hem de genel olarak bir rüşdiye mektebinin açılış sürecinde taşra ve İstanbul arasında gerçekleşen bürokratik süreçleri görmek açısından aşağıda konu edilen belgeler dikkat çekicidir.

Yozgat Mutasarrıfı tarafından Ankara Vilayetine gönderilen 29 Kasım 1902 (H. 27 Şaban 1902) tarihli yazıda Boğazlıyan'da mülki ve askeri memurların yanında ahalinin rüşdiyede okumaya hak kazanmış 30-40 kadar çocuğunun bulunduğu ve rüşdiye mektebi olarak kullanılmak üzere ahali tarafından iki katlı ve dört odalı bir binanın temin edildiği bildirilmişti. Rüşdiyenin eğitime başlayabilmesi için gereken öğretmen tayini hususunun daha önce Maarif Nezaretine bildirildiği ve şimdi bir kez daha çocukların "nur-u maariften" mahrum kalmamaları için gereği Ankara Vilayetine arz edilmişti.⁸⁶ Yozgat Mutasarrıflığından

84 BOA, MF. İBT. 213/134 (H. 16-07-1326).

85 BOA, MF. İBT. 194/114 (H. 04-07-1325).

86 BOA, MF. MKT.684/1 (H. 13-11-1320), v.2.

gelen bu talep, Ankara Valisi imzasıyla 11 Aralık 1902 (H. 10 Ramazan 1320) tarihinde Maarif Nezaretine iletilmiş ve rüşdiyenin açılabilmesi için öğretmen tayini bir kez daha talep edilmişti.⁸⁷

Maarif Nezaretinin 12 Ocak 1903 (H.12 Şevval 1320) tarihli yazısında Ankara'dan gelen talebe hemen olumlu bir cevap verilmediği görülüyor. Öncelikle, Boğazlıyan kazasının merkezinde kaç hane ve ne kadar nüfus olduğu, kaç iptidai mektep bulunduğu ve bunlardan rüşdiye mektebine senelik ne kadar talebe yetişebileceği şeklindeki sorulara cevap verilmesi istenmişti.⁸⁸ Ankara Vilayetinin 9 Nisan 1903 (11 Muharrem 1321) tarihli cevabi yazısına göre, Boğazlıyan'da İslam olarak 370 hanede 1170 erkek ve 1088 kadın nüfus bulunuyordu. Lütf-i Hamidi isimli iki öğretmen tarafından idare olunan iptidai mektepte kazadan ve çevre köylerden gelen 130 erkek çocuk eğitim görüyordu. Bunlardan 40 kadarının içinde bulunulan yılda rüşdiye mektebine alınabileceği ve ayrıca iptidai mektep şahadetnamesine sahip ve rüşdiyeye gidebilecek 25 kadar mülki ve askeri memurların ve ahalinin çocuklarının olduğu bildirilmişti. Ayrıca mezkûr iptidaiden her yıl 30 talebenin açılacak rüşdiyeye gelebileceği ifade edilerek muallimin bir an önce tayin edilmesi ve gereken tahsisatın çıkarılması talep edilmişti.⁸⁹

Maarif Nezareti tarafından talebin uygun bulunmasına ve gerekli sürecin başlatılmasına rağmen Darümuallimin mezunu uygun bir öğretmen bulunamadığı için okulun açılma süreci uzun zaman almıştı. Sonunda, Kırşehir'in Mucur kazasında bulunan rüşdiye mektebinde görev yapan Osman Nuri Efendi'nin muallim-i evvel olarak tayini uygun bulunmuştu. Ankara'dan Maarif Nezaretine gönderilen 25 Temmuz 1904 (H. 12 Cemaziyülevvel 1322) tarihli yazıda daha önceki yazışmalara uygun olarak 30 Mayıs 1904 (R. 17 Mayıs 1320) tarihinde Boğazlıyan Rüşdiyesinin resmi açılışının yapıldığı ve Osman Nuri Efendi'nin aynı tarihte görevine başladığı bildirilmişti.⁹⁰

Boğazlıyan Rüşdiyesinin açılış sürecindeki yazışmalarda dikkati çeken hususların başında böyle bir okulun açılmasına ihtiyaç olup olmadığının Maarif Nezareti tarafından sorgulanmasıydı. Yozgat'tan ve Ankara'dan Nezarete giden bilgiler hem daha önce iptidai mektepten mezun olanlar hem de yeni mezunlarla çok sayıda öğrencinin rüşdiye mektebine gideceği yönündeydi. Fakat durumun tam olarak bu şekilde gelişmediği anlaşılıyor. Hat muallimliğini de uhdesinde bulunduran muallim-i evvel Osman Nuri Efendi ve bevvab olarak görev yapan Derviş Efendi olmak üzere iki kişilik personele sahip olan Boğazlıyan Rüşdiyesinin öğrenci sayısı 14 Haziran 1905 (R. 1 Haziran 1321) tarihli bir devam cetvelinde mayıs ayı itibarıyla sadece 12 olarak kayıtlara geçmişti.⁹¹

Önceki yıla göre artış olsa da 1906-1907 (R. 1322-1323) eğitim yılına ait imtihan cetvelinde yer alan öğrenci sayısı rüşdiyeye öngörülenin altında bir talebin devam ettiğini göstermektedir. Şöyle ki öğrenci sayısı bahsedilen yılda 14'ü birinci sene, 9'u ikinci sene ve 4'ü üçüncü sene olmak üzere toplamda sadece 27'ye ulaşmıştı.⁹² Sonraki yıllarda da öğrenci mevcudunda ciddi bir artışın olmadığı görülüyor. Boğazlıyan Rüşdiyesinin öğrenci sayısı sonraki iki yılda aşağıdaki tabloda gösterildiği şekildeydi.

Tablo 6: 1907-1908 (R. 1323-1324) ve 1908-1909 (R. 1324-1325) Eğitim Yıllarında Boğazlıyan Rüşdiyesi Öğrenci Sayıları

87 BOA, MF. MKT.684/1 (H. 13-11-1320), v.3.

88 BOA, MF. MKT.684/1 (H. 13-11-1320), v.4.

89 BOA, MF. MKT. 684/1 (H-13-11-1320), v.6.

90 BOA, MF. MKT. 684/1 (H-13-11-1320), v. 20.

91 BOA, MF. İBT. 161/3 (H-18-03-1323).

92 BOA, MF. İBT. 192/125 (H-29-05-1325).

1907-1908 (R. 1323-1324) Eğitim Yılı ⁹³		1908-1909 (R. 1324-1325) Eğitim Yılı ⁹⁴	
Öğrenci Sayısı	İmtihana Girmeyen	Öğrenci Sayısı	İmtihana Girmeyen
1.Sene: 12	4	1.Sene: 15	6
2.Sene: 11	5	2.Sene: 11	1
3.Sene: 10	-	3.Sene: 6	1
Yekûn: 33	9	Yekûn: 32	8

Belgelere yansıyan sayılar Boğazlıyan Rüşdiyesinin ciddi bir atılımı gerçekleştirmekten uzak kaldığını gösteriyor. Zaten oldukça az sayıda olan öğrencilerin bir kısmının da sınav cetvellerinde belirtildiği üzere bazen hiçbir mazeret bildirmeden bazen de hastalık ya da köylerinde olmaları gibi gerekçelerle sınavlara katılmadığı ve sene tekrarı (ibka) yaptıkları görülüyor. Bu nedenle, aktif öğrenci sayısının belirtilen yekûndan bile düşük olduğu anlaşılıyor.

Kazalarda bulunan çoğu rüşdiye gibi Boğazlıyan Rüşdiyesinin de tek bir muallimle idare ediliyor olması ciddi bir sıkıntı yaratmış olmalıdır. Tablo 7’de görüleceği üzere üç sınıflık bir okulda çeşitli uzmanlıkları gerektiren 36 derslik bir müfredatın bir kişi tarafından okutulması eğitim kalitesini sorgulanır hale getirmektedir. Bu durum, sadece Boğazlıyan Rüşdiyesi için değil benzer şartlara sahip bütün taşra okulları için geçerlidir. Burada, elde edilmesi muhtemel olan bütün fayda mevcut öğretmenin kapasitesine ve fedakarlığına bağlıydı. Boğazlıyan Rüşdiyesinin 1904’te kurulmasıyla birlikte muallim-i evvel olarak tayin edilen Osman Nuri Efendi göreve başladıktan bir süre sonra tayin taleplerine başlamıştı. 1906 (H. 1324) yılında daha yüksek maaş alabileceği bir yere atanma talebi ise gerçekleşmemişti.⁹⁵

Osman Nuri Efendi 4 Ağustos 1907 (R. 22 Temmuz 1323) Ankara Maarif Müdürlüğüne bir dilekçe sunarak tekrar tayin talebinde bulunmuştu. Dilekçesinde üç yılı Boğazlıyan’da olmak üzere dokuz yıldır gayretle ve padişaha sadakatle hizmet ettiğini belirttiikten sonra Boğazlıyan’ın suyuna ve havasına alışmadığından vaktinin çoğunu hastalıkla geçirdiğini, aile fertlerinin sayısının arttığını, maaşı yetmediğinden fakirlik ve zaruret içinde olduğunu ifade ederek boş olan Talas Rüşdiyesi muallimliğine, burası olmadığını takdirden uygun başka bir yere tayinini talep etmişti.⁹⁶ Osman Nuri Efendi’nin bu tayin talebi de gerçekleşmemişti. Sonraki yıllarda bazı başka denemelerden sonra şahsi dilekçesi ve Ankara’dan gelen yazı üzerine Osman Nuri Efendi’nin 1911 (R.1327) yılında Yabanâbad Rüşdiyesine tayini gerçekleşmişti.⁹⁷ Yerine ise Ankara İdadisi mezunlarından Ahmed Rüşdü Efendi Boğazlıyan Rüşdiyesi muallim-i evveli olarak tayin edilmişti.⁹⁸

Osman Nuri Efendi’nin tayini ile ilgili burada verilen detaylar istisnai bir durum değildir. Maarifle ilgili yapılan kısa bir arşiv taramasında çok sayıda tayin ya da becaiş talebine rastlamak mümkündür. Bunların yanında, görev yaptıkları bölgelerde kişisel ya da mesleki sorunlar yaşayan öğretmenlere ilişkin de çok sayıda belge bulunmaktadır. Bütün bunlar olağan şeyler olmakla birlikte, olası bir soruna dikkatimizi çekmektedir. Eğitimin tek bir öğretmenin şahsi becerisine, gayretine ve kapasitesine bağlı olduğu bir sistemde rüşdiyelerin eğitim kalitesi tartışmalı bir hale gelmektedir. Sayısal verilere genelde ulaşmak mümkün olsa da rüşdiyelerde verilen eğitimin niteliğini ölçecek veri bulmak son derece zordur.

93 BOA, MF. İBT. 220/18 (H-07-01-1327).

94 BOA, MF. İBT. 241/93 (H-16-08-1327).

95 BOA, MF. İBT. 177-41 (H. 12-04-1324).

96 BOA, MF. MKT. 1018/33 (H. 18-8-1325), v.1.

97 BOA, MF. İBT. 338/85 (H. 17-09-1329).

98 BOA, MF. İBT. 339/82 (H. 29-09-1329).

Rüşdiyelerin, özellikle tek öğretmenle faaliyet gösterenlerin, son derece iddialı bir müfredatı tam anlamıyla uygulamasının çok mümkün olmadığı söylenebilir. Boğazlıyan Rüşdiyesinde okutulan dersler aşağıdaki tabloda gösterildiği şekildeydi.

Tablo 7: Boğazlıyan Rüşdiyesinin 1906-1907 (R. 1322-1323) Eğitim Yılı İmtihan Cetvelinde Yer Alan Dersler

Birinci Sene	İkinci Sene	Üçüncü Sene
Tecvitle Kur'an-ı Kerim	Tecvitle Kur'an-ı Kerim	Tecvitle Kur'an-ı Kerim
İlmihal	Ulûm-ı Diniye	Ulûm-ı Diniye
Sarf-ı Osmani	Sarf-ı Osmani	Nahv-ı Osmani
Arapça	Arapça	Türkçe İmla
Hesap	Farsça	Arapça
Coğrafya	Hesap	Farsça
Türkçe İmla	İslam Tarihi	Hesap
Nasihat	Türkçe İmla	Osmanlı Tarihi
Kıraat	Ahlak	Hendese
Hüsn-i Hat	Malumat-ı Ziraiye	Coğrafya
	Coğrafya	Malumat-ı Ziraiye
	Resim	Ahlak
		Hüsn-i Hat
		Resim

Yozgat Sancağı dahilinde yukarıda tanıtılan rüşdiyeler dışında Sorgun'da da bir rüşdiyenin açılması gündeme gelmişti. Yozgat Mutasarrıflığı 22 Ekim 1910 (R. 9 Teşrinievvel 1326) tarihinde Maarif Nezaretine gönderdiği bir telgrafla Sorgun nahiyesinin merkezi olan Köhne-i Kebir karyesinde rüşdiye mektebi açılması için muallim tayini ve tahsisat talebinde bulunmuştu.⁹⁹ Aynı konuda, Ankara Maarif Müdürü de 5 Kasım 1910 (H. 3 Zilkade 1328) tarihinde Maarif Nezaretine Yozgat Mutasarrıflığından ulaşan talebi iletmişti. Yazıda, Sorgun nahiyesinin önemli bir konuma ve kalabalık bir nüfusa sahip olduğu, iptidai mektep mezunu diplomalı 100'ü aşkın öğrencisi ve okul yapmaya elverişli bir binası olduğu vurgulanarak gereken tahsisatın sağlanması ve bir rüşdiye mualliminin tayini talep edilmişti.¹⁰⁰ Maarif Nezareti Yozgat Mutasarrıflığının 22 Ekim 1910 tarihli telgrafına verdiği cevapta o senenin bütçesinde ülke genelinde sadece 155 rüşdiye mektebi için tahsisat bulunduğundan Sorgun'un rüşdiye talebi kabul edilmemişti. Bir sonraki yılda yeterli tahsisat olması durumunda diğer bazı yerlerle birlikte burasının da değerlendirilebileceği bildirilmişti.¹⁰¹

Sorgun'da rüşdiye mektebi açılmasına dair bundan sonra herhangi bir yazışmaya arşivde ulaşmak mümkün olmadı. Herhangi bir yazışma olduysa bile Yozgat'a ilişkin herhangi bir kaynakta Sorgun'da bir rüşdiye mektebinin açıldığına dair bir veriye sahip değiliz. Bu durum, Sorgun'un girişimlerinin bir sebeple kesildiğini ve neticeye varmadığını göstermektedir.

2.3. Yozgat İdadi Mektebi

Osmanlı eğitim sisteminde genel olarak lise dengi orta öğretim kurumlarını tanımlayan idadi sözcüğü sözlük anlamı itibarıyla "bir şeyi hazırlamaya mahsus yer" anlamına gelmektedir. İdadi bir orta öğretim kurumu olarak yaygınlık kazanmadan önce erken

99 BOA, MF. İBT. 302/16 (H. 12-02-1329), v.1.

100 BOA, MF. İBT. 289/51 (H. 06-11-1328).

101 BOA, MF. İBT. 293/41 (H. 15-12-1328).

Tanzimat döneminde yeni açılan Avrupa tarzı okulların hazırlık sınıflarına verilen bir addı. Hatta rüşdiyelerin hazırlık sınıfları için de idadi kavramı kullanılmıştı.¹⁰²

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi (1869) rüşdiye mekteplerinin üstünde ve sultanilerin altında bir orta öğretim kurumu olarak idadilerin kurulmasını öngörmüştü.¹⁰³ Buna göre iptidai mektep mezunu 10-15 yaş aralığındaki ya da rüşdiye mektebi mezunu 13-18 yaş aralığındaki öğrenciler idadi mekteplerinde eğitim görecektlerdi.¹⁰⁴ Maarif Nizamnamesi, 1000 haneden büyük sancak merkezlerinde birer idadi açılmasını ve bunların inşaat, personel ve diğer giderlerinin vilayetlerdeki maarif idarelerinin sandıklarından karşılanmasını karara bağlamıştı.¹⁰⁵ Bu okullar Osmanlı modernleşme çabalarının ve devletin bürokratik dönüşümünün doğal bir sonucuydu. Devletin memur ihtiyacının karşılanması, yeni açılan yüksek düzeyli mülki ve askeri okullara gidecek öğrencilerin hazırlanması idadilerin açılmasında ve yaygınlaşmasında temel etkendi.¹⁰⁶

İdadilerin diğer bir fonksiyonu olarak da Osmanlılık fikrine hizmet etmesi görülmüştür. 19. yüzyılda Osmanlı'nın karşı karşıya kaldığı ulusçuluk kökenli isyanlar ve bağımsızlık hareketleri devleti Osmanlılık kimliği etrafında bir araya getirme fikrine yöneltmişti. Eğitim bu amacı gerçekleştirmede kullanılacak önemli bir araç olarak görülmüştü.¹⁰⁷ İdadiler Müslüman ve Gayrimüslim gençlerin bir arada eğitim alacağı ve kaynaşacağı, devlete bağlılığın güçleneceği kurumlar olarak düşünülmüştü. Osmanlı'nın bazı bölgelerindeki idadilerde Müslüman ve Gayrimüslim tebaa kısmen aynı okullarda okusalar da genel olarak istenilen sonuç elde edilememişti. Gayrimüslim gençler çoğunlukla sayıları hızla artan cemaat okullarında ya da yabancı okullarda eğitim almayı tercih etmişlerdi.

Maarif Nizamnamesi'nde idadilerin sancak merkezlerinde açılması ve 4 yıllık rüşdiye mekteplerinden sonra 3 yıllık bir eğitim süresinin olması karara bağlanmıştı. Sonraki yıllarda idadilerin eğitim sürelerinde ve usullerinde yeni düzenlemelere gidildi. II. Abdülhamid döneminde idadilerin eğitim süresi 4 yıla çıkarıldı. Ayrıca köy ve kasabalardaki gençlerin eğitim alabilmesine imkân sağlamak adına vilayet merkezlerindeki idadilere yatılı (leyli) öğrencilerin alınması için düzenleme yapıldı. Bunun yanında hem rüşdiye hem de idadi mektep bulunan yerlerde bu okulların birleştirilmesi yoluna gidildi. Bu şekilde birleştirilen idadilerde eğitim süresi bazı yerlerde 5 yıl bazı yerlerde ise 7 yıl olarak belirlendi. Bu sürelerin belirlenmesinde idadilerin açıldığı sancakların maddi imkanlarının yeterliliği belirleyici oldu.¹⁰⁸

Osmanlı döneminde kurulan ve Cumhuriyet döneminde Yozgat Lisesi adıyla uzunca bir süre Yozgat eğitim hayatının en önemli kurumu olma özelliğini koruyan Yozgat İdadisinin kuruluş tarihi konusunda bazı tereddütler söz konusudur. Bu tereddütlerin en önemli sebebi idadinin yapımına başlanma tarihinden sonra inşaat sürecinin uzun yıllar alması ve bu süreçte eğitim faaliyetlerin başka binalarda görülmesidir. Yine arşiv belgelerine yansıdığı şekliyle idadi öğrenci almaya başladıktan sonra da uzun yıllar boyunca okul binasının tamamlanamadığı öğrencilerin eğitim görebilmesi için farklı alternatiflerin arandığı anlaşılmaktadır.

102 Cemil Öztürk, "İdadi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 21, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000): 464.

103 Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 114.

104 Hacı Salman, *İdadi Mekteplerinin Tarihsel Gelişimi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005), 6.

105 Öztürk, *İdadi*, 465.

106 Salman, *İdadi Mekteplerinin Tarihsel Gelişimi*, 10.

107 Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 69.

108 Salman, *İdadi Mekteplerinin Tarihsel Gelişimi*, 11.

Yozgat Tahrirat Müdürü Osman Namık Bey'in raporuna göre, Yozgat İdadisi binasının inşasına 1885 yılında başlanmış olmasına ve büyük harcamalar yapılmış olmasına rağmen inşaat yarım kalmıştı. Yunus Özger tarafından aynı çalışmada gösterildiği üzere idadi binasının inşasına yerel ve merkez arasındaki planlı ve programlı bir sürecin sonunda başlanmamıştı. Yozgat idadi binasının inşaatı Maarif Nezaretinin onayı alınmadan Ankara Valisi Süreyya Paşa'nın izniyle başlatılmış ve selefi Abidin Paşa'nın göreve gelmesiyle de durdurulmuştu. Bu süre içinde 184.296 kuruş harcama yapılmıştı.¹⁰⁹

İdadi binasının uzunca bir süre el değmeden inşaat halinde kaldığı ve 1893 (H. 1310) yılından itibaren konunun yeniden gündeme geldiği yazışmalardan anlaşılmaktadır. Ankara Vilayetinden Maarif Nezaretine gönderilen bir yazıda, Yozgat Sancağı İdadi Mektebinin inşasının birkaç sene önce başladığı ama tamamlanamadığı ve bu süre içinde rutubete maruz kaldığı ifade edilmişti. Yozgat Livası ahalisinin istifade edebilmesi adına mektep inşaatının tamamlanması için ödeneğe ihtiyaç duyulduğu ve Yozgat Livası İdare Meclisi tarafından da keşif defterleriyle beraber mektep binasının tamamlanabilmesi için irade-i seniyyenin istihsalı hususunun 3 Mayıs 1893 (R. 21 Nisan 1309) tarihli tahrirat ile arz ve istirham kılındığı bildirilmişti.¹¹⁰

İdadi binasının inşasının tamamlanmasında yaşanan güçlüklerle karşın Yozgat Livası yönetimi okulu faal hale getirme çabası içinde olmuştu. Bu noktada çözümün ilk olarak Yozgat Rüşdiyesi binasının idadi olarak kullanılmasında arandığı anlaşılıyor. Belgelere yansıdığı şekliyle, Yozgat'tan Maarif Nezaretine inşaatı tamamlanana kadar Yozgat Rüşdiyesi binasında eğitim vermek üzere idadinin açılmasına izin verilmesi yönünde önceden bir talep iletilmişti. Maarif Nezareti 18 Ekim 1894 (R. 6 Teşrinievvel 1310) tarihinde verdiği cevapta inşa edilecek idadi için gereken masrafın bildirilmesi ve buna yönelik keşif defterlerinin ve haritaların hazırlanarak belediyeye ve liva idare meclisine onaylatılarak gönderilmesi gerektiğini bildirmişti. Şimdi bir kez daha bu işlemlerin yapıldığı ve gerekli belgelerin gönderildiği belirtilerek "mekteb-i rüşdiyenin idadiye tahvili" için irade çıkarılması hususu Maarif Nezaretinden talep edilmekteydi.¹¹¹

Bu yazışmalardan görüldüğü üzere henüz binası tamamlanmamış olsa da Yozgat İdadisinin öğrenci kabul etmesi için girişimler devam etmişti. Maarif salnamelerinde gösterildiği şekliyle Yozgat İdadisi 1893 (H. 1311) yılında açılmış ve 174.396 kuruşluk masrafı Maarif-i Hassa ianesinden karşılanmıştı.¹¹² Bu dönemde yaşanan süreçler ve yazışmalar dikkate alındığında, belirtilen miktar muhtemelen okulun inşasına başlanmasından itibaren uzun yıllara yayılan ortalama bir harcamayı ifade ediyordu. 1894-1895 yılı eğitim istatistikleri "geçen yıldan devreden öğrenci sayısı" ifadesiyle Yozgat İdadisinin öğrenci sayısını 45 olarak vermişti. Bu durumda, yıl içinde ayrılmış olması muhtemel öğrenciler hariç olmak üzere 1893-1894 eğitim yılında idadiye devam öğrenci sayısı en azından 45'i bulmuştu. İdadinin öğrenci sayısı 1894-1895 eğitim yılı sonunda 85, öğretmen ve memurlardan oluşan personel sayısı ise 13 olarak gösterilmişti.¹¹³

Yozgat İdadisi faaliyete geçmesine rağmen daha önceki taleplere uygun olarak ilk öğrencilerin rüşdiye binasında eğitime alındığı anlaşılıyor. Maarif Nezaretinden gönderilen

109 Özger, *II. Abdülhamid Devrinde Yozgat*, 32-34. Burada Osman Namık Bey'in böylesine büyük harcamalar yapılmasına karşın inşaatın bitirilememesini eleştirmiş ve bu paranın iptidai mekteplerin yaygınlaştırılması dahil lüzumlu işlere harcanabileceğini vurgulamıştır.

110 BOA, MF. İBT. 35/93 (H. 06.10.1311).

111 BOA, MF. MKT. 246/1 (H. 20-07-1312).

112 *1319 Senesine Mahsus Maarif Salnamesi*, 385.

113 Alkan, *Eğitim İstatistikleri*, 68-69; Karaca, *Yozgat Eğitim Tarihine Katkı*, 143.

bir tezkire üzerine Aralık 1895 (29 Cemaziyülahır 1313) tarihinde Şura-yı Devlet tarafından alınan bir karar yaşanan süreci açıklamaktadır. Bu kararda Yozgat ve Kayseri livalarındaki idadi binalarının yapımının henüz tamamlanamaması ve Amasya'daki idadi binasının yanmış olmasından bahisle buralardaki eğitimin devam edebilmesi için bina kiralınması hususu ele alınmıştı. Yozgat ve Kayseri'de idadilerin açılması için irade çıkmasına ve gereken memur ve öğretmen ataması yapılmış olmasına karşın idadi binalarının "ikmal ve inşaatı hayli vakte ve masrafa muhtaç" olduğu ve bu süreçte rüşdiye mekteplerinin binalarının idadi binasına dönüştürüldüğü adı geçen sancakların idare meclisleri tarafından Maarif Nezaretine bildirilmişti. Ancak, Yozgat ve Kayseri rüşdiye binaları birer koğuştan ibaret olduğu ve daha fazla sınıfa ihtiyaç duyulduğu için yeni binalar kiralınmıştı. Eylül 1895'ten itibaren Yozgat ve Kayseri'de aylık 350'şer kuruşa kiralanan binaların idadi binasına dönüştürüldüğü bildiriliyor ve masrafın Maarif-i Hassa ianesinden karşılanması talep ediliyordu. Şura-yı Devlet, Yozgat ve Kayseri'deki idadi binalarının yapımı devam ederken bu meblağların Maarif Nezareti tarafından ödenmesini uygun bulmuştu.¹¹⁴

Ankara Maarif Müdürlüğünden Maarif Nezaretine gönderilen 9 Eylül 1895 (R. 28 Ağustos 1311) tarihli bir yazıda Yozgat İdadisinin resmi açılışının yapıldığı bildiriyordu. Hükümet memurlarının, askeri kumandanların ve bölgenin önde gelenlerinin bulunduğu bir törenle resmi açılış gerçekleştirilmiş ve bu vesile ile padişaha dualar edilmişti.¹¹⁵ Bu yazışma önceki yazışmalarla birlikte değerlendirildiğinde, belgede açık bir ifade olmasa da resmi açılış yapılan Yozgat İdadisinin inşası henüz tamamlanmamış olan idadi binası değil daha önceki belgede Eylül 1895 itibarıyla kiralandığı belirtilen geçici idadi binası olması muhtemeldir.

Eğitime başladıktan sonraki yıllarda da Yozgat İdadi binasının tamamlanmasında büyük güçlükler yaşandığı anlaşılmaktadır. Pek çok belgede bu husus ifade edilmiş ve ödenek ayrılması talepleri ilgili makamlardan talep edilmiştir. Maarif Nezareti tarafından bildirildiğine göre, 1895 yılı itibarıyla inşaatın tamamlanabilmesi için 194.583 kuruşa ihtiyaç duyulmaktaydı.¹¹⁶ Yine, 29 Ocak 1901 (H. 8 Şevval 1318) tarihinde Maarif Nezaretinden Sadaret makamına gönderilen başka bir yazıda "Yozgat'ta natamam kalan mekteb-i idadiyenin ikmali için" 115.909 kuruşa ihtiyaç duyulduğu ve "mahallinden hazırlanan keşif defterinin usule muvafık ve meblağ-ı mezburun mutedil" olduğu hususunun Yozgat Belediyesi tarafından bildirildiği ifade edilerek içinde bulunulan yıl (R. 1316) için ayrılan inşaat bütçesi tamamıyla harcandığından gelecek yılın inşaat bütçesinden harcama talebi iletilmişti.¹¹⁷

Bütün bu taleplere ve süregelen yazışmalara karşın inşaat sürecinin bir türlü tamamlanamadığı anlaşılıyor. 1911 yılında konu Osmanlı Mebusan Meclisi'nde gündeme gelmişti. Sivas Mebusu Mustafa Ziya Bey, böylesine yüksek bir okulun tamamlanmamış şekilde bırakılmasını kimsenin vicdanının kabul etmeyeceğini ifade etmişti. Yozgat Mebusu Edip Bey de 25 yıl önce başlanan inşaatın yarım bırakıldığı ve ancak 1910 yılında Yozgat Mutasarrıflığı tarafından gerekli keşiflerin yapılarak Maarif Nezaretine sunulduğunu

114 BOA, İ.MF. 4/19 (H. 13-06-1314). Şura-ı Devlet'in konuya ilişkin mazbatası Sadaret makamına takdim edilmiş ve Sadaret, Yozgat ve Kayseri idadileri için aylık 350'şer kuruş ve Amasya İdadisi için aylık 304 kuruş olmak üzere yıllık 11.520 kuruşluk masrafın "taşra zuhurat tertibinden icarat tertibine nakliyle" bahsi geçen hanelerin kiralama tarihinden itibaren gerekli düzenlemeler için Maarif Nezareti'ne havalesi hususunu irade çıkarılması için padişaha arz etmiştir. Bknz. BOA, BEO. 872/65358 (H. 19-06-1314).

115 BOA, MF. MKT. 284/31 (H. 05-04-1313).

116 Özger, *II. Abdülhamid Devrinde Yozgat*, 34. Osman Namık Bey ise raporunda bina inşaatın tamamlanabilmesi için yaklaşık 170.000 kuruşa, mefruşat için de 200.000 kuruşa ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir. (Aynı yerde, 32).

117 BOA, ŞD. 217/4 (H. 28-11-1318), v.5.

belirtmişti. Ayrıca mevcut durumda idadi mektebinin tamamlanabilmesi için 210.000 kuruluşluk bir ödeneye daha ihtiyaç duyulduğunu bildirmişti.¹¹⁸

2.3.1. Yozgat İdadisinde Eğitim Faaliyetleri

1898 yılına (H. 1316) ait maarif salnamesinde yer alan 1895-1896 (H. 1313-1314) eğitim yılına ait istatistiklere göre Yozgat İdadisine tamamı Müslüman olmak üzere 92 öğrenci devam etmekteydi.¹¹⁹ Yozgat Sancağının ait olduğu Ankara Vilayetinde ise toplamda 4 adet idadi mektebi bulunuyordu. Hem genel bir karşılaştırma yapmak hem de Yozgat İdadisinin genel durumunu görmek adına aşağıdaki tabloda bu veriler paylaşılmıştır.

Tablo 8: Ankara Vilayeti İdadi Mektepleri Öğrencilerine Dair İstatistikler (1895-1896) (H. 1313-1314)¹²⁰

Ankara İdadisi							
Nehari		Leyli				Yekûn	
Müslim	Gayrimüslim	Ücretli		Ücretsiz		Müslim	Gayrimüslim
		Müslim	Gayrimüslim	Müslim	Gayrimüslim		
63	20	9	1	15	1	87	22
Kırşehir İdadisi							
Müslim		Gayrimüslim				Yekûn	
99		-				99	
Yozgat İdadisi							
Müslim		Gayrimüslim				Yekûn	
92		-				92	
Kayseri İdadisi							
Müslim		Gayrimüslim				Yekûn	
75		3				78	

Tabloda görüldüğü şekliyle diğerlerinden farklı bir yapıya sahip tek idadi Ankara İdadisidir. Maarif Nizamnamesi'nin vilayet merkezlerinde yatılı (leyli) idadiler açma kararına uygun olarak Ankara'da böyle bir idadi açılmıştı. Yine devletin Müslüman ve gayrimüslim öğrencileri idadilerde birlikte okutma anlayışının Ankara merkezinde bir ölçüde karşılık bulduğu görülüyor. Ancak Kayseri'de sadece 3 gayrimüslim öğrencinin devlet okuluna devam etmesi ve Yozgat ve Kırşehir sancaklarında bu sayının sıfır olması gayrimüslimlerin bu idadilere ilgi göstermediğini açıkça göstermektedir. Bunun dışında, idadilerin öğrenci ve öğretmen sayılarının birbirine çok yakın olması Ankara Vilayeti dahilindeki idadiler arasında önemli bir nicelik farkı olmadığını göstermektedir. Bunların dışında, Ankara Vilayetine dahil Çorum İdadisi istatistikleri ilk kez 1901 (H. 1319) yılına ait Maarif salnamesinde yer almış ve 1898-1899 (H.1316-1317) öğretim yılına ait bilgiler verilmişti. Buna göre, bu yıllarda Çorum İdadisine 75 Müslüman ve 3 gayrimüslim olmak üzere toplam 78 öğrenci devam etmekteydi.¹²¹

Ankara Vilayeti dahilindeki idadilerin öğrenci sayıları açısından ileriki yıllardaki gelişimini görmek ve bunlar içinde Yozgat İdadisinin genel durumunu değerlendirmek adına

118 Özger, II. Abdülhamid Devrinde Yozgat, 34-35.

119 1316 Senesine Mahsus Maarif Salnamesi, 849.

120 1316 Senesine Mahsus Maarif Salnamesi, 849-852.

121 1319 Senesine Mahsus Maarif Salnamesi, 379.

1903 (H. 1321) yılı Maarif salnamesinde yer alan 1900-1901 (H. 1318-1319) öğretim yılına ait istatistikler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 9: Ankara Vilayeti İdadi Mektepleri Öğrencilerine Dair İstatistikler (1900-1901) (H. 1318-1319)¹²²

Ankara İdadisi							
Nehari		Leyli				Yekûn	
Müslim	Gayrimüslim	Ücretli		Ücretsiz		Müslim	Gayrimüslim
		Müslim	Gayrimüslim	Müslim	Gayrimüslim		
166	15	15	2	17	-	198	17
Kırşehir İdadisi							
Müslim		Gayrimüslim				Yekûn	
158		6				164	
Yozgat İdadisi							
Müslim		Gayrimüslim				Yekûn	
95		-				95	
Kayseri İdadisi							
Müslim		Gayrimüslim				Yekûn	
114		1				115	
Çorum İdadisi							
Müslim		Gayrimüslim				Yekûn	
71		2				73	

Tabloda ilk dikkati çeken husus 1895-1896 öğretim yılı verileriyle karşılaştırıldığında Ankara, Kırşehir ve Kayseri idadilerinin öğrenci sayılarında ciddi bir artışın olmasıdır. Buna karşın Yozgat İdadisinin öğrenci sayısı beş yıllık süre içinde sadece 3 kişi artmıştır. Çorum İdadisi öğrenci sayısında ise 5 kişilik bir azalma görülmektedir. Öğrenci sayılarındaki genel artışa karşın Ankara ve Kayseri idadilerinde gayrimüslim öğrencilerin sayısının azalması dikkat çekicidir. Yozgat İdadisi daha önceki dönemde olduğu gibi gayrimüslim öğrenciye sahip değildir. Bu istatistikler, gayrimüslimlerin devlet okullarına rağbet göstermeyip kendi cemaat okullarını veya misyonerler tarafından kurulan yabancı okulları tercih ettiklerinin açık bir göstergesidir. Bu yönüyle, idadilerin yaygınlaştırılmasındaki önemli hedeflerden birisi olan “Osmanlılık” bilincini yerleşme anlayışının karşılık bulmadığı söylenebilir.

II. Meşrutiyet’in ilanından (1908) sonra idadilerin sultani mekteplere dönüştürülmesine yönelik bir anlayış gelişti. Bu çerçevede ilk dönüşüm hareketi 1910 (R. 1326) Edirne, Bursa, Adana, Beyrut gibi vilayet merkezlerinde gerçekleşti ve on yeni sultani kuruldu. Bundan üç yıl sonra 1913 (R.1329) yılında daha geniş kapsamlı bir reformla sancak merkezlerinde bulunan çok sayıda idadi mektep sultaniye çevrildi. Yozgat İdadisi de bunlardan birisi olarak Yozgat Sultanisi adını aldı. Kurulduktan sonraki ilk eğitim yılında (1913-1914) Yozgat Sultanisinde 413’ü Müslüman ve 5’i Ermeni olmak üzere toplam 418 öğrenci bulunuyordu. Bunların 243’ü iptidai, 175’i ise tali kısma devam ediyordu. Bu yeni yapılanmanın sonucu olarak eğitim yılının sonu olan 1914 Yozgat Sultanisi mezun veremedi¹²³. Yeni yapılanmanın sonuçları daha ortaya çıkmadan I. Dünya Savaşı’nın patlak vermesi ülkenin her yerinde olduğu gibi Yozgat eğitim hayatında da ciddi bir etki yarattı. Genel seferberlik hali, öğretmen ve öğrencilerin askerlik hizmetine girmesi gibi nedenlerle Yozgat Sultanisi zor şartlarda eğitim hayatına devam etti.

122 1321 Senesine Mahsus Maarif Salnamesi, 342-345.

123 Alkan, Eğitim İstatistikleri, 225.

Sonuç olarak Osmanlı devri Yozgat eğitim kurumlarının niceliksel ve niteliksel olarak artı ve eksileriyle ülke ortalamasını yansıttığını söylemek mümkündür. Gerek geleneksel eğitim kurumları olan medreselerde yaşanan bozulma gerek II. Mahmud döneminde başlayan, Tanzimat döneminde ilerleyen ve II. Abdülhamid döneminde zirveye ulaşan modern eğitim kurumlarının kurulması anlayışı Yozgat'ta da kendini göstermiştir.

Osmanlı genelinde yüzyıllardır devam eden ve 19. yüzyılda artık iyice gün yüzüne çıkan medrese eğitiminde yaşanan gerileme olgusu Yozgat için de geçerliydi. Hem dönemin tanıklarının beyanları hem de medreselerin kütüphane ve müderris sayısı gibi veriler açısından değerlendirildiğinde Yozgat'taki medreselerin sayısal fazlalıklarına karşın eğitim kalitesi açısından ciddi sorunlar yaşadıkları söylenebilir.

Modern eğitim kurumları açısından bakıldığında, Yozgat'ın İstanbul dışında rüşdiye mektebi ile en erken tanışan yerlerden biri olması dikkat çekicidir. 1856 yılında kurulan Yozgat Rüşdiyesinden sonra 1873 yılında Akdağmadeni kazasında da bir rüşdiye mektebi açılmıştı. 20. yüzyılın başlarında Yozgat merkezinde erkek rüşdiyesinin yeniden açıldığını, bunun yanında kızlar için de bir rüşdiye kurulduğunu görüyoruz. Yozgat'ın kazalarından Boğazlıyan'da da bir rüşdiye kurulmuş, Sorgun nahiyesinde ise rüşdiye açma düşüncesi gerçekleşmemiştir.

İlk açılan rüşdiye olan Yozgat Rüşdiyesi hakkında kesin bir bilgiye sahip olmamakla birlikte diğer rüşdiyelerin açılma süreçlerinde yerel çabaların ön planda olduğu görülmektedir. Bu okulların açılması için yerel yetkililerin girişimlerde bulunduğu ve bina tahsislerinin ya da inşaatların halkın bağışlarıyla yapıldığı konuya ilişkin belgelerden anlaşılmaktadır. Bu okulların açılmasında en büyük sorunun ise tahsisatı Maarif bütçesinden karşılanan öğretmen tayinleri olduğu görülüyor. Yozgat Rüşdiyesi üç kişilik öğretmen kadrosunun yanında bir yazı öğretmeni ve bir de bevvab kadrosuna sahipti. Bu açıdan klasik rüşdiye müfredatını uygulayabilmesi mümkündü. Diğer taraftan Akdağmadeni ve Boğazlıyan rüşdiyeleri bir öğretmen ve bir bevvab olmak üzere sadece iki kişilik kadrolara sahipti. Bu nedenle, öğretmenler üç sınıfa pek çok farklı dersi aynı anda okutmak zorundaydı. Bu durumun eğitim konusunda ciddi sorunlar yaratmış olması muhtemeldi. Rüşdiyelerin fiziki mekân, ders gereçleri, binaların tamirat ve tadilatı gibi konularda sorunlar yaşadığı da zaman zaman belgelere yansımıştı. Diğer taraftan, Yozgat Rüşdiyesine faaliyette olduğu dönemlerde öğrenciler tarafından ciddi bir ilginin olduğu görülüyor. Ancak Akdağmadeni ve Boğazlıyan rüşdiyeleri çok yoğun taleple karşılaşmamıştı.

Yozgat İdadisi de taşrada idadilerin yaygınlaştırılması anlayışının bir sonucu olarak Ankara Vilayetindeki diğer sancak merkezlerindeki idadilerle yakın zamanda açıldı. İlk defa 1893 yılından itibaren öğrenci kabul etmeye başladığı anlaşılan Yozgat İdadisinin resmi açılış tarihi ise 9 Eylül 1895 (R. 28 Ağustos 1311) olarak belgelere yansımıştır. Önce Yozgat Rüşdiyesi binasında sonra kiralık bir binada eğitim vermesi, okul binasının yıllarca tamamlanamaması gibi sıkıntılara karşın zaman içinde Yozgat'ın en önemli eğitim kurumu olma özelliğini kazandı. Gerek öğretmen sayısı ve kalitesi açısından gerek izlenen müfredat ve öğrenci sayısı açısından Ankara Vilayeti dahilindeki diğer idadilerle benzer şartlara sahipti.

Yozgat'taki sıbyan ve iptidai mekteplerin durumu, hakkında kesin değerlendirme yapmanın en zor olduğu konulardan birisidir. Hem eski usulle eğitim veren sıbyan mektepleri hem de yeni usulle eğitim veren iptidai mektepler varlıklarını birlikte devam ettirmişti. Bu okulların bina ve öğretmen ihtiyaçları büyük ölçüde ahali tarafından karşılandığı ve çoğu zaman bu okullara ilişkin Maarif Nezaretine bilgi verilmediği için bunlara dair istatistikler çok sağlıklı tutulamamıştır. Bu nedenle, idadiler ve rüşdiyelerin aksine sıbyan

ve iptidai mekteplere ilişkin abartılı sayıların ortaya çıktığı anlaşılıyor. Arşiv kaynaklarının değerlendirilmesi sonucunda, iptidai mekteplerin sayısının merkez, kazalar, nahiyeler ve köyler dahil Yozgat'ta yirmi civarında olduğu söylenebilir. Sıbyan mekteplerinin sayısı ve işlevleri konusunda sağlıklı yorum yapabilecek bir veriye ise bu çalışmada ulaşılamamıştır.

İptidai, rüşdi ve idadi mektepler hakkında elde edilen bu veriler sonucunda Osmanlı son döneminde Yozgat'ta büyük bir eğitim devriminin gerçekleştiğini söylemek mümkün değildir. Diğer taraftan, sosyolojik ve coğrafi açılardan benzer koşullarda bulunan ve aynı idari sistemin içinde bulunduğu Ankara Vilayeti dahilindeki Kırşehir, Kayseri ve Çorum gibi sancaklarla karşılaştırıldığında Yozgat'ın eğitim konusunda bunlardan geri olmadığı hatta bazı açılardan önde olduğu da söylenebilir. Yozgat'taki eğitime dair gelişmeler Osmanlı eğitimine dair genel gelişmelerle uyumlu şekilde ilerlemiştir. Osmanlı maarif sisteminde yaşanan finansal sorunlar, fiziki ve teknik imkanların yetersizliği, öğretmen sıkıntısı gibi genel aksaklıklar her yerde olduğu kadar Yozgat'ta da etkili olmuştur.

Yaşanan sorunlara rağmen özellikle yerel yöneticilerin eğitim konusunu ciddiyetle ele aldıklarını söylemek mümkündür. Bu bir yönüyle kişisel inisiyatif olarak değerlendirilebilir. Ama bunun ötesinde bir anlamı olduğu da açıktır. II. Abdülhamid döneminde yeni eğitim kurumlarının yaygınlaştırılması bir devlet politikası haline gelmişti. Yerel yöneticiler de devletin bu politikasıyla uyumlu hareket etme gayreti içindeydi. Yozgat'ta bu anlayışın çok sayıda örneğini görüyoruz. Eski usuldeki okulların yeni usulle eğitim veren iptidailere dönüştürülmesi çabaları ve bunun için hükümetten taltif beklenmesi, yeni iptidailerin ve rüşdiyelerin açılması için gayret gösterilmesi, yeni açılan bazı okullara II. Abdülhamid'in isminin verilmesi, okulların açılış ya da temel atma merasimlerinin sıklıkla padişahın cülus günlerinde yapılması gibi örnekler Yozgat'ın eğitime ilişkin adımlarında İstanbul'un politikalarını takip ettiğini ve bunu gösterme gayreti içinde olduğunu kanıtıdır.

Son olarak gayrimüslimlere ait okullara dair birkaç söz söylemek yerinde olacaktır. Bu çalışmada Yozgat Eğitim Tarihi'nin bir parçası olarak Osmanlı tebaasından Ermeni ve Rum milletlerine ait eğitim kurumlarına yer verilmesi planlanmıştı. Ancak çalışmanın mevcut haliyle fazlaca uzaması ve gayrimüslim okullarını kısa bir şekilde özetlemenin ciddi bir katkı sağlamayacağı düşüncesiyle bu plandan vazgeçildi. Yozgat'taki gayrimüslim okullarının genel durumu hakkında daha önce yapılan kıymetli çalışmalara müracaat edilebilir.¹²⁴

YOZGAT İL MERKEZİ VE ÇEVRESİNDE TESİS EDİLEN VAKIFLAR (1400-1920)*

Hamza KELEŞ*
Esra KIZIL*

Yozgat, İç Anadolu Bölgesi'nde topraklarının büyük bir kısmı Orta Kızılırmak Bölümü'nde yer alan bir ilimizdir. Günümüzde Yozgat'a bağlı Merkez ilçe haricinde on üç ilçe bulunmaktadır. Bu ilçelerden Yerköy kentin batısında, Sorgun, Saraykent ve Akdağmadeni doğuda, Aydıncık kuzeyde, Çekerek ve Kadışehri kuzeybatıda, Şefaati ve Yenifakılı güney batıda, Sarıkaya, Boğazlıyan, Çandır ve Çayıralan güney doğuda yer almaktadır.

Bozok Yaylası¹ sınırları içinde yer alan Yozgat, Anadolu'nun birçok bölgesi gibi ilkçağlardan beri birçok kavim inşgal ve iskânına maruz kalmıştır.² Hitit İmparatorluğu, Frigya, Pers ve Galatlar'ın hamiyetini tanımış ve bir dönem Roma eyaleti olan bölge daha sonra Bizans egemenliği altına girmiştir.³

Yozgat çevresi Malazgirt Zaferi'ne kadar Bizans toprakları arasında iken savaş sonrasında Türk hâkimiyeti altına alınmış ve Osmanlı egemenliğine girene kadar Anadolu beylikleri arasında el değiştirmiştir⁴. 1399 yılında Yıldırım Bayezid tarafından Osmanlı sınırlarına katılan bu bölge, Ankara Savaşı'ndan sonra Dulkadiroğullarının hâkimiyetine geçmiştir.⁵ Dulkadiroğulları beylerinden Şehsuvar Bey (1466-1472) ve Alaüddeve Bey (1480-1515) zamanında Bozok ve yöresine bazı sosyal ve kültürel hizmetler sunulmuş; yaptırılan câmi,

* Bu çalışma, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında 1996 yılında hazırlanan "Vakfiyelerine Göre Yozgat Vakıfları" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

* Prof. Dr., ORCID: 0000-0002-8739-1619, Gazi Üniversitesi Türkçe Ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, hkeles@gazi.edu.tr.

* Arş. Gör., ORCID: 0000-0003-1945-3352, Yozgat Bozok Üniversitesi Tarih Bölümü, esra.kizil@yobu.edu.tr.

1 15. yüzyılın başlarında Bozoklara bağlı Dulkadirli Türkmenler Anadolu'ya doğru gelmiş ve bölgeyi iskân etmişlerdir. Yöreye gelen kabile ve cemaatlerin genel adı olarak bahsedilen "Bozok" zamanla yerleştikleri bölgenin adı olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yunus Koç, *XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağının İskân ve Nüfus Yapısı* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), 14-15. Ayrıca 15. yüzyılda Yozgat ve çevresi yöreye yerleşen Boz Ok adıyla anılan kavimler için ayrıca bkz. Faruk Sümer, "Bozok Tarihine Dair Araştırmalar," *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü: Anma Kitabı* (Ankara: DTCF Yayınları, 1974), 313-320.

2 Koç, *XVI. Yüzyılda*, 9-13.

3 Orhan Sakin, *Bozok Sancağı ve Yozgat: Siyasi, İdari ve Sosyal Tarihi* (Ankara: Yozgat Belediyesi Yayınları 2004), 17.

4 Yozgat yöresinin Anadolu beylikleri arasında el değiştirmesine ilişkin bkz. Ahmet Yaşar Ocak, "Bozok" *TDV İslâm Ansiklopedisi* C. 6, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 321-322; Yunus Koç, "Yozgat" *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 43, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 559-564; Taha Niyazi Karaca, "Osmanlı Devleti'nde Toprak Düzeni ve Bozok Sancağı," *Osmanlı Devleti ve Bozok Sancağı* (Yozgat: Türk Ocakları Yozgat Şubesi Yayınları, 2000), 457-467, 457-458.

5 Karaca, "Osmanlı Devleti'nde Toprak, 462.

zaviye, köprü ve türbeler ile bu yapılar için tesis edilen vakıf müesseseleri bölgede bir takım imar faaliyetlerine girişildiğini ortaya koymaktadır.⁶

Bozok bölgesi, Şehsuvar Bey'in oğlu Ali Bey'in ölümüne kadar Dulkadirîlilerin hâkimiyetinde kalmış ve 1522 yılında Dulkadirîli Beyliğinin tamamen ortadan kaldırılmasıyla bölge Osmanlı yönetimine girmiştir.⁷ Osmanlı idari sistemi içinde Bozok önce kaza, ardından sancak statüsüyle 1522 yılında Dulkadir eyaletine, 1525'te Rum Beylerbeyliğine, 1526-1530 arası Dulkadir'a, 1526 ve 1529'da Karaman'a ve 1560 yılından sonra ise kesin biçimde Rum eyaletine bağlanmıştır.⁸ Bu tarihten itibaren Tanzimat dönemine kadar aynı statüde devam etmiştir.

Şehir niteliğinde belli bir merkezi bulunmayan Yozgat'ın şehirleşmesi, Çapanoğullarının bölgeye yerleşmesiyle gerçekleşmiştir. Çapanoğulları⁹, 18. yüzyılın ortalarına doğru Yozgat çevresine yerleştikten sonra yürüttükleri imar faaliyetleri ve kurdukları vakıflar sayesinde Yozgat'ın şehir niteliği kazanmasına ön ayak olmuşlardır.¹⁰ Çapanoğlu Ahmet Bey'in gayretleriyle büyük bir şehir haline gelmeye başlayan Yozgat'a, ailenin diğer fertlerinin de katkısıyla birçok yapı tesis edilmiş¹¹ ve bunlar vakıflarla desteklenmiştir. Vakıflar arasında Yozgat Merkez kazasında ve Bozok sancağına bağlı kaza ve karyelerde câmî, han, hamam, medrese, kütüphane, çeşme ve köprü gibi yapılar yer almaktadır. Ailenin önde gelenlerinin her birisi çeşitli hayır işleri yapmışlar ve bu hayırlar için ayrı ayrı vakıflar kurmuşlardır.¹²

Bu bölümde Yozgat'ın vakıfları ele alınmıştır. Vakıf; "durdurmak", "alıkoymak" anlamlarına gelen İslami hukuk terimi olan bir sistem ifadesidir. Bu bağlamda, taşınır veya taşınmaz her türlü mal ve mülkün Yaradan'ın emaneti olduğu bilinciyle, yine onun istediği doğrultusunda daimi olarak insanlığın hizmetine sunulmasıdır.¹³

Vakıf denilince ilk akla gelen, vaktiyle verilen ve günümüzde yetişilemeyen hizmetler zincirinin alan ve anlamlarının bile henüz tam olarak ilmi şekilde tespit edilemediği dinî ve medeni amaçlı geniş kapsamlı bir sosyal hizmet ve hayır kurumu olduğudur¹⁴.

İnsani bir amaca hizmet eden sosyal kurumların içinde yer alan vakıf müesseseleri, Yozgat ve çevresinde de önemli değişim ve gelişime aracılık etmiştir. Yozgat'ın şehirleşmesine katkı sağlayan yapıların birçoğu bölgede tesis edilen vakıflar sayesinde günümüze kadar gelebilmişlerdir. Anadolu'nun diğer bölgelerinde olduğu gibi Yozgat ve çevresinin de Türkleşmesi ve İslamlaşmasındaki nüfuzu kayda değerdir. Devlet adamları ya da hayırsever kişiler tarafından topluma faydalı olma amacı taşıyan vakıflar, dinî ve hayri müesseselerin

6 Koç, *XVI. Yüzyılda*, 16.

7 Sakin, *Bozok Sancağı*, 39.

8 Koç, "Yozgat", 560.

9 Ahmet Yaşar Ocak'ın belirttiğine göre; Çapanoğulları Halep Türkmenlerinden Mamalu aşiretine mensupturlar; Ocak, "Bozok", 321; Ö. Mert'e göre; Cebbarzâdeler, Çaparzâdeler ve Çapanoğulları olarak bilinirler; Özcan Mert, "Çapanoğulları," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 221-224, 221; Çapanoğullarına ilişkin ayrıca bkz. Süleyman Duygu, *Yozgat Tarihi ve Çapanoğulları* (İstanbul 1953); Özcan Mert, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Çapanoğulları* (Ankara, 1980); İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Çapan Oğulları." *Belleten*, C. 38, S. 150, (Nisan 1974): 218, 219.

10 Ocak, "Bozok", 321.

11 Tesis edilen camî, medrese, dükkân, han, hamam, mektep, kütüphane ve çeşme gibi yapıların kimler tarafından kaç adet yaptırıldığı hakkında bkz. Hamza Keleş, "Çapanoğulları Döneminde Yozgat'ta İmar Faaliyetleri," *Kastamonu Eğitim Dergisi*, S. 3, (1997): 89-96; Hakkı Acun, *Bozok Sancağı (Yozgat İli)'nda Türk Mimarisi* (Ankara: TTK Yayınları, 2005), 8-13.

12 Ali Şakir Ergin, "Vakıf Müessesesi ve Şehrimizdeki Vakıf Eserleri," *Osmanlı Devleti ve Bozok Sancağı*, 285-294, 294.

13 Mustafa Özdamar, "Vakfetmek," *Vakıflar Dergisi*, S. 19, (1985): 5-10, 5.

14 Özdamar, "Vakfetmek", 6.

işlevselliğini devam ettirebilmesi için tamerini, bakımını, çalışanların ücretini, barınma ve diğer ihtiyaçlarını karşılamıştır.¹⁵

1400-1920 yılları arasındaki tarih aralığı dikkate alınarak Yozgat ve çevresine ait tespit edilen 157 vakfiye Hamza Keleş tarafından Doktora Tezi olarak sunulmuştur.¹⁶ Eğitim-öğretim, dinî hizmet, bayındırlık ve hayır işleri gibi çeşitli konulara tahsis edilen vakıfların kayıtlı olduğu vakfiyeler detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Bu bölümde, Yozgat ve çevresindeki vakıfların muhtevası, kuruluş amacına göre verilmeye çalışılırken bahsi geçen tezden yararlanılmış ve ayrıca konuyla ilgili farklı kaynaklara da başvurulmuştur.

1. Eğitim-Öğretim Amacıyla Kurulan Vakıflar

1.1. Medreseler

Sözlük anlamı olarak okumak, anlamak ve bir metni öğrenmek anlamına gelen “medrese” Arapça “derese” fiil kökünden türetilen bir mekân ismidir.¹⁷ İslam toplumlarında İslamî ilimlerin zamanla gelişim göstermesi eğitim-öğretim amacıyla “medrese” denilen kurumların oluşmasını sağlamıştır. Medreseler, talebelerin hem barınma hem de eğitim ihtiyacını karşılayan önemli bir müesseseye dönüşmüştür. Türk- İslam toplumunda ise medreselerin icraatlarının devamlılığını sağlamak adına eğitim-öğretim kurumlarının önemli bir kısmı vakıflar yoluyla tesis edilmiştir. Vakıflar aracılığıyla desteklenen eğitim-öğretim kurumlarını dileyen herkes kurabilmiş ve ayrıca vakfın ve medreselerin nasıl işletileceği ile ilgili kararları doğrudan kendileri verebilme veya vakfiyelerine konuyla ilgili şartları koyabilme hakkına sahip olmuşlardır.¹⁸

Yozgat, Osmanlı Devleti içerisinde en geç kurulan şehirlerden biri olmasına rağmen kısa sürede hızla gelişerek nüfusunu arttırmış ve şehirleşmesini devam ettirmiştir.¹⁹ Bu tekâmül içinde en hızlı gelişim gösteren alanlardan biri de eğitim olmuştur. Şehrin ilmî açıdan ilerlemesi zamanla medreselerin sayısında da artış sağlanmış ve bu müesseselerin önemli bir kısmı vakıflar aracılığıyla desteklenmiştir. Yozgat il merkezi ve çevresinde tespit edilebilen vakıf medrese sayısı toplam 15 tane dir. 1400-1920 tarihleri arasında tesis edilen bu medreselere ait bilgiler, vakfiyelerine göre kronolojik sırayla Tablo-1’de aktarılmaya çalışılmıştır.

15 Hamza Keleş, *Vakfiyelerine Göre Yozgat Vakıfları* (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1996), XIII.

16 Hamza Keleş’in 1996 yılında hazırladığı doktora çalışması için bkz. Hamza Keleş, *Vakfiyelerine Göre Yozgat Vakıfları*, (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1996).

17 Nebi Bozkurt, “Medrese,” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 28, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 323-327, 323.

18 Keleş, *Vakfiyelerine Göre*, 2-3.

19 Taha Niyazi Karaca, “Yozgat Eğitim Tarihine Katkı,” *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 17, (2004): 139-150.

Tablo-1 Yozgat İl ve Çevresinde Bulunan Medreseler (1753-1910)²⁰

Sıra No	Medresenin İsmi	Yapıldığı Tarih	Bulunduğu Yer	Bânisi	Medresenin Vakıfları
	Demirli Medresesi ²¹	1753	Yozgat Merkez	Çapanoğlu Ahmet Paşa	Vakfa ait olan vakfiyenin varlığına ulaşılamasa da bu konuda araştırmalar devam etmektedir. ²²
	Köseyusuflu Medresesi	1769	Yozgat'ın merkez ilçesine bağlı Köseyusuflu Köyü	Çapanoğlu Süleyman Bey'in Kethüdası Abdullah Ağa bin Abbas Ağa	19 dükkân, 1 han, 5 değirmen, 5 bağ
	Çorum Câmi-i Kebir Medresesi	²³	Çorum Merkez	Çapanzade Süleyman Bey'in oğlu Abdülfettah Bey.	61 dükkân, 1 han ²⁴
	Hoşyar Kadın Medresesi	1848'den önce ²⁵	Yozgat Medrese Mahallesi	Sultan II. Mahmut'un ikinci eşi olan Hoşyar Kadın b. Abdullah bin Abdurrahman	13500 kuruş
	Züleyha Hanım bint-i Himmet Ağa Medresesi	1853	Yozgat Mutafoğlu Mahallesi	Züleyha Hanım b. Abdullah	3000 kuruş değerinde 1 ev ile 2000 kuruş
	Huri Hanım bint-i Himmet Ağa Medresesi	1854	Yozgat İslambolluoğlu Mahallesi	Huri Hanım b. Himmet Ağa	Bâninin medreseye çevrilmek üzere vakfettiği evi
	Ortaköy Medresesi	1905'ten önce	Yozgat Akdağ ilçesinin Ortaköyü	Müderriis İbrahim Efendi b. İsmail	1000 kuruş
	Topaç Köyü Medresesi	1905'ten önce	Yozgat-Yerköy İlçesi Salmanlı nahiyesine bağlı Topaç Köyü	Mehmet Arif Efendi	1000 kuruş
	Kargalık Köyü Medresesi	1906'dan önce	Yozgat-Sarıkaya merkez ilçeye bağlı Kargalık Köyü	Beşeoğlu Halil ve Bayramoğlu Hasan	2000 kuruş

20 Keleş, *Vakfiyelerine Göre*, 3-15.

21 Medresenin ismi, her ne kadar Maarif Nezareti Salnâmeleri'nde, Demirli olarak zikredilse de Demirli ve Kurşunlu olmak üzere iki farklı şekilde kaydedildiği tespit edilmektedir. Çapanoğlu Süleyman Bey'in Demirli Medresesi Kütüphanesi'ne vakfettiği kitapların üzerindeki vakıf kayıtlarında ise kütüphanenin adı "Kütüphane-i Medrese-i Yozgad" olarak belirtilmiştir. Dolayısıyla Demirli Medresesi ismi kullanılmamış ve "Yozgad Medresesi" denilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Polat, Serkan. "Unutulan Bir Kütüphanenin İzinde: Yozgat Demirli Medresesi Kütüphanesi," *Tarihçi*, C. 1, S. 2, (Mayıs 2021): 109-150, 111-112.

22 Araştırmalar neticesinde Ahmed Paşa'nın kurduğu bir medrese ve kütüphane vakfının vakfiyesine ulaşılamasa da 1792 yılına ait vesikalarda baba-oğulun yaptırdıkları câmi, medrese ve mektep hayratları için çarşı içerisinde erkeklere ve kadınlara mahsus hamam ile çeşitli dükkânların vakfedildiği görülmektedir. Ayrıca Ahmed Paşa vakfına bağlı gösterilen "İsrganlı bahçe" adıyla bilinen bir sebze bahçesinin varlığı da kayıtlara geçmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Polat, "Unutulan Bir, 114-116.

23 18. yüzyıl sonlarında meydana gelen deprem sonucunda yanında bulunan câmi ile birlikte yıkılan medrese, Çapanoğlu Süleyman Bey zamanında oğlu müderris Abdülfettah Bey tarafından yeniden inşa ettirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hakkı Acun, *Tüm Yönleri İle Çapanoğulları ve Eserleri* (İstanbul: TBMM Milli Saraylar Yayınları, 2016), 209.

24 Yeniden inşa ettirilen medreseye 17 Kasım 1811 tarihinden sonra vakfedilmiştir. Bkz. Acun, *Tüm Yönleri*, 209.

25 Yapıldığı tarih hakkında kesin bilgiye ulaşılamayan medreselerin vakfiye tarihleri dikkate alınarak tahmini yapılmıştır.

	İncirli-i Müslim Köyü Medresesi	1907'den önce	Yozgat-Şefaati İlçesi Küçük İncirli Köyü	Abidin Çavuş b. Esad	1000 kuruş
	Karacalar Köyü Medresesi	1908'den önce	Yozgat-Sarıkaya merkez ilçeye bağlı Karacalar Köyü	Köy ahali	1500 kuruş
	Kızıldağ Köyü Medresesi	1908'den önce	Yozgat Akdağ merkez ilçeye bağlı Kızıldağ Köyü	Yusuf Efendi b. Mustafa	1000 kuruş
	Virancek (Örencik) Köyü Medresesi	1908'den önce	Yozgat Çekerek İlçesi Kadışehri nahiyesine bağlı Örencik Köyü	Sadık Sıdkı Efendi b. Hüseyin Ağa	1000 kuruş
	İşleyen Köyü Medresesi	1909'dan önce	Yozgat'ın merkez ilçesine bağlı İşleğen Köyü	Yemenbeyoğlu Ali Bey b. Abdullah	1500 kuruş
	Yozgat Medrese Mahallesi Medresesi ²⁶	1910'dan önce	Yozgat Medrese Mahallesi	Hüseyin Efendi b. Hacı Ali Osman	1000 kuruş

Medreseler, Yozgat ve çevresinde yaşayan bölge halkının kültürünün şekillenmesinde önemli eğitim müesseseleri olarak öne çıkmaktadır. Tablo-1'de yer alan medreselerden ikisi hariç kalan 13 medresenin tamamı günümüzde yıkılmış durumdadır. Demirli Medresesi'nin kitabesi, Büyük Camii'de (Çapanoğlu Ulu Camii) bulunan Çapanoğulları aile büyüklerinin bulunduğu türbenin içinde muhafaza edilmektedir.²⁷ Köseyusuflu Medresesi'nden ise günümüze kadar sadece temel taşları ve kütüphane binasının küçük bir kısmı ayakta kalabilmiştir.²⁸ Böylece bu iki medrese hariç diğer medreselerin inşa tarihleri hakkında sadece yazılı kaynaklardan bilgi sağlanabilmektedir.

1.2. Mektepler

Yozgat ve kazalarında toplam yedi adet mektep bulunmaktadır. Bunlardan beşi Osmanlı Devleti'nde ilköğretim düzeyinde eğitim veren sıbyan mektebi, biri ortaokul derecesinde eğitim veren rüştiye ve bir tanesi de azınlıklara ait Ermeni mektebidir. Genellikle hayırsever kimseler tarafından yaptırılan mekteplerin ihtiyaçları da vakıflar tarafından karşılanmıştır. Aşağıda yer alan Tablo-2'de mekteplerin nereye, ne zaman yaptırıldığı, kimler tarafından vakfedildiği ve vakıfları sunulmuştur.

26 "Şevki Efendi Medresesi" ile aynı medrese olduğu düşünülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Burhanettin Kapusuzoğlu, *Bozok Tarihine Dair Araştırmalar: Yozgat Medreseleri Tekke ve Zaviyeleri* (Ankara: Yozgat Belediyesi Yayınları, 1999), 119-120.

27 Kapusuzoğlu, *Bozok Tarihine*, 117.

28 19. yüzyılda İç Anadolu Bölgesi'nde bir İslam Enstitüsü niteliğinde olmasının yanında zengin bir kütüphaneyi de içeren medresenin ne yazık ki günümüze kadar sadece temel taşları ve kütüphane binasının küçük bir kısmı ayakta kalabilmiştir. Bkz. Keleş, *Vakfiyelerine Göre*, 4.

Tablo-2: Yozgat İli ve Çevresinde Bulunan Mektepler (1788-1907)²⁹

Sıbyan Mektepleri					
Sıra No	Mektebin İsmi	Yapıldığı Tarih	Bulunduğu Yer	Bânisi	Mektebin Vakıfları
	Ali Efendi Mektebi	1788	Yozgat'ın Aşağı Çıtak Mahallesi	Çapanzâde Süleyman Bey'in Harem Kethudası Ahmed Ağa ve Cevheri Ali Efendi ³⁰	40 dükkân, 1 değirmen, 6 bağ ve bahçe, 1 han, 2000 kuruş
	Süleyman Bey Mektebi	1793	Yozgat Çapanoğlu Camiinin yanında	Çapanzâde Süleyman Bey	45 dükkân, 6 adet 60 dönümlük bağ, 1 konak, 1000 kuruş
	Ali Efendi Mektebi	1804	Yozgat Yancıoğlu Mahallesi	Cevheri Ali Efendi ve oğlu Mehmet Efendi	40 dükkân, 1 değirmen, 6 bağ ve bahçe, 1 han, 2000 kuruş ve oğlu Mehmet Efendi tarafından vakfedilen Sivas Vilayeti Kızılkümbed Nahiyesi'ne bağlı Kayadibi köyünün malikâne hissesinin yarısı
	Başçavuş Halil Ağa Mektebi	1800-1801	Yozgat İstanbulluoğlu Mahallesi	Çapanoğlu Süleyman Bey'in başçavuşlarından Halil Ağa	Başçavuş Halil Ağa Câmi vakıf gelirlerinden (7 değirmen)
	Salih Efendi Mektebi	1893	Yozgat Muhtaboğlu Mahallesi	Bidayet mahkemesi azâsı Salih Efendi b. Hurşid Ağa	2 konak, bir parça bağ, iki tahta ambar, yarım değirmen, Kömüşören Köyünden bir değirmenin 1/3 hissesi, Aydoğan Köyünden bir değirmenin 1/3 hissesi, 60000 kuruş
Rüşdiye Mektepleri					
6.	Ali Rıza Paşa Rüşdiye Mektebi	1857	Yozgat Medrese Mahallesi	Ankara Vilayeti Valisi Ali Rıza Paşa b. Abdullah Bey	Mektebin yer aldığı vakfiyede gelir getirici akar veya para vakfından bahsedilmemiştir. ³¹
Azınlık Mektepleri					
7.	Ermeni Erkek Mektebi	1907'den önce	Yozgat Eskipazar Mahallesi	Ermeni milletinden Atamyan Hacı Atam Ağa	Birkaç çeşme, bir değirmen, ahşap bir ev, bir mumcu dükkânı, bir saraç dükkânı, bir bakkal dükkânı ve iki ayrı dükkândan meydana gelen toplam 44500 kuruş kıymetli akar

29 Keleş, *Vakfiyelerine Göre*, 15-25.30 Cevheri Ali Efendi, Sultan Mahmut (1730-1754) zamanında Buhara'dan gelip Yozgat'ın Büyüknefes köyüne yerleşen ve çiftçilikle geçinen Hacı Kara Mehmed'in dört oğlundan biridir. Kendisi de çiftçilikle geçinmekle beraber halk arsında dürüstlüğü ve sır saklamakla şöhret kazanmış güvenilir bir kişidir. Daima hayır işlerine yardımcı olmuştur. Kendisi câmi ile pek çok çeşme yaptırmakla birlikte hayır yaptırmak isteyenlerin verdiği paralarla da onlar adına hayrat yaptırdığı bilinen bir zattır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Şakir Ergin, *Vakıflar ve Yozgat'ta Tarihi Vakıf Câmileri* (Ankara: Anıl Grup Matbaacılık, 2014), 124.31 Keleş, *Vakfiyelerine Göre*, 24.

Tablo-2’de yer alan mekteplerin vakfedilenlerin tamamına yakına vakıfların kendi malları olmuştur. Sadece Cevherî Ali Efendi oğlu Mehmed b. Ali Vakfı’nın Yancıoğlu Mahallesi’ndeki mektebine Sivas’ta bir köyün yarı malikâne hissesinin 3/10’u vakfedilmiştir.³² Ne yazık ki bütün bu mekteplerin içinde günümüze kadar geleni bulunmamaktadır.

1.3. Câmiler

Arapça toplayan, bir araya getiren anlamına gelen “câmi”, İslam toplumunun ibadet ettiği mekân olma özelliği taşımaktadır. Dinî fonksiyonunun yanı sıra sosyo-kültürel faaliyetlerin de gerçekleştiği yerdir. Müslüman devletler herhangi bir yeri fethetme sürecinden sonra o bölgede İslamlaştırma faaliyetlerini gerçekleştirmek için câmiler yaptırmışlar ve bu yapılar üzerinden dinî, siyasi ve kültürel etkileşimi sağlamışlardır. Şehrin merkezi haline getirilen câmiler, halkın hem dinî hem de dünyevî işlerini icra edebildiği içtimai bir müessese konumunda olmuştur.³³

İslam toplumunun ibadet etme ihtiyacını karşılayan câmilerin topluma verdiği önemli hizmetlerden birisi de eğitim-öğretimdir. Osmanlı Devleti’nde de sıbyan mektebi olmayan yerlerde câmilerin eğitim ve öğretim yeri olarak kullanılması yaygın bir gelenek haline gelmiştir.³⁴ Müslüman toplumunun hem dinî hem de sosyo-kültürel ihtiyaçlarını karşılayan câmilerin yapımı ve işlevselliğinin devamlılığının sağlanması vakıflar aracılığıyla gerçekleştirilmiştir.

Câmiler, diğer İslam devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti için de şehirleşmenin temel yapı taşlarından biri olmuştur. Osmanlıda şehir tanımlamasının kaideleri arasında yer almaktadır. 15. yüzyılda oluşturulan Bozok Sancağı’nın içinde yer alan Yozgat’ta ise şehirleşme daha geç gerçekleşmiştir. Bozok Sancağı’nın kaza ve nahiyelerinin tamamının konargöçerlerden oluşması³⁵ merkezileşmesi ve şehirleşmesinin önündeki engellerden biridir. 17. yüzyılın önde gelen seyyahlarından Evliya Çelebi’nin Seyahatnamesinde Bozok Sancağı için “bakımlı, büyük şehri yoktur” ibaresini kullanması durumun bu yüzyılda da devam ettiğini göstermektedir.³⁶ Ancak Bozok Sancağı’na 17. yüzyılda Türkmen aşiretlerinin özellikle Çapanoğulları’nın iskânı ile sancağın etnik çehresi önemli bir zenginlik kazanmıştır.³⁷ 19. yüzyılda Fransız arkeolog ve gezgin olan Félix Marie Charles Texier, Osmanlı Devleti toparlaklarına araştırma için gelmiş ve ziyaret ettiği yerlerin özelliklerini kaydetmiştir. Texier kaleme aldığı çalışmasında genel görüntüsünü bir Avrupa şehrine benzettiği Yozgat’tan bahsederken, Ahmet Paşa’nın oğlu Çapanoğlu Süleyman Bey’in din ve mezhep ayrımı gözetmeksizin herkesi bölgeye çekme zekâsının şehrin nüfusunun 15.000’e çıkmasını sağladığını dile getirmiştir.³⁸ 18. yüzyıldan itibaren bölgeye Çapanoğullarının yerleşmesi Yozgat’ı siyasi bir merkez haline dönüştürmüş ve akabinde Yozgat’ın kent olarak yükselişi başlamıştır. Yozgat Kasabası’nı ilk defa Çapanoğlu Ahmet Paşa tesis ederken oğulları Mustafa ve Süleyman Bey’ler imar etmişlerdir.³⁹

32 Keleş, *Vakfiyelerine Göre*, 26.

33 Keleş, *Vakfiyelerine Göre*, 27.

34 Ahmet Önkal ve Nebi Bozkurt, “Câmi,” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 46-56, 51.

35 Ocak, “Bozok,” 321.

36 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Seyahatname*, C. 3, 1. Kitap haz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı (İstanbul: YKY Yayınları, 2006), 327.

37 Ocak, “Bozok,” 321.

38 Charles Texier, *Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, çev. Ali Suat (Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, 2002), 49.

39 Ahmet Akgündüz ve Said Öztürk, *Yozgat Temettuat Defterleri*, C.1, (Yozgat: Umut Matbaacılık, 2000), 75.

Çapanoğullarının yapmış oldukları ekonomik, mimari ve sosyo-kültürel yatırımlar sayesinde nüfus oranında artış olurken, şehirleşmenin gerçekleşmeye başladığı bölgede hemen ker kurumda ilerleme kendisini göstermiştir. Ticaretin ve nüfusun hızla arttığı şehirde imar faaliyetleri de hız kazanmıştır. Ayrıca siyasi ve mali gücün artmasına paralel olarak vakıf sistemi de gelişen Yozgat'ta vakıfların sayısı oldukça artmıştır. Yozgat il merkezinde ve çevresinde vakıfların sayısının artışı şehrin imarına olumlu derecede yansımıştır. Tablo-3'te de görüldüğü üzere vakıflar tarafından desteklenen câmilerin sayısının 19. yüzyıldan itibaren belirgin derecede artışa geçmesi gelişmişliğin ve şehirleşmenin yansıması olarak kabul edilebilir.

Tablo-3 Yozgat Merkezinde ve Çevresinde Yer Alan Câmiler (1315-1917)⁴⁰

YOZGAT MERKEZ				
Sıra No	Câminin İsmi	Yapıldığı Tarih	Vakfın Bânisi	Câminin Vakıfları
1.	Yozgat Çapanoğlu Camii (Büyük Camii Ulu Camii)	İki ayrı binası olan câminin ilk kısmı 1777-1779 yıllarında yapılırken dış kısmı 1794 yılında inşa edilmiştir.	Câminin ilk bânisi Abdülcebarzade (Çapanoğlu) Mustafa Bey, ikincisi Süleyman Bey ve üçüncü kişi ise Süleyman Bey'in oğlu Müderris Abdülfettah Bey'dir.	İlk bânisi 7 köy, 5 değirmen, 80 dükkân, 1 han ve 25.000 kuruş; İkinci ve üçüncü bânisinden toplam 45 dükkân, 6 adet 60 dönümlük bağ, 1 konak, 1000 kuruş
2.	Osman Paşa Köyü Camii	1315-1316	Hasan b. Abdullah, Ali b. Abdulkadir, Mustafa B. Hasan ve Emeni Hatun	3050 kuruş
3.	Yozgat, Cevheri Ali Efendi Camii	1788	Cevheri Ali Efendi ve Harem Kethudası Hacı Ahmed Ağa	41 dükkân, 1 ev, 1 değirmen, 6 adet bağ ve bahçe, 1 han ve 2000 kuruş
4.	Köseyusuflu Câmi-Abdullah Ağa Camii	1796	Abdullah Ağa	19 dükkân, 1 han, 5 değirmen, 5 bağ
5.	Yozgat Musa Ağa Camii	1800-1801 ⁴¹	Musa Ağa b. Hasan	6 adet ev, 6 bahçe, 24 oda, 1 ahır, 1 samanlık ve 1 ekmekçi dükkânından oluşan 1 adet han
6.	Haydarbeyli Köyü Musa Ağa Camii	1807-1808 ⁴²	Musa Ağa b. Hasan	1 adet değirmen
7.	Yozgat, Kayyumzade (Demirci Ali Efendi) Camii	1804	Cevheri Ali Efendi ile oğlu Mehmed Efendi	66 dükkân, 8 ev, yarı malikâne hissesi, 2 mağaza, 1 ahşap han, 2 bağ, 2 değirmen
8.	Yozgat, Hammamizade Osman Ağa Camii	1864'ten önce	Hammamizade Osman Ağa	1 adet ev, 1 adet han, 3 ekmek fırını, 10 fırın, 4 dönüm bahçe
9.	Yozgat, Başçavuş Halil Ağa Camii	1800-1801	Hacı Halil Ağa b. Satılmış	12 dükkân, 33 ev, 4 değirmen, 3 bahçe, 1 kiremithane, 1 konak, 1 hamam ve 1 bezirhâne

40 Yozgat Merkez ile birlikte günümüzde Yozgat'a bağlı diğer ilçelerde yer alan câmilerin vakıf bilgileri, inşa edildikleri tarihlere göre sıralanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Keleş, *Vakfiyelerine Göre*, 28-110.

41 Acun, *Tüm Yönleri*, 403.

42 Bugün câminin eski hali yıkılmış 1986 yılında yerine yeniden yapılmış ve eski câminin kalan taşları yenisinin temelinde kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Acun, *Tüm Yönleri*, 410.

10.	Yozgat, Tekke Mahallesi Camii	1842'den önce	Çubukzâde Halil Ağa b. Hüseyin b. Mehmed	2000 kuruş
11.	Taşköprü Mahallesi Esad İbrahim Efendi Camii	1842'den önce	Seyyid Esad İbrahim Efendi b. Merhum Ömer Ağa b. Hüseyin	12.000 kuruş
12.	Hoşyar Kadın Camii	1852'den önce	Hoşyar Kadın ve Sivas Ziraat Bankası Müfettişi Ayıntâbi-zâde Mustafa Mazhar Bey b. Hacı Ömer Lütfü Bey	12.500 kuruş
13.	Yozgat, Şeyh Hacı Ahmed Efendi Camii	1858-1859	Sultan I. Abdulmecid Han'ın ikinci eşi Şevk-Efzâ Hanım	150000 kuruş
14.	Yozgat, Taşköprü Mahallesi, Mehmed Efendi Camii	1871'den önce	Mehmed Efendi b. Mehmed Arif Efendi	2 adet tuğla ve kiremit imalathanesi ile 5350 kuruş
15.	Recebli Köyü, Kara Mehmed Ağa Camii	1884'ten önce	Osman b. Ali b. Abdullah	2000 kuruş
16.	Tayfur Köyü Osman Kethüda Camii	1885'ten önce	Osman Kethüda b. Battal b. Ahmed	1 bahçe ile 1000 kuruş
17.	Kırkalifakih (Kırıkyahya) Köyü Mehmed Efendi Camii	1886'dan önce	Mehmed Efendi b. Osman Ağa b. Mehmed Taşçızâde	1000 kuruş
18.	Yassihöyük Köyü Camii	1889'dan önce	Mehmed Kamil b. Ömer b. Abdullah	1000 kuruş
19.	Cihanpaşa Köyü Camii	1893'ten önce	Baloğlu Hasan Ağa b. Hüseyin	1000 kuruş
20.	Kırım Köyü Camii	1899'dan önce	Ebubekir Kethudazâde Süleyman	1500 kuruş
21.	Gökçekışla Köyü, Osman Kethüda Camii	1902'den önce	Osman Kethüda b. Ali b. Abdullah	2000 kuruş
22.	Koyunculu Köyü Camii	1906'dan önce	Abdülkadir Kethüda b. Abdülhabib b. Aabdullah	1500 kuruş
23.	Konaklı Köyü Camii	1906'dan önce	Mehmed Kethüda b. Ahmed Kethüda	1500 kuruş
24.	Yudan Köyü, Abdullah Çavuş Camii	1906'dan önce	Abdullah Çavuş b. Ahmed b. Abdullah	1500 kuruş
25.	Bozlar Köyü, Nuh Çavuş Camii	1909'dan önce	Nuh Çavuş b. Ömer	1500 kuruş
26.	Yozgat Eskipazar Mahallesi Camii	1912'den önce	Erkiletlioğlu Mehmed Galib Ağa b. Hacı Ömer	1500 kuruş
27.	Sarınviranı (Sarınören) Köyü Hüseyin Ağa Camii	1913'ten önce	Hüseyin Kethüda b. İbrahim Kethüda	1000 kuruş
28.	Dağboymul Köyü, Mustafa Kethüda Camii	1914'ten önce	Hocaoğlu Mustafa Kethüda b. Nâbi	1030 kuruş
AKDAĞMAĞDENİ				
Sıra No	Câminin İsmi	Yapıldığı Tarih	Vakfın Bânisi	Câminin Vakıfları
1.	Çat Köyü Ahmed Ağa Camii	1731'den önce	Seyyid Ebubekir b. Seyyid Veli	1 değirmen
2.	Tekke Köyü Camii	1891'den önce	Karib Onbaşı b. İsmail	1000 kuruş

3.	Gökdere Köyü Sevinçoğlu Camii	1902'den önce	Sevinçoğlu İsmail b. Mehmed Efendi	2000 kuruş
4.	Akdağmadeni Ziya Efendi Camii	1902'den önce	Yusuf Bahri Efendi b. İbrahim Halevi Efendi	1000 kuruş
5.	İbrahimağaçiftliği Köyü Camii	1904'ten önce	Turhanoğlu Mustafa b. Ali	Yaklaşık 200 kuruş geliri olan 1 bahçe
6.	Çardak Köyü Camii	1906'dan önce	Süleymanoğlu Osman b. Osman	1000 kuruş
7.	Karadikmen Köyü Camii	1906'dan önce	Mollabekir oğlu Şükrü Ağa b. Emin	1000 kuruş
8.	Benli Köyü Camii	1906'dan önce	Ustaoğlu Hüseyin b. Osman	1000 kuruş
9.	Kılınçlı Köyü, Mustafa Ağa Camii	1908'den önce	Mustafa Ağa	2000 kuruş
10.	Derekaplanlı Köyü Camii	1909'dan önce	Köseoğlu İbrahim Efendi b. Osman	3000 kuruş
11.	Parmaksız Köyü Camii	1914'ten önce	Hüseyin Efendi b. Abdullah Ağa	1000 kuruş
12.	Akdağ Haseki Ağa Camii	1917'den önce	Tarakçı Yusuf Ağa	8000 kuruş değerinde 1 ev, 4 dükkân, 1 bahçe

BOĞAZLIYAN

Sıra No	Câminin İsmi	Yapıldığı Tarih	Vakfın Bânisi	Câminin Vakıfları
1.	Boğazlayan Hacı Mehmed Ağa Camii (Ulu Câmi)	1760'tan önce	Hacı Mehmed Ağanın oğlu Hacı Ahmed	1 değirmen
2.	Boğazlayan Ali Efendi Camii	1816'dan önce	İmam Osman Efendi b. Abdullah, Ahmed Efendi b. Hüseyin, Hacı Hüseyin Ağa B. Mehmed ve Döne Hanım bint-i Ömer	165 kuruş
3.	Boğazlayan, Ebubekir b. Hacı Mehmed Camii	1826'dan önce	Ebubekir b. Hacı Mehmed, Halil b. Hasan, Meryem Hanım bint-i Hasan, Hasan b. Mustafa ve Abdülkâdir b. Halil	2080 kuruş
4.	Poyrazlı Köyü, Ali Bey Camii	1892'den önce	Kabâil-i Çerakise Digor Ali b. Timur Bey	1500 kuruş
5.	Yapalak Köyü Camii	1899'dan önce	Ömer b. Mehmed Ali	1200 kuruş
6.	Hamam Köyü Camii	1902'den önce	Ahmed Derviş Ağa b. Mehmed	1200 kuruş
7.	Çokumağıl Köyü Camii	1906'dan önce	Kahramanoğlu Hasan Aağa ve Hacıoğlu Mustafa b. Hasan	1500 kuruş
8.	Bektaşlı Köyü Camii	1909'dan önce	Boğazlayan zade İbrahim Bey b. İzzet Bey	2000 kuruş
9.	Geç Köyü Camii	1912'den önce	Hacı İbrahim, Yahya Efendi, Hasan Ağa ve Şaban Çavuş	1400 kuruş

10.	Müftükışla Köyü Camii	1914'ten önce	Elbistanlıoğlu Süleyman b. Mehmed, İsmail b. Mahmud Kâhya, Molla Hüseyin b. Hacı Osman ve Süleyman Ağa	1600 kuruş
ÇANDIR				
Sıra No	Câminin İsmi	Yapıldığı Tarih	Vakfın Bânisi	Câminin Vakıfları
1.	Kozan Köyü, Hatice Hanım Camii	1873'ten önce	Hatice Hanım bint-i Süleyman Ağa b. Abdullah	1500 kuruş
ÇAYIRALAN				
Sıra No	Câminin İsmi	Yapıldığı Tarih	Vakfın Bânisi	Câminin Vakıfları
1.	Kozan Şahruh Bey Camii	1492'den önce	-	Çandır, Gözübüyük, Tozluhan ve Büyükin köylerinin hisselerinden gelen toplam 3060 akça
2.	Söbegöçmen Köyü, Hurşid Ağa Camii	1889'dan önce	Hurşid Ağa b. Beşir	520 kuruş
3.	Afşaralanı (Avşaralanı) Köyü Camii	1905'ten önce	Molla Adil b. Ahmed B. Süleyman	1200 kuruş
4.	Elçi Köyü Osman Ağa Camii	1910'dan önce	Kel Haliloğlu Osman Ağa b. Ali ve Odabişoğlu Aliosman b. Seyyid	İkl bânisi tarafından 1500 kuruş ve ikinci bânisi tarafından 500 kuruş
5.	Kesriç (Kaletep) Köyü Camii	1910'dan önce	Hasan Ağa b. Hüseyin	1250 kuruş
6.	Turisa (Günyayla) Köyü Camii	1911'den önce	İbrahim Ağa b. Mehmed	1500 kuruş
7.	Çukurviran (Çukurören) Köyü Camii	1914'ten önce	Ömer Ağa b. Mustafa	1000 kuruş
ÇEKEREK				
Sıra No	Câminin İsmi	Yapıldığı Tarih	Vakfın Bânisi	Câminin Vakıfları
1.	Gemerek Şahruh Bey Camii	1492'den önce	-	Gemerek, Ağcağıl ⁴³ ve Hamzalı Köyü mezralarının bütün gelirlerinden toplam 15000 akça vakfedilmiştir.
2.	Mehmedlü Köyü, Mehmed Kethüda Camii	1879'dan önce	Mehmed Kethuda b. Musa Kethuda	2000 kuruş
3.	Kıyılı Köyü, Mehmet Ali Ağa Camii	1894'ten önce	Mehmed Ali ğa ile Şahinoğlu Ahmed Ağa b. Hacı Ali	1500 kuruş
4.	Yabi Köyü, Derviş Süleyman Camii ⁴⁴	1898'den önce	Derviş Süleyman torunu, Süleyman oğlu Süleyman Ağa	1000 kuruş

43 Günümüzde Sivas'ın Suşehri ilçesine bağlı bkz. Keleş, *Vakfiyelerine Göre*, 28.

44 Adı geçen köyün muallak durumu hakkında bilgi Keleş, *Vakfiyelerine Göre*, 71.

5.	Yakacak Köyü Camii	1902'den önce	Mehmed Efendi b. Mehmed	1000 kuruş
6.	Kavakalanı Köyü Camii	1912'den önce	Elifoğlu Ömer Osman Ağa b. İsmail	1500 kuruş
SARIKAYA				
Sıra No	Câminin İsmi	Yapıldığı Tarih	Vakfın Bânisi	Câminin Vakıfları
1.	İlisu Şahruh Bey Camii	1492	-	Şahrın Bey tarafından yaptırılan câminin masrafları Kozan Köyü câmi vakıflarından karşılanıyordu.
2.	Hasbek Hacı Mehmet Ağa Camii	1816'dan önce	Mehmed b. Mehmed	1 adet değirmen
3.	Akbenli Köyü İbrahim Bey Camii	1820'den önce	İbrahim b. Emin, Abdullah b. Mehmed, Mustafa b. Ahmed, Ömer b. Ali, Halil b. Yakub, İbrahim ve Fâtıma	100 kuruş
4.	Kayapınarı Köyü, Ali Bey Camii	1891'den önce	Nogay Kabile'sinden Ali Bey	1000 kuruş
5.	Şıhlar (Pınarkaya) Köyü Halid Ağa Camii	1897'den önce	Şeyh Mustafa b. Şeyh Hacı Hüseyin	2000 kuruş
6.	Kerpiçcik Köyü Camii	1903'ten önce	Süleyman Kethüda b. Eyyub	1000 kuruş
7.	Karabacak Köyü Aslan Ağa Camii	1903'ten önce	Arslan Ağa b. İslam	2000 kuruş
8.	Kargalık Köyü Camii	1904'ten önce	Musa Efendi b. Mustafa Ağa	1000 kuruş
9.	Emirbey Köyü Camii	1909'dan önce	Ali Efendi b. Mehmed Efendi	1500 kuruş
10.	Tepedoğan Köyü Camii	1910'dan önce	Hacı Ali Osman Ağa b. İsmail	2000 kuruş
11.	Koçak Köyü Camii	1910'dan önce	Ömer Efendiöğlu Ahmed Efendi b. Ömer Efendi	1250 kuruş
SORGUN				
Sıra No	Câminin İsmi	Yapıldığı Tarih	Vakfın Bânisi	Câminin Vakıfları
1.	Mehmetbeyli Köyü, Başçavuş Halil Ağa Camii	1791'den önce	Halil Ağa b. Satılmış	7 değirmen
2.	Akoluk Köyü Camii	1885'ten önce	Osman b. Mugdad b. Ali	500 kuruş
3.	İsafakihli Köyü Camii	1800'den önce	Ebubekir Efendi b. Hacı Ebubekir Ağa	100 kuruş
4.	Araplı Köyü, Hüseyin Ağa Camii	1888'den önce	Hüseyin Ağa b. Hacı Abdurrahman b. Halil	1000 kuruş
5.	Cumafakihli Köyü Camii	1889'dan önce	Hacı Mehmed b. Mehmed Efendi b. Kara Osman	1000 kuruş
6.	Kepirce Köyü Camii	1892'den önce	Can Alioğlu Ali b. İsa	1000 kuruş

7.	Karalık Köyü, Hasan Efendi Camii	1895'ten önce	Hasan Efendi b. Mehmed	2000 kuruş
8.	Halilfakihli (Halilfaklı) Köyü Camii	1897'den önce	Ali b. Ömer Kethuda ve Hasan b. Satılmış	1000 kuruş
9.	Akköprü Köyü, Mehmed Şerif Efendi Camii	1898'den önce	Mehmed Şerif Efendi	1000 kuruş
10.	Kodalı Köyü Abdullak Muharrem Ağa Camii	1902'den önce	Abdullah Ağa	2000 kuruş
11.	Alışar Köyü, Mehmed Onbaşı Camii	1904'ten önce	Mehmed Onbaşı b. Molla Hüseyin	2000 kuruş
12.	Tuzlacık Köyü Camii	1905'ten önce	Ömer Ağa b. Hüseyin ve Yahya Ağa b. Ramazan	1500 kuruş
13..	Temrezli Köyü Camii	1909'dan önce	Mehmed Sadık Kethuda b. Osman Kethuda	1500 kuruş
14.	Kemhallı (Günpınar) Köyü Osman Kethuda Camii	1909'dan önce	Osman Kethuda b. Bekir	1500 kuruş
15.	Küçük Köhne Köyü Camii	1912'den önce	Erkenoğlu Mehmed Ağa b. Ömer	1500 kuruş
16.	Dikir (Günyazı) Köyü Camii	1912'den önce	Sadık Efendi b. Hüseyin Ağa	1000 kuruş

YERKÖY

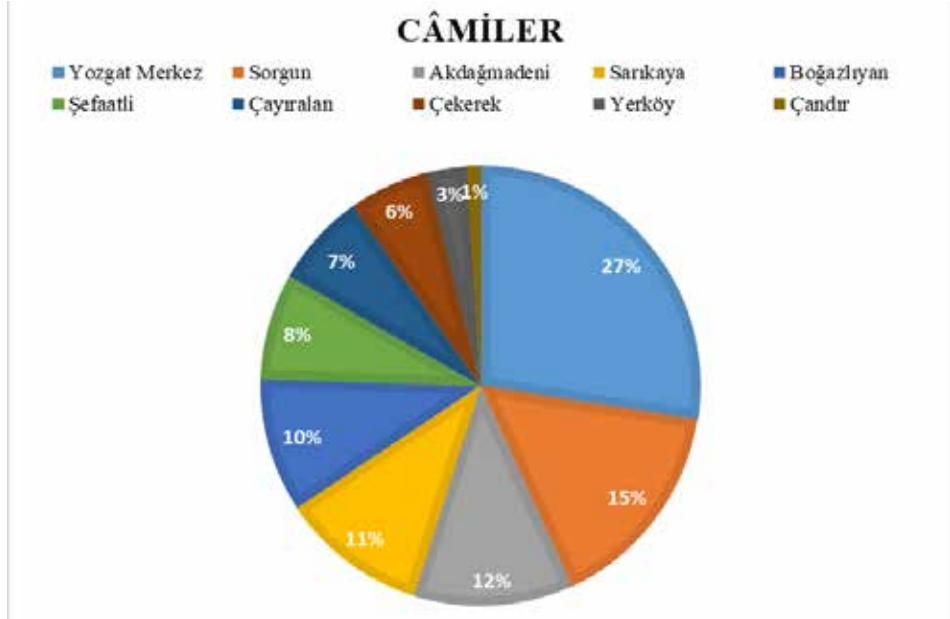
Sıra No	Câminin İsmi	Yapıldığı Tarih	Vakfın Bânisi	Câminin Vakıfları
1.	İğdecik Köyü, Hacı Yusuf Ağa Camii	1874'ten önce	Hacı Yusuf b. Abdullah	5000 kuruş
2.	Hacılı Köyü Camii	1908'den önce	Elifoğlu Süleyman Ağa b. Ali	1500 kuruş
3.	Kördeve Köyü, Çulhazade Camii	1909'dan önce	Çulhâzade Mehmed Emin Efendi b. Hacı Ahmed	1500 kuruş

ŞEFAATLİ

Sıra No	Câminin İsmi	Yapıldığı Tarih	Vakfın Bânisi	Câminin Vakıfları
1.	İncirli-İ Müslim Köyü Camii	1891'den önce	Ali Efendi b. İsmail	1500 kuruş kıymetli 1 adet bağ
2.	Cıçıklar Köyü İsmail Efendi Camii	1892'den önce	İsmail Efendi b. Ebûlkasım	3000 kuruş
3.	Yassıağıl Köyü Camii	1892'den önce	Fatuma Hatun bint-i Abdurrahman	200 kuruş kıymetli, iki odalı bir ev
4.	Caferli Köyü Halil Ağa Camii	1895'ten önce	Ünyelioğlu Tekavd Halil Ağa b. Mehmed b. İbrahim	1000 kuruş
5.	Karakaya Köyü Abdullah Ağa Camii	1902'den önce	Abdullah Ağa b. Ömer Ağa	2000 kuruş
6.	Kuzayca Köyü Camii	1903'ten önce	Mehmed Arif Ağa b. Battal	2000 kuruş
7.	Tahiroğlu Köyü Ahmed Kethuda Camii	1906'dan önce	Ahmed Kethuda b. Molla Osman	1500 kuruş
8.	Erkekli Köyü Hacı Osman Ağa Camii	1912'den önce	Emiroğlu Hacı Osman Ağa b. Hüseyin b. Mehmed	Yaklaşık 1200 kuruş kıymetli bir adet bağ

Günümüzdeki durumu göz önüne alındığında, Yozgat ili merkezinde ve ilçelerinde 1492 ve 1917 yılları⁴⁵ arasında vakfedilen câmilerin sayısı; Yozgat Merkez’de 28, Sorgun’da 16, Akdağmadeni’nde 12, Sarıkaya’da 11, Boğazlayan’da 10, Şefaati’de 8, Çayıralan’da 7, Çekerek’te 6, Yerköy’de 3 ve Çandır ilçesinde 1 olmak üzere toplam 102’dir. Şehirleşme kültürünün önemli bir unsuru olarak kabul edilen câmilerin toplam sayısına oranla ilçelerin nüfus ve gelişmişlik düzeyi hakkında çıkarımda bulunulabilir. Yozgat merkez ve çevre ilçelerin günümüzdeki nüfus yoğunluğu göz önünde bulundurulduğunda mevcut vakıf yapılarının dağılımı uygunluk göstermektedir.

Tablo-4 Yozgat Merkez ve Çevre İllerdeki Câmilerin Oransal Dağılımı

1.4. Mescitler

Yozgat ve çevresine ait vakfiyelerde “mescit” adıyla toplam dört adet eser bulunmaktadır. Tamamı köylerde yer alan mescitler hakkında detaylı bilgi Tablo-5’te sunulmuştur.

Tablo-5 Yozgat ve Çevresine Ait Mescitler⁴⁶

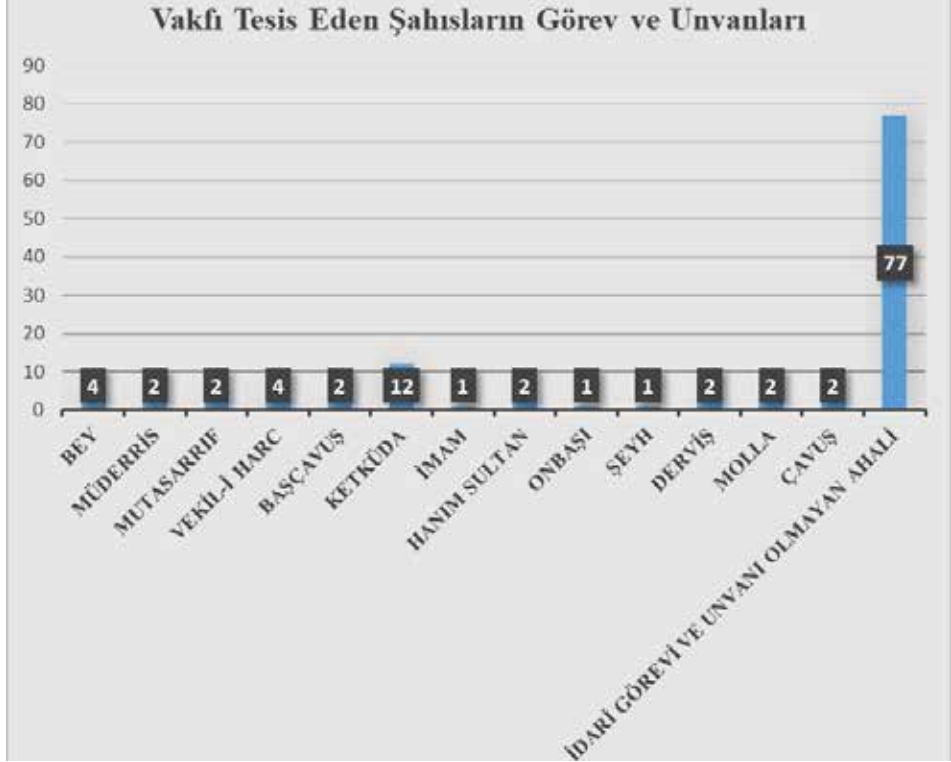
MESCİDLER					
Sıra No	Mescidin İsmi	Yapıldığı Tarih	Bulunduğu Yer	Bânisi	Mescidin Vakıfları
1.	Dikmesöğüt Köyü Çebeci Mescidi	1855’ten önce	Çekerek İlçesi	Cebecioğlu Hacı Ali Ağa	2000 kuruş
2.	Yünalanı Köyü Mescidi	1882’den önce	Akdağmadeni İlçesi	Yusuf Ağa b. Mustafa	1000 kuruş
3.	Babayağmur Köyü Feyzullah Ağa Mescidi	1902’den önce	Sarıkaya İlçesi	Feyzullah Ağa	1200 kuruş
4.	Kürkçü Köyü Mescidi	1909’dan önce	Çayıralan İlçesi	Babayağmurluoğlu Ahmed Ağa b. Halil	1200 kuruş

⁴⁵ Tablo-3’te yer alan câmilerin vakfiye tarihlerine göre yıl aralığı verilmiştir.

⁴⁶ Keleş, *Vakfiyelerine Göre*, 110-114.

Tablo-4 ve Tablo-5'te incelenen 102 câmi ve 4 mescit için toplam 112 vakıf oluşturulmuştur. Özellikle 19. yüzyıl ve sonrasında vakfedilen câmi sayısında artış sayısı dikkate alındığında vakıflara hayır işlerinde bulunan şahısların toplum içindeki görev ve unvanlarına göre vakfı tesis edenlerin büyük bir çoğunluğunun askerî ya da idareci sınıftan değil, herhangi bir görev ya da unvanı bulunmayan kimselerden oluştuğu görülmektedir.⁴⁷ Tablo-6'da câmi ve mescitler için vakfı tesis eden kişilerin görev dağılımı oransal olarak gösterilmiştir.

Tablo-6 Vakfı Tesis Eden Şahısların Görev ve Unvanları

1.5. Kilise Vakıfları

Yozgat ve çevresine ait vakfiyeler içinde yalnızca bir tanesinin gelirinden kilisenin faydalandığı ve bu kilisenin de Kayseri'de bulunduğu tespit edilmiştir. İsminin "Meryem Ana Kilisesi" olduğu anlaşılan yapının inşa edildiği tarihinin ve kimin yaptırdığına ulaşılamamıştır. Vakfın bânîsi ise Yozgat Eskipazar Mahallesi'nden ve Ermeni milletinden İskenderyan Kirob Efendi Veled-i İskender olup kilisenin vakfına toplam 2500 Osmanlı Lirası bağışlamıştır.⁴⁸

1.6. Zâviye ve Tekkelere Tahsis Edilen Vakıflar

Zâviyeler şehir, kasaba, köy ve yollar üzerinde kurulan, tarikat mensubu şeyh ve dervişlerin yaşadığı yer olmanın yanında yardıma muhtaç yolculara hizmet veren sosyal

⁴⁷ Keleş, *Vakfiyelerine Göre*, 113.

⁴⁸ Keleş, *Vakfiyelerine Göre*, 114.

bir kurum olma özelliği de taşımaktadır. Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında önemli bir görev üstlenen zaviyeler, kuruldukları topraklar üzerinde zamanla kültür, imar ve din merkezleri haline gelmişler ve ayrıca siyasi nüfuzlarını Padişahların hizmetinde kullanmışlardır.⁴⁹ Bütün bu hizmetlerine karşılık olarak da *zâviyedar* adı verilen zaviye görevlileri, bir takım vergilerden de muaf tutulmuşlardır.⁵⁰

Türkiye Selçuklu Devleti ve Osmanlı Devleti'nde de yakın ilgi gören bu müesseseye, devletin otoritesini sağlamak amacıyla vakıflar tahsis edilerek desteklenmiştir. Ancak 16. ve 17. yüzyılda zaviyelerde meydana gelen bozulmalar neticesinde asıl işlevlerini kaybetmişler ve tekkeler zaviyelerin yerine faaliyetlerini devam ettirmişlerdir.⁵¹ 17. yüzyıldan itibaren gelişerek zâviyelerin yerini alan tekkeler, han, imaret, kervansarayların gördüğü hizmetin yürütülmesi ve tasavvufî eğitim veren manevî ve kültürel yapıda bir kurum olmuştur.⁵²

Önemli eğitim-öğretim müesseseleri arasında yer alan zaviye ve tekkelerde ruhun terbiyesi, kişiliğin geliştirilmesi ve davranışların sevgi ve hoşgörü ile şekillendirilmesi gibi çok yönlü kişilik eğitimi sisteminin uygulandığı yerlerdir.⁵³ Kurulduğu yerlerde halkın sosyo-kültürel yapısını şekillendiren kurumlar olarak öne çıkmışlardır.

Selçuklu ve Osmanlı döneminde eğitim müesseselerinden olan medreselerde uygulanan ancak sınırlı bir aydın zümresine hitap eden skolastik din eğitimi anlayışı genellikle halk tabakalarına inememiştir.⁵⁴ Bu eksikliğin giderilmesi noktasında zaviye ve tekkeler önemli rol oynamıştır. Verilen hizmetin devamlılığını sağlayabilmek adına kurumların masrafları ise vakıflar aracılığıyla karşılanmıştır.

Yozgat ili ve çevresinde çok sayıda zaviye kurulmasına rağmen kaynaklarda yalnızca dört tanesinin vakfiye nüshası bulunmaktadır.⁵⁵ Vakfiyesine göre tespit edilen tekke sayısı ise ikidir. Tablo-7, Yozgat ve çevresine ait vakfiyeler ışığında bölgede tesis edilen zaviye ve tekkeler ile bunlara tahsis edilen vakıflar hakkındaki bilgileri içermektedir.

Tablo -7 Yozgat ve Çevresinde Bulunan Zaviye ve Tekkelere Tahsis Edilen Vakıflar⁵⁶

ZAVİYELER					
Sıra No	Zaviyenin İsmi	Yapıldığı Tarih	Bulunduğu Yer	Bânisi	Zaviyenin Vakıfları
1.	Hamzalı Köyü Hızır Halife Zaviyesi	1464'ten önce ⁵⁷	Çekerek İlçesi	Fatih Sultan Mehmet	Uzunkavak Köyüne bağlı Dudlağıl (?) mezrasının malikâne hissesi
2.	Kılıç Abdal Zaviyesi	1480'den önce ⁵⁸	Akdağmadeni İlçesi	Fatih Sultan Mehmet	Akdağ' bağlı kuyuca Viran mezrasının malikâne hissesi

49 Ömer Lütfi Barkan, *Kolonizatör Türk Dervişleri* (İstanbul: Hamle Yayınları, 1993), 16-26.

50 Sakin, *Bozok Sancağı*, 67.

51 Keleş, *Vakfiyelerine Göre*, 116.

52 Mustafa Kara, "Tekke," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 40, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 368-370, 368.

53 Özdamar, "Vakfetmek," 9.

54 Ahmet Yaşar Ocak, "Zaviyeler: Dini, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme," *Vakıflar Dergisi*, S.12, (1978): 247-269, 267.

55 15. ve 16. yüzyıllarda Bozok Sancağını idare eden Dulkadiroğlu Beyleri tarafından kurulan zâviyeler için bkz. Keleş, *Vakfiyelerine Göre*, 117.

56 Keleş, *Vakfiyelerine Göre*, 118-123.

57 Burhanettin Kapusuzoğlu, "Bozok İlmiye Tarihinde Medreseler, Zaviyeler ve Tekkeler," *Osmanlı Devleti ve Bozok Sancağı*, 416.

58 Kapusuzoğlu, "Bozok İlmiye Tarihinde", 417.

3.	Çandır, Şahrüh Bey Zaviyesi	1492 ⁵⁹	Çandır İlçesi	Şahrüh Bey	Delübaş köylerinin yarısı ile Aşan Çay önu, Arslan, Kuyucak, Tozluhan, Gözübüyük mezralarının yarı gelirleri, 2 değirmen ve 1 bahçe
4.	Sırçalı Zaviyesi	1494'ten önce	Boğazlıyan İlçesi	Şahrüh Bey b. Alâuddevle Bey	Tuğcu, Toprakpınar, Kozacık, Devekuysu, Tapınar, Üçpınar, Fakihpınarı, Uğurlu, Seklib, Kayapınarı, Pınarbaşı köylerinin gelirlerinin yarısı ile Alacalar, Kızboğan, Çakalkışlası, Öküzini, Yarukarlan, Salur, Yaraşlu, Höyük, Karabağıl ve Alınpınarı mezralarının gelirlerinin yarısı

TEKKELER

Sıra No	Tekkenin İsmi	Yapıldığı Tarih	Bulunduğu Yer	Bânisi	Tekkenin Vakıfları
1.	Yozgat Şeyh Hacı Ahmed Efendi Tekkesi (Dergâhı)	1858-1859	Yozgat Merkez İlçe	Şeyh Hacı Ahmed Efendi	150000 kuruş ve tekkenin yakınındaki dört dönümlük bahçe
2.	Yozgat Mevlevi Dergâhı	1856/57 ⁶⁰	Yozgat Merkez İlçe	Şeyh Salih Sabri Efendi	500 kuruş

Tablo-7'de bilgileri verilen dört zaviye ve iki tekkeye vakıf tahsis eden şahısların Sultan, Bey, Hanım Sultan ve Şeyh unvanı taşımaları, vakıfların tamamının "askerî sınıf" grubu içinde yer aldıklarını göstermektedir.⁶¹

2. Bayındırlık Vakıfları

2.1. Köprüler

Yozgat ve çevresi incelendiğinde biri Merkez ilçede Eski Han'ın yanında diğeri ise aynı mahalledeki nehir üzerinde olmak üzere toplam iki adet köprü tespit edilmiş olup ikisi de aynı kişi tarafından yaptırılmıştır.

KÖPRÜLER					
Sıra No	Köprünün İsmi	Yapıldığı Tarih	Bulunduğu Yer	Bânisi	Köprünün Vakıfları
1.	Yozgat, Kethuda Hacı Ahmed Ağa Köprüleri (2 adet köprü bulunmaktadır)	1798'den önce	Yozgat Merkez	Hacı Mehmed Ağa b. Abdülmennan	7 dükkân, 1 boyahane, boyahane üzerinde bulunan 4 oda ve boyahaneye bitişik 1 oda

Tablo-8 Yozgat Merkez'de Bulunan Köprüler ve Vakıfları⁶²

59 1492 tarihli hüccette Şah Ruh Beyin karısı Şah Sultan Hatun için bir zaviye yaptırdığı yazılıdır. Tahrir defterlerinde ise hem zaviye hem de mescitten bahsedilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sümer, "Bozok Tarihine Dair, 309-381, 339.

60 Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü Abide ve Yapı İşleri Dairesi, Vakıf Eski Eser Fişi-Şeyh Necdi Mescidi, Tescil Fiş No: 660001003-TF001, (23.08.1990).

61 Keleş, *Vakfiyelerine Göre*, 122.

62 Keleş, *Vakfiyelerine Göre*, 124.

2.2. Çeşmeler ve Şadırvanlar

İnsanlığın temel ihtiyaçlarından olan su ile ilgili Türk kültür ve sanat hayatında gelenekleşmiş müesseseler bulunmaktadır. Vakıf yoluyla meydana getirilen bu eserlerin içinde çeşme, sebil ve havuz yer almaktadır. Yozgat ve çevresine ait toplam 37 çeşme ve 2 tane şadırvan⁶³ tespit edilirken vakfiyelerden yalnızca 13 tanesinde çeşme ve şadırvan kaydı bulunmaktadır.⁶⁴

Tablo-9 Yozgat Merkez ve Çevresinde Yer Alan Çeşmeler

ÇEŞMELER					
Sıra No	Çeşmenin İsmi	Yapıldığı Tarih	Bulunduğu Yer	Bânisi	Çeşmenin Vakıfları
	Yozgat, Çapanoğlu Çeşmesi	1780	Yozgat Merkez	Çapanoğlu Mustafa b. Ahmed Paşa	Tamir ve bakım masrafları 28 Aralık 1780 tarihli vakfi gelirlerinden karşılanıyor
	Yozgat, Fatma Hanım Çeşmeleri (3 adet)	1828'den önce	Yozgat Merkez	Fâtıma Hanım	100 kuruş
	Yozgat, Kethuda Ahmed Ağa Çeşmesi	1798'den önce	Çankırı ile Kızılırmak Nehri arasında Acıöz diye bilinen yer	Hacı Ahmed Ağa b. Abdullah b. Abdülmennan	Tamir ve bakım masrafları 21 Ağustos 1788 tarihli vakfi gelirlerinden karşılanıyor
	Yozgat, Cevheri Ali Efendi Çeşmeleri (6 adet)	1805'ten önce	Yozgat Merkez	Ali Efendi b. Mehmed b. Abdullah	Tamir ve bakım masrafları 3 Nisan 1805 tarihli vakfi gelirlerinden karşılanıyor
	Sungurlu Cevheri Ali Efendi Çeşmeleri (10 adet)	1813'ten önce	Sungurlu	Cevheri Ali Efendi b. Mehmed	Tamir ve bakım masrafları 14 Mart 1813 tarihli vakfi gelirlerinden karşılanıyor
	Yozgat, Hammamizâde Çeşmesi	1814'ten önce	Yozgat Merkez	Hammamizâde Seyyid Osman b. Seyyid Süleyman b. Seyyid Ali	Tamir ve bakım masrafları 29 Haziran 1814 tarihli vakfi gelirlerinden karşılanıyor
	Mehmet Esad Efendi Çeşmeleri (2 adet)	1816'dan önce	Çeşmelerden biri Yozgat'ın Şefaati ilçesi diğeri ise Kadışehri ilçesindedir.	Mehmet Esad Efendi b. Hacı Seyfullah	1 han ve 1 dükkân
	Yozgat, Başçavuşzâde Çeşmeleri (3 adet)	1824'ten önce	Yozgat Merkez	Ahmed Ağa b. Halil Ağa	Tamir ve bakım masrafları 26 Ağustos 1824 tarihli vakfi gelirlerinden karşılanıyor
	Yozgat, Şemsiye Kalfa Çeşmeleri (2 adet)	1852'den önce	Yozgat Merkez	Sultan II. Mahmut'un ikinci hanımı Hoşyar Hatun	Tamir ve bakım masrafları 22 Eylül 1852 tarihli vakfi gelirlerinden karşılanıyor

63 Etrafında bulunan çok sayıda musluklardan ve bir fiskiyeden su akan havuz tarzında kubbeli çeşme adıdır. Şadırvanlar câmi avlularında halkın abdest alması için yapılırdı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 3, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972), 303.

64 Keleş, *Vakfiyelerine Göre*, 125.

	Yozgat, Mehmet Efendi Çeşmesi,	1871'den önce	Yozgat Merkez	Mehmed Efendi b. Mehmed Arif Efendi	100 kuruş
	Yozgat, Çatak Mahallesi Çeşmesi	1882'den önce	Yozgat Merkez	Hacı Halil b. Sarı Seyyid ve Mehmed Tahir B. Abdullah	800 kuruş
	Yozgat, Salih Efendi Çeşmesi	1893'ten önce	Yozgat Merkez	Salih Efendi b. Hurşid Ağa	Tamir ve bakım masrafları 26 Eylül 1893 tarihli vakfi gelirlerinden karşılanıyor
	Yozgat, Hacı Atam Ağa Çeşmeleri (5 adet)	1907'den önce	Yozgat Merkez	Ermeni milletinden Atamyan Hacı Atam Ağa	Tamir ve bakım masrafları 26 Aralık 1907 tarihli vakfi gelirlerinden karşılanıyor
ŞADIRVANLAR					
Sıra No	Şadırvanın İsmi	Yapıldığı Tarih	Bulunduğu Yer	Bânisi	Şadırvanın Vakıfları
	Yozgat Çapanoğlu Câmii Şadırvanı	1780	Yozgat Merkez	Çapanoğlu Mustafa Bey	Tamir ve bakım masrafları 28 Aralık 1780 tarihli vakfi gelirlerinden karşılanıyor
	Kayyumzâde Câmii Şadırvanı	1804	Yozgat Merkez	Ceherî Ali Efendi	Tamir ve bakım masrafları 3 Nisan 1805 tarihli vakfi gelirlerinden karşılanıyor

3. Hayrat Vakıfları (Müteferrik Vakıflar)

3.1. Tilâveti Hatm-i Şerif, Aşr-ı Şerif, Mevlid-i Şerif ve Dua Vakıfları

İslam toplumu için Kuran-ı Kerim, dinî bir kaynak niteliğindedir. Kuran-ı Kerim kutsal bir kitap olmakla birlikte, onu okuyup, okutmak ibadet sayılmaktadır. İslamiyet'i kabul etmiş toplumlarda şahısların Kuran-ı Kerim okumak ve dua etmek gibi kutsal saydıkları ibadetlerini yerine getirme hususunda, vakıf kurumlarının dinî işlevselliği önemli olmuştur. Vakıfların bu görevleri yerine getirmek için görevlendirdiği kişiler Kuran-ı Kerim okuyarak ve dualar ederek para kazanma imkânı bulmuşlar ve ayrıca maaşlarını da bu vakıflardan sağlamışlardır.⁶⁵ Neticede bu alanda meslek grupları ortaya çıkmış ve câmilerde namazlardan önce Kuran'dan bir cüz (Kuran'ın 1/30'u) okuyanlara "Cüzhan"; Kuran'dan küçük bir bölüm okuyanlara "Devirhan" veya "Aşırhan"; türbelerde, tekkelerde, câmî ve mescitlerde vakıflar ve yakınları ile geçmişlerine dua edenlere "duagû" veya "duahan" denilmiştir.⁶⁶

İslam dünyasında mübarek saydıkları gün ve gecelerin kutlanması önemli bir yere sahiptir. Bu gün ve gecelerde ibadet yapar ve dua ederler. Kutsal saydıkları günlerden biri de İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in doğum günü kabul edilen gün 12 Rebülevvel'dir. Osmanlı Devlet geleneğinde de kutsal görülen bu günde düzenlenen törenlerin başlangıcı hakkında kesin bilgi olmasa da genel görüş bu törenlerin Kanûni Sultan Süleyman döneminden itibaren saray protokolünde yer almaya başladığı ve Sultan III. Murad

65 Bahaeddin Yediöldüz, "Vakıf Müessesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü," *Vakıflar Dergisi*, S.14, (Ankara: Önder Matbaa, 1982): 4.

66 Keleş, *Vakfiyelerine Göre*, 131.

zamanında tamamen resmîleştiği şeklindedir.⁶⁷ Bayram saydıkları bu günde Sultan Yıldırım Bayezid'in Divan-ı Hümayun imamı ve Bursa'da bulunan ünlü Ulu Câmî'nin baş imamı olan Süleyman Çelebi'nin yazmış olduğu *Mevlid* adlı eserini okurlar.⁶⁸ Osmanlıda 16. yüzyılın sonlarına doğru önemli bir dinî uygulama haline gelen bu âdeti yaşatmak adına vakıflar “mevlidhanlar” ve “hafızlar” görevlendirmişlerdir.

Yapılan icraatların yanında câmilerde ve tekkelerde mevlid okutulması, mum yakılması hatta binaların duvarlarında bitecek otların temizlenmesine kadar çeşitli hizmetlerin giderleri kurulan vakıflardan karşılanmıştır.⁶⁹ Yozgat ve çevresinde ise 1769-1910 yılları arasında yer alan vakfiyeler incelendiğinde toplam 15 adet Hatm-i Şerif, Aşr-ı Şerif, Mevlid-i Şerif okumakla ilgili kayıt bulunmaktadır.⁷⁰ Tablo-10'da ilgili vakıflar hakkında bilgilere yer verilmiştir.

Tablo-10 Yozgat ve İlçelerinde Tesis Edilen Hayrat Vakıfları (1780-1917)⁷¹

TİLÂVET-İ HATM-İ ŞERİF, AŞR-I ŞERİF, MEVLİD-İ ŞERİF VE DUA VAKIFLARI					
Sıra No	Vakfın İsmi	Bulunduğu Yer	Bânisi	Vakfiyenin Tarihi	Vakfedilenler
1	Çapanoğlu Mustafa Bey Vakfı	Yozgat Merkez	Çapanoğlu Mustafa Bey	1780	Vakıf tarafından tayin edilen kişiye görev ve ibadetleri karşılığında vakıftan 10'ar akçe yevmiye verilmiştir.
2.	Cevheri Ali Efendi Vakıfları	Yozgat Merkez	Cevheri Ali Efendi	1792 ve 1813	1792 tarihli vakfiyesine göre vakıf tarafından tayin edilen kişiye görev ve ibadetleri karşılığında maaşları hariç beş akçe yevmiye verilmiştir. 1813 tarihinde yeniden düzenlene vakfiyeye göre vakfedilen gayrimenkullerin gelirlerinden 120 kuruş ibadete ayrılacaktı.
3.	Süleyman Bey Vakfı	Yozgat Merkez	Çapanoğlu Süleyman Bey	1793	Vakıf tarafından tayin edilen kişiye görev ve ibadetleri karşılığında birinci öğretmene 84 akçe ikincisine 83 akçe yevmiye ödenmiştir.
4.	Züleyha ve Fatıma Hatunlar Vakfı	Yozgat Merkez	Çapanoğlu Süleyman Beyin manevi anneleri ve Abdullah b. Abdülmennan'ın kızları olan Züleyha ve Fatma Hanımlar	1798	10 dükkân ve 1000 kuruş vakfedilmiş ve yapılan hayır işlerinin giderleri karşılanmıştır.

67 Mehmet Şeker, “Mevlid,” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 29, (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 479-480, 479.

68 Soner Akdağ, “Süleyman Çelebi'nin Mevlid'i Üzerine,” *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.36, (Erzurum 2008): 85.

69 Kapusuzoğlu, *Bozok Tarihine*, 33.

70 Keleş, *Vakfiyelerine Göre*, 132-138.

71 Vakıfların Vakfiye tarihleri dikkate alınmıştır. Bkz. Keleş, *Vakfiyelerine Göre*, 132-138.

5.	Hamamizade Osman Ağa Vakfı	Yozgat Merkez	Hamamizade Seyyid Osman Ağa b. Seyyid Süleyman	1814	Birçok eşya ile gayrimenkul vakfedilmiştir. Her yıl yapılan hayır işi için 45 kuruş ayrılmıştır.
6.	Başçavuş Halil Ağa Vakfı	Yozgat Merkez	Çapanoğlu Süleyman Bey'in Başçavuşlarından Halil Ağa	1815	Vakfedilen gayrimenkullerin içinden toplam 30 kuruş yapılan hayır işlerine tahsis edilmiştir.
7.	Demircizade Hacı İbrahim Ağa Vakfı	Yozgat Merkez	Demircizade Hacı İbrahim Ağa b. Hacı Halil Ağa	1840	Vakfedilen gayrimenkullerin içinden toplam 230 kuruş, yapılan hayır işlerine tahsis edilmiştir.
8.	Esad İbrahim Efendi Vakfı	Yozgat Merkez	Seyyid Esad İbrahim Efendi b. Ömer Efendi	1842	Esad İbrahim Efendi tarafından inşa edilen bir câmiye vakfedilen 1200 kuruşun içinden hayır işlerini yerine getirenlere ayrılan günlük 8 akçe olmuştur.
9.	Züleyha Hanım Vakfı	Yozgat Merkez	1854	Züleyha Hanım bint-i Abdullah	Yapılan hayır işlerinin harcaması vakfedilen 1 ev ve 2000 kuruştan karşılanmıştır.
10.	Demircioğlu Ahmed Ağa Vakfı	Yozgat Merkez	1870	Demircioğlu Ahmed Ağa b. Halil b. Muhammed	Vakfedilen 3390 zira ⁷² yüz ölçümüne sahip bir bahçe vakfedilmiş ve buradan hayır işi giderlerine 230 kuruş ayrılmıştır.
11.	Kamanlıoğlu Süleyman Vakfı	Yozgat Merkez	1890	Kamanlıoğlu Süleyman b. Mustafa b. Abdullah	Pek çok menkul ve gayrimenkul vakfedilmiş ve buradan hayır işlerine 200 kuruş ayrılmıştır.
12.	Yozgat Eşrafından Salih Efendi Vakfı	Yozgat Merkez	1893	Salih Efendi b. Hürşid Ağa	Vakfın gelirlerinden 195 kuruş hayır işlerine ayrılmıştır.
13.	Sıdika Hanım Vakfı	Yozgat Merkez	1897	Sıdika Hanım	Vakfedilen 1200 kuruştan 180 kuruş hayır işlerine ayrılmıştır.
14.	Mahvez Hanım Vakfı	Yozgat Merkez	1906	Mahvez Hanım	66 adet Osmanlı Lirası vakfedilmiş bunun içinden 8 altının geliri hayır işlerine ayrılmıştır.
15.	Tarakçı Yusuf Ağa Vakfı	Akdağ İlçesi	1917	Tarakçı Yusuf Ağa	Haseki Ağa Câmi için vakfedilen 8000 kuruş gayrimenkullerin kira gelirlerinin 1/5'i hayır işlerine ayrılmıştır.

72 Zira uzunluk ölçülerinden birinin adıdır. Dirsek ucundan orta parmağın ucuna kadar olan kısımdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, 663.

4. Haremeyn-i Şerifeyn Vakıfları

4.1. Yozgat Vakıflarından Mekke-i Mükerrerme ve Medine-i Münevveredeği Fukarâ ile Ka'be-i Şerif ve Ravza-ı Mutahhara Çalışanlarına Gönderilen Paralar

İslamiyet'in doğup yayıldığı yerler olan Mekke ve Medine, İslam dünyası için kutsal kabul edilen şehirlerdir. *Haremeyn* yani "iki mukaddes şehir" olarak adlandırılan Mekke ve Medine, Osmanlı Devleti'nin Arabistan'ı fethinden sonra siyasi ve kültürel merkezi olmuş ve Osmanlı Padişahları da *hâdimü'l-Harameyn* yani, "iki mukaddes şehrin hizmetçisi" unvanını almışlardır.⁷³ Tesis edilen hayır ve dinî kurumları ile buralara hizmet edenlerin yararına çeşitli vakıflar kurulmuştur. Vakıflar aracılığıyla Mekke ve Medine'de yaşayan fakir ve hac yolunda maddi sıkıntı çeken kişilere yardım edilirken hacılara su ve şerbet dağıtılması da vakıflar yoluyla gerçekleştirilmiştir.⁷⁴ Kurumlara ve çalışanlarına her yıl hiç aksatılmadan para ve hediyeler tahsis edilmiştir.⁷⁵ Osmanlılarda bu merasimlerin yapılması da âdet haline gelmiş ve "Surre Alayı" olarak adlandırılmıştır.⁷⁶

Osmanlı Devleti'nde padişahın da katıldığı Surre Alayı içinde Mekke ve Medine'ye tahsis edilen vakıf sayısının ve gelirlerinin giderek artış göstermesi teşkilatlanma ihtiyacını ortaya çıkarmış ve 1587'de Haremeyn Nezareti kurulmuştur. Nezârete bağlı vakıfların gelirleri, görevlendirilen memurlar eliyle toplandıktan sonra belli bir kısmı surre alayı ile kutsal topraklara gönderilmiştir.⁷⁷

Yozgat ve çevresine ait olan vakfiyelere göre Haremeyn'e tahsis edilen vakıf sayısı toplam dokuzdur. Tablo-11'de bu vakıflar hakkında detaylı bilgi verilmekte ve buna göre tamamı 18. ve 19. yüzyıla ait olan vakfiyelerin vâkıfları genel olarak Çapanoğlu ailesi ve onlarla birlikte bölgenin idaresinde görev almış kişilerin yer aldığı anlaşılmaktadır.⁷⁸

Tablo-11 Yozgat ve Kazalarında Yer Alan Haremeyn-i Şerifeyn Vakıfları (1780-1893)⁷⁹

YOZGAT VAKIFLARINDAN MEKKE-İ MÜKERREME VE MEDİNE-İ MÜNEVVEREDEKİ FUKARÂ İLE KA'BE-İ ŞERİF VE RAVZA-I MUTAHHARA ÇALIŞANLARINA GÖNDERİLEN PARALAR			
Sıra No	Vakfın İsmi	Bânisi	Vakfın İcraatları
1.	Çapanoğlu Mustafa Bey Vakfı	Çapanoğlu Mustafa Bey	1780 tarihli vakfiyesine göre vakıf gelirlerinden yılda 45 kuruş Mekke ve Medine'ye yardımları götürecek kişiler aracılığıyla Ravza-ı Mutahhara hademesine gönderilecek ve vakıf için şefaât niyaz etmeleri karşılığında zikredilen miktarı aralarında paylaşılabileceklerdi.
2.	Cevheri Ali Efendi ve Kethuda Ahmed Ağa Vakfı	Cevheri Ali Efendi ve Kethuda Ahmed Ağa	1792 tarihli vakfiyelerine göre her yıl 30 kuruş Medine-i Münevvereye gönderilecek ve Ravza-ı Mutahhara hademelerine dağıtılabileceklerdi.

73 Yediyıldız, "Vakıf Müessesinin, 3.

74 Kapusuzoğlu, *Bozok Tarihine*, 33

75 Keleş, *Vakfiyelerine Göre*, 140.

76 Surre Alayı, Mekke ve Medine'ye para gönderilmesi münasebetiyle yapılan merasimdir. Osmanlılarda ilk defa Çelebi Sultan Mehmet zamanında (1413-1421) başlamış ve her yıl düzenli olarak gönderilmesi âdeti Yavuz Sultan Selim döneminde (1512-1520) gerçekleşmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, 280-283.

77 Rümeyşa Kars, *Haremeyn-i Şerifeyn ve Bağlı Birimlerine Ait Gelir ve Masrafları İhtiva Eden 1175 Nolu Vakıf Muhasebe Defteri* (İstanbul: Kriter Yayınevi, 2020), 35.

78 Keleş, *Vakfiyelerine Göre*, 141-144.

79 Tablo-11'de verilen vakıfların vakfiye tarihleri dikkate alınmıştır. Keleş, *Vakfiyelerine Göre*, 142-144.

3.	Çapanoğlu Süleyman Bey Vakfı	Çapanoğlu Süleyman Bey b. Ahmed Paşa	1793 tarihli vakfiyesine göre her yıl 30 kuruş Ravza-ı Mutahhara'ya gönderilecek ve vakıf için şefaet niyaz etmeleri karşılığında hak edenlere dağıtılacaktır.
4.	Kethüdâ Ahmed Ağa Vakfı	Hacı Ahmed Ağa b. Abdülmennân	1793 tarihli vakfiyesine göre vakfın gayr-ı menkul gelirlerinden günlük ayrılan üç akçe Medine-i Münevver'e'ye gönderilecek ve fakirlere dağıtılacaktır.
5.	Kethüdâ Abdullah Ağa Vakfı	Abdullah Ağa b. Abbas Ağa	1801 tarihli vakfiyesine göre vakıf gelirlerinden günlük iki akçe olarak her yıl toplanan para Medine-i Münevver'e'ye gönderilecek ve fakirlere dağıtılacaktır.
6.	Kethüdâ Musa Ağa Vakfı	Musa Ağa b. Hasan	1801 tarihli vakfiyesine göre vakıf gelirlerinden her yıl altı kuruş Medine-i Münevver'e'ye gönderilecek ve fakirlere dağıtılacaktır.
7.	Abdulfettah Bey Vakfı	Çapanoğlu Süleyman Bey'in büyük oğlu olan Abdulfettâh Bey	1812 tarihli vakfiyesine göre vakfın gayr-ı menkul gelirlerinden her yıl 30 kuruşu Medine-i Münevver'e'ye gönderilecek ve vakıf için şefaet niyaz etmeleri karşılığında ihtiyacı olanlara dağıtılacaktır.
8.	Demircizade İbrahim Ağa Vakfı	Demircizade İbrahim Ağa b. Hacı Halil Ağa	1840 tarihli vakfiyesine göre vakfın gayr-ı menkul gelirlerinden her yıl 100 kuruşu Medine-i Münevver'e'ye gönderilecek ve şehirdeki fakir kadınlara dağıtılacaktır.
9.	Salih Efendi Vakfı	Salih Efendi b. Hurşid Ağa	1893 tarihli vakfiyesine göre vakfın gayr-ı menkul gelirlerinden her yıl 200 kuruşu Mekke ve Medine'ye gönderilecek ve bu para burada kıraat vekili olan kişilerin her birine 50 kuruş olarak dağıtılacaktır.

1400-1920 yılları arasında kayda geçen vakfiyelere göre, Yozgat ve çevresinde yer alan vakıfların sayısı eğitim, d'ñibayındırlık, hayrat ve Haremeyn-i Şerifeyn vakıfları olarak değerlendirildiğinde ehemmiyet arz etmektedir. Şehrin nüfusunun ve ticari canlılığının tarihsel süreç içerisindeki gelişimine paralel olarak vakıf müesseselerinin sayısında da artış görülmektedir.

Yozgat'a ait vakfiyeler incelendiğinde ilk kaydın 14. yüzyılda gerçekleştiği ve 15. yüzyılda Dulkadir Beyliği idaresinde artış gösterdiği tespit edilmektedir. Ancak 16. ve 17. yüzyıla kadar bölgede vakıf kurulduğunu gösteren herhangi bir vakfiyeye tesadüf edilmemiştir. Bu durumun nedeni olarak bahsi geçen yüzyıllarda şehrin birçok ayaklanmaya ve karışıklıklara maruz kalması olarak değerlendirilebilir. 18. yüzyıla gelindiğinde tesis edilen yapılar ve vakıflarda ciddi oranda artış meydana gelmektedir. Bu tekâmül, Osmanlı Devleti hâkimiyetinde Çapanoğullarının şehre yatırım yapmış olmasından kaynaklanmaktadır. Çapanoğullarının bölgeye yerleşmesinden sonra hızlanan imar faaliyetleri ile Yozgat kısa sürede büyük bir şehre dönüşmüştür.

Yozgat ve çevresinde ticari faaliyetlerin ve nüfusun artması toplumda farklı ihtiyaçların ortaya çıkmasına neden olmuş ve böylece cami, medrese, köprü, mektep ve kütüphane gibi yapıların sayısında artış görülmüştür. Bu yapılar hayır sahipleri tarafından belli vakıflar aracılığıyla desteklenmiştir. Çapanoğulları ailesinin yanı sıra Çapanoğlu Süleyman Bey'in vekilharıcı olarak bilinen Cevheri Ali Efendi, cami, mektep, çeşme ve şadırvan gibi yapıların hem tesisine katkı sağlamış hem de ihtiyaçlarını vakıf aracılığıyla karşılamıştır.

Vakıflar, kuruluş amaçlarına göre yukarıda verilen tablolarda tasnif edilmeye çalışılmıştır. Yozgat ve çevresinde tesis edilen vakıflar, şehrin ekonomik, sosyo-kültürel ve imar bakımından gelişmeye başladığını gösteren önemli kaynaklardır. Vakfiye tarihleri incelendiğinde ilk vakıf tahsis edilen müesseselerin zâviyeler olduğu görülmektedir. Bu

durum, dîni kurum ve kuruluşların toplumun sosyal ve kültürel hayatı üzerinde büyük öneme sahip olmasıyla ve ayrıca devlet hâkimiyetinin meşrulaştırılmasında da nüfuzu kayda değer olduğuyula açıklanabilir. Türk-İslam kültürünün bölgeye yerleşmesi için zaviyelere vakıflar üzerinden maddi destek sağlanmışır. Ancak 18. yüzyıla geldiğimizde câmi, mescit, medrese ve mektep gibi hizmet kurumlarının sayısı artarken yalnızca iki adet tekkenin var olması, dönemin koşullarına göre vakıfların kuruluş amacının şekillendiğini ortaya koymaktadır. Bu tarihten sonra vakıf kurumlarının eğitim-öğretim, ibadet ve bayındırlık gibi hizmet alanına yaptıkları yatırım arttığı görülmektedir.

Yozgat ve çevresinde yapılan vakıf eserlerine ait künyeleri incelendiğinde, vakıfların bânilerinin toplum içindeki yerleri dönemsel farklılıklar göstermektedir. 15. ve 19. yüzyıl aralığında yapılan müesseselerin vakıf işleri genellikle idareci sınıf tarafından yürütülürken, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra bu durum değişmiştir. Çapanoğlu ailesinin şehirdeki idari otoritesinin zayıflamasıyla beraber vakıf işleri daha çok idareci olmayan kimseler tarafından yürütülmüştür. Vakfedilen mal ve mülkün de döneme göre farklılık gösterdiği tespit edilmektedir. İdari sınıfın etkili olduğu dönemlerde vakfettikleri gelir çeşitleri idareleri altında bulunan köy, mezra ve malikâne gelirleri iken 19. yüzyıldan itibaren hayır sahipleri genellikle bağ, bahçe, değirmen, han ve nakit para gibi kendi varlıklarından vakfetmişlerdir.

1400 ve 1920 yılları arasında Yozgat'ta yer alan vakıf müesseselerinin bulunduğu yerler umumiyetle Yozgat'ın günümüzdeki coğrafi sınırları içindedir. Ancak bugünkü sınırlar göz önünde bulundurulduğunda, Yozgat ve çevresine ait vakfiyelerin içinde gelirinden Çorum'da 1 adet medrese, 10 adet çeşme, Kayseri'de 1 adet kilise ve Çankırı'da 1 adet çeşmenin faydalandığı vakfiyeler bulunmaktadır.

Yozgat ve ilçelerinde zikredilen tarih aralığında tesis edilen vakıflar sayesinde bölgenin Türkleşmesi ve İslamlaşması kolaylaşmıştır. Medreseler, mektepler, câmiler, mescitler, tekke ve zaviyelerin inşa edilmesi ve devamlılığını sağlamak adına verilen vakıf desteği dîni ve kültürel hayatın şekillenmesinde etkili olmuştur. Pek çok köprü, çeşme ve şadırvan yapılarak şehirleşme ve imar faaliyetleri Yozgat'ta hızlanmıştır. Vakıfların eğitim-öğretim, dîni hizmet, bayındırlık ve hayır işleri gibi çeşitli konulardaki rolü değerlendirildiğinde, vakıf müesseseleri Yozgat'ın sosyo-kültürel ve ekonomik alanda değişim ve gelişim göstermesine olumlu derecede hizmet etmiştir.

OSMANLI DÖNEMİ YOZGAT İLİNDE TARIM

Murat HANİLÇE*

Güngör YILMAZ*

Levent YAZICI*

Yozgat çeşitli medeniyet ve uygarlıklara ev sahipliği yapmış, Anadolu'nun eski yerleşim merkezlerinden biridir. Yozgat ve çevresinin bulunduğu bu topraklarda tarih boyunca Hititler, Frigler, Kimmerler, Persler, İskender, Roma, Bizans ve Anadolu Selçukları yaşamış ve onların izlerini taşımıştır.

Yozgat günümüzde, İç Anadolu Bölgesinin Orta Kızılırmak bölümünde yer almaktadır. Kayseri, Nevşehir, Kırıkkale, Kırşehir, Sivas, Çorum, Amasya ve Tokat illeri ile komşu olan Yozgat, 1.412.300 hektar toprak alanına sahip olup, deniz seviyesinden ortalama 1317 metre yükseklikte bulunmaktadır. Türkiye'de tüm iller arasında toprak alanı olarak 15. sırada yer almaktadır. Yozgat, idari olarak 14 ilçe, 36 belediye, 219 mahalle ve 572 köyden oluşmaktadır¹.

Yozgat ilinde karasal iklim görülmektedir. Deniz etkisinden uzak olduğu için, yazlar sıcak ve kurak, kışlar soğuk ve yağışlı geçer. Yaz ile kış ve gece ile gündüz arasındaki sıcaklık farkları yüksektir. Bu sert iklim koşulları Yeşilirmak Havzası'na giren Çekerek Vadisi'nde biraz yumuşamaktadır. Yozgat ilinin toprakları yurdumuzun iki önemli akarsuyu olan Yeşilirmak ve Kızılırmak havzası içerisinde kalmaktadır. İl batıdan doğuya uzanan gittikçe yükselen dağlarla, bu dağların arasında yer alan küçüklü büyüklü ovalardan oluşmuştur. Kuzeyde kalan Çekerek Irmağı ve çevresi önemli ölçüde Karadeniz ikliminin özelliklerini taşıırken, Kızılırmak nehrinin önemli bir kolu olan Delice ırmak ile bu ırmağa ait kollar karasal iklime sahiptir.

Tarih boyunca, insanlar yaşamını sürdürmesi için tarıma ve tarımsal ürünlere her dönem ihtiyaç duymuşlardır. Osmanlı Devletinde de kurulduğu ve gelişme gösterdiği dönemlerde tarım, yöre halkının önemli geçim kaynağı olup, devletin gelirinin önemli bir kısmı tarımsal ürünlerden sağlandığı bilinmektedir.

* Doç., ORCID: 0000-0003-0587-9336, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, murat.hanilce@gop.edu.tr.

* Prof. Dr., ORCID: 0000-0002-6839-5366, Yozgat Bozok Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Tarla Bitkileri Bölümü, gungor.yilmaz@bozok.edu.tr.

* Dr. Öğr. Üyesi, ORCID: 0000-0002-6839-5366, Ziraat Fakültesi, Tarla Bitkileri Bölümü, levent.yazici@bozok.edu.tr.

1 Anonim, 2022, <https://www.e-icisleri.gov.tr/Anasayfa/MulkildariBolumleri.aspx>

Osmanlı döneminde, halkın az kısmı şehirlerde büyük bir kısmı köylerde yaşardı. Köylerde yaşayan insanların çoğu tarımla uğraşır ve tarım ürünleri yetiştirirdi. Ekonomide tarımın ağırlığı fazla olduğundan çiftçinin toprağını bırakıp, başka yere göç etmesine genellikle izin verilmezdi. Tarımsal faaliyetlerde bulunan üreticilerin, üretmeyi uygun gördüğü bitkileri yetiştirmelerinin önünde herhangi bir engel bulunmamakta, ancak ürettikleri ürünlerden belli oranda devlete vermek gibi zorunlulukları bulunmaktadır. Nitekim, herhangi bir yiyecek sıkıntısı yaşanmaması ve devletin mali dengesinin bozulmaması için bu uygulama bir tedbir olarak düşünülmüştür. Çiftçinin devlete vermek zorunda olduğu ürünün dışındaki üretime karışılmamış, devletin kendisinden istediği miktarı ödeyerek geri kalan kısmını istediği gibi değerlendirme imkanı sunulmuştur².

Tanzimat Fermanı ile başlatılan yenileşme hareketi çerçevesinde diğer kesimlerde olduğu gibi tarımda da bazı yeni adımlar atılarak üretim arttırılmaya çalışılmıştır. Osmanlı döneminde kurak ve az yağışlı olan yerleşim yerlerinde tahıllar yetiştirilmekte ve tahıl üretimi teşvik edilmekteydi. 1800'lü yılların son çeyreğinden itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda tarıma bakıldığında üretim deseninde tahıl ve baklagilleri % 85, meyvelerin % 9, endüstri bitkilerinin % 6 civarında yer aldıkları, zaman içinde meyve ve endüstri bitkilerinin oranlarında yükselme görüldüğü söylenebilir³.

1. Osmanlı Döneminde Tarım

Konuya, tarımsal faaliyetlerin yapıldığı yegane üretim alanları, toprak üzerinde olduğundan öncelikle toprak yönetim sistemine göz atmakta yarar vardır. Osmanlıda toprak yönetim sistemi ile askeri yapı arasında bir ilişki bulunmaktadır. Toprak yönetimi askeri gereksinimlere, askeri yapı da toprak yönetimi sistemiyle bağlantılı bir şekilde düzenlenmiştir. Osmanlı dönemi oldukça geniş alanların fethedildiği bir dönemdir. Bu dönemde fethedilen toprakların çoğunun mülkiyeti devletin idi. Bu dönemde çiftçi veya köylü toprağın sahibi değildi. Mülkiyeti devletin olan topraklara miri topraklar denilmekte olup, fetihlerde yararlılık gösterenlere de bir kısım arazilerin tasarruf hakkı tımar olarak verilmekte idi. Tımar veya Dirlik Sistemi de denen bu sistemde, tımar sahipleri, kendilerine tahsis edilen toprakları işlerken, yanlarında **cebelû** adı verilen askerler yetiştirirlerdi. Bu askerler devletten herhangi bir ücret almadan belirlenen alanda üretim faaliyetleri yapmanın yanında, buldukları bölgenin yerel güvenliğini sağlar, sefer emri geldiğinde de derhal orduya katılır ve sefere çıkarlardı. Tımarlı sipahiler askeri eğitilmiş, at binen, kılıç kuşanan, zırh kullanan müslüman askerlerdi. Bunlar kendilerine verilen topraklarda savaş dışı zamanlarda üretim yaparlardı, eğer üretimde başarısız olurlarsa, bu topraklar ellerinden alınır. Tımarı sahip olan askerlere tımarlı sipahiler denilir ki, bunlar Osmanlı ordusunun en kalabalık, güçlü, sağlam süvari sınıfı askerleri idi. Sistemin özünde fethedilen veya sahip olunan toprakların verimli bir şekilde işlenmesi vardır. Bunlara maaş verilmediğinden devlete yük olmaz ve tarım arazilerinin üretim dışı kalması da söz konusu olmazdı. Diğer taraftan bu sistem, tarımsal üretimin devamlılığını, insanların toprağa bağlılığını, göçün önlenmesi ile düzenli ve yerleşik bir yaşam biçiminin ortaya çıkmasını da sağlardı.

Tımarlar değer ve tahsisat yönüyle üç kısma ayrılmaktadır⁴.

- 2 Karaboğa, D.V., Klasik Dönemde Osmanlı Devletinde Tarım. Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- 3 Sumaytaoğlu, E.C., Osmanlıda Ve Türkiye'de Tarımsal Politikaların Tarihsel Gelişimi Ve Uygulaması, Çankaya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.
- 4 Selahattin Cengiz, Hüseyin Yılmaz, Ahmet Karaca, Hasan Soydan, Serdar Açıkgoz, Aslı Şahin, Selda Sertakan. 120Yıllık Eğitim Çınarı Halkalı Mektep-i Alisi. 2011. Gıda Tarım Ve Hayvancılık Bakanlığı Yayınları, ISBN: 978-

Has: Hasılatı (üretilen ürünün değeri) 100 bin akçeden fazla olan arazilerdir. Bunlar Padişah ve vezir gibi yüksek kademe idarecilere, görevi süresince tahsis edilir, mirasçalarına aktarılmayan arazilerdir. Bu arazilerin geçici sahipleri, o arazilerin hasılatından elde edilen gelirin her beş bin akçesi için orduya bir asker (cebel) hazırlamak zorunluluğu vardı.

Zeamet: Tımarların kullanımı ile elde edilen hasılatın 20-100 bin akçe arası geliri olan arazilerdir. Bunlar emirlere, beylere ve sancak beylerine verilen dirliklerdir. Sahipleri öldüğünde bu arazilerin bir kısmı, varsa erkek evlada intikal eder ve hasılatın her beş bin akçesi için orduya bir asker hazırlamak ve gerektiğinde savaşa götürmek zorunluluğu vardı.

Tımar: Üretimi üç bin ile yirmi bin akçe değerinde hasılatı olan alanlardır. Tımarlar sipahilere verilir, sipahilerin ölümü haline erkek evladına intikal ettirilirdi. Tımar sahipleri gelirlerinin ilk üç bin akçesinden sonra, her üç bin akçesi için orduya bir asker hazırlamak ve savaş durumunda götürmek zorunda idi.

Osmanlı İmparatorluğu bir ülkeyle savaşa girdiğinde tımarlı sipahilerin sefere katılması zorunluydu. Bu zorunluluğa uymayanların elinden toprakları alınır. Tımar sisteminden alınan vergiler de silah, zırh, kılıç vb. askeri malzeme alımları için kullanılırdı. Mülkiyeti devletin yararlanma hakkı köylünün olan tarım arazileri bir ailenin geçimini sağlayabileceği büyüklükte olup, bu büyüklük dönüme verimlilik durumuna göre belirlenirdi. Nitekim verimli yerlerde 60-80, orta verimlilikte 80-100, kıraç koşullarda ise 100-150 dönümle sınırlandırılmakta idi. Bu arazileri kullanan köylüler, tımar sahibinin izni olmadan başkası devir yapamayacakları gibi, izinsiz o arazinin vasfını ve mevcut bitki örtüsünü de değiştiremezlerdi. Köylülere, tapu resmi bedeli denen bir kira ile verilen bu arazilerin, kullanım hakkı erkek evlada, yoksa diğer birinci derece mirasçılara geçerdi. Osmanlıda toprak yönetiminin temelinde; verimli kullanma, boş bırakmama, üretimi aksatmama ve arazilerin bölünmemesi gibi temel beklentiler bulunmaktaydı. Bu yüzden bu araziler nadas dışında, üç yıl üst üste kullanılmadığı, boş bırakıldığı durumda; kendilerinden zararın telafisi için leventlik akçesi, çift bozan resmi gibi ek vergiler alınır. Köylüler arazi kullanımına karşılık, toprak verimliliğine göre devlete 1/10-1/5 arasında öşür vergisi verirlerdi. Ayrıca yıllık kira bedeli karşılığı 33-36 akçe vergi öderlerdi. İlâveten pazarda satılan mallardan da vergi alınır.

Mülkiyeti devletin olan tımarlar, XVII. Yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı üretim tarzının temelini oluşturmuştur. Bunlar, özellikleri ve veriliş biçimlerine göre çeşitlilik göstermektedir. Büyük tımarları veya geniş arazileri padişahlar takdir ederek, uygun kişilere, daha küçük belki bir iki köyün arazisi niteliğindeki yerleri ise valiler verirdi. Bu tımarların sahipleri, arazinin özelliği ve verimlilik durumuna göre; bir köprüyü onarma, yol yapma veya sarayın bazı ihtiyaçlarını karşılamak gibi karşılığı olan tımarlara “hizmet tımarları”, ordunun önemli bir kalesini koruma karşılığı olan tımarlara “müstahfaz tımarlar” veya savaş durumunda, savaşa kendileri de katılarak götürecekleri askerler ile birlikte katılmalarını zorunlu kılan “eşkinci tımarları” denilmekte idi.

XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu sistem zaman içerisinde zayıflamış, Tanzimat Fermanı ile yeni bir sistem kurulmuş, tımar toprakları alınmış ve tımar sahiplerine maaş bağlanmıştır. Savaş tekniklerindeki değişiklikler, ateşli silahların daha çok kullanılmaya başlaması ile birlikte tımar sahiplerine olan ihtiyacı azaltmış, tımar sahiplerinden alınan tımarlar ihale yöntemi ile “mültezim” denilen kişilere verilmiştir. Mültezimler, vergi ve baskılarla köylüyü fakirleştirmiş, ekipman yönünden gelişme engellenmiş ve çiftçiler zorluklarla yaşamlarını sürdüreceğe hale getirilmiştir. Dahası, zaman içerisinde üç yıllığına

ihale edilen araziler, beş yıl, on yıl hatta ömür boyu olacak şekilde ihale edilerek feodalitenin doğmasına neden olmuştur. Üreticiler geçim sıkıntısı bir taraftan, tefeci ve rüşvetçilerle uğraşır hale gelmiştir. Bu esnada rüşvet ve bürokratik baskılarla geniş ve verimli araziler toprak ağaları denilen belirli kişilerde toplanır hale gelmiştir.

1858 yılında “Arazi kanunnamesi” çıkartılmış ve bu kanunname ile miri topraklar devletin elinde kalacak şekilde düzenlenmiş, dirlik sahiplerinin toprak üzerindeki hakları devlete geçmiştir. Bir süre sonra burada da bazı aksaklıklar olmuş ve miri arazilerin özel mülkiyete geçirilmesi bir türlü önlenememiştir. Osmanlı devletinin ekonomik yapısında tarımın çok önemli bir yeri olduğundan, vergi kanunları buna göre düzenlenmiş ve her türlü bitkisel ve hayvansal tarım ürününden %10-20 arasında aşar veya öşür denilen gelir vergisi alınır⁵.

Osmanlı sınırları içinde kurak ve yarı kurak alanlarda tahıl ve baklagil üretimi teşvik edilmekte ve hatta buğdayın yurt dışına ihracat yasağı uygulanmakta idi. XVI. Yüzyıldan itibaren, çeltik, mısır ve pamuk üretimi yapılmakta, hububat ekilemeyen ve sulama imkânı da olmayan yerlere bağ ve meyve plantasyonları kurulmakta idi. O yıllardan beri bağcılık, yaş ve kuru üzüm geleneksel ürünlerden biri haline gelmiştir. Tütün tarımına 1680’den sonra başlanmıştır. Şeker pancarı 1800’lü yılların ortalarından itibaren yetiştirilmeye başlanmıştır. Benzer şekilde 1862 yılından itibaren Amerika kıtası orijinli açık kozalı pamuk çeşitleri Osmanlı sınırları içerisinde geniş alanlarda yetiştirilmeye başlanmıştır. Tarım alanlarının sulanmasıyla ilgili işlemlere 19. Yüzyıl sonlarından itibaren başlanmış, birinci dünya savaşı nedeniyle inktaya uğramıştır. Hayvancılıkta ise koyunculuk daha ön planda olup, beraberinde dericilik alanında da gelişmeler olmuştur. Koyun varlığına ilaveten, keçi, inek, manda ve at yetiştiriciliği de Osmanlı döneminin önemli hayvansal üretim kalemlerini oluşturmuşlardır.

Osmanlı’da tumar sistemi 1839 Tanzimat Fermanı ile kaldırılmıştır. 1847 yılında çıkartılan bir tebliğ ile toprakların köylülere dağıtılmasının önü açılmış, köylü kendisine verilen toprağı kendi tasarrufuna göre kullanmaya devam etmiş, istediğı ürünü üretmiş hatta arazileri satma veya kiraya verebilme yetkisini de kullanmışlardır. Bu tebliğden sonra, arazilerin babadan tüm evlatlarına geçişi, hatta parçalanarak, daha küçük parseller haline getirilmesi gibi istenmeyen sonuçları da olmuştur.

1.1. Osmanlının Son Döneminde Bitkisel ve Hayvansal Üretim

Osmanlı tarım istatistikleri; tarla bitkileri (tahıllar, baklagiller ve sanayi bitkileri) bağ-bahçe ve hayvansal ürünler şeklinde tasnif edilmiştir. Tahıllar; buğday, arpa, çavdar, yulaf, kaplıca, darı, mısır, burçak ve çeltik. Baklagiller; Nohut, mercimek, bakla ve fasulye. Sanayi ürünleri; Pamuk, tütün, kenevir, keten, susam ve afyon gibi bitkilerdir. Bağ-bahçe ürünleri; Üzüm, zeytin, yeşil sebzeler ve meyvelerdir⁶. Bazı önemli tarım ürünlerinin 1907 yılı itibariyle Anadolu ve Rumeli topraklarındaki üretim miktarları; buğday 353.600 ton, arpa 202.400 ton, mısır 83.900 ton, pamuk 10.500 ton, üzüm 65.300 ton, yulaf 31.800 ton olarak gerçekleşmiştir⁷.

Osmanlı döneminde Anadolu topraklarında yer alan tarım işletmelerinin büyüklükleri incelendiğinde; %48.2’ si 10-50 dekar arası, %26.6’sı 10 dekar’dan küçük, %25.2’si 50

5 Fahri Yavuz (Editör), Türkiye’de Tarım. 2005. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Fahri Yavuz, Tayfur Çağlayan. Türkiye’de Tarımın Tarihi, sayfa 3-6.

6 Tefik Güran. 19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı. 1988. S: 76-77

7 Orman Maadin ve Ziraat Nezareti İst. İdaresi.1323 senesi Avrupai Osmani Ziraat İstatistiğı, Dersaadet, 1326.

dekar'dan büyük şekilde dağılım göstermiştir. Arazi büyüklükleri Rumeli topraklarında ise % 43.4'ü orta(10-50 dekar), %37.8'i küçük (<10 dekar), %18.8'i ise büyük (> 50 dekar) işletmelerdir. Genellikle arazilerin büyük olduğu topraklar Orta ve Doğu Anadolu Bölgesinde yer almaktadır.

Osmanlı döneminde tarımsal faaliyetlerde kullanılan başlıca araç ve gereçler; saban, orak, tırpan, çapa ve sürgü gibi ilkel denebilecek araçlardır. Osmanlı çiftçisi toprağı genellikle kara saban ile işlediğı için işleyebileceğı arazi miktarı sınırlı düzeyde kalıyordu. Buna karşılık tarımı daha ileri ülkelerde toprak işleme amaçlı pulluk kullanılırdı. Kara saban vb. toprak işleme aletleri ile yapılan çift sürme işlerinde öküz, at ve katır gücünden yararlanılmaktadır. Bu hayvanlar içerisinde at birim zamanda daha fazla iş görmekle birlikte, atın beslenmesi için gerekli sarfiyat daha fazla ve eğimli toprak arazileri sürmek için elverişli olmamasından dolayı daha çok toprak sürmede öküz iş gücünden yararlanmak daha yaygındı. Osmanlı döneminde ekim işlemi genellikle tohum serpmek ekim şeklinde toprakla buluşturuldu. Tohumluklar genellikle kalburdan geçirilerek temizleniyor, tarladaki ürün el orağı ile biçiliyordu. Bazı bölgelerde orak makinelerinden kısmen yararlanılıyordu. Harman işleri çakmak taşlı dövenlerle veya başaklar at, eşek vb. hayvanlara çignetilerek harman işlemi yapılıyordu. Gübre kullanımı ise sadece hayvan gübresinden yararlanmak şeklindeydi. Münavebe uygulaması Osmanlı döneminde de vardı, benzer şekilde nadas uygulamasında toprakların iki ya da üç yılda bir dinlendirilerek uygulanırdı⁸.

2. Yozgat'ta XV ve XVI. Yüzyılda Tarım^{9*}

2.1. Bugünkü Yozgat'ın Osmanlı İdaresindeki Sınırlarının Belirlenmesi

Türklerin Anadolu'ya girmesiyle birlikte Danişmendlilerin hakimiyeti altına giren Bozok Sancağı ve çevresi, 1174'te II. Kılıçarslan tarafından Selçuklu topraklarına katılmıştır. Selçukluların zayıflamasıyla İlhanlılar ve Kadı Burhaneddin Devleti tarafından idare olunan Bozok bölgesi, 1399 tarihinde Yıldırım Bayezid tarafından Osmanlı Devleti'ne katılmıştır. Timur'la I. Bayezid (Yıldırım) arasındaki 1402 Ankara Savaşı'ndan sonra Timur tarafından Dulkadiroğulları beyliğine katılan Bozok Bölgesi, 1514 yılında Yavuz Sultan Selim tarafından tekrar fethedilmiş ve Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmak şartıyla ve istiklal üzere devam etmek üzere Şehsüvaroğlu Ali Beğ'e tefviz olunmuştur. 1522 yılında tamamen müstakil hareket etmek fikrinden dolayı, Bozok bölgenin diğer toprakları gibi, tamamen Osmanlı idaresine geçirilmiştir. Bozok Sancağı, 16. yüzyılda kurulmuş; kurulduktan kısa bir süre sonra Rum Eyaleti'ne bağlanmıştır. Kanuni devrinde ve 965 tarihli tahrir defterinde Kırşehir ile Dulkadikiye Eyaleti'ne bağlı bir sancak gibi gösterilmiştir. Kırşehir'le Bozok bağlılığı kısa sürmüş; 966 tarihli tahrirle yeniden Rum Eyaleti'ne bağlanmıştır. Bozok Sancağı, adını, 14. yüzyılın sonlarından itibaren Dulkadiroğulları zamanında bu bölgeye yerleşen Bozok Türkmenlerinden almıştır¹⁰.

Günümüzdeki Yozgat ili arazisi Osmanlı idaresinin ilk zamanlarında Bozok Sancağı'na bağlı Bozok ve Akdağ kazaları ile Rum vilayetinin Zile kazası sınırları içerisindeki nahiyeleri boyunca dağılmaktaydı. Osmanlılar döneminde XVI. yüzyılda *Bozok sancağı* sınırlarında *Akdağ* adında bir kaza bulunmaktaydı. Bununla birlikte, *Akdağ* merkez nahiyesi o tarihlerde,

8 Selahattin Cengiz, Hüseyin Yılmaz, Ahmet Karaca, Hasan Soydan, Serdar Açıköz, Aslı Şahin, Selda Sertakan. 120Yıllık Eğitim Çınarı Halkalı Mekteb-i Alisi. 2011. Gıda Tarım Ve Hayvancılık Bakanlığı Yayınları, ISBN: 978-605-4672-13-4. Osmanlı'da Tarım, sayfa 13-23.

9 * Bu bölüm Murat Haniç'e ait XV ve XVI. Yüzyıllarda Zile Kazası başlıklı tezden geliştirilmiş ve kurgulanmıştır.

10 Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, cilt: 6 Kanuni Sultan Süleyman devri Kanunnameleri II. Kısım (Kanuni Devri Eyalet Kanunnameleri II), Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 224 vd.

bugünkü *Yozgat ili Çayıralan ilçesi* sınırlarına konumlanmaktaydı. Akdağ'a bağlı *Boğazlıyan* bugünkü *Boğazlıyan'a* tekabül ederken, *Emlak nahiyesi Çorum ili Alaca ilçesinin* güneyini çevrelemekte ve *Gedük nahiyesi* ise *Sivas ili Şarkışla ilçesi* sınırlarında yer almaktaydı. Bozok kazası sınırları içerisindeki *Baltı* nahiyesi bugünkü *Yozgat merkez ilçeye* ve etrafındaki köylere civardı. *Karadere* nahiyesi *Yerköy-Şefaati ilçesi* arasındaki arazilere tekabül ederken *Kanak-ı Zir* ve *Bala* ile *Süleymanlı* nahiyeleri *Sarıkaya ilçesinin* topraklarında yer almaktaydı. *Sorkun* nahiyesi şimdiki *Sorgun ilçesinin* yerindeydi. *Deliceözü* *Yerköy*; *Aliki* ise *Sarıkaya-Saraykent* ve *Akdağmadeni* arasında kalan bölgedeydi¹¹.

Meşhedabad, Kuştaş (Üçtaş) ve *Yenimüslüman* adında nahiyeleri de olan ve bugün *Zile ilçesini* oluşturan *Zile kazasına* bağlı *Acacı* nahiyesi büyük ölçüde *Yozgat ili Çekerek ilçesi* sınırları dâhilinde kalmaktadır. *Özikavağı* nahiyesi *Yozgat ili Çekerek* ve *Kadışehri ilçeleri* dâhilinde bir alan oluştururken *Halka-i Hass* nahiyesinin neredeyse tamamı *Kadışehri ilçesine* bağlı köyleri içerisine almaktadır. *Kızılkünbed* nahiyesi *Yozgat ili Aydıncık ilçesi* içerisinde kalırken sınırlı bir şekilde *Yozgat ili Çekerek* ve *Sorgun*; *Çorum ili Alaca* ve *Amasya ili Göynücek ilçesine* kadar sokulmaktadır. *Karahisar-ı Behramşah* nahiyesi bugün *Yozgat ili Akdağmadeni ilçesinin* sınırlarının önemli bir kısmını teşkil etmektedir¹².

Yozgat'ın tarım tarihine dair ilk sağlıklı veriler *Osmanlı tahrir kayıtlarında* yer almaktadır. Bu yazıdaki tarihsel veriler büyük ölçüde *Murat Hanılçen'in XV ve XVI. Yüzyıllarda Zile Kazası başlıklı tez/kitap çalışması* ve *Lütfi Arslan'ın 1556 tarihli tahrir dayalı olarak Bozok Sancağı'nı* ele aldığı tez çalışmasından geliştirilmiştir¹³. Buradaki veriler tahmini olup tahrir defterlerindeki vergi rakamlarına dayalıdır. Bu çalışmada daha çok *Yozgat'ı* da kapsayan yörede pazara sunulan ürünler, yetiştirilen tarım ürünleri, yöreye özgü malikâne-divani sistem ve köylünün statüsüne dair hususlar üzerinde durulmuştur. Bununla birlikte, nüfus, değirmenler, vergiler, tımar sahipleri gibi hususlara değinilmemiştir. Çalışmada 1455, 1485, 1519 ve 1574 verilerine sahip olunan *Zile* ve 1566 verilerine sahip olunan *Bozok Sancağı* el verdikçe karşılaştırmalı olarak verilmeye gayret edilmiştir.

Tablo 1. Bugünkü Yozgat İl Sınırlarının XV ve XVI. Yüzyılda Osmanlı İdaresindeki Konumu

Kaza	Nahiye	Bugünkü Konumu (İlçe-İl)	Bazı Önemli merkezler
Bozok	Baltı	Yozgat merkez	Yozgat merkez ve çevre köyler
	Karadere	Yerköy, Şefaati	Şefaati ile Yerköy ile bu ilçeler arasında Karanlıkdere mevki ile Karasu Irmağı civarındaki köyler
	Kanak-ı Zir	Sarıkaya	Hasbek beldesinin doğusundan Şefaati'deki Karasu deresine ve Sarıkaya ilçesinin batısından Şefaati'ye kadar
	Sorkun	Sorgun	Sorgun ilçe sınırları
	Deliceözü	Yerköy	Delice Suyuna civar köyler
	Süleymanlı	Yerköy	Salmanlı (Kayadibi) köyü ve civarındaki köyler
	Kanak-ı Bala	Sarıkaya	Sarıkaya ilçesi, ilçenin kuzeydoğusundan başlayıp doğusundan dolanıp Şefaati'ye kadarki alandaki köyler
Aliki	Sarıkaya-Saraykent-Akdağmadeni	Hasbek köyü (Sarıkaya)-Saraykent ilçesi-Kavak (Akdağmadeni) arasında	

11 Yunus Koç, *XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağının İskan ve Nüfus Yapısı*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1989, s. 19-21.

12 Murat Hanılçen, *Saklı Kalmış Bir Tarih XV ve XVI. Yüzyıllarda Zile Kazası*, Libra Kitap, İstanbul 2018, s. 53-61.

13 Lütfi Arslan, H. 963/M. 1556 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre Bozok Sancağı'nın Ekonomik ve Demografik Yapısı, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005.

Akdağ	Akdağ	Çayıralan-Akdağmadeni	Çayıralan ve köyleri
	Boğazlıyan	Boğazlıyan	Boğazlıyan ve köyleri
	Emlak	Gemerek'ten-Alaca'ya	Kızılırmak'ın sağ kıyısı, Akdağ ile Alıki nahiyelerinin doğusundaki uzunca alan sınırları Gemerek'ten Alaca'ya kadar genişlemekte
	Gedük	Şarkışla	Şarkışla ilçesi sınırları
	Çubuk	Gemerek	Gemerek ilçesi ile güneybatıda Tuzhisar ve doğuda Akkışla köyü arasında
Zile	Acacı	Çekerek	Hacıköyü (Çekerek ilçe merkezi), Öyökköyü (Bayındırhüyük beldesi)
	Özikavağı	Çekerek, Kadışehri ve Zile	Özikavağı köyü (Çekerek ilçesi Özikavak beldesi), Kadışehri köyü (Kadışehri ilçe merkezi) ve Kilise köyü (Kadışehri ilçe merkezi Vasfibey mahallesi), Ali Hoca, Selamet köyleri (Zile ilçesine bağlı köyler)
	Halka-i Hass	Kadışehri	
	Kızılkünbed Nahiyesi	Aydıncık, Çekerek, Sorgun, Alaca, Göynücek, Zile	Eskiköy (Aydıncık ilçe merkezi), Bazlambaç mezarası (Çekerek ilçesi Bazlambaç beldesi), Kazankaya köyü (Aydıncık ilçesi Kazankaya beldesi), Deveci köyü (Aydıncık ilçesi Baştürk beldesi), İlısu ve Alan köyleri (Göynücek ilçesine bağlı köyler), Dona köyü (Çorum ili Alaca ilçesine bağlı köy), Eymür köyü (Sorgun ilçesi Eymir beldesi), Ayvalı köyü (Zile ilçesi Ayvalı köyü)
	Karahisar-ı Behramşah Nahiyesi	Akdağmadeni, Saraykent	Muşalikallesi, Davulbaz, Bazarlık köyleri (Akdağmadeni ilçesine bağlı köyler), Karamağara mezarası (Saraykent ilçe merkezi)
	Hüseyinabad Nahiyesi	Alaca, Yozgat merkez, Sorgun	Alaca köylerinin tamamı, Sultaneymirci köyü (Yozgat merkez Osmanpaşa beldesi), Yortan (Köhne Baba köyü, Sorgun ilçe merkezi)

2.2. Osmanlı Egemenliğinin İlk Zamanlarında Yozgat'ta Çarşı-Pazarda Alışverişi Yapılan Çeşitli Ürünler

Yozgat'ta çarşı-pazarda alışverişi yapılan ürünler Kanuni dönemi Rum eyaleti kanunnamesinde¹⁴ pazar bacı ve keyl hakkında hükümlerin bulunduğu bölümde gösterilmiştir. Kanunname Rum eyaletinde satışı yapılan bazı ürünlerin vergilendirmesi ve fiyatlandırmasına dair önemli ipuçları vardır (Bk. Tablo 2 ve 3). Eyalet sınırlarındaki çarşı ve pazarlarda yoğun olarak buğday, arpa, mercimek, nohut ve diğer hububatların alışverişi yapılmaktadır. Bu ürünlerin satışı günümüzde toptan diyebileceğimiz boyutlardaydı ve bir muddu yani yaklaşık 513,16 kg.'ı için satandan yarım keyl yani 12,829 kg ürün vergi olarak talep edilmekteydi. Hububat alışverişi İstanbul, un alışverişi ise Bursa muddu üzerinden ve bir mudd un için satan iki akçe ödemekteydi. Pazarda un satanlar değirmenciler olabileceği gibi ürününü una dönüştüren reaya da olabilirdi. Esir, at, eşek, sığır, deve, koyun ve kuzu gibi hayvanların pazarda satışı ve vergilendirmesi baş üzerinden gerçekleştirilmekteydi. Hayvanın türüne göre bir baştan alınan vergi değişmekteydi. Esir, at, eşek, sığır ve deve alım-satımında alan ve satandan aynı oranda vergi alınmaktaydı. Hayvan satımından alınan vergiler nakit talep edilmekteydi. Şehirde kasaplar ve celebkeşler gibi hayvan kesimi yapanlar da yaptıkları kesim karşılığında bir vergi ödemek durumundaydı. Hayvan kesimine

14 926/1519-1520 tarihli kanunnamenin orijinal metni için bk. BOA, Td 387, s. 348-351; transkripsiyonlu metni için bk. Ahmet Akgündüz, a.g.e., cilt: 6, s. 212-216.

ilişkin vergi tarifeleri şehir kasabını korur nitelikteydi. Zira şehir kasabı 10 koyun kesiminde bir akçe ödemek durumundayken; celebkeş kestiği her iki koyun için bu bedeli ödemek durumundaydı. Bununla birlikte, şehir kasabının yalnız bir kuzu kesiminde bir akçe ödemek durumunda kalması yavru hayvanların kesiminin sınırlandırılmak istendiğine bir kanıt gibi gözükmektedir.

Çarşı pazarda bal, yağ, badem ve fıstık gibi gıda ürünleri, boya, kına, şab, mazı gibi boya sanayinin yan ürünleri ile hayvan yemi olarak samanın vergilendirilmesi aynı koşullarda gerçekleştirilmekteydi. Yörede üretilen diğer meyveler ise bulunduğu yerde değerlendirilip her 1000 akçesi için 25 akçe oranında bir para talep edilmekteydi. Bu da yörede yetiştirilen meyvelerden tahmini 1/40 oranında bir vergi talep edildiğini düşündürmektedir. Elma ve armut gibi meyveler ise pazara getirildiğinde ölçülen yük üzerinden nakit bir vergiye tabi olmaktaydı.

Pazar ve çarşıda sürümü olan ürünler içerisinde karabiber, karanfil gibi baharatlar ile amonyak ve kök boya gibi kimyasal ürünlere de rastlanılması mümkündür.

Tablo 2. 1530'da Rum Eyaletinde Bazı Ürünlerden Alınan Keyl ve Pazar Bacı Vergileri

Ürün	Miktar	Satandan	Alandan	Açıklama
Buğday, arpa, mercimek, nohut, diğer hububat	1 mudd	0,5 keyl	0	
Un	1 Bursa muddu	2 akçe	0	
Esir	1 re's	2 akçe	2 akçe	
At	1 re's	2 akçe	2 akçe	
Eşek, su sığırı ve kara sığırı	1 re's	1 akçe	1 akçe	
Deve	1 re's	4 akçe	4 akçe	
Koyun	2 re's	1 akçe	0	
Kuzu	3 re's	1 akçe	0	
Şehir kasabı	10 koyun kesimi	1 akçe	0	
Şehir kasabı	1 kuzu kesimi	1 akçe	0	
Celebkeş	2 koyun kesimi	1 akçe	0	
Bal, yağ, badem, fıstık, boya, kına, şab, mazı, saman	batmanın fiyatı 40 akçeden yukarı	0,75 akçe	0,25 akçe	1 batman 18 vukiyye
Bal, yağ, badem, fıstık, boya, kına, şab, mazı, saman (üzüm ve incir gibi satandan)	batmanın fiyatı 40 akçeden aşağı	0,5 akçe	0,25 akçe	
Yemiş (Yerinde bahaya tutulur.)	1000 akçede	25 akçe	0	
Elma ve armut	1 at ya da katır yükü	1 akçe	0	
Elma ve armut	1 deve yükü	2 akçe	0	
Şehre giren çıkan yüklerden (Kapan davarı yoksa)	1 yük	2 akçe		
Şehre giren çıkan yüklerden (Kapan davarı varsa dökülür.)				Kapan resmi alınır.
Karabiber, ceviz, amonyak, kök boya, karanfil ve diğer baharat	1 kantar	2 akçe	2 akçe	1 kantar 40 vukiyye

Rum eyaletinde, Kanuni döneminde, bilhassa bakkalarda satılan incir, üzüm, badem, erik, bal, yağ ve susam yağına 10'u üzerinden 11 narh verilmesi 16. yüzyılda Yozgat'taki bakkalların/satıcıların kar marjının % 10 düzeylerinde tutulduğunu göstermektedir (Bk. Tablo 3.).

Tablo 3. 1530'da Zile'de Bazı Ürünlerin Narhı

Narh	İncir, üzüm, badem, erik, bal, yağ ve susam yağı (kuru ya da yaş)	Bakkala 10'u 11 üzere narh verilir.
	Arpa	1 mudde + 5 akçe narh verilir
Narh kıyas	Kuzu eti	200 dirhem
	Koyun eti	250 dirhem
	Keçi eti	300 dirhem
	Kara sığır eti	375 dirhem
	Su sığırı eti	400 dirhem

Arpa satanlar, bir mudda artı beş akçe kâr marjına sahiptiler. Yüzyılın son çeyreğinde arpanın muddunun 80 akçe olduğu göz önüne alındığında, bir arpa satıcısı sattığı her mudd üründen yaklaşık % 6,25 kar temin etmekteydi. Kasapların sattığı etin fiyatı konusunda herhangi bir rakam telafuz edilmezken aynı fiyata alınabilecek et türü miktarları belirtilmiştir. Buna göre, aynı paraya en çok sığır eti alınabilirken en az kuzu eti alınması mümkündür.

Tablo 4. Rum Eyaletinde Bazı Tarım Ürünlerinin Tahrir Kıymetleri

Ürün Adı	Tahrirdeki adı	1455	1485	1519	1574
Arpa	Cev/Şair	2	2	4	5
Bakla	Bakla	-	-	-	-
Buğday	Hınta/Gendüm	3	2,5	5	6
Burçak	Burçak	-	-	-	5
Ceviz	Ceviz	-	-	-	6
Fiğ	Fiğ	-	-	-	5
Mercimek	Mercimek	-	-	-	6
Mısır	Gavers/Erzen	2	-	-	5
Nohut	Nohud	-	-	-	6
Üzüm	Üzüm	-	-	-	6
Sarımsak	Sir	-	-	-	5

*Ürünlerin tahrir kıymeti kile başına akçe olarak yazılmıştır. 1 kile 25,658 kg.dır.

Rum eyaletine ait tahrir defterlerinden bazı tarım ürünlerinin fiyatlarını tespit etmek mümkündür. Ancak bunlar pazar fiyatları olmayıp daha ziyade tahrir kıymetleridir. Bununla beraber, ürünlerin genel fiyatları konusunda fikir vermektedirler. Defterlerde arpa ve buğdayın tahrir kıymetlerini her sayımda, diğerlerininkini ise 1574 senesinde görebilmekteyiz. Buna göre, 1574'te Zile'de arpa, burçak, fiğ, mısır ve sarımsak gibi ürünler kilesi 5 akçeden; buğday, ceviz, mercimek ve nohut türü ürünler ise kilesi 6 akçeden kıymetlendirilmişti. 120 sene boyunca buğdayın tahrir kıymeti akçe türünden % 100 artmıştı (Bk. Tablo 4.).

2.3.Yozgat'ta Yetiştirilen Tarım Ürünleri

2.3.1. Tahıllar (Buğday, Arpa, Darı ,Gavers ve Erzen)

Osmanlı Devleti'nin Asya, Avrupa ve Afrika kıtaları boyunca yayılan geniş toprakları orta kuşakta olup kışları nispeten ılık, yazları sıcak ve kurak olan Akdeniz iklimine dâhildi. Akdeniz iklimine dâhil ülkelerde yağışların genelde az olması ve toprağı sürmekten ziyade karıştırmaya yarayan sapan kullanımı tarlaların verimini düşürdüğünden, ya tarlayı boş bırakmak suretiyle (nadasa bırakmak) ya da başka bitkiler ekmek suretiyle dinlendirmek ve kuvvetlendirmek gerekiyordu. Bu da bir sene içinde ekilebilen toprakların oranını önemli

ölçüde azaltan bir etkendi¹⁵. Bu açıdan, geniş Osmanlı coğrafyasının küçük bir parçası ve prototipi olan Yozgat, diğer Osmanlı toprakları gibi tahıl üretiminin yoğun olduğu bir yöreydi ve toprağın kullanımı üç aşığı beş yukarı yukarıda değindiğimiz özellikleri taşıyordu. Hububat'a ayrılan toprak ne kadar fazla olursa nadasa ayrılan toprak yüzdesi o kadar artmaktadır¹⁶. Hububat halkın temel gıda maddesi olması açısından önemli olduğu gibi devletler için stratejik öneme de sahiptir. Buğday yanında hayvanların yiyeyeceği olan arpa da ihtiyaç duyulan önemli maddelerden biridir. Nitekim mühimme kayıtlarında bu maddelerin ihracının engellenmesi konusunda pek çok hüküm vardır¹⁷. Yozgat'ın Zile sınırlarında kalan nahiyeleri için 1455-1574 arasında dört sayım döneminde de hem buğday hem de arpanın miktarına sahibiz. Bozok Sancağı içinse 1556 verileri elimizde bulunmaktadır.

2.3.1.1. Buğday

Ekmeğin ana maddesi olarak buğday, insan beslenmesinde temel gıda maddelerinden biridir. Nevzat Eser, buğdayın yetiştirilme tercihi sebeplerini içinde protein, nişasta, vitamin gibi gıda maddelerin çok bulunması, diğer tanelere nazaran daha kolay uzun zaman muhafaza edilmesi, ziraatinin kolaylığı, her yerde yetişebilmesi ve aynı zamanda hayvan yemi olabilmesi olarak açıklamaktadır¹⁸. Bozok Sancağı'nda toplam buğday üretimi 1556'da 3654,3 muddu. Sancağın en büyük buğday üreticisi Gedük Nahiyesi'nde 681,2 mudd buğday yetiştirilmekteydi. Emlak'ı Boğazlıyan Nahiyesi takip etmekteydi. Boğazlıyan'ın buğday üretimi 484,56 muddu. 1455-1574 döneminde, buğday, hem Bozok Sancağında hem de Zile kazasında en çok üretimi yapılan tarım ürünü olmuştur¹⁹. Yozgat'ın Zile kazası sınırlarında kalan nahiyelerden Acacı, Halka-i Hass Karahisar-ı Behramşah ve Özikavağı'nda 1455'te 3098; 1485'te 4866; 1519'da 2.059,758255; 1574'te 6.163,35 mudd buğday üretilmiştir.

2.3.1.2. Arpa

Arpa, ülkemizde tarla ürünleri arasında ekiliş alanı bakımından buğdaydan sonra gelen bir üründür. Buğday gibi ülkemizin tüm bölgelerinde yetiştirilmektedir. Birim alandan alınan ürün miktarı bakımından genel olarak buğdaya göre daha avantajlıdır. Buğdaya göre daha çok randıman vermesi, çabuk yetişmesi ve Besim Darkot'un ifadesiyle "toprak bakımından buğdaya göre daha az istekli olması" nedenleriyle bazı bölgelerde arpa yetiştirilmektedir²⁰. Bozok Sancağı ve Zile kazasında buğdaydan sonra üretim en çok olan tarım ürünü arpadır. Bozok Sancağı'nda 1556'da arpa üretimi 2449,5 muddur. Bozok Sancağı'nda en büyük arpa üreticisi olan nahiyeler tıpkı buğdayda olduğu gibi Gedük ve Boğazlıyan nahiyeleridir²¹. Acacı, Halka-i Hass Karahisar-ı Behramşah ve Özikavağı'nda 1455'te 2371 mudd; 1485'te 2526 mudd; 1519'da 2216 mudd; 1574'te 4822,75 mudd arpa üretilmiştir.

Bozok Sancağı'nda nahiyelerdeki köylerin yanısıra mezralarda da buğday ve arpa üretimi yapılmıştır. Bu iki ürünün yanısıra mezralarda mısır, burçak, kapluca (yaban yulafı), fiğ,

15 Osmanlı'da tahıl üretimi hakkında bk. Eftal Şükrü Batmaz, "XV-XVI. Yüzyıl Kanunnamelerine Göre Osmanlı Devleti'nde Tahıl Üretimi", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt:23, sayı: 36, Ankara 2004, s. 35-41; bilhassa buğdayın Akdeniz dünyasındaki önemi hakkında bk. Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm, XV-XVIII. Yüzyıllar*, çeviren: M. Ali Kılıçbay, Cilt: 1, Gece Yayınları, Ankara 1993, s. 85-118.

16 Besim Darkot, *Türkiye İktisadi Coğrafyası*, İstanbul 1958, s. 72.

17 Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1999, s. 92.

18 Nevzat Eser, *Genel Ekonomik Coğrafya Ders Notları*, Ankara 1966, s. 47-60.

19 Lütfi Arslan, *a.g.t.*, s. 51-52.

20 Besim Darkot, *a.g.t.*, s. 91.

21 Lütfi Arslan, *a.g.t.*, s. 52.

mercimek, ceyr ve zeyrek üretimi de olmuştur. Öte yandan Bozok Sancağı köylerinde dokuz çeşit hububat üretilmekte olup bunların 1566'daki toplam üretimi yaklaşık 8528 muddur. Bu da yaklaşık 5614 tona tekabül etmektedir²².

2.3.1.3.Darı (Gavers ve Erzen)

Zile ve bugün Yozgat'ın kuzey ilçelerini oluşturan nahiyeleri yazan il yazıcıları darıyı tahrir defterlerine geçirirken genellikle Arapça *gâvers*, sadece bir yerde ise Farsça *erzen* tabirini kullanmışlardır²³. Şu an için yazıcıların bunlardan farklı iki mısır türüne işaret edip etmediklerini anlamak mümkün değildir. Bununla birlikte, iki tabirin 1574'te Zile kaza merkezine bağlı köylerde kullanılması akla böyle bir olasılığı getirmektedir.

1455'te *gâvers* üretimine yalnızca Karahisar-ı Behramşah'ın Akbaş mezrasında rastlanmaktadır²⁴. Mısırın nemi seven bir bitki olduğu ve günümüz Yozgat'ının en fazla yağış alan yöresinin Akdağmadeni ilçesi olduğu dikkate alındığında 15 ve 16. yüzyıllarda Zile'ye bağlı yerler arasında mısır üretiminin ilk olarak Karahisar-ı Behramşah'ta başlamasına şaşmamak gerekir. Burada, asıl dikkat çekici nokta ise herhangi bir nüfus kaydının bulunmadığı mezrada böyle bir üretimin gerçekleşmesidir. Defterde, mezrada Türkmenlerden olan *Döğürlü* cemaatinin yazdığı belirtilmekteydi. Belki de bu mezrada yazlayan *Döğürlü* cemaati, mısır üretiminin yapıldığı bir yerden buraya gelmişti. Fakat burada daha gerçekçi olan şey, söz konusu dönemde mısır üretiminin büyük ölçüde Türkmenlerin hayvanları için yem temin etme ihtiyacının bir gereği olabileceğidir. Gâversten talep edilen verginin burada *behre-i gavers* şeklinde yazılması, mısırın da malikâne gelire konu olduğunu göstermektedir. 100 mudd/51316 kg. (51,316 ton) üretimin gerçekleştirildiği Akbaş mezrasında 800 akçe behre (öşür) yazılması bu tarihte mısırın bir muddunun 40 akçeye tekabül ettiğini ortaya çıkarmaktadır. Bu da değişik tarihlerde yörede mısır fiyatlarının arpa ile denk tutulduğunu işaret etmektedir. Zira 1455'te arpanın bir muddu da 40 akçe olarak belirlenmişti.

1455'te *Döğürlü* cemaatinin Karahisar-ı Behramşah'taki *gâvers* üretiminin geçici ve konargöçerlere bağlı bir üretim olduğu, bu ürünün 1485 ve 1519 senesinde deftere yansımamasından kolaylıkla anlaşılmaktadır. Elimizde 1550'lere ait defterin bulunmamasından dolayı, ürünün 16. yüzyıl ortalarında yörede üretiminin yapıp yapılmadığına dair fikir sahibi değiliz. Bununla birlikte, 1574'te *gâvers* üretimi yalnız Zile kaza merkezi kırsalında üç köy; bu tarihte artık bir kaza haline gelen Hüseyinabad'ın Karadığın mezrası ve Kızılkünbed'in İlısu köyünde yapılmaktaydı. Bu tarihte mısır tarımının yapıldığı köy ya da mezarların biri dışında hepsinde değirmenlerin varlığı mısır tarımının ancak sulama olanaklarının yeterli olduğu yerlerde yapılabildiğini göstermektedir. Bu tarihte *gavers*, zaman zaman tek başına "gavers" şeklinde deftere yansırken, zaman zaman da üretimin görece daha düşük yapıldığı yerlerde "fiğ" ya da "burçak" ile anılmıştır. *Gaversin fiğ* ve *burçakla* anılması yukarıda da öne sürdüğümüz gibi Zile ve yöresinde bu ürünün daha çok hayvan yemi olarak tercih edildiğinin bir başka delilidir. 1574 senesinde *erzen* adıyla mısır üretimi yapılan tek yerleşim Zile kaza merkezine bağlı Donuzlu köyüydü²⁵.

22 Lütfi Arslan, *a.g.t.*, s. 52-55.

23 Ferit Devellioglu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, 26. Baskı, Aydın Kitabevi, Ankara 2010, s. 262.

24 BOA, Td 2, s. 310.

25 TKA, Td 12, s. 132a.

2.3.2. Bakliyatlar ve Baklagiller (Mercimek, Nohut, Bakla, Burçak, Fiğ)

Hububat üretimi yapılan yerlerde toprağın nadasa bırakılması zorunluluğu bulunmaktaydı. Zira, hububatlar topraktaki azot gibi maddeleri çokça tüketmekteydi. 1574'e gelindiğinde Zile kazasında, artan nüfusun yiyeceğe olan talebinin çoğalması her yıl üretimi yapılabilen ve toprağın azot yönünden zenginleşmesini sağlayan ürünlerin de ekiminin yapılmasını zorunlu hale getirmişti²⁶. Bu nedenle, 1574 senesine gelindiğinde Zile'de kısmen de olsa nadasa bir alternatif olarak toprağı dinlendirmek amacıyla baklagil üretimi tercih edilmiş olmalıdır.

2.3.2.1. Mercimek

Osmanlılar zamanında Zile kırsalında mercimek üretimi ilk olarak 1574 senesinde karşımıza çıkmıştır. Mercimek üretimi Zile merkez, Hüseyinabad, Karahisar-ı Behramşah ve Kızılkünbed nahiyelerinde görülmekteydi. Karahisar-ı Behramşah nahiyesinde mercimek üretimini net olarak ortaya koyabildiğimiz Kavak, Tezekçi, İmrak ve Yukarı Sultansekisi köylerinde 14,5 mudd/7440,82 kg. ürün elde edilmekteydi²⁷. Kızılkünbed'de yarısı Dona ve diğer yarısı Alan köyünde olmak üzere 6 mudd/3078,96 kg. mercimeğin üretimini net bir şekilde tespit edebilmekteyiz²⁸. Nahiyede, mercimeğin üretildiği diğer bir yer ise İlısu köyüydü²⁹. Ne var ki İlısu'da mercimek; nohut, bakla ve üzüm gibi ürünlerle bir arada vergiye tabi tutulduğundan bu ürünlerin toplam 8,25 mudd/4233,57 kg. üretiminden mercimeğin payına düşeni bulmak mümkün değildir. Bu miktar eğer üçe bölünürse, tahmini olarak Kızılkünbed'deki mercimek üretimine ulaşılabilir. Buna göre, Kızılkünbed'de 4489,88 kg. kadar mercimek üretilmektedir.

2.3.2.2. Nohut

Nohut üretimine ilişkin Zile yöresindeki ilk kayıtlar diğer baklagillerin çoğunda olduğu gibi 1574 yılına aittir. 1574 senesinde Zile kırsalında Kızılkünbed ve Karahisar-ı Behramşah nahiyeleri ile Hüseyinabad kazasında nohut tarımı yapılmaktaydı. Kızılkünbed'de nohut üretimini izleyebildiğimiz tek köy İlısu köyüydü (Bk. Mercimek). Karahisar-ı Behramşah'ta yalnız İmrak köyünde nohut üretimi vardı³⁰. İmrak'ta 1574 senesinde 4,25 mudd/2180,93 kg. nohut yetişmekteydi.

Hüseyinabad'ın nohut üretiminde başı çektiği görülmektedir. Mercimek başlığında da ele aldığımız gibi Kervansaray, Alacalar, Fakihler ve Sultaneymirci köylerinde mercimek ve nohut bir arada yazılmıştı³¹. Bu köylerin mercimek ve nohut üretimi 5,25 mudd/2694,09 kg.dı. Bunun en az yarısının nohut olduğunu varsaydığımız takdirde dört köyde yaklaşık 1347,045 kg. nohut elde edildiği öne sürülebilir. Sincan köyünde 0,5 mudd/256,58 kg. bakla ve nohut girdisinin yarısı nohut varsayılırsa 128,29 kg.lık bir nohut üretiminden daha söz edilebilir³².

26 Bu konuda daha detaylı bir bilgi için bk. M. Sait Adak, Andreas Biesantz ve Velittin Gürgün, "Orta Anadolu Koşullarında Farklı Toprak İşleme, Nadas-Buğday ve Mercimek-Buğday Ekim Nöbeti Sistemlerinde Toprakta Mikrobiyolojik Aktivite, Organik Madde ve Azot Formlarının Saptanması", *Tübitak Turkish Journal of Agriculture and Forestry*, cilt: 22, sayı: 3 (1998), s. 305-312.

27 TKA, Td 12, s. 182b-186b.

28 TKA, Td 12, s. 180b-181b.

29 TKA, Td 12, s. 178a.

30 TKA, Td 12, s. 184b.

31 TKA, Td 12, s. 203b-207b.

32 TKA, Td 12, s. 205a.

2.3.2.3. Bakla

1574 senesine kadar bakla üretimine ilişkin Zile ve bağlı nahiyelerinde herhangi bir kayda rastlanmamıştır. 1574'te ise yalnız Kızılkünbed nahiyesi ve Hüseyinabad kazasında bakla üretimi sınırlı olarak gerçekleşmekteydi. Gerek Kızılkünbed gerekse de Hüseyinabad'da diğer ürünlerle yazıldığından yörede yetiştirilen baklanın miktarı hakkında kesin bir bilgi vermek imkânsızdır. Kızılkünbed'de bakla üretimi yapılan tek köy İlisu'ydu. İlisu'da bakla; mercimek, nohut ve üzümle bir arada yazılmıştı (bk. Mercimek). Hüseyinabad'da bakla üretimi yalnız Sincan köyüyle sınırlıydı³³. Sincan köyünün bakla girdisi nohutla birlikte anılmıştı. Köyün yalnız 0,5 mudd/256,58 kg. bakla ve nohut girdisinin yarısı bakla varsayılırsa Hüseyinabad için ancak 128,29 kg.lık bir bakla üretiminden söz edilebilir.

2.3.2.4. Burçak

Burçağın Zile kırsalındaki üretimine ilk olarak 1574 senesindeki tahrir kayıtlarında rastlanmaktadır. Burçak, bu tarihte beş nahiyede üretilmekteydi. Bunlar: Hüseyinabad kazası, Karahisar-ı Behramşah, Kızılkünbed, Kuştaş ve Meşhedabad nahiyeleriydi. Ürünün vergi girdilerinin zaman zaman fiğ ve gaversle birlikte yazılmasından dolayı yörede net üretimini ortaya koymak oldukça zordur. Bununla birlikte, üretiminin en fazla yapıldığı merkezin Hüseyinabad olduğu anlaşılmaktadır. Hüseyinabad'da tek başına burçak öşrünün girildiği Geçüd, Akpınar, Kervansaray ve Alacalar köylerinde toplam olarak 21,5 mudd/11032,94 kg. kadar bir üretim gerçekleşmekteydi³⁴. Burada dikkat çekici önemli bir nokta Kervansaray dışındaki köylerin reayasını Yörüklerin oluşturmasıdır. Bu da bu ürünün ekimi ile Yörükler arasında bir paralellik olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Karahisar-ı Behramşah nahiyesinde burçak üretimi Kavak ve Güllük köylerindeydi³⁵. Üretimin büyük bir çoğunluğu 4,5 mudd ile Kavak köyündeydi. Güllük köyünde ise yalnızca 0,75 muddluk bir üretim gerçekleşiyordu. Bu haliyle Karahisar-ı Behramşah'ta toplam 5,25 mudd/2694,09 kg.lık bir burçak elde edilmekteydi. Güllük köyü tamamıyla Yörük olmasa da bu tarihte köy nüfusu içerisinde dört Yörük kaydedilmesi bu nahiyede de yem bitkilerinin ekilmesinde Yörük varlığının etkisi olduğunu göstermektedir. Kızılkünbed'de burçak üretimi yalnız İlisu köyü ile sınırlıydı. Buradaki üretim gavers ve fiğ gibi diğer yem bitkileriyle beraber verildiği için buradaki burçak üretiminin miktarını belirlemek güçleşmektedir.

2.3.2.5. Fiğ

Fiğ, Zile kaza merkezine bağlı, Karaöyük ile Kızılca köylerinde ekilmekteydi. Karaöyük köyünde fiğ miktarı tek başına tespit edilebilirken yukarıda darı başlığında da zikrettiğimiz gibi Kızılca köyünde gaversle beraber yazıldığından fiğın miktarını tespit etmek zordur. Karaöyük köyünde fiğ üretimi 2,5 mudd/1282,9 kg. kadardı³⁶. Halka-i Hass'ın Dabana ve Kürtler köyünde toplam 2,75 mudd/1411,19 kg. fiğ üretimi yapılmaktaydı³⁷. Hüseyinabad'ın ürün çeşidi yönünden zengin Sincan köyünde³⁸ mütevazı bir fiğ üretimi de vardı. Köyde toplam 0,75 mudd/384,87kg. miktarında bir fiğ üretimi gerçekleşmekteydi. Kızılkünbed'in İlisu köyünde ise fiğ, burçak ve gaversle bir arada yazılmıştı.

33 TKA, Td 12, s. 205a.

34 TKA, Td 12, s. 195b-204a.

35 TKA, Td 12, s. 182b-185b.

36 TKA, Td 12, s. 141b.

37 TKA, Td 12, s. 163a-166a.

38 TKA, Td 12, s. 205a.

2.3.3. Soğan (Piyaz) ve Sarımsak (Şir)

Zile'nin Osmanlılar idaresindeki soğan üretimi 1485'ten itibaren tahrir defterlerinden izlenebilmektedir. Soğan gibi hem yeşili hem de kuruşu tüketilebilen bir bitkinin büyük olasılıkla bu tarihten önce de Zile de ekildiği düşünülebilir. Ancak, anlaşılan o ki bu ekim daha ziyade küçük boyutlu ve ailelerin kendine yetecek derecede yaptığı bir üretim olsa gerektir. Vergilendirilebilecek düzeyde bir soğan üretimi, 1485'te yalnız Zile kaza merkezine bağlı Yenice³⁹ köyünde (penbe ve bostan vergisi ile beraber) yapılmaktaydı. 1519'da Halka-i Hass nahiyesinin Ladıcak⁴⁰ köyünde piyaz, meyve ile vergilendirilmişti. 1574 senesinde soğan (piyaz) üretimi Acacı, Halka-i Hass, Kızılkünbed, Meşhedabad ve Karahisar-ı Behramşah nahiyelerinde gerçekleşmişti. Bu nahiyelerdeki üretimin boyutu konusunda fikir sahibi değiliz. Zira soğandan hangi oranda öşür alındığı açık değildir. Defterlerde yaptığımız incelemelerde Yozgat'ın güneyindeki ilçelerde Osmanlılar zamanında sarımsak üretimine rastlayamadık.

2.3.4. Sanayiye Yönelik Tarım Üretimi (Lifli Bitkiler-Pamuk, Keten ve Kenevir)

2.3.4.1. Pamuk (Penbe)

Pamuk "yükte hafif pahada ağır" bir tarım ürünüdür. Zira, pamuk kantar ile ölçülmektedir ve 1 kantar 56,41 kg.dır. Pamuğun kantarı 1572 yılında Adana'da 360 akçedir. Buna göre 1 kg. pamuk 6,38 akçe değerindedir (Kurt, 1990: 197). İncelediğimiz dönem boyunca, Zile kırsalında Zile, Acacı, Kızılkünbed ve Kuştaş nahiyelerinde pamuk üretimine rastlanmıştır. Penbe, 1455'te yalnız Zile kaza genelinde Zile kaza merkezi ile yine kaza merkezine bağlı köyler arasında yer alan Gavurvıranı köyünde⁴¹ üretimi gerçekleşen bir üründü. Penbenin ağırlığıyla alınan vergi arasındaki ilişki Rum vilayeti kanannamelerinde ve incelediğimiz tahrir defterlerinde açık olmadığından üretimin miktarını tam olarak vermemiz olası değildir. Ne var ki Gavurvıranı köyünde "penbe" başlığında 60 akçelik bir vergi girdisi şehir merkezindeki penbe üretiminin 1/6'sı kadar bir üretimin varlığını işaretidir.

1485 senesinde pamuk üreten nahiyeler arasına bu tarihte Zile'ye yeni dahil edilen Kızılkünbed nahiyesi de eklenmiştir. Kızılkünbed'de Deveci, Kazankaya, Ayvalı, Eymür ve Bekleroğlanı/Eski köylerinde pamuk üretimi yapılmaktaydı⁴². Bu köylerde pamuk ve cevizin aynı kalemde değerlendirilmesi ister istemez yörenin pamuk üretiminin boyutunu anlamamıza olanak bırakmamaktadır. 1519 senesi itibarıyla, Kızılkünbed'in İlisu köyü "penbe" başlığında 300 akçe vergi ödüyor ve yörede en büyük pamuk üreticisi konumunda görünüyordu. Bu tarihte, Zile kırsalında toplam 11 köyde pamuk üreticileri vardı. 1574 senesine gelindiğinde, Zile kırsalının en büyük pamuk üreticisi konumunda olan Kızılkünbed nahiyesinin ödediği toplam pamuk öşrü 1452 akçeydi. 1574'te Acacı nahiyesinin Oltan köyünde de 50 akçe penbe resmi ödenmesi bu köyde az da olsa pamuk ekimi yapıldığını göstermektedir⁴³. Pamuk tarımı Bozok Sancağı'nda yalnız Karadere Nahiyesi'nin Gürekin, Deliceözü Nahiyesi'nin Poyrazlı, Kozkışla, Velikışlası ve Yolereni köylerinde yapılmaktaydı. Bu yerleşimlerin ortak özelliği sulak olmalarıydı⁴⁴.

39 BOA, Td 19, s. 116.

40 BOA, Td 79, s. 216.

41 BOA, Td 2, s. 345-346.

42 BOA, Td 19, s. 221-237.

43 TKA, Td 12, s. 169a.

44 Lütfi Arslan, a.g.e., s. 52-53.

2.3.4.2. Keten ve Kenevir (Kendir)

Keten bitkisi genellikle keten kumaşı ve yemeklik olmayan endüstriyel yağ üretiminde kullanılmaktadır. Tarih boyunca gemi yelkeni, çadır bezi, hortum, gaz maskesi, gemi halatı, muşamba üretimi gibi çeşitli amaçlarla da kullanılmıştır⁴⁵. Kendir daha çok halat yapımında kullanılan bir bitkidir⁴⁶. 1455-1574 arasında defterlerin yalnız vergi girdilerine yer vermesi ve ağırlıkları vermemesi gibi nedenlerden dolayı Zile kırsalında üretilen keten ve kendirin miktarını belirlemeyi zorlaştırmaktadır. Ayrıca, ketenin çoğu kez bahçe ile birlikte vergilendirilmesi de net üretim rakamlarını çıkarmayı neredeyse imkansız hale getirmektedir. Ancak, ketenin bahçe ile vergilendirilmesi, o tarihlerde bahçe tarımının bir parçası gibi sayılmış olabileceğini akla getirmektedir. Öte yandan bilhassa 1574'e doğru kendir üretiminin artmasının başlıca nedeni kendir fiyatının adeta alınan bütün tedbirlere rağmen yüksek olmasıdır⁴⁷. Zira 1485'te Zile'deki zanaatkârların içerisinde bir kemenduz (urgancı) vardı. Daha sonraki tarihlerde esnafları defterde bulamayışımız, kendir tarımındaki gelişmeyle urgancı esnafının çoğalması arasında olası bir ilişkiyi aydınlatmamızı zora sokmuştur.

1455 senesinde Halka-i Hass nahiyesiyle sınırlı bir keten üretimi söz konusuydu. Nahiyede toplam 10 köyde keten ekimi yapılmaktaydı⁴⁸. Nahiyenin toplam keten üretimini, vergilendirmede baz alınan kriteri bilemediğimiz için girmeyeceğiz. Bununla birlikte, bu tarihte nahie toplam 570 akçe keten öşrü vermekteydi. Verilen bu öşrün yarından fazlası Yeltan ve Ladıcak köylerine aitti. Yeltan 100, Ladıcak 200 akçe keten vergisi ödüyordu⁴⁹. 1485'te Halka-i Hass⁵⁰ nahyesinden başka Yenimüslüman, Meşhedabad, Özikavağı ve Karahisar-ı Behramşah nahiyelerinde de keten üretimine rastlanmıştır. Özikavağı'nın Alan ve Kayılar köylerinde de 45 akçe toplamı olan bir bahçe ve keten vergisi girdisi söz konusuydu⁵¹. Karahisar-ı Behramşah'ın nefsinde 1485'te çok küçük ve 12 akçelik bir vergiye konu olan keten ekimi de gerçekleşmişti⁵².

1519'dan itibaren Zile'de keten üretimine ek olarak kendir üretimi de başlamıştı. Özikavağı'nda Alan ve Kayalar köyü gibi keten üreten köylere 1519'da Selamet köyü de katılmıştı. Özikavağı nefis köyünde ise kendir üretimine başlanılmıştı⁵³.

Yörenin keten üreten ilk nahiyesi görünümündeki Halka-i Hass'ta 1485'e oranla hafif bir üretim artışı olduğu toplanan vergilerden anlaşılmaktadır. Zira, 1485'te 242 akçe olan keten

45 Nevzat Eser, *a.g.e.*, s. 86-89.

46 Hikmet Gürçay, "Urgan ve Urgancılık", *Türk Etnografya Dergisi*, sayı: 11 (1968), s. 13-26.

47 Şöyle ki kadılar ve kendir eminleri özellikle tersane için kendir alanları bir şekilde yörelerinde yetişen kendiri daha yüksek fiyatlara almaya zorluyorlardı. Bk. Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, çeviren: Neyyir Kalaycıoğlu, 3. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 162-163. Bu açıdan yörede bilhassa kendir üretiminin 1574'e gelindiğinde çoğalması özellikle yerel yöneticilerin ve bu işten kazanç sağlayan bazı kişilerin teşviğiyle artmış olabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca, tarım arazilerinde üretilen kendirin bir kısmının yerli üreticiler tarafından işlendiği ve yerel ihtiyaç için kullanıldığı da düşünülebilir.

48 Bu köyler Yeltan, Ladıcak, Yavihasan, Dabana, Dikmesöğüt, Çiftlik, Yoncalık, Kürtler, Ahurcuk ve Halil köyleriydi. Bk. BOA, Td 2, s. 313-321.

49 BOA, Td 2, s. 313-315.

50 1485'te Halka-i Hass'ta keten üretiminin devam ettiğini toplanan öşürden anlamaktayız. Bununla birlikte, 1455'te 570 akçe keten öşrü alınan nahiyeden bu tarihte 242 akçe alınması üretimin % 42 kadar daraldığını ortaya koymaktadır. Aynı zamanda üretim bazı köylerde ise tamamen durmuştur. 1455'te Halka-i Hass'ta 10 köy keten üretirken, sayı 1485'te altı köye gerilemiştir. Ahurcuk köyü bu tarihte defterde yer almazken, Çiftlik köyü ise nüfussuz bir köy konumuna düşmüştür. Yoncalık ve Kürtler gibi köylerde ise keten üretimi tüümüyle durmuştur. Bk. BOA, Td 19, s. 126-129.

51 BOA, Td 19, s. 156-158.

52 BOA, Td 19, s. 168.

53 BOA, Td 79, s. 246-250.

vergi bu tarihte 352 akçeye kadar çıkmış ve böylece % 31,25'lik bir artış yaşanmıştır. Halka-i Hass'ta keten üretimi Ladıcak, Dabana, Dikmesöğüt ve Halil köylerinde yapılmaktaydı⁵⁴.

Karahisar-ı Behramşah'ın nefesine ait keten üretimi 1519'da da sürmekteydi⁵⁵. Bu durumu 10 akçelik keten vergisi girdisinden görmek mümkündür. Keten üretimine 1455'ten itibaren rastlayamadığımız Hüseyinabad'da 1519 senesinde Eskiyyapar köyünde⁵⁶ kendir ekildiği görülmektedir. Yalnız 10 akçelik bir verginin söz konusu olması üretimin çok da verimli olmadığına işaret etmektedir.

1574 senesinde kendir ve keten üretimi Zile kaza geneline yayılmıştı. Bu iki ürünün de üretiminin en yoğun olduğu yer Meşhedabad nahiyesiydi. Halka-i Hass'ta keten ve kendirden elde edilen vergi hasılı 817 akçeydi. Halka-i Hass tek başına en yüksek miktarda keten üreten nahiyeye olma özelliğini bu tarihte halen sürdürmekteydi. Zile kaza merkezi kırsalında keten ve kendir üretiminden alınan vergi toplamı 650; Yenimüslüman'da 595; Özikavağı'nda 487; Kuştaş'ta 478; Acacı'da 312; Kızılkünbed'de 239 ve Karahisar-ı Behramşah'ta 12 akçeydi. Bu rakamlara bakıldığında 1574'e gelindiğinde keten ya da kendir gibi ürünlerin ekilmediği yöredeki tek merkez Hüseyinabad kazasıydı.

2.3.5. Doğrudan Hayvan Yemi Olarak Üretilen Otlar (Çayır ve Giyah)

Zile'de gavers-erzen (mısır), fiğ vb. taneli bakliyatların insan gereksinimlerinden çok hayvanlar için yem olarak üretildiğini yukarıda bakliyatlar kısmında belirtmiştik. Bu bakliyat türleri dışında bir de bazı köylerde *çayır* ve *giyah* gibi otların vergilendirildiğine şahit olduk. Büyük olasılıkla, bu otlar da kurutulup kışın yöredeki hayvan sürülerinin beslenmesi için pazarlanıyor ve tarım yapan kesim bir defa daha hayvancılıkla uğraşan Yörükler ve konargöçerlere de hizmet etmiş oluyordu. 1485 tarihinde Kızılkünbed nahiyesinin Deveci köyünde bir hassa çayırının varlığı çayırın timar sahiplerinin gereksinimine de hizmet ettiğini ortaya koymaktadır⁵⁷. Çayırın özel bir adı da vardı: *Alacık Çayırı*. Bu tip ürünlerin üretilmesiyle ilgili kayıtların 1574 senesine tarihlenmesi yörede hayvan sayısının artması, otların daralmasının da önemli bir sonucu olabilir.

Çayır, Meşhedabad nefis⁵⁸, Kızılkünbed Tankuş köyü⁵⁹, Hüseyinabad nahiyesine bağlı Koçhisar, Domalan, Kayagolu, Muradsufi, Sultaneymirci ve Kızkaracalu köylerinde⁶⁰ bulunuyordu. Hüseyinabad'daki üretimin bir kısmının Yörük yerleşmelerinde olması bu ürünlerin ekimiyle hayvancılık faaliyetleri arasındaki ilişkiyi teyit eder niteliktedir. Çayırdan elde edilen vergiler bakıldığında Meşhedabad'ın 215, Kızılkünbed'in 200 ve Hüseyinabad'ın 321 akçe ödediği görülmektedir. Bu da toplam 736 akçeye tekabül etmektedir. Bu da üretimin % 43'ünün Hüseyinabad kazasında olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Hüseyinabad'da ise ot üretiminin 200 akçesi tek başına Sultaneymirci köyüne aitti⁶¹. Oldukça sınırlı bir üretimi söz konusu olan *giyah* ise Yenimüslüman'ın Hisarözü⁶² ve Hüseyinabad'ın Alifakih köylerinde

54 BOA, Td 79, s. 216-220.

55 BOA, Td 79, s. 258.

56 BOA, Td 79, s. 277.

57 BOA, Td 19, s. 221.

58 TKA, Td 12, s. 144b.

59 TKA, Td 12, s. 177a. Bu köye bağlı Akpınar ve Tatarhacı mezralarında toplam 74 nefer yaşamaktaydı. Bu 74 nefere karşın köyde yalnız 69 nefer vardı. Köyün hasılımmın bu mezraların hasılımmı da kapsaması mezralardaki nüfusun da hayvansal gereksinimleri için bu çayırı kullanmış olabileceğini akla getirmektedir.

60 TKA, Td 12, s. 195a-208b.

61 TKA, Td 12, s. 207b.

62 TKA, Td 12, s. 152b.

mevcuttu⁶³. Hisarözü'ndeki üretimden 9 ve Alifakih köyündeki üretimden 15 akçe vergi alınmaktaydı.

2.3.6. Bağcılık, Sebze ve Meyve Üretimi (Üzüm, Sebze ve Meyve)

1455'te Zile kaza merkezine bağlı Azarya köyü⁶⁴ dışında bağ, bostan ya da meyve öşrü ödeyen başka bir kırsal yerleşim yerine rastlayamadık. Azarya köyünün de büyük olasılıkla bugün Zile ilçe merkezi sınırları içerisinde kaldığını söylemek de yarar vardır. O halde, eldeki ilk tahrir sırasında meyve, sebze üretiminin daha ziyade kaza merkezi ve yakınlarıyla sınırlı olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, 1485'te bu girdilerin kaza geneline yayılması ve artması 1455 senesinde bağ ve bahçe faaliyetlerini sınırlayan bazı doğal engeller olabileceğini düşündürmektedir.

1485'te bağ faaliyetlerini kısmen tek kalemde yazılmış bulabilsek de bazı durumlarda bağ, bahçe, bostan, penbe (pamuk), ceviz ve piyaz (soğan) gibi ürünler bir arada yazıldığından biz bunların toplamından hareket edeceğiz. Zira, 1485'te yazım yapanlar bunları ayırmayı çok da gerekli görmemişlerdi. 1485'te Zile kazasının toplam 10 nahiyesinden dördünde sebze ve meyve tarımına rastlanmamıştır. Bunlar, Acacı, Halka-i Hass, Hüseyinabad, ve Karahisar-ı Behramşah nahiyeleriydi.

Kızılkünbed'in Deveci, Kazankaya, Ayvalı, Eymür, Bekleroğlanı/Eski köylerinde penbe (pamuk) ile bir arada zikredilen bir ceviz üretimi söz konusuydu⁶⁵. Özikavağı'nın nefis köyü, Alan ve Kayılar köylerinde bahçeler bulunmaktaydı⁶⁶.

1519'da Zile kaza merkezine bağlı 19 köyde bağ, bahçe ve bostan vergileri olan köy yazılıydı⁶⁷. Acacı nahiyesinde bu tarihte yalnız Uluköy'de meyve yetiştirildiğini görüyoruz⁶⁸. Halka-i Hass nahiyesi daha çok meyveciliğiyle öne çıkmaktaydı. 1519'da yörede beş köyde bir şekilde meyve üretimi yapılıyordu. Bu köyler: Dikmesögüt, Yelten, Halil, Ladıcık ve Yoncalık köyleriydi⁶⁹. Yelten'in⁷⁰ ödediği 150 akçelik meyve geliriyle Halka-i Hass'ın en büyük meyve üreticisi olduğu görülmektedir.

Kızılkünbed'in yedi köyünde sebze ve meyve üretimi vardı⁷¹. Bu üretimin önemli bir kısmı İlisu köyüne aitti. İlisu bağ ve bostan için 700 akçe vergi ödüyordu. Bu rakam yörede bağ ve bostan bakımından en büyük köyün İlisu olduğunu göstermektedir⁷². Özikavağı'nın Selamet köyü bostan ve meyve, Alan ve Kayılar köyü bahçe, Hicib köyü bahçe ve bostan, Kadışehri köyü ise meyve üretimi yapan köyler arasındaydı⁷³.

12 numaralı tahrir defterindeki verilerden anladığımız kadarıyla, 1574 senesine gelindiğinde üzümün ve cevizin kilesi altı akçeydi. Üzüm, zaman zaman kendisiyle aynı tahrir kıymetinde olan mercimek ve nohut gibi baklagillerle beraber vergilendirilebilmişti. 1574'te

63 TKA, Td 12, s. 197b.

64 BOA, Td 2, s. 330.

65 BOA, Td 19, s. 221-237.

66 BOA, Td 19, s. 156-158.

67 Bu köyler Palani, Güvercinlik, Gederik, Yalnızagaç, Kızılca, Korucuk, Kırlar, Donuzlu, Azarya, Ohtamara, Yenice, Bağdadhırası, Derebaşı, Kafirviranı, Kurupınar, Kurşunlu, Aksaray, İde ve Kireçli köyleriydi. Bk. BOA, Td 79, s. 198-210.

68 BOA, Td 79, s. 240.

69 BOA, Td 79, s. 215-220.

70 BOA, Td 79, s. 215.

71 Bu köyler Deveci, Dona, Kazankaya, Ayvalı, Eymir, İlisu ve Bekleroğlanı köyleriydi. Bk. BOA, Td 79, s. 267-274.

72 BOA, Td 79, s. 273.

73 BOA, Td 79, s. 246-250.

Zile'ye bağlı 21 adet köyde ya bağ ya da meyve resmi alınmaktaydı⁷⁴. Bu da kaza merkezine yakın yerlerde bağcılık ve meyve üretiminin oldukça arttığını ortaya çıkarmaktadır. 580 akçelik meyve vergisiyle Kırlar köyü Zile kazasına doğrudan bağlı kırsal kesimde en büyük meyve üreticisiydi⁷⁵. Acacı'nın Acıpınar ve Uluköy köylerinde meyvecilik ve bostancılık faaliyetleri ayrı ayrı vergilendirilmişti⁷⁶. Acacı'da Öyük ve Kuruçay köylerinde de bostanlar vardı⁷⁷. Halka-i Hass'ın Beydili, Dikmesöğüt ve Yoncalık köyleri meyve; Ladıcık ve Üçağaç köyleri bostan üretimiyle öne çıkmaktaydı⁷⁸.

Yörenin hububat deposu olan ve 1574'te artık müstakil bir kazaya dönüşen Hüseyinabad'da bu tarihte Sincan köyünde 5 kile/128,29 kg. kadar üzüm yetişmekteydi⁷⁹. Muradsufi köyünde nohut ve mercimekle beraber üzüm de yetiştiriliyordu⁸⁰. Sergis, Geçüd ve Akpınar köyleri ise meyve üretimi ile zikredilen köyledir⁸¹. Bu köylerin Yörük köyleri olması Yörüklerin de meyvecilik faaliyetleriyle uğraştıklarını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Hüseyinabad'da 19 yerleşim biriminde ise bostancılık faaliyetleri vardı. Bostancılığın Hüseyinabad'daki en önemli durağı Sultaneymirci köyüydü⁸².

1574'te Karahisar-ı Behramşah'ta meyve üretimi nefis köyünde yapılıyordu. Yine nahiyenin merkezinde, Oluğuzun köyünde ve Tekirmeşhedi mezrasında bostancılık yaygındı⁸³. Kızilkünbed'in İllisu köyünde üzüm yetiştiriciliği ve bağcılık, Tankuş, Eskiköy ve Doymuş mezrasında meyvecilik, Alan köyünde bostan ve meyvecilik; Kazankaya, Devceci, Tatlar, Bekleroğlu, Dona, Eymür ve Kayadibi köylerinde bostancılık yaygındı⁸⁴. Bu açıdan, Kızilkünbed'in Zile kazası kırsalında bostancılık açısından en geniş ve en sulanabilir bölgeyi temsil ettiğini söylemekte yarar vardır. Özikavağı'nın 4 köyünde meyve; 5 köyünde ise bostan üretimi yapılmaktaydı⁸⁵. Zile'de meyvecilik ve bostancılığın en mühim merkezi Yenimüslüman'da 1574'e geldiğinde nefis (merkez) köy 3400 akçe ve Hasan köy 819 akçe bağ, bostan ve meyve vergisi ödüyordu⁸⁶. Kızılcaın, Bilkayı, Ernebadı ve Öyük köylerinde bağcılık ve bostancılık öne çıkmaktaydı⁸⁷.

Bozok Sancağı'nda meyve ve sebzenin elde edilen vergiler meyve öşrü başlığında tahrr defterine kaydedilmiştir. Bu bakımdan bu ürünlerin ne miktarda üretildiğini tek tek tespit etmek zor olmaktadır. Bununla birlikte sancak sınırları dahilinde eskiden bu yana elma, kayısı, dut, badem, armut, ceviz, kavun, karpuz üretildiği tahmin edilmektedir. Yörede ip, halat yapımında kullanılan ve çedene denilen meyvesinden yararlanılan keten ve kendir de yetiştirilmiştir. Bozok Sancağı'nda sebze ve meyve üretimi en çok Alikı, en az Süleymanlı;

74 Bu köyler Güvercinlik, Donuzlu, Kızılca, Hacılar, Kireçli, Palani, Bağdadhısarı, İde, Kırlar, Azarya, Kurşunlu, Bağlıca, Korucuk, Yenice, Kurupınar, Aksaray, Derebaşı, Yalnızçağ, Kafırviranı, Ohtamara, Belciş köyleriydi. Bk. TKA, Td 12, s. 131b-142a.

75 TKA, Td 12, s. 134b.

76 TKA, Td 12, s. TKA, Td 12, s. 167b-168a.

77 TKA, Td 12, s. 166a-169b.

78 TKA, Td 12, s. 162b-165b.

79 TKA, Td 12, s. 205a.

80 TKA, Td 12, s. 202b.

81 TKA, Td 12, s. 195a-196a.

82 TKA, Td 12, s. 207b. Sultaneymirci köyünden başka Sapmaz, Kızıllar, Alifakih, Alacalar, Hacıhasankavağı, Yağlı, Yatankavağı, Gerdekkaya, Küçükırka, Domalan, Yeniaparı, Koçhisar, Büyükırka, Muradsufi, Sincan köyleri ile Kavaközü, Hacılıkışlağı ve Çalman mezralarında bostancılık yapılmaktaydı. Bk. TKA, Td 12, s. 192a-209b.

83 TKA, Td 12, s. 182a-189a.

84 TKA, Td 12, s. 176a-181b.

85 TKA, Td 12, s. 157a-160a. Hicib, Arablar, Kayalar ve Kadışehri'nde meyve üretimi yapılmaktaydı. Özikavağı nefis, Karıkışla, Hisarözü, Selamet ve Arablar köylerinde bostancılık vardı.

86 TKA, Td 12, s. 153a.

87 TKA, Td 12, s. 152b-155b.

keten üretimi en çok Süleymanlı, en az Çubuk; bostan üretimi en çok Aliki, en az Çubuk nahiyelerinde olmuştur⁸⁸.

2.4. Malikâne ve Divânî Sistem: Malikâne ve Divânî Gelirleri Toplayanlar

Osmanlılar zamanında şimdiki Yozgat'ı kapsayan toprakların bağlı bulunduğu Rum eyaletinde *iki başlı vergi sistemi* denebilecek *mâlikâne* ve *divânî* sistem uygulanmaktaydı. Osmanlılar, Rum eyaletinde bulunan toprakları ele geçirdiklerinde orada kökleri Selçuklulara, hatta daha öncesinde Danişmendilere kadar gerileyen, 13 ve 14. yüzyıldaki küçük emirlik ve beyliklere de dayanan yerel ileri gelen bir sınıfla karşılaşmışlardır. 1398 ve sonrasında bölgenin ele geçirilmesini takiben, Osmanlı idarecileri, bu seçkin zümrenin ayrıcalıklarının ve gücünü kabul ederek Zile ve Yozgat'ın da içerisinde yer aldığı Osmanlıların Rum eyaleti adını vereceği ve Selçuklulardan itibaren Danişmendiye denilen bölgede farklı bir toprak yönetimi ve vergilendirme sistemine kapı aralamış oldular⁸⁹. Bu sistemin adı malikâne ve divani sistemdi⁹⁰.

Sistem, genel olarak, bir vergi ünitesinin (köy ya da mezra) gelirlerinin divani sahibi adı verilen ve padişahın memuru ya da sipahisi olan kişiler ile malikâne sahibi olarak nitelenen mülk sahibi ve/veya onların kurdukları ya da tahsis ettikleri vakıflar arasında bölüşülmesine dayanmaktaydı. Kanuni dönemi Rum eyaleti kanunnamelerinde malikâne ve divani sahiplerinin toprak üzerindeki tasarruf biçimi açıkça belirtilmiştir. Kanunnamenin belirttiğine göre, Rum vilayetinde bulunan köyler ve mezraların bazıları *iki baştan timar* sayılmaktadır. Bu gibi yerleşim ünitelerinde reyanın ürettiği mahsulün 1/5'i alınır. Bazısının malikâneecisi vardır. Bu gibi yerlerde, divani gelirleri timar sahibi ve malikâne adı verilen gelirleri mülk ya da vakıf sahibi alır. Mülk sahibi *sahib-i arz* sayılmaktadır, yerden ne hâsil olursa öşürün alır. Sair rüsuma, kovan hakkına ve yer tapusuna karışma hakkı yoktur. Değirmen resminin yarısı da malikâne sahibine ödenmektedir⁹¹. Malikâne sahipleri yalnız behre adı verilen ve öşür anlamına gelen buğday ve arpa öşürlerini (1/5 oranında) ve değirmen vergisinin yarısını alan taraftı. İki baştan taşır de (iki baştan öşürleme) denen şey tam olarak buydu: Köylü tarafından arpa-buğday öşürleri 1/5 oranında iki kez ödenmiş oluyordu.

Malikâne sahibi toprağın sahibi olmamakla birlikte, kendisine ayrılan geliri satabilir, ipotek edebilir ve yasal mirasçıları arasında bölüştürebilirdi. Öte yandan, zaman içerisinde çok sayıda malikâne sahibi mülklerini ya da malikâne sahibi olmakla elde ettikleri kazançları vakfa dönüştürebilmiştir. Bu yönleriyle malikâne sahipleri kendilerine topraktan gelen bazı

88 Lütfi Arslan, a.g.t., s. 54.

89 Ali Açıklık, *Changes in Settlement Patterns, Population and Society in North Central Anatolia: A Case Study of the District (Kaza) of Tokat (1574-1643)*, University of Manchester Basılmamış Doktora Tezi, Manchester 1999, s. 127.

90 Şu ana kadar, malikâne-divânî sistem hakkında bazı çalışmalar yapılmıştır. Önemli olan bazıları için, bk. Ömer Lütfi Barkan, "Türk-İslam Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller: Mâlikâne-Divânî Sistemi", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, cilt: 2, İstanbul 1939, s. 119-184 (Aynı yayının yeniden basımı için ayrıca bk. Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler*, I, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980, s. 151-208).; Halil İnalıcık, "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, editors: Halil İnalıcık and Donald Quataert, Cambridge 1994, s. 126-130. Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985, s. 82- 91; Margaret L. Venzke, "Aleppo's Mâlikâne-Divânî System", *Journal of American Oriental Society*, 106, 451-469; Vera P. Moutafchieva, *Agrarian Relations in the Ottoman Empire in the 15th and 16th Centuries*, New York 1988, s. 63; Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1999, s. 125,180 vd.; Oktay Özel, *Changes in Settlement Patterns, Population and Society in Rural Anatolia: A Case Study of Amasya (1576-1642)*, Basılmamış Doktora Tezi, Manchester Üniversitesi, Manchester 1993, s. 93-108.

91 Akgündüz, a.g.e., cilt: 6, s. 213.

vergileri toplama hakkı verilmiş kişiler olarak görünmektedirler⁹². Ömer Lütfi Barkan ve Irene Beldiceanu-Steinherr'in yaptıkları ilk çalışmalar bu sistemin Selçuklular başta olmak üzere, Karamanoğulları, Akkoyunlular ve Memlükler gibi Türk-İslam devletlerinde bulunduğunu ortaya koymuştur. Osmanlılar, Rum eyaletini ele geçirdiğinde, burada hazır bulunduğu bu sistemi büyük olasılıkla yukarıda bahsedilen olumsuz koşulların da etkisiyle yerinde bırakmak zorunda kaldı. Böylece buradaki ileri gelen kesimin geçmişte sahip oldukları haklarını sürdürmesine imkân tanımış oldu. Bununla birlikte, sistemi kendisine uygun bir biçime sokmayı da ihmal etmedi. Şöyle ki, mevcut bir sisteme yönetim payı diyebileceğimiz divani ya da ikinci bir öşürü ekledi. Bir de buna ek olarak malikâne sahiplerinin kazancına karşılık devleti için cebelü adında tam teçhizatlı ve savaş anlarında orduya katılacak asker besleme yükümlülüğü de getirdi. Aynı zamanda, normal bir timarlıdan yani divani geliri toplayan kişilerden farklı olarak malikâne sahipleri savaş zamanı cebelü göndermediklerinde mülklerini kaybetmiyor; ödeyecekleri tazminatla haklarını sürdürüyorlardı⁹³. Bu açılardan malikâne-divani sistem daha önceki İslam devletlerinde de görülen malikâne sistemle Osmanlı timar sisteminin bir sentezi olarak karşımıza çıkmaktadır⁹⁴.

Malikâne sahipleri olan seçkin aileler Selçuklular ve beylikler zamanında belirli bölgelere ait malikâne tasarruflarını hazineden satın alma ya da sultanın hibe etmesi yollarıyla almış olmalıdır. Bunların varlıklı kimseler olduğu açıktır. Büyük olasılıkla, bu malikâne sahipleri yörenin ilk fethinden itibaren önemli rol oynamış Türk savaşçıların ya da bölgede belli bir güce ve çoğunluğa sahip aşiret ya da cemaat reislerinin torunu olmalıydılar⁹⁵. Bir diğer sık sisteme daha sonra dahil olan İlhanlı, Eretna ve Kadı Burhaneddin döneminin önde gelen devlet adamları ve onların akrabalarını işaret etmektedir. Son olarak sistemin içerisinde şeyh vb. unvanları olan belirli zaviye vb. vakıf kuruluşları kuran kimseler de sistemin bir parçası gibi gözükmektedir⁹⁶.

Günümüze kadar yapılan birçok çalışmaya rağmen halen sistemle ilgili cevap bekleyen bazı sorular bulunmaktadır. Örneğin, *malikane sahipleri kimlerdi, kökleri nereye dayanıyordu* ve Osmanlı Devleti bu kişilere *neden behre kadar bir gelir ile değirmen vergisinin yarısını ödemekteydi* soruları bunlardan bazılarıdır. Yukarıda örneklerini verdiğimiz çalışmalar, malikâne sayıları ve gelirleri hakkında ayrıntılı bilgiler verirken, bu kişilerin bu hakları nasıl ve hangi gerekçeyle aldığı soruları hakkında doyurucu bilgi vermekten uzaktırlar. Bunun önemli nedenleri arasında yörenin Osmanlı öncesi tarihi hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmaması bulunmaktadır. Buna ek olarak, yörenin ilgili tarihini aydınlatacak şeriye sicillerinin eksikliği, yörede güçlü ve soylu bir kesimi temsil eden bu ailelerle ilgili arşivlerin bulunmaması da söz konusu sorulara cevap verilmesini zora sokmaktadır. Bununla birlikte, tahrir defterlerindeki oldukça sınırlı veriler bu kişilerden bazıları hakkında tanımlama yapmamıza yardımcı olmaktadır. Son olarak, kaynak yetersizliğine ek olarak sistemi aydınlatmada araştırmacıları zora sokan başlıca nedenlerden birinin yörenin ard arda yaşadığı bazı sıkıntılar olduğunu vurgulamakta da yarar vardır. Zira, sırasıyla Danişmendliler, Selçuklular ve İlhanlılar egemenliğini yaşayan bölge İlhanlılar döneminin son evrelerinde Eretna ve ardından Kadı Burhaneddin devletlerine ev sahipliği yapmış; Kadı Burhaneddin devrinde bölgede tam otorite kurulamamış; çok sayıda yerel bey türemiş; açıkçası kaotik bir süreç yaşanmıştır. Zaten, Osmanlı'nın bölgeye gelişi bu

92 Ali Açık, *a.g.t.*, s. 128.

93 Halil İnalçık, *a.g.e.*, Cambridge 1994, s. 128.

94 Oktay Özel, *a.g.t.*, s. 60.

95 Ali Açık, *a.g.t.*, s. 130.

96 Ahmet Şimşirgil, *Osmanlı Taşra Teşkilatı'nda Tokat*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1990, s. 122.

kaotik süreçten kurtulmak isteyen bazı yerel beylerin Osmanlıları davetiyle olmuştur. Osmanlı'nın yöreye geliş tarihi olan 1398'den hemen dört sene sonra Yıldırım Bayezid'in Timur karşısında kaybetmesi ve Osmanlı Devleti'nin bir fetret devresi yaşaması yörede Osmanlı hâkimiyetinin tam olarak tesis edilmesini birdenbire mümkün kılmamıştır. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin ikinci kurucusu sayılan Çelebi Mehmed'in Fetret Devri'nde iktidarı ele geçirmek için çıkış noktasının Amasya ve çevresi yani Rum eyaleti olduğunu unutmamakta da yarar vardır. Haliyle, bu malikâne sahiplerinin büyük çoğunluğunun Fetret devrinde Çelebi Sultan Mehmed'e rakipleriyle savaşlarında ve mücadelelerinde sırt vermiş beyler ve onların soyundan gelen kişiler olması da büyük bir olasılık gibi gözükmektedir. Zira, sistemin bu yönleriyle uygulandığı başka bir yer olmaması da buna önemli bir kanıttır. Burada araştırmacıların atladıkları önemli noktalardan biri de ilk dönem Osmanlı sancılarının en çok çeken yerlerden birinin Rum eyaleti olduğu gerçeğidir. Aşağıda bazıları hakkında bilgi verilecek malikâne sahiplerinin bu meyanda düşünülmesi gereklidir. İleride daha genel ve uzun yıllara yayılan bir çalışma ile bu soruların daha net cevap bulacağı açıktır.

Mülk sahipleri içerisinde kökleri muhtemelen daha eski zamanlara kadar giden ve belki bu dönemde zayıflayan bir grup da söz konusudur. Örnek vermek gerekirse, Acacı nahiyesine adını veren ve şu an köklerini tam olarak bilemediğimiz Aca Bey diye biri vardı ve bu kişi büyük ihtimalle elimizdeki ilk tahrir döneminde hayatta değildi. Ancak 1455'te Acacı nahiyesine bağlı Acıpınar köyünün malikanesi Acacı evladı üzerinde gözüküyordu⁹⁷. Bazı malikâne sahipleri ise kadındı. Karahisar-ı Behramşah'ın Hacızade mezrasında baba adı belirtilmeksizin *Selçuk Paşa Hatun* adı not edilmiştir. 1485'te Halka-i Hass'ın muhtelif köylerinde *Seydi Ahmed kızı Sitti Hatun*, Acacı'ya bağlı Uluköy'de *Mezid oğlu Çırak kızı Dade* isimleri öne çıkmaktadır. Hiç şüphesiz malikâne mülklerin önemli bir kısmı da vakıflara ayrılmaktadır.

Fatih döneminden hemen sonra hazırlanan 1482'deki icmalde Yenimüslüman'da Emir Veled kızı mülkü olan çok sayıda köy ve mezra, Acacı'da Abdülhadi evladının 1/2 mülkü olan hisse ile Müşalim oğlu Ali Bey'in mülkü bir yerleşim sahipleriyle zikredilirken diğerlerinde mülk sahiplerinin ismen belirtilmemesi Fatih döneminde malikâne mülk sahiplerinin birkaçı dışında bu gelirlerine el konulmuş olabileceğini düşündürmektedir. Öte yandan 1482 ile 1530 yılları verileri karşılaştırıldığında, dikkat çeken bir durum ise Kızılkünbed dışarıda tutulduğunda, Zile malikâne gelirlerinin aradan geçen yaklaşık yarım asır içerisinde % 236'lık bir artışa sahne olmasıdır. Bu artış, 1482'de Zile'nin ekonomik açıdan pek de iyi durumda olmadığı ve belli sıkıntılar yaşadığını ortaya koyuyor. Açıkça ifade etmek gerekirse, Akkoyunlu saldırıları Tokat'ı fiziki anlamda sarstığı gibi çevresindeki yerleşimleri de ekonomik açıdan sarsmış gözükmektedir. Zira, Zile ve Meşhedabad'da malikâne ile ilgili toplam 12 yerleşimin adının geçmesi ve diğer yerlerde de sınırlı sayıda yerleşim adının geçmesi bu düşüncemize dayanak oluşturur niteliktedir.

Acacı'da 1455'te dokuz köyden yedisi malikâne mülk olup vakf edilmiş tek köy dahi yoktu. Önüköy/İküköy mezrasında *leşker elinde* notu olması burasının timara verildiğini ortaya koyması bakımından önemlidir. 1485 senesinde ise malikanesi vakfa giden köy sayısı iki olmuştur. 1519 senesinde üç köy, 1574 senesinde dört köy mülk gelirlerini vakıflarla paylaşmak durumunda kalmıştı. Bir köyün geliri ise 1519'dan sonra vakf ve malikâne timar arasında paylaşılmıştı. Acacı'da Acıpınar köyünün malikâne gelirinin Acacı evladı elinde olması 1455 senesi itibarıyla nahiyeye adını veren aile bireylerinin hayatta olduğuna delalet etmektedir. Acacı'da 1455'te malikâne ve divani gelirleri birbirinden ayrı 7, malikâne ve

divanisi iki baştan aynı vakfa ya da kişiye giden köy sayısı iki iken 1485'ten itibaren malikane divani gelirlerin bütün köylerde ayrı kalemlere gittiği görülmektedir. Buna ek olarak, 1455'te malikane ve divanisi aynı kaleme giden köyler de sahip adına rastlanmamış; sadece köylerin malikane ve divani olduğunun notu düşülmüştür. 1455'te Acacı'da mülk sahipleri içerisinde Acacı evladından başka Muzaffer, Pir Ahmed, Bayezid ve İskender'in müşterek malikanesi, Mehmed Çelebi oğlu Abdi Çelebi, Melik Ahmed oğlu Mansur Bey, İlyas Bey oğlu Mustafa Bey ile Abdülhadi Beylerin müşterek mülkeri öne çıkmaktadır. Acacı'daki malikanelerin çok ortaklı olmasına bakarak, buraların bu tarihte eşküllü timar olma ihtimali de öne sürülebilir.

Halka-i Hass nahiyesinde 1455'te altı köy malikane mük statüsündeyken, yalnız bir köy tümüyle malikane vakıftı. 1455'te Pir Hüseyin Çelebi oğlu Ahmed Çelebi, Yalduzi Mahmud Çelebi, Mezid Bey evladı, Atabey Bayezid oğlu Bedreddin Çelebi gibi isimlerin mülkleri öne çıkmaktadır. 1485'te Halka-i Hass'ta ebna vakfı olan köylerin sayısındaki artış mülk sahiplerinden bazılarının mülklerini ebna vakfına dönüştürdüğünü göstermektedir.

Halka-i Hass nahiyesi malikane vakf gelirlerine bir bütün olarak göz attığımızda, önemli oranda Sivas'taki Ahmed Çelebi zaviyesine pay ayrıldığını görmek mümkündür. Aynı şekilde Sivas'ta Abdülvehab Gazi Zaviyesi'nin gelirleri içerisinde de Halka-i Hass nahiyesinin bir köyle de olsa katkısı bulunmaktadır. Nahiyenin Medine Vakfı'na katkısı ise bir köyle sınırlıdır Halka-i Hass'tan sınırlı bir katkının olduğu görülmektedir.

Zile kırsalının coğrafya ve nüfus yönünden en büyük görünümü nahiyesi Hüseyinabad'da da, incelediğimiz dönem boyunca, yerleşim yerlerinin malikane gelirlerinin vakıfların lehine bir gelişim süreci izlediği açıktır. 1519'dan itibaren Zile'ye bağlı nahiyeler içerisinde yalnız Hüseyinabad'a özgü bir biçimde malikane ve divanisi bütünüyle muaf bir biçimde gösterilen ve muhtemelen bu gelirlerin bir şekilde, içinde yer alan zaviye vakfına aktarıldığı Sultaneymirci köyünü zikretmek gerekmektedir. Zira, bu köy sakinlerinin Veysel Karani soyuna dayandıklarını öne sürüp kendilerine muafiyet sağlamaları onları çift, bennak ve caba türünden raiyet vergilerinden muaf hale getiriyordu.

Karahisar-ı Behramşah'ın 1455'te nefis geliri malikane mülktü ve Karahisar-ı Behramşah ve Zile zaimi olan Müşalim oğlu Ali Bey'e gidiyordu. Nefsin 1485'te malikanesi belirtilmemişken 1519 ve 1574'te iki baştan timar olduğu vurgulanmıştı. Büyük ölçüde 1519 ve 1574 seneleri itibarıyla nefsin malikane gelirlerinin Karahisar-ı Behramşah Kalesi merdlerine ayrıldığı icmal defterlerdeki kale personelinin gelirlerinden kolaylıkla anlaşılmaktadır. Karahisar-ı Behramşah nahiyesinde incelediğimiz dönem boyunca 1455'ten 1574'e kadar malikane mülk olarak tanımlanan köy sayısı altı iken; malikane vakıf sayısı 1455'te yalnız birken daha sonraki tarihlerde bu sayı üçe çıkmıştır. Burada hiç şüphesiz Karahisar-ı Behramşah'ın en fazla mezra yerleşiminin yaygın olduğu bir nahiyeye olduğu dikkate alınmalıdır. 1455 tahririnde yöredeki güçlü malikane sahipleri arasında Müşalim oğlu Ali Bey birinci sırada yer almaktaydı. Büyük olasılıkla kendisi de bu nahiyede oturan ve 1519'a kadar ailesi efradıyla yörede önemli bir gücü temsil eden Müşalim oğulları 1455, 1485 ve 1519'da toplam beş köyün malikanesinden pay almaktaydı. Müşalim oğulları kadar etkili olmasa da Karahisar-ı Behramşah'ta etkili bir diğer malikane sahibi de Beyler Çelebi oğlu İlyas Fakih'ti. O da yörede iki köyün malikanesini 1455 ve 1485'te mülk olarak elinde tutuyordu.

Karahisar-ı Behramşah'ta Alishir/Alişar zaviyesi 1455 senesinde Oluğuzun ve Muhtesib köylerinin malikanesinden pay alıyordu. Muhtesib köyündeki malikane hisseyi Zile zaimi Müşalim oğlu Ali Bey vakfetmişti. 1485'ten itibaren yöredeki büyük köylerden Tezekçi'nin malikane geliri Ali Bey tarafından olmak üzere Ağcakoca zaviyesine vakfedilmişti. Kesrihisari

köyünün malikane geliri ise 1519'dan itibaren Karabıyık zaviyesinin vakıf akarları içerisinde yer almıştı. Şeyh Aydın Zaviyesi altı mezranın malikane ve divanisini tasarruf etmekteydi. İncüalan mezrasındaysa Şeyh Veli Zaviyesi vardı ve yalnız 1574'te karşımıza çıkan bu zaviye söz konusu mezranın malikane ve divanisini tasarruf ediyordu. Kızılcaköy ve Çanlı mezralarının malikane ve divani hasılları ise Karahisar-ı Behramşah'ın merkezinde bulunan Enbiya Ali Zaviyesine gitmekteydi.

Kızılkünbed'de malikane vakıfların çoğu ebna vakfıydı. Bir şekilde 1455 tarihinde ebna vakıflarına akar sağlayan köy sayısı bu tarihte altıydı. Ebna vakıfları içerisinde Hacı Mahmud evladı önemli bir yekünü oluşturuyordu. Hacı Mahmud evladı 1455'te üç; 1485 ve 1574 tarihlerinde dört köyün malikanesini elinde bulunduruyordu. Ebna vakıfları dışında Kızılkünbed'de malikanesi zaviyelere bırakılan köyler de bulunmaktaydı. Zile'de bulunan Edhem Çelebi Zaviyesi'ne 1455'ten 1574'e kadar iki köyün malikanesinden ödeme yapılmaktaydı. Bu köyler: Ayvalı ve Deveci köyleriydi. Edhem Çelebi zaviyesi Ayvalı'nun 1/2; Deveci köyünün ise 1/4 malikane hissesini tasarrufunda bulunduruyordu. Büyük olasılıkla İlisu köyünde olması muhtemel Şeyh Bahşayış Zaviyesi'ne ise Alan ve İlisu köylerinin malikane hisselerinden pay ayrılmıştı. Sivas'ta bulunan Ali Baba Zaviyesi'ne ise 1519'da Eymür'e bağlı Doymuş mezrası ve 1574'te ise bu mezraya ek olarak daha önceki defterlerde Taci Bey'in varislerinin mülkü olarak gözüken Eymür köyünün malikane gelirleri bırakılmıştı.

Özikavağı nefsi 1455 ve 1485'te malikane mülk olarak Mezd Bey ve İlyas Bey oğlu Seydi Ahmed'in müşterek tasarrufundayken, 1519'da 2/3 hissesi malikane timara dönüştürülmüştür. Öte yandan 1574 senesine yakın bir tarihte bir kısım hissesi oran belirtilmeksizin Medine Vakfı'na ayrılmıştır. 1455 ve 1485'te malikane mülk köyler çoğunlukta zaman içerisinde mülk sahipleri gelirlerini vakıflarla paylaşmak durumunda kalmıştır. 1519 ve 1574 senelerinde Karacaviran köyünün malikanesinin tamamı; Karıkışla köyünün malikane hissesinin 1/2'si Ser-rikabi Hüseyin Ağa tarafından satın alınmış; Amasya'da kurduğu cami ve medreseye vakfedilmiştir. Hicib köyünün malikane geliri 1455'te Tokat'ta Süleymanşah Zaviyesi'ne ayrılmışken; bu tarihten sonra köyün malikanesi ile ilgili herhangi bir veri girilmemiştir. Literatürde rastlayamadığımız Süleymanşah Zaviyesi büyük olasılıkla 1485 öncesi Akkoyunlu saldırısından sonra kullanılamaz hale gelmiştir. Kilise köyün malikane geliri ise incelediğimiz dönem boyunca Sivas'taki Abdülvehab Gazi Zaviyesi'ne gitmiştir. Ayrıca İlyasoğlanı mezrasının 1455'teki malikane geliri de Abdülvehab Gazi Zaviyesi'ne aitti. Ne var ki bu tarihten sonra söz konusu mezraya bir daha rastlanmamıştır.

Zile malikaneleri ile ilgili incelediğimiz dönem boyunca, defterlerin formundan ve malikane gelirlerinin gittiği kuruluş ya da kişilerin bazı değişken özellikleri açısından istatistiki ve genel veriler çıkarmak oldukça güçtür. Bu nedenle yukarıda nahiye nahiye malikane sahiplerini irdelemeye çalıştık. Ayrıca çalışmanın sonuna malikane sahiplerini de ekledik. Ne var ki, sistemin uygulandığı Rum eyaletinin dar bir bölgesi olan Zile'den malikane sistemle ilgili bazı çıkarımlarda bulunmak mümkündür: İlk olarak, 1455 senesinde yerleşim birimlerinin malikane hisseleri büyük ölçüde mülk statüsündedir. İkinci olarak, II. Mehmed'den (Fatih) sonra yapılan, II. Bayezid dönemine ait 1485 tarihli tahrir yörede malikane gelirlerin büyük çoğunluğunun vakfa dönüştüğünü ortaya koymaktadır. Üçüncü olarak, 1485'ten sonra malikane mülk statüsünün sürdüğü bazı yerlerde devlet devamlı tetikte; ilk fırsatta buraları malikane timar şeklinde devletin askeri ihtiyacına ayırma gayretinde olmuştur. Örneğin, 1530 tarihli Kanunname, *ve şol malikane ki, ashabı*

münkariz olmuştur, timara sebt olundu hükmüyle sahipleri ortadan kalkan malikanelerin timara yazıldığını belirtiyordu⁹⁸. Ne var ki tespit edebildiğimiz malikane timar sahiplerinin 1485'ten 1574'e kadar adını koruması, malikane gelirlerin satılmadığı ve vakfedilmediği sürece nesilden nesile geçerliliğini koruyan irsi bir gelir toplama biçimi olduğuna delalet etmektedir.

Malikane sahibinin toprak üzerinde çıplak mülkiyet sahibi olmadığı ve kendisine ait olan bir vergiyi topladığı da çok nettir. Ancak genel tablolarla ve yukarıda verdiğimiz tablolarla da görüleceği gibi malikane sahipleri söz konusu geliri başkalarına satabilmiş veya vakfedebilmiştir. Vakf edenlerin bir kısmı ebna vakıfları kurarken, bir kısmı Medine'ye, bir kısmı sosyal kurumlara malikane gelirlerini terk edebilmiştir. Bu vakıflar aracılığıyla merkezi otoriteye karşı bir dönem atalarının mülkü olan topraklardaki bu sistemi korumuşlar; ayrıca vakıfların tevliyeti aracılığıyla da yeni gelen nesillere de bir miktar kazanç temin etmişlerdir. Bazen sadrazam veya şehzade annesi gibi üst düzey ve sözü geçer bir kesim kurdukları sosyal tesisler için malikane geliri satın alıp bunları vakıflarına akar da yapabilmiştir.

Malikane sistem, giriş kısmında da belirttiğimiz gibi, kimi araştırmacılar tarafından devlete eşkünü adıyla sefere giden asker sağlayan bir hüviyet kazandırmış gibi açıklanmaktadır. Ne var ki bu genelleme oldukça sakıncalıdır. Zira, Zile ölçeğinde, eşkün veren malikane sayısı bir nahiyede bir ya da ikiye geçmemektedir. Haliyle, sistemi asker kaynağı gibi lanse etmek bu açıdan oldukça iddialıdır. Öte taraftan, malikane sistem içerisinde bazı hisseler malikane timara verilmiştir. Bunların sayısı oldukça sınırlıdır. Bu istisna örnekler, büyük ölçüde sistem içerisinde bazı boş hisselerin kalması ve devletin fırsatını bulduğu ilk anda bunu timara dönüştürmesinin sonucunda ortaya çıkmıştır. Netice itibarıyla, malikane-divanı sistem Rum eyaleti Zile kazasındaki uygulamalarıyla devletin yerel güçlerin toprak üzerindeki hakkını tanınması, bazı vali, zaim gibi ileri gelenlerin ve bölgede yer alan ulema ve kanaat önderlerinin bir takım giderleri için tahsis ettiği bir ödeme kanalı gibiydi. Sistem, gerek Zile, gerekse Rum eyaletinin Amasya, Tokat ve Sivas gibi sancaklarında yer alan birçok sosyal kurumun da ayakta kalmasını sağlayacak bir yapı arz etmekteydi. Böylece, devletin merkezi katkısı olmadan yerinden toplanan gelirlerle bir şekilde sosyal ihtiyaçların giderilmesi de sağlanmıştı.

Zile'de bu sistem, çalışmamızın sona erdiği 1574 senesine kadar devam etmiştir. Ancak 1574 tarihli defterdeki bazı açıklamalar ve ileri tarihli sonradan tutulan notlar, bu notların bir kısmı IV. Murad'ın İran Seferi sırasında yazılmıştır, devletin malikane gelirinden vazgeçmek istemediğini ve bir şekilde en ufak boşlukta bu hisseleri ele geçirmek istediğini de göstermektedir. Zira, Safiye Sultan'dan itibaren Zile'nin Valide Sultan Hasları arasına girmesi de bunu tetikleyen bir durumdur. Bundan sonra, yörede malikane ve divanı gelirler bir şekilde has yapılmaya çabasında olunacaktır.

2.5. Yozgat'ta Toprak ve Köylü

Osmanlı Devleti'nde arazi tasarruf ve mülkiyet biçimine göre mülk, vakıf ve miri olmak üzere üç kategoride toplanmaktaydı⁹⁹. Miri arazi rejiminin hakim olduğu yörelerde, toprakların mülkiyeti devlete ait olmakla birlikte, tasarruf hakkı tapu bedeli ya da tapu resmi denilen peşin bir kira bedeli alındıktan sonra, daimi ve irsi bir çeşit kira sözleşmesiyle köylüye (reaya) bırakılmıştı. Köylü, işlediği topraktan elde ettiği ürünün devlete ya da

98 Ahmet Akgündüz, *a.g.e.*, cilt: 6, s. 204.

99 Midhat Sertoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Toprak Dirliklerinin Çeşitli Şekilleri", *VI. Türk Tarih Kongresi* (20-26 Ekim 1961), Ankara 1967, s. 282.

devletin tayin ettiği sipahiye, öşür denilen ve farklı bölgelere göre 1/10 ila 1/2'si kadar bir vergiyi ödemekle mükellef tutulmaktaydı¹⁰⁰. Yozgat'ın da içinde bulunduğu Rum eyaletinde öşür 1/5 oranındaydı. Ancak divani ve malikane sahiplerine iki ayrı ödeme yapıldığından buğday ve arpa gibi ürünlerde öşür oranı 2/5 oranında oluyordu.

Reaya toprağını ekip biçtikçe ve sipahi ile malikane sahiplerine karşı sorumluluklarını yerine getirdikçe toprağı elinden alınmaz, hatta bu toprak oğullarına da geçebilirdi. Ne var ki Rum eyaleti kanunnamesine göre, reaya eğer ziraate uygun arazisini sebep göstermeksizin ya da herhangi bir engel olmaksızın boş bırakırsa toprağın boş kalmasından ileri gelecek zararın tazmini için bir başkasına timara verilmesini örfen caiz görmekteydi. Yani, bir köyün reayasının toprağını kaybetmesi ancak onu üç yıldan fazla boş bırakması yoluyla olabilmekteydi. Ne var ki kanunname bunu bile oldukça zorlaştırmıştı. Şöyle ki dağlık-bayırılık yahud su baskınına maruz kalan ve her yıl ziraat yapmaya müsait olmayan yerler için üç yıl boş kalma şartını dikkate almamaktaydı¹⁰¹. Köylü tasarruf ettiği araziden bir miktarını çift öküzünün beslenmesi, barınması ve harman yeri olarak kullanmak üzere meraya dönüştürebilirdi.

Şehirlinin ve köylülerin davalarının otlatılması için ayrılan meraları ekmesi ve sahiplenmesi yasaklanmıştı. Osmanlı Devleti'nde her ne kadar toprak miri arazi adıyla çıplak mülkiyeti devletin olan arazi sayılsa da bir kişinin atasının tasarruf ettiği arazi onun miras kalmış mülkü gibi algılanmaktaydı. Kanunname bu konuda, yetim bir kişinin atasından kalmış yeri bir başka kimseye verilse bile, yetim buluğa erişip talep ettiği takdirde bu yerin yetime geri verilmesini emretmekteydi.

Yetim için geçerli olan hukuki düzenleme Rum eyaletinde çoğu kez kadın için de geçerliydi. Şöyle ki kadın tasarruf ettiği toprağı boş bırakmayıp; öşür ve diğer vergilerini ödediği müddetçe elinden toprağının alınması mümkün değildi. Ne var ki incelediğimiz dönemde reayanın elinde tuttuğu topraklarda bu tip kayda birkaç istisna dışında rastlanmadı.

Osmanlılar zamanında Zile kırsalında nüfusun çok mühim bir kısmını köylüler oluşturmaktaydı. Tarımla uğraşan köylüler işlediği toprağın türüne ve vergi kabiliyetine göre dört sınıfa ayrılmıştı. Bu dört sınıf çift, nim, bennak ve caba olarak isimlendirilmişti. Haneleri, başka bir deyişle evli nüfusu belirten bu dört sınıftan başka bir de belirli bir yaşa gelmiş ve hane adayı nüfus vardı ki bunlar da defterlere mücerred olarak kaydedilmişlerdi.

Osmanlılar çift terimini, iki öküz tarafından sürülebilen tarım arazilerinin ölçüsünü belirtmek üzere çiftlikle eş anlamda kullanmışlardır. Osmanlı kanunnâmelerinde çiftlik sahibi köylü için de çift terimi kullanılmıştır. Bir çiftçi ailesine yetecek genişlikte olan çift veya çiftlik, toprağın verim kabiliyetine göre 60 ilâ 150 dönüm arasında değişen bir arazi parçasını ifade etmekteydi. Yozgat'ı da kapsayan Rum eyaletinde çiftliklerin miktarı 80 ila 130 dönüm arasında değişmekteydi. Bu değişkenlik büyük ölçüde arazinin verimiyle alakalıydı. 926/1520 tarihli kanunnamede de belirtildiği üzere has yerden 80 dönüm, orta halli yerden 100 dönüm ve edna (verimi düşük) yerden 130 dönüm bir çiftlik sayılmaktaydı. Dönümden kast edilense eni-boyu kırk adım olan arazi parçasıydı. Çiftlik sahipleri tamam çiftlik tasarruf eden kişiler olarak defterlere çift statüsünde kaydediliyorlardı. Kişilerin çift olarak kabulü şüphesiz devlete karşı ödemekle yükümlü oldukları vergiden ileri geliyordu ve devlet karşısında reayanın vergisel statüsünü de ortaya koyuyordu. Zira, Yozgat'ta yaşayanlar sahip oldukları çift karşılığında devlete 57 akçe çift resmi ödemekle mükellefi. Bir çiftliğin yaklaşık yarısına tekabül eden araziye işletenler ise *nim-çift* (yarım-çift) sayılmakta ve onlar

100 Mehmet Ali Ünal, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1989, s. 89.

101 Akgündüz, a.g.e., s. 205.

da tamam çift sahiplerinin ödediği verginin yarısını resm-i çift olarak ödemekteydi. Bu kişiler defterlerde *nim* olarak gösterildiği gibi bazen rakamla “1” olarak da gösterilebilmekteydi.

Osmanlılarda vergiye esas olan üniteye “hâne” denirdi. Hâneyi ise evli olan aile reisi temsil eder, eğer elinde çok az toprak varsa veya hiç toprağı yoksa bu gibi evli şahıslar *bennâk* kaydedilir ve belirli bir vergi öderlerdi¹⁰². Ekinli ve caba *bennâk*ın ayrı yazıldığı yerde, *nim* çiftlik yerden az arazi tasarruf eden reaya *ekinli bennâk* denirdi. Hiç arazi tasarruf etmeyen de *caba bennâk* sayılırdı¹⁰³. Rum eyaletinde *nim*-çiftten daha düşük miktarda bir toprak tasarruf edenler *bennak* statüsünde kabul ediliyor ve *bennak* resmi adı altında 18 akçe vergi ödüyorlardı. İncelediğimiz defterlerde *bennak* olanların toprak tasarruf ettiği çok açıktır. Şöyle ki köylerin bir kısmında yer alan mevkuf (timar dışı) arazilerden bir kısmının hemen altında *bennak* notu düşülmesi gerçekten de *bennak*ın bir toprak büyüklüğünü karşıladığını ortaya koymaktadır. *Bennak* dışında bir de caba *bennak* statüsü vardı ki caba *bennak*lar 13 akçe ödeyen ve kendine ait bir toprağı olmayan bir kesimi ifade etmekteydiler. Ne var ki cabaların kendilerine ait toprakları olmasa da bir şekilde köylerde bulunan diğer arazilerde çalıştıkları ve bazı zanaatları icra ettiklerini de defterlerden görmek mümkündür. Caba *bennak*ların zaman zaman çok küçük arazi parçalarını işlediklerini gösteren kayıtlar da bulunmaktadır. Kanunnameye belirtildiğine göre, caba *bennak*lar zayıf reaya sayılmakta ve himaye edilmesi gereken bir grup olarak gösterilmektedir. En azından kırsal alanda cabalar için *bir haneyi temsil eden ama gelir düzeyi çağına göre zayıf bir kitledir* demek yanlış olmasa gerektir.

Zile kaza kırsalında reayanın üzerine kayıtlı topraklardan başka araziler de mevcuttu. Bunlar arasında, yine büyük ölçüde timarlı sipahilerin ve malikane sahiplerinin elinde tuttuğu ve büyük ölçüde yine köylü tarafından ekilip biçilen *hassa* ve malikane çiftlikler dikkatten kaçmamaktaydı. Sipahilere ait timarlarda, doğrudan sipahi tarafından işletilen ve “kılıç yeri” olarak tabir edilen çiftlikler ve çayır lar vardı. Bazen sipahilerin işlettiği değirmen, bağ ve bahçe için de *hassa* tabiri kullanılabilmekteydi¹⁰⁴. Zile’de incelediğimiz dönemde bu şekilde, sipahilerin tasarrufunda olan çiftlikler çoğunlukla *hassa çiftliği* (çiftlik-i *hassa*) olarak anılmış; bazı yerlerde ise *süvari hassa çiftliği* (çiftlik-i *hassa-i süvari*) şeklinde belirtilmişti. Sipahilerin kullanımlarına özel bu çiftliklerin verimli araziler olması ihtimal dâhilindedir.

Zile’de divani-malikane sistem olmasına ve malikanecilerin şeklen de olsa mülk sahibi gözükmelerine rağmen, incelediğimiz dönemde, yörede malikane çiftliği sayısının oldukça az olduğu gözden kaçmamaktadır. 1455’te biri Zile merkeze bağlı Bağluca, diğeri Acacı’nın Öyük köyünde *nim* olmak üzere toplam çift büyüklüğünde bir arazi *çiftlik-i sahib-i mülk* olarak deftere geçirilmişti. Bağluca köyünün¹⁰⁵ malikane ve divani gelirlerini iki baştan

102 Feridun Emecen, “Bennak”, *TDVİA*, cilt: 5, İstanbul 1992, s. 458.

103 Neşet Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Rüsumlar”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, cilt: 5, sayı: 5, Ankara 1947, s. 489-491.

104 *Hassa çiftlikler*, sipahinin kendi nam ve hesabına işlettiği fakat mülk statüsünde bulunmayan toprak parçalarıdır. Bk. Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1989, s. 223. *Hassa* kaydedilen yerler sadece çiftliklerden müteşekkil olmayıp, bağ, değirmen, çayır gibi yerler de *hassa* olabilmektedir. Bk. Deniz Karaman, “16. Yüzyılda Ayaş Kazası (İktisadi Tahlil Denemesi)”, *Belleten*, cilt: LXVI, sayı: 246 (Ağustos 2002), s. 446. Halil İnalçık, Birinci Süleyman (Kanuni)’dan önce her sipahi tasarrufuna bir çiftlik genişliğinde arazi ve bir bağ, çayır, meyve ağaçları, değirmen verildiğini ifade etmektedir. *Hassa* olarak bilinen bu tasarruf biçimiyle sipahinin, bağımlı köylülerin sağladığı emekle bütün bu mal varlığını idare edebileceği düşünülmektedir. Bk. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*, çeviren: Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 160. *Hassa* çiftlikler, doğrudan sipahi tarafından işlenebildiği gibi, kiraya verilmek suretiyle de işletilebilmekteydi. Bu tür çiftlikler, reaya çiftliklerinden farklı usul ve kaidelerle bir takım askeri vazifeler karşılığında çiftçi askerlerin tasarrufuna verilmekteydi. Bk. İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1990, s. 179.

105 BOA, Td 2, s. 339-340.

Müşalim oğullarından Mansur Bey'in topladığı düşünülürse malikane çiftliğin gelirinin de doğrudan ona ait olduğu anlaşılacaktır. Acacı nahiyesine bağlı Öyük köyünde¹⁰⁶ ise *eşküncü malikaneciler* vardı. Muzaffer, Pir Ahmed, İskender ve Bayezid adında akrabalık bağına ortaya koyamadığımız dört kişi için *müşterek yerler* gibi bir notun girilmesi, onların hem malikâne gelirini paylaştığını hem de malikane çiftliği birlikte tasarruf ettiklerini göstermektedir. 1455'te Hüseyinabad kazasının Koçhisar mezarının malikane sahibi, Yakup Sipah'tı ve kendisi mezrada oturuyor ve büyük ölçüde muaf olmak kaydıyla mezradaki üretimi tümüyle yerine getiriyordu¹⁰⁷.

Mezralarda yazılan çiftlikler büyük olasılıkla ya bağlı buldukları köyün reayası, ya komşu bir köyün reayası ya da sipahilerin tasarrufunda olabilmekteydi. Çoğu kez mezralarda üretim yapılıyorsa ordaki çiftlik ya da arazi miktarı belirtiliyor ve bir şekilde tasarruf edenler de yazılabiliyordu. Mezraların arazi potansiyelini en çok test edebildiğimiz tarih 1519 senesi olmuştur. Bu sene, özellikle Karahisar-ı Behramşah'ta Dulkadirli Şehsuvaroğlu Ali Bey'in yöredeki timarları içerisinde bulunan Yozgat vb. yerlerdeki mezraları da kapsayan bir yazım yapılmıştı. Belki de çiftliklerin açıkça belirtilmesi bu önemli kişinin timar potansiyelini ortaya çıkarmak içindi. Bu açıdan 1519 senesinde Karahisar-ı Behramşah'taki 19 birim çifti bu şekilde mezralarda kayıtlı çiftler saymak yerinde olacaktır.

Zile kırsalında bir de kendi mülklerini işleyen sınırlı bir kesim söz konusuydu. 1455 senesinde defterlerde isimleri altında *sahib-i mülk* yani mülk sahibi olarak belirtilen dört kayıt vardı. Zile'de mülk sahiplerinin tamamı nimdi. 1574 senesinde *mülk sahibi* olarak deftere kaydedilen tek kişi Karahisar-ı Behramşah nahiyesinin Karaağaç (diğer adı Üçkaraağaç) köyünde yaşamaktaydı. Çift tasarruf ediyordu¹⁰⁸.

Zile'de reyanın tasarruf ettiği çiftler, nimler dışında bir de ya yerli halkın ya da oraya sonradan yerleşenlerin açtığı araziler vardı ki bunlar defterlere *zemin* olarak kaydedilmişti. Mehmet Ali Ünal, Harput sancağındaki zeminleri nim-çiftten daha az büyüklükte ve dönüm resmi ödeyen ve topraksız reyanın tasarrufuna bırakılan yerler olarak değerlendirmiştir¹⁰⁹. Bu zeminler büyük ölçüde zemini ilk açan kişinin adını taşıyordu. Bazen de o an için zemini tasarruf eden kişilerin adı ilgili zeminin altına yazılabiliyordu. 1455'te Halka-i Hass'ın Çiftlik köyünde bulunan dört çift miktarındaki zemin "Hacı İvaz, İbrahim, Nazar ve Bayındır" adındaki dört kişi üzerine kayıtlıydı¹¹⁰. Karahisar-ı Behramşah'ın nefsinde 1574 senesinde Kaya oğlu Hasan'ın açtığı zemin kızları Hümâ, Döndü, Atif, Raziye ve Amazar'a intikal etmiştir¹¹¹. Karahisar-ı Behramşah'ta Muhtesib köyünde Murad Sipah'i'nin *ber-vech-i timar*/ timar gereği elinde tuttuğu, geliri 300 akçe tutarında olan bir zemini vardı¹¹². Bu örnekler, bir bakıma hassa zeminlerin varlığının ve nasıl ortaya çıktığının nedenleri konusunda da ipuçları taşımaktadır.

Zemin açanların bir kısmı zeminin bulunduğu köyü kurmuş kişilerdi. Örneğin, Karahisar-ı Behramşah'ın ilk defa 1574'te varlığını tepsi ettiğimiz Çiftlik köyünün bir diğer adı Karapiri'ydi. Köydeki zemin Karapiri oğlu Cuma'nın tasarrufundaydı ve bir muddluk bir araziydi. Köyde Cuma dışında yaşayan üç kişinin Cuma'nın kardeşi olması, başka bir

106 BOA, Td 2, s. 288-290.

107 BOA, Td 2, s. 251.

108 TKA, Td 12, s. 188a.

109 Mehmet Ali Ünal, a.g.e., 1989, s.90.

110 BOA, Td 2, s. 318.

111 TKA, Td 12, s. 182a.

112 TKA, Td 12, s. 185b.

deyişle köy kurucusunun oğulları olması gerek köyü gerekse de zemini açanların Kara Piri ve sülalesi olduğunu göstermektedir¹¹³.

Zeminlerin açılmasında bir diğer yöntemin de çayır ve otlakların tahrip edilmesi olduğu defterlerdeki zemin isimlerinden anlaşılmaktadır. Halka-i Hass nahiyesine bağlı Halil köyünde köye bağlı bir zemin için *Çayır Zemini* tabirinin kullanılması bu olasılığı kuvvetlendirmektedir¹¹⁴. Yine çayırılık alanlar kadar sulak ve Yoncalık arazilerin de zemin açılması için tahrip edildiğine Kızılıkünbed'in Çörti köyündeki *Yoncalıközü* adlı zemin örnek verilebilir. Ayrıca Çörti köyündeki *Harmanyeri Zemini* ise bir zamanlar belki de köyün ürünlerinin toplandığı bir yerin de tarım arazisi açmak uğruna feda edildiğini göstermektedir¹¹⁵. Bu şekilde hayvanların otlamasına yarar arazilerin zemin açmak için tahrip edilmesine Hüseyinabad'da da örnekler bulunmaktadır. 1574'te bir Uluyörük köyü olan Geçüd'de açılan zeminleri İnallu cemaatleri tasarruf ediyordu ve bu zeminlerden biri için *an-mera/meradan* açılmış notu vardı¹¹⁶.

Zile kaza merkezinde olduğu gibi kırsalda da zaviyelerin ve zaviye halkının ihtiyaçlarını temin etmek için işlettiği çiftlikler bulunmaktaydı. Bunlar, defterlere "çiftlik-i zaviye" olarak ve altlarında miktarları da belirtilmek suretiyle kaydedilmekteydiler. 1455 senesinde birisi Özikavağı, ikisi Karahisar-ı Behramşah ve birisi de Meşhedabad'da olmak üzere toplam 4 adet zaviye çiftliği kaydedilmişti. Karahisar-ı Behramşah'ın nefsinde bulunan Seydi Ali Şir ve Enbiya Ali zaviyelerinin zaviyedarları üzerindeki nim çiftlikler muaf olmaları hasebiyle zaviye çiftliği sayılmıştır¹¹⁷. Özikavağı'nda ise Kadışehri köyünde bulunan bir zaviye çiftliği muaf olarak zikredilmiştir¹¹⁸.

3. Yozgat'ta XIX ve XX. Yüzyılda Tarım

Yozgat sancağı nüfusu, H.1299/M.1881 Ankara vilayeti salnamesinde, Yozgat Merkez, Çorum, Akdağmadeni, Boğazlıyan ve Sungurlu kazaları dahil toplam nüfus 106.909 kişidir. Yozgat merkezinde 34.510 kişi Müslüman, 4.019 kişi Ermeni, 378 kişi Rum, 312 kişi Protestan, 126 kişi Gayri Müslim bulunmaktadır. Nüfusun %90.3'ü Müslüman, %6.5'i Ermeni, %1.8'ini Rumlar oluşturmaktadır¹¹⁹.

Ankara salnamelerinde belirtildiği üzere, Yozgat sancağında toprakların çoğunda buğday, arpa ve çavdar gibi bazı tahıllar, mercimek, fasulye ve nohut gibi bazı baklagiller, meyveler ve sebzeler yetiştirilmektedir. Yozgat'a bağlı Çorum kazasında; nohut, mercimek, bakla, yulaf, burçak, darı, kenevir, üzüm, elma, armut, zerdali, kiraz, ceviz ve sebzeler, Sungurlu kazasında; buğday, arpa, yulaf, mısır, darı, nohut, burçak, mercimek, elma, armut, zerdali, üzüm, erik, ayva ve hatta pamuk, Akdağmadeni kazasında; buğday, arpa, nohut, çavdar, mercimek, zeytin, fiğ, burçak, elma, armut, vişne Boğazlıyan kazasında; buğday, arpa, yulaf, pirinç, nohut, burçak, darı, elma, armut, üzüm gibi çeşitli tahıllar, baklagiller, meyve ve sebzelerin tarımı yapılmaktadır¹²⁰.

113 TKA, Td 12, s. 189a.

114 TKA, Td 12, s. 164b.

115 TKA, Td 12, s. 177b.

116 TKA, Td 12, s. 195b.

117 BOA, Td 2, s. 305-306.

118 BOA, Td 2, s. 288.

119 Kudret Emiroğlu, Ahmet Yüksel, Ömer Türkoğlu, Ethem Coşkun Ankara Vilayeti sâlnâme-i resmisi 1325 (1907) / haz.. Ankara : Ankara Enstitüsü Vakfı, 1995.

120 Ceylan, F., Vilâyet Sâlnâmelerinde Yozgat (H.1290-H.1325) (M.1873- M.1907), Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi

Yozgat ili ile ilgili olarak Vital Cuinet, Ankara'nın bütün vilayetleri arasında en verimli bölgenin Yozgat olduğunu belirtmiştir. Yozgat'ta üretimi yapılan ürünlerin buğday, arpa, çavdar, mısır, yulaf, darı, melemiş, zikrik, fasulye, salep, üzüm ve afyon, olduğunu bildirmiştir. Cuinet, şehrin meyve bahçeleri açısından zengin olduğunu, afyon ve meşe ağacının ihracat için üretildiğini, belirtilen ürünler arasında üzüm yetiştiriciliğinin Yozgat'ta gelişmiş olduğunu ve merkezde ziraatla uğraşan kişilerin büyük çoğunluğunun bağcılık üretimi yaptığını belirtmiştir ¹²¹.

Tablo 5. 1890 Yılından Sonra Yozgat'a Gelen Vital Cuinet'in Verdiği Tarımsal Üretim Verileri

Ekilen Ürün	Üretim	
Buğday	2.344.680	Kile
Arpa	965.410	Kile
Ot	13.620	Kile
Melemis	10.630	Kile
Zikrik	3.540	Kile
Haricots (Fasulye)	6.900	Kile
Fèves (Bakla)	437	Kile
Pois chiches (Nohut)	7.150	Kile
Lentilles (Mercimek)	5.130	Kile
Sihar	3.580	Kile
Fik (Fiğ)	9.385	Kile
Khaspir (Aspir)	770	Okka
Khatcham	630	Okka
Erghan	2.710	Okka
Karkahna	20.320	Okka
Graine jaune (Cehri)	307.930	Okka
Opium (Haşhaş)	2.620	Okka
Gomme adragante (Geven-Kitre)	95.700	Okka
Anis (Anason)	3.800	Okka
Salep (Salep)	17.410	Okka
Raisins (Üzüm)	1.200.441	Okka
Moutons (Koyun)	189.160	-
Chèvres à tiftik (Tiftik keçisi)	467.360	-
Brebis à laine fine (Koyun)	34.526	-

1890 yılından sonra Yozgat'a gelen Bafıralı Yanko, Yozgat sancağında otuzaltı çeşit ürünün yetiştirildiğini, bahsedilen ürünlerden beyaz bakla, keten, nar, ceviz, üvez, kızılıklık, elma, ayva, iğde, çilek, armut, erik, patates, ve soğan gibi ürünlerin üretildiğini belirtmiştir ¹²².

30 Ekim 1891'de Yozgat tahrirat müdürlüğünde görev alan Osman Namık Beyin layihasında, Yozgat sancağı arazisi çoğunlukla dağlık ve yüksek olduğundan havası mutedil mahaller bulunur. Ancak pek çok yerinde kış sürekli ve şiddetli geçer. Az miktarda tütün ekilebiliyorsa da mahsulü kötüdür. Patates üretimi, mahalli idarenin teşvikiyle yeni yaygınlaşmaktadır. Çavdar ve susam ekilmez. Yörede böyle bir gelenek yoktur. Bölgede mısır,

121 Karaca, T. N., 2005. 2 Numaralı Yozgat Şer'iyye Sicili2nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H.1299-1304/M.1882-1887), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü-Yüksek Lisans Tezi

122 Karaca, T. N., 2005. 2 Numaralı Yozgat Şer'iyye Sicili2nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H.1299-1304/M.1882-1887), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü-Yüksek Lisans Tezi

darı, yulaf, burçak oldukça çok ekilmesine rağmen kendir ve afyon çok az miktarda ekilir. Keten ekilirse de işlenmez sadece tohumları satılır. Yozgat yöresinde birçok bağlık alan varsa da ürünlerinden ihracat yapılmaz. Meyve ve bostanları da yörenin ihtiyacını karşılayacak durumda değildir. Yöre toprağının verim kalitesi ikinci derecede sayıldığından hububat türlerinin ekimine elverişlidir. Ancak adet olmadığı için buğday ile arpadan başkasına pek rağbet gösterilmemektedir. Bunların hasılatı ise bereketli olduğu dönemlerde bire on nispetindedir. Yörenin hemen hemen tüm ihracatı bu iki üründen yani arpa ve buğdaydan ibarettir. Yozgat yöresinde en büyük ormanlık alan, Boğazlıyan ve Akdağmadeni kazalarında bulunur. Her iki kazada büyük çoğunluğu çam türünden olan geniş ormanlık alanlar vardır. Bunlar yörenin ihtiyacını karşıladığı gibi Kayseri ve Kırşehir sancaklarına da önemli ölçüde kereste ihraç edilir.¹²³

Tablo 6. Yozgat İli 1909 Yılı Tarımsal Ürünlerin Ekiliş Alanları Üretim Durumları, Verim ve Değerleri

Ürünler	Ekim Alanı (da)	Üretim (ton)	Verim (kg/ha)	Ürünlerin Fiyatları (guruş/ton)
Buğday	488.081	66.680	1486	779
Arpa	164.916	19.438	1282	476
Çavdar	1.000	103	1117	701
Darı	3.405	222	711	520
Mısır	1.138	417	3985	520
Burçak	11.680	961	895	407
Nohut	6.675	663	1081	468
Fasulye	8.613	818	1033	546
Mercimek	5.082	455	974	514
Patates	5.650	1.001	1928	195
Afyon	2.182	3	15	140.296
Erik	-	31	-	258
Elma	-	108	-	361
Armut	-	71	-	423
Kayısı	-	67	-	194
Badem	-	1	-	1000
Üzüm	12.524	10.052	-	320

(Kaynak: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Başkanlığı-Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri)

Tablo 7. Yozgat İli 1931-1934 Yıllar Arası Tarımsal Ürünlerin Ekiliş Alanları ve Üretim Durumları

Ürünler	1931		1932		1933		1934
	Ekim Alanı (ha)	Ekim Alanı (ha)	Üretim (ton)	Ekim Alanı (ha)	Üretim (ton)	Ekim Alanı (ha)	Üretim (ton)
Buğday	73.760	64.700	50.400	71.900	68.400	101.500	81.360
Arpa	45.220	32.500	19.500	32.500	44.200	35.000	42.000
Çavdar	3.120	1.900	1.880	1.450	1.165	3.900	3.640
Mısır	300	200	212	125	187	121	121
Nohut	37	-	16	27	21	59	88

123 Özger, Y., (2015). II. Abdülhamid Döneminde Yozgat'ın Sosyo-Ekonomik Durumu (Tahrirat Müdürü Osman Namık Bey'in Raporuna Göre). Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 9, s. 19-46.

Fasulye	216	100	150	90	108	110	165
Mercimek	31		156	34	17	78	78
Burçak	696	800	462	820	492	1350	1080
Kenevir	-	-	-	33	16	55	22
Haşhaş	100	100	44	50	-	-	-
Keten	45	-	13	42	25	130	78
Sarımsak	116		192	12	100	13	26
Toplam	1663.1	1299.1	1316.7	1338.8	1079.765	2056.4	1785.0

(Kaynak: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Başkanlığı-Tarım İstatistikleri)

4. Yozgat'ta 2020'li Yıllar Tarımsal Üretim

Yozgat'ın nüfusu 2021 yılı verilerine göre 418.500 olup, ülke nüfusunun %0,49'nu oluşturmaktadır. Nüfus büyüklüğü açısından, 81 il içinde, 49'ncı sırada yer almaktadır. Yozgat il ve ilçe merkezlerinde 277.041 kişi, belde ve köylerde ise 141.459 kişi yaşamaktadır. Nüfusunun % 66.20'si şehirde, %33.80'i de köy ve beldelede yaşamaktadır¹²⁴

Tablo 8. Yozgat İl Tarım Arazilerinin Kullanım Durumu (ha)

Üretim	2017	2018	2019	2020	2021
Tahıllar ve Diğer Bitkisel Ürünler	445.109	457.953	472.364	493.824	487.375
Sebzecilik	3.450	3.279	2.836	2.870	3.107
Meyve İçecek ve Baharat Bitkileri	5.869	5.651	5.583	5.148	5.332
Örtü Altı Tarım Alanı	3.1	2.8	2.8	8.6	12.9
Diğer	140.530	141.253	131.256	112.550	111.663
Toplam	598.058	610.936	614.839	622.992	620.377

(Kaynak, Türkiye İstatistik Kurumu, 2022)

İlin yüzölçümü 14.123 km²'dir. Toplam tarım alanı il genelinde 2021 yılında 620.377 hektardır (Tablo 8). Yozgat ilinde farklı bitkisel ve hayvansal üretimler yapılmaktadır. İlde 2021 yılı TÜİK verilerine göre, tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerin alanı 487.375 hektar, sebzecilik tarım alanı 3.107 hektar, meyve, içecek ve baharat bitkileri tarım alanı ise 5.332 hektar kadardır¹²⁵

Tablo 9. Yozgat'ta Tarım Alanlarının Kullanım Durumu (2021)

İlçeler	Tarım Alanı (ha)	Tahıllar ve Diğer Bitkisel Ürünler (ha)	Sebzecilik (ha)	Meyve İçecek ve Baharat Bitkileri (ha)	Örtü Altı Tarım Alanı (ha)
Akdağmadeni	34.094	24.779	105	163	-
Aydıncık	12.847	5.822	485	38	-
Boğazlıyan	85.723	66.130	57	207	6.3
Kadıışehri	18.314	12.089	108	663	-
Merkez	81.619	65.648	819	1150	-
Saraykent	9.703	8.871	47	85	-
Sarıkaya	85.115	72.696	53	131	-
Sorgun	90.798	66.854	194	1038	6.6

124 TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu, <https://www.tuik.gov.tr/>, 2022

125 TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu, <https://www.tuik.gov.tr/>, 2022

Yenifakılı	24.007	18.737	52	43	-
Yerköy	74.219	62.753	1028	437	-
Çandır	13.422	9.786	27	156	-
Çayıralan	18.590	15.697	27	117	-
Çekerek	13.998	10.483	65	448	-
Şefaati	57.921	47.023	33	649	-
Toplam	620.377	487.375	3.107	5.332	12.9

(Kaynak, Türkiye İstatistik Kurumu, 2022)

2021 yılı verilerine göre, Yozgat ili Sorgun, Boğazlıyan, Sarıkaya, Merkez ve Yerköy en fazla tarım alanına sahip ilçelerdir. Sorgun ilçesi 90.798 ha tarım alanına sahip olup, 66.854 ha alanda bitkisel üretim, 194 ha alanda sebze üretimi ve 1038 ha alanda da meyve üretimi yapılmaktadır. Boğazlıyan ilçesi 85.723 ha tarım alanına olup, tahıllar ve diğer bitkisel ürünler 66.130 ha alanda, 57 ha alanda sebze üretimi ve 207 ha alanda ise meyve üretimi yapılmaktadır. Sarıkaya ilçesi 85.115 ha tarım alanına sahiptir. 72.696 ha alanda bitkisel üretim, 53 ha alanda sebze üretimi ve 131 ha alanda da meyve üretimi yapılmaktadır. İl merkezi 81.619 ha tarım alanına sahip olup, 65.648 ha alanda bitkisel üretim, 819 ha alanda sebze üretimi ve 1150 ha alanda ise meyve üretimi yapılmaktadır. Yerköy ilçesinin toplam tarım alanı 74.219 ha'dır. İlçede 62.753 ha alanda tahıllar ve diğer bitkisel üretimi, 1028 ha alanda sebze üretimi ve 437 ha alanda ise meyvecilik alanına sahiptir (Tablo 9).

Tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerin üretimi en fazla Boğazlıyan, Sarıkaya ve Şefaati ilçelerinde yapılmaktadır. Boğazlıyan ilçesinde en fazla şeker pancarı, buğday ve patates olmak üzere toplam 632.950 ton üretim, Sarıkaya'da en azla şeker pancarı, yonca ve buğday toplam 338.891 ton ve Şefaati ilçesinde ise en fazla şeker pancarı, buğday ve arpa yetiştiriciliği yapılmakta olup, toplam 243.612 ton üretim yapılmaktadır.

Sebzeçilikte en fazla üretim Yerköy, Aydıncık, Merkez ve Sorgun ilçelerinde yapılmaktadır. Yerköy ilçesinde 18.550 ton, Aydıncık'ta 18.184 ton, Merkez'de 13.839 ton ve Sorgun ilçesinde 3.591 ton üretim yapılmaktadır. Meyvecilik üretimi ise en fazla Kadışehri, Merkez, Çekerek ve Sorgun ilçelerinde yapılmaktadır. Kadışehri ilçesinde en fazla elma ve kiraz üretimi yapılmakta, toplam 12.739 ton, Merkezde en fazla sofralık üzüm yetiştiriciliği yapılmakta olup, toplam 7564 ton, Çekerek'te 3745 ton ve Sorgun ilçesinde 3718 ton üretim yapılmaktadır¹²⁶

4.1. Yozgat'ta Öne Çıkan Tarım Ürünleri

Yozgat İli tarımsal üretim açısından Türkiye'de önde gelen iller arasında yer almaktadır. Toplam ekilebilir alanın büyük kısmında buğday, arpa, nohut, yeşil mercimek, şeker pancarı ve ayçiçeği (yağlık, çerezlik) ekimi yapılmaktadır. 2021 yılı verilerine göre Yozgat ilinde buğday 276.243 ha alanda, arpa 74.795 ha, nohut 65.737 ha, yeşil mercimek 18.502 ha, şeker pancarı 12.606 ha, ayçiçeği (yağlık, çerezlik) ise 9.569 ha tarım alanında yapılmaktadır. Son yıllarda yonca, patates, kuru fasulye, tritikale ve mısır ekim alanları ise artmış bulunmaktadır. Yem bitkileri üretimi ise yaygınlaştırılmaya çalışılmaktadır (Tablo 10).

126 Yozgat tarım, hayvancılık ve gıda sektörel çalışma grubu, 2011

Tablo 10. Yozgat İli Tarla Bitkileri Ürünleri Üretim Alanları (ha)

Ürünler	Yozgat					Türkiye	Yozgat/Türkiye (%)
	2017	2018	2019	2020	2021	2021	
Yeşil Mercimek	8.837	10.598	16.373	15.551	18.502	48.159	38.41
Nohut	26.818	41.877	60.098	71.261	65.737	487.885	13.47
Macar Fiği (Tohum)	1.833	1.834	1.785	1.530	1.076	8.103	13.28
Adi Fiğ (Tohum)	3.007	3.159	3.062	3.517	2.777	23.217	11.96
Çörekotu	140	90	10	130	438	8.391	5.21
Ş. Pancarı	32.293	26.459	25.090	23.215	12.606	305.405	4.12
Buğday	316.292	309.461	288.407	262.955	276.243	6.744.665	4.09
Arpa	31.588	37.532	49.021	90.600	74.795	3.169.100	2.36
Adi Fiğ (Yeşil ot)	4.458	4.652	4.682	4.563	3.385	209.426	1.61
Macar Fiğ (Yeşil ot)	1.081	1.199	1.203	947	928	81.091	1.14
Tritikale	208	211	319	418	1.061	93.990	1.12
Ayçiçeği (Yağlık ve Çerezlik)	8.565	8.234	8.460	7.148	9.569	901.153	1.06
Aspir	1.055	903	393	163	154	14.588	1.05
Patates	853	830	914	1492	1374	138.917	0.98
Kuru Fasulye	445	509	431	711	1.045	107.796	0.97
Yonca (Yeşil ot)	3.315	3.321	3.702	3.865	4.114	673.047	0.61
Kırmızı Mercimek	777	3.958	5.035	1.385	1.220	260.199	0.46
Yulaf	211	193	178	420	573	136.949	0.41
Korunga	1.296	1.097	1.091	904	704	181.473	0.38
Çavdar	385	458	371	444	316	99.755	0.31
Silajlık Mısır	842	955	920	920	1.061	524.842	0.20
Tane Mısır	26	24	159	191	742	758.237	0.09
Diğer	4.095	399	660	1.494	8.955	2.620.149	0.34
Toplam	445.109	457.953	472.364	493.824	487.375	17.588.146	2.77

(Kaynak, Türkiye İstatistik Kurumu, 2022)

Yozgat ili üretim alanlarının Türkiye'deki payı karşılaştırıldığında, 2021 yılı verileri üzerinden en fazla yeşil mercimek bitkisinde %38.41 oranında paya sahiptir. Nohut ve Macar fiği (tohum) bitkilerinde sırasıyla %13.47, %13.28 oranında paya sahiptir. Adi fiğ (tohum) %11.96, şeker pancarı %4.12, buğday %4.09, arpa %2.36 oranında paya sahip bitkilere sahiptir.

Tablo 11. Yozgat İli Sebze ve Meyve Ürünleri Üretim Alanları (ha)

Ürünler	Sebze Üretim Alanları				
	2017	2018	2019	2020	2021
Fasulye, (Yeşil)	351	270	305	316	294
Karpuz	208	212	215	212	170

Kavun	1343	1349	842	824	788
Hıyar (Sofralık)	93	90	96	86	90
Domates (Sofralık)	412	313	339	344	402
Soğan (Kuru)	652	651	613	666	919
Diğer	391	394	426	423	444
Toplam	3450	3279	2836	2871	3107
Meyve Üretim Alanları					
Sofralık Üzüm, (Çekirdekli)	3222	3070	3072	2929	2881
Elma	1302	1292	1301	1017	992
Armut	157	155	155	108	56
Kiraz	228	221	221	198	202
Badem	91	100	101	104	105
Ceviz	420	416	418	418	428
Diğе	449	397	315	374	668
Toplam	5869	5651	5583	5148	5332

(Kaynak, Türkiye İstatistik Kurumu, 2022)

Yozgat ili son beş yılın ortalama sebze üretim alanları incelendiğinde kavun 1029 ha, soğan (kuru) 700 ha, domates (sofralık) 362 ha, fasulye 307 ha, karpuz 204 ha, hıya(sofralık) 91 ha alanda üretilmiştir. Meyve üretiminde ise sofralık üzüm (çekirdekli) 3035 ha, elma 1181 ha, ceviz 420 ha, kiraz 214 ha, armut 126 ha ve badem 100 ha alanda üretim yapılmaktadır.

Tablo 12. Yozgat İli Tarla Bitkileri Ürünleri Üretim Miktarları (ton)

Ürün Adı	Yozgat					Türkiye	Yozgat/ Türkiye %
	2017	2018	2019	2020	2021	2021	
Yeşil Mercimek	11.683	13.989	17.250	16.953	16.730	35.000	47.80
Nohut	28.418	53.319	68.614	86.417	68.433	475.000	14.40
Macar Fiği	2.610	2.611	2.553	2.259	1.288	9.669	13.32
Adi Fiğ (Tohum)	3.354	3.581	3.509	3.872	2.615	26.616	9.82
Şeker Pancarı	1.912.376	1.444.994	1.375.384	1.644.549	1.209.197	17.767.085	6.80
Çörek otu	139	63	7	68	241	6.435	3.74
Buğday	699.052	670.513	553.601	606.758	437.245	17.650000	2.47
Arpa	84.341	87.062	103.813	216.085	108.417	5.750.000	1.88
Adi Fiğ (Yeşil ot)	29.654	31.140	31.963	44.230	29.873	2.471.203	1.20
Aspir	1553	1231	507	203	186	16.200	1.14
Patates (Tatlı Patates Hariç)	27.600	26.904	28.717	49.350	44.371	5.100.000	0.87
Macar Fiği (Yeşil ot)	7.935	9.699	9.742	9.054	9.297	1.097.255	0.84
Tritikale	579	560	570	1.169	1.678	228.000	0.73
Yonca (Yeşil ot)	80.575	100.913	110.879	129.467	130.539	19.310.959	0.67
Kuru Fasulye	522	716	566	872	1.942	305.000	0.63
Korunga (Yeşil ot)	20.844	16.027	15.979	12.907	8.019	1.546.641	0.51

Ayçiçeği	9.102	9.005	8.692	8.280	10.722	2.415.000	0.44
Yulaf	395	385	330	1.099	1.010	276.000	0.36
Kırmızı Mercimek	1.292	6.578	4.001	1.261	772	228.000	0.33
Çavdar	1.127	1.190	845	1.128	643	200.000	0.32
Mısır (Slaj)	38.878	42.817	39.220	39.180	48.410	27.309.962	0.17
Mısır	62	58	248	860	3.376	6.750.000	0.05
Diğer	11.099	838	2.109	8.414	7.192	15.178.877	0.04
Toplam	2.963.190	2.524.193	2.379.099	2.884.435	2.142.196	124.152.902	1.72

(Kaynak, Türkiye İstatistik Kurumu, 2022)

İl'de şeker pancarı ve buğday bitkisi ağırlıklı olarak üretilmektedir. Ancak her iki bitkinin üretimi son dönemde nispeten azalmaktadır. Tahıllarda buğday ve arpa, endüstri bitkilerinde şeker pancarı, patates ve ayçiçeği, yem bitkisi olarak yonca, mısır (slajlık), adi fiğ (yeşil ot), macar fiği (yeşil ot) ve korunga, yemeklik tane baklagil bitkisi olarak nohut, mercimek ve kuru fasulye üretimleri çoğunlukla yapılmaktadır. Yozgat ili son beş yılın (2017-2021) ortalama bitkisel üretim durumu incelendiğinde, şeker pancarında 1.517.300 ton, buğday'da 593.734 ton, arpa'da 119.944 ton, yonca 110.475 ton, nohut 61.040 ton, mısır (slajlık) 41.701 ton, patates 35.388 ton, adi fiğ (yeşil ot) 33.372 ton, yeşil mercimek ise 15.321 ton olarak gerçekleşmiştir.

2021 yılı verileri üzerinden Türkiye üretimi ile ilin üretim değerleri karşılaştırıldığında, toplam yeşil mercimek üretiminin %47.80'ni, nohut %14.40, macar fiği (tohum) %13.32'si, adi fiğ (tohum) %9.82, şeker pancarı %6.80, çörek otu %3.74, buğday %2.47, arpa üretimin ise %1.88'i karşılanmaktadır.

Tablo 13. Yozgat İli Sebze ve Meyve Ürünleri Üretim Miktarları (ton)

Ürünler	Sebze Üretim Miktarı				
	2017	2018	2019	2020	2021
Fasulye (Yeşil)	2829	2613	3093	3145	2890
Lahana (Beyaz)	1216	1339	1262	1280	1283
Karpuz	6254	6450	6477	6369	5140
Kavun	21474	21392	13549	13258	12548
Hıyar (Sofralık)	1747	1676	1872	1654	1750
Domates (Sofralık)	12499	9528	9110	9769	11190
Soğan (Kuru)	27803	26951	25099	23787	28262
Diğer	3784	4031	4439	4364	4649
Toplam	77.606	73.980	64.901	63.626	67.712
Ürünler	Meyve Üretim Miktarları				
	2017	2018	2019	2020	2021
Sofralık Üzüm, Çekirdekli	10142	15543	16615	15686	12378
Elma	17342	17209	17775	17284	16983
Armut	1754	1617	1778	1679	1491
Kiraz	2290	2277	2239	2208	2259
Erik	969	905	772	718	766
Ceviz	985	872	817	921	1092
Diğer	3267	3169	3510	3674	3828
Toplam	36.749	41.592	43.506	42.170	38.797

(Kaynak, Türkiye İstatistik Kurumu, 2022)

Yozgat ili son beş yılın (2017-2021) ortalama sebze ve meyve üretim miktarları incelendiğinde, sebze üretimi olarak en fazla soğan (kuru) 26.380 ton, kavun 16.444 ton, domates (sofralık) 10.419 ton, karpuz 6138 ton, fasulye (taze) 2914 ton, hıyar (sofralık) 1739 ton ve lahana (beyaz) 1276 ton üretim ile en fazla üretilen ürünler olmuştur. Meyve üretimi incelendiğinde elma (tüm elma çeşitleri) 17.318 ton, sofralık üzüm, çekirdekli 14.072 ton, kiraz 2254 ton, armut 1663 ton, ceviz 937 ton ve erik 826 ton üretim ile en fazla üretilen ürünler olarak belirlenmiştir.

Tablo 14. Yozgat İli Hayvansal Üretim Miktarları (adet)

Cins	Tür	Hayvan Adı	2020
Arı Kovanı	Arı Kovanı	Arı Kovanı	24.468
Büyükbaş	Manda	Manda	5.045
	Sığır	Kültür	141.094
	Sığır	Melez	95.532
	Sığır	Yerli (Sığır)	12.359
	Sığır Toplam		248.985
Büyükbaş Toplam			254.030
Kanatlı	Hindi	Hindi	14.712
	Kaz	Kaz	26.584
	Ördek	Ördek+Beç Tavuğu	4.726
	Tavuk	Et	75.230
		Yumurta	509.505
	Tavuk Toplam		584.735
Kanatlı Toplam			630.757
Küçükbaş	Keçi	Kıl	56.486
	Keçi Toplam		56.486
	Koyun	Merinos	1.119
		Yerli (Koyun)	356.624
	Koyun Toplam		357.743
Küçükbaş Toplam			414.230

(Kaynak, Türkiye İstatistik Kurumu, 2020)

İl'de hayvan üretimi yapılan tesislerde en çok sırası ile kanatlı hayvan (630.757 adet – baş), koyun (357.743 adet), sığır (248.985 adet), keçi (56.487 adet), manda (5.045 adet) üretimi yapılmaktadır. Bu miktarlar ise Türkiye üretiminin sırası ile koyun %0.85, sığır %1.38, keçi %0.48, manda %2.62'ne denk gelmektedir.

Yumurta tavuğu 509.505 adet bulunmaktadır. Bu miktar Türkiye üretiminin %0.42'sine denk gelmektedir. Yerköy (33600), Çandır (41000), Aydıncık (630) ilçelerinde toplam 75230 tane et tavuğu bulunmakta bu miktar Türkiye üretiminin %0.03 'üne denk gelmektedir. 14.712 adet hindi, 26.584 adet kaz ve 4.726 adet ördek ve beç tavuğu vardır. Türkiye üretiminin sırası ile %0.31, %1.93, %0.84'üne denk gelmektedir. 248.985 adet sığır, 5.045 adet manda, 56.487 adet keçi ve 357.743 adet koyun bulunmaktadır. Bu miktarlar ise Türkiye üretiminin sırasıyla %1.38, %2.62, %0.48 ve %0.85'ine denk gelmektedir ¹²⁷.

YABANCI SEYYAHLARIN GÖZÜYLE YOZGAT

Muammer ULUTÜRK*

Seyahatnameler ülkeler, şehirler, beldeler, toplumlar ve insanlar hakkında yazarlarının gözlemlerine ve deneyimlerine bağlı olarak yazılmış eserlerdir. Bu tür çalışmalar gidilen yerlerin tarihi, coğrafyası, yaşam biçimleri, inançları, gelenekleri, mimarisi, ticareti, geçim kaynakları ve kültürleriyle ilgili önemli bilgiler verirler. Bununla birlikte bir seyahatname metni, yazarının kişisel bakış açısını yansıttığından doğruluğu bakımından şüpheler de uyandırabilmektedir.

Günümüzde şehir tarihiyle ilgili eserlerin sayısı giderek artmaktadır. Sosyal bilimlerin birçok alanı şehir tarihi çalışmalarına güçlü malzemeler vermektedir. Seyahatnameler de bu cümleden sayılırlar. Yozgat coğrafi konumu, küçük bir şehir olması ve önemli yol ağlarının üzerinde bulunmaması gibi nedenlerle yabancı seyyahların fazlaca dikkatini çekmemiş görünmektedir. Yine de XIX. yüzyılın başlarından itibaren daha çok İngiliz seyyahlar tarafından ziyaret edilmiş olan Yozgat şehir merkezi ve çevresi hakkında hatırı sayılır bazı bilgiler edinilmektedir. Bu eserlerin verdiği bilgilere bakılacak olursa Yozgat Çapanoğlu ailesi tarafından kurulmuş yeni bir şehir olarak düşünülmelidir. Öyle ki, öncesinde bir Türkmen yaylası iken bu ailenin nüfuzu ve katkılarıyla gelişmeye başlamış ancak aynı ailenin Payitaht tarafından rakip görülecek kadar güçlenmesiyle tarihi süreçte gerilemiştir. Yozgat seyyahlarca genellikle Avrupa şehirlerine benzetilmiş ve diğer Anadolu şehirlerinde görülemeyecek kadar temiz ve düzenli bir şehir olarak zikredilmiştir. Yozgat halkının konuksevriği ise gelen her seyyahın vurguladığı hususlardan biri olmuştur.

Bu çalışmada, elde edebildiğimiz seyahatnamelerin şehre ayırdıkları kısımlar ele alınmıştır. Yararlanılan metinler eserlerin yazılış tarihlerine göre, kronolojik olarak verilmiş ve başlıklar da seyyahların adlarına göre sıralanmıştır.

Yozgat'ı Ziyaret Eden Yabancı Seyyahlar ve Yozgat Hakkındaki Gözlemleri

1. John Macdonald Kinneir

İskoçya'da doğan Kinneir (3 Şubat 1782–11 Haziran 1830), Doğu Hindistan Şirketi'nin bir İskoç ordusu subayı, diplomatı ve seyyahıdır. Yozgat'a gelen ilk seyyah olan Kinneir 10 Ekim 1813 Pazar günü Ankara'dan ayrılır ve geceyi geçirmek istediği Yozgat köyüne 16 Ağustos günü akşam sonrası ulaşır. Burada kendisi için bir tanıtım mektubu aldığı bir

* Doç. Dr., ORCID: 000-0002-0255-0220, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Tarih Bölümü, muluturk@erbakan.edu.tr.

hekimin evine uğrar. İçtenlikle karşılanır ve ev sahibi mektubu açmadan evini kendi evi gibi görmesini ister. Mükellef bir akşam yemeği ikram edilir.¹ Anladığımız kadarıyla Kinneir'in Yozgat'a geldiği yıl (1813) itibarıyla adını zikretmediği Süleyman Bey, Çapanoğlu ailesinin reisi ve şehrin hâkimidir. Bu bağlamda şunları yazar: "Çapanoğlu, başkentini ziyaret ettiğim dönemde Anadolu'nun en güçlü lideriydi ve merkezi otoriteden bağımsızdı. Türkmen bir aileden geliyordu ve dedesi, babası ve ağabeyleri art arda Yozgat civarında bölge valisi olmuşlardı. Az bulunur yeteneklere ve aydın bir bakışa sahip biri olarak, tüm planlarını ve girişimlerini başarıyla gerçekleştirdi. Birkaç yıl içinde bağımsızlığını ila etti ve baskıcı önlemlerden dikkatle kaçındı. Tarımı teşvik ederek geliştirdiği topraklarını büyük ölçüde artırdı. Düşmanlarınca bile saygı gördü. Tebaası da ona uydular. Onlar kayıtsız şartsız savaşıma hazır idiler. Orada bulunduğum zamanda Çapanoğlu'nun toprakları Kızılırmak sınırına ve Çankırı'nın zenginliklerine kadar ulaşıyordu. Kuzeyde Tosya ve Tokat'ın büyük beldesi Zile kendi sınırlarına dâhildi. Doğuda ise Malatya sancağı ile Kayseri ve Seyhan nehri, güneyde de Aksaray, Tarsus ve Silifke'ye kadar uzanıyordu. Neredeyse tamamı mülklerinde üretilen tahıldan alınan vergiden elde edilen geliri, yılda ortalama doksan bin kese tutarındaydı ve bunun yirmi bininin padişahın vezirlerine rüşvet vermek için ayrıldığı söyleniyor."²

Kinneir, Çapanoğlu'nun çok zengin bir mal varlığına sahip olduğunu, bir ay veya altı hafta içinde kırk bin kişilik bir ordu toplayabileceğinin söylendiğini belirtir ve gözlemlerine şöyle devam eder: "Büyük bir ihtişam içinde yaşayan Çapanoğlu'nun haremî güzel Gürcü kölelerle doludur ve mutfağında günlük üç yüz kişiye yemek yapılmaktadır." Kinneir, mermer bir havuz ve fiskiye ile süslenmiş, portakal ağaçlarıyla dolu bir bahçeye açılan, etrafı kıpkırmızı kadifeden yapılmış divanlarla çevrili, altın saçaklı, muhteşem bir dairede nezaket ve ağırbaşlılıkla karşılanır.³ Burada Çapanoğlu Süleyman Bey ile sohbet eder. Bonaparte hayranı olduğu anlaşılan Çapanoğlu seyyaha onun hakkında sorular sorar. Daha sonra Kinneir'in nereye gittiğini merak eder. Kinneir de ona kendisini eğlendirmek için seyahat ettiğini, Kayseri ve Tarsus'u ziyaret edeceğini ve yollar güvenli olmadığından farklı bölgelerin yöneticilerine mektuplar vereceğini söyler. Yozgat'ta kaldığı süre boyunca Kinneir'in bütün ihtiyaçları karşılanır.⁴ Yozgat'ta kaldığı zaman içinde, Süleyman Bey tarafından savaşlarda ele geçirilip buraya getirilen birkaç Rus'u -veya Türklerin deyimiyle Moskovalıları- sıkça ziyaret eder. Dinlerini değiştirmiş, Müslüman kadınlarla evlenmiş ve kendi mesleklerini icra ederek daha önce hiç olmadığı kadar mutlu bir hayat sürmüş olan bu insanlarla görüşür.⁵

Kinneir'e göre hemen hemen tamamı Çapanoğlu tarafından inşa edilen Yozgat kasabası, bir oyuk içinde, dört bir yanı çıplak ve çorak tepelerle çevrili, çoğunluğu Türk olan, on altı bin kişinin yaşadığı söylenen bir yerdir. Geri kalan nüfus Rumlar, Ermeniler ve Yahudilerden oluşmaktadır. Evler küçük olsa da, düzgün bir şekilde tuğla ve ahşaptan inşa edilmiş ve İstanbul'dakiler gibi cepheleri boyanmıştır.⁶

Kinneir 16 Ağustos'ta geldiği Yozgat'tan 20 Ağustos sabahı ayrılır ve burada geçirdiği günlerle ilgili olarak son notlarını şöyle yazar: "Dört gün Yozgat'ta kaldım ve bu süre zarfında misafirperverlikten şikâyet etmek için hiçbir nedenim olmadı. Bana çok iyi davranıldı ve majesteleri, gideceğim şehirlerin yöneticilerine söz verdiği mektupları yola çıktığım gün

1 John Macdonald Kinneir, *Asia Minor, Armenia, And Koordistan, In The Years 1813 And 1814*, (London: 1818), 84

2 Kinneir, *Asia Minor*, 85

3 Kinneir, *Asia Minor*, 87

4 Kinneir, *Asia Minor*, 87

5 Kinneir, *Asia Minor*, 88

6 Kinneir, *Asia Minor*, 91

verdi ve beni bana eşlik etmesi için gizli bir kişiyle birlikte Kayseri'ye kadar gönderdi.”⁷ Kinneir bu yolculuktan bir süre sonra Çapanoğlu'nun vefatı ve ailesinin başına gelenlerle ilgili bilgiler öğrenir.⁸

2. Charles Texier

Texier (1802-1871 Paris) ilki 1833 ikincisi 1843 yılı olmak üzere Anadolu'yu gezmiş, kazılar yapmış Fransız mimar ve arkeoloğudur. Anadolu'nun yakın tarihi hakkında kendisinden önemli detaylar öğrendiğimiz Texier'e göre “Yozgat şehri, doğudan batıya ve kuzeyden güneye giden yolların kesişme noktasıdır. Buna göre Yozgat, eski Tavium şehrinin⁹ yerinde bulunuyor ise de bu benzerlik, yalnızca yolların kesişme yeri olması bakımındandır. Yozgat şehri, Nefes Köyü noktasından yirmi iki kilometre güneydoğuda yer alır. Brant ise bunu üç fersah olarak tahmin eder. Tavium'u aramak için Yozgat'a gelerek bu yolu baştanbaşa dolaşan Hamilton'a mesafeyi on beş mil olarak belirler.”¹⁰ Texier, Çapanoğlu ailesinin hikâyesinden bahsettikten sonra Yozgat'ın manzarası, nüfusu ve burada yaşayan Hıristiyanlar hakkında şu bilgileri verir: “Damları kiremitle örtülmüştür ve genel görüntüsü aynı Avrupa şehirleri gibidir. Bahçelerde meyveler ve özellikle çok güzel kayısılar bolca yetişir. Nüfusu tahminen on beş bin kadardır; üçte birinden biraz fazlası Hıristiyan'dır. Ermeniler, Rumlardan daha çoktur; farklı dinden insanlar çok iyi şartlarda yaşarlar. Hıristiyan binalarıyla Türklerinki arasında fark yoktur ve aile hayatları ikisinde de aynıdır: Kadınlar kocalarıyla beraber yemek yemezler; aile reisine karşı her fırsatta gösterilen bir saygı vardır. Çubuk içme âdeti yaygın olmasına rağmen, bir oğul babasının yanında tütün içemez. Şehrin her ihtiyacı bol miktarda sağlanmıştır. Civar dağlardan yazın kar getirerek içeceklerini söğüturlar.”¹¹

3. James Brant

Brant (1879-1860) Londra'da doğmuştur. Babası ipek tüccarı, annesi ise İzmirli Levanten bir ailenin çocuğudur. Brant'ın Türklerle ilk karşılaşması 1805 yılında ağabeyi Richard William ile birlikte amcasının İzmir'deki fabrikasında çalışırken olmuştur. Uzun yıllar İzmir'de çalıştıktan sonra 1823'te İngiltere'ye dönmüştür. Brant, Rus kontrolündeki İran transit ticareti için Erzurum'da bir konsolosluk açma girişiminde bulunmuş ve 1836 yılında İngiltere'nin Erzurum konsololuğuna atanarak bu görevini yirmi yıla yakın sürdürmüştür.¹²

Kayseri üzerinden Yozgat'a gelen Brant, 96 millik bir yol kat ettiğini yazar. Bölgenin ne verimli, ne kalabalık, ne de iyi ekili olduğunu, bununla birlikte hem köylerin hem de ekili arazilerin de bulunduğunu belirtir. Rotasının bu kısmında iki kez Kürt çetelerinin arasına düştüğünü; Köylülerin hepsinin geceleyin tarlalarını gözetlemek zorunda olduklarını,

7 Kinneir, *Asia Minor*, 92

8 Kinneir, *Asia Minor*, 281

9 John George Clark Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*, (Bruxelles: 1903), 19. Tavium'a gelen Anderson, “Tavium'un (Büyüknefes) Cappadox (Delice İrmak) nehrinin sayısız kollarının havzasını oluşturan, doğu ve batı yönünde uzanan bir uzun sırtın eteğinde yer aldığını” belirtir. Tavium veya Tavia, Tabia (Τάουιον/ Tâouion, Ταβία/ Tabia; Eski Anadolu'da Tawinija), Galatya'da bulunan bir yerleşimdir. Günümüzde Yozgat ilinin merkezine bağlı Büyüknefes köyündedir. Erken Tunç Çağı'nda önem kazanmış olan şehir, Kalkolitik dönemden beri yerleşim görmüştür. Hitit İmparatorluğu'nun önemli kült şehri ve M.Ö. I. bin yılın önemli merkezlerinden biridir (<https://referenceworks.brillonline.com/entries/brill-s-new-paully/tavium-e1201900>, erişim: 02.01.2022).

10 Texier, *Küçük Asya*, III, 48

11 Texier, *Küçük Asya*, III, 49

12 Dönmez, Ahmet. “The Role of James Brant in the Process of Structural Changes in British Consulates” Adalya, 22, (2019): 365

çünkü koyun, sığır ya da hasat edilen buğdayların göz önünden kaldırılmak zorunda olduklarını söyler. Ona göre Kürtlerin bahar göçünde, genç mahsuller genellikle koyunları tarafından yenmekte, sürülerin çokluğu nedeniyle bir tarla hızla temizlenmekte ve böylece fakir köylünün hasat umutları tamamen yok edilmektedir.¹³ Yol üzerinde bir köy olan Boğazlıyan'da çok miktarda güherçile üretilmekte ve toprak güçlü bir şekilde onunla verimli hale getirilmektedir. Buna rağmen buradaki topraklar çok kurak olup buğday sadece beş kat ürün vermektedir. Kayseri'den Yozgat'a kadar olan arazinin tamamı, Küçük Asya'nın en az verimli bölgelerinden biri olup Ermenistan'ın tüm yüksek toprakları gibi ağaçtan yoksun bulunmaktadır.¹⁴

Brant'a göre Yozgat, yerleşimlerini burada kuran Çapanoğlu ailesinin koruyuculuğu altında değer kazanmış, önemsiz bir köyden önemli ve gelişen bir kasaba haline gelmiştir. Türkiye'de gördüğü en düzgün, en temiz ve duvarlarla çevrili bir yerdir. Çapanoğlu ailesinin vaktiyle duvar kapılarını korumak için bazı silahları bulunmaktayken aile sürgün edilince bunlar İstanbul'a nakledilmiştir. Duvarlar artık yalnızca sakinleri, yağmacıların veya düzensiz birliklerin saldırılarından korumaya yarar hale gelmiştir. Kasaba dar bir vadidedir ve her tarafa hâkim konumdadır. Çapanoğlu ailesinin kurucusu, Anadolu'nun büyük bir bölümüne yayılmış ve küçük bir beylik denilebilecek bölgeyi otoriteyle yöneten üstün hitabı ve cesaretiyle güçlü bir derebeyi mertebesine yükselen bir Türkmen reisidir. Aile, konumunu iki nesil boyunca korumuş ancak üçüncü nesil paşalar ortaya çıkmıştır. Bunların mirasla elde ettikleri ellerinden alınmış, mülklerinden çıkarılmış ve o andan itibaren nüfuzlarını kaybederken, zenginlikleri Sultan ve çevresindekilerin avı olmuştur. Şimdiki neslin lideri liberal ve muhterem bir bey olup beylik gelirlerini sınırsız bir konukseverlikle konumunu korumak için harcamaktadır. Yozgat şimdilerde ise açgözlü bir mütesellim (sancak beyinin vekili, tahsildar) tarafından yönetilmekte, hiçbir üretimi ve tahıldan başka ürünü olmayan, önemsiz bir taşra kasabasına dönüşmüştür. Bu nedenle sakinleri eski cömert efendilerinin haline üzülmedirler.¹⁵

Brant, Yozgat ve çevresini gerek yer altı kaynakları gerekse arkeolojik buluntuları yönüyle de incelemiştir: "Yozgat'tan Tokat'a giden yolun biraz sağında ve Tokat'tan yaklaşık otuz-kırk mil sonra Akdağmadeni adlı yerleşimde içinde gümüş bulunan mineraller içeren bir kurşun madeni vardır. Müdürünü Yozgat'ta gördüm ve bana madene bağlı çeşitli operasyonlarda yaklaşık 300 ailenin çalıştığını söyledi ve daha bilimsel bir madencilik yöntemine sahip olduğu için öncekinden çok daha fazla gümüş ürettiğini ve daha az masrafla çok daha fazla miktarda cevher çıkarmanın yolu olacağına inandığını belirtti. Sanırım İstanbul'a gönderdiğini söylediği gümüş miktarı 300 okka ya da 825 pound (kütle birimi) ve yaklaşık 3000 sterlin değerindeydi."¹⁶

Brant, hiçbir Avrupalı tarafından ziyaret edilmediği belirtilen bazı kalıntıları ziyaret etmek için bir gezi yapmıştır. Yozgat'ın çok geniş olduğunu belirtir ve şu notları düşer: "Mösyö Texier tarafından geçen yıl keşfedilen bazı kalıntılar ve heykelsi kayalar Boğazköy yönünde yatıyorlardı. Yozgat'tan kuzeybatı yönünde üç saat uzaklıktaki küçük Nefes Köyüne¹⁷ ulaştım. Köyde, evlerin yapımında kullanılan çok sayıda mermer blok olup

13 James Brant, *Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835*, (London: 1836), 216

14 Brant, *Journey Through*, 217

15 Brant, *Journey Through*, 217

16 Brant, *Journey Through*, 217

17 Texier de "İngiliz Konsolosu Brant'ın Yozgat'tan gelip Boğazköyü'ne giderken, bu Nefes köyünü ziyaret ettiğini ve evlerin yapımında kullanılmış birçok mermerle kitabeler ve sütun vb. parçaları bulduğunu, Kale denilen tepede kazı yapılarak bazı yerlerinde duvarı mermer kaplı güzel bir bina ortaya çıkarıldığını ve diğer tepede de yapılan araştırma sonucu çıkarılan taşların Yozgat'ta inşa edilen caminin binasında kullanıldığını yazar. Bkz. Charles Texier, Küçük

birçoğunun üzerinde harfler ve kelimeler kesilmiş, kazınmıştır. Köyün mezarlığında sayısız mermer sütun parçası ve eski yapıların çeşitli parçaları bulunmaktadır. İsimleri ve harflerin şekliyle anlaşıldığı üzere Hıristiyanlık dönemine ait iki ölü yazıtı vardı. Köylüler tarafından kale olarak adlandırılan yakındaki konik bir tepede keşfedilen iki mermer parçası vardı. Bunlar bir çatının güzel bir bölümünü oluşturuyorlardı ve iyi bir biçimde yontulmuşlardı. Birlikte yere düşmüşlerdi ki bu, oradaki bir binaya ait olması gerektiğini gösteriyor. Bu konik tepenin eteğinde iri taşlardan yapılmış, mermer kaplı bir yapının kalıntıları kazılmıştır. O kadar küçük bir kısım kazılmıştı ki, binanın ne olduğu tespit edilemedi. Karşısındaki konik bir tepeden çok miktarda mermer blok kazılmış ve Yozgat'taki bir meskenin yapımında kullanılmıştır. Oradan çok uzak olmayan bir yerde, görünüşe göre bir kapının ve kısmen bir duvarın direklerini oluşturan muazzam büyüklükte bazı taşlar vardı. Yerliler bana madalya bulduklarını söylediler ama ben onlardan bir şey alamamıştım; sadece bakır oldukları için onları korumadıklarını söylediler. Buradan rotamı yaklaşık dört saat uzaklıktaki Boğazköy'e yönlendirip akşam geç saatlerde ulaştım. Ertesi sabah bir rehber tuttum ve önce köyden yaklaşık bir buçuk mil uzaklıktaki yontulmuş kayaları ziyaret ettim. Burası, 40 ila 50 fit yüksekliğinde, görünüşe göre hemen yukarıdaki dağlardan düşmüş ve 20 yarda 10 (1 yard: 0.9144 metre) genişliğinde bir paralelkenar şeklini almış, üzerlerine yontulmuş figürlerin oyulduğu devasa kireçtaşı kaya kütlelerinden oluşan doğal bir alandır. Pek çok yerde havanın etkisiyle neredeyse tamamen silindiler; ancak bazı kısımlarda nesnelere oldukça belirgindir. Daha küçük figürlerden oluşan uzun sıra yaklaşık 3 fit yüksekliğindedir, ardından beş büyük figür gelir; bunlar el ele veren iki ana figürdür. Biri diğer üçü tarafından destekleniyor ve hepsi hayvanların sırtında duruyor. Daha sonra bir dizi daha küçük figür gelir ve nihayetinde kendi başına bir kayanın üzerinde, iki dağın üzerinde duran ve sağ elinde Mısır'ın sonsuzluk sembolü gibi bir amblemi- kanatlı bir daireyi tutan ana figür bulunur. Mösyo Texier bu ilginç kalıntılardan bazı güzel çizimler yaptı, ancak bunlar size figürlerin olduğundan daha fazla korunması gerektiği hakkında bir fikir veriyor. Oradan bir vadiyi geçtim ve yarım mil uzaklıktaki alana geldim. Geniş bir yapının alt temelleri tek başına mevcut. Tepelerin çevresinde duvarların, binaların ve kapıların kalıntıları var ancak çok harap durumda ve çok kaba bir yapıya sahip. Bu iki harabe de bir arkeoloğun incelemesine değer ama benim bu konuda hiçbir iddiam yok.”¹⁸

4. William John Hamilton

1837 yılında şehre Kabaktepe yönünden giren İngiliz Jeolog Hamilton (5 Temmuz 1805-27 Haziran 1867), Yozgat'ın çamur duvarlarla çevrili, birçok bakımdan ihmal edilmiş bir yer olduğunu fakat şehrin evlerinin görünümünü modern bulduğunu belirtir. Burada kaldığı süre içinde Süleyman Bey tarafından yaptırılan Ulu Camiyi ziyaret eder ve pazarı gezer. “Tavium”un, Türk ve Ermeni yerlilerin verdiği bilgilere göre burası olamayacağını düşünür. Çapanoğlu Süleyman Bey'in kurduğu Yozgat'ın Ahmet Paşa zamanına kadar sadece bir yaylak olduğunu öğrenir. Paşanın sert ancak adaletli yönetimi sayesinde halkın saygısını kazandığını ve şehrin geliştiğini ifade eder.¹⁹

Asya Coğrafyası Tarihi ve Arkeolojisi, Çeviren Ali Suat, Latin harflerine aktaranlar: K. Y. Koprman ve M. Yıldız, (Ankara: 2002), c. 2, 478

18 Brant, *Journey Through*, 218

19 William J. Hamilton, *Researches in Asia Minor Pontus And Armenia* (London: 1842), Vol. I, 386, 387

5. John Murray

John Murray'ın yazdığı Gezinler için El Kitapları, 1836'dan itibaren Londra'da yayınlanan seyahat rehberi kitaplar dizisidir. Bunlar Avrupa'daki turistik yerleri ve Asya'nın bazı kısımlarını ve Kuzey Afrika'yı kapsıyordu. Murray da Kinneir ve diğerleri gibi Yozgat'ın Çapanoğlu ailesinin himayesi altında önem kazanarak hatırı sayılır bir kasaba haline geldiğini yazar. Çapanoğlu Ailesi'nin kurucusu, Anadolu'nun büyük bir kısmına hâkim, cesareti ile güçlü bir derebeyi mertebesine yükselen bir Türkmen reisidir. Ailenin üçüncü kuşağında paşaların ortaya çıkmasından sonra nüfuzlarını kaybettiğini, zenginliklerinin de Sultan'ın eline düştüğünü kaydeder. Böylece Yozgat bir taşra kasabası haline gelmiştir.²⁰

6. Henry John Van Lennep

XIX. yüzyılın ünlü Hıristiyan misyoneri, bakan, yazar ve eğitimci olan Lennep 1815'te İzmir'de doğmuştur. 1830'da eğitimi için Amerika Birleşik Devletleri'ne gönderilmiş, 1840'tan itibaren İzmir'de (1840-44 ve 1863-69), İstanbul'da (1844-54) ve Tokat'ta (1854-56) görev yapmış ve Batı Asya ve Mısır bölgesi boyunca yoğun bir şekilde seyahat etmiştir. Çalışmalarını Türkiye'deki Ermeniler üzerine yoğunlaştırmıştır.²¹

Lennep, Zile üzerinden yola çıkarak Yozgat'a ulaşmıştır. Meşakkatli olduğunu belirttiği yolculuğa 1 Ağustos günü Sabah 05.30'da çıkar. Batıya doğru yol alırken kendileriyle aynı yönde erzak ve mallarıyla giden bir Kürt aşiretine rastlar. Güzergâhta gördüklerini şöyle yazar: "Mal yüklü develerin oluşturduğu uzun bir sıra vardı. Erkekler ve kadınlar çoğunlukla atlara ve eşeklere binmişlerdi. Bazıları ellerinin üzerinde şahin taşıyordu ve bunun için kalın bir eldiven giymişlerdi. Bütün kuşların gözü bağlıydı."²² Yozgat'a dair ilk görünüm batı istikametinde uzanan bir vadi, sebze ekili alanlar, şahıslara ait olduğu anlaşılan bahçeler ve kasabanın güney tepelerinin yamaçlarında izole halde bulunan bir koruluktur.²³ Yozgat'ın uzaktan görünümünü beğendiği anlaşılan Lennep, "evler çamurla birleştirilmiş kaba taşlardan veya tuğladan yapılmış ve hepsi kırmızı kiremitle kaplanmıştır. Kasabaya yaklaştıkça çok güzel evleri ve minareli güzel bir camiye ayırt edebiliyorduk. Yozgat'ın büyüklüğü Tokat'ın yarısı kadardır. Vadinin dibindeki kayalar yer yer tuğla gibi koyu kırmızı, yer yer koyu sarı olan kumtaşıdır," diye yazar. Saat 11:00'de kasabaya girer ve rahibin evine gider. Rahip Farnsworth, Kayseri'de görev yapan Amerikalı bir misyonerdir ve yaz mevsimlerini sık sık burada geçirmektedir. Evi, vadinin dibindeki bahçelere bakan ve kasabanın önemli bir kısmının güzel manzarasını gören hafif bir alçaklık üzerinde yer almaktadır. Ona göre Yozgat, "yakın zamanda ortaya çıkmış bir yerdir; ülkenin bu kesimiyle ilgili elverişli konumu, vilayet yönetim merkezi haline getirilmesine yol açmıştır."²⁴ Yerli Evanjelik Kilise topluluğu, Lennep ve yanındakilere çok samimi davranırlar. O da okullarına uğrar ve davet üzerine Yozgat'taki misyoner cemaatini şapelde ziyaret eder.²⁵

7. Frederic John Goldsmid

Çin, Hindistan ve Türkiye'deki askeri görevlerinin ardından 1865'te Hint-Avrupa Telgraf İdaresi'nin genel müdürü olan ve 1870'e kadar bu görevde kalan Goldsmid, Anadolu

20 John Murray, *Hand Book For Travellers The Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor And Constantinople*, (London: 1845), 315-316

21 <https://archivesspace.amherst.edu/repositories/2/resources/187> (erişim: 17.01.2022)

22 Henry John Van Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, (London: 1870), Vol II, 101

23 Lennep, *Travels in*, 102

24 Lennep, *Travels in*, 103

25 Lennep, *Travels in*, 104

gezilerinin bir durağı olan Yozgat hakkında gözlemlerde bulunmuştur. Ona göre Yozgat, bir asırdan biraz daha uzun bir süre önce Peşvanoğlu veya Çapanoğlu olarak da bilinen Ahmet Paşa tarafından kurulmuş, eskiden pek bilinmeyen bir kasabadır. Yalnızca 5000 veya 6000 olduğu tahmin edilen Yozgat nüfusunun daha fazla olacağını düşündüğünü belirten seyyah, 23 Temmuz günü geldiği şehirde bazı ziyaretler yapar. Oradaki Hıristiyan cemaati üzerinde etkili olan ve mükemmel derecede Türkçe konuşan Mr. F. adında birine konuk olur. Türk konukseverliği ve hoşgörüsüyle ilgili beklemediği tavrı şöyle ifade eder: “Mr. F. ve onun neşeli eşinden müsaade alıp ayrıldık. Mükemmel Türkçe konuşuyor ve bu nedenle misyonun o kadar da kalifiye olmayan üyelerine göre büyük bir avantajı var. Bana Asya Türkleriyle geçirdiği on bir yıllık uzun bir deneyime dayanarak, bir Müslüman köyüne misafir olduğunda yemek yemeden önce kendisinin dua etmesine ve arkadaşlarının da âmin demesine itiraz etmiyorlar” dedi.²⁶

Kitabında oldukça edebi betimlemeler gördüğümüz Goldsmid, özelde Yozgat’ın genelde Anadolu’nun, Uzak Doğu’nun görünüşte gerçek gibi görünen hayatına karşılık neşe verici ve farklı bir coğrafya olduğunu belirtir. Yaptığı bir yürüyüş sonrası “bugünkü yürüyüş yine yalnızlık duygusuyla beni etkiliyor. Pek çok köye rağmen Anadolu’da kasvetli bir şeyler var. Bu uçsuz bucaksız kırlar uçuk sarı bir renk tonuyla kaplı. Taze ve daha parlak renk lekelerin ortaya çıktığı uzun koyu kavaklar bahçe veya köyün yerini ortaya çıkarır. Neşeli köylüleri ve şarkılar söyleyen katırcıların halini gezginler betimlerler” der. Yozgat’tayken telgraf müdürü, K., kendisini bir akraba veya arkadaşının düğününe çağırır. Belli ki pek hazzetmez ve kibarlık kuralları içinde çabucak oradan ayrılır.²⁷

8. Frederick Gustavus Burnaby

İngiliz ordusunda istihbarat subayı olarak görev yapan Burnaby (3 Mart 1842-17 Ocak 1885) Viktorya Dönemi’nin en renkli simalarından biridir. Kendi ifadesiyle Anadolu’da at sırtında geçirdiği beş ay boyunca 3200 kilometre yol kat etmiştir. Ordudan izinli günlerinde yaptığı bu yolculuk sırasında yol güzergâhı üzerinde bulunan şehirlerde birkaç günden fazla kalamasa da Anadolu halkının yaşam tarzları ve gelenekleri üzerindeki gözlemlerini “At Sırtında Anadolu” adlı eserinde anlatmıştır. Eseri boyunca tanıştığı, konuk olduğu Türk, Ermeni, Çerkes ve Kürtlerin kendisini büyük bir konukseverlikle karşıladığını ifade etmiştir.²⁸

Burnaby Sinop, Kızılırmak, Yahşiyen ve Dayılı adlı bir köy üzerinden geldiği Yozgat’ı, “sonunda geniş, yuvarlak büyük bir ovaya geldik; ovanın etrafı tepelerle çevriliydi; bu kocaman doğal havzanın bir tarafında, bir bayırın üstünde yer alıyordu” diye tarif eder. Burnaby’i şehir girişinde bir atlı grubu karşılar. Onu ilk selamlayan kişi bölgede mühendis olarak çalışan, çok iyi Fransızca konuşan ve şehirdeki çarşı inşaatında görevli olan bir Leh’tir. Şehre gelişini önceden Ankara’dan tanıdığı olan İtalyan doktor M. Gasparini ve Türk bir dostu Yozgat ziyaretinin güzel geçmesi için telgrafla haber vermiştir. Yozgat girişinde şehre bir İngilizin geleceğini haber alan ahaliden birçok kişi tarafından karşılanan Burnaby buradaki ilk gününde bir Ermeni’nin evine konuk olur ve düşüncesini “Ankara’da bir Türk evinde ağırlandım. Hıristiyan ve Müslüman hayat tarzları arasındaki farkı merak ediyordum” diye yazar. Atıyla yanına gelen bir Türk “son yirmi yıl içinde sizin milletten hiç kimsenin buraya geldiğini sanmıyorum. Biz Türkler nankör değiliz. Kırım’daki eski dostlarımızı, o

26 Frederic John Goldsmid, *Telgraph And Travel*, Macmillan and co. (London: 1874), 461.

27 Goldsmid, *Telgraph*, 463, 464.

28 Frederick Gustavus Burnaby, *On Horseback Through Asia Minor*, 6 Ed. Vol, I, (London: 1877), V-VI.

zamanlar bizim için yaptıklarınızı unutmadık” der. Başka bir atlı “inşallah şimdi de aynısını yaparsınız, gelişiniz büyük heyecan yarattı. Ankara paşası ziyaretimize geldiğinde böylesine bir kalabalık toplanmamıştı” diye ilave eder. Karşılama çok keyif alan arkadaşı Radford, Burnaby’e, İspanya’da Don Carlos’un peşinden atla gidişlerini hatırlatır: “Bütün halk orada Don Carlos’u görmeye gelmişti, şimdi ise bizi.”²⁹

Burnaby’nin Yozgat’ta kaldığı ev avlulu ve Ankara’da kaldığı eve benzer tarzda döşenmiştir. Eve yerleşirken bazı Ermenilerin kendisiyle görüşme taleplerine olumlu cevap verir. Yozgat yerlilerine has giyimleri olan ziyaretçiler sosyal konumlarına göre dizilip selam verirler ve kendisine Ermeni okulunu denetleyerek şeref vermesini isterler. İçlerinden yaşlı bir Ermeni odada bulunanların Hıristiyan olduklarını ve Hıristiyan birini görmekten mutlu olduklarını belirtir. Burnaby onlara Türklerle aralarının nasıl olduğunu sorar. Beraberinde geldiği Leh mühendis: “Yozgat’ın telgraf müdürü Ermenidir” der. “Bir gün birkaç Türk çocuğu Ermeni çocuklara sataşp gâvur derken ahaliden bir Türk gelip Türk çocuklarını dövmüş. Olay yerine gelen Türkler de çocukların tarafını tutup telgraf müdürüne yumruk atmışlar. Telgraf müdürü de şikâyetle bulunmuş. Kendisini döven Türkler derhal hapse atılmış.” Oradakiler seyyaha yirmi sene önce böyle şeylerin mümkün olmayacağını ama işlerin artık düzeldiğini söylerler. Her şeye rağmen şehirde adaletin olmadığını ifade eden bir Ermeni’nin konuşması sonrasında Leh mühendis, Burnaby’e; “olan biteni kendi gözünüzle görüp bir yargıya varma fırsatınız olacak. Her halükarda bu şehirde yaşayan Hıristiyanlar hiçbir şekilde baskı altında değildirler. Ermenilerle Türklerin aynı masada yemek yediklerini göreceksiniz. Adalet meselesine gelince, Hıristiyanlar da en az Müslümanlar kadar faydalıyor adaletten” ikazını yapar. Kahvelerini bitiren Ermeniler odadan çıkınca yanında kalan Leh mühendis Vankoviç, Anadolu’da yaşadığı deneyimleri, kendi ülkesinden niçin ayrılmak zorunda kaldığını uzunca anlatır.³⁰

Burnaby’nin Yozgat’ta kaldığı bu Ermeni evinde Anadolu üzerine kitap yazmış olan Fransız yazar M. Perrot da kalmıştır. Burnaby, Perrot’un eserinin³¹ Yozgat’la ilgili sayfalarına gelince Perrot’un “bir gün ev sahibime beni neden evin hanımıyla tanıştırmadığımı sordum” dediği sayfaya gelir. Perrot şöyle demektedir: “Bizde âdet böyle” yanıtını verdi. “Bence akıllıca bir âdet. Başka erkeklerin karımı görmelerinin bana ne faydası var? Karımı kendim için aldım. Siz Avrupalıların eşlerinizi şımarttığınızı duydum. Benim karım iyi terbiye almıştır.” Burnaby ev sahibine Perrot’un eserinde gördüğü bu ifadeleri aktarınca; “Mr. Perrot buradayken evin sahibi babamdı. Hadiseyi gayet iyi hatırlıyorum. Mr. Perrot, babamdan kendisini annemle tanıştırmasını istediğinde ben de odadaydım. Sanırım babam, Avrupa’da eşlerinizi konuklara sakladığınız izlenimindeydi; her neyse bizler eşlerimizi kendimize saklarız.” Burnaby, “Nasıl yani, beni kız kardeşlerinizle ya da annenizle tanıştırmaz mısınız?” diye sorunca Ermeni ev sahibinden cevap gecikmez: Tabii ki hayır!³² Vankoviç, evlenecek Ermeni çiftlerin önceden birbirlerinin yüzünü bile görmedikleri, Ermeni kadınların dinlerinden kaynaklanan sebeplerle eğitim almadıkları, kocalarına bir çeşit köle yapıldıkları oysa Türklerin eşlerini boşamakta zorluk çekmedikleri, boşanma sonrasında tarafların diledikleri başkalarıyla evlenebilecekleri gibi sosyal hayatı ilgilendiren bir dizi bilgilendirme yapar.³³ Burada geçen konuşmalar üzerinden Yozgatlı Ermenilerin şehirdeki dini ve sosyal hayatına dair izlenimler elde edilebilmektedir.

29 Frederick Burnaby, *At Sirtında Anadolu*, Çeviren Fatma Taşkent, 7. Baskı (İstanbul: 2016), 130, 131.

30 Burnaby, *At Sirtında*, 132, 133

31 Georges Perrot, *Souvenirs d’un Voyage en Asie Mineure*, (Paris: 1864).

32 Burnaby, *At Sirtında*, 134

33 Burnaby, *At Sirtında*, 134

Burnaby, “şehrin 10 bin nüfusa sahip olduğunu ve pek fazla suç işlenmediğini, sadece son beş yıl içinde cinayet sebebiyle bir adamın idam edildiğini” belirtir. “Görece yeni olan şehrin kuruluşu 130 yıl öncesine dayanmaktadır. Yörede bol miktarda demir, gümüş ve kömür madeni bulunmaktadır.”³⁴

Burnaby, çarşı pazarı ve piyasayı da gözlemlemiştir. “Ev sahipleri evin değerinin her 1000 lirası için 40 lira ödemektedirler. Ticaretle uğraşanlara uygulanan vergi kâr üzerinden yüzde 30’dur. Bir tüccar şehirde mısır satıyorsa kendisinden alınan her 20 okka hububat için 2 para tutarında resm ödemektedir. Pazar yerinde bir at, koyun ya da öküzün satılması sonucu kazancın yüzde iki buçuğu devlete verilmek zorundadır. Vergileri Müslüman tahsildarlar toplamakta, Hıristiyan ahali ise vergilendirme yönteminden yakınmaktadırlar.”³⁵ Şehirde -Türklerin haricinde- kahir ekseriyeti Ermeni olan ahalden bir Ermeni kızının Müslüman olmak istemesi krizlere neden olmaktadır. Dindar Ermeniler kendi cemaatlerinden ayrılıp Müslüman, Katolik veya Protestanlığa geçen kişilere nefretle bakmaktadırlar. Bu halleriyle Türklere oranla daha hoşgörüsüzdüler. Bir Türkün Hıristiyanlığı kabul etmesi nadirdir. Oysa Anadolu’daki misyonerler pek çok Ermeni’yi Protestanlığa döndürmüşlerdir. Aynı şekilde Katolik misyonerler de boş durmamış durumdadırlar. Kimi Ermeniler artık İstanbul’daki patriği ruhani liderleri olarak görmeyip Papayı kiliselerinin başı kabul etmektedirler. Türkler, Hıristiyan cemaatinde yaşanan anlaşmazlıklara bıyık altından gülmekte ve aynı Mesih’e inananlar arasında bu denli nefret ve kötü niyetin var olmasına bir anlam verememektedirler.”³⁶

Burnaby, Yozgat’taki günlerinde dikkatli gözlemler yapmış görünmektedir. Kaldığı evin sahibine imzalanması için bir kâğıt getirilmiştir. “Bu, Yozgat ileri gelenlerinin padişaha Kanun-ı Esasi’nin ilanı için teşekkürlerini sundukları bir sadakat beyanıydı ancak Ermenilerin hiç biri reforma inanmıyorlardı” der.³⁷ Hareketli olmadığını gözlemlediği Yozgat çarşısında kimi Ermeniler boya, tahta ve tiftik yünü satarak geçinirken diğerleri pamuklu kumaş ve patiska ticareti yapmaktadırlar. Burnaby, bir Rum’un işlettiği küçük dükkanın vitrininde gazyağıyla çalışan bir iki Amerikan lambası görmüştür.³⁸

Yozgat’ta Burnaby’e genellikle Vankoviç refakat etmektedir. Vankoviç onu camilere götürür, bilgiler verir ve Müslümanların ibadet şevkini övgüyle anlatır. Birlikte Derviş Bey adlı bir Yozgatlıya misafir olurlar. Birlikte ava giderler.³⁹ Burnaby, şehirde sayıları fazla olmayan ve Türk yönetiminden şikâyet eden Rumlarla tanışır. Bu hususta ilginç notlar yazar: “Şehre geldiğim gün beni ziyaret eden bir Rum’a uğradım. İçlerinden biri “Türkler çok kötü davranıyorlar bize” dedi. “Burada Hıristiyanlar hiç işkence görüyorlar mı?” diye sordum. “Hayır” dedi. “Herhangi birinin kazıktan geçirildiğini duydunuz mu?” deyince oradakiler gülmeye başladılar. “Türkiye’de böyle şeyler olmaz” dedi ev sahibim. Bana, “bir Rum ile bir Türk arasındaki alacak verecek meselesinde Müslümanın lehine karar verildi” dediler. Ben de “Rum’un yerinde bir Türk olsaydı yine aynı karar verilir mi?” diye sordum. “Evet” dediler; “yasalar Türkler ve Hıristiyanlar için eşit ölçüde kötüdür.”⁴⁰

Burnaby, Yozgat’ta yaşayan Ermenilerle Rumların seyyahlara ilginç gelen bir özelliğini şöyle açıklar: “Çoğu kendi dillerinin alfabelerini kullandıkları halde bu dillerde yazamaz.

34 Burnaby, *At Sirtında*, 135

35 Burnaby, *At Sirtında*, 136

36 Burnaby, *At Sirtında*, 136

37 Burnaby, *At Sirtında*, 136

38 Burnaby, *At Sirtında*, 137

39 Burnaby, *At Sirtında*, 142

40 Burnaby, *At Sirtında*, 145

Hemen her zaman aralarında Türkçe konuşurlar. Arkadaşlarıyla mektuplaşırken hem Ermeniler hem de Rumlar Türkçe yazarlar ancak Ermeni ve Yunan alfabelerini kullanırlar. Müslüman yetkililerin kurulmasını teşvik ettikleri okullar, Hıristiyanların bu açığını kapatmaktadır. Şimdiki genç neslin çoğu atalarının dilini yazıp konuşabilmektedir.”⁴¹

Yozgat'ta kaldığı süre boyunca, Türklerden başka farklı inanç gruplarını, dini mekânlarını, şehrin ileri gelenlerini, çarşı-pazarı, tabir caizse dağı taşı ziyaret eden Burnaby'nin gördüğü ilgi ve konukseverliği, tarafsızca anlatımı dikkatimizi çekmektedir. Buradan ayrılarak Sivas'a doğru yola koyulur.

9. Thomas Stevens

Thomas Stevens (24 Aralık 1854-24 Ocak 1935), dünyayı bisikletle dolaşan ilk kişidir. 22 Nisan 1884 tarihinde San Francisco'dan başladığı dünya turunda baştanbaşa Amerika'yı geçmiş, Avrupa'dan Asya'nın doğusuna kadar pedal çevirmiştir. 17 Kasım 1886 tarihinde 21,700 km kat ederek başladığı yere geri dönmüş ve bu yolculuğundaki anılarını bir kitapta toplamıştır.⁴²

Ankara'dan başlayan ve üç günlük bir yolculuğun ardından 30 bin nüfusa sahip bir şehir olan Yozgat'a ulaşan Stevens, burada halkın yoğun ilgisiyle karşılaşır. Yozgat'ta herkes, tanıtım mektubu getirdiği Tiftikçioğlu Youvauaki Efendi'yi tanımaktadır. Şehre ulaştıktan kısa bir süre sonra kendini “o değerli yaşlı beyefendinin” büyük kabul odasındaki minderli divana rahatça yerleşmiş bulur. Yarım düzine hizmetçi ona hizmet için birbirleriyle yarışır. Aynı zamanda evde misafir olarak bulunan Regie'nin (Türkiye'de tüütün ticaretinin tekeline sahip bir şirket) müfettişi Tefvik Bey, İngilizceyi gayet akıcı olarak konuşan bir Rum olan Mr. G. O. Tchetchian'a bir davetçi gönderir. Onun gelişinden sonra çok geçmeden birbirlerini daha iyi anlamaya başlar ve güzel bir akşam geçirirler.⁴³

Tiftikçioğlu'nun konutunun önündeki cadde ertesi sabah insanlarla dolup taşar. Öğleden sonra kaymakam ve birkaç yetkili Stevens'i arayıp belediye konağının karşısındaki düz bir yol boyunca bisiklet sürmesini isterler. O gün Yozgat'ta kalmaya niyetlendiği için itirazda bulunmaz. Kalabalık onu kaymakam ve ekibiyle birlikte bisikletin üzerinde görünce heyecana kapılır. Ortalığın kalabalığı ve kulakları sağır eden tezahüratları nedeniyle kaymakam, Stevens'i dışarıya çıkardığına pişman olur. Biraz sonra Tiftikçioğlu'nun evine geri dönerler. Öğleden sonra mutasarrıf ve ileri gelenler bir subay göndererek seyyahı bisiklet sürerken görmek istediklerine dair bir not yollarlar. O da şayet zaptiyeler kendisine refakat ederlerse bunu yapabileceğini söyler. Bunu yapar ancak yine ahalinin kalabalığından kurtulamaz. Sonrasında Yozgat'ın Ermeni papazıyla biraz İngilizce konuşabilen başka genç bir Ermeni tarafından ziyaret edilen seyyah hep birlikte şehirde gezintiye çıkarlar.⁴⁴ Kayseri'deki Amerikalı misyonerlerin Yozgat'ta küçük bir kitapçı dükkânı vardır ve papaz yanında götürmesi için bir tane Yeni Ahit vermek ister. Protestanlığa geçmiş olan birkaç Ermeni esnaf ile tanıştırılır.⁴⁵

Stevens, Yozgat'ta büyük bir Çerkes nüfusu olduğunu belirtir. Görünümleri itibarıyla saygınlık uyandıran, Ruslarla savaşmış, saçları başları dağınık, vahşi görümlü bir grup Çerkes, onun bisikletini görmek isterler. İngilizce konuşan genç bir Ermeni “bence onlar

41 Burnaby, *At Sırtında*, 145, 146

42 Thomas Stevens, *Around The World On A Bicycle*, (London: 1887)

43 Stevens, *Around The World*, 360

44 Stevens, *Around The World*, 362, 364

45 Stevens, *Around The World*, 366

yalancı” der, “İngiliz olduğun için Ruslara karşı savaştıklarını söylüyorlar ve onlara bisikletini göstereceğini düşünüyorlar.” Ertesi sabah Stevens buradan sıkılmış bir vaziyette bir an evvel yola koyulmak ister. Tiftikçioğlu ve karısı ertesi sabah onu yolcu ederken evin hanımı Türkçe olarak şöyle seslenir: “Bin bakalım efendi!”⁴⁶

10. Henry Charles Barkley

Mesleği mühendislik olan Barkley (1837–1903), uzun yıllar Bulgaristan’da mühendislik işleri yaptıktan sonra Anadolu’ya gelmiş ve Osmanlı Devleti’ndeki ilk demiryolunu yapmış biridir. Barkley, Anadolu’dan gelen güya Ermenilere zulmedildiği yönündeki uydurma haberleri eserine taşır, Türklerin tarih yağmacısı olduğunu söyler, neredeyse kitabı boyunca Anadolu ve Türk halkı hakkında hakaretamiz ifadeler yazar.⁴⁷ 1878 yılının Ağustos’unda Bükreş’ten İstanbul’a yola çıkar. Ankara üzerinden geldiği Killidghar (Kırkpınar?) adlı bir köy güzergâhında olan Yozgat için “bir Türkmen köyüdür” der.⁴⁸

11. Henry Fanshawe Tozer

Tozer (18 Mayıs 1829-2 Haziran 1916) İngiliz yazar, öğretmen, seyyah ve coğrafyacısı. Cambridge Üniversitesi’nde yayımlanan 1897 tarihli “Eski Coğrafya Tarihi” adlı saygın bir eseri vardır. Tozer 14 Temmuz 1879 tarihinde arkadaşı Mr. Crowder’le birlikte İstanbul’a gelir ve Fransız buharlı gemisi “Meandre”ye binerek Karadeniz üzerinden Sinop’a ayak basar. Oradan Samsun, Lâdik ve Amasya yoluyla Yozgat’a ulaşır.⁴⁹ Yozgat’ın Anadolu’da gördüğü diğer kasabalardan pek çok açıdan farklı olduğunu, Türk şehirlerinin tanıdık gelen özellikleri yanında evlerin çamur sıvalı duvarlarının, çıkıntılı bacalarının ve düz damlarının Anadolu köylerini andırdığını ifade eder. Tozer’e göre 50’si Rum, 1.000’i Ermeni ve geri kalanı Türk olmak üzere yaklaşık 3.000 aileyi barındırdığı tahmin edilen Yozgat, bir tarafta Amasya’dan Kayseri’ye, diğer tarafta Ankara’dan Tokat ve Sivas’a iki büyük yol hattının kesişme noktası olması bakımından önemli bir konumda bulunmaktadır. Üretimi bulunmayan Yozgat’ın refahı da bunlara bağlı durumdadır. Tozer, olağanüstü diye ifade ettiği şehrin temizliğinden etkilenir. Sokakları harabeye dönüşmüş, pislik içindeki doğu şehirlerinin aksine buranın temiz olmasını yakın bir tarihte inşa edilmiş olmasına bağlar. Tozer ve yanındakilerin şehre gelişi kendilerini görmek amacıyla dışarı çıkan ahali için büyük bir şaşkınlığa neden olur. Halk “İngiliz! İngiliz” diye bağırılmaktadır. Dolambaçlı sokaklardan, kaba fakat sanki resim gibi görünen çarşıdan yola devam ederek, iyi bir konaklama ve kendilerini Kayseri’ye götürecek atlar hakkında bilgi almak için doğrudan paşanın şehrin diğer ucunda bulunan konağına giderler. Tozer, paşayı diğer paşaların şişmanca görünümüne zıt, neşeli ancak bakımsız biri olarak tarif eder.⁵⁰

Tozer, beklentisinden daha iyi bir şekilde konuk edilir ve gözlemlerini şöyle yazar: “Konaklama açısından istediğimiz tek şey, bir handa bulduğumuzdan daha iyi, tek bir temiz odaydı ama Paşa hemen uzakta olmayan Müslüman bir beyefendiye haber göndererek bizi evine kabul etmesini istedi. Kısa bir aradan sonra oraya götürüldük. Büyükçe bir binada bize tahsis edilen oda, kasabanın ve ötesindeki tepelerin güzel manzarasına sahipti. Salonunu dolduran hizmetlilerin sayısından önemli biri olduğu sonucuna vardığımız ev

46 Stevens, *Around The World*, 366

47 Henry C. Barkley, *A Ride Through Asia Minor And Armenia*, (London: 1891), 69, 74, 130, 206 vd.

48 Barkley, *A Ride Through*, 124.

49 Henry Fanshawe Tozer, *Turkish Armenia And Eastern Asia Minor*, (London: 1881), 1

50 Tozer, *Turkish Armenia*, 81

sahibimiz, Doğu'da hiç görmediğim türden olağanüstü bir görünümüne sahip bir adamdı. Boyu uzun ve zayıftı, teni çok koyuydu, saçları pürüzsüz ve kömür siyahıydı, dar bir yüzü ve belirgin bir Romalı burnu vardı. Adını duyduğumuzda, Yozgat'ı kuran büyük ailenin ferdi olduğunu fark ettik.⁵¹ Seyyah burada Çapanoğlu ailesine dair M. Texier'den bir alıntı yapar: "Buradaki vadilerden birinde, yazın Yörüklerin yaşadığı sıradan bir Türkmen köyü vardı; burada Çapanoğlu ailesinden Ahmet Paşa doğdu. Güçlendiği zaman burada bir kasaba kurmayı düşündü. İşte Yozgat geçen yüzyılın sonlarına doğru kuruldu. Ahmet'in oğlu ünlü Çapanoğlu, Anadolu'nun son derebeylerinden veya bağımsız beylerinden biriydi; tüm hayatı boyunca hâkimiyetini elinde tuttu ve gücü Kayseri'ye, kuzeyde Amasya'ya kadar ulaştı. İnanç farkı gözetmeksizin birçok insanı yeni şehrine çekecek kadar zekiymi ve nüfus hızla on beş bine ulaştı. Yaklaşık olarak 1805'te gerçekleşen ölümünde, iktidarını kardeşi ve ailesinin geri kalanı devraldı. Rum ve Ermeni göçmenleri o dönem yönettiği yerlere yerleşmeye teşvik etti. Sultan Mahmut, derebeylerin ya da "vadilerin efendilerinin" iktidarını devirme planını uyguladığında, Babıali hükümetinin saldırılarının ilk hedefi Çapanoğlu oldu. Çevresindeki paşalar bu durum karşısında heyecana kapıldılar ve servetini paylaşma umudu taşıdılar. Bey'in gelirleri on iki milyon frangı buluyordu ve bunun ancak dördte biri hazineye ulaşıyordu. Bu derebeylerden ileride daha fazlasını duyacağız; torunlarının refah içinde yaşamalarına izin verilmiş olsa da, mücadele yerel beyin düşüşüyle sona erdi. Ailenin şimdiki temsilcisi, şu an birlikte kaldığımız Çapanoğlu Derviş Bey'dir."⁵²

Tozer, ev sahibi tarafından büyük bir nezaket ve konukseverlikle ağırlandıklarını, genellikle ekibini kendi hallerine bırakarak yemeklerine katıldığını ifade eder. Hatta kendilerine şarap ikram edildiğini ancak ev sahibinin bir Müslüman olarak içmediğini ve burada şarabın ne işi olduğunu merak eder. Ancak ertesi gün bazı üzüm bağları olduğunu ayrıca şarap üretildiğine şaşırıklarını söyler.⁵³ Yerlilerin başlıca gelir kaynağı, Yozgat'tan büyük miktarlarda ihraç edilen Anadolu'da denildiği gibi Ankara keçisinin yünü veya tiftiktir. Ancak bu hayvanların sayısı giderek azalmaktadır.⁵⁴

Seyyah konuk edildiği evde kaldığı süre boyunca yerlilerin yanı sıra arkadaş canlısı paşa tarafından çok kere ziyaret edilir. 26 Temmuz günü öğleden sonra Yozgat'tan Kayseri'ye doğru dört gün sürecek bir yolculuğa çıkar.⁵⁵

12. Vital Cuinet

1890 yılında Yozgat'a gelen Vital Cuinet'e göre şehir sancak olup kuzey ve doğuda Kastamonu vilayeti ile Sivas vilayeti, güneyde aynı vilayet ve Kayseri sancağı, batıda ise Kırşehir sancağı ile sınırlıydı. Toplam nüfusu 279.897 kişiden oluşan nüfusun dini dağılımı şöyleydi:⁵⁶

Müslümanlar: 242,989

Gregoryen Ermeniler: 28,989

Protestanlar: 542

Rum Ortodokslar: 4,870

Çingeneler: 997

51 Tozer, *Turkish Armenia*, 82

52 Texier, *Asia minore*, p. 532 (Yazarın dipnotu).

53 Tozer, *Turkish Armenia*, 83

54 Tozer, *Turkish Armenia*, 84

55 Tozer, *Turkish Armenia*, 84

56 Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie, Geographie Administrative*, Editeur Ernest Leroux, (Paris: 1892), 292, 293

Toplam: 279,897

Cuinet'in diğer tespiti şöyledir: "Yozgat Sancağı; Yozgat, Çorum, Sungurlu, Akdağmadeni, Boğazlıyan olmak üzere 5 kazaya; Akdağ, Hüseyinabad, Selmanlı, Sorgun, Karamağara, Kızılhoca ile de 5 nahiyeye ayrılmıştı. Ankara vilayetine dâhil olanların içinde en verimli olan bu bölge, Trocmiler'in antik topraklarıdır. Bu ülke, Bitinya Kralı Nicodemus tarafından Küçük Asya eyaletlerinin bölünmesi sırasında Bergama krallarına karşı üç kabile arasından Galya kabilesine düştü. Aslında şu anda çok zengin bir bölge olup özellikle bahçelerinin meyveleri tavsiye edilir. Bu sancağın şu anki adı sadece yirmi yıl öncesine dayanır; o zamana kadar Bozok olarak biliniyordu. Yozgat, geçen yüzyılın sonlarına doğru, bu güçlü ailenin reisi Ahmet Paşa tarafından Çapanoğlu ailesinin bir yayla ya da yazlık ikametgâhı üzerine kurulmuş çok modern bir şehirdir. Süleyman Bey, Asya'daki Osmanlı İmparatorluğu'nun son derebeylerinden veya feodal beylerinden biriydi. İdaresi altında şehir, başta Rum ve Ermeni yerleşimciler olmak üzere hızla arttı ancak Sultan Mahmut'tan beri Yozgat şehri yeni yerleşimciler alamadı. Böylece nüfusu o zamanki gibi aynı sayıda kaldı, yani yaklaşık 15.000 kişi. Yozgat'ın görünüşü bir Avrupa kentinin görünüşüdür; evler kiremitli ve bakımlı bahçelerle çevrilidir; meyveler -özellikle kayısı- çok bol miktarda bulunur. Yozgat'ta Süleyman Bey'in eseri olan çok güzel bir cami görüyoruz; yaptırdığı hamamlar çok bakımlı ama sarayı yakılmış ve sadece harabeler var.⁵⁷ Yozgat'ta 22 cami, 10 medrese, 1 hastane, 2 eczane, 1 Rum kilisesi, 5 Ermeni kilisesi ve 2 Protestan kilisesi bulunmaktadır."⁵⁸

13. Henry James Ross

1820'de Malta'da doğan Ross, 1877'de Distillers adlı bir şirketin kurucusu olan William Ross'un oğluydu. Babasının yolundan giderek Levanten bir tüccar oldu. 1843'te Musul'da İngiliz konsolos yardımcısı Christian Rassam ile tanıştı ve kısa bir süre sonra Musul'a taşınan Ross ile bir ortaklık kurdular. 1837 ile 1857 yılları arasında Anadolu, Suriye, Irak, Mısır ve Kırım hakkında yazdığı mektuplar eşi Mary Ross tarafından derlendi.⁵⁹ Bu mektuplarda Yozgat hakkında kısa değerlendirmeleri göze çarpmaktadır. Ross, eşi Mary'nin mektubunun Samsun'dan gelen bir "say"⁶⁰ ile kendisine ulaştığını ve 2 Temmuz 1856 günü Amasya'dan ayrıldığını yazar.

Yozgat'a gelmeden önce birtakım başıbozuk taifesi ile Osmanlı askerleri arasındaki çatışmaya tanık olan Ross, haydutların mağlup edildiğini daha sonra oraya ulaştıklarını kaydettiği mektubundan şu satırları okuyoruz: "Kasabaya yaklaştığımızda bütün halkın bizi görmeye geldiğini fark ettik. Heyecanlı atlılar çılginca fırladılar, mızraklar titredi, kılıçlar ve hançerler parladı, peş peşe tabancalar ve silahlar ateşlendi, kar beyazı renkte peçeli kadınlar yol boyunca kalabalık bir şekilde etrafa toplandılar. Atların korkusuz görünüşleri, develerin

57 Cuinet, *La Turquie*, 297

58 Cuinet, *La Turquie*, 299

59 Henry James Ross, *Letters From The East By Henry James Ross*, Edited By His Wife Janet Ross With Illustrations, (London:1902).

60 Say: Postacı olarak kullanılan uşak. Onlar yirmi dört saat içinde çok az dinlenerek istikrarlı bir şekilde ilerliyor, mektupları sırtlarında üzerine zil takılmış bir heybede taşıyorlar. Bu, insanların onları durdurmasını engellemek için kullanılıyor çünkü durup tekrar başlamak çok yorucudur. Yirmi dört saatte 100 mil, yani karayoluyla 100 mil yol kat ediyorlar, ancak dağların üzerindeki bildikleri kestirme yollar mesafeyi azaltıyor. Bacağın etrafında, dizin altında, tendonların zarar görmesini önlemek için sıkı bir yün bandajı bağlarlar, ancak bu adamlar birkaç yıl sonra işlerini yapamaz hale gelirler. Soyguncular, değerli eşya taşımadıkları sürece onlara asla dokunmazlar, ancak bazen aylar tarafından saldırıya uğrarlar. Hasan adlı Erzurumlu bir say, Bayburt ile Erzurum arasındaki Marsat Dere vadisinde, bir ayı tarafından saldırıya uğradı ve avazı çıktığı kadar bağırarak sopasıyla kendini savundu. Neyse ki tepenin diğer tarafında bir çoban vardı. Köpekleri duydu ve Hasan'ı kurtarmaya geldi. Bu büyük Türk çoban köpeklerinden üçü bir ayıyla başa çıkabilir; onlar mükemmel hayvanlardır ama çok vahşidirler (Ross'un dipnotu).

tuhaf hareketleri, doğu kostümü ve Avrupa üniformalarının karışımı, neredeyse Türkiye’de bile görülmeyecek bir sahne oluşturuyordu. Biz zafer sarhoşu gibi sade görünümlü Yozgat’ın güzel sokaklarından geçip heybetli camisinin etrafından dolaşırken, şehri kuran ihtiyar Çapanoğlu Süleyman Bey ne düşünürdü diye merak ettim. Kaldığımız konağımız, durumunu koruyan eski Türk Beylerinden birine ait. Şimdi ise sahibi çok nüfuzlu, çok zengin bir adam olan Ohan Tchorbagees (Çorbacı) idi. Yaşam tarzında oldukça ataerkil biri. Oğulları evli olmalarına rağmen onun huzuruna oturamazlar ve küçük kardeşler de en büyüklerine aynı saygıyı gösterirler. Evi kendisinin ve oğullarının bir arada yaşadığı bir konaktır. Divanhanedeyim, yani kabul evindeyim. Hareme girmedim, çünkü bir Hıristiyan olmasına rağmen, kadınlarıyla ilgili olarak bir Müslüman gibi aynı kuralı sürdürüyor. Akşam yemeğimiz ve kahvaltımız yirmişer tabaktan oluşuyor; tabak örtüsü ipek kenarlı altın brokardan. Eğer elimi uzatsam bir hizmetçi bana yardım etmek için öne atılıyor. Kendimi sessizce onlara bir çocuk gibi beklemeye ve ilgilenmeye bırakıyorum; onların modası böyle. Ev sahibim pipo içmediğime ve abur cubur yemediğime çok üzülüyor ve ben onu memnun etmek için çok daha fazlasını yemek zorundayım. Evli olmadığımı öğrendiğinde yaşlı adamın yüzünü görmeliydin. İyi bir aile babası olduğuma karar vermişti ve yanıldığı için gerçekten üzülmüştü.”⁶¹

Ross, “yüz yıl kadar önce Çapanoğlu ailesinin kurucusu olan Süleyman Bey’in kurduğu Yozgat’ta Kürtlere karşı savunma amaçlı, çit şeklinde bir duvar ördüğünü” yazar. “Bu şekilde sağlanan koruma, çevredeki ilçelerden insanları çekmiştir” der ve ilave eder: “Size dokuz camisi ve sekiz hamamı olduğunu söylediğimde, şehrin şimdi ne kadar büyük olduğunu tahmin edebilirsiniz.”⁶²

Yozgat’a gelişinin bir sonraki günü (9 Temmuz 1856) Ross, kendisini büyük bir nezaketle karşılayan Ali Rıza Paşa’yla buluşur. Paşanın sarayı, Türk saraylarında her zaman olduğu gibi, kötü durumda olan dikdörtgen, dağınık bir yapıdır. Kendisine verilen, bir Avrupalı eli değdiği belli olan Pompei stilinde, arabesk oyuklu duvarlar ile yaldızlı tavanı bulunan büyükçe bir odadır. Ross, Paşa hakkında şu tespitleri yapar: “Yaşlı beyefendi kendi ülkesinin çoğunu görmüş ve hatta Bombay’a bile gitmişti. O yaşlı iyi adam, Sultan Mahmut’un takipçisi, efendisinin emriyle yeni düzenin ilk kıyafetini giyenlerden biriydi ve şimdiki Müşir rütbesine kadar tüm dereceleri geçti. Eyaleti iyi bir düzene soktu, uyguladığı güvenlik ve adalet sayesinde takdir gördü. Onun gelişine kadar yöre, beşer ve otuzar kişilik gruplar halinde köyleri ve kervanları yağmalayan ve tüm bölgeyi sürekli bir korku ve kargaşa içinde tutan göçebe atlılar tarafından istila ediliyordu. Rüşvanlar’ın büyük reisi Doğanoglu, Yapraklı panayırına (bütün çardaklar yeşil dallardan yapıldığı için yapraklı panayır diye anılır) giden tüccarlara Çorum yakınlarındaki bir geçitte tuzak kurarak şaşkınlığa neden olmuştu. Çatışmada Doğanoglu ve yaklaşık elli adamı düştü. Bu, Kürtlerin aklını başına getirdi ve Paşa, Çiçek Dağı mahallesinde kendisine bağlı bir kasaba yaptırdı. Avşarların reisi Çerkes Bey de biatını sundu ve kabul edildi. Kendisine Kapıcı Başı rütbesi verildi. Ali Paşa dört yüz süvarisiyle Yozgat’tan kaçan üç yüz Kürt ailesini, Hekimhan civarında bulunan Uzun Yayla’ya (Sivas’tan Harput’a kadar uzanan uzun mera), kısmen tehditlerle, kısmen de vaatlerle, barışçıl bir şekilde henüz getirtmişti. Paşa bu tedbirle Diyarbakır’a kadar yolların güvenliğini sağlamayı ummaktadır. H. E. safça bana, Çerkes Bey’in Avşarları ile Kürtler arasında bir çarpışma olsaydı, her iki aşiretten ne kadar az kalırsa o kadar iyi olacağı için hükümetin kaybeden tarafı kazanacağını söyledi.”⁶³

61 Ross, *Letters From*, 246, 247, Muhtemelen Ross o sıralarda evli değildi.

62 Ross, *Letters From*, 247

63 Ross, *Letters From*, 248

14. Edwin Pears

Ömrünün kırk yılını İstanbul'da geçiren İngiliz avukat, yazar ve tarihçi Pears, belli ki Yozgat şehir merkezine uğramamış ancak buradan geçmiştir. Yörede yaşayan topluluklardan biri olan Kızılbaşlar hakkında bilgiler verdikten sonra onların Yozgat yakınlarında büyük ölçüde at yetiştiriciliğiyle meşgul oldukları bilgisini vermiştir.⁶⁴

15. Frederick William Hasluck

İngiliz antikacı, tarihçi ve arkeolog Hasluck, 28 Mayıs 1916 tarihinde Atina'dan gönderdiği mektupta, 1807-1808 savaşından sonra Yozgat'ta tutulan Rus esirlerinin durumu hakkında tespitler yaptığını belirtir ve şöyle yazar: "Size Rus Azizi Ürgüplü Yusuf'un esir edilişinin gerçek tarihini aşağı yukarı belirlediğimi söylemiş miydim? Kinneir 1813'te Yozgat'ta Rus esirlerini bulamadı, birçoğu onun gibi dönmüştü. Bu, Aziz Yusuf'un elbette yapmadığı şeydi. Merak ediyorum, aynı Rus dönemlerinin torunları, bu bölgedeki birçok ünlü gezgin tarafından fark edilen "eski Galatyalıların hayatta kalanları" mı? Ramsay ile Galatyalılara gelince, benim teorim, sözü edilen Galatyalıların aslında 1807-1808 savaşından sonra Kırşehir'deki Yozgat ilçe kampına yerleşip Türklerle evlendiği bilinen Rus esirlerden geldikleridir."⁶⁵

16. Bafıralı Yanko

Dr. Bafıralı Yanko, bir hekim olarak tıbbaya dair yazdığı kitaplar ve makaleler yanında, siyasi yazılar, edebi öyküler ve çeviriler yapmış bir müverrihimizdir. "Yozgat Seyahatnamesi" adını verdiği küçük çaplı eseri Yozgat'taki sosyo-kültürel hayatı ifade etmekten ziyade görevli geldiği şehrin hastalıkları hakkında bir rapor görünümündedir. Ancak yine de elli beş gün boyunca kaldığı şehir hakkında bilgiler edinebilmekteyiz. Yanko'nun eserinin daha evvel transkripsiyonunu yayımladığımızdan burada detaylara girmeyeceğiz.⁶⁶

Neredeyse tamamı XIX. yüzyıla ait olan yabancı seyahatnamelerden elde ettiğimiz bilgiler bizi Çapanoğullarından evvel Yozgat'ın küçük bir Türkmen yaylası olduğu ve hikâyesinin bu nüfuzlu aileyle başladığı sonucuna ulaştırmaktadır. Yozgat, bu aileden gelen Ahmet Paşa'nın beylik sürmeye başlamasından itibaren bir kasaba hüviyetinden çıkarak şehirleşme ve imar görmüştür. Nüfusunun bu dönem ve sonrasında artması ise bölgeye Türk, Ermeni ve Rum göçmen ailelerin özendirilerek Çapanoğulları tarafından getirilmesiyle mümkün olmuştur.

Çapanoğulları, Yozgat'ı âdeta gayri resmi bir başkent haline getirerek Orta Anadolu'nun kuzeyinden güneyine; Yozgat'tan Tarsus ve Silifke'ye, Ankara'dan Malatya'ya kadar büyük bir coğrafyada nüfuz sahibi olmayı başarmışlardır. Osmanlı Devleti'ne karşı tehdit oluşturmaya başladığının fark edilmesinden sonra da nüfuz ve kazanımları devlet eliyle ortadan kaldırılmıştır. Bununla birlikte önemli sayılacak ticaret yollarının veya yol ağlarının üzerinde bulunmaması Yozgat'ın hızlı gelişmesine engel olmuştur. Bu sebeple yabancı seyyahlar için de akıcı bir ziyaret güzergâhı olarak görünmez. Yozgat'a uğrayan seyyahlar şehirde oldukça kısa sürelerle kalmışlardır. Ziyaretlerinde şehrin yönetici ve ileri gelenleriyle görüşmeler yapmışlar, Ermeni ve Rum ahaliden tanınmış kimselere konuk olmuşlardır. İlgi görmek ve rahatça konaklamak amacıyla yanlarında genellikle tavsiye mektupları taşımışlardır.

64 Edwin Pears, *Turkey And It's People*, (Edinburg: 1911), 264.

65 F. W. Hasluck, *Letters on Religion And Folklore*, Lusac & co. (London: 1926), 13, 14.

66 Ulutürk, Muammer. "Dr. Bafıralı Yanko ve Yozgat Seyahatnamesi", *Turkish Studies*, 8 (2013): 349-371

Protestan misyonerlerinin karış karış dolaştığı XIX. Yüzyıl Anadolu'sunda neredeyse her şehirde, her büyük ilçede Ortodoks Rumların ve Kadim Ermenilerin din değiştirdikleri Protestan kiliseleri ve yeni cemaatleri mevcuttur. Bundan Yozgat da nasibini almıştır. Seyyahlar bu cemaatlere ve temsilcilerine uğramayı ihmal etmemişlerdir.

Yozgat'a yolu düşen seyyahların anlattıklarından öğrendiğimiz önemli başka bir bilgi ise kendi ülkelerinde bile göremeyecekleri güler yüz ve konukseverliği görmüş olmalarıdır. Bizim bu çalışma münasebetiyle Yozgat'la ilgili kısımlarının çeviri ve değerlendirmesini yapmaya çalıştığımız yabancı seyahatnamelerin içinde genellikle olumsuz ifadelere rastlamamış olmamız bu tespit için yeterli olacaktır. Çapanoğulları ile birlikte gelişen Yozgat'ın, temizliği ve düzeni sebebiyle seyyahlar tarafından sıkça Avrupa şehirlerine benzetilmesi de dikkatlerden kaçmamaktadır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

I. DÜNYA SAVAŞI VE MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE YOZGAT

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA YOZGAT SANCAĞI (1914-1918)

Haluk SELVİ*

1. XX. Yüzyılın Başlarında Yozgat

Birinci Dünya Savaşı başladığında Yozgat, Ankara Vilayeti'ne bağlı bir sancaktır. İdari yapısı 1913'te uygulamaya konulan "İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu"na göre belirlenmiştir ve bu kanunla daha önce Boğazlıyan, Çorum ve Sungurlu (Budaközü) kazalarının bağlı olduğu geniş bir livaya iken Ankara'ya bağlı bir livaya konumuna getirilmiştir. Yozgat Sancağı, Ankara Vilayeti'ni oluşturan beş sancaktan biri, en doğusu olup, doğuda Sivas Vilayeti ile kuzeyde Çorum ve batıda Kırşehir güneyde de Kayseri sancakları ile çevriliydi. Sancağın adı Yozgat Sancağı'ydı ve merkezi bugünkü Yozgat şehriydi. Yozgat Sancağı üç kazadan oluşmaktaydı: Yozgat Kazası, Boğazlıyan Kazası ve Akdağmadeni Kazası. Sorgun, Hüseyinabad (Alaca), Kızılkoca (Şefaattli) Yozgat Kazası'na Akdağ (Çayıralan) Boğazlıyan Kazası'na, Karamağra Akdağmadeni Kazası'na bağlı nahiyelerdi. Sorgun 1928'de kaza haline getirilecekti. Sancakta mutasarrıf, kazalarda kaymakam, nahiyelerde ise müdür idare amiri olarak görev yapmaktaydı. Kazalarda kaymakam yanında müftü, naib ve tahrirat kâtibi de resmi görevliler arasındaydı. Merkez kazada bir de belediye reisi idareci olarak bulunmaktaydı.¹

Sancağın arazisi arızalı ve yüksek olup Akdağ etekleri sancağın ortalarına kadar uzanıyordu ve akarsularının çoğu Kızılırmak'a tâbi Delice Irmağı'na dökülen Konak Suyu'nu teşkil ediyordu. Yalnız geri kalan kısmının suları Yeşilirmak'a tâbi Çıkrık Suyu'na dökülüyordu.

XX. yüzyıl başında Yozgat, Orta Anadolu'nun önemli ticari şehirlerinden birisi olmuştur. Gerek hayvan ticareti ve gümüş işlemeciliği gerekse ipek ticareti yapılan bir şehir görüntüsüne sahiptir. Yozgat, hububat ziraatında bölgenin en önemli merkezlerinden birisiydi. Ekilen toprak miktarı 3'te 1 nispetinde olsa da Orta Anadolu'nun diğer vilayetleri ile mukayese edildiğinde sancağın ön plana çıktığı görülüyordu. 7.100 dönüm ekilen, 10.000 dönüm de ekilmeyen arazisi vardı.² Vergi açısından Ankara Vilayeti içinde Ankara Sancağı'ndan sonra en fazla vergi toplanan sancak Yozgat'tı. Kayseri'den yaklaşık %40, Kırşehir'den ise %70 daha fazla vergi toplanmaktaydı. Yozgat Sancağı vergi gelirlerinin en önemli payını, aşar ve ağnam (tahıl ve hayvan) vergileri oluşturmaktaydı. Bu durum, sancakta tarım ve hayvancılığın esas gelir kaynağı olduğunu göstermektedir. Buğday ve arpa ekilen ürünler içerisinde ön plana

* Prof. Dr., ORCID: 0000-0003-3669-8378, Sakarya Üniversitesi, hselvi@sakarya.edu.tr

1 Orhan Sakin, "Yozgat Sancağı Hakkında Osmanlı Vilayet (Ankara) Salnameleri Üzerine Bir İnceleme", *Osmanlı Devleti ve Bozok Sancağı* (Yozgat: Türk Ocakları Yozgat Şubesi Yayınları, 2000), 549.

2 Yunus Koç, "Yozgat", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 43, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013): 559-564.

çıkma ile beraber, bağcılıktan da önemli gelirler elde edilmekteydi. Darı, fasulye, burçak, mercimek vesaire hububatlar, afyon, çiriş, meyve ve sebze çeşitleri de üretilirdi. Bağları çoktu, yıllık yaklaşık 1.000 ton üzüm toplanırdı. Ehil hayvanlar için çok geniş meralar vardı, tiftik keçisi, keçi ve koyun çok miktardaydı, sığır, manda başlıca büyükbaş hayvanlardı. Ticaret yolu çıkışı Samsun ve Ankara'ydı, 1892'de demiryolu hattının açılmasından sonra Ankara tercih edilen bir şehir oldu. Başlıca ihracatı tiftik ve yapağı ile afyon ve kuru üzümüdür. Ankara, Yozgat ve özellikle Kayseri'de pastırma ve sucuklar yapılmakta İstanbul'a ve diğer bölgelere gönderilmekteydi. Akdağ Kazası'nda ormanlar çok olup diğer iki kazanın ormanları pek azdı. Ormanlarında çam, meşe, ardıç, alıç, ahlat türlerinde ağaçları vardı.³

Yozgat Sancağı genelinde 1904-1905 yıllarında yapılan genel hayvan sayımında şu sonuçlar ortaya çıkmıştı:⁴

Büyükbaş Hayvanlar						
Kaza	İnek-öküz	Manda	Beygir	Katır	Deve	Merkep
Merkez	16.044	2.140	2.637	4	721	10.495
Maden	10.300	208	21.333	-	403	5.628
Boğazlıyan	11.787	1.805	1.715	2	673	7.575
Yekûn	33.031	6.027	5.685	6	1.797	23.698

Küçükbaş Çift Hayvanlar				
Kaza	Tiftik Keçisi	Koyun	Kıl Keçisi	Öküz
Merkez	65.404	71.597	8.090	22.915
Maden	31.948	32.321	37.362	13.260
Boğazlıyan	25.535	63.039	17.542	15.886
Yekûn	122.687	166.957	52.997	52.061

Bunların dışında, 1915 yılında cins ıslahı maksadı taşıyan pek çok fedakârlıkla Yozgat şehri dışında İdare-i Hususiye'ye ait 36 hayvanlık aygır deposu kurulmuştu. 1919 yılında bekçisi dahi olmayan ve harabeye dönen bu çiftliğin faaliyete geçirilmesi için bazı teşebbüslerde bulunulmuş, ancak maddi imkânsızlıklardan dolayı bu mümkün olmamıştır.⁵

Yozgat'ın ticari potansiyelinin bulunmasından dolayı şehirde ahaliye hizmet veren pazarlar ve panayırlar kurulmaktaydı. 1834 yılında yapılan nüfus sayımında, çoğunluğu Kayseri'nin muhtelif mahallerinden olmak üzere Yozgat'ta ticaret yapan 184 tüccar bulunmaktaydı. Tüccarlar, manufakturacılıktan bıçakçılığa, tütüncülüğten ayakkabıcılığa kadar on üç farklı kolda iş yapmaktaydı. Bunlar arasında en fazla manufakturacı bulunmaktaydı. Bu kadar farklı iş kollarında faaliyet gösteren 200'e yakın tüccarın Yozgat'ta bulunması, şehrin ticari kapasite bakımından zenginliğini gösteriyordu. Savaş başladığı dönemde faal olan Yozgat (Köhne) Panayırı, her yıl haziranın ilk haftasından temmuz ayının on beşine kadar kurulurdu. Ayrıca Sorgun'un merkezi olan Köhne'de de bir panayırın 1910 yılı sonrasında kurulduğu söylenebilir. Şam ve Bağdat'tan dahi tüccarların geldiği bu panayır, Anadolu'nun hayvan ve hububat ticaretinde önemli bir yere sahipti. Savaş öncesi dönemde Şamlı bir tüccarın panayırdan binden fazla at satın aldığından bahsedilmektedir.⁶ 1893

3 Şemsettin Sami, *Kamus'ul-Âlam*, Cilt: 6, Tıpkı Basım İstanbul: 1889 (Ankara: 1996), 4813; Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Memalik-i Osmaniye Cep Atlası* (İstanbul: 1323), 128; Sakin, "Yozgat Sancağı Hakkında Osmanlı Vilayet (Ankara) Salnameleri Üzerine Bir İnceleme", 556-559.

4 Sakin, "Yozgat Sancağı Hakkında Osmanlı Vilayet (Ankara) Salnameleri Üzerine Bir İnceleme", 555.

5 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, (BOA) Dahiliye Nezareti (DH.) Umûr-ı Mahalliye ve Vilayet Müdürlüğü Evrakı (UMVM.) 74/48; 17/25.

6 Yunus Özger, "Osmanlıdan Cumhuriyete Yozgat Yöresinde Kurulan Haftalık Pazarlar ve Panayırlar", *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 9, (Yıl 2018): 103-121.

ylından itibaren bölgede başlayan Ermeni olayları ve asayişsizlik, hırsızlık olaylarının artması, 1907'den sonra Çorum ve Kırşehir panayırlarının açılması, Yozgat panayırlarını olumsuz yönde etkilemiştir. Yine aynı yıllarda Anadolu'da ortaya çıkan hayvan hastalıkları salgını sonrasında baytar müfettişlikleri çalışmalar başlatmış ve onların verdikleri raporlar doğrultusunda yasaklayıcı tedbirlere başvurulmuştur. Ne yazık ki, salgın hastalıklar ve kıtlık Yozgat panayırını kazançsız bir hale getirmiştir.⁷

Yozgat Sancağı'nın tuz ocakları meşhur olup tuzları iyi kalitedeydi. Sekili ve Çapan (Sekilü'den 35 km. mesafede olup Delice Nehri'nin civarındadır) kaya tuzu madenleriydi. Akçakoyunlu (Sungurlu'ya 20 km uzaklıktadır), Sarıkaya, Alibaba, Boncuk suni tuz ocaklarıydı ki buralarda tuzlu kaynak sularının buharlaştırılmasıyla tuz elde edilirdi. Sekilü tuz ocağı, büyük bir kaya tuzu madeniydi ve Yozgat Sancağı'nın tuz ihtiyacını görmekteydi. Sekilü tuz ocağı müdürlük olup Yozgat'taki diğer tuz madenleri buraya bağlıydı.⁸ Yozgat bölgesinde kaplıcalar çoktu; Sorgun Nahiyesi'nin Köhne Kasabası'nda, Boğazlıyan Kasabası'nda, Karamağra'ya tabi Karadiken ve Saray Boğazı köylerinde birçok hastalıklara şifa olan kaplıcalar ve içmeler vardı. Akdağmadeni gümüş madenleri eskiden işletilmiş ise de savaş yıllarında nakliyatın zorluğu sebebiyle terkedilmişti.

Yozgat'ın ticari değer kazanmasının esas sebebi iki büyük yol hattı üzerinde bulunmasındandı. Bunlar, Amasya-Kayseri yolu ve Ankara-Tokat-Sivas yoluydu. Ticareti, asayiş ve savaş sebebiyle lojistik desteği önemli ölçüde etkileyen yolların durumu sancakta şu şekildeydi: Şose yolları: Ankara-Yozgat: 128 km., Yozgat-Sivas: 104 km., Yozgat-Sungurlu: 39 km. Bu şose yolar dışında kalan kısımlar toprak yoldu ve ulaşım için pek elverişli değildi. Ankara demiryolunun savaş öncesinde açılmış olması ve bu yolun Yerköy hattından geçmesi bölgedeki ticari hareketliliği bir nebze de olsun artırmıştı.

Savaş sırasında önem arz eden Yozgat Sancağı'nın askeri durumu ise doğu ile mukayese edildiğinde iyi durumda sayılırdı. Ankara Vilayeti I. Ordu mıntikasındaydı ve bu ordunun 3. ve 5. Redif merkezleri Ankara'da, 4. Redif Fırkası Kayseri'deydi. Bu firkanın 8. Redif Livası Yozgat'ta bulunuyordu. Bu livaya bağlı 15. Alay Yozgat, 16. Alay Kırşehir'de konuşlanmıştı. 15. Alaya bağlı dört tabur vardı: 1. Tabur Yozgat, 2. Tabur Alaca, 3. Tabur Boğazlıyan ve 4. Tabur Akdağmadeni'nde bulunmaktaydı.⁹ Ayrıca şehir merkezinde 1 cephanelik, 1 askerlik şubesi ve 2 depo yer almaktaydı. Bölgede Ermeni olaylarının artması üzerine 1900 yılında Yozgat Redif livasına tâbi Akdağmadeni Redif Taburu merkezinde bir debboy binası ve cephanelik inşa edilmişti. Akdağmadeni'nde ahalinin yardımcıları ile inşa edilen bu debboy ve cephanelik inşasında gayreti görünen kaza kaymakamı Saffet Bey'e bir derece terfi verilmişti.¹⁰

7 Yozgat'ta Hayvanat Rüsümü Mültezimi Hüsnü Efendi Dahiliye Nezareti'ne ve Harbiye Nezareti'ne gönderdiği 16 Temmuz 1913 tarihli telgrafta, "Anadolu'da meşhur, her yıl 15 Haziran-15 Temmuz arasında haftada üç gün toplanan Yozgat Panayırında bir gün zarfında ordunun ihtiyacını temine kafi miktarda at, deve, inek, davar ve koyunun satın alınması mümkün iken Belediye ve Komisyon Reisi namus-ı millimizin temini kadar mukaddes bir vazifeye teklif-i nameşruasına hizmet etmediğimden dolayı şahsi garazımı tercih ederek satın alma işlemini gerçekleştirilmemiştir. Belediye Reisinin şu tavrı vatana ihanetten başka bir şey değildir." diyerek gereğinin yapılmasını istiyordu. Yozgat Mutasarrıflığı'ndan 21 Temmuz'da yazılan cevapta, Yozgat Belediye Reisi Ahmed Efendi'nin komisyon reisi olmadığı, Hüsnü Efendi'nin iyi birisi olmadığı, Ahmed Efendi'nin görevini yaptığı, Yozgat Panayırının eski önemini kaybettiği ifade ediliyordu. (BOA. DH. Mütenevvia Kısmı Evrakı (MTV.) 62/12)

8 Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Memalik-i Osmaniye Cep Atlası*, 128-129; Sakin, "Yozgat Sancağı Hakkında Osmanlı Vilayet (Ankara) Salnameleri Üzerine Bir İnceleme", 557.

9 Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Memalik-i Osmaniye Cep Atlası*, 130-131.

10 Sultan Murat Topçu, "Yozgat-Akdağmadeni Redif Teşkilatı Debboy Binası", *Turkish Studies*, Vol. 9/10 Fall (2014): 1029.

Yozgat şehrinde; Nohudlu, Medrese, Tekke, Taşköprü, İstanbulluoğlu, Tuzkaya, Kösoğlu, Çatak ve Muýtaboğlu (Mutafoğlu) isminde 9 mahalle, Akdağmadeni'nde; Hamaloğlu, Tahmaz, İstanbulluoğlu, İbrahimağa-yı Müslim, İbrahimağa-yı Gayr-i Müslim, Ahmanos, Yabancıyan, Şemtederesi Mezraası, Kebri, Elmalıköle, Aktaş, Başçatak, İbrahimağa Çiftliği, Dürfut, Yedişehri, Tekke Köle, Ulucak, Kuşayakası, Kadıkışlası, Çakarçems, Bozhöyük isimlerinde 22 mahalle, Boğazlıyan'da; Bala Mahallesi (yukarı Mahalle), Beğler, Zir Mahallesi (Aşağı mahalle), Osmankadı, Orta Mahalle isimlerinde 5 mahalle vardı.¹¹

1910 tarihli salnameye göre, şehir merkezinde 3.561 hane vardı. 1750'lerden itibaren başlayan imar faaliyetleriyle gelişen Yozgat'ta Osmanlı merkezileşme ve modernleşme sürecinde inşa edilen cephanelik (1886-1887), askerlik şubesi binası (1895-1896), lise binaları (1895-1896) ve saat kulesi (1909) son dönem Osmanlı mimari özelliklerini taşıyordu. Bu türden yapıların dışında yerel aileler tarafından XIX. yüzyıldan itibaren yaptırılan konaklar da önemli yapılarıdır. Aynı yüzyıl içinde Yozgat'ı ziyaret eden Batılı gezginlere göre şehir konaklarının muhteşem görünümü, temizliği, güzelliği, sokakların bakımı, konakların çokluğu ve zenginliği, evlerin kiremit örtüsü, bahçeleri ve Avrupaî görünümüyle dikkat çekmekteydi.¹²

Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce Yozgat merkezinde 852 dükkân, 9 han, 1 fabrika, 1 bedesten, 8 hamam, 17 cami ve mescit, 5 tekke, 5 medrese, 2 kütüphane, 1 mekteb-i idadi (95 öğrencili), 1 rüşdiye mektebi, 15 ibtidaiye ve 15 sıbyan mektebi vardır. Merkeze bağlı köylerde 48 sıbyan mektebi olup mekteplerde 3.220 öğrenci bulunmaktaydı. Ayrıca 1 hükümet konağı, 1 kışla, 1 karakol, 1 hapisane, 1 hastane, 1 belediye dairesi, 1 telgrafhane, 8 ahşap ve 13 kâgir köprü, 1 gazhane mevcuttu. Boğazlıyan Kazası'nda 6.366 hane ve 800 dükkân, 2 kahvehane ve 5 fırın bulunmaktaydı. Akdağmadeni Kazası'nda 510 hane, 210 dükkân, 10 kahvehane, 1 hamam, 129 değirmen ve 5 fırın vardı.¹³ Boğazlıyan Kazası'nda 116 cami, mescit ve medrese, 66 mektep, 1 hükümet konağı, 1 hapisane, 2 han, 15 köprü, 250 çeşme bulunmaktaydı. Akdağmadeni Kazası'nda 1 hükümet konağı, 1 cami, 4 medrese, 1 rüşdiye, 2 ibtidaiye, bütün kazanın 145 köyünde 82 cami ve mescit, 152 mektep, 6 tekke, 18 köprü ve 287 çeşme vardı.¹⁴

1914 yılı nüfus verilerine göre Yozgat Sancağı'nın nüfusu şu şekildeydi:

	Müslümanlar	Rumlar	Ermeniler	Ermeni Katolikler	Protestanlar	Genel Toplam
Yozgat	77.187	2.281	13.736	20	213	93.437
Akdağmadeni	37.081	7.892	3.312	-	49	48.334
Boğazlıyan	43.370	745	14.902	-	768	59.785
Toplam	157.638	10.918	31.950	20	1.030	201.556

Yozgat Sancağı'nın genel nüfusu toplam 201.556 kişiydi. Nüfusun yaklaşık % 10-12'si Ermenilerden, %5'i Rumlardan oluşmaktaydı. Bu tarihte Ankara Vilayeti'nde 877.285 Müslüman, 20.226 Rum ve 44.507 Ermeni yaşamaktaydı.¹⁵

11 Sakin, "Yozgat Sancağı Hakkında Osmanlı Vilayet (Ankara) Salnameleri Üzerine Bir İnceleme", 551-552.

12 Koç, "Yozgat", 560.

13 Sakin, "Yozgat Sancağı Hakkında Osmanlı Vilayet (Ankara) Salnameleri Üzerine Bir İnceleme", 555.

14 Sakin, "Yozgat Sancağı Hakkında Osmanlı Vilayet (Ankara) Salnameleri Üzerine Bir İnceleme", 556-557; Hatice Güzel Mumyık, "20.Yüzyıl Başında Yozgat Sancağı ile Akdağmadeni ve Boğazlıyan Kazalarının Coğrafi, Tabii, Sosyal, Ekonomik ve İdari Durumları", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 30, Sayı: 1, (Ocak 2020): 442-443.

15 Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), 362.

2. İdari Durum

İkinci Meşrutiyet'in ilanı üzerine, bütün memlekette olduğu gibi, Yozgat'ta da yeni bir hava oluştu. Yaklaşık yirmi yıldır bozulmuş olan Türk-Ermeni ilişkilerinde yumuşamalar yaşandı. Siyasi atmosfer seçimlerle kendini gösterdi. İttihatçılık ve Ahrarcılık, bütün ülke çapında olduğu gibi, Yozgat'ta da kendisini hissettirdi. 1912 milletvekili seçimlerinde Mutasarrıf Ömer Mümtaz Bey'in seçimlere müdahale ettiği ile ilgili şikâyetler oldu. Yozgat Ermenilerinden Çalıkyan Efendi, 26 Eylül 1912'de Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği dilekçede, feshedilen mebusan seçimlerindeki mezalim ve suiistimalleri sabit bulunan, İttihatçılardan olan, komiserlikten Yozgat Mutasarrıflığı'na yükselen Ömer Mümtaz Efendi'nin, hırsızlığı sabit belediye azasından Matyos Efendi'yi koruduğunu iddia ediyor, iddialarının araştırılmasını istiyordu. Bu iddialar üzerine Yozgat Mutasarrıfı hakkında tahkikat açıldı. İstanbul'da sık sık hükümet değişikliklerinin olması taşra idarelerini de etkiliyordu. 25 Ocak 1913'te Yozgat Mutasarrıfı Ömer Mümtaz Bey'in seçimlerde taraf tuttuğu için görevden alınması ve yerine Ertuğrul Sancağı Mutasarrıflığı'ndan ayrılmış olan Naili Bey'in tayini, Dahiliye Nezareti tarafından kararlaştırılmıştı. Ancak Yozgat Mutasarrıfı hakkında açılan tahkikat henüz tamamlanmadığından 3 Mart 1913'te bu karardan vazgeçilmişti.¹⁶

Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı yıllarda Yozgat Mutasarrıflığı'nda bulunan Ömer Mümtaz Bey'in Kayseri mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a girdiği görülüyor. 1915 Eylül'ünde Mektupçu Ata Bey Yozgat Mutasarrıflığı'na tayin edildi. Ata Bey 1917 Mart'ında Maraş'a mutasarrıf olarak atandı. 18 Mart 1917'de Yozgat Mutasarrıflığı'na Bayram Fehmi Bey, 15 Eylül 1917'de ise İsmail Hakkı Bey tayin edilmiştir. İsmail Hakkı Bey'in yerine 1 Aralık 1918'de Leon Efendi, onun yerine de 23 Ağustos 1919'da Necip Bey tayin edilmiştir. 1917 yılının ağustos ayında, bir ara vekâleten Nazım Bey mutasarrıflık görevini yürütmüştür. 11 Haziran 1915 tarihinde Boğazlıyan Kazası Kaymakamlığı'na tayin edilen Kemal Bey, 23 Nisan 1916 tarihine kadar bu görevini sürdürmüştür. Kaymakamlığı esnasında yaklaşık iki ay Yozgat Mutasarrıf Vekilliği de yapmıştır.¹⁷

Savaş boyunca görev yapacak olan meclisin oluşturulacağı 1914 yılı seçimlerinde, Yozgat iki mebus çıkarmıştı. Bunlardan Kınacızade Şakir Bey¹⁸ İttihat ve Terakki Fırkası'ndan, Kasım Nuri Efendi¹⁹ de bağımsız olarak meclise girmişler ve 14 Mayıs 1914 tarihinde İstanbul'da mecliste yemin ederek görevlerine başlamışlardı. Bu seçimlerde Ankara Vilayeti toplam 12 mebus çıkarmıştır. (Ankara Sancağı: 4, Çorum: 2, Kayseri: 2, Kırşehir: 2, Bozok: 2 mebus).²⁰ Mebusların mecliste Yozgat adına pek faal olmadıkları görülmektedir.

16 BOA. Babıali Evrak Odası (BEO.) 4138/310280; DH. MTV. 18/90; 18/78.

17 BOA. Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi Evrakı (DH. ŞFR.) 55/4; İrade Dosya Usulü (İ. DUİT.) 42/70; 42/52.

18 Kınacızade Şakir Bey, 1875'te Ankara'da doğmuştur. Babası Kınacızade Hacı Abdülkerim Efendi, annesi Kamile Hanım'dır. İlk ve orta öğrenimini Ankara Rüştiyesi'nde tamamlamış ve daha sonra ticaret hayatına atılmıştır. 1912 ve 1914 seçimlerinde Yozgat Sancağı'ndan mebus seçilen Şakir Bey, Müdafaa-i Hukuk Teşkilatı'nda görev yapmış, ayrıca Mustafa Kemal Paşa'nın 27 Aralık 1919'da Ankara'ya gelmesinden itibaren Milli Mücadele'nin en önemli destekçilerinden biri olarak çalışmıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 1-5. Dönemlerinde Ankara milletvekili olarak görev yapmıştır. Gülin Öztürk, "Meclis-i Mebusan Yozgat Mebusu "Kınacızade Şakir Bey" in 1912 Senesi Meclis Faaliyetleri", *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Vol. 10, (April-2018): 104.

19 Kasım Nuri Efendi, 1858'de Ankara'da doğmuştur. Rüştiyeyi bitirmiştir. Ankara Mektebi mümeyyizliğinde bulunmuştur. 17 Kasım 1908'de 76 oy alarak Meclis-i Mebusan Ankara mebusu seçilmiştir. Aynı görevi Üçüncü Devrede Yozgat'tan seçilerek sürdürmüştür. İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet*, Cilt: II (Ankara: 1998), 238.

20 Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 3 İçtima Senesi: 1 (İçtima-i Fevkalâde) Cilt: 1, Birinci İnikad, 1 Mayıs 1330 (1914) Perşembe, 3. (<https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar>)

3. Orduya Destek ve Yardım

Hem Balkan Savaşları hem de Birinci Dünya Savaşı sırasında bütün Anadolu şehirlerinde olduğu gibi Yozgat'ta da büyük fedakârlıklarla çeşitli cephelere destek ve yardımlarda bulunuldu. Anadolu şehirlerinin cepheye ilk destekleri asker gönderme şeklinde olmuştur. Osmanlı Devleti'ni yanına alırken Almanya'nın en önemli hareket noktası, Osmanlı Devleti'nin genç nüfusuna güvenmesiydi. Seferberlikle beraber genç Anadolu nüfusu çok farklı coğrafyalarda İtilaf orduları ile savaştılar. Yozgat'tan da cepheye eli silah tutan bütün vatan evlatları katıldı ve büyük fedakârlıklarla savaştılar. Yozgatluların hikâyeleri halk arasında yayıldı ve her biri birer kahramanlık hikâyesine dönüştü. Meşhur Kınalı Hasan'ın annesi ile yazışmaları buna önemli bir örnektir. Balkan ve Birinci Dünya Savaşları sonunda diyebiliriz ki, Yozgat Sancağı'nın bütün evlerinden gazi ya da şehit çıkmıştır. Birinci Dünya Savaşı boyunca Yozgat Sancağı 1.586 şehit vermiştir; Çanakkale Cephesi: 661 şehit, Kafkas Cephesi: 417 şehit, Irak Cephesi: 285 şehit, Galiçya Cephesi: 76 şehit, Filistin Cephesi: 52 şehit, Romanya: 17 şehit, Bilinmeyen: 78 şehit. Şehit olan bu askerlerin 1'i yarbay, 5'i teğmen, 6'sı üsteğmen, 3'ü yedek subay, 4'ü yedek subay adayı, 3'ü başçavuş, 62'si çavuş, 80'i onbaşı ve diğerleri er rütbesinde idi. 1877 ile 1974 yılları arasında Yozgat'tan şehit olan toplam sayının 2.053 kişi olduğu göz önünde bulundurulduğunda Birinci Dünya Savaşı sırasındaki kaybın ne kadar çok olduğu görülür.²¹

Bu destek ve fedakârlıkların yanında Yozgat halkı, ordunun ihtiyacı olan para ve gıda yardımında da bulundu. Savaş boyunca bu tür yardımlar halktan Hilal-i Ahmer ve Müdafaa-i Milliye Cemiyetleri tarafından toplandı. Yozgat ve kazalarındaki Hilal-i Ahmer Cemiyeti şubelerinin faaliyetlerini arşiv kayıtlarından 1914 yılından itibaren takip etmek mümkündür. Yozgat ve kazalarında Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti yararına para toplanmasına dair ilk kayıtlar 1912 yılına dayanmaktadır. Balkan Savaşlarında ordu ve fakir halkın ihtiyaçlarının karşılanmasına destek olmak amacıyla, Kaymakam İbrahim Hakkı Bey öncülüğünde Boğazlıyan halkından toplanan 26 adet Osmanlı lirası posta yoluyla genel merkeze gönderilmiştir. Ankara Valisi tarafından Hilal-i Ahmer Cemiyeti genel merkezine gönderilen 9 Mayıs 1912 tarihli yazıda, halktan "Hilal-i Ahmer ianesi" olarak toplanan 1.787,5 kuruşun gönderildiği bildirilmiştir. 10 Şubat 1913 tarihinde de Yozgat halkından toplanan 20.097 kuruş, genel merkeze gönderilmiştir. Yozgat merkezde Hilal-i Ahmer Şubesi 1915 yılında kurulmuştur. 1916 yılında Yozgat şube başkanı Mehmet Ataullah, veznedarı da Ahmet Nuri Bey'dir. Boğazlıyan kazasında ise, Hilal-i Ahmer Cemiyeti şubesinin 1914 yılından itibaren faaliyetlerine başladığı görülmektedir. Kaza kaymakamının başkanlığında faaliyet gösteren Hilal-i Ahmer Şubesi, genel merkeze 29 Ekim 1914 tarihinde 8 adet Osmanlı lirası, 13 adet yeni Mecidi ve üç çeyrek Mecidi, 424 kuruş 30 para, 16 Kasım 1914 tarihinde 29 kuruş 30 para, 10 Aralık 1914 tarihinde 8 adet Osmanlı lirası 1002 kuruş, 11 Mart 1915 tarihinde 2 Osmanlı lirası ile 10,5 adet yeni mecediye, 24 Mayıs 1915 tarihinde 4.148 kuruş, 16 Temmuz 1915 tarihinde 3430 kuruş 8 para, 19 Temmuz 1915 tarihinde 2854 kuruş 6 para, 25 Ekim 1915 tarihinde 865 kuruş, 12 Kasım 1915 tarihinde 505 kuruş, 27 Aralık 1915 tarihinde 925 kuruş yardım göndermiştir. Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin faaliyet gösterdiği alanlardan biri de halkın sağlık sorunlarının çözümüne katkı sağlamaktır. Boğazlıyan Hilal-i Ahmer Şubesi tarafından 16 Temmuz 1915 tarihinde genel merkeze gönderilen yazıda, Boğazlıyan'da tabip ve eczane olmadığı, difteri hastalığında artış yaşandığı ifade edilerek, 3-4 ampul serum ile bir miktar sülfato gönderilmesi istenmiştir. Akdağ nahiyesinden doğrudan Hilal-i Ahmer Cemiyeti genel merkezine 27 Aralık 1915 tarihinde 925 kuruş 10 para ile 20 Ekim 1915

21 Şehitlerimiz: Osmanlı-Rus, Osmanlı-Yunan, Trablusgarp, Balkan, Birinci Dünya, İstiklal, Kore, Kıbrıs, İç Güvenlik, Cilt: 5 (Ankara: Milli Savunma Bakanlığı Yayınları, 1998), 82-115.

tarhinde 1.317 kuruş yardımda bulunulmuştur. Boğazlıyan kaymakamı tarafından Hilal-i Ahmer Cemiyeti genel merkezine gönderilen yazıda, Hilal-i Ahmer için iane toplanmasında büyük yararlılığı görülen Akdağ Nahiyesi Müdürü Ferid Bey'e takdirname gönderilmesi istenmiştir.²²

Savaş boyunca ordunun zahire ihtiyacını karşılayan bölgelerden biri de Yozgat oldu. Cephe gerisindeki vatandaşlar nakliye işlerinde hayvanları ve arabalarıyla taşımacılık yaptılar.²³ Ankara-Yozgat arasında bir ambar kuruldu. Kayseri'den geçecek askeri kuvvetler için gerekli olan un, Boğazlıyan'ın Uzunlu fabrikasından tedarik edildi.²⁴ 1914 yılı aralık ayında, savaş sebebiyle askeri sevk önemli bir hal alınca ulaşım için Ankara-Yozgat-Sivas yolunun tamir ve bakımı için çalışmalar hızlandırılmış, büyük oranda halkın desteği ile gerçekleştirilen bu çalışmalar hiçbir zaman bitirilememiştir.²⁵

Savaş sırasında Tayyare Cemiyeti'nin bir şubesi de Boğazlıyan'da açılmıştır. Yozgat Komisyonu şu yardımları toplamıştır: Belediye Reisi Ahmed Efendi 13 okka, Hacı Kahraman Efendizade Mustafa Efendi 14 okka, Tabur Katibi Ahmed Efendi 6 okka, Nail Bey 6 okka, Koyunbaşıoğlu Bekir Ağa 3 okka, Manacızade Mehmet Ağa 5 okka, Aşağı Nohutlu Mahallesi'nden Tekaüd İbrahim Ağa 4 okka, aynı mahalleden Bekir oğlu Hüseyin Ağa 3 okka, Mimar Şakir Usta 3 okka, Çatak Mahallesi'nden Mübaşir Mustafa Efendi 2 okka kavurmayı ordu için bağışlamışlardır. Mutasarrıf Ömer Mümtaz Bey savaş devam ettiği sürece her ay 1.500 kuruş, Hakim Efendi iki taksitte 1.000 kuruş, Merkez Muavini Yusuf Ziya Bey 2 taksitte 500 kuruş, nüfus memuru Mehmet Efendi 200 kuruş, Aza Beşir Efendi 206 kuruş, Şeriyeye Katibi Ömer Efendi 100 kuruş ve Mazhar Fehmi Efendi 100 kuruş orduya yardımda bulunmuşlardır.²⁶

Savaşın başlaması ve Halife Mehmed Reşad Efendi'nin cihad-ı mukaddes ilan etmesi üzerine Yozgat Hapishanesi mahkûmları da bazı isteklerde bulundular. Mahkûmlar adına Musa, Mustafa ve Musa imzalı, 17 Ocak 1915 tarihli, "Dahiliye Nazırımız Büyük Vatanperver Talat Bey vasıtasıyla Halife Efendimize arz olunmak üzere" gönderilen telgrafta, ilan edilen cihad-ı İslamiyeden kendilerinin mahrum edilmemelerini talep ediyorlar, askere alınmak istiyorlardı.²⁷ Aynı talep 3 Eylül 1915 tarihinde yine 200 mahkûm adına Çerkezbeyzade Halid imzasıyla Dahiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta talep ediliyordu. Savaş boyunca bazı mahkûmların bu tür taleplerinin yerine getirildiği görüldü.²⁸ Ancak istekleri kabul edilen mahkûmlardan bir kısmının da cepheye giderken firar ettiklerine rastlandı.

4. Yozgat'a Sığınan Muhacirler

Savaş yıllarında Osmanlı Hükümeti bir taraftan Ermenilerin sevki, kimsesiz ve sahipsiz kalan ailelerin iskânı ile uğraşırken diğer taraftan Müslüman muhacirler sorunu ile de karşılaşmıştı. Binlerce muhacir savaş bölgesi olan Doğu Anadolu'dan, Rus ve Ermeni baskısından kaçarak iç bölgelere sığınmak zorunda kalmış, aç, sefil ve perişan bir halde Orta Anadolu şehirlerine göç etmişlerdi. Muhacirlerin çoğunun üzerinde giyebileceği elbiseleri dahi bulunmuyordu. Bu muhacirleri iskân etmek, barınma ve korunmasını sağlamak önemli

22 Mehmet Karayaman, "Yozgat Merkez ve Kazalarında Hilal-i Ahmer Cemiyetinin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *1. Uluslararası Bozok Sempozyumu (5-7 Mayıs 2016)*, (2016): 159-160.

23 BOA. Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (DH. İ. UM.) 82-1.

24 BOA. DH. ŞFR. 66/152.

25 BOA. DH. UMVM. 72/3.

26 Ertuğrul Kapusuzoğlu, *Tarih, Kültür, Folklor, Merkez İlçeleriyle Yozgat* (Ankara: 2000), 34-35.

27 BOA. Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Evrakı (DH. EUM. VRK.) 13/84.

28 BOA. Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye (DH. EUM.) 2. Şb. 10/80.

sorunları da beraberinde getirmişti. Yozgat ve çevresine ilk muhacirler, Erzurum'un Ruslar tarafından işgalinden sonra 1916 Şubat ayında oldu. Erzurum bölgesindeki mülteciler önce Sivas'a gönderildi ve mültecilerin bölgeye sevk ve iskânı konusunda Umur-ı Mülkiye Heyet-i Teftişîye Müdürü Hamid Bey görevlendirildi. Mülteciler bölgede izdiham meydana getirince Hamid Bey onları Kayseri, Yozgat, Niğde ve Kırşehir gibi daha iç bölgelere nakletmeyi uygun buldu. Harcamaları için beş bin lira nakit verilerek diğer ihtiyaçlarının karşılanması için de sevk edilen gayrimüslimlerin mallarından destek alınmasını emretti.²⁹

Bu yardımlara rağmen ilk aylarda Yozgat'taki mültecilerin durumu çok kötüydü.³⁰ Muhacirlerin iskân bölgelerinden biri olan Yozgat'a Dahiliye Nezareti bir telgraf çekmiş ve telgrafta; bölgeye gelen mültecilerinin sevk ve iskanları için on beş bin lira daha gönderildiğini, muhacirlerin ihtiyaçlarının mümkün olduğu kadar karşılanmasını ve Dahiliye Nazırı'nın muhacirlerin durumunu araştırmak için bölgeye gelme ihtimali bulunduğunu, bu yüzden gerekli çalışmalar yapılmasını söylemişti. Bir yandan savaş ve cepheye destek çalışmaları diğer yandan asayiş sorunları Yozgat ve çevresine iskân edilen halkın sefaletinin giderek artmasına sebep oldu. 1917 yılında Yozgat'taki muhacirlerin yerleştirilmesi için memur görevlendirilmiş ve bunlara yevmiye verilmiştir.³¹

Yine benzer bir talep Ankara bölgesi Sıhhiye Müfettiş-i Umumiliği'nden Dahiliye Nezareti'ne bildirilmişti. 1916 yılının kasım ayında Yozgat'ta incelemelerde bulunan Ankara ve havalisi Sıhhiye Müfettişi Nail Bey, Muhacirin Müdüriyeti'ne gönderdiği telgrafta, buradaki mültecilerin aç ve çıplak olduğunu bildirek bunlara para, ekmek ve elbise verilmesini temin etmeye çalıştı.³² Sıhhiye Müfettişi, Nezarete gönderdiği telgrafta ise Yozgat'taki mültecilerin çıplak bir halde olduğunu, odun, kömür gibi yakacaklardan mahrum ve sefil bir halde bulunduğunu bildiriyordu. Dahiliye Nezareti de bunun üzerine Çorum ve Yozgat Mutasarrıflıkları'na çektiği telgrafta; çıplak ve sefil vatandaşların ihtiyacının karşılanması için büyüklere verilen iki kuruş yevmiyenin üç kuruşa ve küçüklere verilen bir kuruş yevmiyenin altmış paraya yükseltilmesini, emval-i metrukede bulunmadığı takdirde elbise ihtiyacını gidermek için elbiselerin çarşı veya pazardan satın alınmasını ya da imal edilmesini tavsiye ediyordu. Ayrıca hükümet Çorum, Yozgat, Kayseri ve Niğde bölgelerinde muhacirlerin sevk ve iskân işlerini düzenlemek, onları içinde buldukları sefalet ve darlıktan kurtarmak üzere de Erzurum Valisi Mithat Bey'i müfettiş olarak tayin etmişti.³³

1918 yılında muhacirler için alınan pulluklar Yozgat muhacirlerine gönderildi.³⁴ Zahire ihtiyacının karşılanması ve halkın hayatının kurtarılması için muhtaç yerli halk ve muhacirlere bir an evvel zahire verilmesi gerekiyordu.³⁵ Mültecilere gerekli yardımda bulunan Yozgat Muhacirin Hastanesi de 1918 yılında bakımsızlık yüzünde kapanmak üzereydi.³⁶

Yozgat halkı muhacirlerin iskânı, barınması ve korunması konusunda da üzerine düşeni yaptı. Ancak muhacirlere yardım konusunda bazı sorunlarla da karşılaşıldı. Boğazlıyan bölgesinde muhacirler, Kaymakam Mehmed Ali Efendi'den şikâyetçi olmuşlar, açlık ve sefalet içinde olduklarını, kendilerine verilmesi gereken paranın dağıtılmadığını, kaymakamın yalnızca kendi sağlık sorunları ile ilgilendiğini ifade etmişlerdi. Şikâyetler dikkate alınarak 10

29 BOA. Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi DH. ŞFR. 54/101; DH. ŞFR. 61/124.

30 BOA. DH. ŞFR. 70/18.

31 Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (CA.) 272-12/37-15-2.

32 CA. 272-00-11/9-41-1.

33 BOA. DH. ŞFR. 69/177; DH. ŞFR. 70/155; DH. ŞFR. 70/18; Gürbüz Arslan, *Milli Mücadele Yıllarında Yozgat*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (İstanbul: 2007), 15.

34 CA. 272-11/13-43-12.

35 BOA. DH. İUM. 20/2.

36 BOA. DH. UMVM. 80/75.

Mart 1917'de Mehmed Ali Efendi Finike Kaymakamlığı'na tayin edilmiş, Finike Kaymakamı Hasan Faik Bey de Boğazlıyan Kaymakamlığı'na atanmıştır.³⁷

Mansur Çiftliği'ne yerleştirilmiş olan Hınıs ve Tekman mültecilerinin durumu da kötüydü. Mülteciler ve muhacirler Niğde'de durumun daha iyi olduğunu düşünerek o taraflara kaçıyorlardı.³⁸ Erzincan mültecilerinin de bir kısmı Yozgat'a yerleştirilmişti. İşgal edilmiş olan şehirlerin Rus işgalinden kurtarılmasından sonra, 1918 yılından itibaren mültecilerin memleketlerine iadeleri için işlem başlatıldı.³⁹ Yozgat'ta Şebinkarahisar Alucra Kazası'ndan sürülen 160 Rum bulunuyordu. 1919 yılının temmuz ayında bunların memleketlerine iadesi kararlaştırıldı.⁴⁰ Savaş sona erip Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra mültecilerin önemli bir bölümü memleketlerine döndüler ama bir kısmı da Yozgat ve çevresinde yerleştikleri köylerde kaldılar.

5. Yozgat Hapishanesi ve Esir Kampı

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Yozgat Sancağı'nı ve şehrini ön plana çıkaran en önemli konulardan birisi de savaş esirlerinin burada tutulmaları ve Yozgat Hapishanesi'nin yoğunluğu idi. Osmanlı Devleti'nde, Tanzimat Fermanı'ndan sonra kabul edilen kanunnamelere göre suçlara ceza olarak; kısas, recm, memurluktan atma, sürgüne gönderme, müebbet hapis, müebbet sürgün, küreğe konma ve kalebentlik cezaları verilmiştir. Kürek cezası, devletin ilk zamanlarında deniz kuvvetlerinde eleman sıkıntısı yüzünden gemilerde kürek çekme şeklinde görülmektedir. Ancak buharlı gemilerin çıkmasıyla kürek cezası da şekil değiştirmiş ve bu cezayı alanlar kale ya da tersane sahibi kıyı şehirlerindeki hapishanelere kapatılmışlardır. XIX. yüzyılın sonlarına doğru beş sene kürek cezası alanlar, hükmün verildiği vilayetlerde küreğe konulurken, beş yıl üzerinde kürek cezası alanlar, hükmün infazı için belirli merkezlere gönderilmiştir. Osmanlı vilayetlerinin hemen hemen hepsi bu cezanın infazı için kullanılmıştır. Kalebentlik cezası ise; suçlunun devletçe belirlenen bir kalede veya kendi memleketinden uzak bir şehir ya da kasabada oturmaya mecbur edilmesi demektir. Bu bağlamda, Yozgat merkezindeki ve özellikle Akdağmadeni'ndeki hapishane faal olarak kullanılmıştır. Yozgat aynı zamanda bir sürgün şehri olup, devlet adamları, askerler ve memurların sıklıkla buraya sürgün edildiği ve hapishanelere kapatıldıkları görülmektedir.⁴¹ 1913 yılında Yozgat'ta, Boğazlıyan'da ve Akdağmadeni'nde birer erkek ve birer kadın hapishanesi vardı. Yozgat Hapishanesi'nde 1'i kadın olmak üzere 18 görevli vardı. Bunlardan 15'i gardiyandı. Akdağmadeni Kazası hapishanesinde 1'i kadın 2 gardiyan, Boğazlıyan Kazası hapishanesinde 4 gardiyan vardı.⁴²

Savaşın başlamasıyla beraber ülke genelinde yaşanan asayiş olaylarındaki artış, esirlerin tutulacağı yeni yerlere ihtiyaç duyulması, ülkenin en güvenli yerlerinden olan ve savaş sahası dışındaki Yozgat Sancağını ön plana çıkarmıştır. 1915 yılına kadar Diyarbakır, Sinop ve Akka kalebent mahkûmlarının sevk edildikleri yerken, bu alanların savaş sahası olması üzerine bu kalebentler iptal edilerek bu gibi mahkûmların ve sürgünlerin muhafazasına uygun Yozgat Liva merkezinin geçici olarak kalebent olmasına karar verilmiştir.⁴³ Diyarbakır'daki

37 BOA. BEO. 4459-334415.

38 CA. 272-11/12-37-1; 272-71/39-15-2.

39 CA. 272-14/75-17-10.

40 CA. 272-14/75-21-7.

41 Mustafa Doğru, *Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Yozgat'ta Asayiş*, Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (İstanbul: 2018), 32-33.

42 BOA. DH. MB. HPS. 88/27.

43 26 Eylül 1915, BOA. BEO. 4433/332471.

kalebentler Yozgat merkeze, kalebent olmayanlar da Boğazlıyan ve Akdağmadeni kazalarına sevk edilmişlerdir.⁴⁴ 1915 yılında, Yozgat Hapishanesi'ndeki yoğunluğu önlemek için merkez hapishanesi civarındaki bir hanenin kiralanması kararlaştırıldı. Hapishanedeki tifo salgını nedeniyle bir günde 30 kişi tifo ya yakalanmıştı, 1917 yılında da büyük bir İspanyol nezlesi salgını kendini gösterdi.⁴⁵ 1915 yılı Temmuz ayında eski Yozgat İnas Mektebi binası hapishaneye çevrilmiştir.⁴⁶ Yozgat'a esir ve sürgün sevk o kadar çok olmuştu ki, Ankara Valisi Reşid Bey, 27 Temmuz 1916'da Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği şifrede, Yozgat'ın mülteci ve menfilerle dolduğunu bu sebeple artık bu sancağa sevk yapılmamasını istiyordu.⁴⁷ 1918 yılında izdihamın hafifletilmesi için eklemeler yapıldı, çok köhne ve yıkılmak üzere olan hapishane artık ihtiyaca cevap vermiyordu. Salgın hastalıkların artması dolayısıyla askeriye a ait boş olan depo da geçici olarak hapishaneye çevrildi.⁴⁸

Savaş yıllarında harp esirlerinin Yozgat'a getirilmesiyle şehir adeta açık hava hapishanesine dönmüştü. Afyonkarahisar kampından üç İngiliz subayın firar etmesinden sonra demir yolu hattı güzergâhında bulunan Afyonkarahisar'ın esirlerin firarına uygun olduğu düşünülmüştü. Esirlerin sahil ve demiryolu güzergâhından uzak bir yerde ikamet ettirilmeleri istenmişti. Bu bağlamda, 29 Mart 1916'da Yozgat'ta liva merkezinde 50 ila 100 esir subayı içine alacak ve güvenliklerinin hakkıyla sağlanabileceği korunaklı uygun bir yer temin edilmişti.⁴⁹ 1916 yılında Irak cephesinde Kût'ül-Amâre'de esir edilen İngiliz subay ve erleri Çorum, Yozgat, Kırşehir ve Boğazlıyan'a sevk edildiler. Kafilerden bir kısmı 30 Haziran 1916'da Yozgat'a ulaştı. 68 subay ve 22 emir erinden oluşan esir kafilesi, Yozgat'a ulaştıklarında dik eğimli bir sokakta iki müstakil haneye yerleştirilmişlerdi. Osmanlı Başkumandanlığı'nın 13 Aralık 1917 tarihinde verdiği bilgilere göre, Yozgat kampındaki Britanyalı esir subay sayısı 80, er sayısı ise 43 idi. Esir sayısı Konya, Gediz ve Afyon kampından sonra en kalabalık olanıydı.⁵⁰ Kamp kumandanı Topçu Binbaşı Kâzım Bey'di. Ekibinde üç düşük rütbeli subay ve bir de tercüman bulunmaktaydı. Kumandan Kâzım Bey, şehir merkezinin biraz dışında ailesiyle birlikte kalmaktaydı. Ayrıca esirlerin ikametgâhına yakın bir yerde kalan tercümanın evini de ofis olarak kullanmaktaydı. Kamp kumandanı Kâzım Bey harbin sonuna kadar kamp kumandanlığı görevini sürdürmüştü.

16 Temmuz 1916 tarihinde Sina Cephesi'nden 15 subay ve üç mühendis subay daha esir olarak Yozgat'a getirildi. Yeni gelenler arasında mühendisler dışında, rahip, tabip, hasar tespit subayı ve pilot da bulunmaktaydı. Bu subayların gelmesiyle birlikte, esirlerin kaldıkları odalar daha da kalabalıklaşmıştı. Esirlerin şikâyetlerinden dolayı bölgeye Osmanlı askeri erkânından ve ABD heyetlerinden sık sık ziyaretler oldu. Bu ziyaretler sonunda esirler için iki ev daha açıldı. 1917 yılı sonlarından itibaren Yozgat'ta ikamet ettirilen subayların, gönüllülük esası dikkate alınarak, diğer kamplara sevk edildikleri görülmekteydi. Bu bağlamda ilk önce, 1917 yılı ağustos ayında Türk yetkililer, Yozgat'taki subayların bir kısmını, eğer isterlerse diğer esir kamplarına nakledilebileceğini söylemişler ve gitmek isteyenlerin isimlerini almışlardı. Gönüllü olanlardan iki Albay Bursa'ya ve 20 kadar düşük rütbeli subay ise Afyon'a 19 Ekim 1917 tarihinde sevk edilmişti. Bu son esir yer değiştirmesinin yaşandığı günlerde, Çankırı

44 BOA. DH. ŞFR. 65/71.

45 BOA. Dahiliye Nezareti Mebâni-i Emîriye ve Hapishaneler Müdüriyeti Evrakı (DH. MB. HPS.) 43/62.

46 BOA. DH. MB. HPS. 114/25.

47 BOA. DH. ŞFR. 63/146; 526/82.

48 BOA. DH. MB. HPS. 128/28; 109/14; 35/71.

49 Alper Ersaydı, *İngiliz Kaynaklarına Göre Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Esirler*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi (Ankara: 2017), 26.

50 Ersaydı, *İngiliz Kaynaklarına Göre Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Esirler*, 14.

kampı tasfiye edilmişti. Bundan dolayı 45 subay ve 25 emir eri Yozgat'a gelmişti. Bu değişim trafiğinden sonra Yozgat'ta esir olarak 100 subay ve 60 emir eri kalmıştı.⁵¹

Esirler Yozgat'a gelmeden önce kamp kumandanı Kâzım Bey, Ali isminde bir yemek tedarikçisi ile esirlerin iâşesi için anlaşma yapmıştı. Esirler pazardan alışveriş yapmaya başlamalarıyla birlikte, kaldıkları evde bulunan odalardan birini kantine dönüştürmüşlerdi. Esirlere göre, 1917 yılından itibaren Yozgat'ta ekmeğin kalitesi bozulmaya başlamıştı. Siyah renkte olan ekmeğin, içinde saman ve kabuklarla dolu olarak üretilmekteydi. Ayrıca, fırıncılar ekmeğin fiyatlarına yüksek oranlarda zam yaptıklarından esirler açısından bir ekmeğin buhranı ortaya çıkmıştı. Fırıncılar, 100 dirhem (yaklaşık 325 gram) ekmeğin için 15 kuruş talep etmekteydiler, ancak yapılan itirazlar sonunda fiyatı 12 buçuk kuruşa indirmeyi kabul etmişlerdi. Aynı sorun hapishanede de yaşanmaktaydı. Hapishanede kalan mahkûmlara, müdürlük tarafından günlük olarak 300 dirhem ekmeğin verilmekteydi. Ancak devletin içinde bulunduğu zor durum nedeniyle hapishane müdürlüğü almış olduğu bir karar ile ekmeğin gramajını 150 dirheme düşürmüştür. Dolayısıyla mahkûmlar arasında beslenme sorunu ortaya çıkmıştır. Zaten dengeli ve yeterli beslenemeyen mahkûmlar ekmeğin bile mahrum kalınca Yozgat Mutasarrıflığına başvurarak ekmeğin gramajının yeniden yükseltilmesini istemişlerdir. Ancak bu başvurudan herhangi bir sonuç alınamamıştır. Bunun üzerine mahkûmlar adına Mehmet, Mustafa ve Ahmet isimindeki şahıslar doğrudan Adliye Nezaretine 16 Kasım 1916'da bir telgraf çekmişlerdir. Mahkûmların yapmış olduğu bu başvuru olumlu sonuçlanmış, yapılan tahkikatlar da mahkûmların haklı olduğu anlaşılmıştır.⁵²

Esirler, ihtiyaçları olan ürünleri pazardan aldıkları gibi, 1917 yılı sonlarından itibaren kaldıkları evlerin bahçesinde birtakım sebzeler yetiştirmeye de başlamışlardı. İlk etapta yaklaşık 64 kg. kadar pancar ve turp ekerlerken, daha sonraları ise pırasa, soğan, ıspanak, bezelye, domates ve patates de ekmişlerdi.⁵³

Esirlerin Yozgat'ta buldukları sırada en önemli sağlık sorunlarından birisinin diş ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Esirlerin diş tedavileri, yerel bir Ermeni dişçi tarafından yapılmaktaydı. Ancak, esir ifadelerine göre, Ermeni dişçi bazı esirlerin diş ağrılarını tedavi etmek konusunda faydalı olmuşsa da dişçinin tedavi yöntemleri fazlasıyla ilkel bulunmaktaydı. Hapishanenin içi adeta bir bataklık haline dönmüş, bu yüzden mahkûmlar hastalanmış, Nisan 1915 tarihine kadar on ay içerisinde 143 kişi ölmüştür. Zaten 400 kişi olan mahkûm sayısı bu kötü koşullardan dolayı %36 oranında bir düşüş göstermiştir.⁵⁴

Esirlerin, Yozgat'taki ilk günlerinde yaşadıkları sıkıntıların başında kaldıkları evin dışına çıkmalarına izin verilmemesi geliyordu. Sadece, eve dışarıdan su getirmelerine ve yemek yemek için yüksek rütbeli subayların evine gitmelerine müsaade edilmekteydi. Bu konuda esirlerin, kamp kumandanı nezdinde yaptıkları girişimler de sonuç vermemişti. İlk üç hafta boyunca, evden dışarı çıkmalarına, dolayısıyla pazar yerine de gitmelerine müsaade edilmemişti. Nihayet, 20 Temmuz 1916 tarihinde esirlerin muhafız eşliğinde dışarıda yürüyüş yapmalarına kamp kumandanı tarafından izin verilmişti. Kış aylarının gelmesiyle birlikte, dışarıda yapılan faaliyetlerin türü değişmişti. Yozgat'ı kar kapladığı zamanlar esirler genellikle kızak ile kaymışlar, birkaç esir ise kayak sporu yapmıştı. 1917 yılının ortalarından

51 Ersaydı, *İngiliz Kaynaklarına Göre Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Esirler*, 25-32.

52 Doğru, *Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Yozgat'ta Asayiş*, 38.

53 Mahmut Akkor, *I. Dünya Savaşı'nda Anadolu'daki İngiliz Esirleri ve Esir Kampları*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi (Sakarya: 2013), 217; Ersaydı, *İngiliz Kaynaklarına Göre Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Esirler*, 104-105.

54 Doğru, *Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Yozgat'ta Asayiş*, 39.

itibaren kamp kumandanının esirlere tavrı belirgin şekilde, olumlu olmak kaydıyla değişmişti. Bu tarihten itibaren esirler dışarıda bütün gün piknik yapabiliyorlardı. Esirlerin en azından haftada bir gün Yozgat'ın güneyinde bulunan bir tepedeki çamlık alanda piknik yapmalarına bile izin verilmişti. 1918 yılının mart ayında, kamp kumandanından aldıkları müsaade ile Yozgat'ta 20 esir subay tarafından bir avcılık kulübü kurulmuştu. Esirler, üç gazal tazısı ile birlikte bölgede avlanmaya başlamışlardı. İlk başlarda, av partilerine sadece beş esirin çıkmasına izin verilmişti.⁵⁵

Yozgat kampında 7-8 Ağustos 1918 gecesi esir subaylara tahsis edilen bir ev dışında bütün evlerden toplam 27 subay firar etmişti. Bir sürgün ve hapisane şehri olan Yozgat'a esir edilen İngiliz subaylar gönderilmiştir. Bu askerlerden çeşitli rütbelerde 32 subay ve bir nefer 8 Ağustos'u 9 Ağustos'a bağlayan gece firar etmiştir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti 12 Ağustos 1918 tarihinde; Kastamonu, Sivas ve Konya Vilayetleri ile Kayseri, Niğde, Eskişehir, Kütahya ve Kara Hisar-ı Sahib (Afyonkarahisar) Mutasarrıflıklarına telgraf çekmiş, ayrıca firari askerlerin fotoğraflarını da göndererek derhal yakalanmalarını istemiş, Habur, Bandırma, Karahisar, Mersin, Eskişehir, İskenderun emniyet müfettişliklerine de haber verilmiş ve gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir.⁵⁶ Firar hadisesinin, kamp yetkilileri tarafından fark edilmesinden sonra, bütün esirler Yozgat Mutasarrıfı ve jandarma subayları tarafından hokey sahasına getirilip, sorguya çekilmişti. Yetkililer tarafından firar etmeyen esirlere karşı alınan ilk yaptırım, Yozgat'ta rahat bir esaret hayatı yaşamalarını sağlayan bütün ayrıcalıkların askıya alınması olmuştu. Esirler, ikamet ettikleri evlere beş gün boyunca hapsedilmiş ve evlerin bahçelerine dahi çıkmalarına izin verilmemişti. Ayrıca evlerde bulunan bütün marangozluk alet ve edevatına da el konulmuştu.⁵⁷

Yozgat'taki esirlerin durumu İngiliz basınında da yer alacaktır. Kût'ül-Amâre'de esir olan bir İngiliz subayının, The Times gazetesinde, 14 Kasım 1916'da yayınlanan mektubunda, kendisinin ve mahkûm arkadaşlarının sıcak tutan giysilerinin olmadığını, Yozgat'ta havanın çok soğuk olduğunu söylüyordu. Ayrıca İstanbul'dan ABD elçiliği tarafından onlara giysiler verildiğini, ancak bunların serin bir dokuya ve erkek çocuk boyutunda işe yaramaz olduğunu ifade ediyordu. Bu mahkûm ayrıca, onları eğlendirecek çok az şey, birkaç deste kart ve alete sahip oldukları için zamanın çok sıkıcı geçtiğini, okuyacak kitapları olmadığını yazıyordu. Bu mektubu yayınlayan gazete, bu esirler için bir şeyler yapılması gerektiğini de ilave ediyordu.⁵⁸ Yozgat'taki esirlerin durumunu ABD Sefareti'nden görmek isteyenler olunca, gerekli düzenlemeler yapılmıştı. ABD Sefareti 26 Kasım 1916'da hükümete müracaat edip Yozgat'ın havasının sert olması sebebiyle İngiliz esirlerinin uygun olan başka yerlere naklini isteyecekti.⁵⁹ 2 Ocak 1917'de Hariciye Nezareti yaptığı çalışma ile şu sonucu bildirecekti: Yozgat Anadolu'nun güzel şehirlerindedir, havası, suyu ve iklimi hayat için uygundur. Buradaki İngiliz esirlerinin durumları da gayet iyidir. Amerika Kızıl Haç heyetinin de bu görüşleri doğruladığı görülmüştür. Bu sebeple esirlerin başka bir yere sevki uygun değildir.⁶⁰ Yozgat'taki esir kampının ihtiyaçlarının karşılanmasında, buradaki esirlerin ülkeleriyle irtibatının sağlanmasında Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin büyük rolü olmuştur. Yozgat

55 Akkor, *I. Dünya Savaşı'nda Anadolu'daki İngiliz Esirleri ve Esir Kampları*, 217; Ersaydı, *İngiliz Kaynaklarına Göre Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Esirler*, 110-112.

56 BOA. DH. ŞFR. 90/132; DH. EUM. 6. Şb 42/45; DH. EUM. 6. Şb 45/40.

57 Ersaydı, *İngiliz Kaynaklarına Göre Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Esirler*, 117; Akkor, *I. Dünya Savaşı'nda Anadolu'daki İngiliz Esirleri ve Esir Kampları*, 219; Mücahit Özçelik, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Yabancı Esirler*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi (Ankara: 2010), 94.

58 The Times, 14 November 1916, Issue: 41324.

59 BOA. Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (HR. SYS.) 2222/37; 2222/49; 2223/13.

60 BOA. HR. SYS. 2223/39.

Esir Kampı ile ilgili işlerin yürütülmesinde de Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin aktif olduğu görülmektedir.⁶¹

Yozgat'ta İngiliz harp esirlerinden başka diğer milletlerden de harp esirleri vardı. Konya Rus Konsolosu ile 14 personeli 27 Kasım 1914'te Yozgat'a gönderilmişti, şehirdeki esirler arasında Rus yüzbaşılıarı da vardı.⁶² Bazı Arap tutuklular da Yozgat'ta mahkûmdu.⁶³

Harbin bitiminden sonra esirler serbest bırakılmış, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra kampın tasfiye süreci başlamış ve esirler bir ay sonra İstanbul'a ulaşmışlardı. Bu süreçte siyasi sürgünler için de af kararı çıkarılmıştır. Bu kararlardan sonra Yozgat bir nebze olsun rahat nefes almış, sosyal ve askeri baskılar azalmıştır. Siyasi ve askeri gelişmeler hayatın normale döneceğini göstermiştir. Fakat Mondros Mütarekesi'nden sonra cereyan eden olaylar Yozgat ve çevresi için savaş yıllarını aratacak nitelikte olacaktır.

6. Asayiş Sorunu

Osmanlı Devleti'nde 1908'de yaşanan meşrutiyet gelişmeleri, ardından 1912-1913 Balkan Savaşları, ülkenin birçok bölgesinde karışıklıkların yaşanmasına sebep olmuştur. Merkezi otorite kurulmadan yaşanan bu olaylar, İttihat ve Terakki yönetimini zor durumda bırakmış, asayiş sağlamak bu dönemde kurulan hükümetler için çözülmesi gereken en önemli sorunlardan birisi olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması ve Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilan etmesi asayiş sorununu daha da büyütüştür. Devletin savaşa dahil olmasıyla cephelere yoğun bir şekilde asker sevk edilmiş, şehir ve taşrada bulunan askerler de cepheye çağırılmıştır. Osmanlı Devleti savaş boyunca yaklaşık 2.5 milyon askeri cephelede toplamıştır. Askerin cephelere gitmesiyle karakollarda 45-50 yaşlarında, ellerinde eski tüfekler olan, aktif olmayıp bekleyen müfrezelerin varlığı, jandarmanın sayısının yetersizliği, çıkan olaylara etkili bir şekilde müdahale edilememesine yol açmıştır. Savaş esnasında Ermenilerin ayaklanmaları, askere gitmeyen, gitse de firar eden Ermenilerin karışıklık çıkarması, cephe gerisindeki Ermeni çeteleri devleti uğraştırmış, mevcut müfrezeler bunların yakalanmasıyla meşgul olmuşlardır. Savaş ortamından cesaret alan Ermeni çeteleri eşkıyalık ve bozgunculuk olaylarına daha çok yönelmişlerdir. Aynı şekilde Müslüman ahalden de asayiş bozukluğuna sebebiyet verenler olmuştur. Savaş koşulları ve ardından mütarekenin meydana getirdiği kriz, çetecilik faaliyetlerini artırmış, adam öldürmek ve yaralamak, hırsızlık, gasp vb. olaylar asayişin giderek bozulmasına yol açmıştır. Savaş sırasında cereyan eden bu hadiseler Mütareke Dönemi'nde (1918-1922) artarak devam etmiştir.

5 Mayıs 1915'te Dahiliye Nezareti, Ermeni ahali çok olan Yozgat ve havalisinde kanun-ı mahsus gereği milis teşkili yoluna gitmiş ancak bu mümkün olmayınca Yozgat Jandarmasına 200, Çorum kadrosuna 100 nefer ilave etmiştir. Yozgat'tan bunlar için İstanbul'dan silah da istenmiştir.⁶⁴ Yozgat Mutasarrıflığı 15 Ekim 1916 tarihinde Ankara Vilayeti'ne bir telgraf çekmiş ve firari olan askerleri ve cinayet suçlularını yakalamak ve bu eşkıyalık olaylarını bitirebilmek için 11.000 kuruş paranın havale edilmesini istemiştir. Ankara Vilayeti de

61 Karayaman, "Yozgat Merkez ve Kazalarında Hilal-i Ahmer Cemiyetinin Kuruluşu ve Faaliyetleri", 161.

62 BOA. Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiyye Ecânib Kalemi (DH. EUM. ECB.) 25/37; DH. ŞFR. 450/92; Yozgat'ta da Rus esiri vardı. Nebahat Oran Arslan, *Birinci Dünya Savaşında Türkiye'deki Rus Savaş Esirleri* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008). Rus esirlerden bir tanesi de Rus yüzbaşısı Prens Mehmet Kamil Han'dır. Kamil Han, Yozgat Hapishanesi'nde esir iken, kendi iddialarına göre, üç yüz ruble değerinde bir saat ile günleri gösteren altın bir saati, gardiyan İsmail Hakkı Bey tarafından alınmış bir daha da geri verilmemiştir. Yapılan soruşturmalar sonunda İsmail Hakkı'nın suçu sabit olmuştur. (Doğru, *Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Yozgat'ta Asayiş*, 61; BOA. DH. EUM. AYŞ. 9/15).

63 CA. 272-11/12-37-1; 272-71/39-15-2.

64 BOA. DH. ŞFR. 469/136.

bu isteği Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir. Bu para ile hem asker müfrezelerinin işeleri karşılanacak hem de başarılı olan askerlere mükâfat verilecekti.⁶⁵ Ancak maddi imkânsızlıklar sebebiyle bu para gelmeyecektir.

Savaş yıllarında Yozgat Sancağı'nda meydana gelen asayiş olaylarına dair birkaç örnek hadiseyi arşiv belgeleri çerçevesinde şu şekilde verebiliriz:

15 Mayıs 1916'da Akdağmadeni Kaymakamı Hafız Hüseyin Bey Yozgat Mutasarrıflığı'na çektiği bir telgrafta, salgın olan köylerde teftiş için yola çıkarılan bir jandarma müfrezesinin ve sıhhiye ekibinin kaybolduğunu bildirmiştir. Kayıpları bulmak için soruşturma başlatılmış ve o sıralarda Boğazlıyan'ın Çat Köyü'nden Kalos oğlu Kırkor adında bir Ermeni eşkiya yakalanmıştır. Bu eşkiyaya memurlar ve jandarmalar hakkında bir bilgileri olup olmadığı sorulduğunda, sıhhiye ekibinin Sorgun Kazası'nın Behernek Köyü'nden Kara ve Boğazlıyan'ın Burunkuşla Köyü'nden Jaminos tarafından katledildikleri cevabı alınmıştır. Ardından yakalanan başka eşkiyalar tarafından da Kalos oğlu Kırkor'un ifadesi teyit edilmiştir. Katil eşkiyalardan Jaminos, Yahyasaray Köyü'nde sıkıştırılmış, askerlerle arasında çatışma çıkmış ancak ayağından almış olduğu yaraya rağmen firar etmeyi başarmıştır. Akdağmadeni Kaymakamı Hafız Hüseyin Bey, Yozgat Mutasarrıflığı'na vermiş olduğu bilgide Sivas'ın Tutuş Kazası müfrezeleri ve kendi ilçesinin jandarmaları ile firari katil eşkiyaları şiddetle takip ettirdiğini ve ne olursa olsun yakın zamanda bunların vücutlarını ortadan kaldıracığını söylemiştir.⁶⁶

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Yozgat genelinde asker firarileri oldukça fazla bir sayıya ulaşmıştır. 1916 Kasım'ında, Yozgat merkezde 100-150 civarında, Boğazlıyan'da 500, Akdağmadeni'nde de 350'den fazla asker firarisinin bulunduğu, haftalardan beri ormanlarda ve mağaralarda saklandıkları tespit edilmiştir. Bu firarilerden eşkiyalık ve soygunculuk gibi olaylara karışmayanlar ile askere dönmek isteyenlere karşı herhangi bir işlem yapılmaması, ancak çeşitli olaylara karışanlara karşı her türlü tedbirin alınması ve gerekli cezanın verilmesi Dahiliye Nezareti tarafından istenmiştir.⁶⁷ Alaca, Yozgat, İskilip, Çorum ve Boğazlıyan'da bulunan kıtalardan firar eden askerlerin bir kısmı Divan-ı Harp'te yargılanarak idama mahkûm edilmişlerdir.⁶⁸

Yozgat Mutasarrıf Vekili Nazım Bey, 10 Ağustos 1917 tarihinde, Dahiliye Nezaretine gönderdiği raporunda, Yozgat'ın asayişleriyle ilgili şu önemli bilgileri veriyordu: Yozgat köylerinde dolaşmakta olan silahlı eşkiya çoğalmış, vergi memurlarını soyarak güvenliği kaldırmışlardır. Bu yüzden kimse bu göreve talip olmamaktadır. Ankara Valisi, Yozgat Mutasarrıf Vekili Nazım Bey'den bu sorunun temelinde var olan sebepleri araştırmasını istemiştir. Nazım Bey üç ayrı raporla durumu valiye bildirmiştir. Bu raporlara göre; olaylar jandarmanın yetersizliğinden meydana gelmektedir, Yozgat Jandarma Tabur Kumandanı Tevfik Bey rüşvetçi ve ehl-i keyf birisidir, onun yerine iyi birisinin tayini olayları ortadan kaldıracaktır. Vali durumu Ankara Jandarma Alay Kumandanına ileterek Tevfik Bey'in yerine daha faal birisinin atanmasını istemiştir. Kumandan, Jandarma ve Mülkiye müfettişlerinin tahkikat icrasını isteyerek bu isteği yerine getiremeyeceğini valiye iletmiştir. Vali durumu çözemeyince Dahiliye Nezareti'nden yardım istemiştir.⁶⁹ Bununla beraber bölgede görevini iyi bir şekilde yerine getiren görevliler de vardır. Yozgat ve Boğazlıyan'da asker firarileriyle

65 BOA. DH. EUM. 6. Şb. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 6. Şube), 11/6.

66 BOA, DH. EUM. 2. Şb. 22/16; Doğru, *Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Yozgat'ta Asayiş*, 23.

67 BOA, DH. EUM. 6. Şb. 11/2; Doğru, *Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Yozgat'ta Asayiş*, 24.

68 Doğru, *Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Yozgat'ta Asayiş*, 48.

69 BOA. DH. EUM. 6. Şb. 25/21.

Ermeni kaçaklarının yakalanmasında Jandarma Tabur Kumandanı Kıdemli Yüzbaşı Nureddin Bey'in büyük gayreti görülerek taltif edilmiştir.⁷⁰

1917 Kasım ayında Boğazlıyan kazasına tabi Koru Höyük Köyü'ne vergi tahsili için giden Sami Efendi ve yardımcısı köyün yakınlarında üç meçhul şahıs tarafından soyulmaya çalışılmıştır. Üç kişilik eşkıya grubu tahsildar Sami Efendi'yi bacaklarından, yanındaki yardımcıyı ise her iki kolundan kurşunla ağır surette yaralayarak kaçırmıştır. Sami Efendi ve yardımcısı ise civardaki ahali tarafından Müftü Kışla Köyü'ne götürülerek tedavi altına alınmışlardır. Dahiliye Nezareti Ankara Valiliği'ni uyarak eşkıyanın yakalanması ve bu gibi olayların tekrerrür etmemesi için gerekli tedbirlerin alınması gerektiğini bildirmiştir.⁷¹

20 Mart 1918 tarihinde Ankara Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıya göre, Yozgat-Ankara yolu üzerinde Kafasbüyük Osman namındaki bir şahsın çete teşkil edip uzun zamandan beri eşkıyalık ve haydutluk yaptığı belirtilmiştir. Bu çetenin tenkili için çetenin peşine bir müfreze gönderilmiş, çete ile müfreze arasında çıkan çatışmada jandarmalardan biri şehit olmuş ve çete üyeleri firar etmişlerdir. Bunun üzerine merkez livadan yeniden bir müfreze çetenin peşine düşmüş ve çatışma çıkmıştır. Çıkan çatışmada, çete reisi Kafasbüyük Osman ve arkadaşı Necmi öldürülmüştür. Osman oğlu Hüseyin ile Nuri canlı olarak yakalanmışlardır.⁷²

Boğazlıyan çevresinde eşkıyalık yapan gruplardan Bolayıran Köyü'nden Tatar Hoca oğlu Salim, biraderi Mustafa ve arkadaşı Ali'den oluşan üç kişilik çete ile Kayseri'nin Yazıcı Karakolu askerleri arasında çatışma çıkmış ve çete lideri Salim öldürülmüştür. Salim'in kardeşi ve diğer çete üyesi Ali ise çatışmada yaralanarak olay mahallinden firar etmişlerdir.⁷³ Bölgedeki meşhur çetelerden olan Samuel Çetesine karşı da 1918 yılında harekete geçilmiş, Yozgat Mutasarrıflığı tarafından Yozgat ve çevresindeki diğer çetelerle birleşmesi muhtemel olan bu çetelerin faaliyetlerine meydan verilmemesi için jandarma sayısının artırılması yoluna gidilmiştir. Hem Müslüman hem gayrimüslim halka zulmeden 36 kişilik çete, 14 Nisan 1918'de Aktaş Köyü'ne gelerek köylüleri darp etmiş ve kendi iaşelerini sağlamak için elli teneke buğday ile dört koyunu alarak kaçmışlardır. Akdağmadeni takip müfrezeleri Samuel Çetesinin peşine düşmüştür. Ayrıca Boğazlıyan kazası ile de muhabere edilerek, onlardan da destek kuvvetler istenmiş ve çetenin yeri tespit edilmeye çalışılmıştır.⁷⁴ 1919 yılında hala bölgede Samuel ve Mihran çetelerinin dolaştıkları görülmüyordu.⁷⁵

Savaş sırasında Yozgat Sancağı bölgesinde gerçekleşen, birkaç örneğini verdiğimiz bu çete faaliyetleri dışında kız kaçırma ve tecavüz olaylarına da rastlanmıştır. Bu suçları genellikle çeteler işlese de çeteler dışında kız kaçırma ve tecavüz olaylarına cesaret eden köy ve kasaba sakinleri de olmuştur. Mutasarrıflık tecavüz gibi yüz kızartıcı davranışlara karşı sert tedbirler alarak engel olmaya çalışmıştır.⁷⁶ Yozgat Mutasarrıflığı tarafından hazırlanarak Dahiliye Nezareti'ne gönderilen raporlardan anlaşıldığı kadarıyla, sancak dahilinde her ay ortalama 2 cinayet, 3 kız kaçırma, 4 yol kesme hadisesi yaşanmaktadır. Bu rakamlar aynı yıllarda Anadolu'nun diğer şehirleri ile mukayese edildiğinde olağanüstü bir durum göze çarpmamaktadır.⁷⁷

70 BOA. DH. EUM. 6. Şb. 8/43.

71 BOA, DH. EUM. 6 Şb. 26/31.

72 BOA, DH. EUM. 6 Şb, 55/19.

73 BOA, DH EUM. 6 Şb, 55/14.

74 BOA. DH. ŞFR. 626/146.

75 BOA. DH. ŞFR. 98/207.

76 BOA. DH. EUM. 6. Şb. 28/53.

77 Karşılaştırınız: Ahmet Aslan, *Urfa'da Asayiş ve Güvenlik (1913-1918)*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (İstanbul: 2021); Kartal Kağan Şimşek, *Bolu'da Asayiş*

Savaş yıllarında Yozgat Sancağı'nda bazı yolsuzluklar da yaşanmıştır. Yozgat'tan 1916 yılı aralık ayında Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir ihbarda, Yozgat merkezde orduya ve hazineye ait tohumluk ve kuru sebzelerin devlet memurlarına dağıtıldığı bildiriliyordu. Olay üzerine sancağa giden Ankara Vali Vekili Sadık Bey, ilgili makamlara tohumlukların ve kuru sebzenin kimlere neden ve nasıl dağıtıldığını sormuş ise de memurların büyük bir kısmına böyle bir şeyin dağıtılmadığı gibi zahirenin de ortada olmadığını görmüştür. Ancak bir sebze yolsuzluğu ve hırsızlığı yapıldığı da anlaşılmıştır. Çorum'da bulunan mülkiye müfettişi Fuat Bey Yozgat'a gönderilerek olayı soruşturması istenmiştir.⁷⁸ Bu olaydan sonra Yozgat Mutasarrıfı Ata Bey, Belediye Başkanı Ahmet Bey ve Sorgun Nahiye Müdürü Recai Efendi hakkında, halktan düşük fiyatla zahire ve yağ satın almak ve satmak suçundan soruşturma açılmıştır.⁷⁹

Buna benzer bir olay da 1918 yılı mayıs ayında yaşanmıştır. Ömer imzasıyla Dâhiliye Nezareti'ne çekilen telgrafta, mahalli hükümet tarafından halktan zorla para toplandığı, halkın bu parayı vermekte zorlandığı, bu yüzden karşı çıktığı ve memurlar ile halk arasında gerginlik yaşandığı belirtilmiştir. İnsanların bu parayı ödemek için öküzlerini satmak zorunda kaldıklarını, istenen parayı vermekle mükellef olup olmadıklarını sormuş ve eğer zorunlu değil ise mahalli hükümetin uyarılmasını istemiştir. Dönemin Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Ankara Valisi Süleyman Bey'e bir telgraf çekerek, olayın doğru olup olmadığının araştırılmasını, eğer doğru ise böyle bir uygulamaya giden memurların acilen cezalandırılmasını ve halk ile devletin karşı karşıya getirilmemesine özen gösterilmesini istemiştir.⁸⁰

Asayiş olaylarının çok yoğun yaşandığı Yozgat'ta karakol binası bile kiralıktı ve bu binanın kirasını ödemek için de mutasarrıflıkta para yoktu.⁸¹ Savaş yılları olmasına rağmen yolsuzluk, her dönemde olduğu gibi, şehirde hem ekonomik hem de asayiş ve toplumsal sorunlara yol açıyordu.

Yozgat'taki hapishanelerde firar olayları da yaşanmıştır. Bazen gardiyanların yardımıyla da olan firar olayları mahalli yönetimi zor durumda bırakmıştır. 19 Şubat 1918 tarihinde Boğazlıyan Hapishanesi'nde cinayet suçundan yatmakta olan üç mahkûm, hapishanenin parmaklıklarını kırarak firar etmişlerdir. Hemen soruşturma açılmış ve hapishanede görevli tüm gardiyanlar ve jandarmalar açığa alınmış ve soruşturmaya tabi tutulmuşlardır. Bundan bir ay sonra aynı hapishaneden 5 kişi firar etmiş ancak jandarmanın takibi sonucu yakalanmışlardır. Boğazlıyan Hapishanesi'nde ihmallerin olduğu anlaşılmaktadır. Zira bir ay sonra aynı hapishaneden tekrar on üç mahkûm firar etmiştir. Jandarma kumandanlığı hemen firar eden mahkûmları takibe çıkmış ve 3 Mayıs'ta dört firari yakalanmış, diğerlerinin izine rastlanmamıştır.⁸²

Mahkûmlar arasındaki kavgalar ve yaralama olayları da başlıca asayiş olaylarını oluşturmuştur. 3 Haziran 1914'te Yozgat Hapishanesi'nde bahçeye çıkan mahkûmlardan Çorumlu Şükrü ve Selim ile aralarında husumet bulunan Sadri ve Halil İbrahim arasında kavga çıkmıştır. Kavga Şükrü elindeki çakı bıçağı ile Sadri'nin boğazını kestikten sonra Halil İbrahim'i de bacağından yaralamıştır. Yaşanan bu olaydan dolayı gardiyanların bir

(1912-1918), Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Bolu: 2019).

78 BOA. DH. ŞFR. 574/111; Doğru, *Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Yozgat'ta Asayiş*, 55.

79 BOA. Dâhiliye Nezâreti idâre-i Umûmiye Evrâkı (DH. İ. UM. EK) 82/16. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı)

80 BOA. DH. İ. UM. 3/1.

81 BOA. Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiyye Müdiriyyeti Muhâsebe Kalemî (DH. EUM. MH.) 55/74.

82 BOA. DH. EUM. 6. Şb. 31/45. BOA. DH. EUM. 6. Şb. 34/24; 32/34.

sorumluluğu bulunmasa da çok işe yaramadığı düşünülen iki gardiyanın işine nihayet verilmiş ve yerlerine yenileri tayin edilmiştir. 25 Ağustos 1914'te yine mahkûmlardan Çorumlu Şükrü, Ulvi ve Selim isimindeki şahıslar aralarında husumet bulunan Haydar ve Halil İbrahim'in üzerlerine saldırarak olay çıkartmışlardır. Çorumlu Şükrü elinde bulunan ufak çakı bıçağı ile Haydar'ı boğazından ağır bir şekilde, diğerleri de Halil İbrahim'i bacağından yaralamışlardır. Halil İbrahim bacağından yaralandığı için tedavi edilmiş ancak Haydar boğazından almış olduğu yara yüzünden vefat etmiştir.⁸³

7. Salgın Hastalıklar

Savaş yıllarının en önemli sorunu kıtlık ve açlıktı. Açlık ve yoksulluk 1915-1918 yıllarında bütün dünyanın olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin de büyük problemler yaşamasına sebep oldu. Açlığı salgın hastalıklar takip etti.⁸⁴ Bütün Anadolu'da olduğu gibi Yozgat Sancağı'nda da savaş boyunca ve devamında tifo, tifüs, dizanteri ve sıtma gibi salgın hastalıklar yaşanmıştır. Bu tür hastalıkların önlenmesi için gerekli olan sağlık hizmetleri verilemediği gibi ilaç ve doktor yokluğu bu sorunun uzun yıllar devam etmesine, binlerce insanın hayatını kaybetmesine sebep oldu.

1917 yılı ağustos ayında Yozgat'ta küçük çaplı bir karahumma salgını başlamıştı. 1918 yılının ortalarından itibaren bütün dünyayı etkileyen ve harpte çatışmada ölen askerlerden daha fazla insanın ölümüne sebebiyet veren ve bundan dolayı döneminin veba hastalığı gibi görünen "İspanyol nezlesi"nin Yozgat kampında da ciddi bir etki yaptığı görülmektedir. Mondros Mütarekesi'nin ilanı ile birlikte Yozgat kampının kapatıldığı göz önünde bulundurulursa, bu tarihe kadar Yozgat'ta beş subay ve altı emir eri vefat etmişti. Yozgat esir kampındaki esirler arasında tifüs hastalığı ortaya çıkınca, 10 Aralık 1916'ta üç doktor kamptaki hastalığın tedavisi için görevlendirilmişti.⁸⁵

1915 yılının aralık ayında Akdağmadeni'nin bazı köylerinde bulaşıcı hastalıklar olduğu ve bu sebepten dolayı birçok kişinin öldüğü bildirilmiştir. Bunun üzerine köylere bir küçük sıhhiye ekibi ve bu ekibi korumakla görevli bir jandarma müfrezesi gönderilmiştir. Sıhhiye ekibi Ezvan Köyü'ne vardığında buradaki hastalığın bulaşıcı tifo olduğunu rapor etmiştir. Köy hemen karantinaya alınmış ve köye giriş çıkışların yasaklanması için üç kişilik jandarma ekibi köye gönderilmiş, köydeki sıhhiye ekibi de Akdağmadeni'ne geri dönmüştür.⁸⁶ 28 Aralık 1915 tarihinde de Başçatak Köyü'nde de bir salgın hastalığı olduğu bilgisi Akdağmadeni'ne ulaşmıştır. Köy ihtiyar heyetinin verdiği bilgiye göre, salgının şiddeti nedeniyle günde üç dört kişi hayatını kaybetmekteydi. Bu yüzden hemen bir tabip istenmişse de kaza merkezinde tabip bulunmadığından mutasarrıflık, vilayet merkezinden tabip istemiştir. Talep üzerine vilayet merkezinden bir tabip gönderilmiş, Kaymakam Hafız Hüseyin Bey, hastalığın araştırılıp çaresinin bulunması ve civar köylere de yayılmaması için, jandarma kumandanlığına haber vererek sıhhiye ekibine bir müfrezeye verilmesini istemiştir. Kumandanlık tarafından müfrezeye, sıhhiyenin yanına gönderilmiş ve kaymakam da hastalığı bizzat teftiş amaçlı köylere gitmiştir. On iki gün kadar köylerde gezen kaymakam kaza

83 Doğru, *Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Yozgat'ta Asayiş*, 33-34; BOA. DH. MB. HPS. 73/6. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti Mebani-i Emiriye-Hapishaneler Müdüriyeti Evrakı).

84 Bu konuda bkz. Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler (1914-1918)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010).

85 Ersaydı, *İngiliz Kaynaklarına Göre Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Esirler*, 106-107; 129.

86 BOA, DH. EUM. 2. Şb. 22/16.

merkezine dönmüştür.⁸⁷ 1915 ve 1916 yıllarında Boğazlıyan ve çevresinde de dizanteri salgını yaşanmış, onlarca insan hayatını kaybetmiştir.

8. Yozgat'ta Ermeni Tehciri

Yozgat'taki dini yapı içerisinde Ermeniler, daima azınlık durumunda kalmışlardır. Nüfus kayıtlarına göre sancaktaki ortalama nüfus yoğunlukları %10-12 civarında olmuştur. Şehre sonradan gelip yerleşen Ermeniler dinlerini yaşayabilecekleri bir ortam içerisinde bulunmuşlardır. XIX. yüzyılda şehirde 6 Ermeni Gregoryen, 2 Protestan ve 1 Ortodoks kilisesi vardır. Birinci Dünya Savaşı başladığında Yozgat'ta 60 ibtidai, 2 rüşdiye, 1 idadi olmak üzere toplam 63 mektep vardı. Aynı tarihlerde, 18 Rum ibtidai, 37 Ermeni ibtidai ve 8 Protestan ibtidai, 1 Rum ve 1 Ermeni rüşdiyesi vardı. Bu okullardan başka, Yozgat'ta faaliyette gösteren 1 adet Ermeni ve 1 adet Amerikan misyonerlerine ait mektep de bulunuyordu. Nüfus sayıları göz önünde bulundurulduğunda, savaş öncesinde Yozgat'ta gayrimüslimlerin eğitime daha çok önem verdikleri görülmektedir.⁸⁸

Osmanlı Devleti genelinde 1890 yılından itibaren başlayan Ermeni olayları Yozgat'ta da aynı oranda yaşanmıştır. Yozgat ve çevresindeki ilk olayları Hınçak Cemiyeti organize etmiştir. Merzifon'daki Amerikan Koleji'nin kontrolünde gerçekleştirilen Birinci ve İkinci Yozgat Ayaklanmaları 1893 yılında yaşanmıştır ve hareketin yöneticileri Hınçak Cemiyeti liderlerinden Hamparsum Boyacıyan ve kardeşi Jirayr'dır. Jirayr, Ankara Vilâyeti dâhilinde yakalanıp yapılan mahkemede cinayetleri sabit olmuş ve gerekli cezaya çarptırılmıştır.⁸⁹ Yozgat Hadisesi'nin tertipçilerinden olan Papasyan Hamparsum isimli şahıs da Jirayr'ın Yozgat havalisine gelmesinden önce Kara Yakub, Bebek ve Terzi köylerine gidip Ermenileri kiliseye toplayarak bütün devletlerin Ermenilere destek vereceğini, artık müstakil bir devlet olacaklarını, korkmamalarını, silaha sarılmalarını söylemiş, papazlar vasıtasıyla ayinleri üzerine hepsine yemin ettirip imza altına aldıktan sonra itaat etmeyenler öldürülecektir diye tehdit etmiştir. Silah satın alınması için bütün Ermeni köylerinden para toplamak görevi Jirayr'a verilmiştir. Yapılan toplantılarda, silahlar geldiğinde hükümete karşı gelip Müslüman köylerini basmak kararı alınmıştır.⁹⁰

Ermeni komitelerinin baskıları altında kalan Ermeni köylüleri, terörün korkutucu yüzünü görmüşler, kendilerini koruyabilmek için çoğu zaman bu komitecilerin baskılarına ve yönlendirmelerine boyun eğmek zorunda kalmışlardır. Hınçak ve Taşnak Ermeni komitelerinin kışkırtıcı eylemleri, Yozgat ve Ankara bölgesinde Türklerle Ermeniler arasında var olan düzene zarar vermiş, Birinci Dünya Savaşı sırasındaki olayların yaşanmasına zemin hazırlamıştır. Hınçak Komitesi, 1913 yılında Romanya'nın Köstence şehrinde bir kongre yaparak Osmanlı Devleti'ne karşı savaş kararı almış, Rusya ve İngiltere'nin desteği ile Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşı'nın meşguliyetinden faydalanarak reform ve muhtariyet konularını gündeme getirmişlerdir. Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Anadolu şehirlerinde büyük bir hazırlığa girişen Ermeni komiteleri "öz-savunma" adı altında Ermeni

87 Doğru, *Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Yozgat'ta Asayiş*, 22-23.

88 Taha Niyazi Karaca, *Ermeni Sorununun Gelişim Sürecinde Yozgat'ta Türk Ermeni İlişkileri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005), 46, 68-69.

89 Ankara Mahkemesi ve bu olaylar sırasındaki uluslararası propaganda hakkında bakınız: Zeynep İskefiyeli, *Ermeni Meselesi Çerçevesinde 1893 Ankara Mahkemelerinin Yeri ve Önemi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi (Sakarya: 2008).

90 BOA. Yıldız Esas Evrakı (Y. EE.) 97/52, lef. 6.

köylülerini silahlandırmışlardır. Meşrutiyet ortamının verdiği özgürlüğü sonuna kadar kullanan bu komiteler Rusya'nın savaş politikalarına hizmet etmişlerdir.⁹¹

Yozgat ve Tevabii Ermeni Murahhaslığı'na 27 Ağustos 1914'te tayin edilen Episkopos Zailyan Nerses Efendi de Hınçakların baskılarına maruz kalanlardan birisi olacaktı.⁹² Anadolu'da gerçekleştiğini iddia ettikleri olayları Avrupa basınına ve diplomatların gündemine taşıyan Ermeniler 1913 yılında asılsız iddialarına hız vermişlerdir. Bu çerçevede Akdağmadeni Kazası Kara Yakub Köyü ahalisinden bazılarının Ermenileri baskı altına aldığı ve sokağa çıkarmadığı ile ilgili Ermeni Patrikhanesi'ne şikâyetlerde bulunulmuş, Ankara Vilayeti durumu araştırarak şikâyet ve iddiaların asılsız olduğunu görmüştür.⁹³ Yozgat'a bağlı Kızılcaçakoca Nahiyesi Müdürü Muhsin Bey'in Saatli Köyü'nde asker firarilerini ararken Ermenilere kötü muamelede bulunduğu ile ilgili patrikhaneye şikâyetinde bulunulmuş, patrikhane konuyu hükümete iletmış, hükümet gerekli tedbirlerin alınmasını Yozgat Mutasarrıflığı'ndan talep etmiştir.⁹⁴ Bu şikâyetlerle kendilerine dokunulmazlık sağlamaya çalışan Hınçaklar Yozgat ve çevresinde silahlanmışlar, bölgeye posta aracılığı ile sandıklarla silahlar ve mermiler göndermişlerdir.⁹⁵

Savaşın başlamasıyla beraber Ermeniler arasında bazı kıpırdanmalar görülmeye başlanmıştır. Hazırlıklarını tamamlamış olan Ermeni komiteleri, Ankara Vilayeti ve çevresinde de seferberlikle birlikte askere gitmemek, askerden silahlarıyla birlikte firar etmek, giden Müslümanlara mâni olmak, silah, cephane ve gıda maddeleri depolamak, isyan çıkan diğer şehirlere yardıma gitmek, çeteler teşkil ederek cepheden yaralı olarak dönenlere veya yaşlı kadınlara ve çocuklara saldırmak, İtilaf Devletleri'ne casusluk yapmak, jandarmaya, polise saldırmak gibi faaliyetlere girişmişlerdir. Bu çerçevede, Yozgat Sancağı'nda ilk hareket Boğazlıyan Kazası'nın Ürveç Köyü'ndeki Ermeniler tarafından Akdağ'a bağlı Çayırşeyhi Köyü'nün çeşitli yerlerine yerleştirilen bombalardan birinin patlaması sonucu Sıddık isimli bir çocuğun ağır yaralanması ile kendisini göstermiştir. Bu olay üzerine Orih, Menteşe ve İğdeli köylerinde yapılan aramalarda birçok silah, cephane, bomba ve dinamit bulunmuştur.⁹⁶

Ankara Valiliği 9 Mayıs 1915'te almış olduğu bir ihbar neticesinde Boğazlıyan'ın Çatkebir Köyü'nde Ermeni milislerinin saklandığını ve bunların ayaklanacağını öğrenmiştir. Bunun üzerine Sivas Valiliği ile de irtibata geçerek, Yozgat merkezden ve Boğazlıyan'dan katılan askerlerle bu Ermenilere karşı harekât düzenlenmiştir. Harekât neticesinde 500 civarında asker firarisi yakalanmış, yüklü miktarda da cephane ele geçirilmiştir. Yakalanan asker firarileri komutanlıklara teslim edilmiş ve ayaklanmaya katılma ihtimali bulunan köylere de müfreze yerleştirilmiştir. 15 Mayıs 1915'te Boğazlıyan'da ele geçirilen patlayıcı maddeler, Ermeni komitesinin Yozgat livasında yoğunlaştığını, bazı eylemlerde bulunacaklarını göstermiştir. Bu delilleri Dahiliye Nezareti'ne bildiren Ankara Valisi Mazhar Bey, Yozgat Sabit Jandarma kuvvetinin takviyesi için getirilen efraada silahların bir an evvel gönderilmesini istemiştir. Bunun üzerine Yozgat'a, uygun olan bir yerlerden 200 jandarmanın ve 300 adet Schneider tüfeğinin gönderilmesini kararlaştırmıştır.⁹⁷

91 Haluk Selvi, *Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu* (Sakarya: 2003), 62-70.

92 BOA. BEO. 4307-323020.

93 21 Ocak 1913, BOA. Dahiliye Nezareti Hukuk Evrakı (DH. H.) 11/57.

94 27 Mart 1913 DH. MTV. 42/2

95 BOA. Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH. İD.) 94/36.

96 *Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekât-ı İhtilaliyesi*, Hazırlayan: H. Erdoğan Cengiz (Ankara: 1983), 211-212. Ermenilerin sevk ve iskânları hakkında geniş bilgi için bkz. Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2009); Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)* (Ankara: 2019); Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı* (Ankara: 1990).

97 BOA. DH. ŞFR. 471/19; 53/18; 470/83.

Anadolu'nun birçok bölgesinde meydana gelen bu tür olaylar üzerine Osmanlı Hükümeti, 24 Nisan 1915'te Ermeni komite merkezlerinin kapatılmasını ve liderlerinin tutuklanmasını, 27 Mayıs 1915'te de Sevk ve İskân (Tehcir) Kanunu çıkarmak zorunda kalmıştır. Hükümetin bu kararlar amacının, savaşı güvenli bir şekilde yürütmek olduğunu, Ermenileri cezalandırmak gibi bir amacın asla olmadığını vilayetlere bildiren Dahiliye Nazırı Talat Bey, aynı zamanda sevk ve iskân kanununu uygulamakla görevlendirilmiştir. Bu karar üzerine Ankara Valisi Atıf Bey, 27 Temmuz 1915 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne bir telgraf çekerek Yozgat Sancağı dahilindeki Ermeni köylerinin hareketlerinden dolayı Zor havalisine sevklerinin uygun olacağını bildirmiştir.⁹⁸

Bu teklifin uygun görülmesinden sonra Yozgat Sancağı'ndaki Ermenilerin güneye sevklerine başlanmıştır. Ermenilerin tamamı tehciye tabi tutulmamıştır; Ermeni memurlar, mebus ve aileleri, asker, zabıt ve sıhhiye memurları ve aileleri, öğrenciler, hasta ve kör Ermeniler ile Protestan ve Katolik Ermeniler sevk dışında tutulmuşlardır. Yozgat Mutasarrıflığı'na Dahiliye Nezareti'nden ilk sevk emri, 18 Temmuz 1915'te gelmiş ve ilk sevk 21 Temmuz'da başlayarak yaklaşık ağustos ayının ikinci yarısında sona ermiştir. Yozgat'tan yapılan Ermeni sevkياتının birinci ve ikinci kfilesi, 21 Temmuz 1915'ten başlamak üzere Sivas yoluyla, üçüncü sevk ise vilayetten (Ankara) gelen emir doğrultusunda Kayseri üzerinden yapılmıştır. 28 Temmuz 1915'te Yozgat Mutasarrıflığı'na gönderilen bir şifrede de Yozgat kafilelerinin Sivas üzerinden gitmeleri zor olacağı için Akdağmadeni yolu ile sevk edilmeleri istenmiştir. Sevk sırasında gerekli önlemlerin alınması isteyen Dahiliye Nezareti, 16 Ağustos 1915 tarihinde Ankara'ya bir telgraf göndermiş ve telgrafta, Ermenilerin Ankara'ya yakın mevkiilerde saldırıya uğradığı ve güvenliklerinin sağlanmadığı, bu yüzden sevkten sorumlu memurların, jandarmaların ve olayla ilgisi bulunanların yakalanmasını ve sorgulanmasını istemiş, güvenliğin sağlanmadığı yerlerde gerekirse sevk geciktirilmesi emredilmiştir.⁹⁹

Ankara vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 17 Eylül 1915 tarihli telgrafta, bölgedeki sevkiate kaç kişinin katıldığı ve hangi bölgelere gönderildiği hakkında bilgi verilmekteydi: Merkez ve merkeze bağlı olan yerlerden şimdiye kadar sevk olunan Ermeniler 21.236 nüfustur. Yozgat livasında 10.916, Kırşehir merkezinde 747, Haymana'da 60, Nallıhan'da 479, Sungurlu'da 576 nüfus Ermeni bulunup, bunlardan Yozgat dahilindekilerin bir kısmını belli bölgelere sevk edilecek olanlar, diğer bir kısmını ise İslam köylerine dağıtılacak olan aileler ve küçük çocuklar teşkil etmektedir.¹⁰⁰

Verilen bilgilere göre, Yozgat bölgesinde yaşayan yaklaşık 31.950 Ermeni'den 10.916'sı Yozgat'ta kalmış, geri kalanlar ise sevke tabi tutulmuştur. Bunların hepsi Anadolu dışına gönderilmemiş, özellikle çocuklar ve kadınlar iç bölgelere sevk edilerek İslam köylerine dağıtılmıştır. Dahiliye Nezareti 27 Ekim 1915 tarihinde Hüdevandigar, Ankara, Halep, Adana Vilayetleriyle, Maraş, Karahisar-ı Sahib, Eskişehir, Kütahya, İzmit, Niğde Mutasarrıflıklarına yeni bir emir göndermiş ve Ermeni sevkياتının durdurulduğunu bildirmiştir. Ankara Vilayeti'ne gönderilen bu emir doğrultusunda Yozgat tehirci de durdurulmuştur.¹⁰¹

Yozgat Mutasarrıfı Ata Bey'den Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 23 Ocak 1916 tarihli şifreli telgrafta, sancak dahilinde bırakılmış olan Ermenilerin 4.094'ü Yozgat, 6.014'ü

98 BOA. DH. EUM. 2. Şb. 9/11.

99 BOA. DH. ŞFR. 55/290; Karaca, *Ermeni Sorununun Gelişim Sürecinde Yozgat'ta Türk Ermeni İlişkileri*, 201-202; Arslan, *Milli Mücadele Yıllarında Yozgat*, 16-30.

100 BOA. DH. EUM. 2. Şb. 68/66; Karaca, *Ermeni Sorununun Gelişim Sürecinde Yozgat'ta Türk Ermeni İlişkileri*, 202.

101 Arslan, *Milli Mücadele Yıllarında Yozgat*, 23-24; Tehcirinin durdurulması hakkında tüm ülkeyi kapsayan kararname 15 Mart 1916 tarihinde yayınlanmıştır. (BOA. DH. ŞFR. 62/21) 82 BOA. DH. ŞFR. 57/135.

Boğazlıyan ve 2.535'i Akdağmadeni kazasından olmak üzere toplam 12.535 kişiden ibaret olduğu, Yozgat Kazası'nda bulunanlardan 889'unun Boğazlıyan'dan, 282'sinin Sungurlu'dan geldiği, çoğu kadın ve çocuklardan ve asker ailelerinden ibaret bulunan bu nüfustan üçte birinin köylere dağıtıldığı, geri kalanın kasaba merkezlerinde bulunduğu, bunların sevk edilmeyerek kalmış olmasının sevkياتın vakti ile her nasılsa muntazaman icra edilemeyerek bunların onda birinin de kaldığı ve bazılarının saklandıkları, kalanların sevkinde sarfınazar edildiği bildirilmiştir.¹⁰²

Ermenilerin sevk işlemleri gerçekleştirilirken, 1915 Ağustos'unda Boğazlıyan'ın Ermenilerle meskûn Çan Köyü civarında yüz kadar Ermeni eşkıya Müslüman kıyafetine girerek çeşitli saldırılar yapmışlardır. Ancak Ermenilerin farklı milletlerin kıyafetleri ile kendilerini gizleme politikası deşifre olduğu için askerler bu konuda tedbirler almışlardır. Bu kişilerin üzerine kuvvetli bir müfreze gönderilmiş ve çete ile jandarma arasında vuku bulan çatışmada üç Ermeni ölü, otuz Ermeni de sağ olarak ele geçirilmiştir. Geriye kalan altmış yedi eşkıya çevrede bulunan dağlara kaçmışlar ve buralarda saklanmışlardır. Kaçan Ermeniler geride iki adet fitilli dinamit ve bol miktarda gıda maddesini bırakmışlardır. Öldürülen ve yakalanan Ermenilerin üzerleri aranmış ve bunların tamamının Sivas'a bağlı Tenos (Şarkışla) ilçesine bağlı Göle Köyü'nden oldukları anlaşılmıştır. Ayrıca, yapılan soruşturmada bu çetenin Boğazlıyan'ın Çayırşeyhi Köyü'nden iki Müslüman vatandaşı ağır surette yaraladıkları anlaşılmıştır.¹⁰³

Tüm bunlar olurken, Ermenilerin yapmış olduğu taşkınlıklara rağmen devlet suça karışmamış Ermenileri korumaya gayret etmiştir. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, 9 Ağustos 1915'te, Ankara Vilayeti'ne bir telgraf göndererek bölgede haksız yere öldürülen Ermeni olup olmadığını, varsa konunun derhal araştırılmasını istenmiştir. Söylentilere göre Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey vasıtasıyla, Boğazlıyan civarında toplam 3.160 Ermeni vatandaşın öldürüldüğü iddia edilmiştir. Bu yüzden ordu kumandanlığı ve mutasarrıflık tarafından derhal soruşturma yapılmasını ve sonucunun acilen nezarete bildirilmesi istenmiştir. Dâhiliye Nezareti Ermenilerin iddialarını dikkate almış ve Kayseri Mutasarrıflığı'nın iddiaları araştırmasını, doğru olup olmadığını öğrenmesini istemiştir. Ankara Valiliği ve Kayseri Mutasarrıflığı iddiaları titizlikle incelemiş, Ermenilerin iddialarının asılsız olduğu, herhangi bir gasp, yağma ve esaret olayı yaşanmadığı belirtilmiştir. 300 çocuğun kaçırılıp yirmi kuruşa satıldığı söylentisinin tamamen uydurma olduğu, ancak on iki yaşında bir Ermeni kız çocuğunun ailesiyle birlikte Kayseri'ye giderken yolda baskına uğrayarak kaçırıldığı belirtilmiştir. Ancak olayın jandarmaya haber verilmesi üzerine, takip müfrezeleri aracılığıyla, kız çocuğu kurtarılmış ve ailesine teslim edilmiştir. Ayrıca kaçırma olayının faileri tutuklanarak mahkemeye sevk edilmişlerdir.¹⁰⁴

Yozgat Mutasarrıf Vekili ve Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey¹⁰⁵, Dahiliye Nezaretinden aldığı emir sonucu jandarma komutanını da yanına alarak tahliyenin icrasına bizzat nezaret etmişti. Ancak sevkيات işlemi, Boğazlıyan çevresindeki Ermeni çeteleri ve jandarma arasında yaşanan çatışmalar dolayısıyla düzenli olarak yapılamamıştır. Çıkarılan kanuna göre Ermenilerin ve diğer unsurların ellerinde bulunan ateşli silahları da teslim etmeleri gerekiyordu. Ermeniler silahlarını teslim etmedikleri gibi yeni silahlar temin etme yoluna

102 BOA. DH. ŞFR. 506/78.

103 Doğru, *Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Yozgat'ta Asayiş*, 76.

104 BOA. DH. EUM. AYŞ. 12/90.

105 11 Haziran 1915 tarihinde Boğazlıyan Kazası kaymakamlığına tayin edilen Kemal Bey, 23 Nisan 1916 tarihine kadar bu görevini sürdürmüştür. 23 Nisan 1916 yılında terfi eden Kemal Bey, önce Suriye Vilayeti'nin Havran Sancağı'na bağlı Basra-i Eskişam Kazası'na, sonra İzmit Sancağı Muhacirin Müdüriyeti'ne tayin edilmiştir. Nejedat Bilgi, *Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Yargılanması* (Ankara: 1999), 22.

gittiler ve çeteler kurup kabilelere saldırınca tehcir uygulaması sırasında sevk ve işe temini konusunda aksaklıklar yaşandı. Güvenlik güçleri bir taraftan Ermeni çeteleriyle, diğer taraftan tehcir ile uğraştığından sevk işlemlerinde aksaklıklar meydana gelmişti. Bu aksaklıklar ve şikâyetler Nezarete kadar ulaşmış ve Nezaret de gerekli önlemlerin alınmasını istemiştir.¹⁰⁶

Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey, sevk işini ifa ederken Şura-yı Devlet'in 12 Nisan 1917 tarihinde almış olduğu kararla, Boğazlıyan Kaymakamlığı esnasında terk edilmiş mallardan eşya satın aldığı ve çeşitli usulsüzlükler yaptığı gerekçesiyle görevden alınmış ve Boğazlıyan İstinaf Mahkemesi'nde yargılanarak üç ay hapis cezası ile dört ay memuriyetten uzaklaştırma cezası almıştır. Ancak Kemal Bey'in itirazları neticesinde Konya İstinaf Mahkemesi tarafından suçsuz bulunarak beraat ettirilmiştir. Suçlamalardan beraat eden Kemal Bey, Konya'ya müfettiş olarak tayin edilmiştir. Konya son görev yeri olmuştur. Zira Boğazlıyan Kaymakamlığı esnasında Ermeni tehciri ile alakalı yaşanan olaylardan sorumlu tutulmuş ve 1918 yılının aralık ayında tutuklanarak İstanbul'a getirilmiştir. Uzun ve tartışmalı yargılama sürecinden sonra Kemal Bey 10 Nisan 1919'da Bayezit Meydanı'nda idam edilmiş, bu elim hadise Milli Mücadele'yi başlatan olaylardan olmuştur.¹⁰⁷

Yozgat'taki Ermeni çetecilik faaliyetleri tehcir kararının uygulanması ile paralel bir süreçte gelişmişti. Tehcir kararının alındığı tarihte Yozgat'ta mutasarrıf bulunmadığı için Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey Yozgat Mutasarrıf Vekili olarak görev yapmakta idi. Kemal Bey gerek çetelerin saldırılarına karşı önlem almak ve gerekse tehcir kanununu uygulamakla yükümlü idi. Onun mülki sorumlu olarak çetelerle mücadelesi Ermeni ve İngiliz propagandasının başarılı bir sonucu olarak, sivil Ermenilerin katledildiği gibi asılsız bir noktaya getirildi. Daha sonraki bölümlerde belirtileceği gibi, bütün amaçları yalnızca çeteleri ortadan kaldırmak olan Yozgat'taki mülki ve askeri yetkililer Ermeni ve İngiliz propagandalarının etkisi ve Damat Ferit Hükümeti'nin İngilizlere yaranma politikasının bir sonucu olarak mahkûm edildiler.¹⁰⁸

Birinci Dünya Savaşı'nın son ayında kurulan Ahmet İzzet Paşa Hükümeti tarafından 18 Ekim 1918 tarihinde alınan bir kararla Ermenilerin geri dönüşleri ile ilgili çalışmalar başlatılmıştır. Bu çalışmalar sonucu, tehciye tabi tutulan Ermenilerden bir kısmı Yozgat bölgesine geri dönmüştür. Ankara Valiliği'nden 26 Ağustos 1919 tarihinde gönderilen bir telgrafta, Yozgat'a dönen Ermenilerin 150 hane oldukları bildirilmektedir. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden yapılan tebliğlerde tehcirde dönen Ermenilerin mallarının bütünü ile teslim edilmesini ve işlerinin temini konusunda azami gayret sarf edilmesi bildirilmiştir. Geri dönen Ermenilerin işeleri ve ihtiyaçlarının giderilmesi için Yozgat halkı ve hayırseverleri tarafından yardım yapılmaktaydı. Geri dönenlerden çoğu hanelerine yerleşmişler, hanesi olmayanlardan birkaçı ise ortaklaşa olarak belirli haneleri kullanmışlardı. Yozgat Ermenileri zamanla şehri terk etmişler, Avrupa'ya ve İstanbul'a yerleşmeyi tercih etmişlerdir.

106 BOA. DH. EUM. 2. Şb. 29/16; BOA, DH. ŞFR. 55/63; BOA. DH. ŞFR. 54-A/326; Karaca, *Ermeni Sorununun Gelişim Sürecinde Yozgat'ta Türk Ermeni İlişkileri*, 205-206.

107 Kemal Bey'in yargılanması ve idamı ile ilgili olarak bkz. Feridun Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005); Bilgi, *Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Yargılanması*.

108 Taha Niyazi Karaca, "Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Dönemlerinde Yozgat Ermenileri (1914-1920)", *Atatürk Dergisi*, Cilt: III, Sayı: 4, (Erzurum: 2003): 132.

MİLLİ MÜCADELEDE YOZGAT

Lütfi Arslan*

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Almanya ve Avusturya'nın aldığı mağlubiyetler savaşın gidişatını belirlemiştir. Osmanlı Devleti'nin güney cephesindeki ordusu geri çekilirken, 25 Ekim 1918'de Katme yakınlarına kadar gelmiş olup, 27 Ekim'de de Halep'i kaybetmiştir. 14 Ekim'de Ahmet İzzet Paşa hükümeti kurarak İtilaf Devletleriyle bir mütareke yapmanın yollarını aramaya başlamıştır. 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkes Anlaşması yapılmıştır.¹ İtilaf Devletleriyle 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Ateşkes Anlaşmasıyla Mütareke Dönemi başlamıştır. 1 Kasım 1918'den itibaren ise Anadolu'nun çeşitli bölgeleri mütarekeye rağmen İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmeye başlamıştır. Bu durum savaşın sona erdiğinin düşünüldüğü günlerde milli bir mücadelenin başlatılmasını zorunlu kılacaktır.

Mütarekeden hemen sonra İngiliz ve Fransız ordusu 11 Kasım 1918 günü İskenderun (Hatay) ve havalisini işgal etmişti. İşgaller öncesinde bölgede oluşturulan askeri idare, işgal edilen Türk topraklarını üç bölüme ayırmıştı. Buna göre Filistin İngilizlere, Şam, Halep Arapların yönetimine ve Suriye kıyılarıyla İskenderun Körfezi ve Antakya Fransızlara bırakılmıştı. Fransızlar, 27 Kasım 1918'de merkezi İskenderun olmak üzere Antakya, Harim (Reyhaniye) ve Beylan (Belen) kasabalarını içine alan "*İskenderun Sancağı*" adı altında özerk bir yönetim kurmuşlardır. Bu bölgenin idaresinden Kilikya (Çukurova) ve Suriye Yüksek Komiseri General Gouraud sorumluydu.²

Mondros Ateşkesi gereğince İtilaf Devletleri aralarında bir çıkar çatışmasına girerek Doğu Trakya ve Ege'de de işgalleri başlatmışlardır. 9 Kasım'da İtalya, İngiltere ve Fransa güçleri Çanakkale Boğazını geçerek İstanbul'u 13 Kasım'da işgal etmişlerdir. Fransızlar 7 Kasım 1918'de Adana, Mersin ve İskenderun'u (Hatay) işgal etmiştir. Fransa buralarda Ermenileri Türklere karşı kullanarak onları bir devlet kurmaları yönünde cesaretlendirmiştir. İngilizler 1 Ocak 1919'da Antep'i, 22 Şubat'ta Maraş'ı, 24 Mart'ta da Urfa'yı işgal etmişken İngiltere ile Fransa 15 Eylül'de anlaşmışlar böylece işgal edilen yerler bu sefer de Fransız işgaline uğramıştır. 18 Ocak 1919'da İtilaf Devletleri aralarındaki gizli paylaşımlarını resmileştirmek için Paris Barış Konferansını toplamışlardır.³

* Dr., ORCID: 0000000258447732, MEB, Lutfiarslan1979@hotmail.com

1 Fahir Armaoğlu, *Siyasi Tarih 1789-1960*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1975), 453-455

2 Adnan Sofuoğlu, "Arşiv Belgeleri Işığında Sancak (Hatay)'ın Bağımsızlık Sürecinin İlk Aşaması ve Türkiye", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XXI, Sayı 61, (Mart 2005):3

3 Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1978), Cilt I-IV, 52, 220-224,

Mondros Mütarekesinden sonra Fransız ve İngiliz işgalleri karşısında Osmanlı Devleti Yönetiminde etkili kimselerce bu devletlerin İstanbul'daki temsilcileri nezdinde bazı girişimlerde bulunulmuştur. Ancak İngiliz ve Fransızlar da işgalleri meşru göstermek için bu girişimleri kullanmaktan kaçınmamışlardır. Ayrıca İtalyanları ve Yunanlıları Anadolu'da daha aktif hale getirmekten de kaçınmamışlardır. Bu gelişmeler yaşanırken İtilaf Devletlerini bir çıkar çatışması içerisine çekerek zaman kazanmak ve büyük bir kurtuluş hareketi içerisine girmek için planlar yapılmıştır. İtalyan ve Fransızları Anadolu üzerinde ekonomik ve siyasi olarak bir çıkar mücadelesine sokmak için dönemin bazı devlet adamlarınca kişisel girişimlerde bulunulmuştur. Ali Kemal, Ahmet Rıza ve hatta Damat Ferit Paşa bile Fransa'nın desteğinin sağlanması için istekli görünmüşlerdir. Ancak Fransa o günlerde ülkedeki sendikal eylemler ile uğraşmaktaydı.⁴

Mustafa Kemal Paşa'nın 24 Nisan 1920 'de TBMM'deki bir konuşmasında, Fransızların Anadolu, Suriye, Kilikya ve İskenderun (Hatay)'da ekonomik çıkar hesapları üzerinde çalıştıklarını ifade ederek, François Georges Picot'un Sivas'a geldiği günlerde Suriye ve Kilikya bölgesinde ekonomik ayrıcalıklar istediklerini, bunun için zorluk çıkarmamamız karşılığında maddi destekte bulunabileceklerini ileri sürmüştür. Gerek Fransa gerekse İtalya'nın Türkiye üzerinde başka bir devletin etkinliğini istemedikleri için Anadolu Türk halkının bağımsız kalmasını destekleme isteğinde olduklarını dile getirmiştir.⁵ Ancak Fransa'nın Anadolu'da tutunabilmek için Güney Doğu Anadolu'da ve Kilikya'da Ermenileri, Mersin'de de Yahudi menşeli halkı Müslüman gibi tanıtıp buradaki Türk halkın gücünü azaltmaya çalıştıkları hakkında bazı yerel basın yayın organlarında haberler yayınlanmıştır. Bu durum Fransızlara hiçbir zeminde güvenilmeyeceğini göstermiştir. 23 Mart -1 Nisan 1921 arasındaki Londra Konferansı'nda Fransa temsilcisinin Türk dostuymuş gibi davranmaya çalıştığına yönelik bölgesel yayın yapan gazetelerde yazılar kaleme alınmıştır. Ancak bu durum Fransızların Anadolu'da kalıcı olmak istemelerinin bir sonucu olarak değerlendirilmiştir. Fransızların işgal ettikleri yerlerden asla geri çekilmek gibi bir niyetleri olmamıştır.⁶

Birinci Dünya Savaşı sonrasında dünyanın değişen şartları altında ekonomik sıkıntılar tüm devletleri olumsuz etkilemiştir. Ekonomik sıkıntılar İngiltere'nin de en ciddi sorunlarından biri haline gelmiştir. Mondros Mütarekesi ve Sevr Antlaşmalarına rağmen Anadolu'da milli bir direnişin başlatılması İngilizlerin yeni statüko kurma planlarını bozmuştur. İngilizler milli mücadele hareketini yok etmek için yoğun bir çaba içerisine girmiştir. Bunun için bir Türk-Rus iş birliğinin engellenmesi için Ocak 1920'de Kafkaslardaki İngiliz Komiseri Oliver Wardrob tarafından bir "Kafkas Seddi" düşüncesi ortaya atılmıştır. Rawlinson, Kâzım Karabekir ile görüşmesinde Türkiye'ye ekonomik destekte bulunacaklarını bile ifade etmiştir. İngilizler Hazar petrollerini ele geçirmek, Basra Koridorunu kapatmak ve Anadolu direnişinin Bolşeviklerle temasını engellemek için Taşnak, Menşevik ve Musavatçıların

4 Baskın Oran, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), Cilt I, 99.

5 TBMMZC, (1920), Dönem I, Bir. 2, C. 1, s. 5,6.

6 "... İslâm ismini takınarak kendisini İslâm sıfatında gösteren Ermeniler vesâ'ir ahâl-i gayr-i Müslimden olub fakat İslâm ismini taşıyan Mersin Arap Yahudilerini ve Fransız parasına tama' eden yurtsuz ve memlekete 'alâkasız birkaç serseri elde etmek sûretiyle kendi lehlerine re'y toplamak gayretinde buldukları haber alındı. İstihlâs-ı vatan için çalışan ve bu yüzden bütün memleketlerini terk etmiş olan beş yüz bin Adana Müslümân ve Türkleri cebhelerde Fransızlara bir seneden beri karşı karşıya mücâhede etmektedirler. Binâen-aleyh Londra Konferansı Fransızların bu desâ'isini anlamak istemezse bu nüfus-ı İslâmiye kan ve ateş olacak ve-yâhud Kilikya sâhib-i asli ve hakikileri olan bu Türklere i'âde edilecektir. Biz Adana halkı 'umûm milleti temsil eden Anadolu Hükûmeti meşrû'asından mâ-'adâ hiçbir ecnebi idâre ve hükûmeti kabul etmeyiz. Fransızların yaptıkları şu vaz'-ı hareketi şiddetle protesto eder, birkaç serserinin yaptıkları hıyânetini de tel'in ve red eyeriz", Bkz., *Gaye-i Milliye Gazetesi*, 2 Mart 1337, Yıl 1, Sayı1, s. 1.

etkili olduğu Ermeni, Gürcü ve Azerilerle bir set oluşturmayı düşünmüşlerdir. İngilizlerin Kafkasya temsilcisi Oliver Wardrop, İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a çektiği 3 Ocak 1920 günlü telgrafında, oluşturulacak bu set ile Türkiye'nin Rusya'dan destek almasının engelleneceğini söylemiştir.⁷ Fakat İngilizlerin tüm engelleme ve karşı ataklarına rağmen Milli Mücadele engellenememiştir. İngiltere Amerika, İtalya ve Fransa'nın destekleri ile yeni emperyalist sistemini Osmanlı coğrafyasında ve tüm Orta Doğu coğrafyasında uygulamaya koymaya çalışmış ancak Sovyet Rusya'nın Anadolu'daki direniş hareketini desteklemesi, İtalya ve Fransa'nın da oluşturulmaya çalışılan bu yeni statükoda kendi reel politiklerini tesis etmeye çalışmaları İngiltere, Fransa, İtalya ve Rusya'yı bir çıkar çatışmasına çekmiştir. Anadolu'da Milli Mücadele hareketinin başarılı olması bu coğrafyada Türklerin dışarda bırakılarak yeni bir statüko oluşturulmasını imkânsız hale getirmiştir.

Batı Anadolu'da ilk etapta İzmir'in işgaliyle başlayan Yunan işgalinin hızla Anadolu içlerine doğru ilerlemesiyle birlikte ortaya çıkan işgallere karşı Türk Milletinin ve Yozgatlıların tepkisi de büyük olmuştur. Yozgat Belediye Başkanı Asım Bey, yörenin ileri gelen eşrafiyla 22 Mayıs 1919 (Rumi 22 Mayıs 1335)'da İstanbul Hükümetine bir telgraf göndererek mütarekeye rağmen saldırılar ve işgallere karşı protestolarını belirtmişlerdir. Gönderdikleri telgrafta Avrupa devletlerinin bir gün yaptıklarıyla yüzleşeceklerini, kendi haklarını medeniyet çerçevesinde aramak zorunda kalacaklarını ifade etmişlerdir. Telgrafta;

“Türkler kendilerine mahsus olan vakar ve sükûnu muhafaza etmekle beraber bu gibi ta'arruzatı son nefeslerine kadar Avrupa efkâr-ı âdile-i umumiyesine karşı protesto etmekden feragat etmeyecekler ve elbette bir gün kendi haklarının mahkeme-i medeniyet muvacehesinde ihkak edileceğini göreceklendir...”

Denilerek, işgallerin her yerde protesto edileceğini, Türk halkın haklılığının dünya kamuoyuna her fırsatta ve şarta duyurulacağı ifade edilmiştir. O günlerde Boğazlıyan İlçesi'nden de İstanbul'a iki ayrı protesto telgrafi gönderilmiştir. İlk telgraf Sadaret Makamına Müftü Abdullah, Belediye Reisi Seyyit Nazif ve ilçenin önde gelenleri tarafından 21 Mayıs 1919 günü gönderilmiştir. Telgrafta, Avrupalı devletlere olan güvenin sarsıldığından bahsedilerek, 600 seneden beri Türk'ün yaşadığı İzmir'deki Yunan işgalinin bir an önce durdurulması istenmiştir. İkinci telgraf ise 25 Mayıs 1919'da yine Belediye Başkanı ve yerel ileri gelen kişilerce gönderilmiştir. Akdağmadeni Reddi İlhak Heyeti Komisyonu ve Belediye Başkanı Şükrü Bey tarafından 22 Mayıs 1919 tarihinde Sadaret Makamı vasıtasıyla Amerika, İngiltere ve Fransa'nın temsilciliklerine bir telgraf gönderilerek, kadın, erkek, çocuk-çocuk herkesin kanının son damlasına kadar mücadele edeceği belirtilerek işgallere bir an önce son verilmesi istenmiştir.⁸

Yozgat, Orta Anadolu'nun Orta Kızılırmak Bölümünde bulunmaktadır. Doğuda Sivas, güneyde Kayseri ve Nevşehir, Batıda Ankara ve Kırşehir, Kuzeydeyse Çorum, Amasya ve Tokat illeriyle komşudur. Milli Mücadele Dönemi'nde Yozgat, Ankara Vilayetine bağlı bir sancaktır. Boğazlıyan ve Akdağmadeni Sancağın merkez kazalarıdır. Milli Mücadele Dönemi'nde Yozgat herhangi bir düşman işgaline uğramamıştır. Milli Mücadele Dönemi faaliyetlerine Yozgat halkının katılımı ise Sivas Kongresinden sonra olmuştur. Fakat Yozgat insanı Milli Mücadele'nin başında çıkan isyanlar yüzünden zor günler yaşamıştır. Bu isyanlarda asayişsizlikler, hırsızlıklar ve yaralama-öldürme gibi birçok suç vakaları olmuştur.

7 Stefanos Yerasimos, *Kurtuluş Savaşında Türk-Sovyet İlişkileri 1917-1923*, (İstanbul: Boyut Kitapları, 2000), 137.

8 Mehmet Şahingöz, “Milli Mücadele’de Yozgat ve Havalisinde Çeşitli Olaylar Karşısında Yapılan Tezahürat, Protesto ve Mitingler”, *Uluslararası Bozok Sempozyumu, Yozgat*, (5-7 Mayıs 2016): 185

Yozgat'ın köklü ve ileri gelen ailelerinden biri olan Çapanoğulları sülalesinin bazı fertleri Milli Mücadele'nin gerekliliğini hakkıyla kavrayamamıştır. İstanbul Hükümeti tarafında durarak bir süre direnmişlerdir. TBMM'nin 23 Nisan 1920'de açılmasıyla kurulan Ankara Hükümeti bölgedeki sıkıntıları halletmek ve bölge halkına Milli Mücadelenin gerekleri ve amacını anlatıp desteklerini sağlamak üzere Batı Anadolu'da yerel kuvvetleriyle görev yapan Çerkez Ethem'in Kuvayı Seyyare'yi (Seyyar Kuvvetler) Yozgat'a göndermiştir. Çapanoğullarının önde gelen temsilcilerine halktan da katılımlar olmuştur. Çerkez Ethem'e karşı gelen gruplar sonunda bertaraf edilmiştir.

Yozgat'ta Milli Mücadelenin başlangıcından beri ortaya çıkıp giderek kontrolden çıkan isyancı-muhafiz olaylara sadece Çapanoğulları ailesi üzerinden bakmamak gerekir. Zira Yozgat halkının geri kalan çoğunluğu ve idare makamında bulunanlar tarafından Sivas Kongresi vasıtasıyla mücadelenin desteklenmesi amacıyla TBMM'ye temsilciler gönderilmiştir. Yozgat'ı temsilen seçilen vekiller bağımsızlık hedefinin gerçekleşmesinde ciddi bir gayret göstermişlerdir. Yozgat ahalisi de düzenledikleri toplantı ve gösterilerle, muharebelere asker temini, yiyecek-içecek ve para göndererek milli davaya destek olmuştur. Fakat Yozgat ve çevredeki bir takım yerel güçlerin Milli Mücadeleyi menfaatlerine uygun bulmadıkları için kendileri gibi olanlarla başlattıkları isyanlar Milli Mücadele için bir zaman kaybına yol açmış, milli zayıyata sebebiyet vermiştir. Yozgat'ta bu dönemde gerçekleştirilen milli çalışmalar ve diğer olaylar çeşitli başlıklar altında aşağıda incelenmiştir.

1. Milli Mücadele'ye Yozgat Halkının Bakışı ve Tepkiler

Milli Mücadele başladığında Yozgat idari olarak Ankara'ya bağlı bir sancak durumundaydı. Boğazlıyan ve Akdağmadeni Sancağın merkez kazalarıydı. Yozgat, Milli Mücadele'de işgal edilmeyen bir yer olduğu için Yozgat halkının bu mücadeleye desteği Sivas Kongresi ile başlamıştır. Sivas Kongresi'nin toplandığı günlerde Yozgat'tan buraya gönderilecek temsilcilerin sevk edilmesiyle ilgili olarak yapılan tüm yazışmalar genellikle Ankara'daki XX. Kolordu Komutanlığı vasıtasıyla olmuştur. Yapılan yazışmalarda güvenlik, İngiliz istihbaratçıların çalışmaları, diğer illerden gelecek olan temsilcilerin ulaşımı vb. konulardan bahsedilmiştir.⁹ Bu yazışmalardan Sivas Kongresine Yozgat'tan seçilen temsilcilerin Ahmet ve Bahri Beylerin olduğu anlaşılmaktadır. 3. temsilcinin seçilemediği ve iki temsilciyle yetinileceği hususunda Askerlik Şubesi Başkanı Binbaşı Tevfik Bey, XX. Kolordu Komutanlığına bir yazı göndermiştir.¹⁰ Yozgat, Sivas Kongresine sadece delege göndermekle kalmayıp, Kongrede alınan kararlara bağlı olduğunu ve takip edilen siyasetin onaylandığını ispat etmek üzere Mutasarrıf Necip Bey, Jandarma Bölük Komutanı Adil Bey ve Kadı Remzi Beylerle birlikte idari düzeyde görevli 21 kişinin imzasının bulunduğu bir telgraf ta göndermiştir.¹¹ Ancak Yozgat Mutasarrıfı Necip Bey ve Ankara Valisi Muhittin Paşa'nın bir süre sonra Milli Mücadele hakkında olumsuz tutumlar içerisine girmeleri Yozgat halkının mücadeleye olan katkısında bir azalmaya neden olmuştur. Vali Muhittin Paşa, 19 Eylül 1919'da Kuvayı Milliye Kuvvetlerine tevki edilmiştir. Mutasarrıf Necip Bey ise 20 Ekim 1919'da Heyet'i Temsiliye kararıyla görevinden alınarak Arif Hikmet Bey mutasarrıflığa vekaleten atanmıştır.¹² Böylece Heyet-i Temsiliye'nin Yozgat ile ilgili endişeleri giderilirken Yozgat halkının mücadeleye olan inanç

9 Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi Sıra no:301, Kutu: 28, Belge no: 6; Sıra no: 335, Kutu: 296, Belge no: 32

10 Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi Sıra no:484, Kutu: 298, Belge no: 38.

11 Bayram Sakallı, *Ankara ve Çevresinde Milli Faaliyetler ve Teşkilatlanma*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988), 34

12 *Türk İstiklâl Harbi: Güney Cephesi*, (Ankara: Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, 1974), Cilt IV, 5-8.

ve katkısında olumsuz düşünceler içerisine düşmelerinin önüne geçilmiş oldu. Yozgat'ta Millî Mücadele çalışmalarında halkın bilgilendirilmesi ve desteğinin sağlanması amacıyla 'Müdafaa-i Hukuk-ı Millîye Cemiyeti' kurulmuştur. Cemiyetin başkanlığına Müftü Mehmet Hulusi Bey getirilirken, Cemiyet üyeliğineyse Belediye Başkanı Başçavuşzade Ahmet, Şer-i Mahkeme Başkâtibi İhsan, alimlerden Hafız Şahap, Kazımzade Şükrü, Darende Kaymakam-ı Sabık Süleyman Sırrı ve Divanlizade Ahmet seçilmiştir.¹³

Yozgat'ın kazalarındaki çalışma ve faaliyetlere bakıldığında, Millî Mücadele'nin dikkatli bir şekilde takip edildiği, özellikle Ankara ve Heyet-i Temsiliye ile daha sonra TBMM ile telgraflaşmaların yapıldığı görülmektedir. Bu görüşmeler buradaki halkın çalışmaları ve çabaları hakkında da bilgi vermektedir. Birçok kazada Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin şubeleri açılmıştır. Dönemin Akdağmadeni Kaymakamı Tahir Bey Sivas Kongresine gönderdiği telgrafında memurların, eşraf ve yerli ahalinin temsilcilerinin de katılımıyla belediyede toplantılar yapıldığını yazarak, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kararlarının doğrudan Akdağmadeni'ne bildirilmesini istemiştir. Boğazlıyan'da da millî mücadele yönünde teşkilatlanma yapılarak, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti şubesi açılmıştır.¹⁴ Mustafa Kemal Paşa, 30 Aralık 1919'da bütün vilâyetlere, belediye ve kolordu kumandanlarına gönderdiği bir telgrafta;

"Bugün eyyâm-ı İstiklâl-i Osmani olmak münasebetiyle arz-ı tebrikât eder bu vesile ile vatanın temadii halâsını ve devlet ve milletimizin altı asırlık şanlı İstiklâl ile mazhar-ı sa'âdet etmesini cenâb-ı Hakdan diler ve bu yevm-i mübeccelin sa'âdetini idrâk eden, bil'umûm milletdaşların yekdiğerini tebrike şitâb eylemelerini temenni eyleriz"

Diyerek Mütareke Dönemi'nde bile olsa Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıl dönümünde kutlamaların eskiden olduğu gibi yapılmasını işgalcilerin moralini bozacağı ve halkı heycanlandıracağı için teşvik etmiştir.¹⁵

Yozgat halkı Millî Mücadele Dönemi'nin tüm gelişmelerini yakından takip ederek, İstanbul Hükümeti ile TBMM arasındaki ilişkileri de gözlemleyebilmiştir. Ali Rıza Paşa Hükümeti ve ondan sonra kurulan Salih Paşa Hükümetleri hem Mustafa Kemal Paşa ve hem de diğer Millî Mücadelecilerce millî duygulara uygun bulunmuştur. Fakat her iki hükümetin de baskıya maruz kalarak istifa etmesi halkın tepkisini çekmiştir. Bu iki hükümet döneminde Anadolu'daki Millî Mücadele'de önemli mesafeler kat edilmiştir. Millî Mücadele karşıtı tutumundan dolayı Damat Ferit Hükümetleriye eleştirilip, halkın nazarında kabul görmemiştir.¹⁶ Özellikle Ali Rıza Paşa Hükümetinin İtilaf Devletlerinin baskısıyla istifa ettirilmesi üzerine Mustafa Kemal Paşa, 1920'nin 4 Mart'ında zaman harcamadan etkili bir üslup ile padişah ve Meclis-i Mebusan'a telgraflar gönderilerek tepkide bulunulmasını bir genelge ile istemiştir.¹⁷ Bu süreçte Yozgat halkı da durumun farkında olarak mücadeleye destek verenlerin yanında olmuştur. 5 Mart 1920'de Meclis-i Mebusan Başkanlığı ve bazı gazetelere telgraflar gönderilerek, yabancıların içişlerimize müdahalelerinin yersiz olduğu ve millî amaçlarla çalışamayacak bir hükümetin kurulmasının kabul edilemeyeceği belirtilmiştir;

13 Ahmet Yaşar Ocak, "Millî Mücadelede Çapanoğlu İsyanı", *Türk Kültür Araştırmaları Dergisi*, Cilt 7-10, (1970-1973): 93. 83-149

14 Sakallı, *Ankara ve Çevresinde Millî Faaliyetler ve Teşkilatlanma*, 36-39.

15 Şahingöz, "Millî Mücadele'de Yozgat ve Havalisinde Çeşitli Olaylar Karşısında Yapılan Tezahürat, Protesto ve Mitingler", 195.

16 Şahingöz, "Millî Mücadele'de Yozgat ve Havalisinde Çeşitli Olaylar Karşısında Yapılan Tezahürat, Protesto ve Mitingler", 190.

17 Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1970) Cilt I, 399.

“müdahâlât-ı vakıaya nihayet verilmesi esbâb-ı istikmâl buyrulurak hayat ve namus-u milleti darbelemeğe yeltenen ellerin derhal kırılmasını heyecan-ı fevkalâde içinde bulunan müvekkillerin tatmin buyrulmasını makine başında kemâl-i tehâlükle bekler ve âmâl-i milleti tatmîn edemeyecek bir kabîne reisini millet tanıyamayacağından ona göre teşebbüsât-ı lâzımede bulunulmasını istirhâm eyleriz”¹⁸

1920'nin 6 Mart'ında ise Akdağmadeni Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin İdare Heyeti Başkanı Rıza Bey tarafından “Heyet-i Temsiliye” ye gönderilen bir telgrafta, devlet ve milletin bağımsızlığını ve bütünlüğünü koruyan hükümetin istifa ettirilmesinin İtilaf Devletleri zoruyla yapıldığı belirtilmiştir.¹⁹

İngiltere o günlerde Anadolu direnişini engellemeye çalışırken bir taraftan da İstanbul yönetimini kontrol altında tutmak için elinden gelen müdahaleleri yapmaktan kaçınmamıştır. Londra'da Dışişleri Bakanı Lord Curzon ve Başbakan Lloyd George'un Türkiye hakkındaki olumsuz fikirleri devam ederken, İngiliz Başbakanın değişik yer ve zamandaki beyanatları Anadolu halkında derhal tepki bulmuştur.²⁰

Hem Anadolu'nun değişik bölgelerinde hem de Yozgat çevresinde İngiliz makamlara yüzlerce protesto telgrafları çekilerek mitingler yapılmıştır. Anadolu'da İslam ve Türklerin yok edilmeye çalışıldığı belirtilmiştir. Lloyd George her ne kadar İstanbul ve çevresinin Türklerin elinden alınmayacağını belirtse de O'na İstanbul'un işgalinin İngilizlerce planlandığı ve bunun doğuracağı sonuçların onlar için hiç te iyi olmayacağı 8-21 Ocak 1920 arasında gönderilen telgraflarda dile getirilerek İngiliz makamları uyarılmıştır. Ancak yine de İstanbul'un işgalinin önüne geçilememiştir. 16 Mart 1920'de İstanbul'un İtilaf Devletlerince resmen işgali üzerine 19 Mart 1920'de Yozgat halkı meydanlarda toplanarak bu işgali protesto etmiştir. Her türlü fedakarlığa hazır olunduğu yapılan konuşmalarda dile getirilmiştir. Ayrıca sadece yapılan mitinglerle yetinilmeyerek, Çin, İspanya, Felemenk, İsviçre, İsveç, Norveç ve Danimarka Devletleri Hükümet ve Meclislerine çekilen telgraflarla bu işgallerin önüne geçmeleri konusunda diplomatik olarak çaba harcamaları istenmiştir.²¹

İşgal günlerinde vatanın her yerinde yapılan işgaller, azınlık isyanları ve İstanbul yönetimi eleştirilirken, Osmanlı Devleti'nin kuruluş yılı (İstiklali Osmani Günü), Millî Mücadelede zaferle sonuçlanan muharebeler yapılan mitinglerle kutlanmıştır. 19 Mart 1922 tarihinde Yozgat halkı sabahın ilk saatlerinden itibaren Hükümet Konağı önünde toplanarak, Albayrak ve yeşil sancak açarak II. İnönü Muharebesi zaferini kutlamışlardır. Mitingdeki konuşmalar, tezahüratlar ve yapılan gösteriler Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgrafla bildirilmiştir. Edirne'nin 25 Temmuz 1920'de işgali üzerine yine Yozgat'ta bir matem mitingi de düzenlenmiştir. 11 Ekim 1922'de imzalanan Mudanya Mütarekesi üzerine Yozgat şehir meydanında halk toplanarak kutlamalar yapmıştır. Buna ilaveten İstanbul'un işgalden kurtarılması Yozgat'ta büyük sevinç ve heyecan uyandırarak, Yozgat Gazetesi'nde bu konuya genişçe yer ayrılan haberler yayımlanmıştır.²²

18 Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC), Dön. 4, Bir. 20, C. 1, s. 398.

19 Şahingöz, “Millî Mücadele'de Yozgat ve Havalisinde Çeşitli Olaylar Karşısında Yapılan Tezahürat, Protesto ve Mitingler”, 191.

20 Zira Hindistan Heyeti Murahhaslarından Şeyh Geydevani'nin 07.06.1336 tarihinde Lord Curzon'a hitaben İngiliz mecmuasına yazdığı bir mektupta İngiltere'nin, Türkiye Meselesinde Türkiye'ye karşı imha siyaseti izlediğini belirtmiştir. Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi Sıra no:1030, Kutu: 28, Belge no: 28, Tarih: 07.06.1336.

21 Şahingöz, “Millî Mücadele'de Yozgat ve Havalisinde Çeşitli Olaylar Karşısında Yapılan Tezahürat, Protesto ve Mitingler”, 191, 192-193.

22 Şahingöz, “Millî Mücadele'de Yozgat ve Havalisinde Çeşitli Olaylar Karşısında Yapılan Tezahürat, Protesto ve Mitingler”, 196,197,198.

1.1. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Açılması (23 Nisan 1920) ve Yozgat'taki Faaliyetler

Osmanlı Mebuslar Meclisi'nin 28 Ocak 1920 günü toplantısında 'Misak-ı Milli Kararları'nın kabul edilmesiyle Erzurum ve Sivas Kongreleri kararları bir parlamento kararı haline gelmiştir. Hem Anadolu'da ve hem de İstanbul'da milliyetçilerin birtakım hazırlıklar içinde olduğunu gören İtilaf Devletleri, mevcut durumun giderek aleyhlerine dönmeye başladığını görünce 16 Mart 1920'de İstanbul'u resmen işgal etmişlerdir. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları Milli Mücadele'nin başarıya ulaşması yönünde bundan sonra İstanbul'dan olumlu bir faaliyetin olamayacağını göreyerek Nisan 1920'de seçimleri yapıp, Ankara'da 23 Nisan 1920'de TBMM'ni açmışlardır. Ankara artık Milli Mücadelenin merkezi olmuştur. 24 Nisan 1920'de bir genelge hazırlanarak bir hükümet kurmanın elzem olduğu belirtilmiştir. Böylece halkın Milli Mücadele, Mustafa Kemal ve arkadaşlarına olan inancı ve güveni de yükselmiştir. Bu gelişmeler özellikle İç Anadolu halkı üzerinde büyük bir tesir yaratarak heyecan uyandırmıştır.

'Yozgat Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti', TBMM'de görev yapacak vekillerini seçerek Ankara'ya göndermiştir. Seçilen Yozgat Milletvekilleri Feyyaz Ali Bey, Süleyman Sırrı Bey, Ahmet Nuri Bey, Rıza Bey, Müftü Mehmet Hulusi Bey'dir. Bunlardan başka İsmail Fazıl Bey ve Yusuf Bahri Bey İstanbul'un işgali üzerine Meclis-i Mebusan'dan ayrılıp TBMM'ye katılmıştır. 403 milletvekili bulunan I TBMM'de Yozgat 7 vekille temsil hakkı elde etmiştir. Bunlardan Ahmet Nuri Bey Başkomutanlık Yasası teklifini Mecliste okuyan 8 vekilden birisi idi. Başkomutanlığın 3 ay uzatılması ve saltanatın kaldırılması için yapılan oylamalarda da evet oyu vermiştir. Feyyaz Ali Bey, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun hazırlanması üzere teşkil olunan özel bir heyette de görev yapmıştır. Hatta İstanbul Hükümetinin Sadrazamı Damat Ferit'in vatan haini sayılması hakkında Meclise verilen yasa önerisini imzalamıştır. I TBMM'de I grup içinde bulunan İsmail Fazıl Paşa, Bakanlar Kurulunda Nafia Vekilliği yapmıştır. Mehmet Hulusi Efendi Meclisteki bir konuşmasında, TBMM'nin hiçbir şart olmadan ülkenin durumuna el koyarak çalışan yüce bir kurum olarak sorumluluklarının sınırlandırılmayacağını, her şeyde egemen güç olduğunu ifade etmiştir. Süleyman Sırrı Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya Başkomutanlık yetkisinin verilmesi hususunda yapılan oylamaya katılarak evet oyu kullanmıştır. Saltanatın kaldırılması üzerine yasa teklifinde bulunan 80 vekil arasındadır. Mustafa Kemal Paşa'nın Mecliste isyanlar ile ilgili bir konuşmasında O da Yozgat'ta çıkan olaylardan Yozgatlıların değil, Çapanoğulları ailesinin sorumlu tutulması gerektiğini ifade etmiştir. Öteki vekillerden Rıza ve Yusuf Bahri Beyler TBMM'nin '*Makam-ı Hilafeti esir bulunduğu yabancıların elinden kurtaracaktır*' şeklindeki kararına olumlu yaklaşmıştır. Yusuf Bahri Bey, 1921'in Temmuz'unda görevine başlayan Samsun İstiklal Mahkemesi'nin 4 üyesinden de biri olup, istiklal madalyasıyla ödüllendirilmiştir.²³

Milli Mücadele Dönemi'ne I. İnönü Muharebesinden Mudanya Mütarekesinin imzalanmasına kadarki süreçte Türk Ordusunun kazandığı her zafer sonrasında Yozgat'ta kutlamalar ve mitingler yapılmıştır. Bu sırada Yozgat'ta dört kez miting yapılmıştır. Mitinglerden birincisi 29 Mart 1922'de II. İnönü Zaferi'nin 1. senesi münasebetiyle yapılmıştır. 2. miting, 26 Temmuz 1922'de Edirne'nin düşman elinden kurtarılmasının 3. senesi dolayısıyla yapılmıştır. 12 Ekim 1922'de düzenlenen 3. miting, Mudanya Ateşkes Anlaşması'nın yapılması sebebiyle düzenlenmiştir. Mudanya'nın yapılması daha geniş bir katılım, şiirler okunması ve

23 Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi I: Milli Mücadele ve TBMM: I. Dönem 1919-1923*, (Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, 1994), 304-656.

konuşmaların yapılmasıyla kutlanmıştır. Yozgat'ta 8 Kasım 1922'de düzenlenen dördüncü miting ise Mudanya Ateşkes Anlaşması sonrasında İstanbul'un yönetiminin TBMM Hükümetine devredilmesi nedeniyle yapılmıştır.²⁴

1.1.2. Milli Mücadele Döneminde'ki Muhareberlere Yozgat Halkının Katkıları

Milli Mücadele'ye maddi ve manevi açıdan büyük destek veren Yozgat halkı orduya da fiilen katılmıştır. Batı Cephesinde 275, Doğu Cephesinde 5 şehit vermiştir. Bunun dışında, savaştığı cephe bilinmeyen 74 şehit daha bulunmaktadır. Bu şehitlerin 10 tanesi teğmen, 1 tanesi üsteğmen, 2 tanesi yedek subay, 1 tanesi başçavuş, 17 tanesi çavuş, 13 tanesi onbaşı ve diğerleri er rütbesindedir. Görüldüğü gibi Yozgatlılar, Milli Mücadele uğruna hayatını ortaya koymaktan kaçınmamış, Milli Mücadeleyi siyasal, askeri, ekonomik açıdan desteklemiştir.²⁵

1.1.3. Milli Mücadele Dönemi'nde Yozgat'ın Sosyoekonomik Durumu ve Basın

1914-1918 I. Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti'nde değişik coğrafyalarda yaşamını devam ettiren birçok toplumu siyasi, sosyoekonomik, demografik ve daha birçok alanda etkilemiştir. Tabii ki bu savaştan en çok etkilenen toplumlardan biri de Türk toplumu olmuştur. Savaş, Osmanlı Devleti'ni sosyoekonomik yönden tam bir yıkıma götürmüştür. Savaşın sosyoekonomik neticeleri arasında sıralayabileceğimiz yoksulluk, kıtlık, açlık, eşkıyalık ve salgın hastalıklar, özellikle Anadolu şehirlerindeki hayat şartlarını oldukça zorlaştırmıştır. Bu şehirlerden biri de Yozgat'tır. I. Dünya Savaşı'nda Yozgat'taki en önemli değişim demografik yapıda olmuştur. Bu değişimde şehirdeki gayrimüslimlerin büyük bir kısmını temsil eden Ermenilerin Tehcir Kanunu çerçevesinde değişik yerlere nakillerinin yapılması, öbür taraftan da muhacir, mülteci, sürgün ve kalebent olarak adlandırılan çok sayıda insanın Yozgat ve çevresine yerleştirilmiş olmasıdır.²⁶ Ağustos-Kasım 1914'te Konya'daki Rusya Konsolosuyla birlikte 10 Rusya vatandaşı Yozgat'a gönderilmiş, Samsun ve Karadeniz'in değişik bölgelerinden bir kısım İtalyan Kayseri'ye, Ruslar Ankara'ya, Fransızlar ise Yozgat'a gönderilmiştir.²⁷

Anadolu'nun pek çok yerinde olduğu gibi Yozgat ve çevresinde de Rum ve Ermeniler öteden beri yaşamaktaydı. Gayrimüslim nüfus içerisinde bu iki halk tarihin değişik dönemlerinde toplam nüfusun neredeyse 1/3 ünü oluşturmuştur. Örneğin 1556 tarihli Mufassal Tahrir Defterine göre Bozok Sancağında vergiye kayıtlı 2145 gayrimüslim nüfus bulunmaktaydı.²⁸ Bu sayı XIX yüzyıla doğru yer yer azalıp yer yer artmıştır. Yozgat'ta 1878 Ankara Vilayet Salnamesine göre Yozgat'ta bu tarihte 11.691 Ermeni yaşamaktaydı. Bu sayı 1883'te 6986, 1891'de 10878, 1893'te 4731, 1900'de 23125 idi. 1907'de şehirde toplam 202276 gayrimüslim nüfus vardı. Bu rakamın toplam nüfusa oranı %22 civarındaydı.²⁹ Ancak bazı

24 Abdullah Gamsız, *Millî Mücadele Döneminde Yeni Yozgat Gazetesi*, (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2002), 151.

25 *Şehitlerimiz*, (Ankara: Milli Savunma Bakanlığı Yayınları, 1988), Cilt V, 82-115.

26 I. Dünya Savaşı esnasında, savaş nedeniyle düşman işgaline maruz kalan yerlerden İç Anadolu'ya göç etmek durumunda kalan halk için mülteci ismi kullanılmışken, anlaşmayla diğer devletlere bırakılmış yerlerden gelen halk için ise muhacir terimi kullanılmıştır. Nedim İpek, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu'da Cereyan Eden Göçler", *19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt XII, Sayı1, (1999): 162;

27 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BOA), DH. ŞFR, Yer no; Kutu: 450, Gömlek: 92-001.

28 Lütfi Arslan, H.963 / M. 1556 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre Bozok Sancağının Ekonomik ve Demografik Yapısı, (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005), 127

29 Recep Yüner, "1871 ve 1907 Yılları Arasında Yozgat'ta Etnik ve Dinî Yapı", *III. Uluslararası Bozok Sempozyumu*, 3-5 Mayıs Yozgat, (2018), 1142-1147

araştırmalarda ise XIX yüzyıl sonlarında Yozgat'ta 45.117 Müslümana karşılık 1.156'sı Rum, 8.459'u Ermeni olmak üzere toplam 9.615 gayrimüslim halk vardı. 1914'de ise şehirde 77.187 Müslüman, 2.281 Rum ve Gregoryyen, Protestan ve Katolikler de dâhil olmak üzere 13.979 Ermeni yaşamaktaydı. Yozgat'a bağlı Boğazlıyan ve Akdağmadeni'ni kazalarında yaşayanlarla birlikte toplam 157.638 Müslüman, Protestan ve Katolik olmak üzere 62.639 Ermeni, 13.944'te Rum vardı.³⁰

Bu dönemde şehirde bir de esir kampı mevcuttu. 1916'da kurulan kampa ilk önce Sivas'ta bulunan bir esir kampından bazı esirler alınmış, daha sonra yeni esirlerin eklenmesiyle esir sayısında artış olmuştur. Bu kampta 128 İngiliz esir vardı. Bunlar Kut'ü'l-Amare'de ele geçirilen İngiliz askerlerdi.³¹ Bu kamptaki esirlerin çoğunluğu İngiliz olmakla birlikte Fransızlar ve Ruslar da yer almıştır. Yozgat bir kalebent merkezi ve yeri olmamasına karşın 1916'nın Haziran-Ekim ayları arasında Sinop, Diyarbakır'daki kalebentler Yozgat'a s nakle edilmiştir.³² Böylece şehir geçici de olsa kalebentliğe alınmıştır. Kalebentlerde mahkûm sayısı bilinmemekle birlikte şehrin nüfus yapısını bozmamıştır. 1917 ve 1918'lerde belediye ve mutasarrıflık tarafından zorla vergi alındığı da bilinmektedir.³³

Gerek I. Dünya Savaşı ve gerekse Milli Mücadele Dönemi'nde Yozgat ve çevresindeki en önemli sıkıntı zahire azlığı olmuştur. Kıtlık ve savaş ekonomisi muhacir ve mülteciler başta olmak üzere Yozgat halkını zor duruma düşürmüştür. Zahire yetersizliği hem halkı hem de cephedeki orduyu olumsuz etkilemiştir. Aslında muhacir ve mülteciler bölgeye yerleştirilirken tarım ve hayvancılık yapabilmeleri için temel gereksinimleri devletçe karşılanmıştır. Ancak elde ettikleri ürün oldukça azdı. Akdağmadeni'ne yerleştirilen muhacirlerden bazıları Dâhiliye Nezareti'ne aşar vergisi ile tohum borçlarını ödeyemez durumda olduklarını Dâhiliye Nezareti'ne bildirmişlerdir. Yozgat şehir merkezinde oturan vatandaşların da iase ve gıda konusunda sıkıntılar yaşadıkları söylenebilir. Ayrıca Yozgat genelinde bazı salgın hastalıklarda yaşanmıştır. İspanyol gribi bunlardan biridir.

Siyasi ve demografik olarak ise eşkıyalık olayları halkı sıkıntıya sokmuştur. Savaş halinden dolayı birçok yerleşim erinin korunaksız olduğu veya kendisini savunacak durumda olmayışı çeşitli asayişsizliklere yol açmıştır. Eşkıyalık olaylarında Ermeniler yine karşımıza çıkmaktadır. Asker kaçaklarının çeşitli olaylara karışmaları da halkı zor duruma düşürmüştür. Ermeni çetelerine mensup eşkıyalar ile asker kaçakları yaptıkları baskınlar ile yöre halkına ciddi zorluklar yaşatmışlardır.

Yozgat, Milli Mücadele Dönemi'nde iktisadi bakımdan çok iyi bir durumda değildi. İnsanların refah seviyesi kaza ve köylere göre farklılık göstermekle birlikte genel olarak kötüydü. Halk geçim kaynağı olarak tarım ve hayvancılık ile uğraşmaktaydı. Tarım ve hayvancılığın geniş çaplı olarak yapılamamasından dolayı ele geçen ürün veya gelir sadece halkın bazı ihtiyacını karşılayabilecek durumdaydı. Buna karşın Yozgat halkı TBMM'nin tarım ve hayvancılık ile ilgili kararlarını uygulayabilmiştir. Yozgat halkı cephede savaşan askerin et, süt ve diğer gereksinimlerini sağlayabilmek üzere topladıkları hayvanları bir sürü halinde cepheye göndermişlerdir. Düşmanın işgal ettiği yerlerdeki yaralı insanımızın tedavileri yine

30 Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914*, (London: The University of Wisconsin Press, Wisconsin, 1985), 126 ve 172.

31 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BOA), DH. ŞFR., Yer No: Kutu: 63, Gömlek: 146.

32 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BOA), DH. ŞFR, Yer No; Kutu: 203, Gömlek: 73

33 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BOA), DH. ŞFR, Yer no; Kutu: 70, Gömlek: 18-001.; Yer no; Kutu: 29, Gömlek: 76; Yer no; Kutu: 3, Gömlek: 1; BEO. Kutu: 323, Gömlek: 24197

Yozgat'ta yapılmıştır.³⁴ Yozgat halkından 41 kadın tarafından 'Yaralılara Yardım Kadınlar Cemiyeti' ismiyle cemiyetleşerek, cepheye ulaştırılmak üzere 4870 kuruş para toplamışlardır.³⁵

Milli Mücadele Dönemi'nde Yozgat'ta eğitim-öğretim faaliyeti olarak ciddi çalışmalar yapılmıştır. Yozgat'ta birçok lise, ilkokul ve ortaokullar ile çocuk esirgeme yurtları açılmıştır. Merkeze bağlı köylerde 30, toplamdaysa 42 okulun açılması kararı verilmiştir. Özel İdare Dairesine mahsus okullar da bulunmaktadır. Bunun haricinde Yozgat'ta 1 Sultani Mektebi, 1 Akşam Daru'l Muallimini (Öğretmen Okulu), 1 Ziraat okulu ve 1 tane de Daru'l Hilafe (Halife Medresesi) açılmıştır.³⁶

Milli Mücadele Dönemi'nde Yozgat'ta tek basın yayın organı *Yeni Yozgat Gazetesi* idi. Önceki adı Yozgat Gazetesi olan bu gazete Yozgat mutasarrıfı İbrahim Bey'in çabasıyla devraldıktan sonra yayım hayatını uzunca bir süre devam ettirmiştir. 1921'den itibaren resmi Liva-i Gazetesi olarak perşembe günleri yayınlanmıştır. Misak-ı Milliden yana bir tavır alarak, Anadolu direnişini ve TBMM'ni haklı gören yayınlar yapmıştır. Ordunun ihtiyaçlarının halk tarafından giderilmesi, cephelerdeki durumdan halkın doğru bilgilendirilmesinin yapılması ve türlü kampanyalarla yardımların toplanmasında gazetenin rolü çok büyük olmuştur. Yardımda bulunan kişilerin isimleri gazetede yayınlanmıştır. Yani farkındalığı yüksek bir kamuoyu tesisinde ve halkın Milli Mücadeleyi şartsız ve karşılıksız desteklemesinde siyasi bir iletişim aracı görevini üstlenmiştir.³⁷ Gazete'nin 1 Kânun-ı Evvel 1337 (1 Aralık 1921) tarihli nüshasında Milli Mücadele ve bu mücadele sonucunda gelinen nokta değerlendirilmiştir;

*"Sathi düşünenler manevi bir azim ve bir kuvvet-i harikulade ile sureti mesruada teşekkül etmiş olan hükümet-i hazırımızın müvekkili Anadolumuza bahş ettiği nimet ve saadetleri layık oluğu ehemmiyet ve ulviyetiyle bilemezler. Nimet o kadar büyük, hükümet o kadar âlidir ki şimdiye kadar tarih-i cihan böyle bülemlendirdi bir inkılâp kayd etmemiştir. Bundan iki sene evvel İstanbul'un bazı hainleri batı, kendisine milletin, vatanın emri afak rengini vermek isteyen Feri Garani Anadolu'muzun şark vilayetlerini Sivas'a kadar belki daha ilerisini Ermenilere, Adana'mızı başkasına, Edirne'yi bilimim kimselere veriyor. İzmir'den Trakya'dan, hatta İstanbul ve boğazlardan feragat ediyor. Anadolu'nun diğer kısmında da hukuk-u hükmü atiden tamamen tecridi kabul ve bizi doğrudan aç kurtlara teslim eyliyordu."*³⁸

1.1.4. Milli Mücadele Dönemi'nde Yozgat İsyancıları

Yozgat halkının Milli Mücadele'ye olan desteğine rağmen muhalif bir çizgide kalıp bu mücadelenin aleyhinde faaliyet gösteren gruplar maalesef olmuştur. Postacı Nazım hadisesi, Çapanoğlu İsyanıyla Yozgat ve çevresinde mahalli nitelikli birçok olay olmuştur. Bunların birçoğunun ortak özelliklerine rağmen tamamen kişisel çıkar hesapları üzerine temellenen hareketler olduğu görülmektedir. Osmanlı padişahına olan dini ve geleneksel bağlılık, Hürriyet ve İtilaf Fırkasının Mustafa Kemal ve arkadaşlarını ittihatçılıkla suçlamaları, Milli Mü-

34 Necati Fahri Taş, *Milli Mücadele Döneminde Yozgat*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), 60.

35 Gamsız, *Milli Mücadele Döneminde Yeni Yozgat Gazetesi*, 50.

36 Celalattin Şener, *1921-1922 Yılları Arasında Yayınlanan Yeni Yozgat Gazetesi'ne Göre Yozgat ve Çevresinin İdari, Sosyal, İktisadi ve Adli Yapısı*, (Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2002), 35,36.

37 Gamsız, *Milli Mücadele Döneminde Yeni Yozgat Gazetesi*, 147.

38 *Yeni Yozgad*, 1 Kânun-ı Evvel 1337 (1 Aralık 1921); Bkz. Zeliha Buket Dikmen, *Yeni Yozgad Gazetesi (1925-1928) Transkripsiyon ve Tahlilli Fihristi*, (Yozgat: Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011), 12.

cadele bahanesi ile Türkiye'ye Bolşeviklik gibi Türklerin yönetim anlayışına ters olan bir idare ideolojisinin getirilmek istenmesinin iddia edilmesi gibi genel nedenler Yozgat hakkında da Millî Mücadeleye başlangıçta bir şüpheyle bakılmasına yol açmıştır. Ayrıca Anadolu mücadelesinin başarıya ulaştığında padişahın nasıl olsa ülke yönetimine tekrar hâkim olacağına olan inanç ve bağlılık halkın gözünde yadsınamaz bir olgu oluşturmuştur.³⁹ Zira İstanbul işgal edildikten sonra Mustafa Kemal Paşa, mücadelesini padişah adına yaptığını söylemiştir. Ancak O'nun değişik zamanlarda yaptığı konuşmalarda ve hatta TBMM'nin açılışı sonrasında hazırlanan 24 Nisan günkü bir genelgede, bir padişah vekili veya devlet başkanı tayin etmenin doğuracağı sıkıntılardan bahsetmesi O'nun padişahlık ve saltanatın devamını istemeyeceğini açıkça göstermektedir. Amasya Genelgesinde millet iradesine dayalı bir devlet kurulacağı fikrini gösterir birçok ip uçları da yer almaktadır.

1.1.4.1. Postacı Nazım Olayı

Yozgat Bölgesinde Millî Mücadeleye karşı ilk isyan girişimi Yıldızeli'nde çıkmıştır. Sivas Yıldızeli'nde (Yenihan) ikamet eden ve Postacı Nazım olarak bilinen Hüseyin Nazım, buradaki tüm posta taşıma ve ulaşım hizmetleri işini yapan bir kimseydi. Aslen Erzurumlu olan Hüseyin Nazım, İstanbul Hükümeti lehine yaptığı konuşmalarının Millî Mücadelecilerce duyulması üzerine hakkında soruşturma başlatınca Yozgat'ta bazı yerel ileri gelenlerle irtibat kurup Yıldızeli'ne bağlı Kaman Köyünde 'Halife Ordusu' adıyla bir çete kurarak 14 Mayıs 1920'de isyanı başlatmıştır. Ankara'da Harbiye Umumiye Reisi Miralay İsmet Bey, buradaki olayların bastırılması için Kazım Karabekir'den yardım istemiş fakat Karabekir o sırada Ermeni çeteleriyle uğraştığı için bu yardımı gönderememiştir. Bunun üzerine Antep'te bulunan Kuvayi Milliye Komutanlarından Kılıç Ali Bey 1 Haziran'da bölgeye intikal ederek duruma müdahale etmiştir. Akdağmadeni'nin Boğazköy, Bahsayış, Hamit, Yeniyan köylerinden de destek bulan isyanda Kılıç Ali kuvvetlerine bir tabur civarında bölge halkından katılım olunca, Kılıç Ali Bey 11 Haziran'da Divanlı Köyü etrafında asileri sıkıştırarak, Kara Mağara Köyünü (Şimdiki Sarayken İlçesi) ele geçirip isyanı tamamen bastırmıştır.

1.1.4.2. Yozgat (Çapanoğlu) Ayaklanmaları (15 Mayıs-25 Eylül 1920)

Sivas'ta Mamalı Türkmen Aşiretinin bir koluna bağlı olarak yaşayan ve muhtemelen XVIII. Yüzyılda Yozgat'a gelip yerleşen Çapanoğullarının burada bilinen en eski lideri 1704 yılında ölen Çapar Koca Ömer'dir. XVIII yüzyılın ikinci yarısına ait belgelerde Çapanoğulları 'Çapar' şeklinde yazılmış olup, daha sonraki dönemlerde 'çapar' ile aynı anlama gelen ve eski Türk unvanlarından yiğit, akıncı, postacı manasında 'Çapanoğulları' olarak adlandırılmışlardır. Çapanoğulları sülalesinden Osmanlı Devleti'nde fiilen görev yapan Abdülfettah Paşa, Celâleddin Paşa, Ahmet Şakir Paşa gibi mutasarrıf, paşa, vali gibi üst düzeyde çeşitli hizmetlerde bulunmuş kimseler yer almaktadır. Takriben 150 senedir yörede güç kazanan bu aile, Osmanlı sarayıyla yakınlığı ve Osmanlı Devleti geleneğine bağlılıkları yüzünden padişah ve yönetime de sadık olmaları tabii bir durumdu.⁴⁰

Yozgat'a yerleşerek şehrin kurucu ailesi olarak bilinen kişi ise Çapar Koca Ömer Ağa'nın tek oğlu Ahmet Paşa'dır.⁴¹ İç Anadolu'da hâkimiyet kuran ve Anadolu'daki yerel ileri gelenlerin en nüfuzlusu olan Çapanoğulları, Millî Mücadele'yi İttihat ve Terakki Partisi iktidarının

39 Kemal Çelik, "Millî Mücadele'de İç İsyanlar, Vatana İhanet Kanunu ve İstiklâl Mahkemeleri", *Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt X, Sayı 40, (2007): 583,584 - 569-613

40 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Çapanoğulları", *Bellekten*, Cilt 38, Sayı 150, T.T.K, Ankara, (1974): 216. 215-261

41 Uzunçarşılı, "Çapanoğulları", gös.yer.

ülkeyi ele geçirme planı şeklinde değerlendirmişlerdir. Ailenin o sırada lideri durumunda olan Edip Bey, kaymakamlık ve mutasarrıflık yapmış, bir dönem de Bozok Sancağı'nı temsil etmek üzere Ankara Milletvekili olarak Osmanlı Mebusan Meclisi'nde yer almıştır. Mecliste bulunduğu yıllarda İttihat Terakki Partisini en yüksek şekilde eleştirenler arasında bulunmuştur. Çapanoğullarının bölgedeki kuvvet ve iktidarını devam ettirmek istemeleri, İstanbul Hükümeti'nin Milli Mücadele karşıtı olarak yayınladığı fetvalar Yozgat isyanında en önemli etkenler olmuştur. Ankara Hükümeti, Şeyhülislam Dürrizade Abdullah Efendi'ye Anadolu hareketinin bir isyan faaliyeti olduğu ve buna karışanların bertaraf edilmelerinin caiz olacağı hakkında bir fetva hazırlatmıştır. Bunun üzerine İtilaf ve Hürriyet Fırkası'nın Yozgat'taki temsilcisi olan Çapanoğlu Edip ve kardeşi Celal'in TBMM'ne karşı tutum içine girmelerine sebebiyet vermiştir. Olayların merkezinde yer alan diğer kişi ise Edip Bey'in küçük kardeşi, Vezir Mehmet Celâleddin Paşa'nın torunu, Akdağmadeni kaymakamı Osman Nuri Bey'in oğlu olan Mahmud Celâleddin Beydir. Heyet-i Temsiliye'nin Yozgat'a temsilci olarak Akdağmadeni'nden Yusuf Bahri Bey'i göndermesi ve Son Osmanlı Mebusan Meclisi toplantısı için seçilecek mebusların tespiti işlerine başlanmasıyla Çapanoğullarının tedirginlikleri giderek artmıştır. Buradaki nüfuzlarının iyice kırıldığını görerek, Milli Mücadele'ye karşı muhalif bir girişim başlatmalarında aslında en önemli faktör bu olmuştur.⁴²

Ankara Valisi Yahya Galip Bey'in kötü yönetimi nedeniyle Çapanoğulları isyanının ortaya çıktığı konusunda, Yozgat Vilayeti adına TBMM'ye bir yazı gönderilmiştir. Bu yazının Batı Cephesinin ilk komutanı Ali Fuat (Cebesoy) Paşaya da bildirildiği belgelerden anlaşılmaktadır.⁴³ 1920 7 Haziran'ında İsmet İnönü ve 3. Kolordu Komutanı Albay Selahattin, Çapanoğullarının tutuklanması hakkında Yozgat mutasarrıf vekiline bir emir yazısı göndermişlerdir. Fakat O'nun bunu gizlice Çapanoğullarına iletmesi üzerine Celâl, Edip, Salih kardeşlerle akrabaları Vasıf, Muhlis ve Mahmut Beyleri de alıp 8 Haziran gecesi Köhne'ye (Sorgun) kaçmışlardır. TBMM tarafından 9 Haziran'da Yozgat'ta örfi idare ilân edilmiştir. Yozgat'ı terk eden Çapanoğulları en küçük kardeşleri Halit Bey ile birleşmişlerdir. Çapanoğlu Celâl, kendisini Halife Orduları Komutanı ilan etmiştir. Çapanoğullarından Celâl, Edip, Salih ve Halit Beyler, Aynacıoğulları ve Deli Ömer çeteleri ve birtakım eşkıya gruplarıyla da birleşerek 13 Haziran'da Yozgat'ın Köhne (Sorgun) Kazasını ele geçirmişlerdir. Devecidağı yakınlarında oturan Çayırözü Çerkezleri onlara katılmıştır. İsyancılar 14 Haziran günü Yozgat'ı işgal edip tekrar buraya hâkim olmuştur. Yozgat, Alaca ve Köhne'deki bu durumları on gün sürmüştür.⁴⁴

Yozgat isyanına çözümler arandığı sırada Çerkes Ethem Eskişehir'deydi. Ethem Bey anılarında, Muhtemel Yunan saldırısına hazırlık olması için 2000 kadar piyade ve süvari kuvvetini hücum taburuyla birlikte trenle Salihli cephesine gönderdiğini belirtir.⁴⁵ Mustafa Kemal Paşa, Umum Kuvayi Seyyare Komutanı Çerkes Ethem'i Yozgat isyanını bastırıp, asileri yakalamak için askerleriyle Yozgat'a gönderme kararı almıştır.⁴⁶ Çerkes Ethem'in 70 subay, 2100 er, 1300 hayvan, 4 kudretli dağ topu, bir sahra topu, 8 makinalı tüfekten ibaret Ku-

42 Taha Niyazi Karaca, "Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Dönemlerinde Yozgat Ermenileri (1914-1920)", Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, *Atatürk Dergisi*, Cilt 3, Sayı:4, (2003): 129,130. 99-134.

43 Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi Sıra no:116, Kutu: 314, Belge no: 281

44 *Türk İstiklâl Harbi: Güney Cephesi*, 99-143.

45 Çerkes Ethem, *Anılarım*, (İstanbul: Berfin Yayınları, 1994), 52-57.

46 1920 ilkbaharında kurulan ilk birliklere "Birinci Kuva-yi Seyyare", daha sonra Binbaşı Çolak İbrahim Bey komutasındaki birliklere ise "İkinci Kuva-yi Seyyare" adı verilmiştir. Bu birlik daha sonra 3. Süvari Tümeni adını almıştır. Ethem Bey ise bu birliklerin hepsinin üstünde "Umum Kuvayi Seyyare Komutanı" durumundaydı. Bkz. Nurgün Koç, "Milli Mücadele'de Yozgat (Çapanoğulları) Ayaklanması ve Çerkes Ethem Güçleri Tarafından Bastırılması", *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu*, 5-7 Mayıs 2016, Cilt II, (2016): 219-244

va-yi Seyyaresinin Ankara'ya getirilmesi üzere bir tren gönderilmiştir. Israrlı davetler üzerine Ankara'ya gelen Ethem, Mustafa Kemal Paşa ile birlikte doğruca Ziraat Mektebi'ne giderek burada bir toplantı yapıp durumu değerlendirmişlerdir. Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi Paşa, Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi Miralay İsmet Bey ve kardeşi Tevfik Bey de toplantıda hazır bulunmuştur. Toplantıda Eskişehir taraflarında beklemesi için 2000 kadar askeri bir birliği neden beklettiği konusunda İsmet İnönü ile aralarında bir tartışma olmuştur. Ethem Batı Cephesinde daha önemli bir görevinin olduğunu, kendisinin neden acilen buraya getirildiğini belirterek şikâyetinde bulunmuştur. Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın kendisini haklı gördüğünü belirten Ethem, 23 Haziran günü Yozgat'a varıp zaman geçmeden şehri topçu ateşine tutmuştur.⁴⁷ Çapanoğlu kardeşler bazı asiler ile Alaca'ya kaçmışlardır. Şehir kısa sürede ele geçirilmiştir. Burada 200 kişiden oluşan bir müfreze taburu bırakan Çerkez Ethem, 24 Haziran'da Alaca üzerine yürüyüp akşam vakitlerinde Alaca'yı çarpışmasız ele geçirmiştir. Çapanoğulları Yozgat ve Alaca alındıktan sonra Arapseyfi'ye gitmişlerdir. Arapseyfi, Yozgat-Alaca güzergahında dağlık bir geçit idi. Çerkez Ethem, 27 Haziran'da asilerin burada bir araya geldiklerini düşünerek, Arapseyfi'ye doğru harekete geçmiştir. Çerkez Ethem'in en çok güvendiği komutanı olan Parti Pehlivan'ın güçleri geçidin her yanını kuşatarak asileri bozguna uğratmıştır.⁴⁸ Çerkez Ethem, TBMM'nin kabul ettiği Hiyayet-i Vatanîye Kanunu uyarınca şimdiki askerlik binasının olduğu yerde askeri bir mahkeme kurup, ele geçirilen asilerden 27 Haziran'da 12, 2 Temmuz'da da 22' sini idam ettirmiştir. Çapanoğullarının geride birçok ölü ve yaralı bırakarak kaçtıklarını 25.06.1920 tarihinde Ankara'ya bildirmiştir.⁴⁹

Çapanoğlu Halit'in Yozgat'a geri gelmekte olan Kuvayı Seyyare'ye Alaca'nın güneydoğusunda Sincan Köyü yakınlarında saldırması üzerine Alaca-Köhne arasında bir çarpışma daha olmuştur. Çerkez Ethem, isyancıları burada tamamen imha ederek, 1. Yozgat Ayaklanmasını böylece bastırmıştır. Halit Bey Amasya'da idam edilmiştir. Ailenin ileri gelenlerinden Celal Bey tüm olaylardan Halit Bey'in sorumlu olduğunu söylemiştir. Çaparzade Vasıf ve iki adamı yine Yozgat'ta idam edilmiştir.⁵⁰ 22 Temmuz 1920'de Bakanlar Kurulu kararı ile Çapanoğulları arasından Hükümet tarafına geçmek isteyenlerine 15 gün süre tanınmıştır.⁵¹ Daha önceki isyanlarında yakalananlar bu aftan faydalanamamıştır. Çapanoğulları, 1921 affına kadar gizlendikleri Aziziye'de (Pınarbaşı'nda) kalmışlardır. Bunlar ileriki bir tarihte alınan kararlar İstanbul'da zorunlu ikamete tabi tutulmuşlardır.⁵² Çapanoğullarının akrabalarından bazıları (Hacı Halil Beyzade Ferid, Ömer Faik ve Şükrü Bey) Afyonkarahisar'a sürgüne gönderilmiştir.⁵³ Birinci Yozgat İsyanını bastıran Çerkez Ethem, Yozgat ayaklanması hakkındaki bu resmi tebligatın yanlış istihbarata dayandığını isyan bölgesine varınca anladığını hatıratında dile getirmiştir.⁵⁴

Birinci Çapanoğlu İsyanı sonunda TBMM tarafından affedilenlerin de içinde olduğu 500 kişilik bir grup oluşturularak Akdağmadeni Alayı ismiyle Batı Cephesine gönderilmek istenmiştir. Ancak 5-6 Eylül 1920'de bu alay içindeki 49 kişi Kuvayı Seyyare emrinde görev yapmak istemedikleri için firar ederek isyan etmişlerdir. Yine Kuvayı Seyyare tarafından is-

47 Çerkez Ethem, *Anılarım*, 52.

48 *Türk İstiklâl Harbi: Güney Cephesi*, 103; Mahmut Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, (Ankara: Başnur Matbaası, 1970), 199.

49 Çerkez Ethem, *Anılarım*, 74; Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi Sıra no:1068, Kutu: 31, Belge no: 210, Tarih: 25.06.1336.

50 Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi Sıra no:1074, Kutu: 24, Belge no: 84, Tarih: 28.06.1336

51 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30,18,1-1 / 1,5,10 (22.07.1920)

52 Cemal Bardakçı, *Anadolu İsyancıları*, (Ankara: Berikan Yayınları, 2001), 232; Ocak, "Millî Mücadelede Çapanoğlu İsyanı", 110.

53 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30,18,1-1 / 1,9,3 (16.08.1920)

54 Cemal Kutay, *Çerkez Ethem Dosyası*, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1990), Cilt 2, 183-185.

yanları bastırılmıştır. Çapanoğulları isyanının başladığı günlerde Yozgat'ta Millî Mücadeleci gruplarda TBMM emrinde cepheye gitmek için mitingler yapmışlardır. 7 Eylül 1920'de Belediye binası önünde toplanan yüzlerce Yozgatlı TBMM'ne bir dilekçe göndererek cepheye savaşmak istediklerini, Millî Mücadeleyi desteklediklerini söylemişlerdir.⁵⁵ 8 Eylül 1920 günü ise Amasya ile Tokat arasında bulunan Çengelhan 120 asi tarafından çember içine alınmıştır. Ancak korkup Amasya ve Tokat'a kaçan halk ve tüccarların mal ve paralarını alarak, çoğunu da öldürmüşlerdir. Daha sonra ise Turhal'ın kuzeyinde bulunan Boğalıdağ Köyüne yerleşmişlerdir. Zile'nin Ortaköy'ü 9 Eylül'de asilerce işgal edilmiştir. Önlem almak üzere Sorgun'da bulunan Yozgat ve Boğazlıyan Millî Kuvvetlerine ait 169 atlı birlikten oluşan bir müfreze taburu Jandarma Binbaşı Naci komutasında Ortaköy'e gönderilmiştir. Ancak bu tabur asilere yenilince içlerinden 70'i asilere katılmak zorunda kalmıştır. Erkan-ı Harbiye Başkanlığı Yozgat'tan ayrılan 2. Kuva-yi Seyyare kuvvetlerini yeniden bölgeye göndermiştir. 19 Eylül'de Yozgat'a varan bu kuvvetler Binbaşı Çolak İbrahim komutasında 420 er, 4 maki-nalı tüfek ve 2 top teçhizatına sahiptir. Asiler ancak bu şekilde dağıtılmıştır.

Yozgat Kırşehir arasında Kırşehir Millî Müfrezesi adıyla isyancı bir birlik kurularak Kırşehir'in Nogaykızıközü köyünde saklanan kaçaklarla birlik olup güçlenmişlerdir. Ancak asiler üzerine gönderilen bir jandarma birliği başka bir asi grubun saldırısına uğraması nedeniyle Jandarma askeri Kemal ve erlerden bazıları esir edilirken, bazıları da şehit düşmüştür. 2. Kuva-yi Seyyare Kuvvetleri 23 Eylül'de yeniden Yozgat'a gelip, Ayvalı-Çiçekhöyüğü güzergahında bulunan asi Aynacıoğulları, Küçükağa ve Katil Mustafa çetelerini dağıtmıştır. 25 Eylül'de Koyunculu Köyü'ndeki Aynacıoğlu çetesiyle yapılan ikinci bir çatışmada asi-lerden 17'si öldürülmüştür. Böylece 2. Yozgat İsyanı olarak bilinen olaylar TBMM'nin bölgeye gönderdiği kuvvetlerce tekrar bertaraf edilmiş oldu. Akdağmadeni ve Zile taraflarındaki birçok isyancının da ele geçirilmesiyle 1920 Aralık ayı itibarıyla Yozgat isyanları tamamen bastırılmış oldu. İsyancılar Aralık 1920'de yine Yozgat'ta kurulan İstiklal Mahkemeleri tarafından çeşitli cezalara çarptırılmıştır.⁵⁶

Yozgat İsyanını bastırarak TBMM ve Millî Mücadelenin elinin çok daha güçlendiren Çerkez Ethem Ankara'ya döndükten sonra Mustafa Kemal Paşa ile bazı konularda ayrı düşmüşlerdir. Ankara'da Mustafa Kemal Paşa ile Çerkez Ethem arasındaki fikir ayrılığı da böylece ortaya çıkmıştır. Ethem'in Anadolu'daki bütün isyanları tek başına kendi askeri kuvvetleriyle bastırması onu tartışmasız askeri bir önder haline getirmiştir. O sırada politik açıdan popüler durumdaki Bolşevizm ile yakınlaşması Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları için ciddi bir korku kaynağı oluşturmaktaydı. Yozgat isyanı sonrası ortaya çıkan Yahya Galip meselesi ikisi arasındaki görüş ayrılıklarını iyice su yüzüne çıkarmıştır. Mustafa Kemal Paşa Nutuk adlı eserinde Çerkez Ethem ve kardeşlerinin görev yaptıkları her yerde başarılarından dolayı takdirle karşılandıklarını, kendilerinin de onlara her hususta yardımcı olduklarını, tüm idare amirleri ve kumandanların bile onların söz ve emirlerine riayet göstermelerini istediklerini yazmıştır. Ethem Bey'in etrafındaki amir ve kumandanları tahkir edici davranışlara girişmeye başlayıp kendisinin Ankara'da Hükümet üzerinde bile nüfuz kurmaya başladığını ifade etmiştir. Ankara Valisi Yahya Galip Bey'e emirler verip Yozgat'a gönderilmesini istediğinde buna karşı çıktıklarını belirten Mustafa Kemal Paşa Ethem ve kardeşlerinin emirlerine uymayan herkesi idam ettirmekle korkuttuklarını iddia etmiştir. Ethem'in Ankara'ya gelir gel-

55 Şahingöz, "Millî Mücadele'de Yozgat ve Havalisinde Çeşitli Olaylar Karşısında Yapılan Tezahürat, Protesto ve Mitingler", 187,188.

56 Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi Sıra no:1072, Kutu:24, Belge no:74; Demokaan Demirel, "Millî Mücadele Döneminde İç İsyanlar: Yozgat Örneği", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt V, Sayı III, (2016): 351- 362; TBMMZC, Dön. 1, Bir. 108, C. 14, s. 147, TBMMZC, Dön. 1, Bir. 76, C. 4, s. 451,452.

mez kendisini Meclis önünde asacağı dedikodularını bile duyduklarını ifade etmiştir. Ayrıca Ethem'in Ankara'da TBMM'de vekil olan kardeşi Reşit Bey ile temasa geçerek bazı gizli işler planladığını iddia etmiştir;⁵⁷

"Ethem Bey Ankara ve Ankara'daki Hükümet üzerinde dahi ika-ı nüfûz tecrübesinde bulunmuştur. Güya Yozgat isyanı, Yozgat'ın tâbi bulunduğu Ankara Valisi'nin su-i idâresinden neş'et etmiş, binâenaleyh diğer isyan müsebbibleri hakkında tatbik ettiği cezayı ki o ceza salben idam idi, Ankara Valisi hakkında da bizzat mahall-i vakada tatbik etmeğe karar vermişti. Yozgat'a i'zâmını talep ettiği Ankara Valisi, teşebbüsât-ı milliyede fevkalâde hizmet ve fedakârlık göstermiş ve göstermekte bulunan Yahya Galip Bey idi. Yahya Galip Bey'in, bilhassa bizce hizmeti takdir olunmuş ve vücudu pek lüzumlu ve nâfi bir zat olduğu ma'lûm idi. İşte böyle bir zatı, kendi eline, idam sehпасına vermeye bizi mecbur etmekle en büyük nüfûz ve tesiri ihrâz edebileceğini düşünmüştü. bi't-tabi Yahya Galip Bey'i veremezdik ve vermedik. Ethem ve kardeşleri bu mesele üzerinde fazla ısrar gösteremediler. Fakat, Yozgat'ta, bilhassa mebuslara; "Ankara'ya avdetimde Büyük Millet Meclisi Reisi'ni Meclis önünde asacağım." yollu tefevvühâtı mesmû olmuştur. "Yozgat Mebusu Süleyman Sırrı Bey de bu tefevvühâtı işitenlerdendir"⁵⁸

Çerkez Ethem hatıratında, hiç kimse üzerinde hakimiyet kurmaya çalışmadığını, kardeşleri Reşit ve Tefvik Beylerin Trablusgarp ve Balkan Savaşlarında başarılarından dolayı her türlü taltif ve ödüllere layık görüldüklerini ifade etmiştir. Onların eğitilmiş komutanlar olarak kendisinin O'lar üzerinde bir nüfuz kurmasının mümkün olmadığını iddia etmiştir. Çerkez Ethem'in ordusunun başarılarının düzenli ordunun başarılarının önüne geçtiği o dönemde Çerkez Ethem'in başarılarının bazı kimselerce kiskanılması dönemin şartları içerisinde makul bir durum olarak algılanabilir. Zira İsmet İnönü'nün Onun başarılarından rahatsız olduğu, Ethem'i Ankara dönüşünde Mustafa Kemal Paşa ile bir araya getirerek aralarında fikir alışverişini engellemeye çalıştığı da iddia edilmiştir.⁵⁹

Anadolu isyanları genel olarak Millî Mücadele'ye zarar vermiştir. Özellikle Yozgat İsyanı sırasında Yunanlar Haziran 1920'nin 22 ve 23'ünde geniş çaplı bir saldırı başlatmıştır. 10 Temmuz'a kadar Batı Anadolu topraklarının önemli bir bölümü düşmanın eline geçmiştir. Çapanoğulları, kendi çıkarlarını ülkenin o günkü şartlardaki durumuna bakmadan üstün tutarak, milli zayıf ve zaman kaybına yol açmışlardır. Ancak ülkenin düşman işgali altında olmayan bir bölgede sadece ittihatçı anlayışa karşı çıktıklarını söyleyen çapanoğullarının, İtilaf Devletleri karşısında ülkeyi kurtarmaya çalışan bir iradeye karşı çıkmaları anlaşılmalıdır.

1.1.4.3. Milli Mücadele Dönemi'nde Yozgat'ta Ermeni Olayları

Birinci Dünya Savaşı başladığında Yozgat'a bağlı Boğazlıyan ve Akdağmadeni kazalarının da bazı Ermeni çeteleri etraftaki Türk ve Ermeni köylerini basmışlardır. Hatta Niğde, Nevşehir gibi şehirlerin birçok yerleşim yerlerine saldırıp, asker toplamak için kırsal bölgelere giden jandarmaya türlü sıkıntılar yaşatmışlardır. Yapılan soruşturma ve aramalar neticesinde Ermenilerin elinde çok sayıda cephane bulunmuştur.⁶⁰ Ermeniler I. Dünya Savaşı'nın devam ettiği 1915 yılında cephe gerisindeki köy ve kasabalarda isyanlar çıkararak halka huzursuzluklar vermeleri sonucunda başka yerlere nakledilmişlerdir. 27 Mayıs 1915'te Osmanlı id-

57 Çerkez Ethem, *Anıların*, 77.

58 Atatürk, *Nutuk*, 359,360, 393.

59 Cemal Kutay, *Çerkez Ethem Dosyası*, 103, 183-185.

60 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BOA), Y.PRK. AZN., Kutu:7, Gömlek 22.

resi tarafından Osmanlı ordusuyla karşı karşıya gelebilecek iç unsurların savaş bölgelerinden uzak yerlere devlet eliyle gönderilmesi için kabul edilen 'Tehcir Kanunu' ile Ermenilerin bir bölümü Suriye-Lübnan (Halep ve Zor) bölgesine zorunlu göçe tabi tutulmuşlardır.⁶¹ Gregorjen mezhebine bağlı Ermeniler daha çok göçe tabi tutulmuşlardır ki bunların da sayısı 60.588'dir. Eylül 1915'e kadar göç ettirilen Ermeni nüfus 10916 civarındadır. 1916 Şubat'ında Akdağmadeni'nin bazı köylerinde çıkan salgın hastalık nedeniyle köylere gönderilen sağlık memurları ve onlara korumalık eden jandarma askerlerinin bir anda ortadan yok olması dolayısıyla başlatılan soruşturma sonucunda tutuklanan Kırkor adında bir Ermeni'nin verdiği ifadeye dayanılarak sağlık memurları ve askerlerin Ermeni çetelerden biri tarafından katledildiği anlaşılmıştır. Burada Ermeni çeteleriyle jandarma arasında Çatkebir ve Çulhalı Bala köylerinde Mayıs 1916'da olan çarpışmada eşkıyalardan bazıları öldürülmüştür.⁶² Buradaki çetenin içinde kadın ve çocukların da olduğu dikkat çekmiştir. Ayrıca Keskin- Yozgat ve Sekili mevkilerinde de Ermeni çeteleriyle mücadeleler olmuştur. Vergi memurları adeta vergi toplayamaz olmuştur. Asker kaçakları ve hapishanelerden kaçan firariler de bölge zor zamanlar yaşatmıştır.⁶³

Ancak Kanun çerçevesinde Yozgat'tan çıkarılan bazı Ermeniler 1918'den sonra müte-reke yapılmasıyla geri gelebilmişlerdir. Yozgat'a gelir gelmez ise patrikhanenin kıskırtma ve cesaretlendirmesiyle hareket edip, Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadele'nin başarısını engellemek için bir gayret içerisine girmişlerdir. Ermeni çeteleri içinden Boğazlıyan ve Akdağmadeni Kazalarının Aktaş ve Başaçanak Köylerinde bulunan Samuel ve Mihran çeteleri bölge halkına türlü zulümler yapıp kendilerine karşı gelenleri katletmişlerdir. Samuel çetesi, 17 Nisan 1919 günü Mihran çetesi ile birleşip Boğazlıyan ve Akdağmadeni Kazalarının Aktaş ve Başaçanak köylerini basmış halkı katledip mallarını da yağmalamışlardır.⁶⁴

Tüm bu olan olaylar karşısında Boğazlıyan kaymakamı Kemal Bey'in (1884- ö. 10 Nisan 1919) almış olduğu tedbirler ve Sivas'tan gelen askeri birliğin yardımıyla Samuel çetesi burada barınamamış ve 4 Eylül 1919'da Aziziye'nin (Pınarhisar) 30 km güneybatısında bulunan Karakilise'den Adana'ya kaçmıştır. Adana'daki Fransızların Ermeni çetelerini koruyup onları kullanarak Müslüman halka baskı yapmışlardır. Ermeniler Çapanoğulları ayaklanmasında da onlarla birlikte hareket etmişlerdir. Şehirdeki bazı evlere gizlenerek, Kuvayı Milliye kuvvetlerine ateş açmışlardır. Çerkez Ethem kuvvetleri Yozgat'taki Çapanoğlu ve Ermeni isyancılarına böylece çok sert bir karşılık verip bertaraf etmişlerdir. Bu son hadise Yozgat Ermenilerinin 6 Ocak 1893'te başlattıkları isyan ve çetecilik faaliyetlerinin son hal-kasını oluşturmuştur.⁶⁵ Yozgat halkı Ermenilerin yurt genelindeki taşkınlıklarına karşı boş durmamış, protesto telgrafları ile Ermeni olayları protesto edilmiştir. 9-10 Kasım 1919'da Yozgat merkez ile Boğazlıyan ve Akdağmadeni Kazalarından İngiliz ve Fransız makamlarına Maraş'ın işgali ve buradaki Ermeni zulümlerini protesto eden telgraflar gönderilmiştir.⁶⁶

61 Böylece 27 Mayıs 1915'te kabul edilen ve 29 Mayıs 1915'te Takvim-i Vakayii'de yayınlanan "Vakt-i seferde icraat-ı hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyeye ittihaz olunacak tedâbir hakkında kanun-ı muvakkat" ile başlatılan Ermeni sevkine Yozgat Ermenileri de dâhil edilmiştir.

62 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BOA), Y.A. HUS. Kutu:290, Gömlek: 20; DH.EUM. 2. ŞB, Kutu:22, Gömlek 16.

63 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BOA), DH.EUM. 6.ŞB, Kutu: 11, Gömlek: 49; DH.EUM. AYŞ, Kutu: 11, Gömlek: 33.

64 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BOA), DH.EUM. 4.ŞB, Kutu: 7, Gömlek: 57.

65 Nigâr Esintimur, *Yozgat ve Çevresinde Yapılan Ermeni Tehcir ve Yargulamaları*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2001), 74.; Karaca, "Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Dönemlerinde Yozgat Ermenileri (1914-1920)", 237.

66 Şahingöz, "Milli Mücadele'de Yozgat ve Havalisinde Çeşitli Olaylar Karşısında Yapılan Tezahürat, Protesto ve Mitingler", 189.

Yozgat'ta 1920 yılı Temmuz'unda Ermenilerle ilgili çıkan olaylarda yine Ermeniler bazı Türk köylerini basmış, Ermeniler üzerine yürüyen bazı kimseler ise cezalandırılmıştır.⁶⁷

İtilaf Devletleriyle 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Ateşkes Anlaşması yapılarak Mütekele Dönemi'ne girilmiştir. 1 Kasım 1918'den itibaren ise Anadolu'nun çeşitli bölgeleri mütekeleliğe rağmen İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmeye başlamıştır. Bu durum savaşın sona erdiğinin düşünüldüğü günlerde milli bir mücadelenin başlatılmasını zorunlu kılmıştır. Mondros Ateşkesi gereğince İtilaf Devletleri aralarında bir çıkar çatışmasına girerek Doğu Trakya, Ege Bölgesi, Doğu Anadolu ve Güneyde birçok vilayette işgallere başlamıştır. Batı Anadolu'da ilk etapta İzmir'in işgaliyle başlayan Yunan işgalinin hızla Anadolu içlerine doğru ilerlemesiyle birlikte ortaya çıkan işgallere karşı Türk Milletinin ve Yozgatlıların tepkisi de büyük olmuştur. İç Anadolu'da birçok şehir ve kasaba düşman işgaline maruz kalmamış ancak buralarda bazı iç isyanlar, Rum ve Ermeni çetelerinin saldırıları halkı huzursuz ederek, kendi kendilerini koruma durumunda bırakmıştır. Yozgat ve çevresi de bu durumda olan yerlerden birisi olmuştur.

Yozgat I. Dünya Savaşında düşman işgaline uğramamış olup, Milli Mücadelede Sivas Kongresinin toplandığı günlerde katılmıştır. Şehirde hemen bir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulmuş, Cemiyet Son Osmanlı Mebuslar Meclisi ve daha sonra da TBMM'de görev yapacak milletvekillerini seçimle belirleyerek göndermiştir. Mücadelenin bitimine kadar yer yer Yozgat'ta mitingler ve işgallere karşı protesto gösterileri olmuştur. Milli Mücadele'ye maddi ve manevi olarak şartsız bir destek verilmiştir. Ancak bölgede meydana gelen isyan olaylarında Yozgat, Milli Mücadeleyi sekteye uğratmaya yönelik üzücü olaylarla akıllarda kalmıştır. Bölgesel çıkarları tehlikeye düşen bazı ihanet grupları tarafından isyanlar çıkarılmıştır. Aslında ülke genelinde tezahür eden iç ayaklanmalara bakıldığında birçok etmenin burada etkili olduğu görülmektedir. Bunlar arasında; Milli Mücadele'nin yoksul, yorgun ve ümitsiz halka yüklediği ağır fedakârlık ve halkın bu yükten kaçma eğilimi, Padişah-Halife'ye olan dini ve geleneksel bağlılığın neden olduğu cahil, bilgisiz akımlar, Devlete ve padişaha bağlılıktan kişisel çıkar sağlayanların Milli Mücadele'ye karşı kıskırtıcılık yapması gösterilebilir. Hürriyet ve İtilaf Fırkasının Mustafa Kemal ve arkadaşlarının 'İttihatçı' oldukları ve Bolşeviklikle iş birliği yaptıkları propagandasının yarattığı korku, Padişah iradesi olmadan asker toplanması, savaşların uzun sürmesi, yenilgilerin halkta oluşturduğu tükenmişlik, yoksulluk ve ümitsizlik halkın mücadeleye destek vermesini geciktirmiştir. Bazı il ve ilçe ileri gelenleri arasındaki çekişme ve husumetlerin sebep olduğu bölgesel olaylar bunu daha da zorlaştırmıştır. İngiliz ve Fransızlar tarafından Anadolu insanının, etnik köken ve mezhep farklarını öne çıkarıcı propagandalar halkın iletişim kanallarını olumsuz yönde etkilemiştir. İngiltere, Fransa, İtalya, Yunanistan ve A.B.D.'nin Anadolu'daki örgütlü temsilcilerinin yardımları, teşvikleri ve kıskırtmalarıyla çete faaliyetlerine başlayan Rum ve Ermeniler Milli Mücadele'yi engelleme ve halkı korkutmaya yönelik ciddi isyan ve ayaklanma hadiselerine ön ayak olmuşlardır.

Çapanoğulları hadisesinde ailenin önemli bir üyesi olan Edip Bey'in küçük kardeşi Mehmet Celâleddin Paşa'nın torunu ve Akdağmadeni Kaymakamı Osman Nuri Bey'in oğlu olan Mahmud Celâleddin Bey'in Ankara'ya Heyet-i Temsiliye'nin Yozgat temsilci olarak Akdağmadeni'nden Yusuf Bahri Bey'i göndermesi ve Son Osmanlı Mebusan Meclisi toplantısı için seçilecek mebusların tespiti işlerine başlanması etkili olmuştur. Yozgat merkezdeki Çapa-

67 İki Ermeni kıza tecavüz eden Kuvayi Ted'bibiye askerlerinden Abaza Mehmet idam edilmiştir. Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi Sıra no:1080, Kutu: 24, Belge no: 77, Tarih: 01.07.1336. Ayrıca Bölgede bazı Ermenilerin hayatını kaybetmemesi için tedbir almadığı ve bu sebeple zorunlu göçe tabi olan kişilerin can ve mal kaybına uğradıkları gerekçesiyle Boğazhyan Kaymakamı yargılanarak idama mahkûm olmuştur.

noğullarının buna kızarak tedirgin olmalarına neden olurken, buradaki nüfuzlarının iyice kırıldığını görerek, Millî Mücadele'ye karşı muhalif bir girişim başlatmalarında en önemli faktör bu olmuştur.

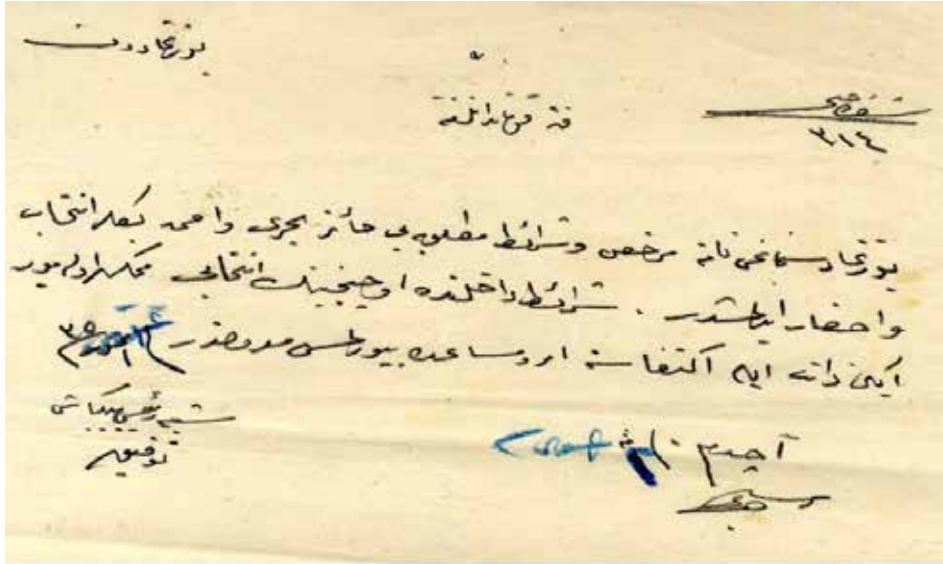
Ankara Valisi Yahya Galip Bey'in kötü yönetimi nedeniyle Çapanoğulları isyanının ortaya çıktığı konusunda, Yozgat Vilayeti adına TBMM'ye gönderilen bir yazı düşündürücüdür. Bu yazının Batı Cephesinin ilk komutanı Ali Fuat (Cebesoy) Paşaya da bildirildiği belgelerden anlaşılmaktadır. İsyancıların düzensiz birlikler halinde olup, İstanbul Hükümeti tarafından cesaretlendirildikleri görülmektedir. Genel olarak halkın desteğini alamamışlardır. Yozgat isyanları kısa bir süre içerisinde TBMM kuvvetlerince bertaraf edilmiştir. İsyanın bastırılmasında Kuvayi Seyyare Komutanı Çerkez Ethem'in çok önemli yeri bulunmaktadır. Bu olaylarda başarılı işler yapması Çerkez Ethem'i daha da ön plana taşıırken özellikle İsmet İnönü'nün O'nun başarılarını kıskanmasına neden olduğu ileri sürülmüştür.

Yozgat isyanlarını halkın veya bölge insanının tamamına genellemek haksızlık olur. Zira TBMM olaylardan hemen sonra isyancılara katılan birçok kimseyi ve hatta çete reislerinin akrabalarını bile affederek Millî Mücadele'ye olan katkı ve desteği yüksek seviyelere çıkarmıştır. Yozgat günümüze kadar Çapanoğlu isyanı ile anılagelmiş olup, Millî Mücadele için canını ortaya koyanlara haksızlık yapılmıştır. Yozgatlılar büyük töhmet altında bırakılmıştır. Hâlbuki Çapanoğlu ailesinin bile sadece bir kısmının isyana teşebbüs ettiği, diğerlerinin ise tamamen olayın dışında kaldığı bilinmektedir.

Millî Mücadele Döneminde Yozgat halkı bir taraftan Çapanoğulları isyanıyla zor duruma düşerken diğer yandan da Ermenilerin taşkınlıklarıyla da mücadele etmek zorunda kalmıştır. Ermeni çeteleri içinde Boğazlıyan ve Akdağmadeni Kazalarına bağlı Aktaş ve Başaçanak Köylerinde bulunan Samuel ve Mihran çeteleri yöre insanının hayvanlarını, mal ve ürünlerini zorla ele geçirerek, karşı koyanları katletmişlerdir. Yozgat halkı Ermenilerin yurt genelindeki taşkınlıklarına karşıda boş durmamış, protesto telgrafları ile Ermeni olayları protesto edilmiştir.

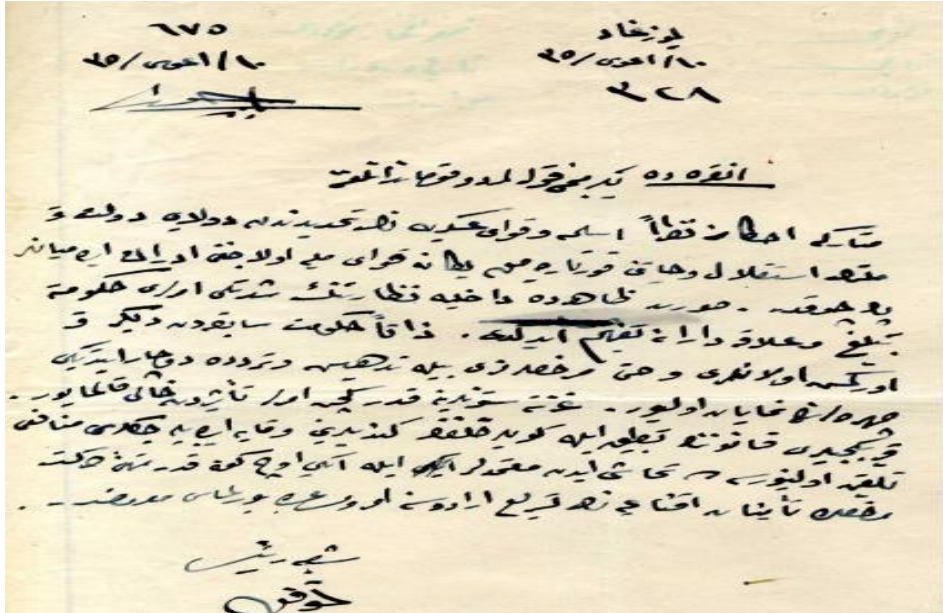
EKLER

Ek-1 Sivas Kongresine Katılmak Üzere Yozgat'tan Seçilen Bahri ve Ahmet Beylerin Belirlendiğine Dair Belge

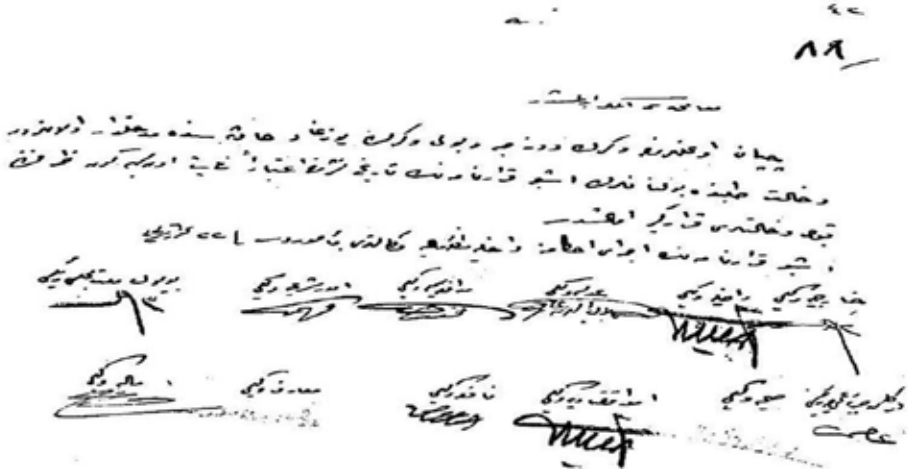
Kaynak: Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi Sıra no:484, Kutu: 298, Belge no: 38.

Ek-2 Çapanoğulları İsyanında Yahya Galip Bey'in Kusurunun olduğuna Dair Ali Fuat Paşa'ya gönderilen Bilgilendirme Yazısı

Kaynak: Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi Sıra no:116, Kutu: 314, Belge no: 281

Ek-3 Çapanoğulları Ailesinden Olup Ankara Hükümeti'ne Katılmak İsteyenlerine On Beş Gün Süre Verilmesi Hakkında

Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30,18,1-1 / 1,5,10 (22.07.1920)

Ek-4 Çapanoğullarından Hacı Halil, Ferid, Ömer Faik ve Şükrü'nün Afyonkarahisar'a Sürgün Edilmesi

Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30,18,1-1 / 1,9,3 (16.08.1920)

BEŞİNCİ BÖLÜM

YOZGATLI DEVLET ADAMLARI, DİNİ ŞAHSİYETLER VE ŞAİRLER

OSMANLI DÖNEMİ YOZGATLI DEVLET ADAMLARI

Yunus ÖZGER*

XIX. Yüzyılda Osmanlı bürokrasinin çeşitli kalemlerinde görev almış çok sayıda Yozgat doğumlu devlet adamı ve devlet memuru vardır. Bunlar hakkında en detaylı bilgiler, Sicill-i Ahval Defterlerinde yer almaktadır. Söz konusu defterler, Sultan II. Abdülhamid devrinde memur yetiştirme programının bir parçası olarak hazırlanmıştır. Rika yazılı mezkûr biyografi kayıtları, Osmanlı Arşivinde Dâhiliye Sicill-i Ahval Defterleri fonunda bulunmaktadır.¹ Devlet adamlarının ulaşılabilen sicil kayıtları alfabetik olarak şu şekilde özetlenebilir.

Abdullah Akif Efendi

1861'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Babası Veyiszade Mustafa Ağa'dır. Sıbyan mektebi ve rüştiyede okudu. Memuriyete Yozgat Sancağı tahrirat kaleminde başladı, daha sonra odacılık ve deftercilik görevlerini ifa etti. Ölüm tarihi bilinmemektedir.²

Abdurrahman Nafiz Efendi

Osman Ağazade Hafız Numan Efendi'nin oğludur. 1859'da Yozgat Salmanlı Nahiyesine tabi Zincir köyünde doğdu. Salmanlı sıbyan mektebinde başladığı eğitimini, merkezdeki Başçavuş medresesinde tamamladı. Yazı işleri kaleminde işe başladı, aşar ve ağnam kâtipliklerinde çalıştı. Bir süre Boğazlıyan ve Sorgun'da görev yaptı. 1894'te Boğazlıyan Ziraat Bankası sandık muhasebe kâtipliğine geçti. Daha sonra Ziraat Bankası Yozgat merkez şubesine nakledildi. 1908'de borçlar mukayyitliği kalemine görevlendirildi. Ölüm tarihi belli değildir (DH. SAİD. d, 100/311).

Ahmed Cevdet Bey

1857'de Yozgat'ta doğdu. Babası, bir dönem Kırşehir mutasarrıflığı yapan Hüseyin Hayri Paşa'dır. Rüştiyeyi bitirdi. Bunun yanı sıra haricîten Arapça, Farsça ve bazı edebi eserler okuyarak eğitimini tamamladı. Trablusgarp vilayet mektupçuluğunda işe başladı. Daha

* Prof. Dr., ORCID: 0000-0002-2830-9515, Yozgat Bozok Üniversitesi, Tarih Bölümü Yozgat, yunus.ozger@bozok.edu.tr

1 Bu makale, Sicill-i Ahval Defterleri taranarak daha önce tarafımdan hazırlanmış olan kitabın kaynakları ve ana metni esas alınarak hazırlanmıştır. Bkz. Yunus Özger, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Yozgatlı Devlet Adamları*, (İstanbul: IQ Yayınları, 2010).

2 *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Defterleri (DH. SAİD. d.)* 012/411.

sonra İstanbul'a nakledildi. Bir dönem Şuray Devlet'te memuriyette bulundu. Gösterdiği başarılarından dolayı çeşitli rütbelerle ödüllendirildi. 1893'te mecidiye nişanı, 1897'de Osmanlı nişanı verildi. Başarılarından ötürü 1904'te altın liyakat madalyası ile ödüllendirildi. 1911'de Meclis-i Vükela maruzat kalemi başkâtipliğine getirildi. Ölüm tarihi belli değildir (DH. SAİD. d, 022/61).

Ahmed Enverî Efendi

1842'de Yozgat'ta doğdu. Babası, Cabbarzade kethüdalarından Darıcızade Hüseyin Efendi'dir. Sıbyan mektebinde okudu, Arapça öğrendi. 1857'de askerlik mesleğine girdi. 1871'de üsteğmen rütbesi aldı. Daha sonra askerlikten ayrıldı ve yöneticiliğe başladı. Bu bağlamda 1875'te Zor Sancağı Tedmür kazası müdürlüğüne getirildi. Daha sonra Şirvan ve Ebu Kemal kazası kaymakamı oldu. 1878'de Bağdat Vilayetine bağlı Velim kazası kaymakamı oldu. Ardından Samarra ve Mendelli kaymakamlığı yaptı. 1884'te Hicaz Vilayetine bağlı Yenbul**bahr** kazası kaymakamlığına tayin oldu. Ancak yörenin havasının sağlığına elverişli olmadığı gerekçesiyle İstanbul'a döndü ardından azledildi. Daha sonra Basra ve Bağdat vilayetlerinin çeşitli kazalarında kaymakamlık yaptı. Başarılarından ötürü mecidiye nişanı ve Osmanlı nişanı ile ödüllendirildi. 1898'da Basra vilayetine bağlı Amare Sancağı'nda yöneticilik yaptı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 003/708).

Ahmed Hamdi Efendi

1871'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Babası, Yozgat rüştiye mektebi ikinci muallimi Mehmed Muhlis Efendi'dir. Eğitimine sıbyan mektebinde başladı. Medresede Arapça ve Akaid dersleri okudu. Memuriyete 1896'da Ziraat Bankası Yozgat şubesinde başladı. Bir süre para tahsildarlığı görevini icra etti. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 102/83).

Ahmed Hamdi Efendi

1886'da Yozgat'ta dünya geldi. Babası, Mehmed Ali Ağa'dır. Eğitimine sıbyan mektebinde başladı ve İdadi Mektebini 1903'te bitirdi. Memuriyete 1905'te Yozgat tahrirat kaleminde başladı. 1908-1910 arası Sungurlu Ziraat Bankasında görev yaptı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 195/117)

Ahmed Hamdi Efendi

4 Ekim 1843'te Yozgat'ta doğdu. Babası, tüccar Hacı İsmailzade Hafız Mehmed Efendi'dir. Sıbyan mektebinin ardından medresede okudu. Arapça ve Farsça konuşabilmekteydi. 1860'da Yozgat tahrirat kaleminde göreve başladı. Ardından Ankara ve Sivrihisar rüsumat müdürlüklerine görev aldı. 1873'te Akdağmadeni mal müdürlüğü görevine getirildi. 1875'te vekâleten Sivrihisar kaymakamı oldu. Daha sonra Boğazlıyan kaymakamlığına asaleten atandı. 1889'da Sungurlu ve 1891'de Boğazlıyan mal müdürlüğüne getirildi. 1898'de Yozgat evkaf kâtibi oldu. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d. 107/027).

Ahmed Hamdi Efendi

1861'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Babası Emrullah Efendi'dir. Hacıoğlu ailesi olarak tanınırlar. Alacahoğlu medresesinde Osman Nuri Efendi'den Arapça eğitim aldı. 1895'te İstanbul'da polis nazırlığında memuriyete başladı. 1903'te üçüncü komiser oldu. 1904'te

Ankara'ya tayin oldu. 1911'de tekrar görevlendirilmesi yapıldı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 181/177).

Ahmed Hamdi Efendi

1868'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Babası, eski nafia memurlarından Yozgatlı Gönülklerzade diye bilinen, kâtip Hacı Salih Efendi'dir. Eğitimine sıbyan mektebinde başladı. Bir süre Arapça öğrendi. Memuriyete Yozgat muhasebe kaleminde başladı. 1888'de Yozgat menafi kâtipliğine görevlendirildi. Bir yıl sonra Ziraat Bankasına geçti. 1892'de Aksaray Düyun-ı Umumiye memuru oldu. 1893'de Akşehir'e nakledildi. 1899'da Sivas'a bağlı Tonos kazası baş tahsildarı oldu. 1906'da Hafik kazasına görevlendirildi. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 128/493).

Ahmed İrfan Efendi

1877'de Yozgat'ta doğdu. Babası Mehmed Arif Efendi'dir. Sıbyan mektebi ve medresede okudu. Arapça bilmekteydi. Memurluğa 1892'de Akdağmadeni telgrafhanesinde başladı. Bir süre Yanya ve Selanik'te çalıştı. Yaptığı hizmetlerden ötürü, 1897 Osmanlı-Yunan savaşının hatırası olarak hazırlanan Yunan muharebe madalyasıyla ödüllendirildi. 1900 senesinde Suriye Vilayeti telgraf merkezi muhabere memurluğu görevine getirildi. Ölüm tarihi belli değildir (DH. SAİD. d, 115/307).

Ahmed Nabi Efendi

1880'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Babası, Mustafa Efendi'dir. Eğitimini Yozgat iptidai mektebi ve idadi mektebinde tamamladı. 1901'de Akdağmadeni kazasında memuriyete başladı. 1904'te Dabdak tuzlası kâtipliğinde görev aldı. Daha sonra Pirlepe, Boncuk, Alibaba tuzlalarında çalıştı. 1908'de Akdağmadeni, 1910'da Bayburt Ziraat Bankası sandık memurluğu görevlerinde bulundu. Ölüm tarihi belli değildir (DH. SAİD. d, 181/117).

Ahmed Nuri Efendi

1865'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Babası, Mehmed Nazif Ağa'dır. Sıbyan mektebi ardından Yozgat rüştiye mektebinde tamamladı. 1882'de Yozgat bidayet mahkemesinde memuriyete başladı. 1889'da Zir kazasına nakledildi. 1893'te tekrar Yozgat'a döndü. Ölüm tarihi belli değildir (DH. SAİD. d, 078/331; DH. SAİD. d, 132/277).

Ahmed Raif Efendi

1838'de Yozgat'ta doğdu. Babası Mustafa Bey'dir. Sıbyan mektebinden sonra, müderrislerden Arapça ve Farsça okudu. Stajyer memurluğa Yozgat'ta başladı. 1867'de Suşehri kaymakamlığına tayin oldu. 1868'de Lâdik, 1871'de Osmancık kaymakamı oldu. 1873'te Gerede, 1875'te Düzce kaymakamlığına atandı. Altı yıl burada görev yaptı. Daha sonra Zir kazası kaymakamı oldu. 1883'te Bala kaymakamlığına atandı. 1887'de Kalecik, 1890'da Mihaliççık, 1891'de Avanos kaymakamlığına getirildi. 1892'de emekliye ayrıldı ise de 1892'de Sungurlu kaymakamı olarak tekrar göreve başladı. 1895'te Akçadağ kaymakamı oldu. 1897'de Bolvadin, 1900'de ise Göynük kaymakamlığına getirildi. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 010/431).

Ahmed Refik Efendi

1862'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Babası Mehmed Efendi'dir. Sıbyan mektebinin ardından rüştiyeye gitti. Memuriyet hayatına 1880'de Yozgat telgrafhanesinde başladı. 1884'te muhabere memuru oldu. 1891'de Kayseri'ye nakledildi. 1892'de tekrar Yozgat'a döndü. 1901'de Kayseri telgraf ve posta merkezi muhabere memurluğuna getirildi ancak bir süre sonra azledildi. Uzun bir süre bekledi ve 1910'da tekrar Yozgat muhabere memuru oldu. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 049/333).

Ahmed Şakir Paşa (1839-1899)

Çapanoğullarına mensuptur, 1839'da İstanbul'da doğdu. Eğitiminin ardından çeşitli kademelerde görev aldı. Kırım Harbi sonrasında oluşturulan Muhacirlerin iskânı komisyonunda görev ayptı, 1858'de Köstence'ye gönderildi. Tuna Vilayeti kurulduktan sonra Muhacirin Komisyonu başkanlığına getirildi. Rusçuk'ta önemli hizmetler yaptı. 1869'da Rusçuk mutasarrıfı oldu. Mithat Paşa ve 1895-1901 arası Sadrazamlık yapmış olan Halil Rıfat Paşa ile birlikte çalıştı. Mithat Paşa Bağdat valisi olunca kendisi de Bağdat mutasarrıfı oldu. 1871'de Bağdat vali muavini oldu. 1872'de İstanbul'a döndü. Tahkikat komisyonunda çalıştı. 1874'te Hersek mutasarrıfı oldu. Doksan üç harbinde Şıpka cephesinde Süleyman Paşa'nın kurmay subayı oldu. Temmuz 1877'de Ferik rütbesiyle Karapınar komutanlığına atandı. Daha sonra müşir ünvanı aldı. Büyükelçi olarak Petresburg'a gönderildi ve yaklaşık on bir yıl bu görevde kaldı. Süre bitiminde Girit'e gönderildi ve vali vekilliği görevini icra etti. 1 Temmuz 1890'da İstanbul'a dönünce padişah II. Abdülhamid tarafından Yaver-i Ekrem yapılarak Yıldız Sarayı'nda görevlendirildi. Beş yıl padişaha danışmanlık yaptı. 1895'te Anadolu Islahatı Umum müfettişi olarak atandı. Başarılarından ötürü çeşitli rütbe ve nişanlarla ödüllendirildi. 20 Ekim 1899'da vefat etti.³

Ahmed Şemseddin Efendi

1863'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Babası, Cezayir-i Bahr-i Sefid vilayeti muhasebe mümeyyizi Mehmed Rıfat Efendi'dir. Eğitiminin sıbyan mektebinde başladı. Daha sonra İstanbul, Tekfurdağı (Tekirdağ) ve Kala-i Sultaniye (Çanakkale) rüştiye mekteplerinde okuyarak tamamladı. Memurluk vazifesine İpsara kazası reji memurluğunda başladı. 1882'de adliye kâtabi oldu. 1883'te yevmiye mukayyitliğine getirildi. 1884'te sancak mukayyidi, 1888'de ise vilayet muhasebe ve gelirler mukayyitliğine atandı. Başarılarından dolayı dördüncü rütbe ile taltif edildi. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 035/191).

Ahmed Şevket Efendi

1858'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Babası telgraf çavuşu Abidin Ağa'dır. Sıbyan ve rüştiye mekteplerinde eğitim gördü. 1876'da Yozgat telgrafhanesinde işe başladı. 1879'da Amasya telgraf merkezi çavuşu oldu. 1883'te askere alındı. 1886'da Beyobası telgraf muhabere memuru oldu. 1888'de aynı görevle Devrek ve daha sonra Kastamonu Ortaköy'e nakledildi. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 095/33).

3 Ali Karaca, "II. Abdülhamid'in Danışmanı Yaver-i Ekren Müşir Ahmet Şakir Paşa (Çapanoğlu) ve Tarihi Misyonu", *Osmanlı Devleti ve Bozok Sancağı*, Ankara: Türk Ocakları Yozgat Şubesi Yayınları 2000), 447-456.

Akif Paşa (1787-1845)

1787'de Yozgat'ta doğdu. Babası, Ayıntabizade Kadı Mehmed Efendi'dir. Özel öğretmenlerden dersler alarak tahsilini tamamladı. Bir dönem Çapanoğlu Süleyman Bey'in divan kâtibi oldu. Onun ölümü ardından İstanbul'a gitti ve 1814'te Divan-ı Hümayun Kalemine girdi. Çeşitli odalarda çalıştıktan sonra 1832'de reisülküttap oldu. II. Mahmud devrinde Dışişleri Bakanlığı (Hariciye Nezareti) kurulunca 1835'te ilk Hariciye Nazırı oldu. Bir yıl sonra azledildi. Daha sonra İçişleri Bakanı (Dâhiliye Nazırı) görevine getirildi ve altı ay bakanlık yaptı. 1839'da Kocaeli mutasarrıfı oldu. Bir süre görev yaptıktan sonra azledildi ve iki yıl sürgün cezası aldı. Şehzade Abdülhamid'in doğumu üzerine yazdığı şiir nedeniyle affedildi ve İstanbul'a döndü. 1842'de hacca gitti. Dönüşte hastalandı ve 1845'te vefat etti.⁴

Ali Rafet Efendi

1874'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Babası, Munib Efendi'dir. Sıbyan mektebinin ardından medresede eğitim aldı. Memuriyete Yozgat defteri-i hakani kaleminde başladı. Bu esnada çekilen kura nedeniyle askere gitti. 1902'de terhis olduktan sonra aynı işe devam etti. 1903'te muhasebe kalemi evrak mukayyidi oldu. Yunan muharebe madalyasıyla ödüllendirildi. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 148/750).

Ali Rıza Efendi

1863'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Babası, Kemahlı Hamza Efendi'dir. Sıbyan mektebi ve medresede okudu. 1883'te Yozgat muhasebe kalemine girdi. 1887'de gönüllü olarak askere gitti. 1903'e kadar askeriyede kaldı. Askerlik dönüşü nahiye müdürü olarak atandı. Daha sonra Prepol kazası tahsilat müfettişi oldu. 1904'te Piriştine, 1905'te Üsküp, 1906'da Komanova ve Piriştine tahsilat müfettişi oldu. 1908'de Yenice kazasına atandı. Aynı yıl Kosova vilayeti tahsilat müdürlüğüne getirildi. 1910'da Bayezid sancağı muhasebecisi oldu. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 152/487).

Ali Rıza Efendi

1880'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Babası, Bölükbaşızade Mehmed Salih Efendi'dir. Sıbyan mektebinden sonra müderris Hacı Osman Feyzi Efendi'den yedi yıl Arapça dersler okudu. Memurluğa Akdağmadeni kazasında başladı. Ardından 1893'te Boğazlıyan Ziraat Bankası sandığı muhasebe birimine tayin oldu. Hakkında başka bilgi bulunmamakta ve ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 161/379).

Ali Rüşdü Efendi

1851'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Babası, müezzinzade Mustafa Efendi'dir. Sıbyan mektebi ardından özel olarak Arapça ve Farsça dersler okudu. 1872'de gönüllü olarak askere gitti. 1878'de başçavuş oldu. Askerlik sonrasında 1883'te Canik sancağı aşar kol müdürlüğüne atandı. 1888'de Rodos'ta çeşitli memuriyetlerde bulundu. 1894'te Linkoz kazası mal müdürü oldu. 1900'de Kalimnoz kazası mal müdürlüğüne atandı. 1903'te Cezayir-i Bahr-i Sefid vilayeti muhasebe mübeyyizliğine tayin oldu. Bir yıl sonra Adana'ya atandı. 1905'te

4 Abdullah Uçman, "Akif Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt 2, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 1989): 261-262.

Ereğli, 1906'da Denizli muhasebecisi oldu. 1911'e kadar burada çalıştı. Başarısından ötürü mecidiye nişanı ile ödüllendirildi. Ölüm tarihi belli değildir (DH. SAİD. d, 100/153).

Aziz Bey

14 Kasım 1859'da Yozgat'ta doğdu. Babası, Yozgat eşrafından Hasan Hayri Paşa'dır. Eğitimine Cevahir Ali Efendi cami-i şerifi iptidai mektebinde başladı. Ardından rüştiyeyi bitirdi ve 1882'de diplomasını aldı. Arıca özel olarak Arapça ve Farsa dersler okudu. Sonrasında İstanbul'da Hukuk Mektebini bitirdi. Memuriyete Bursa'da başladı. 1879'da rüsum-ı senet nezaretinin tahrirat kalemine girdi. 1880'de aşar ve ağnam refikliğine geçti. 1883'te Denizli'ye atandı. Bir süre sonra bidayet mahkemesi icra memuru oldu. 1888'de Şurayı Devlet dâhiliye dairesine girdi. Yazdığı kitabı takdim etmek üzere padişah II. Abdülhamid ile görüştü. Memuriyeti yanı sıra İstanbul iptidai mektebi, Hamidiye Ticaret Mektebinde öğretmenlik de yaptı. Başarılarından ötürü çeşitli rütbelerle ödüllendirildi. 1938'te ikinci mümeyyiz oldu ve 1908'e kadar burada çalıştı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 129/101).

Bekir Abbas Efendi

Ocak 1852'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Babası, Yozgatlı terzi Mustafa Ağa'dır. Sıbyan mektebinin ardından rüştiyeyi bitirdi. 1875'te İstanbul'da sarayda ıstabl-ı amirede görevde başladı. 1889'da Beytül mal idaresi veznedarlığına nakledildi. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 031/073).

Bekir Efendi

1856 yılında Yozgat'ta dünyaya geldi. Babası, Karavelizade Osman Ağa'dır. Sıbyan mektebinden sonra bir süre Arapça dersler aldı. 1875'te memuriyete Yozgat rüsumat dairesinde başladı. 1878'de tütün fabrikası memur muavini oldu. 1881'de Sarıkaya tuzlası kâtipliğine geçti. 1884'te Sekili tuzlasında istihdam edildi. Ancak burada uzun süre kalamadı ve Cuğul tuzlasına geçti. 1887'de Sekili tuzla tezkire dairesine atandı. 1893'te Keskin maden kâtipliği ve sandık emniğine, 1896'da Kırşehir sandık emniği ikinci kâtipliğine tayin oldu. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 138/437).

Bekir Şefik Efendi

1859'da Yozgat'ta dünyaya geldi. Babası, Mehmed Emin Efendi'dir. Sıbyan mektebi ardından Yozgat medresesinde Arapça dersler okudu. 1879'da Yozgat bidayet mahkemesinde göreve başladı. 1880'de Ankara'da aynı mahkeme jurnal kâtipliğine geçti. 1882'de Akdağmadeni müstantik muavini oldu. 1884'te Sungurlu kazası müstantik muavinliğine nakledildi. 1885'te Boğazlıyan kazası bidayet mahkemesi baş kitabetine ve Nisan 1887'de aynı maaşla ve becayiş suretiyle Akdağmadeni bidayet mahkemesi baş kitabetine tayin oldu. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 007/787).

Celâl Efendi

1883'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Babası, Refet Efendi'dir. Eğitime Yozgat iptidai mektebinde başladı ve bir sürede rüştiyede okudu ancak diplomasını alamadı. Memuriyete Akdağmadeni'nde başladı. Daha sonra Keskin orman piyade koruyuculuğuna nakledildi ve 1910'a kadar burada kaldı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 181/5).

Ebubekir Rahmi Efendi

1858'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Babası İbrahim Ağa'dır. Yozgat rüştiye mektebiyle, Yozgat medresesinde tahsil gördü. 1876'da memuriyet Yozgat'ta başladı. 1879'da Çorum bidayet mahkemesi ikinci kâtipliğine atandı. 1881'de müstantik muavini oldu. 1884'te Akdağmadeni'nde aynı göreve devam etti. Daha sonra Yozgat bidayet mahkemesi zabıt kâtibi oldu ve 1885'te ayrıldı. 1894'te mecidiye nişanı ile ödüllendirildi. 1896'da Şarkikarahisar, 1902'de Vize kazası bidayet mahkemesi birinci kâtibi oldu. 1904'te Prepol kazası mahkeme üyeliğine tayin edildi. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 097/409).

Ebubekir Sıdkı Efendi

1847'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Babası, Kadızade Osman Efendi'dir. Sıbyan mektebi ardından özel hocalardan Arapça ve Farsça okudu. 1870'de memuriyete Yozgat muhasebe yazı işleri kaleminde başladı. 1876'da Çorum aşar kâtipliğine atandı. 1881'de Çorum defter-i hakani ikinci kâtipliğine nakledildi. 1892'de başkâtip oldu. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 011/219).

Esad Muhlis Bey

1852'de Yozgat'ta doğdu. Abdulcabbarzade Zübeyir Zekâi Efendi'nin oğludur. Eğitimine sıbyan mektebinde başladı, Erzincan rüştiyesinde ve Yozgat medreselerinde okudu. Arapça öğrendi. 1869'da dördüncü ordu jurnal kalemine girerek memuriyet başladı. 1872'de Bağdat arzuhal mukayyitliğine atandı. 1882'de Necid bölgesi muhabere memurluğunu da üstlendi. 1890'da üçüncü rütbe ile ödüllendirildi. 1890'da defterdarlık vazifesine vekâleten atandı. 1894'te Cidde, 1896'da ise Süleymaniye sancağı muhasebecisi oldu. Aynı yıl bir süre Cidde vali vekili oldu. 1898'de Gelibolu muhasebeciliğine atandı. 1903'te Trabzon defterdarı oldu ve üç yıl burada çalıştı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 36/445).

Esseyid İbrahim Necmeddin Efendi

1843 ortalarında Yozgat'ta doğdu. Seyyid Osman Efendi'nin oğludur. Sıbyan mektebinden sonra Yozgat rüştiye mektebinde okudu. İstanbul'da özel öğretmenlerden bazı fen dersleri de okudu. 1861'de Rumeli varidat muhasebesinde göreve başladı. 1874–1875 yılları arasında kalem hizmeti ile beraber eski Mekke şeriflerinden Hüseyin Paşa'nın kâtiplik hizmetini yürüttü. 1880'de Bağdat ve Hicaz'da görevlendirildi. 1897'de Hicaz defterdarı oldu. Çeşitli rütbelere ödüllendirildi. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 8/455).

Eşref Efendi

Şubat 1843'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Babası, Gökçeade Ali Rıza Efendi'dir. Sıbyan mektebi ardından medresede bir süre Arapça okudu. 1869'da Yozgat tahrirat kaleminde işe başladı. 1872'de Yenihan mevkii tezkere kâtipliğine tayin oldu. 1873'te Mecidiye kazası mal müdürü oldu. 1876'da Avanos mal müdürü oldu. 1877'de Gediz aşar memurluğuna atandı. 1890'da vekâleten mal müdürlüğü görevine getirildi. 1890'da Bağdat belediyesinde başkâtip olarak göreve başladı. Daha sonra Ertuğrul sancağı ve Karahisar-ı sahip sancağında görevler yaptı. 1896'da Sandıklı kazası mal müdürü oldu. Ardından Uşak mal müdürü görevine getirildi. 1900'de görevinden ayrıldı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 098/167).

Hacı Ahmed Efendi

1842'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Babası, Hacı Mustafa Ağa'dır. Gözkade Mehmed Efendi ve Demirli medresesinde okudu. 1866'da evkaf kaleminde işe başladı. 1870'de Karamağara kazası sandık emini oldu. 1886'da Kırşehir evkaf müdürlüğüne atandı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 073/063).

Hacı Hasan Rıza Efendi

1824'de Yozgat'ta doğdu. Babası, Mehmet Efendi'nin oğludur. Sıbyan mektebinde eğitime başladı bunun yanı sıra Arapça bazı dersler okudu. 1876'da Eskişehir Sepetçi merkezi zabıta memurluğunda görev yaptı. 1877'de Lületaş madenleri müfettişliğine atandı. 1879'da Sepetçi ve Lületaş madeni aşar memurluğuna tayin oldu. 1880'de maden ocakları müfettişliğine atandı. 1884'te Göynük ve bir süre sonra Mudurnu baş tahsildarı oldu. 1887'de Bartın kaymakam vekilliğine atandı. Daha sonra Devrek nahiye müdürü oldu. Nahiye kazaya dönüştürülüp adı Hamidiye şeklinde değişince vekâleten Hamidiye kaymakamlığına atandı. Daha sonra Düzce kaymakam vekili oldu. 1891'de Harmanlık nahiye müdür vekili oldu. 1898'de Gölpazarı nahiyesi müdürlüğüne tayin oldu ve 1 Ağustos 1900'de azledildi. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 077/349).

Hafız Ali Rıza Efendi

1867'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Babası Hafız Mehmet Efendi'dir. Sıbyan mektebi ardından Yozgat rüştiyesinde tahsil gördü. 1896'da Yozgat telgrafhanesinde işe başladı. 1900'de Denin madeni posta nakliye memuru oldu. 1901'de Beyobası telgrafhanesine atandı. 1903'te Yozgat telgrafhanesine tayin oldu. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 120/331).

Hacı İbrahim Sarım Efendi

1866'da Yozgat'ta doğdu. Mecidiye kazası tahrirat kâtibi Süleyman Efendi'nin oğludur. Kâtipzade diye bilinirler. Sıbyan mektebi ardından Kayyumzade medresesinde okudu. 1881'de Mecidiye tahrirat kaleminde memuriyete başladı. 1887'de ambar memuru oldu. Aynı tarihte nüfus memur vekilliğine getirildi. 1889'da yazı işlerinde görevlendirildi. 1892'de reji memurluğuna vekâleten atandı. 1895'te Mecidiye nüfus memuru oldu. Sonrasında 1900'de Keskin kazasına tayin oldu. 1901'de tekrar Mecidiye'ye döndü. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 176/169).

Hafız Mehmed Ali Efendi

1854'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Babası Ömer Efendi'dir. Sıbyan mektebi ve medresede eğitim gördü. 1877'de Yozgat vergi kalemi deftercilliğinde göreve başladı. 1881'de Hüseyinabad nahiyesi vergi kâtipliğine getirildi. 1300'de Yozgat'a nakledildi. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 34/125).

Hafız Mehmed Halis Efendi

1879'da Yozgat'ta doğdu. Mehmed Bahaeddin Efendi'nin oğludur. Sıbyan mektebinden sonra, Yozgat rüştiye mektebinde okudu. Ayrıca özel olarak Arapça ve Farsça dersler aldı.

1898'de telgraf muhasebe kaleminde işe başladı. 1905'te Hicaz demir yolu madalyasıyla ödüllendirildi. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 119/347).

Hafız Mehmed Müfid Efendi

1874'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Babası, Kadızade Mehmed Efendi'dir. Sıbyan mektebinde eğitime başladı, bu sırada hafızlığını tamamladı. Arapça ve Farsça öğrendi. 1888'de Yozgat bidayet Mahkemesine girerek memurluğa başladı. Daha sonra Kayseri'ye atandı. 1895'te Kayseri Ticaret Mahkemesi mübeyyizi oldu. 1896'da Kayseri bidayet mahkemesi tapu kâtibi oldu. Ardından Develi'de müstantik muavinliğine getirildi. 1897'de İncesu'da birinci kâtip oldu. Kısa süre sonra Develi'deki görevine geri döndü. 14 Mayıs 1900'de azledildi. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d. 130/399).

Hafız Mustafa Fehmi Efendi

1851'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Emrullah Ağa'nın oğludur. Yozgat'ta başladığı eğitimi, Rodos'ta sürdürdü ve iptidai mektep muallimi diploması aldı. Memurluğa Cezayir-i Bahr-i Sefid evkaf kaleminde başladı. 1892'de Rodos Süleymaniye Mektebi muallimliğine atandı. İki yıl görev yaptı. 1894'te Çayır köyü iptidai mektebi muallimliğine getirildi. 1896'da Cezayir-i Bahr-i Sefid bidayet mahkemesi sorgulama dairesinde çalıştı. 1898'de Sömbeki kazası nüfus katipliğine tayin oldu. 1904'te evkaf dairesine nakledildi. 1909'da yapılan düzenlemeyle Cezayir-i Bahr-i Sefid vilayetinin evkaf idaresi ikinci katipliğine terfi etti. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 154/051).

Hafız Osman Sıdkı Efendi

1853'te Yozgat'ta doğdu. Hurşid Ağa'nın oğludur. Yozgat sıbyan mektebinden sonra hafızlığını tamamladı. Ardından rüştiyeye devam etti. Bir süre Şevki Efendi medresesinde Arapça ve Farsça dersler gördü. 1883'te Mecidiye kazası nüfus memuriyetine atandı. 1889'da Boğazlıyan kazası bidayet mahkemesi icra mübaşirliğine atandı. 1890'da Yozgat merkez polis memurluğuna tayin oldu. Daha sonra Osmancık kazası nüfus memurluğuna atandı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 169/361).

Hafız Ömer Şahabi Efendi

1851'de Yozgat'ta doğdu. Zeynizade Hakkı Efendi'nin oğludur. Yozgat sıbyan mektebinden sonra Demirli ve Alacalızade medreselerinde bir süre okudu. İlk memuriyete 1875'te Yozgat sancağı rüsûmat nezareti tahrirat kaleminde başladı. 1877'de Kengri tuzlası sandık emanetine tayin oldu. 1878'de Sekili tuzlası kâtipliğine atandı. 1879'da İç ve Kızılkoca nahiyeleri tütün tahriri ve yoklama memurluğu görevine getirildi. 1885'te Yozgat aşar müdürlüğü üçüncü kâtipliğine tayin oldu ve bir yıl burada çalıştı. 1889'da Ziraat Bankasına geçti. Sonraki dönemlerde Kırşehir ve Kayseri'de çeşitli görevler icra etti. 1908'de Kayseri vergi başkâtipliğine getirildi. Aynı zamanda defter-i hakani memurluğunu vekâleten üstlendi. 1910'da Van vilayetine tayin olduysa da kabul etmedi. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 175/247).

Halil Recai Efendi

1855'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Babası, Ahmed Tahir Efendi'dir. Sıbyan ve rüştiye mekteplerinde okudu. 1878'de kura nedeniyle askere alındı. 1884'te tezkeresini aldı. Askerlik

sonrası Buldan kazası mal müdürlüğüne atandı. 1888'de Seferihisar mal müdürlüğüne nakledildi. Daha sonra Çal kazasına ve 1909'da Karacasu kazasına atandı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 100/241).

Hamza Efendi

1878'de Yozgat'ta doğdu. Sadreddin Efendi'nin oğludur. Rüştüye ve idadi mekteplerini bitirdi. Yozgat tahrirat kaleminde işe başladı. 1905'te kâtip oldu. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 140/279).

Hasan Basri Efendi

1877'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Kırşehir sancağı evkaf müdürü Hacı Ahmed Efendi'nin oğludur. Eğitimini Kırşehir'deki iptidai ve rüştiye mekteplerinde tamamladı. Memurluğa Kırşehir'de başladı. 1895'te Trablusşam vergi kalemine atandı. Daha sonra Erzurum ve Yanya vilayetlerinde görev yaptı. 1899'da Berat sancağı vergi kâtipliğine atandı. Bursa ve Kütahya'da çalıştı. 1911'de İşkodra vilayeti vergi mümeyyizi oldu. Başarılarından ötürü Hamidiye- Hicaz demiryolu madalyası ile ödüllendirildi. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 99/263).

Hasan Efendi

1863'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Babası Ömer Ağa'dır. Mahalle iptidai mektebinde başladığı eğitimini, rüştiye mektebinde tamamladı. 1893'te belediye dairesinde işe başladı. 1913'te Beyoğlu dairesi kumandanlığına tayin oldu. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 199/189).

Hasan Fehmi Efendi

1874'te Yozgat'ta doğdu. İsmail Efendi'nin oğludur. Eğitime Yozgat sıbyan mektebinde başladı. Yozgat ve Mersin rüştiye mekteplerinde okuyarak 1891'de diplomasını aldı. Mezuniyeti ardından Cebel-i Bereket Sancağı muhasebe kaleminde işe başladı. 1892'de muhasebe kalemi carî işler kitabetine aktarıldı. Osmaniyeye mal müdür muavinliği, Islahiye ve Bahçe kazalarının mal müdürlüğü görevlerini üstlendi. 1909'da Mersin sancağı tahsil memurluğuna atandı. Sonrasında Tarsus mal müdürlüğüne nakledildi. 1912'de Adana muhasebe mümeyyizi oldu. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 106/187).

Hasan Hayri Efendi

1878'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Ali Ağa'nın oğludur. Sıbyan mektebindeki dersleri tahsilden sonra medresede Arapça ve Farsça okudu. 1895'te Yozgat muhasebe kaleminde göreve başladı. Daha sonra aynı yerde carî işler kalemine geçti. 1909'da işten el çektilirdi ise ancak sonrasında beraat etti. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 105/443).

Hasan Kâmil Efendi

1845'te Yozgat'ta doğdu. Ali Ağa'nın oğludur. Sıbyan ve rüştiye mekteplerinde okudu. 1867'de Kastamonu telgrafhanesinde göreve başladı. 1870'de Araç telgraf merkezi muhabere memuriyetine tayin oldu. Üsküp, Akçaşehir, Sinop, Sivas'a bağlı Deliktaş telgrafhanelerinde görev yaptı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 095/63).

Hasan Tahsin Efendi

28 Kasım 1861'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Tüccardan Erzurumluoğlu Mustafa Ağa'nın oğludur. Yozgat sıbyan ve rüştiye mekteplerinde tahsil gördü. 1880'de Yozgat vergi kaleminde işe başladı. Daha sonra Boğazlıyan ve Akdağmadeni kazalarında görev yaptı. 1887'de askere alındı ve 1893'te terhis oldu. Askerlik sonrası Sungurlu ve İç nahiyesi vergi kâtipliği yaptı. 1896'da Avanos kazası mal müdürlüğü muavinliğine atandı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 101/127).

Hasan Ziyaeddin Bey

1880'de Yozgat'ta doğdu. Akdağmadeni kaymakamı Edip Bey'in oğludur. Yozgat idadisini bitirdi. Fransızca bilmektedir. 1903'te Alaiye kazasına bağlı Düşenbe nahiyesi müdürlüğüne tayin oldu. Daha sonra Salımlı, Sorgun, Hüseyinabad ve Kargı nahiyelerinde müdür oldu. 1911'de Kızılkoca nahiyesi müdürlüğüne getirildi. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 111/259).

Haşım Zihni Efendi

1850'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Babası müderris Bekir Efendi'dir. Sıbyan mektebi ve özel hocalardan Arapça ve Farsça okuyarak eğitimini tamamladı. 1871'de İstanbul telgrafhanesinde göreve başladı. 1875'te Kayseri ardından Zile merkezi muhasebe memuriyetine atandı. 1901'de Merzifon ve ardından Delvine telgraf ve posta müdürlüğüne nakledildi. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 65/121).

Hayrullah Efendi

1878'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Ömer Ağa'nın oğludur. Sıbyan mektebinde okudu. Arapça ve Farsça dersler aldı. 1894'te Yozgat sancağı nüfus kaleminde memuriyete başladı. 1902'de nüfus kâtiibi oldu. Sonrası hakkında bilgi bulunamadı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 115/365).

Hilmi Efendi

6 Kasım 1862'de Yozgat'ta doğdu. Karahisar eski müdürü Cemâl Bey'in oğludur. Sıbyan ve rüştiye mekteplerinde okudu. Haziran 1884'te Yozgat bidayet mahkemesinde göreve başladı. Nevşehir ve Mihaliççık Düyûn-ı Umumiye müdürlüklerinde görev aldı. 1895'te Akdağmadeni sandık emniyeti görevine atandı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 064/47).

Hüseyin Avni Efendi

1861'de Yozgat'ta doğdu. Emrullah Efendi'nin oğludur ve Çıtakzade diye bilinirler. Yozgat iptidai ve rüştiyesinde okudu. İlk olarak Yozgat bidayet mahkemesinde görev aldı. Daha sonra Ankara'da polis memurluğuna geçti. 1900'de üçüncü komiser oldu. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 177/30).

Hüseyin Avni Efendi

1877'de Yozgat'ta dünya geldi. Babası Abdi Efendi'dir. Sıbyan ve rüştiye mektebinde tahsil gördü. Bir süre de Yozgat medresesinde okudu. 1900'de askere alındı ve 1907'de terhis oldu.

1909'da Boğazlıyan kazası müfredat kâtipliğine tayin oldu. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 167/119).

Hüseyin Efendi (1858-1900)

Mart 1858'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Millizade Mehmed Ağa'nın oğludur. Sıbyan ve rüştiye mekteplerinde tahsil gördü. 1872'de Çorum deavi meclisi kaleminde işe başladı. Keskin, Çorlu, Hüseyinabad, Akdağmadeni'nde muhtelif memuriyetlerde bulundu. 1889'da Kayseri Düyûn-ı Umumiye müdürlüğü baş kitabetine atandı. 1899'da Aziziye Düyûn-ı Umumiye memurluğuna geçti. 13 Mayıs 1900'de vefat etti (DH. SAİD. d, 129/365).

Hüseyin Hilmi Efendi

Ocak 1854'te Saray köyünde doğdu. Babası Torunağazade Abdullah Ağa'dır. Sıbyan mektebi ardından bir süre medresede okudu. 1883'te Çakul tuzlasına memur olarak atandı. Daha sonra Ali Baba, Boncuk, Sarıkaya ve Sekili tuzlalarında görev aldı. 1890'da Sekili tuzlası başkâtipliğine getirildi. 1897'de Yozgat Düyûn-ı Umumiye ikinci kâtipliğine tayin oldu. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 129/373).

Hüseyin Halis Efendi

1850'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Yozgat hanedanından Hacı Mahmut Ağa'nın oğludur. Yozgat iptidai ve rüştiye mekteplerinde okudu. 1867'de Yozgat tahrirat kaleminde memuriyete başladı. Ardından temyiz meclisi kâtibi oldu. 1878'de Yozgat bidayet mahkemesi icra memuru oldu. Daha sonra Kırşehir, Yozgat ve Canik sancaklarında görev yaptı. 10 Şubat 1886'da Hadim kazası kaymakamlığına atandı. Ardından sırasıyla Koçhisar ve Aksaray kaymakamı oldu. Başarısından ötürü 1892'de ikinci rütbe ile ödüllendirildi. 1896'da Gördes, bir yıl sonra Beyanabâd ve daha sonra Keskin ve Fatsa kaymakamlıklarına atandı. 1901'de mecidiye nişanı verildi. 1909'da Geyve kaymakamı oldu. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 001/900, DH. SAİD. d, 180/57).

Hüseyin Hüsnü Efendi

1861'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Babası, Ali Rıza Efendi'dir. İptidai ve rüştiye mekteplerinde tahsil gördü. 1889'da temyiz mahkemesi ceza dairesinde göreve başladı. Daha sonra istinaf müddei umumluğu kalemine nakledildi. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 70/389).

Hüseyin Niyazi Efendi

1853'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Ahmed Efendi'nin oğludur. Eğitim hayatına sıbyan mektebinde başladı, özel muallimden Arapça ve hesap dersleri aldı. 1881'de Kırkkilise Sancağı 54. Seyyar fırkası mukayyitliğine tayin oldu. 1884'te Tırnova kazası vergi kâtipliğine atandı. Memuriyetinin safahatı hakkında başkaca bilgi bulunmamakta ve ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 14/379).

Hüseyin Rüşdü Efendi

1882'de Yozgat'ta doğdu. Babası, Şahâb Cevdet Efendi'dir. Sıbyan ve rüştiye mekteplerinde okudu. 1894'te Sinop telgrafhanesine girdi. 1902'de Trabzon telgraf ve posta

merkezi muhabere memuru oldu. 1911'de Trabzon vilayeti muhasebe kâtibi refakatına nakledildi. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 114/239).

İbrahim Hakkı Efendi

1860'da Yozgat'ta dünyaya geldi. Babası, ulemadan Mehmed Emin Efendi'dir. Nefeslizada diye bilinmektedir. Sıbyan mektebinin ardından medresede tahsil gördü. 1879'da Yozgat bidayet mahkemesi zabıt kâtipliğine tayin edildi. 1886'da Konya vilayetine bağlı Kırılı nahiyesi müdürlüğüne tayin oldu. 1888'de Harmancık nahiyesi bir yıl sonra Karamağara nahiyesi müdürlüğüne geçti. 1892'de ise Akdağ ve 1900'de Kızılkoca nahiye müdürü oldu. 1904'te Avanos kazası kaymakamlığına atandı. 1911'de Simav kazası kaymakamlığına, 1912'de Akdağmadeni kaymakamlığına getirildi. Bir süre sonra Boğazlıyan kazası kaymakamlığına nakledildi. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 096/433).

İsmail Enveri Efendi

1848'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Çakırzade Hasan Ağa'nın oğludur. Rüştüye mektebinden 19 Kasım 1869'da mezun oldu. Özel olarak ayrıca Farsça öğrendi. 1872'de memuriyete başladı. Trablusgarp, Yozgat, Çorum ve Sivas'ta çeşitli kurumlarda görev aldı. 1881'de Mecidiye kazası aşar işleri kâtipliğine tayin edildi. 1888'de Yozgat hesap işleri birimine nakledildi. Ermenek, Cebel-i Bereket (Osmaniye), Erzurum ve Bayezid'de muhtelif birimlerde memurluk yaptı. 191'de mazuliyet maaşı verildi. 1906'da Hınıs kazası muhasebecisi oldu. 1908'de Bayezid'e tayin edildi. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 099/213).

İsmail Hakkı Efendi

Eylül 1872'de Yozgat'ta doğdu. Babası, tüccar Osman Ağazade İsmail Efendi'dir. Sıbyan mektebi ardından Arapça ve Farsça dersler aldı. 1888'de Yozgat Düyûn-ı Umumiye Müdürlüğü kalemine girdi. 1894'te İskilip tuzla müdürlüğüne bağlı Çapan tuzlası kâtipliğine atandı. 1896'da Kengri (Çankırı) tuzlası tezkere kâtipliğine nakledildi. Sonraki görevleri hakkında bilgi bulunmamakta ve ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 110/75).

İsmail Hakkı Efendi

1887'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Babası Süleyman Ağa'dır. Eğitimine Yozgat sıbyan mektebinde başladı ardından Yeni Cami medresesinde Arapça okudu. Memuriyete Hüseyinabad nahiyesi mal kaleminde başladı. 1907'de aynı nahiyenin mal kâtipliğine atandı. 1908'de Sungurlu kazası müfredat kâtipliğine tayin oldu. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 155/177).

İsmail Hakkı Efendi

1855'te Yozgat'ta doğdu. Sungurlu vukuat kâtibi müftüzade Mustafa Efendi'nin oğludur. Sıbyan ve rüştiye mekteplerinde okudu ancak diploma alamadı. 1870'te Yozgat tahrirat kalemine girdi. 1871'de Kırşehir seyyar fırka emlak tahrir mukayyitliğine nakledildi. 1872'de Yozgat tapu kâtibi oldu. 1875'te Boğazlıyan kazası vukuat kâtipliğinde görevlendirildi. 1878'de Kızılkoca nahiyesi vukuat kâtipliğine atandı. 1880'de Boğazlıyan kazası aşar ve ağnam baş kitabetine memur oldu. 1887'de Cuğul tuzlası kâtipliğine getirildi. 1889'da

Çubukabâd Düyûn-ı Umumiye müşterek sandık emniğine tayin edildi. 1891'de Yabanabâd kazası Düyûn-ı Umumiye memurluğuna nakloldu. 1898'de aynı görevle Akdağmadeni'ne tayin oldu. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 056/135).

İsmail Hakkı Efendi

Kasım 1834'te Yozgat'ta doğdu. Halil Ağazade Abdullah Efendi'nin oğludur. Dersaadet sıbyan mektebinden sonra bir süre Arapça ve Farsça okudu. 1857'de Çirmen kazası zaptiye tomruk ağalığına tayin olarak memuriyete başladı. Bir müddet sonra Edirne kır serdarlığına atandı. Prizren, Kumanova ve Diyarbakır'de görevler yaptı. 1872'de Karakilise kazasına kaymakam olarak atandı. 1877'de dergâh-ı Âli kapıcı başlığı rütbesini aldı. Ekim 1882'de Bulanık kazası, 1887'de Hizan kazası kaymakamlığına atandı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 022/089).

İsmail Tevfik Bey

1884'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Tüccardan ve Yozgat eşrafından Ahmed Şakir Efendi'nin oğludur. Tefkizade diye bilinirler. Eğitimine Yozgat iptidai mektebinde başladı, Yozgat idadisine devam etti ardından Ankara idadi mektebi ile hukuk mektebinde tahsil gördü. 1909'da hukuk mektebinden mezun oldu. Arapça, Farsça, Ermenice ve Fransızcaya aşınadır. Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları adlı bir eser kaleme aldı. Memuriyete Osmanlı Mebuslar Meclisi zabıt kâtipliğinde başladı. 1909'da Ereğli bidayet mahkemesi ceza dairesi başkanı oldu. Bir süre sonra Ereğli'deki mahkemelerin başkanlıkları birleştirilince bidayet reisi unvanı aldı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 165/99).

İzzet Efendi

1846'da Yozgat'ta dünyaya geldi. Babası, Yusuf Ağa'dır. Sıbyan ve rüştiye mekteplerinde okudu. Arapça ve Farsça dersler aldı. 1878'de Bağdat vilayetinden memuriyete başladı. 1885'te Zengibar Düyûn-ı Umumiye memuriyetine getirildi. Mersin ve Adana telgrafhanesinde çalıştı. 1897'de Galata postanesi yazı işlerine, 1903'tekitabet memurluğuna atandı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 090/471).

İzzet Efendi

1872'de Yozgat'ta doğdu. Abdullah Efendi'nin oğludur. Sıbyan mektebinde okudu. 1897'de askere alındı ve başçavuşluk rütbesine kadar yükseldi. 1906'da İstanbul emtia-yı dâhiliye gümrüğüne girdi bir süre sonra kolcu olarak atandı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 189/156).

İzzet Efendi (1840-1901)

1840'da Yozgat'ta doğdu. Mustafa Bey'in oğludur. Sıbyan mektebinden sonra özel olarak Arapça ve Farsça dersler aldı. 1868'de Yozgat telgrafhanesinde işe başladı. Edirne, İnebolu, İskilip, Akçadağ, Tavas ve Gümüşhane telgrafhanelerinde çalıştı. 15 Aralık 1901'de vefat etti (DH. SAİD. d, 139/125).

Karazade Ahmed Hazım Efendi

1874'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Babası, Çapanoğlu Camii birinci imamı Hafız Musa Kâzım Efendi'dir. Mahalle mektebi ve rüştiyede okudu. Hafızlığını tamamladı. 1896'da Ankara Düyûn-ı Umumiye Nezareti muhasebeciliği kalemine girdi. Uzun süre Ankara'da çalıştı. 1900'de ilaveten Yozgat Düyûn-ı Umumiye müdürlüğü yeni defterler geçici kâtiplik görevini ifa etti. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 139/99).

Lütfüllah Efendi

1843'te Yozgat'ta doğdu. Ahmed Efendi'nin oğludur. Sıbyan mektebi ile Ahmed Paşa medresesinde okudu. Yozgat Sancağı yazı işleri ve muhasebe birimlerinde göreve başladı. 1884'te Çorum mal müdürlüğüne atandı. 1891'de Ziraat Bankası Çorum şubesi başkanlığında istihdam edildi. 1908'e kadar muhtelif birimlerde görev aldı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 158/291).

Mahmud Celâleddin Efendi

3 Aralık 1866'da Yozgat'ta dünyaya geldi. Babası, Yusufzade Hüsnü Efendi'dir. Sıbyan ve rüştiye mekteplerinde okudu. 1882'de Yozgat tahrirat kalemine girdi. Daha sonra Keskin kazasında çalıştı. 1887'de Ankara'ya atandı. 1888'de askere alındı ise de bedel vererek tezkere aldı. 1889'da Düyûn-ı Umumiye tahrirat kaleminde ikinci mübeyyiz, ardından sandık emini oldu. Bir süre Konya, Karaseydiköy, Karşıyaka, Eşme, Urla ile Manisa'da görevlendirildi. 1905'te teftiş için İzmir'e gönderildi. 1908'e kadar memuriyetleri devam etti. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 188/148; DH. SAİD. d, 061/391).

Mahmud Celâleddin Efendi

1858'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Çapanzade Ahmed Muhlis Bey'in oğludur. Sıbyan ve rüştiye mekteplerinde okudu. 1872'de Yozgat yazı işleri kalemine girdi. Sungurlu'da çalıştı. 1884'te Yozgat idare meclisi baş kitabetine tayin oldu. 1908'de liva idare meclisi üyeliğine atandı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 178/139).

Mahmud Celâleddin Efendi

1885'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Yusuf Efendi'nin oğludur. İptidai mektebinde ve idadide okudu. Ziraat Bankası Yozgat şubesinde göreve başladı. 1910'da Akdağmadeni Ziraat Bankası sandık memuru oldu. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 185/59).

Mahmud Celâleddin Bey

1857'de Yozgat'ta doğdu. Abdulcabbarzade Ahmed Beyin oğludur. Sıbyan mektebi, rüştiye ve medresede okudu. 1874'te Yozgat tahrirat kaleminde işe başladı. 1881'e kadar Yozgat'ta muhtelif memuriyetlerde bulundu. Bu tarihte Sungurlu aşar kâtibi oldu. 1885'de idare meclisi başkâtipliğine getirildi. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 071/171).

Mahmud Nuri Efendi

1841'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Babası, Alemdar Mehmed Efendi'dir. Sıbyan mektebinden sonra Arapça ve Farsça dersler aldı. 1872'de telgraf mektebinde göreve

başladı. 1876'da Yozgat muhabere memurluğuna atandı. 1882-1883 arası Ürgüp, Beyobası ve Boğazlıyan'da görev yaptı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 062/29).

Mahmut Rıfat Efendi

1878'de Yozgat'ta doğdu. Veysel Karanî sülalesine mensuptur. Yozgat telgraf baş memuru Mehmet Behçet Efendi'nin oğludur. Sıbyan ve rüştiyeden sonra İstanbul'a giderek idadi ve ardından hukuk mektebini bitirdi. Fransızca bilmektedir. 1901'de İstanbul bidayet mahkemesinde göreve başladı. 1903'te Yenice-i Vardar bidayet mahkemesi başkanlığına tayin oldu. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 112/303).

Mehmed Abbas Bey

1860'da Yozgat'ta doğdu. Babası Raşit Bey'dir. Sıbyan ve rüştiye mekteplerini bitirdi. Farsça öğrendi. 1878'de Yozgat tahrirat kalemine girdi. 1880'de bidayet mahkemesi ceza dairesi zabıt kâtipliğine tayin oldu. 1891'de mahkeme başkatibi oldu. 1896'da Uşak kazası ticaret mahkemesi başkanlığına getirildi. 1899'da Biga sancağı müddei umum muavinliğine atandı. 1908'de aynı görevi Maraş'ta icra etti. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 007/743).

Mehmed Adil Paşa (1822-1901)

27 Aralık 1822'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Halit Ağa'nın oğludur. Sıbyan mektebinde okudu. Özel olarak Arapça ve Farsça öğrendi. 1836'da askere alındı. 1842'de İstanbul'da alay kâtibi oldu. 1847'de alay emini oldu. Bedirhan Paşa isyanının bastırılmasında görev aldı ve bu nedenle gümüş madalya ile ödüllendirildi. 1853'te tabur binbaşısı oldu. Kırım Savaşında çeşitli cephelerde savaştı. Başarısı nedeniyle Osmanlı padişahı tarafından ödüllendirildiği gibi müttefik İngiltere ve Sardunya kralları tarafından da madalya verildi. 1857'de Girit isyanının bastırılmasında rol aldı. 1865'te Aydın'da redif miralayı oldu. 1871'de İstanbul merkez kumandanlığına atandı. 1873'te ferik (korgeneral) oldu. 1876'da İstanbul kumandanlığına getirildi. 1877'de Gazi Osman Paşa maiyetiyle Plevne'de görev aldı. 1882'de müşir oldu. Gösterdiği başarıdan ötürü çeşitli rütbe ve madalyalarla taltif edildi. 31 Mart 1901 tarihinde yetmiş dokuz yaşında vefat etti (DH. SAİD. d, 026/147).

Mehmed Akif Efendi

1862'de Yozgat'ta doğdu. Terzi Mustafa Ağa'nın oğludur. Sıbyan mektebinden sonra medresede okudu. Hafızlığını tamamladı. 1884'te Yozgat vergi kalemine girdi. 1893'te Akdağmadeni mal müdürlüğüne tayin oldu. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 085/65).

Mehmed Akif Efendi

1860'da Yozgat'ta dünyaya geldi. Müderris Mustafa Efendi'nin oğludur. Sıbyan mektebi ve medresede okudu. 1898'de Zile nüfus memurluğuna atandı. 1903'te Hicaz vilayeti nüfus başkâtipliğine tayin oldu. Daha sonra Tokat ve Trablusgarp'ta nüfus memurluğu yaptı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 140/131).

Mehmed Arif Efendi

1849'da Yozgat'ta dünyaya geldi. Mahmud Ağa'nın oğludur. Sıbyan mektebi ve medresede okudu. Memuriyete 1867'de telgraf mektebinde başladı. 1871'de Ankara telgrafhanesine atandı. Daha sonra Yozgat'a nakledildi. Beyobası, Seferihisar ve Keskin'de görev yaptı. 1894'te dördüncü rütbe ile ödüllendirildi. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 034/233).

Mehmed Arif Efendi

1860'da Yozgat'ta dünyaya geldi. Babası, Ali Ağa'dır'dır. Sıbyan ve rüştiyede okudu medresede Arapça öğrendi. 1883'te Denizli tahrirat kaleminde göreve başladı. 1887'de Avanos kazası bidayet mahkemesi müstantik muavinliğine tayin oldu. 1895'te Yozgat ardından Ankara ve tekrar Yozgat nüfus memurluklarında görev aldı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 105/099).

Mehmed Arif Efendi

21 Mart 1863'te Yozgat'ta doğdu. Hacı İbrahim Ağa'nın oğludur. Sıbyan ve rüştiye mekteplerinde okudu. Ayrıca Ahvınzade Mehmed Efendi'den Arapça dersler aldı. 1884'te Sorgun ve Kızılıkoca ağnam kâtipliğinde işe başladı. Sungurlu tahrirat kâtipliğinden sonra 1890'da Yozgat tahrirat kalemine geçiş yaptı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 108/35).

Mehmed Arif Efendi

26 Şubat 1861'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Babası, Karazade Hüseyin Ağa'dır. Sıbyan ve rüştiye mekteplerinde tahsil gördü. 1878'de Yozgat'ta memuriyete başladı. 1884'te sandık emini oldu. Bir süre Ankara'da çalıştı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 64/237).

Mehmed Asım Efendi (1878-1906)

1874'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Hacı Abdurrahman Efendi'nin oğludur. Sıbyan mektebinde eğitime başladı ardından Tosya rüştiye mektebinde okudu. 1892'de Tosya telgrafhanesinde göreve başladı. Sinop, Kastamonu ve Siroz'da muhabereyle ilgili birimlerde görev yaptı. 2Aralık 1906'da vefat etti (DH. SAİD. d, 090/157).

Mehmed Asım Efendi

1869'da Yozgat'ta dünyaya geldi. Süleyman Efendi'nin oğludur. Sıbyan ve rüştiye mekteplerinde tahsil gördü. 1887'de Sungurlu kazası tahrir ve vergi kaleminde göreve başladı. Yozgat Ziraat Bankasında çeşitli görevler icra etti. 1900'de banka şube kâtibi oldu. 1904'te Osmancık Ziraat Bankası sandığı muhasebe kâtipliğinde görevlendirildi. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 102/239).

Mehmed Asım Efendi

1 Mayıs 1864'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Mehmet Tahir Efendi'nin oğludur. Sıbyan ve rüştiye mekteplerinde okudu. 1875'te Yozgat telgrafhanesine girdi. 1880'de muhasebe kaleminde masarif katipliğine tayin oldu. Sungurlu ve Akdağmadeni mal müdürlüğü

görevlerinde bulundu. 1891'de Akdağ kaymakamlığına vekâlet etti. 1892'de Yozgat muhasebeciliğine getirildi, 1899'da başkâtip oldu. 1909'da görevden alındı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 60/465).

Mehmed Behçet Efendi

1850'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Mahmud Rıfat Efendi'nin oğludur. Sıbyan mektebinde okudu, özel olarak Arapça dersler aldı. 1869'da Yozgat telgrafhanesinde işe başladı. Daha sonra Beyobası telgrafhanesi memurluğuna getirildi. Görevlerindeki başarıdan ötürü üçüncü rütbe ve mecidiye nişanı ile taltif edildi. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 034/311).

Mehmed Behçet Lâmi Efendi

1874'te Yozgat'ta dünyaya geldi. İsmail Ağa'nın oğludur. Sıbyan ve rüştiye mekteplerinde okudu. 1893'te Yozgat telgrafhanesine girdi. 1895'te Sivas'a atandı. Galos ve Bitlis'ten sonra 1903'te Muş telgraf ve posta merkezi muhabere memurluğuna atandı (DH. SAİD. d, 069/335).

Mehmed Celâl Efendi

1888'de Yozgat'ta dünyaya geldi. İsmail Efendi'nin oğludur. Yozgat idadisinden mezun oldu. İlk olarak Yozgat tahrirat kalemine girdi. 1908'de Yozgat yol ve köprüler biriminde görev aldı. 1910'da Ziraat Bankası veznedarlığına atandı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 159/481).

Mehmed Celâleddin Bey

1859'da Yozgat'ta dünyaya geldi. Abdülcabbarzade Osman Nuri Bey'in oğludur. Sıbyan ve rüştiye mekteplerinde tahsil gördü. Memuriyete Yozgat tahrirat kaleminde başladı. 1897'de defter-i hakani ikinci kâtipliğine geçti. Tokat ve Malatya'da memurluk yaptı. 1890'da Vize Sancağı tahrirat müdürlüğüne atandı. 1897'de Cidde vali vekilliğine nakledildi. Cidde çarşısının tamiratında ve birçok yeni binanın inşasında büyük gayretler gösterdi. 9 Ocak 1902'de Çorum mutasarrıflığına tayin oldu. 1910'da Hakkâri sancağı ve daha sonra Çatalca sancağı mutasarrıflığına nakledildi. Başarılarından ötürü çeşitli rütbe ve nişanlarla ödüllendirildi. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 26/33).

Mehmed Celâleddin Efendi

1878'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Zühdü Bey'in oğludur. Amasya iptidai mektebinden sonra Ankara rüştiye mektebini ve ardından idadi mektebini bitirdi. Memuriyete Ankara telgrafhanesinde başladı. 1897'de Yanya, 1898'de Parga kazası vergi katipliklerine atandı. 1900'de Ankara'ya tayin oldu. Daha sonra Boğazlıyan ve Akdağmadeni mal müdürü muavinliğine tayin edildi. 1907'de Mecidiye kazası mal müdürlüğüne atandı. Ardından Nallıhan ve Mihaliççık'ta görev yaptı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 139/411).

Mehmed Celâleddin Efendi

1886'da Yozgat'ta dünyaya geldi. Hüseyin Avni Efendi'nin oğludur. Yozgat iptidai ve idadi mekteplerinde okudu. Ankara muhasebe kaleminde göreve başladı. Sonraki görev yerleri ve ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 155/295).

Mehmed Celâleddin Efendi

1846'da Yozgat'ta dünyaya geldi. Hacı Abbas Efendi'nin oğludur. Sıbyan ve rüştiye mekteplerinde okudu. İstanbul'da Ankaravi İsmail Efendi medresesinde Arapça dersler aldı. Daha sonra Dârümuallimin-i rüştiyeye girdi ve 1879'da mezun oldu. İki yıl da idadi şubesinde devam etti. Muhtasar Hendese adlı Türkçe kitabı yayımlattı. 1877'de Mahmudiye mektebi coğrafya muallimliğine tayin oldu. Ardından Çorum rüştiye mektebi birinci muallimliğine nakledildi. Bir süre Bursa'da ve Üsküp'te öğretmenlik yaptı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 129/97).

Mehmed Cemâl Efendi

1873'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Hasan Kâmil Efendi'nin oğludur. Sıbyan ve rüştiye mekteplerinde tahsil gördü. 1894'te askere alındı. Yunan muharebe madalyası ile ödüllendirildi. 1898'de Sivas'ta görevlendirildi. 1905'te Koçhisar telgraf ve posta merkezi müdürlüğüne tayin oldu. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 107/281).

Mehmed Efendi

1869'da Yozgat'ta dünyaya geldi. Hacı İbrahim Efendi'nin oğludur. Sıbyan ve rüştiye mekteplerinde eğitim gördü. 1886'da Ankara telgraf merkezinde işe başladı. Beypazarı, Mecidiye ve Ankara posta muhabere memurluklarında bulundu. 1902'de Yozgat'a nakledildi. 1904'te Mecidiye kazasına atandı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 089/233).

Mehmed Efendi

Mart 1839'da Yozgat'ta doğdu. Babası, Hüseyin Paşazade Hafız Ali Efendi'dir. Sıbyan mektebinde okudu, Arapça ve Farsça dersler aldı. 1864'te Yozgat rüsumat müdürlüğünde işe başladı. 1868'de Kayseri'ye atandı. 1877'de İncesu tahrirat kâtibi oldu. Çorum, Karamağara, Akdağmadeni, Sorgun ve Hüseyinabad'da çeşitli görevlerde bulundu. 1885'te Ankara bir süre sonra Yozgat Düyûn-ı Umumiye Müdürlüğü merkez memurluğuna tayin edildi. Ölüm tarihi bilinmemektedir. (DH. SAİD. d, 057/329).

Mehmed Emin Bey

1858'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Hacı Mehmed Ağa'nın oğludur. İptidai mektepte tahsil gördü. Memuriyete Yozgat vergi kaleminde başladı. Daha sonra Çorum'da çeşitli birimlerde memurluk yaptı. 1892'de Çorum bidayet mahkemesi müstantikliğine tayin edildi. Ölüm tarihi belli değildir (DH. SAİD. d, 174/379).

Mehmed Fahreddin Efendi

1864'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Mehmed Hilmi Efendi'nin oğludur. Çorum sıbyan ve rüştiye mektebinde okudu. Medresede altı yıl eğitim aldı. Ardından 1887'de iptidai hariç

müdürrisi olarak atandı. 1899'da Cidde evkaf müdürlüğüne atandı. 1905'te Trablusgarp, 1908'de Manastır ve ardından Kudüs evkaf muhasebeciliğine tayin oldu. 1909'da Suriye vilayeti evkaf müdürlüğüne nakledildi. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 081/79).

Mehmet Faik Efendi

1873'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Jandarma Jurnal emini İbrahim Safi Efendi'nin oğludur. Sıbyan ve rüştiye mekteplerinde okudu. 1893'te Yozgat telgrafhanesine göreve başladı. Daha sonra Boğazlıyan'a atandı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 070/85).

Mehmed Ferid Bey

1858'de Yozgat'ta doğdu. Halil Rifat Bey'in oğludur. Sıbyan ve rüştiye mekteplerinde okudu. 1882'de Sungurlu'da memuriyet hayatına başladı. 1888'de Çorum'da emval-ı emiriye tahsildarı oldu. 1889'da Sorgun nahiyesi müdür vekilliğine tayin oldu. Kısa süre sonra Boğazlıyan tahsilât memurluğuna getirildi. 1891'de Ziraat Bankası Yozgat şubesi memurluğuna tayin oldu. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 167/287).

Mehmed Hamdi Efendi

23 Mayıs 1862'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Mahmut Efendi'nin oğludur. İptidai ve rüştiye mekteplerinde okudu. 1881'de Yozgat tahrirat kaleminde göreve başladı. Akdağmadeni, Sungurlu, Boğazlıyan ve Yozgat merkezde muhtelif birimlerde memurluk yaptı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 144/243).

Mehmed Hamdi Efendi

1868'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Mehmed Ali Efendi'nin oğludur. Sıbyan ve rüştiye mektebinde okudu. Askerlik sonrası Yozgat Ziraat Bankası şubesinde göreve başladı. Daha sonra Akdağ, Çorum, Mecitözü ve Keskin'de aynı kurumda çalıştı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 126/467).

Mehmed Hamdi Efendi

1845'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Hacı Bekir Efendi'nin oğludur. Sıbyan mektebi ve özel hocalardan Arapça ve Farsça öğrendi. 1876'da Tuna vilayetinde Tutranan rüsumat memurluğunda göreve başladı. Vidin ve Mitroviçe'de görevler yaptı. 1878'de Selanik vilayetinde Sarışaban Nahiyesi müdürlüğüne getirildi. Ardından Previşte müdürü oldu. 1886'da Lankaza ve Ödemiş Gilas müdürlüğü yaptı. Daha sonra kaymakamlığa terfi etti. Bu bağlamda Rakka, Rumkale, Harim, Safed, Beni Saab kazalarının kaymakamlığını yaptı. 1891'de Menbiç kazası, 1895'te Sur ve bir yıl sonra Hüneyn kazası ardından Biga kaymakamı oldu. 1900'de Hayfa ve ardından Safed kaymakamlığına atandı. Gayretlerinden ötürü çeşitli rütbelerle ödüllendirildi. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 010/555; DH. SAİD. d, 080/435).

Mehmed Hayrullah Efendi (1894-1916)

17 Nisan 1894'te Yozgat'ta doğdu. Babası, Mehmed Arif Efendi'dir. Sıbyan ve rüştiye mekteplerinde tahsil gördü. Arapça ve Farsça öğrendi. Hukuk mektebinin birinci sene

derslerine devam etti ancak okulu bitiremedi. Yozgat tahrirat ve muhasebe kalemlerinde göreve başladı. Uzun yıllar Yozgat'ta çeşitli kurumlarda memurluk ve öğretmenlik yaptı. II. Meşrutiyet devrinde birinci dönem mebus seçiminde Yozgat livası mebusluğuna seçildi. Meclisin 18 Ocak 1912 tarihinde padişahın iradesiyle feshine kadar mebusluk görevini icra etti. Daha sonra Ankara evkaf müdürü oldu. Sonrasında Bursa'da iptidai hariç müderrisi oldu. 1914'te Edirne evkaf müdürlüğüne getirildi. 1916'da vefat etti (DH. SAİD. d, 45/483).

Mehmed Hilmi Efendi

1856'da Akdağmadeni'nde doğdu. Bekir Efendi'nin oğludur. Kayseri sıbyan mektebi ve medresede okudu. 1874'te Kayseri Sancağı Ticaret Mahkemesi kalemine girdi. 1886'da Kastamonu Ticaret Mahkemesi başkanlığına atandı. Daha sonra Musul'da aynı görevi icra etti. Erzurum ikinci müstantikliğinin ardından 1890'da Serfice bidayet mahkemesi ikinci müstantikliğine getirildi. 1891'de aynı görev için Manastır Görice Sancağına atandı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 035/465).

Mehmed Hulûsi Efendi

Nisan 1866'da Yozgat'ta dünyaya geldi. Abdullah Ağa'nın oğludur. Sıbyan ve rüştiye mektebinde tahsil gördü. 1892'de Yozgat Düyun-ı Umumiye Müdürlüğünde işe başladı. 1900'e kadar muhtelif birimlerde çalıştı. Bu tarihte Şam'da aynı kuruma tayin oldu. 1901'de Beyrut'a atandı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 117/279).

Mehmed İhsan Efendi

1873'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Mehmed Tevfik Efendi'nin oğludur. İptida mektebinde eğitime başladı ardından medresede Arapça ve Farsça öğrendi. Memuriyete Yozgat sancağı muhasebe kaleminde başladı. Çeşitli birimlerde görev yaptı. 1908'de Ziraat Bankası şubesine tayin oldu. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 167/493).

Mehmed Kemâl Bey

1878'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Mehmed Emin Bey'in oğludur. İptida ve rüştiye mekteplerinde okudu. 1909'da Yozgat nafia kitabesinde işe başladı. 1910'de redif olması hasebiyle silahlaltına alındı. 1911'de Bodrum banka sandığı memurluğuna tayin oldu. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 143/143).

Mehmed Lütfi Efendi (1833-1892)

1833'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Abdurrahman Ağa'nın oğludur. Sıbyan mektebinde eğitime başladı, özel olarak Arapça ve Fıkıh öğrendi. Memuriyete 1850'de Yozgat tahrirat kaleminde başladı. 1868'de Yozgat rüsumat nezareti muavinliğine getirildi. Daha sonra Kırşehir ve Ankara'da görev yaptı. 1877'de Akdağ kaymakamlığını vekâleten yürüttü. Çorum'dan sonra 1884'te Kengri defter-i hakani memuriyetine nakledildi. 17 Aralık 1892'de vefat etti (DH. SAİD. d, 003/614).

Mehmed Muhsin Efendi (1883-1932)

1883'te Yozgat'ta doğdu. Arapzade diye bilinir. Babası Mustafa İzzet Efendi'dir. Mahalle iptidai mektebinde okuduktan sonra Ankara'da Daruttalim-i Hamidiye mektebinde ve

Yozgat İdadisinde okudu. 1897'de Ankara nüfus nezareti kaleminde işe başladı. Mihalıççık, Ayaş, Keskin ve 1906'da Yabanabad'da nüfus memuru olarak görev yaptı (DH. SAİD. d, 165/465). 17 Temmuz 1932'de vefat etti.⁵

Mehmed Munib Muhlis Efendi

1851'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Hacı Muin Efendi'nin oğludur. Eğitime sıbyan mektebinde başladı ve özel öğretmenden Arapça ve Farsça tahsil etti. Memuriyete Yozgat Sancağı muhasebe, tahrirat ve rüsumat kalemlerinde başladı. Sungurlu ve Akdağ tahrirat kâtipliği yaptı. 1878'de Yozgat defter-i hakani kalemi birinci kâtipliğine tayin edildi, 1892'de görevden alındı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 007/7).

Mehmed Naili Efendi

10 Mart 1866'da Yozgat'ta dünyaya geldi. Babası, Antabizade Şakir Efendi'dir. İptida mektebinde okudu. 1884'te yazı işleri kaleminde işe başladı. Mübeyyiz ve ardından müsevvit oldu. 1891'de vekâleten Yozgat tahrirat müdürü oldu. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 108/33).

Mehmed Nazif Efendi

24 Nisan 1873'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Babasının adı Osman'dır. Sıbyan mektebinde eğitime başladı, Kırşehir rüştiyesinden 1884'te mezun oldu. 1890'da Kırşehir vergi kaleminde işe başladı. 1893'ten 1900'e kadar Keskin'de görev yaptı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 105/85).

Mehmed Nazif Efendi

1877'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Kâmil Efendi'nin oğludur. Sıbyan mektebinden sonra Keskin rüştiyesinde okudu. 1895'te Venik madeni telgrafhanesine girdi. 1897'de Boğazlıyan'a atandı. 1903'te Yozgat telgraf ve posta merkezi muhabere memurluğuna tayin oldu. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 91/482).

Mehmed Nihad Bey

1885'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Mustafa Vasıf Bey'in oğludur. Eğitimine iptidai mektebinde başladı ve 1904'te Yozgat İdadisinden mezun oldu. Bundan başka medresede de okudu. 1909'da tahrirat kaleminde işe başladı. Daha sonra Yozgat evkaf kalemine geçti. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 179/275).

Mehmed Nureddin Efendi

1864'te Yozgat'ta doğdu. Babası, Mehmed Emin Efendi'dir. Sıbyan mektebi ve medresede okudu. 1880'de Yozgat bidayet mahkemesi kalemine girdi. 1889'da Avanos kazası nüfus memuriyetine tayin edildi. Ardından Burgaz muhasebe birimine nakledildi. Ölüm tarihi belli değildir (DH. SAİD. d, 105/439).

5 Abdulkerim Abdulkadiroğlu, Hakan Özkan, "Osmanlı Dönemi Yozgatlı Şeyhler, Bilim Adamları ve Şairler", *Osmanlı Devleti ve Bozok Sancağı*, (Ankara: Türk Ocakları Yozgat Şubesi Yayınları 2000): 65.

Mehmed Nuri Efendi

1853'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Yozgat müftüsü Abdullah Tahir Efendi'nin oğludur. Sıbyan ve rüştiye mekteplerinde okudu. Memuriyete Yozgat'ta başladı. 1879'da Sungurlu kazası bidayet mahkemesi müstantikliğine atandı. 1880'de başkâtipliğine getirildi. Ölüm tarihi belli değildir (DH. SAİD. d, 07/721).

Mehmed Nuri Efendi

1885'te Yozgat'ta doğdu. Hacı Hüseyin Efendi'nin oğludur. Köhnelizade diye bilinirler. 1905'te Yozgat İdadisinden mezun oldu. Ayrıca medresede okudu. 1910'da Ankara'da polis oldu. Bir yıl sonra komiser yardımcılığına yükseldi. Ölüm tarihi belli değildir (DH. SAİD. d, 194/153).

Mehmed Nuri Efendi

19 Mayıs 1845'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Yusuf Efendi'nin oğludur. Sıbyan mektebi ve medresede okudu. 1873'te Yozgat rüsumat nezareti muhasebe kaleminde işe başladı. 1887 yılına kadar Yozgat'ta çeşitli birimlerde çalıştı. Bu tarihte Avanos kazası mal müdürlüğüne atandı. Salmanlı, Sungurlu ve Boğazlıyan aşar memurluğunda bulundu. 1893'te Yozgat vergi dairesine nakledildi. 1896'da Biga'ya gitti. Memurlukla beraber bir süre idadi mektebinde hüsnihat öğretmenliğine atandı. 1902'de Gelibolu muhasebecisi oldu. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 043/95).

Mehmed Nuri Efendi

1853'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Babası Musa Ağa'dır. Eğitimine Yozgat'ta başladı ardından İstanbul'da Köprülü Mehmed Paşa medresesinde Arapça tahsil etti. 1874'te gönüllü olarak askere alındı. Sırplarla yapılan savaşa katıldı. Daha sonra Aydın Sarayköy ve Buldan'da baştahsildarlık yaptı. Trabzon ve Kosova'da nahiye müdürü oldu. 1896'da Marmaracık, 1897'de Sığacık nahiyesi müdürlüğüne tayin edildi. 1902'te Atça'ya atandı. Ölüm tarihi belli değildir (DH. SAİD. d, 42/269).

Mehmed Rasim Efendi (1873-1903)

1873'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Numan Ağa'nın oğludur. Sıbyan ve rüştiye mektebinde okudu. 1890'da Karahisar-ı sahip (Afyon) telgraf merkezi muhabere memurluğuna atandı. 1894'te Yozgat'a tayin oldu. 15 Ağustos 1903'te vefat etti (DH. SAİD. d, 094/39).

Mehmed Raşid Bey (1881-1903)

1881'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Babası Nail Bey'dir. Yozgat İdadisinden mezun oldu. Memuriyete Biga'da başladı. 1901'de Biga nüfus kâtibi oldu. 13 Mayıs 1903'te vefat etti (DH. SAİD. d, 118/489).

Mehmed Raşid Efendi

1858'de Yozgat'ta doğdu. Naiblerden Köse Karazade Ahmed Efendi'nin oğludur. Sıbyan mektebinde okudu. 1876'da Yozgat muhasebe ve defter-i hakani kalemlerine girdi. Kızılkoca,

Sorgun ve Salımanlı nahiye kâtipliği görevlerini icra etti. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 103/259, DH. SAİD. d, 126/107).

Mehmed Recai Efendi

1870'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Odabaşızade Mustafa Efendi'nin oğludur. Eğitime Yozgat iptida mektebinde başladı ardından rüştiyeyi bitirdi. 1891'de Yozgat'ta memuriyete başladı. Bir süre sonra Cebel-i Bereket Sancağı muhasebe kalemine nakledildi. 1895'te Maraş Ziraat Bankası şube memurluğuna atandı. 1906'da Gelibolu'ya, 1907'de Ertuğrul ve Trabzon'a tayin edildi. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 106/453).

Mehmed Rıfat Efendi

Ocak 1839'da Yozgat'ta doğdu. El-hac Ebubekir Efendi'nin oğludur. Sıbyan mektebi ve medresede okudu. 1856'da Ankara'da göreve başladı. 1865'te Kütahya emlak muharrirliğine tayin oldu. 1866'da Cezayir-i Bahr-i Sefid eyaleti emlak yazım komisyonu baş kitabetine atandı. Daha sonra Hakkâri, Van, Batum, Tekfurdağı, Çanakkale ve İstanbul'da çeşitli kurumlarda memurluk yaptı. 1881'de Sakız Adasına gönderildi. 9 Temmuz 1893'te emekli edildi. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 030/377).

Mehmed Rıfat Efendi

1877'de Yozgat'ta doğdu. Sungurlu kazası tahrirat kâtibi Mustafa Efendi'nin oğludur. Gerdunî diye bilinir. Sıbyan mektebinde başladığı eğitimini Akdağmadeni kazası rüştiye mektebinde tamamladı. Ayrıca özel olarak Arapça, Farsça ve Fransızca öğrendi. 1897'de Sungurlu kazası bidayet mahkemesi mukavelât muharrirliğinde işe başladı. 1904'te Sorgun nahiye müdürü oldu. Daha sonra Gerede ve Akhisar müdürlüğüne getirildi. 1908'de Geyve kaymakam vekilliğine tayin oldu. 1909'da Sapanca nahiye müdürlüğüne geçti. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 109/387).

Mehmed Rıfki Efendi

1874'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Esnaftan Mehmed Arif Efendi'nin oğludur. Eğitime sıbyan mektebinde başladı ve Akdağ rüştiye mektebini bitirdi. 1889'da Denek madeni telgrafhanesinde göreve başladı. Ankara ve Kayseri'de görevler yaptı. Mecidiye telgrafhanesinden sonra 1904'te Denek madeni telgraf ve posta merkez müdürlüğüne tayin edildi. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 062/311).

Mehmed Rüşdü Efendi

1882'de Akdağmadeni kazasında dünyaya geldi. Edirnelioğlu Mustafa Efendi'nin oğludur. Yozgat İdadisi ardından Hukuk Mektebinde okudu ve 1901'de mezun oldu. 1909'da Karaman bidayet mahkemesi müdde-i umum (savcı) muavinliğine tayin edildi. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 152/453).

Mehmed Said Efendi

1845'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Mehmet Sadık Efendi'nin oğludur. Sıbyan mektebi ardından medresede Arapça ve Farsça tahsil etti. 1876'da Yozgat tahrirat kalemünde işe

başladı. Çeşitli birimlerde görev aldı. 1885'te vergi kâtipliğine atandı. 1893'te Ankara İstinaf Mahkemesi zabıt kâtipliğine tayin oldu. İncesu ve Yabanabad kazasında tahrirat kâtipliği yaptı. 1904'te Mihaliççık kazası kaymakam vekilliğinde görevlendirildi. Daha sonra Ankara vilayeti idare meclisinin başkâtibi oldu. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 123/41).

Mehmed Sadık Efendi

1887'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Babası, Mahmud Efendi'dir. Vefa İdadisinden 1908'de mezun oldu. 1909'de Ziraat Bankasında işe başladı. Memuriyeti hakkında başkaca bilgi bulunmamakta ve ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 173/463).

Mehmed Sabit Efendi (1835-1889)

8 Temmuz 1835'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Hasan Halet Efendi'nin oğludur. Sıbyan mektebi ve medresede okudu. 1856'da askere alındı. 1857'de mülazım oldu. 1863'ten 1867'ye kadar Hicaz Valisi Vecihi Paşa'nın mühürdarlık ve kâtipliğini yaptı. 1869'da Yozgat'ta memuriyete döndü. 1872'de Suşehri kazasındaki Akşehriabad nahiyesi müdürü oldu. 1873'te Gürün kaymakamlığına getirildi. 1875'te Koçgiri kazasının ağnam memur ve müfettişliğine getirildi. 1879'da Kratova kazası, 1884'te Refahiye ve 1887'de Erzurum Kuruçay kazası kaymakamlığına getirildi. 25 Nisan 1889'da vefat etti (DH. SAİD. d, 003/784).

Mehmet Salih Efendi

1881'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Tevfik Efendinin oğludur. Yozgat İdadisinin dördüncü sınıfına kadar okudu ise de tamamlayamadı. 1908'de Boğazlıyan kazası Ziraat Bankası sandığında göreve başladı. Memuriyetinin sonrası hakkında bilgi yoktur. Ölüm tarihi belli değildir (DH. SAİD. d, 161/267).

Mehmed Servet Efendi

1872'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Ahmed Bedevi Efendi'nin oğludur. İptida ve rüştiye mekteplerinde tahsil gördü. 1895'te Yozgat bidayet mahkemesinde işe başladı. Daha sonra Akdağ ve Boğazlıyan mahkemesinde müstantik muavini oldu. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 176/251).

Mehmed Şakir Efendi

4 Nisan 1839'da Yozgat'ta dünyaya geldi. Kâtipzade Ahmed Efendi'nin oğludur. Sıbyan ve medresede okuduktan sonra 1877'de Yanya'da memuriyete başladı. Filat, Aydonat ve Girebend kazalarında görev yaptı. 1883'te tahrirat kâtibi oldu. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 031/401).

Mehmed Şakir Bey

1872'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Gördes kazası Kaymakamı Hasan Halis Efendi'nin oğludur. Yozgat rüştiyesinde okudu. Hukuk mektebinden mezun oldu. 1894'te memuriyete başladı. 1899'da Menteşe sancağı, 1903'te Denizli sancağı savcı yardımcısı oldu. 1904'te Siroz

sancağı bidayet mahkemesi ceza dairesi başkanlığına tayin oldu. 1907'de Selanik'te yüksek mahkeme üyesi oldu. 1909'da Konya istinaf mahkemesi savcılığına atandı. 1910'da Emniyet Genel Müdürü muavini oldu. 16 Haziran 1911'de Emniyet Genel Müdürlüğüne getirildi. Bir süre sonra ilaveten Polis Genel Müdür Vekilliği görevini de üstlendi. II. Meşrutiyet sonrası seçimlerde Yozgat mebusu olunca görevinden ayrıldı (DH. SAİD. d, 092/471).

Mehmed Şakir Efendi

Aralık 1852 sonlarında Yozgat'ta dünyaya geldi. Boğazlıyan eski naibi Derviş Efendi'nin oğludur. Mektep ve medresede bir süre tahsil gördü. 1890'da Ankara'da göreve başladı. Daha sonra Mecidiye kazası Düyun-ı Umumiye idaresinde görevlendirildi. 1891'de Kayseri'ye atandı, 1894'te Yozgat'a tayin oldu. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 057/143).

Mehmed Şevki Bey

1856'da Yozgat'ta dünyaya geldi. Babası, Abdulgazizade Mahmud Hamdi Efendi'dir. Sıbyan mektebinde okuduktan sonra özel olarak Arapça ve Farsça öğrendi. 1872'de Yozgat emlak kaleminde göreve başladı. Sungurlu ve Ankara'da çeşitli birimlerde görev aldı. 1885'te vilayet gazetesi başyazarı oldu. 1888'de tahrirat müdür vekili oldu. 1892'de Niğde Ziraat Bankası şubesine atandı. 1892'de üçüncü sınıf kaymakamlık hakkı kazandı. 1894'te Musul'a bağlı Şehirpazar kazası kaymakamlığına tayin oldu. 1895'te Akra kaymakamlığına getirildi. 1897'de Mazgirt, daha sonra Pötürge kaymakamı oldu. Görev süresince Mazgirt'ten Munzur'a kadar olan şose yolunun yapımında rol aldı. 1903'te Dersim Sancağı mutasarrıf vekilliğine atandı. 1905'te ise Sinop'un Gerze kazası kaymakamlığına atandı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 042/177; DH. SAİD. d, 080/319).

Mehmet Şevket Efendi

1867'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Osman Nuri Efendi'nin oğludur. Yozgat sıbyan ve rüştiye mekteplerinde okudu. Divanlizade Ali Efendi medresesinde Arapça öğrendi. 1888'de Kızılkoca nahiyesinde işe başladı. Sungurlu ve Yozgat İç nahiyesinde görev yaptı. 1890'da polis oldu. 1891'de üçüncü sınıf komiserliğe yükseldi. 1900'de İstanbul jandarma alayının süvari taburu kâtipliğine tayin edildi. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 092/119).

Mehmed Şevki Efendi

1878'de Yozgat'ta doğdu. Babası Hacı Mehmed Efendi'dir. Sıbyan ve rüştiye mekteplerinde okudu. Yozgat telgraf merkezinde göreve başladı. 1893'te Adana telgraf merkezi muhabere memuriyetine tayin oldu. Mersin, Edremit ve Aydın'da görev yaptı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 084/289).

Mehmed Şükrü Efendi

1868'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Osman Efendi'nin oğludur. Sıbyan ve rüştiye mektebinde okudu. Memuriyete Yozgat telgrafhanesinde başladı. 1893'te Sinop'a tayin oldu. 1899'da mecidiye nişanıyla ödüllendirildi. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 133/219).

Mehmed Şükrü Efendi

1873'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Çapanoğlu camii imamlarından Hafız Mehmet Efendi'nin oğludur. Haydarpaşa Hastanesi Eczacı Mektebinden mezun oldu. 1894'te Samsun'a tayin oldu. 1901'de Mecidiye nişanı aldı. 1907'de saray eczacılığında istihdam edildi. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 151/319).

Mehmed Şükrü Efendi

1887'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Babası, Ahmed Şevket Efendi'dir. Sıbyan mektebinden sonra Çorum rüştiye mektebini bitirdi. 1904'te Kayseri telgraf ve posta merkezine atandı. 1908'de Yozgat'a tayin oldu. 1909'da Kayseri'ye atandı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 194/153).

Mehmed Tahir Efendi

1840'da Yozgat'ta dünyaya geldi. Mahmud Efendi'nin oğludur. Sıbyan ve rüştiye mekteplerini bitirdi. 1860'da Yozgat muhasebe kalemine girdi. Ardından telgrafhaneye nakloldu. Kerkük, Bağdat ve Amasya telgrafhanelerinde görev yaptı. 1880'de Akdağ kaymakamlığına vekaleten atandı. 1882'de Boğazlıyan kaymakam vekili oldu. 1883'de Kastamonu posta müfettiş muavini oldu. Daha sonra Yozgat ve Mamuretülaziz (Elâzığ) telgraf merkezine atandı. 1902'de tekrar Amasya'ya atandı. Mecidiye nişanı ve Hicaz Demiryolu madalyası ile ödüllendirildi. Ölüm tarihi belli değildir (DH. SAİD. d, 049/67).

Mehmed Tahir Efendi

14 Mart 1835'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Sivas hanedanından Mustafa Efendi'nin oğludur. Mahalle mektebi ve medresede okudu. 1859'da Yozgat merkez telgraf çavuşluğuna girdi. Daha sonra Akşehir, Beyşehir ve Koçhisar'da çalıştı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 020/7).

Mehmed Tahir Efendi

1885'te Yozgat'ta doğdu. Hacı Mehmed Efendi'nin oğludur. Ankara İdadisinden mezun oldu. 1909'da Yozgat İdadisinde göreve başladı. Daha sonra Ankara maarif kâtipliğine tayin oldu. Daha sonra Yozgat maiyet memurluğuna nakledildi. 1910-193 arasında Yozgat İdadisinde öğretmenlik yaptı. 1914'te Manavgat kazası kaymakamlığına tayin edildi. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 181/421).

Mehmed Tevfik Efendi

13 Haziran 1851'de Yozgat'ta doğdu. Muayyet Efendi'nin oğludur. Sıbyan mektebinden sonra medresede Arapça ve Farsça okudu. Memurluğa 1865'te Yozgat'ta başladı. 1873'te Akdağ mal kâtipliğine nakledildi. Tekfurdağı (Tekirdağ), Van ve Halep vilayetlerinde görev yaptı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 017/415).

Mehmet Tevfik Efendi

1844'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Şakir Efendi'nin oğludur. Sıbyan mektebinde başladığı eğitimini İstanbul'da Sultan Ahmed medresesinde sürdürdü. Ayrıca rüştiye öğretmen

okulundan mezun oldu. 1870'de İşkodra vilayetine bağlı Tiran rüştiye mektebinde görev başladı. Mostar'da çalıştı ve ardından 1880'de Limni rüştiyesine atandı. 1890'da Yozgat rüştiyesine tayin oldu. Akdağmadeni, Hafik, Keskin ve Avanos rüştiyelerinde görev yaptı. 1904'te Yozgat İdadisine tayin oldu. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 109/433).

Mehmed Tevfik Efendi

1874'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Hacı Akif Efendi'nin oğludur. Dervişağazade diye bilinir. İptida ve rüştiye mekteplerinde okudu. Yozgat telgrafhanesinde işe başladı. 1895'te askere alındı, 1901'de terhis oldu. 1903'te Ziraat Bankası Yozgat şubesine atandı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 168/483).

Mehmed Şefik Efendi

1857'de Yozgat'ta doğdu. Babası, Mehmed Salih Efendi'dir. Sıbyan ve rüştiye mekteplerinde okudu. 1874'te Yozgat defter-i hakani kaleminde işe başladı. 1877'de Hüseyinabad vergi kâtipliğine atandı. Daha sonra Kızılkoca ile beraber Sorgun nahiyeleri vergi kâtibi oldu. Çorum, Boğazlıyan ve Ankara'da görev yaptı. 1886'da Avanos nahiyeye müdürlüğüne tayin oldu. Keskin ve Kırşehir'den sonra 1892'de Yozgat nüfus memurluğuna nakldı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 132/043).

Mehmed Şükrü Efendi

1871'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Babası, müderris Ahmed Necip Efendi'dir. Sıbyan ve rüştiye mekteplerinde tahsil gördü. 1891'de memuriyete Yozgat telgrafhanesinde başladı. 1905'te Kayseri ve ardından Silifke'de görev yaptı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 144/415).

Mustafa Asım Efendi

Mart 1853'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Münir Efendi'nin oğludur. Sıbyan ve rüştiyeden sonra Kırşehir'de Seyfelizade medresesinde okudu. Memurluğa 1872'de Kırşehir'de başladı. Yozgat'ta çeşitli birimlerde çalıştı. 1886'da Keskin kazası mal müdürlüğüne atandı. Ardından Boğazlıyan, Kırşehir, Avanos'ta görev yaptı. 1899'da Kırşehir tahrirat kalemi müsevvitliğine atandı. 1902'de tahsilat müfettişi oldu. 1912'de Beyşehir kazası evkaf memurluğuna atandı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 177/345).

Mustafa Efendi

1845'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Yusuf Ağa'nın oğludur. Rüştiye mektebinden mezun oldu. 1864'te memuriyete başladı. 1869'da Bingazi Sancağına bağlı Merc kazası kaymakamlığına tayin oldu. 1872'de aynı sancakta Cedâbiye kazası kaymakamlığına getirildi. Daha sonra 1890'a kadar Trablusgarp'ta Oraf, Tarhune ve Yemen'de Lihye, Moha, Beytülfaküh, Hicce, Yerim ve Zimar kazalarının kaymakamlıklarını yaptı. 1891'de Hudeydiye Sancağına bağlı Cebel-i rime ve 1892'de Zebid ve Harâz kaymakamlıklarında bulundu. 1893'te Aden kazası kaymakamlığına atandı. 1895'te Anes kazası 1896'da Katıba kazası kaymakamlığına tayin edildi. Başarılarından ötürü çeşitli rütbe ve madalyalarla ödüllendirildi. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d. 010/161, DH. SAİD. d. 080/099).

Mustafa Efendi

1847'de Yozgat'ta doğdu. Kavasbaşı İbrahim Ağa'nın oğludur. Sıbyan mektebinde ve medresede tahsil gördü. 1868'de Konya'da memurluğa başladı. 1868'de Hacıbektaş tuzlası kitabetine, 1870'te Yozgat rüsumat nezaretine bağlı olan Kaya tuzlası kâtipliğine atandı. Kayseri, Kırşehir ve Çankırı'da çeşitli kurumlarda memurluk ve tuzlalarda kâtiplik yaptı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 117/381).

Mustafa Edip Bey (1858-1925)

Mayıs 1858'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Abdulcabbâzade Osman Nuri Bey'in oğludur. Rüştüye mektebinde ve medresede okudu. 1875'te memuriyete Yozgat tahrirat kaleminde başladı. 1880'de Akdağmadeni mal müdürlüğüne atandı. Daha sonra Sungurlu'ya tayin edildi. 1887'de Mazgirt Sancağına bağlı Pah kazası kaymakamlığına atandı. Çarsacak ve Arapkir kaymakamlığı yaptı. Çeşitli rütbelerle ödüllendirildi. 1891'de Koçhisar ve ardından Akşehir kaymakamı oldu. 1896'da İskilip kaymakamlığına getirildi. Kazada eğitim öğretim faaliyetlerine büyük önem verdi. Çeşitli cami ve eserleri tamir ettirdi. 1907'de Keskin kaymakamlığına atandı. Kısa süre sonra Yozgat Sancağı mutasarrıf vekilliğine atandı. II. Meşrutiyetin ilanı ardından 25 Ekim 1908'de Yozgat mebusu seçildi. 18 Ocak 1912'ye kadar görevini sürdürdü. Mebusluk sonrasında 1912'de Nablus, 1913'te İçel Sancağı mutasarrıfı oldu (DH. SAİD. d, 010/351; DH.SAİD.d., 150/369). 1920'deki isyan sonrasında Kayseri'de ikamete başladı ve 1925'te burada vefat etti.⁶

Mustafa Enverî Efendi

24 Şubat 1863'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Hasib Kahraman Efendi'nin oğludur. Sıbyan ve rüştiye mekteplerinde okudu. Yozgat tahrirat kaleminde memuriyete başladı. Çeşitli birimlerde görev yaptı. 1898'de dördüncü rütbe ile ödüllendirildi. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 079/277).

Mustafa Halis Efendi

1879'da Yozgat'ta dünyaya geldi. Mehmed Arif Efendi'nin oğludur. Keskin rüştiyesini bitirdi. 1898'de Mecidiye kazasında memuriyete başladı. 1902'de Yozgat telgrafhanesine atandı. Ölüm tarihi belli değildir (DH. SAİD. d, 116/237).

Mustafa Hilmi Efendi

1861'de Yozgat'ta doğdu. Mehmed Ağa'nın oğludur. Sıbyan ve rüştiye mekteplerinde okudu. Memuriyete Yozgat vergi kaleminde başladı. 1879-1883 arası Boğazlıyan'da görev yaptı. Daha sonra Çorum, Sorgun ve Akdağmadeni'nde çalıştı. 1893-1898 arası Akdağmadeni mal müdürlüğü görevini üstlendi. 1904'te Osmancık vergi dairesine tayin oldu. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 144/295).

Mustafa İsmet Efendi

1840'ta Yozgat'ta dünyaya geldi. Esnaftan Hasan Ağa'nın oğludur. Sıbyan ve rüştiye mekteplerinde okudu. 1865'te Kazan telgraf merkezinde göreve başladı. 1869'da Yanya,

6 Abdulkadiroğlu, Özkan, "Osmanlı Dönemi Yozgatlı Şeyhler, Bilim Adamları ve Şairler", 47.

1881'de Kosova vilayetinde görev yaptı. Mardin'den sonra 1895'te Elazığ'da çalıştı. Gayretlerinden ötürü çeşitli rütbelerle ödüllendirildi. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 065/159).

Mustafa Mazhar Bey

1860'ta Yozgat'ta doğdu. Sıbyan ve rüştiye mekteplerinde tahsil gördü. Yozgat'ta çeşitli birimlerde memurluk yaptı. 1891'de Ziraat Bankası Gelibolu şubesine tayin oldu. Daha sonra Sinop, Kalaisultaniye (Çanakkale) ve Ertuğrul (Bilecik) sancağında görev yaptı. Menteşe ve Gümülcine'nin ardından 1905'te Kudüs Ziraat Bankası şubesine atandı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 128/493).

Mustafa Mazhar Efendi

1889'da Yozgat'ta dünyaya geldi. Kadızade Mehmed İhsan Efendi'nin oğludur. 1905'te Yozgat İdadisinden mezun oldu. Ayrıca medresede Arapça ve Farsça okudu. 1908'de Yozgat ağnam kâtipliğinde göreve başladı. Ardından evkaf sandık eminliğine geçti. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 181/159).

Mustafa Mazhar Efendi

7 Eylül 1854'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Sadık Efendi'nin oğludur. Sıbyan ve rüştiye mekteplerinde tahsil gördü. 1876'da memurluğa başladı. 1878'de Kırşehir vergi kalemine nakledildi. Bala, Mihaliççık ve Nallıhan kazaları mal müdürlüğü görevlerini icra etti. 1886'da Mecidiye kazasına tayin oldu. 1894'te Çorum Sancağı muhasebe merkez kâtipliğine tayin oldu. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 097/353).

Mustafa Muhlis Efendi

1873'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Mustafa Efendi'nin oğludur. Sıbyan ve rüştiye mekteplerinde okudu. 1891'de memurluğa başladı, 1894'te Akdağmadeni sandık eminliğine atandı. 1897'de Yozgat bidayet mahkemesizabıt kâtipliğine nakledildi. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 083/271).

Mustafa Nadir Efendi

1852'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Satırzade Ali Ağa'nın oğludur. Sıbyan mektebi ve medresede tahsil gördü. 1875'te Yozgat muhasebe kaleminde işe başladı. Ankara, Mucur ve Mecidiye'de çeşitli birimlerde görev yaptı. 1887'de Keskin vergi kâtipliğine nakledildi. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 011/431).

Mustafa Rahmi Efendi

10 Şubat 1845'te Yozgat'ta doğdu. Abdullah Efendi'nin oğludur. Sıbyan mektebi ve medresede tahsil gördü. 1864'te Yozgat muhasebe kaleminde işe başladı. 1876'da Sungurlu, 1882'de Boğazlıyan, 1884'te Akdağmadeni kazasında görev yaptı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 106/39).

Mustafa Şevket Efendi

1880'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Mehmed Behçet Efendi'nin oğludur. Yozgat İdadisinden mezun oldu. 1902'de Yozgat telgraf merkezinde işe başladı. Birkaç yıl burada çalıştı. Sonraki görev yerleri hakkında bilgi bulunmamakta, ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 146/475).

Numan Efendi

1879'da Yozgat'ta dünyaya geldi. Ali Ağa'nın oğludur. Çıtakzade adıyla bilinir. 1899'da Yozgat İdadisinden mezun oldu. İlk olarak Yozgat adliye dairesinde göreve başladı. 1902'de Ankara'da polis oldu. 1909'da komiser muavini, 1911'de üçüncü sınıf komiser oldu. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 194/149).

Osman Efendi

1838'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Osman Ağa'nın oğludur. Bekir Efendizade mektebinde ve medresede okudu. 1871'de memuriyete başladı. 1881'de Gümölcine'ye atandı. 1888'de Manastır Kraşova nahiyesi müdürlüğüne atandı. Ardından Debreşte ve Pirsebe nahiyeleri müdürü oldu. 1894'te Diyarbekir vilayeti Bacrin nahiyesi müdürlüğüne tayin oldu. Hüdavendigâr Vilayeti Sinan Paşa nahiyesi, Tınaz nahiyesi, Adana vilayeti Ayaş ve Dirce nahiyeleri müdürlüğü yaptı. 1903'te Hicaz Vilayetinde Hayber nahiyesi müdürlüğüne tayin oldu. Ölüm tarihi belli değildir (DH. SAİD. d, 047/267).

Osman Nazım Bey

1865'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Rumeli Beylerbeyi Hasan Hayrî Paşa'nın oğludur. Sıbyan ve rüştiye mekteplerini bitirdi. 1883'te Denizli'de göreve başladı. 1886'da Kırşehir'e atandı. 1892'de Yozgat reji müdürlüğü muhafız memurluğunda görevlendirildi. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 196/143).

Osman Saib Efendi

1862'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Mustafa Munib Efendi'nin oğludur. Sıbyan ve rüştiye mekteplerinde okudu. Memuriyete 1879'da Yozgat'ta başladı. Antakya, Maraş ve Sungurlu'da çeşitli birimlerde istihdam edildi. 1892'de Yozgat'a dönerek mahkemede çalışmaya başladı. 1897'de birinci kâtip oldu. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 079/297).

Osman Nuri Efendi (1843-1900)

1843'te Yozgat'ta doğdu. Babası, Yozgat nüfus nazırı Ömer Hilmi Efendi'dir. Sıbyan mektebinden sonra özel olarak Arapça ve Farsça öğrendi. 1857'de memuriyete başladı. Kırşehir ve Niğde'de görev yaptı. 1872'de Trablusgarp'ta Zaviye-i garbiye kazası kaymakamlığına tayin oldu. Bir yıl sonra İstanbul'a döndü. Çeşitli rütbelerle ödüllendirildi. 14 Ağustos 1900 tarihinde vefat etti (DH. SAİD. d, 059/109).

Osman Nuri Efendi

1863'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Mehmed Ağa'nın oğludur. Sıbyan mektebi ve medresede eğitim gördü. 1896'da askere alındı. Askerlik sonrası Ankara'da memuriyete başladı. Çapan

tuzla kâtipliğinden sonra 1894'te İncesu Düyun-ı Umumiye kâtipliğine tayin edildi. Ölüm tarihi belli değildir (DH. SAİD. d, 106/31).

Osman Efendi

Şubat 1865'te Yozgat'ta doğdu. Bekir Ağa'nın oğludur. Sıbyan mektebi ve medresede okudu. 1880'de Yozgat'ta memuriyete başladı. 1885'de Düyun-ı Umumiye memuru oldu. 1891'de ikinci kâtipliğe atandı. 1894'te Kırşehir'e tayin edildi. 1895'te Sekili tuzla kâtipliğine nakledildi. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 056/493).

Ömer Efendi

İl 1876'da Yozgat'ta doğdu. Ömer Nail Efendi'nin oğludur. Rüştiyeden mezun oldu. Memurluğa 1894'te başladı. 1899'da ziraat evrak kalemine tayin oldu. 1909'da ziraat ve baytar tahrir heyeti ikinci sınıf kâtipliğine atandı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 165/01).

Ömer Faik Bey

2 Haziran 1868'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Abdülcabbarzade Halil Bey'in oğludur. Rüştiye mezunudur. Mesleğe Yozgat tahrirat kalemine girdi. 1890'da asaleten evrak mukayyidi oldu. Daha sonra kurumda çeşitli birimlerde görev aldı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 108/265).

Ömer Hulûsi Efendi (1824-1884)

1824'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Mültezimlerden Veliyyüddin Ağa'nın oğludur. Sıbyan mektebi ve medresede tahsil gördü. 1845'de askeriye girdi. 1861'de yüzbaşı oldu, 1862'de istifa ederek ayrıldı. 1866'da Gelibolu arazi numune memurluğuna tayin oldu. 1872'de Tekfurdağı defteri hakani memurluğuna nakledildi. Daha sonra İzmit'e atandı. 30 Aralık 1884 tarihinde vefat etti (DH. SAİD. d, 4/888).

Ömer Lütfü Efendi

18 Mart 1868'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Tüccardan Hafızzade Ahmed Ağa'nın oğludur. Rüştiye mezunudur. 1886'da Yabanabad'da göreve başladı. Daha sonra Zîr, Sivrihisar, Ankara, Keskin ve Nallıhan'da çeşitli kurumlarda memurluk yaptı. 1896'da Mihaliççık kazası tahrirat kitabetine, 1897'de Akdağmadeni'ne tayin edildi. Avanos ve Mecidiye kazalarında çalıştı. 1903'te Kozluca Nahiyesi müdürü oldu. 1905'te İnallıballı, 1906'da Kargı ve Karamağara nahiyelerinde müdürlük yaptı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d.134/155).

Ömer Rahmi Efendi

Şubat 1831'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Arapzade Ahmed Kâmil Efendi'nin oğludur. Sıbyan mektebi ve medresede eğitim gördü. 1851'de Yozgat'ta memurluğa başladı. 1853'te Kırım Savaşına katıldı. 1855'te Vecihi ve Ali Rıza Paşaların Ankara valilikleri sırasında hizmet kâtipliklerinde görev aldı. Daha sonra 1857'de Ankara arazi kâtipliğine geçti. Samsun, Konya ve Yozgat'ta görevler yaptı. 1870'de Edirne ve Bosna rüsumat memurluğuna atandı. Sonra tekrar Yozgat'a döndü. Bursa, Selanik, Siroz, Erzincan ve Erzurum'da aşar memurluğu ve

müfettişliği yaptı. 1887'de emekliye ayrıldı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 04/498).

Ömer Rıza Efendi

1859'da Yozgat'ta dünyaya geldi. Osman Efendi'nin oğludur. Sıbyan ve rüştiye mekteplerinde okudu. 1872'de Beyobası telgrafhanesine girdi. 1874'te Yozgat'a tayin oldu. Kırşehir, Ürgüp ve Aksaray'da çalıştı. 1899'da Alaiye telgraf ve posta merkezine tayin oldu. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 054/247).

Ömer Rüşdi Efendi

1851'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Mahmud Efendi'nin oğludur. Kösteklizade diye bilinmektedir. Rüştiye mezunu olup ayrıca medresede okudu. 1880'de Yozgat Sancağı idare meclisi azalığına tayin oldu. 13 Mart 1891'de Yozgat belediye meclisi başkanlığına getirildi. 1900'de Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti nüfus nezaretine tayin oldu. 1901'de Konya, 1903'te Trabzon nüfus nezaretine nakledildi. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 96/429).

Ömer Sabri Efendi

1880'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Nuri Efendi'nin oğludur. Sıbyan mektebinde okudu. Özel olarak Arapça ve Farsça öğrendi. 1901'de Boğazlıyan telgrafhanesinde işe başladı. 1905'te Kayseri'ye atandı. Hakkında başka bilgi bulunmamakta ve ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 148/277).

Ömer Şahâbi Efendi

1871'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Tüccardan Taşkınlızade Bekir Ağa'nın oğludur. Rüştiye mezunudur. Ayrıca medresede de okudu. 1892'de Yozgat'ta memurluğa başladı. 1906'da Boğazlıyan kazası tapu kâtipliğine atandı. Hakkında başka bilgi bulunmamakta ve ölüm tarihi bilinmemektedir (DH.SAİD.d., 177/503).

Süleyman Sırrı Efendi (1878-1963)

1878'de Yozgat'ta dünya geldi. Yozgat Sancağı jandarma çavuşundan Gök Ali kethüda oğlu Hacı Mehmed Efendi'nin oğludur. Annesi Hatice Hanım'dır. Sıbyan mektebinde eğitime başladı. Ankara Mülkiye İdadisinden pekiyi dereceyle mezun oldu. Arapça, Fransızca ve Ermenice biliyordu. 1900'de Ankara vilayeti masarifat dairesi mübeyyiz ve muayene memuriyetine tayin oldu. Hamidiye iptidai mektebinde öğretmenlik yaptı. 1902'de Mucur Nahiyesi, 1905'te Zir nahiyesi ve 1906'da Hacı Bektaş nahiyesi müdürlüğüne tayin oldu. Daha sonra 1909'da Salmanlı nahiyesi müdürlüğüne atandı (DH. SAİD. d, 151/291). 1910'da Keskin kaymakamı oldu. Ardından 1919 yılına kadar Hacle, Koyulhisar ve Darendede kaymakamlığı yaptı. 1919'da görevden alındı. 29 Mart 1920'de Yozgat milletvekili seçildi. Kurtuluş Savaşında Batı Cephesinde görev yaptı. İstiklal madalyası ile ödüllendirildi. Milletvekilliği 1950'ye kadar II. III. ve VIII. dönemlerde devam etti. Vekillik sonrası daha önce kurmuş olduğu Türkiye Tiftik Cemiyeti'nin başına geçti. 18 Ocak 1963'te vefat etti.⁷

7 Gülin Öztürk, "Birinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Yozgat Milletvekili "Süleyman Sırrı Bey (İçöz)", 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum, cilt 7, sayı 19 (2018): 65-79.

Süleyman Şevket Efendi

1856'da Yozgat'ta dünyaya geldi. Yozgat sipahilerinden Ciğerzade Hacı Mehmed Efendi'nin oğludur. Sıbyan mektebinde başladığı eğitimini Enderun'da tamamladı. 1871'de Enderun'da hademelikle işe başladı. 1878'de askerliğe girdi ve 13 Kasım 1878'de bölük emini oldu. 1881'de Karacasu nahiyesi müdür vekilliğine atandı. Ardından Foça kol memuru oldu. 1892'de İzmir Sancağına bağlı Birunabad nahiyesi müdürlüğüne getirildi. Manyas, İvrindi, Saidli nahiyelerinde müdürlük yaptı. 1905'te Hacı Bektaş nahiyesi müdürlüğüne, 1908'de ise Köyözü nahiyesi müdürlüğüne atandı. Daha sonra malulen emekliye ayrıldı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 047/97).

Şemseddin Efendi

24 Ağustos 1873'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Çapan tuzlası seyyar çavuşu Boğazlıyanlı oğlu Hasan Ağa'nın oğludur. Sıbyan ve rüştiye mekteplerinde eğitim gördü. 1889'da Sekili tuzlasında göreve başladı. Ardından Çankırı tuzlasına nakledildi. 1895'te tekrar Sekiliye geldi. Ardından 1898'de Kırşehir Düyun-ı Umumiye müdürlüğünde görev aldı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH.SAİD.d. 101/295).

Şevket Efendi

29 Kasım 1865 tarihinde Yozgat'ta dünyaya geldi. Nuri Efendi'nin oğludur. Sıbyan ve rüştiye mekteplerinde okudu. 1880'de muhasebe kaleminde göreve başladı. 1887'de Boncuk tuzlası kantarcılığına tayin oldu. Akçakoyunlu, Çuğul ve Palas tuzlalarında görev yaptı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 61/73).

Şevket Efendi

1883'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Kasım Efendi'nin oğludur. Sıbyan ve rüştiye mekteplerinde tahsil gördü. 1905'te Akdağmadeni'nde göreve başladı. 1909'da Bâlâ kazasına tayin oldu. Ardından Yabanabad'a nakledildi. Bir süre sonra ise Ankara'da polis oldu. 1910'da üçüncü sınıf polis komiserliğine terfi etti. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 196/187).

Tusibeyzade İsmail Hakkı Efendi

1846'da Yozgat'ta dünyaya geldi. Medresede Arapça ve Farsça okudu. 1872'de Sinop'ta memurluğa başladı. Kastamonu'nun çeşitli kaza ve nahiyelerinde görev yaptı. 1880'de Adana ve 1884'te Muş Sancağı baş tahsildarlığına atandı. 1886'da Mardin sancağında yeni kurulan Dirik kazası kaymakamlığına tayin edildi. Daha sonra Serfice ve Alasonya kaymakamlıkları görevini icra etti. 1891'de Midilli Sancağında Herse nahiyesi müdürlüğüne getirildi. Bir yıl sonra ayrıldı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 010/441).

Veysi Efendi

Ocak 1862'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Rüştiye mezunudur. Memuriyete Yozgat evkaf kaleminde başladı. Boğazlıyan'da bir süre görev yaptı. 1884'te Söğüt kazası bidayet Mahkemesine girdi. 1889'da Mihal Gazi Nahiyesine tayin oldu. Ölüm tarihi belli değildir (DH. SAİD. d, 048/147).

Yusuf Bahri Bey (Tathoğlu) (1878-1957)

1878'de Akdağmadeni kazasında dünyaya geldi. İbrahim Hulvi Bey ve Fatma Hanım'ın oğludur. Rüştîye mektebi mezunudur. 1916-1919 arasında reji idaresinde görev yaptı. Millî Mücadele evresinde Akdağmadeni Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetinin başkanlığını yaptı. Sivas'ta yapılan kongrede Yozgat temsilcisi oldu. Son Osmanlı Mebusan Meclisinde Yozgat milletvekili olarak yer aldı. Bu meclisin feshi ve TBMM'nin açılışı ardından Yozgat milletvekili olarak Ankara'ya gitti. Sonraki dönemde mecliste yer almadı. Akdağmadeni'ne geri döndü. 19 Şubat 1957'de vefat etti.⁸

Yusuf Bahri Efendi

1876'da Yozgat'ta dünyaya geldi. Mehmed Efendi'nin oğludur. 1889'da rüştiyeden mezun oldu. Ayrıca Alacazade medresesinde okudu. Memuriyete Yozgat evkaf kaleminde başladı. 1902'de Boğazlıyan tahsilât müfettişliğine atandı. Keskin ve Akdağmadeni'nde görev yaptı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 154/79).

Yusuf Hayri Efendi

1881'de Yozgat'ta dünyaya geldi. Derviş Efendi'nin oğludur. Sıbyan ve rüştiye mekteplerinde okudu. Memuriyete Yozgat vergi kaleminde başladı. 1909'da Akdağmadeni tahsil memurluğuna atandı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 178/386).

Yusuf Kenan Efendi (1843-1893)

1843'te Yozgat'ta doğdu. Seyyid Osman Ağa'nın oğludur. Sıbyan mektebinden sonra medresede tahsil gördü. 1862'de memuriyet başladı. 1876'da Tolcu Sancağı rüsum müdürlüğüne atandı. İsakçı ve Mahmudiye nahiyelerinde müdürlük yaptı. 1881'de Kırşehir'e atandı. 1887-1888 yıllarında Akdağmadeni ve Mecidiye kazaları kaymakamlıklarına vekâlet etti. Karahisar ve Siirt'te görevler yaptı. 1892'de Irak bölgesindeki Hille Sancağı defteri hakani memurluğuna getirildi. 23 Eylül 1893'te vefat etti (DH. SAİD. d, 004/880).

Yusuf Ziya Bey (1853-1918)

1853'te Yozgat'ta dünyaya geldi. Denizli mutasarrıfı Hasan Hayri Paşa'nın oğludur. Sıbyan ve rüştiye mekteplerini bitirdi. Ayrıca özel öğretime Arapça ve Farsça öğrendi. 1871'de Yozgat tahrirat kaleminde işe başladı. Daha sonra Kırşehir'e atandı. Kısa süre sonra Yozgat'a döndü. 1874'te idare meclisi kâtipliğine tayin oldu. 1882'de Yozgat tahrirat müdürü oldu. 1883'te bidayet mahkemesi ceza dairesi reisliğine tayin oldu. 1887'de aynı görev için Kırşehir'e atandı. 1889'da savcı yardımcısı oldu. 1891'de Lüleburgaz savcı yardımcılığına atandı. 1892'de Çankırı ceza dairesi başkanlığına getirildi. Kastamonu, Adana ve Musul mahkemelerinde başkanlık yaptı. 1900'de Edirne bidayet mahkemesi ceza dairesi reisliğine atandı. 1904'te Trablusgarp vilayeti istinaf mahkemesi savcılığına atandı. Son olarak 24 Eylül 1910'da yapılan düzenleme ile Üsküdar bidayet mahkemesi üyeliğine tayin edildi. Çeşitli rütbe ve nişanların yanı sıra Hamidiye-Hicaz demiryolu madalyası ile ödüllendirildi. Zemzem-i Zafer, Tabsıra Yahûd Adana Temaşası, Evsâf-ı Seniyye-i Hamidiyeden Bir Şemme, Temaşa-yı Alem, Kastamonu, Küre İnebolu Temaşaası, Birinci Mecmûa-i Eşarım

8 Gülin Öztürk, "1. ve 2. Dönem Yozgat Milletvekilleri ve Siyasi Faaliyetleri", *Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Niğde: 2012): 56-57.

Yahüd Nevbaharım, Temaşa-yı Celâl-i Hüda, Vâveylâ-yı Peder, Manzûm Mektuplar, Mensûr Mektuplar, Mirât-ı Tecelliyât, İkinci Mecmûa-i Eşarım Yahüd Sonbaharım, Barikâ-i Teessür adlarında basılmış ve yayımlanmış eserleri vardır. Üsküdar'da görevi başında felç geçirdikten sonra Nisan 1918'de hayatını kaybetti. Mezarı, İstanbul'da Merkezefendi Kabristanı'ndadır. (DH. SAİD. d, 003/1032; DH. SAİD. d, 150/159).⁹

Yusuf Ziya Efendi

5 Mart 1886'da Yozgat'ta dünyaya geldi. Çopraşıklızade Hafız Ali Efendi'nin oğludur. Yozgat İdadisinden 1903'te mezun oldu. Ardından aynı okulda açılmış olan ilkokul öğretmenliği şubesinde 1905'te mezun oldu. Yozgat Çatak mahallesinde Cevheri iptidai mektebinin ikinci muallimliğine tayin edildi. 1910'da Yozgat idare meclisi başkâtipliğinde görev aldı. Ölüm tarihi bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 178/127).

Zeynel Abidin Şevki Efendi (1846-1899)

Aralık 1846'da Yozgat'ta dünyaya geldi. Sipahi Hüseyin Hacı Efendi'nin oğludur. Özel öğretmenden bir süre Arapça okudu. 1865'te Telgraf ve Posta Nezareti mektebinde göreve başladı. 1869'da Kavala, 1870'te Gelibolu telgrafhaneleri muhabere memuriyetine tayin edildi. Keşân, Ahyolu ve Lâpseki'de çalıştı. 11 Mart 1899'da vefat etti (DH. SAİD. d, 034/389).

Zincirlizade Mustafa Sabri Efendi

6 Şubat 1869'da Yozgat'ta dünyaya geldi. Hafız Ahmed Efendi'nin oğludur. Eğitimine sıbyan mektebinde başladı ardından medresede okudu. İptida mekteplerinde öğretmenlik yapabile diploması aldı. 20 Şubat 1896'da Yozgat bidayet mahkemesi kaleminde göreve başladı. 16 Aralık 1897'de oradan ayrılarak Konya'ya gitti. 1898'de Tepesidelik tuzlası sandık eminiğine vekâleten atandı. Daha sonra Koçhisar tuzlası merkez müdürlüğüne nakledildi. Ölüm tarihi belli bilinmemektedir (DH. SAİD. d, 122/159).

⁹ Yunus Özger, "Yusuf Ziya Yozgadi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ek-3, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2019): 675.

KİMLİĞİ VE TARİHİ KİŞİLİĞİYLE EMİRCİ SULTAN (?-637/1240)

Ali BİNOL*

On birinci yüzyıl Anadolu Tarihi açısından büyük önem arz etmektedir. Türklerin Anadolu'ya gelmesiyle birlikte bölgede başlayan İslamlaşma süreci, on dördüncü yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. Dinî, siyasî ve kültürel anlamda gelişen olaylar, Türk tarihini olduğu kadar İslâm tarihini de yakından ilgilendirmektedir. 11. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan bir başka gelişme, Selçuklu Devletinin kuruluşudur. Yönetimi ellerinde bulunduranlar bir yandan buldukları yerlerde siyasî ve ekonomik açıdan güçlenmeye çalışırken diğer taraftan imar ve iskâna ağırlık vermişlerdir. Medreseler başta olmak üzere hanlar, kervansaraylar, tekke ve zaviyeler kurulmuş, değişik alanlarda faaliyet gösteren çok sayıda vakıf aracılığıyla toplumsal dönüşüme öncülük edilmiştir. Bireysel ve toplumsal eğitim gerçekleştirilirken, mimari, edebiyat, şiir ve musiki gibi güzel sanatlar da gelişme imkânı bulmuştur. Bu bağlamda zaviye ve tekkeler, önemli görevler üstlenmişlerdir. Şehir ve kasabalarla birlikte ıssız yerlere ve sınır boylarına kurulan zaviyeler ilmi ve kültürel faaliyetlerine ek olarak sınır güvenliğini sağlamada hatırı sayılır hizmetler yürütmüşlerdir. Bölge güvenliğinin ve toplumsal huzurun sağlanmasında önemli hizmetler gören bu kurumlardan biri Bozok yöresinde bulunan Osman Paşa tekkesidir. Bu tekkeyi (zaviyeyi) Hoca Ahmed Yesevî'nin öğrencilerinden ve halifelerinden Emirci Sultan kurmuştur. Bölgesinde dini ve tasavvufi faaliyetlerin merkezi olan ve Cumhuriyetin ilanına kadar faaliyetlerine devam eden zaviye, 18. yüzyılda kurulan Yozgat şehri için de ayrı bir değer ifade etmektedir. Çalışmamızda Emirci Sultan'ın kimliği, kişiliği, düşünce dünyasını oluşturan dinamikler, zaviyesinin konumu ve gerçekleştirdiği faaliyetler üzerinde durulacaktır.

1. Emirci Sultan'ın Kimliği

1.1. Çağı ve Yaşadığı Ortam

On birinci yüzyılın sonlarına doğru Anadolu'da Selçuklu Devleti kurulmuştur. Kutalmış oğlu Süleyman Şah (1075/1086), devletin ilk hükümdarıdır.¹ Halkın çoğunluğu Maverâünnehr, Azerbaycan, Horasan ve Harezmi bölgelerinden gelen Müslüman Türklere. Daha başka beylikler ve devletler kanalıyla Anadolu'nun İslamlaşma süreci başlamıştır.

* Dr. Öğr. Üyesi, ORCID: 0000-0002-8601-6147, Yozgat Bozok Üniversitesi Bilal Şâhin İlahiyat Fakültesi Tefsir ABD Öğretim Üyesi, alibinol62@gmail.com.

1 Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1969), 32.

Yöneticiler, hâkim oldukları yerlerde siyasi ve iktisadi yönlerini güçlendirmek için imar ve iskâna ağırlık vermişlerdir. Bu bağlamda cami, medrese, kervansaray, tekke ve zaviyeler gibi dini ve sosyal müesseselerden de yararlanmışlardır.² Bu kurumların gönüllere dokunan etkinlikleri neticesinde insanlar, İslâm'a kolay ve hızlı bir şekilde intisap etmişlerdir. Camilerde, medreselerde, tekke ve zaviyelerde görev alan şeyh veya âlimler, din odaklı dünya görüşünün gelişmesine öncülük ederken toplumsal güven ve barışın tesis edilmesinde etkin bir rol oynamışlardır.³

Ahmet Yesevî⁴ (ö.562/1166), Anadolu'da Türk-İslam medeniyetinin kurulmasına öncülük eden isimlerdendir. Ahmed Yesevî'nin düşünceleri, onun öğrencileri aracılığıyla öncelikle Orta Asya'nın çeşitli bölgelerine yayılmıştır. Sonradan "Yeseviyye"⁵ adını alacak olan bu hareket, Anadolu'yu etkisi altına almış, gaza/cihat ruhuyla hareket eden zahit ve dervişler eliyle de Balkanlar'a kadar uzanmıştır.⁶ Gittikleri yerlere Ahmet Yesevî'nin düşünce ve eylem biçimini de götüren dervişler, kurdukları tekke ve zaviyeler vasıtasıyla insanları İslâm'ın barış ve merhamet iklimiyle buluşturmuşlardır.⁷ Diğerkâmlık timsali olan hareketin Bozok diyarındaki temsilcisi Emirci Sultan adlı dervıştır. Emirci Sultan, Hacı Bektaş-ı Veli ile aynı çevrede yaşamış olup aynı kültür ve geleneğe sahiptir.⁸ Emirci Sultan ile birlikte Horasan, Harezm ve Azarbeycan illerinden gelerek Anadolu'ya yayılan birçok şeyh veya derviş, bölgede yoğun irşat faaliyetleri gerçekleştirmişlerdir. Bozok diyarı, o zaman Dânişmendiye vilayeti dâhilindedir. O dönemde bölgeye Selçuklular hâkim olup yönetimde I. İzzeddin Keykâvus, I. Alâeddin Keykubad ve II. Gıyâseddin Keyhusrev bulunmuşlardır.

1.2. Doğumu ve Ailesi

Ahmet Yesevî'nin halifelerinden Emirci (ya da Emirce) Sultan, 12. yüzyılın sonlarında ve 13. yüzyılın ilk yıllarında yaşamış bir Türkmen şeyhidir. Mezar kitabesinde, asıl adı Şerefüddin İsmail b. Muhammed olarak geçer. Emirci Sultan, Moğol istilasından sonra hocası Ahmet Yesevî'nin izni ve işaretleriyle Anadolu'ya gelmiş⁹ ve bugünkü Yozgat sınırları içinde bulunan Keçikıran köyüne yerleşmiştir¹⁰. Emirci Sultan'ın yakınları, (babası, dedesi Şeyh Kumârî, amcası Hızır Paşa, kardeşleri Hızır Dede ve İlyas), "Emir" unvanı ile anılmaktadır. Bu itibarla soyunun büyük bir aileden geldiği, hatta seyidlerden olduğu değerlendirilmes

2 Ocak, Ahmet Yaşar, "Anadolu, Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması", (İstanbul: DİA, 1991), III/110-116.

3 Kara, Mustafa, "Tekke", (İstanbul: DİA, 2011), XL/368; Bozkurt, Nebi - İspirli, Mehmet. "Medrese", (Ankara: DİA, 2003), XXVIII/333-338.

4 Attâr, Ferîdüddin, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, (İstanbul: Erkam Yayınları, 1984), 227.

5 Tosun, Necdet, "Yeseviyye", (İstanbul: DİA, 2013), XLIII/487.

6 Köprülü, Mehmed Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, (Ankara: DİB, 1976), 46-48; Aktan, Ali, "*Künhü'l-Ahbar'a Göre Hoca Ahmet Yesevî ve Anadolu'daki Halifeleri*", (Kayseri: Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevî Sempozyumu Bildirileri, 1993), 66.

7 Köprülü, Mehmed Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 75.

8 Emirci Sultan ile Hacı Bektaş Veli'nin birbirlerini iyilikle andıklarını gösteren bir menkabe şöyledir: Emirce Sultan'ın yanında bulunur, rüzgârın açtığı zarardan söz ederler. O, şöyle cevap verir: "Güneyimizde Hacı Bektaş gibi ulu bir kişi olduktan sonra tasalanmaya gerek yoktur." Bir defasında da Hacı Bektaş'ın yanında sıcaktan şikâyet edilir. O, "Kuzeyde Emircem Sultan varken üzülmeye değmez" der. Bkz. Gölpinarlı, 1958,137.

9 Ocak, Ahmet Yaşar, "Emirci Sultan ve Zâviyesi", (İstanbul: *Tarih Enstitüsü Dergisi*. 1978) 181; Abdulkadiroğlu, Abdulkerim. "*Osmanlı Dönemi Yozgat'ta Şeyhler, Bilim Adamları ve Şairler*", *Osmanlı Devleti ve Bozok Sancağı*, (Yozgat: Türk Ocağı Yozgat Şubesi Yayınları, 2000), 24-25.

10 Demiryürek, Mehmet, Tahrir Defterleri ile Muhasebe Defterlerine Göre Emirci Sultan Zaviyesi (Osman Paşa Tekkesi), *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu Bildiri Kitabı*, (Yozgat: 2016), 2016, 163-174.

yapılmaktadır.¹¹ Emirci Sultan'ın 794/1392 tarihli icazetnamesi, onun sufi bir aileden geldiği¹² düşüncesini güçlendirmektedir.

Emirci Sultan'ın, bazı kaynaklarda "Emir-i Çin Osman" diye anıldığını söyleyen Ocak¹³, Vilayetname'de¹⁴ zikredilen "Emircem Sultan" ile Evliya Çelebi Seyahatnamesinde geçen "Emir-i Çin Osman"¹⁵ adlı isimlerin aynı kişiyi gösterdiği¹⁶ tespitinde bulunur. Emirci Sultan'ın Osman ismiyle ilişkilendirilmesinin sebebini de şöyle izah eder: "Şeyhin zaviyesi ve türbesi, 'Osman Paşa Tekkesi' adlı köydedir. Emirci Sultan'ın vefatından sonra zaviyenin işleri, amcasının oğlu ve aynı zamanda halifesi olan Osman Paşa tarafından yürütülmüştür. Bu yüzden zaviye, 'Osman Paşa Tekkesi' diye anılmıştır. Daha sonra bu isimler bir araya getirilmiş ve ortaya 'Emir-i Çin Osman' şeklinde bir isim çıkmıştır."¹⁷

Emirci Sultan'ın "Emir-i Çin" olarak anılmasının da ilginç bir hikâyesi vardır. Bu konuda şöyle bir olay anlatılır: Çinlilerden bir topluluk, Ahmed Yesevi'nin tekkesine gelir. Bir ejderhanın kendilerine musallat olduğunu ve zarar verdiğini söyleyerek söz konusu beladan kurtulmak için yardım isterler. Ahmed Yesevi, dervişlerine döner ve Çin'e kimin gidebileceğini sorar. "Osman" adındaki halifesi, gitmek istediğini söyler. Ahmed Yesevi, Osman'ın beline tahta bir kılıç bağlar ve onu dualarla gönderir. Çin diyarına giden Osman, ejderhayı yener ve geri döner.¹⁸ Başından geçenleri hocasına anlatır. Bu olay üzerine hocası kendisine "Emir-i Çin" diye hitap eder. İcazetnamesini verir ve dualar eşliğinde Rum/Anadolu diyarına halife olarak gönderir.¹⁹ Bu görevi alan Emirci Sultan, Bozok diyarına yerleşir.

Emirci Sultan'ın geçmişine (soyuna veya düşünce geleneğine) dair bazı bilgiler aktarılmış ve farklı görüşler öne sürülmüştür. Bunları şöyle özetlemek mümkündür:

a) Bir görüşe göre Emirci Sultan, Ahmet Yesevi'nin öğrencisi ve halifesi olup onun geleneğine bağlıdır.²⁰

b) Bazı kaynaklarda Emirci Sultan'ın Veysel Karani (Üveys el-Karani) soyundan geldiği söylenmekte ve onunla ilgili bazı menkıbelere yer verilmektedir.²¹ Buna yakın bir başka rivayete göre Emirci Sultan, Veysel Karani'nin Yemen Şahı adındaki oğlunun soyundan gelmektedir. Çin topraklarında on yedi yıl kadar emirlik yaptığı için Emir-i Çin lakabını almış ve oradaki görevini tamamladıktan sonra Anadolu'ya gönderilmiştir²².

c) Bir başka rivayete göre Emirci Sultan, Anadolu'ya geldikten bir süre sonra Hz. Hüseyin'e yardım için gitmiş, onunla birlikte Kerbelâ'da düşmanlara karşı savaşmış ve hanımını da alarak tekrar Anadolu'ya dönmüştür. Küçük Sekine adındaki hanımı, Hz. Hüseyin'in oğlu olan Ali Ekber'in kızıdır. Ancak, tarihi gerçeklere uymayan ve daha çok menkıbe olduğu izlenimi veren bu rivayetlere ihtiyatla yaklaşmakta yarar vardır.

11 Köprülü, Mehmed Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, (Ankara: DİB, 1976), 38-39; Ocak, "Emirci Sultan ve Zâviyesi", 181.

12 Ocak, "Emirci Sultan ve Zâviyesi", 181.

13 Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 38-39.

14 Gölpinarlı, Abdulkaki, *Menâkıb-ı Hacı Bektaş-ı Veli Vilayetnâme*, (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1958), 77-78.

15 Evliyâ Çelebi, *Seyahatname*, Haz. S. Ali Kahraman-Yücel Dağlı, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996), III/237.

16 Ocak, Ahmet Yaşar, "Emirci Sultan", (İstanbul: DİA, 1995), XI/153-155.

17 Ocak, "Emirci Sultan", XI/153-155; Demiryürek, Tahrir Defterleri ile Muhasebe Defterlerine Göre Emirci Sultan Zaviyesi (Osman Paşa Tekkesi), 163.

18 Evliyâ Çelebi, *Seyahatname*, III, 187.

19 Ocak, "Emirci Sultan", XI/153-155.

20 Evliyâ Çelebi, *Seyahatname*, III, 237.

21 Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, V/58-60'dan naklen, Ocak, "Emirci Sultan", XI/153.

22 Ocak, "Emirci Sultan", XI/153.

1.3. Köyünün Konumu

Emirci Sultan Zâviyesi, Yozgat merkezine 32 km uzaklıkta bulunan “Osman Paşa Tekkesi” adlı köydedir. Anadolu’nun İslamlaşmasına büyük katkı sağlayan bu köy, Yozgat-Boğazlıyan-Kayseri yolunun sol tarafında bulunmaktadır. Köy ile özdeşleşen zaviye, Selçuklular ve Osmanlılar döneminde kullanılan ticaret yollarından birinin üzerine kurulmuştur. Zaviyenin 1200 yıllarından itibaren tebliğ ve irşat görevi dışında han görevi gördüğü ve konaklama imkânları sunduğu²³ anlaşılmaktadır.

Emirci Sultan’ın ilk geldiği zamanlarda köy halkının gayr-i Müslimlerden oluştuğu bildirilmektedir. 1485 yılı kayıtlarına göre çevre köylerin gelirleri, padişah emriyle zaviyeye verilmiştir. O dönemde köy halkının tamamının derviş olduğu ve halkın öşür vergisinden muaf tutuldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca köye ait bir de çiftlik vardır. 16. yüzyıl kayıtlarına göre bu köy, Rum vilayetlerinden Zile kazasına bağlı Hüseyinâbâd nahiyesine (Şimdiki haliyle Çorum/Alaca) bağlı olup bir de çiftliği vardır.²⁴

2. Zaviyelerin Fonksiyonu ve Emirci Sultan Zaviyesi

Dini/tasavvufi bir kurum olan zaviye, ilk defa Ebu Haşim el-Kûfi (ö.150/767) tarafından kurulmuştur. Doğduğu şehri terk ederek Filistin bölgesine giden el-Kûfi, Remle’de bir zaviye inşa etmiş²⁵ ve orayı halkın buluşma yeri yapmıştır. Kısa bir zamanda İslam Dünyasının her tarafına yayılmış olan Zaviyeler asırlarca mescit ve okul görevini icra etmişlerdir.²⁶

Anadolu’da bulunan şehirlerde ilmi, iktisadi ve kültürel faaliyetler hızlanmış, yol güzergâhlarında bulunan boş arazilere yeni yerleşim yerleri kurulmuştur. Ticaret yolları üzerindeki ıssız mekânlara kurulan tekke ve zaviyeler, düşman gözetleme görevi görerek güvenliği sağlamıştır. Buralarda görev yapan âlimler veya tasavvuf ehli insanların etkisiyle ticaret sağlıklı işlemiş, seyahat güvenle yapılabilmektedir. Yolcular yedirilip içirilmiş, barınma ihtiyaçları karşılanmıştır. Kısacası İslam medeniyetinin kökleşmesinde gerek tekke ve zaviyelerin gerekse orada çalışanların büyük payı olmuştur. Yöneticilerin teşviki ve hayırsever zenginlerin katkıları da eksik olmamıştır.²⁷

Anadolu Selçukluları, Beylikler ve daha sonra Osmanlılar döneminde zaviyelerin rolü artarak devam etmiş, hizmetlerin sağlıklı yürütülebilmesi için çevredeki bazı arazilerin gelirleri zaviyelere tahsis edilmiştir. Emirci Sultan Tekkesinin işletilebilmesi için 30’dan fazla köyün vakfedildiği dönemler bile olmuştur²⁸ Emirci Sultan zaviyesi, kendi bölgesinde ilim adamı yetiştiren ilk sivil zaviye olarak bilinmektedir.²⁹ Önceden Hristiyan olan köy halkı, Emirci Sultan’ın, gayretleri sonucu Müslüman olup onun tarikatına bağlanmıştır. Daha sonra bu zaviyede görev yapan şeyhler ve hocalar, halkın benimseyip rahatlıkla uygulayabilecekleri kolay ve sade bir Müslümanlık anlayışıyla hareket etmişlerdir.³⁰

23 Ocak, “Emirci Sultan”, XI/153.

24 Hanişçe, Murat. *XV ve XVI. Yüzyıllarda Zile Kazası (1455-1574)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi SBE., Doktora Tezi, (Tokat: 2014), 512-513; Demiryürek, Tahrir Defterleri ile Muhasebe Defterlerine Göre Emirci Sultan Zaviyesi (Osman Paşa Tekkesi), 166.

25 Câmî, Abdurrahman, *Nefehâtü'l-Üns, haz. Abdülkadir Akçipek*, (İstanbul: Huzur Yayınevi, 2016), 86.

26 Zaviyeler, daha sonra edebiyat, musiki, şiir vb. sanat dallarının gelişmesini de sağlamıştır. Bkz. Kara, “Tekke”, XI/370.

27 Ocak, Ahmet Yaşar, “Anadolu, Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslamlaşması”, III/110-116.

28 Ocak, “Emirci Sultan”, XI/154.

29 Ocak, 1995: XI/155; Sarıçık, Murat. *Osmanlı İmparatorluğunda Nakibü'l-Eşrafık Müessesesi*, (Ankara: TTK Yayınları, 2003), 12.

30 Şeker, Mehmet, *Türkiye Selçukluları ve Osmanlılarda Birarada Yaşama Tecrübesi*, (Ankara: DİB Yayınları, 2001), 24.

Emirci Sultan zaviyesi, göçebelikten gelen halkın yerleşim kültürü edinmesine de öncülük etmiştir. Yozgat şehri de Bozok yöresinde başlayan iskân faaliyetleri sonucu ortaya çıkmıştır. Ayrıca bu zaviyede yetişen âlimler, Osmanlı'dan cumhuriyet dönemine kadar Seyyid ve Şeriflerle ilgili işleri yürütme görevini üstlenmiştir.³¹

Köy ile özdeşleşen ve köklü sülalelere mensup şeyhlerin/hocaların görev yaptığı zaviye, ticaret yolları üzerinde bulunmasıyla da dikkat çekmektedir. Nitekim 19. yüzyılda Kayseri'ye doğru giden bazı Avrupalı gezginlerin bu zaviyede konakladıkları³² ifade edilmektedir. Zaman içinde Emirci Sultan Zaviyesinin düşünce bazında bazı değişikliklere uğraması doğaldır. Söz gelimi Bektaşiliğin oluşma ve gelişme sürecinde Orta Anadolu'nun belli başlı merkezlerinden olduğu ifade edilmektedir. 1925 yılına kadar da Nakşilik geleneğine ev sahipliği yapan zaviye bir müddet sonra yıkılmıştır. 1957 yılında yenilenen türbe,³³ günümüzde bölge halkının ziyaretgâhı olma vasfını sürdürmektedir

Zaviyelerde görev yapan hocaların ve oralarda okutulan derslerin mahiyetine ışık tutabilecek bir bilgiyi burada paylaşmak yerinde olacaktır. 1316 tarihli Maarif Salnâmesine göre zaviyede 50 kadar öğrenci öğrenim görmekteydi.³⁴ Son devir Yozgat âlimleri ve mutasavvıfları arasında yer alan M. Şakir Efendi (ö.1937), bu zaviyenin verdiği medrese tahsilinden icazet alıp aynı yerde müderrislik yapmıştır.³⁵ Din ve Kur'an ilimlerinde, Arapça, Hadis ve özellikle Tefsir ilminde ehliyet sahibi olan Şakir Efendi'nin ruus (doktora) imtihanı vererek dersiamlık makamı elde ettiği ifade edilmektedir.³⁶ Bu Bilgiler Emirci Sultan'ın kurucusu olduğu zaviyenin ilmi seviyesini ve bölgedeki konumunu göstermesi açısından önemlidir. Emirci Sultan hakkında araştırma yapmış olan Ocak, onun zaviyesinde görev yapan kırk kadar müderrisin ismini vermektedir.³⁷

3. Emirci Sultan'ın Düşünce ve Eylemlerinin Temel Dinamikleri

Emirci Sultan'ın yaşamı, fikirleri ve eylemleri hakkında pek fazla belgenin olmadığı, bazı eserlerdeki bilgilerin de menkıbeler ve destansı ifadelerle örülü olduğu gözlerden kaçmamaktadır. Aktarılan bilgilerde, tarihi gerçekliklerle çelişen durumları ve insanüstü özellik taşıyan yanlar olsa da onun düşünce yapısını ve hayat felsefesini ortaya çıkaracak bilgi kırıntıları yok değildir. Bu bağlamda biz, bir iki menkıbe üzerinde durduktan sonra onun ilişkilendirildiği Yesevilik düşüncesine değinmeyi yararlı görüyoruz.

3.1. Emirci Sultan ile İlgili Menkıbeler

Bilindiği gibi tekke ve zaviyeler, çeşitli yardımlarla varlıklarını sürdürebilmektedir. Oralarda görev yapanlar da ya vakıf gelirleriyle ya da hayır sahiplerinin desteğiyle geçimlerini sürdürmektedir. Dolayısıyla buralarda görev yapanların herkesten daha fazla hassas olmaları beklenir. Hacı Bektaş-ı Veli Vilayetnamesi'nde bu konuyla ilgili şöyle bir menkıbe yer alır: “Emirci Sultan'a bir kurbanlık (veya hediye) getirilir, Emirci Sultan kabul etmez. Onun çağdaşı olan Hacı Bektaş-ı Veli'ye de bir kurban takdim edilir ve o, kabul eder. İki farklı uygulamanın sebebini sorarlar. Hacı Bektaş-ı Veli “Emircemiz server bir şahindir, bulduğu

31 Ocak, “Emirci Sultan”, XI/155.

32 Ocak, “Emirci Sultan”, XI/129.

33 Kapusuzoğlu, S. Burhaneddin, *Yozgat Medreseleri Tekke ve Zaviyeleri*, (Ankara: Yenişehir Kitabevi, 1999), 68.

34 Karaca, Taha Niyazi. “Yozgat Eğitim Tarihine Katkı”, *ERÜ SBE Dergisi*, II. (Kayseri: 2004), 139.

35 *Yozgat Sorgun Gedikhasanlı Kutbi Cihan Mehmet Şakir Efendi*, (2014). Yenigün Gazetesi, (Yozgat: Yenigün Gazetesi, 2014), 11-14 (Erişim. 24.12.2021).

36 [https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/yozygat\(30.09.2021\)](https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/yozygat(30.09.2021))

37 Ocak, “Emirci Sultan”, XI/154-155.

her nesneye konmaz” şeklinde cevap verir. Aynı kişiler, Emirci Sultan’a gelerek kendisinin kabul etmediği kurbanı Hacı Bektaş-ı Veli’nin kabul ettiğini söylerler. Emirci Sultan’ın verdiği cevap şudur: “Hacı Bektaş, öyle bir deryadır ki böyle şeyler o deryada kaybolur, onu murdar etmez.”³⁸ Burada, bir olay karşısında takınılan iki farklı uygulama söz konusudur. Emirci Sultan’ın tavrını şöyle yorumlamak mümkündür: İslam Dini yardımlaşmaya önem vermiş, bu bağlamında zekât ve sadaka gibi yükümlülükler getirmiştir.³⁹ Hz. Peygamber de hediyeleşmeyi teşvik etmiştir.⁴⁰ Ancak bunlar, veren açısından erdem olsa da alan kişi açısından öyle değildir. Üstelik yardım alan insanların toplum nazarında itibarlarının sarsılabileceği unutulmamalıdır. Bu durumu hesaba katan insanların yasak olmamakla birlikte hediye veya sadaka almamak konusunda ilkeli bir duruş sergileyebilmesi takdir edilecek bir durumdur. Dolayısıyla Emirci Sultan, insanların yardımına ümit bağlamamış ve onlara iltifat etmemiştir. Hacı Bektaş Veli’nin tavrı da şöyle anlaşılabilir: Yüce ruhlu insanlar, başkalarına bel bağlamazlar. Onlar, ihtiyaçlarını insanlara arz etmezler ve el emeğiyle geçinirler. Bu bilinçte olanlar, başkalarından gelecek bir iki yardım veya hediye ile ahlaken çözümlenme endişesi de duymazlar. Zaten onlar, çevredeki muhtaçları gözetken kişilerdir. Aldıkları hediye veya yardımları da ya başkalarıyla paylaşacaklar ya da tümünden hibe edeceklerdir. Bu açıdan hediye çok da önemli olmasa gerektir. İşte burada Hacı Bektaş Veli’nin tavrı ne kadar yerinde ise Emirci Sultan’ın tavrı da aynı ölçüde anlamlıdır. Bu tavrı, Allah’tan başkasına ümit bağlamama ve sadece O’na yönelme düşüncesinin yansımalarından başka bir şey olmasa gerektir.

3.2. Emirci Sultan’ın Düşünce Yapısı ve Eylemlerinin Temel Dinamikleri

Emirci Sultan’ın nesebinin nereye dayandığı ve düşüncelerinin hangi parametrelere göre oluştuğu noktasına da değinmek istiyoruz. Emirci Sultan’ı anlayabilmek, onun bağlı olduğu geleneği bilmeye bağlıdır. Öncelikle, Emirci Sultan’ın Veys el-Karani soyundan gelme olduğu görüşünün gerçeklikten uzak olduğunu belirtmek gerekir. Çünkü Emirci Sultan’ın doğum tarihi kesin olmasa bile vefat tarihi kitabeleriyle sabittir. O tarihte yaşamış birisinin Üveys el-Karani’nin torunu olması mümkün değildir. Ancak, onun dünya görüşü ve hayat biçimi olarak Üveysilik geleneğini sürdürdüğü değerlendirilmesi yapılmaktadır⁴¹ ki bu mümkündür. Geriye, Emirci Sultan’ın Ahmet Yesevi geleneğine bağlı birisi olduğunu kabul etmek kalmaktadır. Buradan hareketle Emirci Sultan’ı anlamının yolu Ahmed Yesevi’yi tanımaktan geçecektir. Bu yüzden Ahmed Yesevi’yi tanımak ve onu anlamak gerekmektedir.

3.3. Ahmed Yesevi

İslâm kültür ve medeniyetinin Anadolu’ya yayılmasında öncülük eden Ahmed Yesevi, Kur’an ve sünnet merkezli mesajını halkın dili olan Türkçe ile sunmuş, görüş ve düşüncelerini “Hikmetler” adlı manzumelerinde dile getirmiştir.⁴²

1085-1095 yılları arası dünyaya gelen Ahmed Yesevi’nin doğum yeri Güney Kazakistan’da bulunan Çimkent şehrine bağlı Sayram kasabasıdır. Küçük yaşta annesini, ardından babasını kaybeden Ahmed Yesevi, Gevher Şehnâz adlı kız kardeşi tarafından Yesi şehrine getirilmiştir.⁴³ “Yesevi” olarak anılmasının sebebi budur.

38 Gölpınarlı, *Menâkıb-ı Hacı Bektaş-ı Veli Vilayetnâme*, 78.

39 et-Tevbe 9/60.

40 el-Muvattâ, *Hüsnü’l-Hulk*, 16.

41 Ocak, “Emirci Sultan”, XI/153.

42 Ocak, Ahmet Yaşar, “Bektaşilik”, (İstanbul: DİA, 1992), V/75.

43 Eraslan, Kemal, “Ahmed Yesevi”, (İstanbul: TDV *İslam Ansiklopedisi*, 1989), II/159-161.

Ahmed Yesevî, küçük yaşta Aslan Baba'ya bağlanmış ve onun terbiyesinde yetişmiştir. Ahmet Yesevi hakkında birçok menkıbe bulunduğu söylenen Eraslan, şunları aktarır: "Aslan Baba, asaptan olup Hz. Peygamber'den aldığı emaneti Ahmed Yesevî'ye getirmiş ve onun eğitimi ile meşgul olmuştur.⁴⁴ Ahmed Yesevî, kısa zamanda büyük mertebelere ulaşmıştır. Kendini ispat edeceği bir dönemde hocası vefat edince Buhara'ya gitmiş, orada devrin önde gelen âlim ve mutasavvıflarından Yusuf el-Hemedâni'ye intisap etmiştir. Hocasının vefatına kadar yanında kalan Ahmed Yesevî, kendinden daha kıdemli olan halifelerin vefatından sonra (1160) irşat görevini üstlenmiş ve bir süre sonra Yesi'ye dönmüştür.⁴⁵ Altmış üç yaşından sonra, tekkesinin bahçesinde bir çilehane yaptırmış ve vefat edinceye kadar yaklaşık 20-25 yıl orada kalmıştır.⁴⁶

Arapça ve Farsça bilen Ahmed Yesevî, İslami ilimlere vakıf birisidir. Zira o, Hocası el-Hemedâni gibi medrese tahsili görmüştür. İki de Hanefî mezhebine tabidir. Din ilimleri yanında tasavvufu özümseyen Ahmed Yesevî, çevresini aydınlatmaya çalışmıştır. Bir mürşit ve ahlâkçı edasıyla insanlara şeriat hükümlerini, tasavvuf esaslarını, tarikatının adap ve erkânını öğretmeyi biricik gaye edinen Yesevî, düşüncelerini hem yerli halka hem de yarı göçebe köylülere anlayabilecekleri bir dille aktarmıştır.⁴⁷

Ahmed Yesevî düşüncelerini oldukça sade bir üslupla yazdığı şiirlerle yazıya aktarmıştır. Allah ve peygamber inancı, ahlaki öğütler, ahiret, cennet ve cehennem ele aldığı başlıca konulardır. Eserlerinde İslâm'ın temel esaslarına ve Hz. Peygamber'in sünnetine sıkı sıkıya bağlı olduğu görülen Ahmed Yesevî, şeriat ile tarikatı birleştirmiş ve İslâm'ın ön gördüğü ahlak ilkelerini yaşam biçimi haline getirmiştir.⁴⁸ Yesevî'nin düşüncelerinin kendi bölgesinde olduğu gibi Anadolu'da hızla yayılması ve daha sonra kurulacak tarikatlara tesir etmesi, dini emirleri tasavvuf neşvesiyle yoğurmasına ve gönüllere hitap etmesine bağlanabilir.

Ahmet Yesevî, "iman" konusunu ele alarak onu, kendince sıraladığı makamların başına yerleştirir. İmanın varlığını ve onun kalplere yerleşmesini ise can ve akıl sahibi olmaya bağlar. Müminde ilim, marifet, edep, korku, sabır, hayâ gibi özellikler yanında cömertlik, şükür, kanaat, tevekkül, züht ve tövbe gibi sıfatların bulunması gerektiğini⁴⁹ ifade eder. Yesevî'ye göre iman, davranışlara yansımalıdır. Çünkü salih amel ve güzel ahlâk, imanın meyvesidir. Bir anlamda iman, devamlı ve samimi olarak yapılan ibadetlerle sağlanabilir. Böylece insanın nefsi olgunlaşır, kalpler huzura erer. Kısacası iman ve ona dayalı amel olmadan ebedî kurtuluşa ermek mümkün değildir. Peygamberlere olan sevgi ve itaat da bir başka önemli konudur.⁵⁰

Ahmed Yesevî'nin tebliğ ve irşatta bulunduğu sıralarda yönetim, Harzemşahların elindedir. Ahmet Yesevî gibi şahsiyetlerin faaliyetleri toplumun ıslahını önemseyen idareciler tarafından desteklenmiştir. Bir başka ifade ile o, görüşlerini rahat bir ortamda yayma imkânı bulmuş ve büyük kitlelere ulaşabilmiştir. Çeşitli bölgelere dağılan binlerce müridi vasıtasıyla görüşleri uzak bölgelere kadar yayılmıştır. Kısacası o, insanı eğitmeyi başarmış, gösterdiği büyük hedefler sayesinde tarihe adını yazdıran isimlerden olmuştur. Ondandır aldığı görevi sürdürenlerin başında da Süleyman Hakîm Ata, Seyyid Ata ve Sadr Ata gelmektedir.⁵¹

44 Bu rivayetler de tarihi bilgilerle çelişmektedir. Zira arada 450 yıllık bir zaman farkı vardır.

45 Eraslan, "Ahmed Yesevî", II/159-161.

46 Özköse, Kadir, "Ahmed Yesevî ve Divân-ı Hikmet", *Tasavvuf, İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* (2006/7), 295.

47 Eraslan, "Ahmed Yesevî", II/159-161.

48 Eraslan, Kemal, *Ahmed Yesevî, Divân-ı Hikmet Seçmeler*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991), 61, 94.

49 Eraslan, Kemal, *Ahmed Yesevî, Divân-ı Hikmet Seçmeler*, 50-54.

50 Bice, Hayati, *Hoca Ahmed Yesevî ve Divân-ı Hikmet*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 143.

51 Eraslan, "Ahmed Yesevî", II/159-161.

Emirci Sultan da Ahmed Yesevi'nin halifelerinden biri olarak⁵² onun düşüncelerini hayata geçirmiş bir toplumdur.

Önceden de işaret edildiği gibi Ahmed Yesevi'nin şiiirlerinde yer alan hikmetli sözler, ayet ve hadislerle dayanmaktadır.⁵³ Hatta bazıları bir ayet veya hadisin açılımı mahiyetindedir. Yesevi'nin çizgisinde devam eden halifeleri, İslam'ın müsamaha yönüne daha fazla ağırlık vermişler, sevgi ve şefkati önceliklemişlerdir.⁵⁴ Vakfiye için oluşturulan şartlardan anlaşıldığına göre Emirci Sultan, dini anlayış açısından hocası Ahmed Yesevi gibi Kur'an ve Sünnet çizgisinde hareket etmiştir.⁵⁵ Bununla birlikte onun zaviyesinde meşrep ve mezhep ayırımı yapılmamış ve farklı görüşlere müsamaha ile yaklaşmıştır.

Sivas iline vali olarak atanmış bir zatın bağından geçen şu olay, Emirci Sultan'ın toplum nazarındaki konumunu anlatması açısından önemlidir: Anadolu Selçukluları döneminde Osman Paşa (ö.?) adlı bir kişi, atandığı valilik görevine giderken Emirci Sultan'ın varlığından haberdar olmuş ve duasını almak için ona uğramıştır. Emirci Sultan'ın âlim ve sünnete bağlı bir kişi olduğunu gören Osman Paşa, ondan ilim tahsil edebilmek için görevinden vaz geçmiş ve orada kalmıştır.⁵⁶

4. Emirci Sultan'ın Vefatı ve Sonrası

Hocası Ahmed Yesevi'nin metoduna bağlı kalan Emirci Sultan, zaviyesini mesken edinmiş ve ömrünü toplumun ıslahı uğrunda tüketmiştir. Mezarındaki kitabeye göre Emirci Sultan, 1240 yılının Temmuz ayında (Zilhicce/637) vefat etmiştir. Daha sonra adına türbe yapılmıştır.⁵⁷

Yesevîlikle ilişkilendirilen Emirci Sultan'ın Babailer isyanı olayında da adı geçer. O, isyanın lideri Baba İlyas'ın halifeleri arasında gösterilmektedir. Zaviyenin bulunduğu bölgede Babailer ile Selçuklu askerleri arasında meydana gelen bir savaşta Emirci Sultan'ın öldürülmüş olabileceği⁵⁸ ihtimali üzerinde durulur.

Emirci Sultan'ın yaşadığı yer, günümüzde Osmanpaşa Nahiyesi olarak anılmaktadır. Ahmet Yaşar Ocak ve Murat Hanılçe, Emirci Sultan ve onun adını taşıyan Zaviye (Osmanpaşa Tekkesi) hakkında kapsamlı araştırmalar yapmışlardır. Yapılan bir başka özgün çalışmada⁵⁹ bölgeyle ilgili ilk Osmanlı tahrir defterleri ile vakıf muhasebe defterleri incelenmiş, zaviyenin (tekkenin) geçirdiği tarihsel gelişmeler hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir.

Zaviyenin faaliyetleri on beşinci ve on altıncı yüzyıldan itibaren Bektaşiliğe kaymaya başlamıştır. Dini esaslarda gösterilen gevşeklik sonucunda Yesevîlik, İbahiye⁶⁰ ve Bektaşilik düşüncesine varan unsurlar içerecek hale getirilmiştir.⁶¹ Ancak bu gelişmeleri Emirci Sultanla ilişkilendirmek veya onun adını taşıyan zaviye ile özdeşleştirmek doğru olmasa gerektir.

52 Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 52-55.

53 Bice, Hayati, *Hoca Ahmed Yesevi ve Divân-ı Hikmet*, 143; 1998, 65-70.

54 Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 75-76.

55 Özger, Yunus. "Yusuf Ziya Yozgadi ve Temaşayı Celâli Hüdâ Adlı Eseri", *Karadeniz Araştırmaları*. 2011, 7/ 28, 115-150.

56 Özger, Yunus. "Yusuf Ziya Yozgadi ve Temaşayı Celâli Hüdâ Adlı Eseri", 115-150.

57 Ocak, "Emirci Sultan", XI/154.

58 Ocak, "Emirci Sultan", XI/154.

59 Demirürek, Tahrir Defterleri ile Muhasebe Defterlerine Göre Emirci Sultan Zaviyesi (Osman Paşa Tekkesi), 163-174.

60 Onat, Hasan, "İbahiye", (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 1999), XIX, 252-254.

61 Ocak, Ahmet Yaşar, "Anadolu Türk Süflüğünde Ahmed-i Yesevi Geleneğinin Teşekkülü", (Ankara: Milletlerarası Ahmed Yesevi Sempozyumu Bildirileri, 1992), V/373-379.

Türklerin 11 ve 12. yüzyıllarda Orta Asya'dan gelerek Anadolu'ya ayak basmasıyla bölgede İslamlaşma süreci başlamıştır. 14. yüzyıla kadar süren bu dönemde dini, siyasi ve kültürel birçok gelişme ve değişme yaşanmıştır. Devletler kurumsal açıdan güçlenirken medreseler, camiler, hanlar, kervansaraylar, tekke ve zaviyeler de kurulmuştur. Özellikle dini/tasavvufi eğitimin merkezi olan tekke ve zaviyeler, gönüllülük ilkesiyle çalışan şeyhler/hocalar eliyle faaliyet göstermiştir.

İslam dünyasının genişlemesi ve maddi refahın artması, dünya nimetlerini her ne pahasına olursa olsun elde etme isteği doğurmuş, lüks ve sefahat yaygınlaşmıştır. Bu gelişlere karşılık dünyanın geçiciliğinin unutulmaması gerektiğini söyleyen ve züht hayatını savunanlar da olmuştur. Tarikat veya tasavvuf adı altında oluşan bu gruplar, kendilerine özel disiplin geliştirmişler, tekke ve zaviyeleri merkez edinerek ahlaki eğitime ağırlık vermişlerdir.

Ahmed Yesevî, ilmini tasavvufi ahlak anlayışıyla harmanlamış ve büyük bir ıslah hareketine girişmiştir. Orta Asya başta olmak üzere Anadolu'ya ve oradan da Balkanlara kadar uzanan coğrafyaya yayılan binlerce öğrenci, onun fikirlerinin uygulayıcısı olmuştur. Kolaylığı, sadeliği ve müsamahayı esas alan öğrencileri, halka sevgi ve şefkatle yaklaşmışlardır. Ülkeler kılıçla fethedilmeden önce, ellerine aldıkları bir asa (tahta kılıç böyle de anlaşılabilir) ile yola çıkan hak erlerinin gönülleri ısıtan davranışlarıyla halklar, İslam'ın sıcak iklimine koşmuşlardır. Toprakların fethi bunun arkasından gelmiştir. İşte bu destansı hareketi gerçekleştirenlerden birisi de çalışmamızda konu edindiğimiz Emirci Sultan adlı zattır.

Ahmed Yesevî'nin izni ve işaretini alan Emirci Sultan, Anadolu'nun yolunu tutmuş, Zile kazası Hüseyinâbâd nahiyesine bağlı bir yere zaviyesini kurmuştur. Bugünkü Yozgat sınırları içinde kalan bu zaviye, artık dini ve tasavvufi eğitimin merkezi olmuştur. Zaviye, Emirci Sultan'ın vefatından sonra ailesi tarafından idare edilmiş ve yüzyıllarca bölgeye hizmet vermiştir. İlk zamanlarda Kur'an ve Sünnet merkezli medrese eğitimi veren zaviye, belirli dönemlerde fikri savrulmalara da tanıklık etmiştir. Yozgat şehrinin kurulmasında da etkin olan ve 1925 yılında çıkarılan genel bir kanunla kapatılan zaviye, yeniden imar edilmiş ve ziyaretgâh olarak hizmete sunulmuştur.

Son olarak şunu belirtmek gerekir ki kurumlar bizatihi kötü değildirlere. Her şey insanda başlayıp onda bitmektedir. Kurumlar, insanın özündeki olumlu yönleri tespit edip geliştirirken olumsuz yönlerini törpülemeyi amaç edinirse kurumların kimliği önemini kaybedecektir. Yeter ki insan, gerçekliğiyle tanınsın ve ona güzel hedefler gösterilsin. Emirci Sultanlar ölse de onların yöntemleri yaşatılabilirsin. Eline bir asa alarak yüce amaçlar uğruna uzak diyarlara gidenlerin yaptıkları fedakârlık örneklikleri masal olmaktan çıkarılabilirsin.

ZÂHİD-İ YOZGADÎ ŞEYH HACI AHMED EFENDÎ Yozgatlı Mutasavvıf (1773-74/1896)

Mehmet TÖZLUYURT*

1. Hayatı ve Eğitimi

Tam adı Zâhid-i Yozgadî Şeyh Hacı Ahmed'dir. Oğuz boyundan bir Türkmen aşiretine mensup Derviş Süleyman Efendi'nin oğlu olarak 1773/1774 yılında Yozgat'ın Çalath köyünde dünyaya gözlerini açmıştır. Hacı Ahmed Efendi ilim yolculuğuna babası Derviş Süleyman Efendi'den Kur'an'ı Kerim ve dinî ilimleri öğrenerek başlamıştır. Daha sonra Ahmed Efendi, babasının kardeşleri ile birlikte kendisinin de iyi bir medrese eğitimi alması için Yozgat merkeze yerleşmiştir. Ahmed Efendi, diğer ilimlerin yanında Arapça ve Farsça'yı öğrenip medrese eğitimi tamamlamıştır. Hacı Ahmed Efendi'nin, XVII-XVIII. yüzyıllarda medreselerde fıkıh, hadis vb. ilimler ile ilgili işlenen konular ve dersler olarak İshak Tokadî'nin *Manzûme-i Tertib-i Ulûm*, Saçaklızâde Mehmed Mar'aşî'nin *Tertibü'l-'Ulûm*, Müderris Ali Uşşâkî'nin *Kasîde fi'l-Kütübî'l-Meşhûre fi'l-'Ulûm*, bir heyet tarafından hazırlanan *Kevâkib-i Seb'a* ve Erzurumlu İbrâhim Hakkî'nin *Tertibü'l-'Ulûm* adlı eserleri okuduğu söylenebilir.¹

Medrese eğitimi tamamlayan Hacı Ahmed Efendi, genç denecek bir yaşta gönlünde beliren Allah aşkıyla yanmak ve bu aşkı öğrenmek için tasavvuf ilmine merak salmıştır. Onun tasavvuf ilmine yönelmesinde, bu ilmin kalplerin kirlenden temizlenmesi, yaratılanlara karşı güzel muamele, şer'i meselelerde Allah Resûlüne tâbi olmada önemli bir yerinin olmasıdır. Zira hakikat lisaniye tasavvuf, mülkiyet ve varlık iddiasından uzaklaşmak, göklerin yaratıcısına bağlanarak beşerî sıfatların esaretinden kurtulmaktır.² Kâmil bir mürid bulmak amacıyla Anadolu'nun birçok ilini dolaşan Hacı Ahmed Efendi, Çerkeş'e gidip Şâbâniyye tarikatının Çerkeşî kolunun kurucusu Çerkeşî Mustafa Efendi'ye³ (ö. 1813/1814) intisap etmiş, seyrü sülûkünü tamamlayıp ondan hilâfet almıştır. Çerkeşî Mustafa Efendi'nin tarikat silsilesi Zoralı Şeyh Mehmed, Mudurnulu Şeyh Abdullah Rüşdü (ö. 1141/1728-29), Şâbâniyye'nin Nasûhiyye kolunun kurucusu Şeyh Mehmed Nasûhî Üsküdârî (ö.

* Doç. Dr., ORCID: 0000-0003-4422-9010, Yozgat Bozok Üniversitesi Bilal Şahin İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Kelim ve İslam Mezhepleri Tarihi ABD Öğretim Üyesi, mehmet.tozluyurt@bozok.edu.tr.

1 Mehmet İspirli, "Medrese", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 2/338-340.

2 Ebû Nasr es-Serrâc et-Tûsî, *el-Lu'ma*, thk. Abdülhâlim Mahmûd, Tâhâ Abdülbâki Surûr, (Mısır: Dâru'l-Kütübî'l-Hadise, 1960), 48.

3 Şâbâniyye'yi XVIII. yüzyılda İstanbul, Anadolu ve Balkanlar'da temsil eden Nasûhiyye kolundan, bu yüzyılın sonlarına doğru doğduğu Kastamonu civarında Çerkeş'te Çerkeşî Mustafa Efendi'ye nisbet edilen bir kol zuhur etmiş, bu kol XIX ve XX. yüzyıllar boyunca etkili olmuştur. Nihat Azamat, "Çerkeşî Mustafa Efendi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/272-275.

1130/1718), Karabaşîyye kolunun kurucusu Karabaş Veli (ö. 1097/1686) vasıtasıyla tarikatın piri Şeyh Şâbân-ı Velî'ye (ö. 976/1568) ulaşır.

Çerkeşi Mustafa Efendi'nin en önemli yönü, Şâbâniyye mensuplarınca tarikatın ikinci kurucusu anlamında "pîr-i sâni" unvanıyla anılmasıdır. Çerkeşi Mustafa Efendi'ye göre tarikat mensuplarının ulaşmaya çalıştıkları tasavvuf yolu fiil, sıfat ve zât tecellileri (tecelli-i ef'âl, tecelli-i sıfât, tecelli-i zât) olarak tanımlanan üç halden ibarettir. Bu üç tecelliye mazhar olanlar zâhiren üç bâtil fırka mensuplarına (Cebriyye, Hulûliyye, İttihâdiyye) benzerler. Fiil tecellileri sahipleri Cebriyye, sıfat ve zât tecellileri sahipleri ise Hulûliyye ve İttihâdiyye mensuplarına benzetilebilirler. Ancak bu üç halin kendilerinde tecelli ettiği sûfilerin cebir, hulûl ve ittihad fikirleriyle hiçbir ilgisi yoktur. Sûfileri bu bâtil fırka mensuplarından ayırt etmenin temel ölçüsü şeriat-ı Muhammediyye'dir. Şeriatın ayrılmamak şartıyla yukarıdaki üç hal ve makamın kendisi üzerindeki tecellilerinden bahseden sûfinin sözleri ilâhî sır ve hikmetlerden ibarettir; ondan zuhur eden olağan üstü haller ise keramettir. Ancak keramet göstermek Allah, peygamber ve mürşid katında makbul değildir; zira bu husus edebe muğayirdir. Şeriatı aykırı en ufak bir harekette bulunan sûfi sapıktır; sözleri ilhâd ve ifsat, ondan zuhur eden haller sihir ve istidrâcdır.

Hacı Ahmed Efendi, şeyhinin tavsiyesiyle Anadolu'yu dolaştıktan sonra Suriye, Irak ve İran'a gitmiştir. Bağdat'ı ziyareti sırasında Abdülkâdir Geylânî⁴ çilehanesinde bir süre itikâfta kalarak çile doldurmuştur. Seyahatlerinde nefis terbiyesine büyük önem vererek rûhî kemâlâta ermiştir. Gördüğü rüya üzerine hac yolculuğuna başlayan Hacı Ahmed Efendi, hac farızasını yerine getirme sürecinde Kabe'yi tavaf etmiş ardından kendisine kötü davrananlar olsa da onlara herhangi bir karşılık vermeyeceğini zira hak yolunda suçunun çok olduğunu bu nedenle Yüce Allah'tan bağışlanma talebini dile getiren bir beyit yazmıştır:

*"Dövenlere elim yoktur, sövenlere dilim yoktur,
Hak yolunda suçum çoktur, Mevlâm gufrana geldim."*

Hz. Peygamber'e olan sevgisini onun mezarına yaklaştığı bir sırada Enbiyâ'nın huzuruna oranın nurların mekânı/muhiti ve yüce makam olmasından dolayı edeple girilmesi gerektiğini ifade eden kasidesini inşad etmiştir:

*"Göründü kây-i envârî ne câh-ı müctebâdır bu,
Edeple gir bu dergâha huzur-u Enbiyâ'dır bu..."⁵*

Hacı Ahmed Efendi, ikinci kez evlenmiş ve bu evliliğinden beş erkek çocuğu dünyaya gelmiştir. Oğullarından Ali Rıza Efendi (1844-1900) müderris, Sadreddin Efendi (1847-1920) şeyh, Hasan Muhyiddin Efendi (1853-1909) şeyh, Hafız Hayreddin Efendi (1857-1899) müderris ve kalemkâr, Abdullah Arif Efendi (1860-1909) müderristir.

2. İrşad Faaliyetleri

Hac ibadeti sonrasında zorlu kış şartlarıyla mücadelesinin ardından Çerkeş'e ulaşan Hacı Ahmed Efendi, rüyasında gördüğü ve mürşidinin vasiyeti olan tâcı ve asâyı alarak Yozgat'a dönmüştür. Bu andan itibaren Hacı Ahmed Efendi'nin öğrenciliği bitmiş öğreticiliği/irşad faaliyeti başlamıştır. Evinin yanında küçük bir cami inşa ettirmiş, burada Halvetî tekkesini kurarak halkı Hakk'ın yoluna davet etmeye başlamıştır. "Bak" redifli manzumesinde dergahına gelen insanlara Allah'ın sevgisini kazanmaları durumunda yüzlerinin Hakk'ı

4 Abdülkâdir Geylânî miladi 1077-1165 yılları arasında yaşamış Kâdiri tarikatının liderlerindedir. Bkz. Abdülkâdir Geylânî, *Fethu'r Rabbanî*, (İlahi Armağan), çev. Abdülkadir Akçiçek, (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1988), 6.

5 Ali Şakir Ergin, *Gönül Ufkunda Bir Şeyh Bir Şeyhzâde*, (İstanbul: Seçil Ofset, 2013), 51.

gösteren bir ayna gibi olacağını anlatmıştır. Sohbet ve meclislerine ahalinin yanında kendisini seven âlim ve devlet büyüklerinin de katıldığı bilinmektedir. Devlet erkanından olup en tanınmış müridi Yozgat mutasarrıfı⁶ Münip Mehmed Paşa'dır.⁷ O, Hacı Ahmed Efendi'ye intisabını ve onun manevî feyzinden istifade edişini iki bölüm ve 28 beyitlik “*Yâ Hazret-i Şeyh*” redifli kasidesinde dile getirmiştir.⁸

Hacı Ahmed Efendi, müridlerinden eski Sivas valisi Münib Mehmed Paşa'nın misafiri olarak iki kez İstanbul'a gitmiştir. Sultan Abdülmecid'in son zamanlarına rastlayan ilk İstanbul ziyaretinde Mehmed Münib Paşa'nın aracılığıyla Saray erkanıyla tanıştırılmıştır. Sultan Abdülmecid, Şevkefzâ Kadın Sultan ve oğlu Şehzâde V. Murad Efendi görüştüğü kimseler arasındadır. İkinci İstanbul ziyareti ise Sultan Aziz'in saltanat yıllarında gerçekleşmiştir. Bu ziyaret Hacı Ahmed Efendi'nin büyük bir mürşid olduğunu gözler önüne seren bir durumu ortaya çıkarmıştır. Şöyle ki o, veliahd V. Murad'ın hastalığı için kendisinden dua ve yardım talep eden Şevkefzâ Kadın Sultan'ın isteğini geri çevirmemiştir. Hacı Ahmed Efendi'nin duası sonrasında veliahd V. Murad'ın durumunda bir miktar iyileşme gerçekleşmiştir. Bu olay Hacı Ahmed Efendi ile saray erkanı arasında yakınlaşmaya vesile olmuştur. Hoca Efendi'nin manevî halinden son derece etkilenen ve memnun kalan Şevkefzâ Kadın Sultan, bazı hediyelerle onu taltif etmiştir. Kendisine verilmek istenen bir kese altını ise can güvenliğini bahane ederek “*Ben yalnız gezen bir dervişim, paraya ihtiyacım olmaz. Bilirlerse yolumu keser elimden alırlar*” diyerek geri çevirmiştir. Hacı Ahmed Efendi keseyi almadan kısa bir süre sonra İstanbul'dan ayrılmıştır.

İstanbul'da bulunduğu sırada kendisine verilmek istenen para, resmi kanaldan Yozgat'a gönderilmiş ve mutasarrıflık aracılığı ile kendisine teslim edilmiştir. Hacı Ahmed Efendi bu parayla daha önce kendi imkanlarıyla inşa ettirdiği camiye yenilemiştir (1859). Yeniden inşa edilen bu cami, Hacı Ahmed Efendi'nin Yozgat'ta temsilciliğini kurduğu Halveti Tarikatı'nın tekkesi olmuştur. Caminin harim büyüklüğünün, hac ibadetini yerine getirdiği yıllarda adımladığı Kabe'nin büyüklüğü ölçüsünde olduğu ifade edilir. Ayrıca harimin arka tarafında birer kişilik dört adet halvet ve küçük bir oda, üst kat mahfilinde ise yedi adet halvet bulunmaktadır. Tekkesi için bir vakıf kurmuş (1862), vakıf adına emlak ve arazi satın almıştır. Kendisine bu imkânı bahşeden saray erkanını unutmamış, onların Hz. Allah indindeki yerlerinin âli/yüksek olması için dua etmiş ve bunu da bir şiirinde şöyle dile getirmiştir:

*“Duâ-i hayr Cami'de ki elzem kâffe-i câna
Salât-ı hamsede daim dua Abdülmecit Hân'a
Bu hayrât-ı müberrâtın çün ihyası ki Şehzâde
Teâlâ ömrünü etvâl Şevkefsar (Şevkefza) gonca-i dâna”*

Yaşamı boyunca üç kez hacca giden Hacı Ahmed Efendi, bu yolculuklarını tek başına yaya olarak ve yanına hiçbir rızık almadan tamamlamıştır. Onun bu tavrı rızık verenin Yüce Allah olduğuna ve rızık konusunda herhangi bir endişesinin olmadığına olan inancını göstermesi açısından önemlidir. Hacı Ahmed Efendi namaz ibadetlerini ise sağlığı imkân verdiği ölçüde

6 Osmanlı taşra teşkilâtında sancak veya livânın mülki âmiri için kullanılan unvandır. Bu tabir ayrıca vekille unvan sahibini birbirinden ayırmak, mâlikâne, has ve timara sahip olmak mânâsında sıkça kullanılmıştır. İlmiye teşkilâtında kadılığa bilfiil getirilenler de mutasarrıf şeklinde anılmıştır. Kelimenin “sancağa veya livâyâ gönderilen idareci” anlamını kazanması XVII. yüzyıl başlarından itibaren meydana gelen gelişmelerle ilgilidir. Ali Fuat Öreng, “Mutasarrıf”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/377-379

7 Mehmet Münib Paşa Sivas, Maraş, Musul vilayetleri Mutasarrıflıklarında bulunmuş Osmanlı devlet adamlarındandır. 1867 yılında İstanbul'da vefat etmiş ve Eyüp kabristanlığına defnedilmiştir. O Hülagü, M. Ekincikli, H. Savaş, *Tezkire-i Meşahir-i Osmaniye*, (İstanbul: Sebil Yayınları, 1998), 2/104.

8 Ergin, *Gönül Üfkünde Bir Şeyh Bir Şehzâde*, 52.

camide cemaatle eda etmiştir. Hacı Ahmed Efendi, camide eda edilen beş vakit namaz ve diğer ibadetlerin yerine getirilmesinde, gerek etrafına toplanan halkın ve talebelerinin yetiştirilmesinde gerekse tarikat ve tekke hizmetlerinin ifa edilmesinde uzun süre başarılı bir hizmet yürütmüştür. Onun bu gayretleri halk tarafından yakinen takip edilmiş ve halkın dilinde “*Büyük Şeyh Efendi*” diye saygıyla anılmıştır.

Şabâniyye tarikatının Yozgat ve civarında yayılmasını sağlayan Hacı Ahmed Efendi 1896’da vefat etmiş ve bugün kendi adıyla anılan caminin avlusuna defnedilmiştir. Bir yıl sonra oğlu Muhyiddin Efendi kabrinin üzerine bir türbe yaptırmıştır. Bu türbe günümüzde ziyaretgâh konumundadır. Hacı Ahmed Efendi’nin iyi bir güreşçi, yüzücü, at binici, gürz sallayıp kılıç kullanmakta mahir bir sporcu olduğu, uzun bir ömür sürdüğü ve 125 yaşında vefat ettiği nakledilmektedir. Kâmil bir mürşid olması sebebiyle, birçok kişi yetiştirmesine rağmen Yozgat’ta kurduğu Halveti Tekkesi’nin postnişliğini son zamanlara kadar büyük bir himmet ve gayretle kendi yetiştirdiği çocukları ve torunlarının uhdesinde kalmıştır. Hacı Ahmed Efendi’nin vefatından sonra tekkesinde oğulları Muhyiddin Efendi, Sadreddin Efendi, torunlarından Ethem Efendi, ardından altı ay kadar aile dışından Damadzâde Necib Efendi şeyhlik yapmış, şeyhlik makamı son olarak beşinci oğlundan torunu olup Şeyhzâde Ahmed Efendi diye tanınan Ahmet Şevki Ergin’e intikal etmiştir.⁹

3. Eserleri

Arûz vezniyle manzumeler yazan Hacı Ahmed Efendi’nin, bir divan tertip ettiği tahmin edilmekle birlikte bugüne kadar düzenli tam bir divanı bulunamamıştır. Torunları tarafından bir araya getirilerek küçük bir mecmuada toplanan tasavvufi ve hikemî şiirlerini “Terki/ Terkyâ” mahlasıyla yazdığı bilinmektedir. Şiirlerinde “Terki” mahlasını tercih etmesi onun dünyanın gelip geçiciliğine aldanmadığına ve hayatının her anında kanaatkâr olduğuna işaret etmektedir. Terki’nin şiir yazmadaki temel gayesinin şiiri zikir ve irşada yardımcı bir unsur olarak gördüğü ifade edilebilir. Hemen hemen bütün şiirlerini dinî-tasavvufî konuda yazmıştır. Şiirlerindeki üslubun insanları Yüce Allah sevgisine yöneltmede önemli bir rol oynadığı söylenebilir.¹⁰ O, tevekkül, sabretme ve yalan söylememe gibi telkinlerle ideal insan tipini çizerek ilahi aşka erişebileceğini düşünür. Ayrıca az da olsa, eldeki şiirlerindeki bilgi birikimi ve tasavvufî derin mana zenginliği, onun dinî ilimleri iyi bildiğini, din ve dünya görüşünün berrak ve sağlam İslamî temellere dayandığını, mükemmel bir tasavvufkültürüne sahip olduğunu göstermektedir. Bazı şiirleri torunlarından Ömer Faruk Ergin tarafından Mâverdi’nin, *Edebü’l-din ve’l-dünyâ* eserinin içinde yayımlanmıştır.

9 Abdülkerim Abdulkadiroğlu - F. Hakan Özkan, “Osmanlı Dönemi Yozgatlı Şeyhler, Bilim Adamları ve Şâirler”, *Osmanlı Devleti ve Bozok Sancağı*, (Yozgat: Türk Ocakları Yozgat Şubesi Yayınları, 2000), 25-26; Ali Şakir Ergin, “Yozgatlı Hacı Ahmed Efendi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/564; S. Burhanettin Kapusuzoğlu, *Yozgat’ın Üç Sırlısı*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2016), 43-44.

10 M. Öcal Oğuz, *Yozgat’ta Halk Şairliğinin Dünü ve Bugünü*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994), 150.

MEHMED NÜRİ YOZGÂDÎ

Yozgatlı imam, şair, yazar ve muallim (1280/1863-1341/1922)

Sezai BEKDEMİR*

1. Hayatı

Mehmed Nürî Yozgâdî, İncirlikebir adıyla bilinen daha sonra Büyükincirli adını alan Yozgat'a bağlı köyde 1863 yılında dünyaya gelmiştir. Babası, köyün eşraflarından İbrahimoğulları sülalesinden Ali Efendi'dir. Mehmed Nürî Efendi, eğitimini Hacı Bektaş Rüştiyesi'nde tamamlayarak mezun olmuştur. Hayatını imamlık yaparak sürdüren Mehmed Nürî Efendi, bu mesleğin yanında Bozok Lisesi'nde din dersi öğretmeni olarak da görev yapmıştır.¹

Müellifin yaşadığı zaman dilimi, Osmanlı'nın yıkılış ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluş yıllarına denk gelmektedir. Bu dönem, dini otoritenin zayıfladığı, bidat ve hurafelerin yaygınlaştığı bir dönemdir. Mehmed Nürî Efendi, döneminde amel edilen bazı bidat ve hurafelere dikkat çekmek ve bunların doğrusunu ortaya koymak için Fıkıh alanında Hukûku Emvât adlı bir risâle kaleme almıştır. Bozok lisesinde din dersleri muallimi olarak görev yaptığı dönemde telif ettiği bu risâlesini, imamlık yaptığı yıllarda imamların ve toplumun bazı uygulamalarında gördüğü yanlışlıkları düzeltmek niyetiyle yazmıştır. Risâlesini 1340/1921 yılında tamamladıktan yaklaşık bir yıl sonra 1341/1922'de vefat etmiştir.²

2. Şahsiyeti

İmamlık mesleğini icra eden Mehmed Nürî Efendi, aynı zamanda mütevazî kişiliğe sahip bir muallim ve şairdir. Onun mütevazî kişiliğe sahip biri olduğu Hukûku Emvât adlı risâlesini bitirirken serdetmiş olduğu şu sözlerinden anlaşılmaktadır: *“Bu küçük eserimde bulunan eksikleri ve hataları ihtisas sahiplerinin düzeltmelerini temenni edip, Müslümanların maddî ve manevî saadet ve selameti adına bu gibi naçiz eseri gölgede bırakacak yüksek eserler yazmak lütfunda bulunmalarını tavsiye ile sözümü burada bitiriyorum.”*³

* Dr. Öğr. Üyesi, ORCID: 0000-0001-8694-7817, Yozgat Bozok Üniversitesi Bilal Şahin İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku ABD Öğretim Üyesi, sezai.bekdemir@bozok.edu.tr.

1 Yılmaz Göksoy, “Mehmet Nuri.” Erciyes. Ocak 1984. 7 (73): 27.; M. Öcal Oğuz, *Yozgat'ta Halk Şairliğinin Dünü ve Bugünü*. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1994; Mehmed Nürî Yozgâdî, *Hukûku Emvât*, Kader Matbaası, İstanbul 1926, 68.

2 Recep Dikici, *Türkiye Kütüphanelerinde Matbû ve El Yazması Eseri Bulunan Yozgatlı Alimler ve Bazı Evliyalar*, I. Uluslararası Bozok Sempozyumu (05-07 Mayıs 2016) Bildiri Kitabı, s. 403.; Yozgâdî, *Hukûku Emvât*, 3.

3 Yozgâdî, *Hukûku Emvât*, 67-68.

Mehmed Nûrî Efendi, devrinin Yozgatlı şairlerindedir. O, şiirlerini hem aruz hem de hece veznini kullanarak yazmıştır. M. Öcal Oğuz, şaire ait bir şiir defterinden bahsetmektedir. O, bu şiir defterinin Mehmed Nûrî Efendi'nin çocuklarının elinde mevcut olduğunu fakat şimdiye kadar yayınlanmadığını ifade etmektedir.⁴ Mehmed Nûrî Efendi'nin şiirlerinden bir örnek şöyledir:

Nefs elinden yandı canım ya İlähi kıl medet
Ben fakir-i nâtüvanım ya İlähi kıl medet
Bir kelâm için müdam dil bülbülü eyler neva
Söylemez gonca dehanım ya İlähi kıl medet
Olmuşam Mecnun'u bir kerre visaliyle n'olur
Lutf ede Leylâ civanım ya İlähi kıl medet

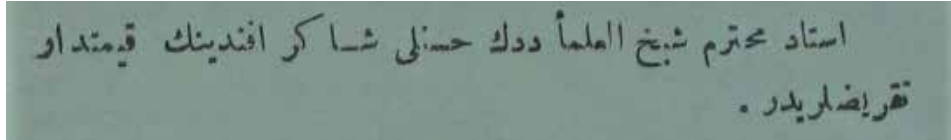
Düşmüşem bu gurbete yardım oldum vait
Gurbetin vare cananım ya İlähi kıl medet
Firkat-i dildar ile Nûrî kulun der supuşa
Artmasın böyle figanım ya İlähi kıl medet⁵

Kur'an ve Sünnet'e bağlı biri olan Mehmed Nûrî Efendi, bidat ve hurafelerden rahatsız olduğunu risâlesinde açıkça dile getirmiştir. Vazifeli din adamlarının bidat ve hurafelere karşı yeterli derecede mücadele etmediklerini şu sözleriyle ifade etmiştir: “Şer-i meseleleri araştırmaya mukadder olmayan bazı mahalle ve köy imamı ve özellikle zamanımızdaki müderris ve âlim geçinenlerin birçoğu da bu gibi meseleleri araştırarak şeriata uygun bir şekilde ölünün haklarını korumaya tenezzül etmedikleri görülmektedir.”⁶

“Tarih okuyanlar hep anlar

Anlayanlarda halimize çok ağılar”⁷ diyen Mehmed Nûrî Efendi, dinin şekli yönüne çok özen gösterildiği halde özüne pek dikkat edilmediğini ifade etmiştir.⁸

Mehmed Nûrî Efendi, ilme ve alime değer veren bir kimsedir. Devrin alimlerinden Mehmed Şâkir Efendi'ye büyük saygı duyduğu şu ifadelerinden anlaşılmaktadır:

“Üstad muhterem şeyhu'l-ulemâ Dedik Hasanlı Şâkir Efendi'nin kıymetdâr takrizleridir.”⁹ Mehmed Nûrî Efendi'nin Şeyhu'l-Ulemâ diye iltifat ettiği Mehmed Şâkir Efendi'ye bu denli saygılı ve nazik ifadelerinden ve eserine takrize onu layık görmesinden onunla özel bir hukûku ve bağı olduğu da anlaşılmaktadır.

3. Hukûku Emvât Adlı Risâlesi

“Ölülerin Hakları” anlamına gelen bu risâle, Türkçe yazılan ve ilk “Cenâze İlmihâli” denilebilecek bir eserdir. 1921 yılında yazılan bu esre, 1342/1926 yılında Kader Matbaası'nda

4 Oğuz, *Yozgat'ta Halk Şairliğinin Dünü ve Bugünü*. s. ?.

5 Göksoy, “Mehmet Nuri”, 27.

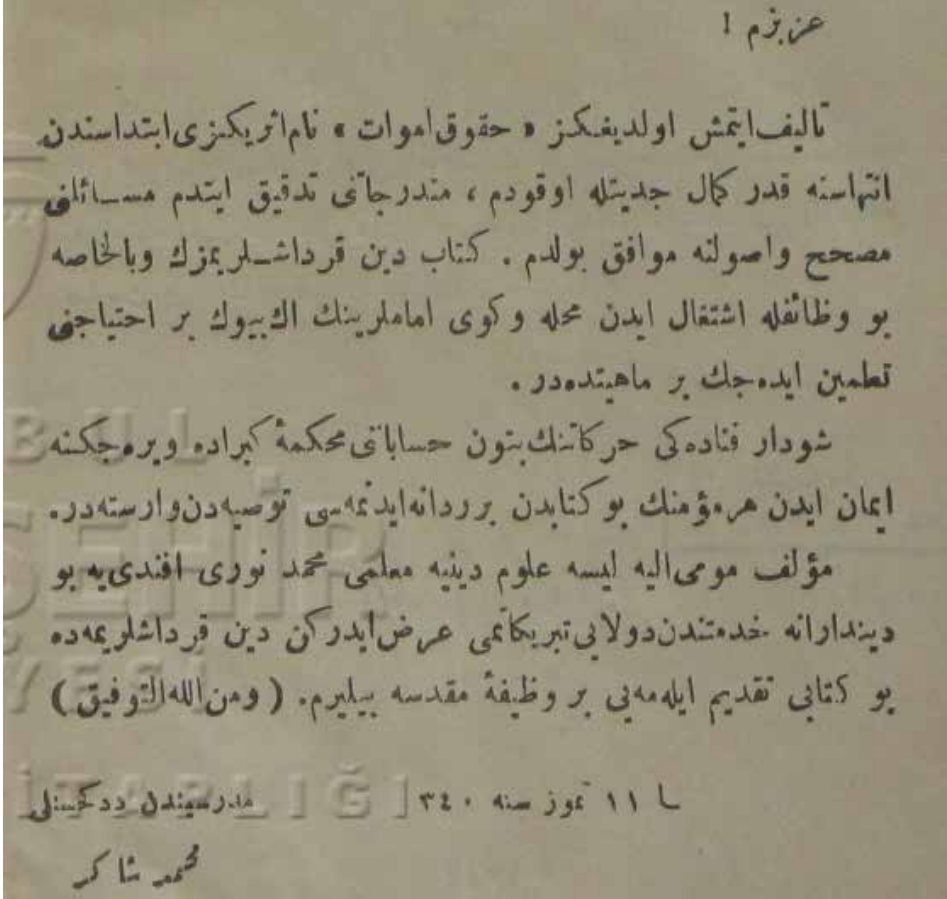
6 Yozgâdi, *Hukûku Emvât*, 3.

7 Yozgâdi, *Hukûku Emvât*, 10 (Dipnot 1).

8 Yozgâdi, *Hukûku Emvât*, 3.

9 Yozgâdi, *Hukûku Emvât*, 1.

basılmıştır. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığına 1898 numarasıyla Osman Ergin adına kayıtlıdır. Osmanlı Türkçesi ile yazılmıştır. Bu risâleye Dedik Hasanlı Mehmed Şâkir Efendi bir takriz yazmıştır:

“Azizim:

Telif etmiş olduğunuz “Hukûku Emvât” nâme eserinizi ibtidâsından (başından) intihâsına (sonuna) kadar kemali cedid ile okudum. Mütederricâtını (konuların sıralanmasını) tetkik ettim. Mesâilini (meselelerini) musahhah (düzgün) ve usulüne muvafık (uygun) buldum. Kitap din kardeşlerimizin bilhassa bu vazîfeyle iştigal eden mahalle ve köy imamlarının en büyük bir ihtiyacını tatmin edecek bir mahiyettedir. Şu dâr-ı fenâdaki hareketlerinin bütün hesaplarını mahkeme-i kübrâda vereceğine iman eden her müminin bu kitaptan bir tane edinmesi tavsiyeden varestedir. Müellif imam lise ulûm-i diniyye muallimi Mehmed Nûrî Efendi’ye bu dindarâne hizmetinden dolayı tebriklerimi arz ederken din kardeşlerimize de bu kitabı takdim eylemeyi mukaddes bir vazife bilirim. (Başarı Allah’tandır)

11 Temmuz sene 1340

Müderrislerden Dedik Hasanlı

Muhammed Şâkir”¹⁰

10 Yozgâdi, Hukûku Emvât, 2.

Şâkir Efendi'nin takrizlerinden de anlaşılacağı üzere böyle bir risâleye o devirde çok ihtiyaç duyulmaktadır. Mehmed Nûri Efendi de bu ihtiyacı dile getirmiş ve “Hukûku Emvât” risâlesini kaleme alma nedenlerini şu sözleriyle ifade etmiştir:

“Evet, biz her şeyde noksan davrandığımızı itiraf etmeliyiz. Maddi vasıtalarından kat-i nazar edip maneviyata özellikle de ölü haklarıyla alakalı Arapça yazılan ve kütüphanelerimizi dolduran ciltlerce kitap olduğu halde bugün elimizde ölü haklarıyla ilgili meseleleri hakkında açıklayacak bir kitap bulunmamaktadır. Teçhiz ve tekfin, Allah hakları, kul hakları, vasiyet etme ve vasiyet etmeme durumunda ıskat-ı salât ve kefarete, Nûri, oruç fidesi, oruç kefareti ve kazaya kalan oruçların ne suretle devir olunacağı, ölünün defninden önce ve sonra Kur’an ve dua okuma, mevlit okuma, yemek yedirme, tövbe etme, ölüm döşeğinde olan kişiyi ziyarete gelenlerin vazifeleri gibi konuları içeren Türkçe yazılmış bir kitap görülmedi. Bu küçük kitabı yazmaktan yegâne maksat ve emelimiz “Her nefis ölümü tadacaktır” ayetince ölüm acısını tadacak her nefis için özellikle akıl sahiplerinden mükellef geçinen zatları manevi mesuliyetten kurtarmanın yolunu göstermektir. Bu mukaddimeden değerli okuyucuya uyarımız dünyadan göçen ölümlerimizin haklarına riayet edilmediği durumda hem ölü borçlu hem de alanların aldığı para helal olmadığı görülmekle her iki cihette de muavenet, ölümlerin ve dirilerin hukûkunu korumak bir takım görenek olarak almış olduğumuz kötü adetleri terk ettirmektedir.”¹¹

Mehmed Nûri Efendi bu ifadeleriyle dönemiyle ilgili olarak insanların günlük hayattaki bidat ve hurafelerle mücadele edecek kaynaklara ulaşamadığı, bu alanda Türkçe eserlerin olmadığı, din hizmeti ve eğitimi veren imam ve din dersi öğretmenlerinin bilgi seviyelerinin düşük olduğu tespitlerini yapmakta ve tarihe not düşmektedir. Ayrıca Mehmed Nûri Efendi, bidat ve hurafelerden merdiven altı din adamlarının nemalandığını, bu suretle yetimlerin haklarının haksız bir şekilde yenildiğini şu sözleriyle dile getirmiştir:

“Birtakım helal ve haramı ayırt edemeyen görünürde meslek-i ilmiye adı altında bu suretle geçinen yiyicilerin yemelerine maruz kaldığı ve çok kere de bu karışıklıktan istifade ederek yetimlerin malları ölünün vasiyeti yokken boş yere satılarak sadece bir görenden ibaret olmak üzere birkaç imam ve fukaranın toplanmasıyla ıskat-ı salât yoluyla umumi bir devir yapılarak mevcut parayı aralarında gelişi güzel bir taksim yapmalarının ne kadar hatalı olduğu bu risâlede anlatılacaktır.”¹²

Mehmed Nûri Efendi, “Hukûku Emvât” risâlesini, bir mukaddime ile on iki mebhastan (bölümden) oluşturmuştur. O, eserin mukaddimesinde ölüm döşeğinde olan kişiyi ziyaret etmek, teçhiz, tekfin, kabir ziyareti, ölümlere tasadduk gibi konulara değinmiştir. Eserin mebhastalarını ise sırasıyla şu başlıklar oluşturmuştur:¹³

1. Yalnız Tövbeyle Affolunabilecek ve Affolunmayacak Günahlar
2. Allah Haklarından Terk Edilen Şer’an Kazası Olan Amellerin Kazasının Keyfiyeti
3. Yeminin Kısımları
4. Kul Hakları
5. Farz ve Vacip Olan İbadetlerin Kazası ve Kaza Edemediği Durumda Dereceleri İtibariyle Vasiyet Etmenin Yolları
6. Üzerinde Bulunan Hakların Hesaplanıp Mallarından Verilmesini Vasiyet Etmek, Yetişmediği Durumda Guremâ (Alacaklılar) Taksimi Hesabıyla Taksiminin keyfiyeti
7. Vasiyetin Kısımları

11 Yozgâdi, *Hukûku Emvât*, 3-4.

12 Yozgâdi, *Hukûku Emvât*, 3-4.

13 Yozgâdi, *Hukûku Emvât*, 6.

8. Vasiyetin Bidatleri

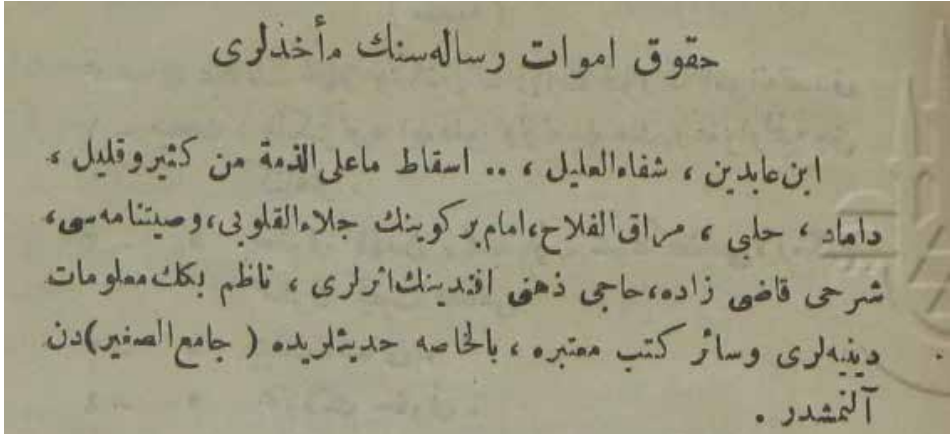
9. Vasiyetin Şekilleri

10. Devrin Şekilleri

11. Açıklanan Şartlara Riayet Edenlerin Dâr-ı Ahiretteki Mükâfatları

12. Duanın Kabul Şartları

Mehmed Nûrî Efendi, risâlede yaptığı iktibasları bazen müellif bazen de kitap adıyla bildirmiştir. Ana metinde konuları bir ilmihal mahiyetinde kısa ifade eden ve eserde dipnota sık sık başvurulan Mehmed Nûrî Efendi, görüşlerinin delillerini çoğunlukla burada izah etmiştir. Eserin telifinde birçok kitaptan istifade eden Mehmed Nûrî Efendi eserin ana kaynaklarını şöyle sıralamıştır:¹⁴

1- *İbn Âbidin*: Muhammed Emîn (ö. 1252/1836), *Reddü'l-Muhtâr*

2- *Şifâu'l-A'lîl*: İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyüb ez-Zürâi ed-Dimaşki el-Hanbelî (ö. 751/1350)

3- *İskâtu Mâ ale'z-Zimmeti min Kesirin ve Kalîl*: İbn Âbidin Muhammed Emîn (ö. 1252/1836)

4- *Damat*: Şeyhizâde Abdurrahman (ö. 1078/1667), *Mecma' u'l-enhûr fi şerhi Mülteka'l-ebhûr* (Damat ismiyle meşhurdur)

5- *Halebî*: İbrâhim b. Muhammed (ö. 956/1549), *Mülteka'l-Ebhûr*

6- *Merâkı'l-felâh*: Ebû'l-İhlâs Hasen b. Ammâr b. Ali eş-Şürünbülâlî el-Vefâi el-Mısri (ö. 1069/1659), *Merâkı'l-felâh bi-İmdâdi'l-fettâh şerhu Nûri'l-izâh*

7- *İmam Birgivi'nin Celâi'l-kulûb ve Vasiyetnâme adlı eserleri*: Birgivi Mehmed Efendi (ö. 981/1573)

8- *Şerhu Kadızâde*: Kadızâde İslâmbûli Ahmed b. Muhammed Emîn, *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye fi şerhi'l-Vasiyyeti'l-Muhammediyye*

9- *Hacı Zihni Efendi'nin Eserleri*: Mehmed Zihni Efendi (1846-1913), *Ni'met-i İslâm*

10- *Nazım Bey'in Malûmâtı Diniyyeleri*: Amelî Malumat-ı Diniyye adlı dönemin ilk ve orta öğrenim ders kitapları serisi

11- *Câmiu's-Sağîr*: Süyûtî'nin (ö. 911/1505) derlediği kısa hadisleri ihtiva eden eseri.

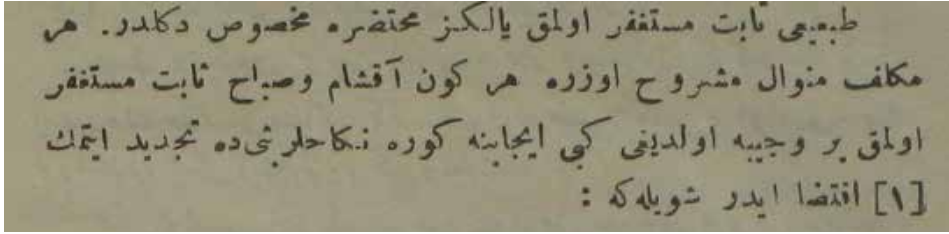
14 Yozgâdi, *Hukûku Emvât*, 5.

4. Mehmed Nûrî Yozgâdî'nin Bazı Fıkhi Görüşleri

Mehmed Nûrî Efendi'nin Hukûku Emvât risâlesinde yer verdiği bazı fıkhi görüşleri şu başlıklarda toplanabilir: *Nikah Tazeleme, Ölüye Ağıt Yakılması, Cenaze ile İlgili İşlenen Bazı Bidatler, Namazların Kazası ve İskatı*. Mehmed Nûrî Efendi, bu konularla ilgili açıklamalarına, İbn Âbidîn ve Birgivî'nin eserlerini sıkça referans olarak vermiştir. Şimdi sırasıyla bu konularla ilgili görüşleri incelenecektir.

4.1. Nikah Tazeleme

Mehmed Nûrî Efendi, nikahın tazelenebileceği görüşünü kabul etmektedir. Hatta bu konuya dair şöyle bir fetva vermektedir:

“Tabi ki tövbekâr olmak sadece ölüm döşegindeki kişiye mahsus bir şey değildir. Her mükellef (aşâğıda) açıklandığı şekil üzere her gün akşam sabah sürekli tövbekâr olmak bir vecibe olduğu gibi icabına göre nikahlarını da yenilemesi gerekir. Şöyle ki: ...”¹⁵ Bu açıklamalar, nikah tazeleme âdetinin o günlerde de yaygın olduğunu ortaya koymaktadır. Mehmed Nûrî Efendi, “dini bir dayanağı olmayan”¹⁶ nikahın tazelenmesi ile ilgili verdiği bu bilgiyi hangi kaynaktan aldığını belirtmemiş fakat bu âdetin geçmişten geldiğini şu sözleriyle ifade etmiştir:

“Eskiden dede ve babalarımız, şehir ve köylerde cemaate devamı kaçınılmaz bir ihtiyaç ve kendileri için büyük bir şeref ve mücib-i mükafat sayarlardı. Hiç olmazsa cuma akşamları cemaatle namaz kılmak ve bitiminde imam efendinin telkiniyle sabit ve bağışlanmış olmak ve tecdid-i iman ve nikah yapmak zaruri bir hale gelmiş iken teessüf ederim ki zamanımızda cuma geceleri cemaate varmak değil belki bir çoğumuzun namaz ve cemaatle mükellef bir Müslüman olduğu hatırına bile gelmiyor. Ne yapalım Allah insaf versin!”¹⁷

Mehmed Nûrî Efendi'nin bu ifadelerinden nikah tazelemeyle ilgili fetvayı zamanın şartlarına dayandırdığı anlaşılmaktadır. Onun, insanların cemaatten uzaklaşmalarına üzülmesi ve onları cemaate teşvik etmek için böyle bir fetva verdiği görülmektedir.

4.2. Ölüye Ağıt Yakılması

Risâlede yas tutmanın dini şeklini hadislerle ve sahabe uygulamalarıyla ayrıntılı bir şekilde ele alan Mehmed Nûrî Efendi, cenazede ağıt yakmak ile ilgili şunları söylemiştir: “Mersiyehanların yani mersiye okuyucuların ölünün iyi vasıflarını sayarak ağlaması ve ölenin silah ve elbisesini ortaya atarak figan edilmesi cahiliye âdetlerinden olduğu için yasaktır. Fıkıh kitaplarında açıklandığı üzere eğer ölü kendi üzerine ağlanmasını vasiyet ederse günahkâr olur.”¹⁸

15 Yozgâdî, *Hukûku Emvât*, 10.

16 <https://kurul.diyabet.gov.tr/Cevap-Ara/819/cuma-geceleri-bazi-camilerde-yapilan-nikah-tazelemenin-hukumu-nedir?enc=QisAbR4bAkZg1HImMxXRn5PJ8DgFEAoa2xtNuyterRk%3d>. Erişim tarihi: 12.11.2021

17 Yozgâdî, *Hukûku Emvât*, 10 (Dipnot 1).

18 Yozgâdî, *Hukûku Emvât*, 11.

4.3. Cenaze İle İlgili İşlenen Bazı Bidatler

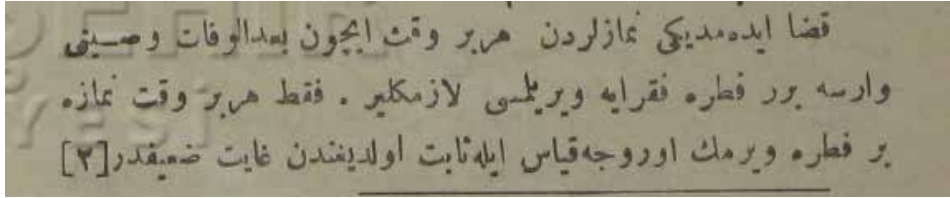
Kur'an ve Sünnet'e sıkı bir şekilde bağlı olan Mehmed Nûri Efendi, risâlesinde cenaze ile ilgili dönemin bidat ve hurafelerine değinmiştir. Özellikle ölüyü tekfin ve defin etmeden borçları ödenmeden yapılan bazı yanlışlıklara ve işlenen bidatlere şu sert sözlerle değinmiştir:

“Hal böyleyken bu tertibe riayet etmeksizin ölünün malından evvelce göreneğe uyup hatim, kırk, mevlidi-i şerif ve sâir evrâd ve ezkâr okutmak ve vefatının ilk perşembe günü helva çaldırmak veyahut ölünün öldüğü gün veya haftasında veyahut kırkıncı gününde, ay ve sene başında yemek yedirmek gibi birtakım harcamalarda bulunmak şer'an sahih değildir. Eğer varisler, anlatılanlara riayet etmeksizin gelişi güzel yaparlarsa gâib (orada bulunmayan), sağır (küçük çocuk) ve mecnun (deli) olanların (yani hak sahiplerinin) hisselerini tazmin etmeleri gerekir.”¹⁹

Mehmed Nûri Efendi'nin bu ifadelerinden onun Sünnet'e bağlılığının ve yetim hakkının yenilmesi gibi haksızlıklara karşı dini hassasiyetinin ne kadar ileride olduğu anlaşılmaktadır. Aynı şekilde Mehmed Nûri Efendi, günümüzde de uygulanan ölüyle ilgili “... insanın vefat ettiği günü veya gecesi yemek veya helva gibi şeylerin yapılmasını vasiyet etmesi veya üçüncü, yedinci, kırkıncı günleri veya sene başında ruhu için yemek yedirmeği vasiyet etmek ve kabrin kenarında oturup parayla Kur'an okutmak ve evinde, medresede, camilerde, tekkelerde parayla Kur'an veya tesbih, tehlik, tevhid, salâvatı şerife, zikir, Fatiha ve hatim okumayı vasiyet²⁰ gibi bazı uygulamaların bidat olduğunu ifade etmiştir. Yine Mehmed Nûri Efendi, ölünün kabrinde mum veya kandil yakmak, bahtım açılın diye çeşmelerin suyunu akıtmak; tekke, türbe ve çallara hastalığının gitmesi için çaput bağlamak gibi inançların hurafe olduğunu ifade etmiştir. Aynı şekilde o, maksadının gerçekleşmesi için türbeleri ziyaret etmenin avamın müptela olduğu bir bidat ve bu bidatin de batıl olduğunu vurgulamıştır. Bu bidatleri işlerken harcanan paraların israf olduğu, para harcanmasa da hurafelere kapılmak ve batıl bir inanca inanmak olarak nitelemiştir.²¹

4.4. Namazların Iskat ve Devri

Mehmed Nûri Efendi, bir kişinin namaz borçlarının fidye ile ödenebileceğine dair Kur'an ve Sünnet'te bir delil ve işaret olmamasına²² rağmen namazların iskat ve devrinin yapılacağı görüşünü kabul etmiştir. O, hayattayken kılınmayan namazların iskatının oruca kıyasla elde edildiğini dolayısıyla oldukça zayıf bir görüş olduğunu ifade etmişse de kendisi de namazın iskatını benimsemiş ve namaz borçlarının nasıl iskat edileceğini risâlesinde uzun uzadıya²³ izah etmiştir:

19 Yozgâdi, *Hukûku Emvât*, 12.

20 Yozgâdi, *Hukûku Emvât*, 45-46.

21 Yozgâdi, *Hukûku Emvât*, 47-48.

22 <https://kurul.diyaret.gov.tr/Cevap-Ara/373/devir-ve-iskatin-dinimizde-yeri-var-midir?enc=QisAbR4bAkZg1HlmMxXRn5PJ8DgFEAoa2xtNuyterRk%3d>. (Erişim Tarihi: 12.11.2021)

23 Açıklamalar için bk. Mehmet Altuntaş, “Mehmet Nuri Yozgâdi'nin ‘Hukuk-i Emvât’ında Atıfta Bulunduğu Ayetlerin Değerlendirilmesi ve Kur'an'da İskât”, *Uluslararası Bozok Sempozyumu* (5-7 Mayıs, 2016), 4/545-546.

“Kaza edemediği namazlardan her bir vakit için vefat ettikten sonra vasiyeti varsa birer fitre fakirlere verilmesi lazım gelir. Fakat her bir vakit namaza bir fitre vermek oruca kıyasla sabit olduğundan gayet zayıftır.”²⁴ Kazaya kalmış her bir namaz için bir fitre verileceğini söyleyen Mehmed Nûri Efendi, ölen kişinin vasiyet ettiği mal bu ıskatı karşılamaya yetmediğinde *akli ve nakli hiçbir mesnedi olmayan*²⁵ devir yapılacağını ifade etmiştir. Dini bir temele dayanmadığını söylediği devrin varlığını kabul edip “Malının üçte biri kazaya kalmış namazlarının fitresini vermeye yetmezse devir ile vasiyet etmesi gerekir.”²⁶ şeklinde fetva vermesi, yaşadığı zamanın uygulamalarının insanın inanç dünyasında ne kadar etkili olduğunun bir göstergesidir. Kur’an ve Sünnet’e son derece bağlı olan Mehmed Nûri Efendi’nin namazın ıskat ve devri ile ilgili bu kabulünde İbn Âbidin’in konuyla ilgili görüşlerinin²⁷ etkili olduğu söylenebilir.

Netice olarak diyebiliriz ki imamlık mesleği gereği toplumla iç içe yaşayan Mehmed Nûri Efendi, yazdığı “Hukûku Emvât” adlı bir risâlesiyle kendisinin de önderlik ettiği (imamlık yaptığı) toplumsal ritüellerin ifasında döneminde uygulanan yanlışları gözler önüne sermiştir. Yanlış uygulanan bu ritüellerin başında cenaze işlemleri, bayram ve kabir ziyaretleri gelmektedir. Onun, günlük hayatta sürekli karşılaşılabilecek bu toplumsal olaylarda sıkça gördüğü yanlışlara değinmek için yazdığı bu risâle, müellifin yaşadığı zamanın dini anlayış ve yaşantılarını günümüze taşıyan nadir eserlerden biridir.

24 Yozgâdi, *Hukûku Emvât*, 36.

25 <https://kurul.diyaret.gov.tr/Cevap-Ara/373/devir-ve-iskatin-dinimizde-yeri-var-midir?enc=QisAbR4bAkZg1HImMxXRn5PJ8DgFEAoa2xtNuyterRk%3d>. (Erişim Tarihi: 12.11.2021)

26 Yozgâdi, *Hukûku Emvât*, 38.

27 İbn Âbidin, *Muhammed Emin, Reddü'l-Muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr VI, Dâru'l-Fikir, Beyrut 1412, II, 73.*

MEHMET ŞAKİR SUNTAY EFENDİ
(1853-1937)

Mehmet ÇALIŞKAN*

İnsanlar yaptıkları ve geride bıraktıkları ile değer kazanırlar. İnsanların dünyaya geliş gayeleri, Peygamberlerin rehberliğinde Yaratıcının tanınması ve yaşadığı yerde ahlaki bir ortam oluşturmasıdır. Hak dinlerin son halkası İslam ve onun Peygamberi Hz. Muhammed (s.a.v)'dir. Müslüman'ın yaşayışı, Hz. Peygamberin canlı örneğinde Kur'an ve sünnet rehberliğinde sürmelidir. Kur'an, Hz. Peygamberin ahlakını övmüş, Hz. Peygamber de "Ben güzel ahlaki tamamlamak için gönderildim" buyurarak Müslüman'ın ahlakının nasıl olması gerektiğine işaret etmiştir. Kur'an'ın en kısa surelerinden biri olan Asr Suresi dünya ve ahiret kurtuluş reçetesini sunmuştur: *"Asr'a yemin olsun ki insan gerçekten ziyan içindedir. Bundan ancak iman edip imanlarına göre hareket edenler, birbirlerine hakkı ve sabrı tavsiye edenler kurtulurlar"*¹ İman, salih amel, doğrunun tavsiyesi, doğruluğun önündeki engelleri aşarken sabırlı olmak, Müslümanın hayatının özetidir.

Hayatını yazmam için bana tevdi edilen Mehmet Şakir Efendi Kur'an ve sünnet ölçüğünde insanların da şahadetiyle güzel ahlaki düstur edinmiş örnek bir şahsiyettir. Kendisi "kutb-u cihan" olarak anılmış ve öyle de bilinmiştir. M. Şakir Efendi, zahiri ilimlerin yanında tasavvuf yolunda da üstün mertebelere erişmiş zirve bir ilim insanıdır. Bu çalışmamda M. Şakir Efendi'nin kısa hayat serüveninin yanında tahsili, müderrisliği, tasavvufi mensubiyeti, öğrencileri ve daha çok kerametiyle ilgili olarak anlatılanlara yer verilecektir.

Yozgat'ta birçok ilim ve gönül insanı yetişmiştir. Bunlardan birisi de Kutb-ı Cihan unvanını hak etmiş Gedikhasanlı Mehmet Şakir Efendidir. İnsanlar yaptıklarıyla ve geride bıraktıklarıyla yâd edilirler. Şakir Efendi, gerek ilmiyle gerek yaşantısıyla insanlara örnek olan nadir şahsiyetlerden biri olmuştur. Hakkında söylenenler ve ondan ilim namına feyiz alanlar, bu güzel hayatın birer şahitleri durumundadırlar. Şakir Efendi Osmanlı'nın yetiştirdiği son âlimlerdendir. Şahitlikler şunu gösteriyor ki o, ilmiyle âmil olan hikmet sahibi bir kimsedir. "İnsanların en hayırlısı insanlara faydalı olandır"² hadisinden yola çıkarsak M. Şakir Efendi'yi bu müjdeye layık olmuş bir âlim olarak buluruz.

* Dr. Öğr. Üyesi, ORCID: 0000 0003 1865-7732, Yozgat Bozok Üniversitesi Bilal Şahin İlahiyat Fakültesi Tefsir ABD Öğretim Üyesi, mehmet.caliskan@yobu.edu.tr.

1 Asr, 103/1-3.

2 Buhâri, "Megâzi", 35.

1. Hayatı ve Eğitimi

Mehmet Şakir Efendi aslen Kayseri'nin Cami-i Kebir mahallesinden Cücezâdeler diye bilinen kimselerden olup sonraları ataları Yozgat-Sorgun Gedik Hasanlı köyüne yerleşen bir ailedendir. M. Şakir Efendi ilmiye sınıfına sahip bir aileden gelmektedir. H. 1269/1853 yılında bu köyde doğmuştur. Babası Hoca Ali Efendidir. M. Şakir Efendi, 1937 yılında aynı köyde vefat etmiştir. Yeri kendi vasiyeti üzere belirlenen kabri, köy mezarlığının üst kısmında çamların gölgesinde üzere üstü açık huzurlu bir köşede bulunmaktadır.

M. Şakir Efendi ilk tahsilini babasından almıştır. Böylece ilminin temellerini babasının tedrisiyle atmıştır. Birçok ulema da rastladığımız babadan alınan ilim, ileride ilim yolunda üstün başarı sağlanacağına habercisidir. M. Şakir Efendi'de de bu duruma şahit olmaktayız. Daha sonra tahsiline Osman Paşa medresesinde devam etmiştir. Bilahare Kayseri'ye giderek orada tanınmış âlimlerden Kur'an-ı Kerim, tefsir, hadis ve usûl dersleri almıştır. Kayseri'deki tahsilinin sonunda Müridzâde Ali Efendiden hocalık icazeti alarak Yozgat'a dönmüştür. Bu bilgiler gösteriyor ki M. Şakir Efendideki zahiri ilimlerin temelini babasının tedrisiyle beraber, Osman Paşa medresesi ve Kayseri ulemâsı oluşturmuştur. Hoca Efendi, âlim, fâzıl, zâhid bir kimsedir. Kur'an, tefsir, hadis ve fıkıh dallarında derin vukûfiyet kesbetmiştir. Şakir Efendi, en üst seviyedeki ruûs³ imtihanını vererek dersiâmlığa⁴ ulaşmış ve bu sebeple kendisine müstehikkin-i ilmiyeden⁵ maaş bağlanmıştır. Osmanlı'da ruûs imtihanını verip dersiâm olan kimselere maaş bağlanırdı. Öyle anlaşılıyor ki, M. Şakir Efendi dersiâmlığa yükselerek yüksek ilmi seviyeyi hak ettiğinden kendisine maaş bağlanmıştır. Maaş alıp almamasına dair rivayetler bir tarafa, asıl olan o maaşı alacak yüksek ilmi seviyeye ulaşmış olmasıdır. Cumhuriyetin ilk yıllarında diyanet teşkilatında dersiamlara da görev verilmiştir. Özellikle taşra teşkilatında dersiâmlar, müftü ve müftü müsevvidinden⁶ sonra üçüncü sırada gelirdi. Bu unvana sahip olanlara devlet bütçesinden müftülükler kanalıyla dersiâm cetvelinden hayatta olduğu müddette maaş tahsis edilmiştir.⁷

2. Müderrisliği

Mehmet Şakir Efendi, yukarıda belirtilen ilim yolcuğundan sonra müderrislik payesine ulaşmıştır. Şakir efendi, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleri olmak üzere iki ayrı zamanda medresede hocalık yapmıştır. Şakir Efendi'nin Osmanlı döneminde Yozgat Şevki Efendi medresesinde başlayan hocalığı, Demirli Medresesinde⁸ devam etmiştir. O zamanın büyük

3 Ruûs, Osmanlıcada baş, kişi ve şahıs anlamlarına gelmektedir. Re's kelimesinin çoğulu ruûstur. Önceleri bu kelime bürokrasi tayiniyle uğraşan kalemin adı ve resmi tayinlerin kaydedildiği defter anlamına gelirken sonradan yüksek seviyedeki ilim adamlığına geçiş imtihanını ifade eder duruma gelmiştir. Recep Ahiskalı, "Ruûs" DİA., XXXV/772.

4 Dersiâmlık, halka açık ders anlamına gelmektedir. XVII. y. y'dan itibaren bu ifade müderrisin ünvanı olmuştur. Dersiâm olabilmek için medreseden mezun olduktan sonra ayrı bir imtihana daha girmek gerekirdi. XIX. y. yılın ikinci yarısında dersiâmlık ünvanının verilebilmesi için açılan imtihanla ilgili kurallar getirilmiştir. Bu dönemde dersiâmlık imtihanları ders vekilinin başkanlığında tanınmış ulemeden oluşan bir heyet tarafından yapılmaktaydı. Bu ünvanı alanlara dört yıl sonra ancak ruûsları (kadroları) verilir ve 200 kuruş maaş bağlanırdı. Sonradan maaş alınmadan geçen bu dört yıl için II. Abdülhamid, hazine-i hâssadan ücret ödenmesini emretti. Mehmet İpşirli, "Dersiâm", DİA., İstanbul 1994, 9//185-186; Ders Vekili: Medreselerde eğitim ve öğretimi düzenleyen, bir bakıma şeyhu'l-İslam'a vekalet eden müderris. Ders vekilliği XIX. yüzyılda teşkil edilmiştir. İpşirli, "Ders Vekilliği", DİA., İstanbul 1994, IX/181-184.

5 İlmiye sınıftan maaş almayı hak etmiş anlamındadır.

6 Müsevvid: Fetva emini, fetvaları yazan anlamındadır.

7 İpşirli, "Dersiâm", DİA., IX/185-186.

8 Demirli Medrese, 1753 yılında Çapanoğlu Ahmet Paşa tarafından yaptırılmıştır. 1898 Maarif Salnamesinde şehir merkezindeki medreseler arasında gösterilmiş olup bu tarihte 84 öğrencisinin olduğu kaydedilmiştir. Bu medrese, saathanenin batı kısmında eski Çamlık Palas'ın bulunduğu yerdedi. Bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, *Yozgathı İhsan Efendi*, Doğan Egmont Yayınclılık, İstanbul, 46, 54.

medreselerinden olan ve önemli hocalarının da ders verdiği bu medreselerde müderris olarak daha çok tefsir ağırlıklı dersler vermiştir. Şakir Efendi'nin burada verdiği dersler herkesin takdirini mucip olmuştur. Cumhuriyet döneminde de Demirli Medresede müderrislik yapmış, bu medresenin kapanmasından sonra ilk eğitimini aldığı Osmanpaşa medresesine tayin edilmiştir. 3 Mart 1924 tarihinde tevhid-i tedrisat kanunu çıkartılıp medreselerin tamamen kapatılmasından sonra Hoca, köyü olan Gedikhasanlı'ya dönmüştür. Köyünde imam olarak görev yapmaya devam etmiştir. 1937'de 84 yaşında vefat edinceye kadar halkı irşat etmiş ve hal ve hareketlerinde onlara güzel örnek olmuştur. M. Şakir Efendi'nin hayatı ile ilgili fazla bir malumata ulaşılamamıştır. Ancak bu konudaki bilgiler, yakınları ve öğrencilerinin daha çok menkıbevi anlatımlarından elde edilmiştir.

3. Tasavvufi Mensubiyeti

M. Şakir Efendi yukarıda da ifade edildiği gibi, zahiri ilimlerin yanı sıra tasavvuf ilmine, ahlakına ve adabına da sahip bir âlimdi. Bu yönde manevi yüksek payelere ulaştığı canlı şahitleri tarafından nakledilmiştir. Tasavvuftaki nasibini o zaman Çorum'da meskûn Şiranlı Şeyh Mustafa Efendi'den almıştır.⁹ Halil İpek Hoca Efendinin anlattığına göre, Şakir Efendi, Yozgat ve Kayseri medreselerindeki dini ilimleri tahsil ettikten sonra ilminden dolayı mağrur olarak gezmektedir. Rastladığı hocalara sorular sorarak onları zor durumda bırakmayı severmiş. Her yıl Ramazan ayında Tokat, Amasya ve Merzifon gibi çevrelerde vaaz ve dini irşatlarda bulunurdu.¹⁰ O dönemin usulünden olan dolaştığı yerlerdeki ilim adamlarıyla münazaralara girişmiş. Bu seyahatlerin birinde yolu Çorum'a düşer. O sıralarda Şakir Efendi Tasavvuf ilmine pek sıcak bakmamaktadır. Şiranlı Mustafa Efendi, M. Şakir Efendi'deki cevheri uzaktan keşfeder ve müridini göndererek şeyh Efendi sizi tekkede bekliyor, dedirterek yanına davet eder. Şakir Efendi bu şeyh beni nereden tanıyor diye kafasında düşünceler uçururken kendisini Şeyhin huzurunda bulur. Şeyh Efendi ona "Gel bakalım ilmiyle mağrur molla Şakir" diye hitap eder. Şakir Efendi'nin bilgileri bir anda kafasından silinir ve o andan itibaren kendisini başka bir âlemde bulur. Şakir Efendi Şeyh tarafından adeta nefis terbiyesine tutulmuş, onun ilmiyle mağrur olmasını birkaç defa herkesin içinde yüzüne vurmuştur. Tasavvuf terbiyesinde bu şekildeki davranışların tabii olduğu bilinmektedir. Tasavvuf önce ahlâk ve adap eğitimidir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.v), âlemlere rahmet olarak gönderilmiştir.¹¹ Ve O Kur'an tarafından güzel ahlakıyla övülmüştür.¹² O halde müminin yüceliği ve olgunluğu ancak onun güzel ahlakıyla tamamlanacaktır. Tasavvuf tanımlanırken şöyle ifadeler kullanılmıştır: Gerçekleri almak, hak ve hakikat olmayan her şeyi bırakıp ancak ilahi hakikatleri edinmeye çalışmaktır. Tasavvuf, eşyanın hakikatine bakıp ondaki hikmeti görmektir. Eşyanın mahiyetini incelemek, yaratılış

9 Şeyh Hacı Mustafa Efendi, 1838 tarihinde Şiran'da doğmuştur. Babasından ilk eğitimini aldıktan sonra Trabzon, Tokat ve iki yıl da Uşak medreselerinde dini ilim tahsil etmiştir. Daha sonra Hicaza gitmiştir. Mekke-i Mükerreme'de mülâki olduğu Abdullah Erzincani'nin halifesi Yahya Dağüstani'ye intisap ederek tasavvufi yolculuğuna başlamıştır. Yedi yıllık bir zaman içerisinde tasavvuf ikliminde yürüdüktan sonra memleketine dönmüştür. Hacı Mustafa Efendi Çoruma yerleşmiş ve Çorum'u merkez itihaz ederek çevre iller ve hatta Afyona kadar uzanan bölgede irşat faaliyetini sürdürmüştür. Mustafa Efendi kendisine birçok halife yetiştirmiştir. Yetiştirdiği müşidlerden birisi de M. Şakir Efendi'dir. Mustafa Efendi yedi defa hac yapmıştır. Yedinci haccında Medine-i Münevver'e de rahatsızlanmış ve kuvvetli görüğe göre 1899 tarihinde orada vefat etmiştir. Ali Şakir Ergin, *Gönül Ufkunda Bir Şeyh Bir Şeyhzâde*, Seçil Ofset, İstanbul 2014, 27; H. İbrahim Şimşek, *Şiranlı Mustafa Efendi, Bazı Tasavvufi Görüşleri*, Çorum Belediyesi Yayınları 5, 2008; Ahmet Cahid Haksever, "Çorumda Nakşibendiliğin Tarihi Süreci ve Temsilcileri", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2008, 7/13, 70-71.

10 Halil İpek, *Kutb-ı Cihan Mehmet Şakir Efendi*, 5. Baskı 2018, 15.

11 Enbiyâ, 21/107.

12 Kalem, 68/4.

sebebini düşünmek ondan nasıl faydalanacağını öğrenmektir¹³. Tasavvufun bu tanımları yaratılmış şeylerin hikmetine nüfuz ederek Yaratıcıya ulaşmayı ifade etmektedir. Mutasavvıf, yaratılmışların Allah'ın kevnî ayetleri olduğunu ve bu ayetlerin her birerlerinin Yaratıcısına işaret ettiğini bilme yolunda mesafeler kat edendir. Şakir Efendi Çorum'da Şeyh Mustafa Efendi yanında kaldığı kısa zaman içerisinde tasavvuf eğitiminde büyük mesafeler kazanmış olmasından diğer müridlerin gıpta etmelerine bazılarının da hasedine sebep olmuştur. Şakir Efendi orada ciddi bir riyazet dönemi geçirmiştir. Hocasından aldığı izinle beraber, Çorum merkez camisinde halka vaaz ve nasihatte bulunmuştur. Şakir Efendi, Mustafa Efendinin müridlerinden Derviş Mustafa Efendi'nin rüyasını ileriye dönük bir keşifle Şiran'lı Mustafa Efendiye damat olacağı şeklinde yorumlamış, tabir aynen çıkmıştır. Şeyh Mustafa Efendi, maddi ilimlerle mücehhez olan Şakir Efendi'yi Nakşibendi tarikatı ve tasavvuf terbiyesiyle zinetlendirerek Yozgat'a gönderir.¹⁴ Yozgat'a döndükten sonra yukarıda zikredilen medreselerde tefsir dersleri vermiştir. M. Şakir Efendi Nakşibendi tarikatı yolunda kısa zamanda aldığı bu manevi ilimle de mürşit olmayı hak etmiştir. Şiranlı Mustafa Efendi'den feyz alıp Yozgat'a dönen Şakir Efendi, talebesi Şeyhzâde Ahmet Efendi'ye şunları anlatmıştır: “Yıllarca medrese tahsilinden sonra çıkıp da hocayım diye diyar diyar gezdiğim dönemdeki bildiklerim ve ilmim, meğerse zarfın üzerindeki adresten ibaretmiş. Hâlbuki zarfın içindeki asıl ilmi malumattan hiç haberim yokmuş, Şiranlı hazretleri, beni zarfın içinden haberdar etti. Kendilerine dünya ve ahiret minnettirim.”¹⁵ Bu ifadeden anlaşılan, tasavvuf eğitiminin hedefinde güzel ahlâkın yanında eşyanın batınına vakıf olabilme melekesinin elde edilmesi söz konusudur. Yukarıdaki ifadeye geçtiği şekilde zahirden batına intikal etmektir. Bu eğitimin başında da nefis terbiyesi gelmektedir.

4. Nakşibendilik

Şakir Efendi'nin mensup olduğu Nakşibendilik, Buhâra yakınlarındaki Kasr-ı Ârifan'da doğan ve (791/1389) Bahâuddin lakabıyla meşhur Muhammed b. el-Buhârî'ye (ö.791/1389) nispet edilen bir tarikattir. Nakşibendî, küçükken Hâcegân tarikatı şeyhlerinden Muhammed Bâba Semmâsî'nin (ö. 740/1339) manevi evladı olmuştur. Semmâsî, Nakşibendî'nin tarikat eğitimini yaptırmak üzere müridi Emir Külâlî'yi (ö.772/1370) görevlendirmiştir. Gerçekte Nakşibendî'nin şeyhinin, kendinden önce yaşayan ve Yesevî şeyhi Abdulhalik Gücdüvânî (ö. 617/1220) olduğu belirtilmiştir. Nakşibendilik Mâverâü'n-nehir ve Horasan Türkleri arasında Molla İlahi tarafından yaygın hale getirilmiştir. Sonra da Anadolu'da Nakşibendî'liğin Halid Bağdâdî 1242/1826) kolu yaygın hale gelmiştir. Bu tarikat İmam Rabbânî tarafından (1035/1628) Hindistan'a yayılmıştır. Yesevilik ve Nakşibendilik ana hatları itibariyle benzer olduğu için zamanla Yesevilik Nakşibendilik içerisinde erimiştir.¹⁶ M. Şakir Efendi'nin de Anadolu'da yaygın hale gelmiş Nakşibendîliğin Halid Bağdâdî kolu üzere olduğu anlaşılmaktadır.

13 Mahir İz, *Tasavvuf, Rahle Yayınları İstanbul 1969, 29.*

14 Ethem Erkoç, *Yozgat-Sorgun, Dedikhasanlı Kutb-ı Cihan Mehmet Şakir Efendi 1853-1937, Yozgat Yeniğün Gazetesi 2. Baskı Kasım 2014, 52-65.*

15 Ali Şakir Ergin, *Gönül Ufkunda Bir Şeyh Ve Bir Şeyhzâde, 34-35.*

16 Tahsin Yazıcı, “Nakşibend” *İslam Ansiklopedisi MEB. Basımevi, İstanbul 1966, IX. 52-55; Mahir İz, Tasavvuf, Rahle Yayınları, İstanbul 1969, 166-167; Mansur Gökcan, Temel Ahlak Prensipleriyle Tasavvuf, Nobel Yayınları, Adana 2006, 363-364. Hamid Algar, “Nakşibendiyye”, DİA., İstanbul 2006, XXXII/335-341.*

5. Öğrencileri

M. Şakir Efendi'nin öğrencileri arasında Şeyhzâde Ahmed Efendi, Hacı Azizâde İhsan (İhsanoğlu) Efendi¹⁷, Poyrazlı Muharrem efendiler bulunmaktaydı.

Yozgatlı'nın çok iyi bildiği Şeyhzâde Ahmed Efendi, M. Şakir Efendinin talebesi olmuştur. Halil İpek Hoca Efendinin anlattığına göre, İstanbul'da Gümülcineli Hacı Mustafa Efendi Beyazıt Camiinin bir köşesinde sürekli İbrahim Hakkı'nın marifetnamesini okuyormuş. Şeyhzâde Ahmed Efendi kendisine bunun sebebinin sormuş, böylece Mustafa Efendi ile Şeyhzâde Ahmed Efendi arasında bir dostluk oluşmuş. İkisinin arasında zaman zaman cerayan eden bu konuşmalardan sonra Ahmed Efendinin Yozgatlı olduğunu öğrenen Mustafa Efendi onun Yozgat'a gidip Gedikhasanlı köyündeki Şakir Efendi'ye intisap etmesini söyler. Bu işareti alan Ahmed Efendi Karga köyüne öğretmen olunca, Gedikhasanlı'ya gidip Şakir Efendiye intisap eder. Ahmed Efendi Karga köyünde öğretmen olduğu müddetçe iki köy arasında mesafenin uzaklığına rağmen her hafta sonları artık hocasına gitmekte ve hocası Şakir Efendiden, hem zahiri hem de tasavvuf ilmi ve terbiyesini tahsil etmektedir. Hatta bu gidiş ve gelişler için bir at satın alır. Ahmet Efendi hocasına hafta ortasında bile gitmeyi arzulamış ve arzusunu hocasına açtığında “senin geliş beni memnun eder” cevabını almıştır. İlim aşkı mesafe dinlemez. Sahabe ve sonraki nesil âlimlerinin mesafe gözetmeden nerede bir bilgi varsa oraya gittikleri kaynaklarımızda kayıtlıdır. Muhaddislerin bazen bir hadisi almak için çok uzak mekânlara yolculuk yaptıkları bir gerçektir. İşte Ahmed Efendi de selefin izinden giderek hocasından azamî ilim alıp hayatını ona göre yönlendirmek istemiş ve sonunda Allah'ın lütfuyla herkesin iyiliğine şahit olduğu kendisinden feyz alınan büyük bir âlim ve aynı zamanda büyük bir zâhid olmuştur. M. Şakir Efendi'nin diğer öğrencilerinden birisi de İhsan Efendidir. İhsan Efendi Mısır'a gitmiş, orada hocalık payesine ulaşmıştır. İhsan Efendi, yıllar boyu hem Mısır'ın gençlerine hem de Türkiye'den oraya ilim öğrenmek için gelen öğrencilere dersler vermiş ve onların ihtiyaçlarıyla ilgilenmiş ve adeta onlara 1961'deki vefatına kadar kol kanat germiştir.

6. Hakkında Söylenenler

Musabeyli'den İbrahim Efendi ve Kaleli Mustafa Efendi'yi hoca olarak Köse Yusuf Medresesinden Demirli Medreseye göndermişler. Şakir Efendi o sırada Demirli Medrese'de müderristir. Şakir Efendi, Köse Yusuf'tan gelen bu hocalara Kâf Suresinin tefsirini yapmış ve bu ders sırasında her ayetin diğeri ile irtibatını da göstermiştir. Bu da gösteriyor ki Şakir Efendi öğrencilerin haricinde hocalara yönelik dersler de vermiştir.

M. Şakir Efendi'yi bilenlerde Hoca Efendi'nin kerametinin zahir olduğu kanaati hâkimdir. Bu cümleden olarak talebesi Ahmed Efendi, Karga köyünden Gedikhasanlı'ya her gidişinde Hocası, Ahmed yola çıktı geliyor, köyün girişinde karşılayın dermiş. Şakir Efendi vefatına altı ay kala iki gözünü de kaybetmişti. Yine Şeyhzâde Ahmed Efendi'nin naklettiğine göre, “Oğlum Ahmed beni hiçbir şey görmüyor zannetme ben şu karanlık gecede karanlık odada, tavanın mertekleri üzerinde karıncaları bile görüyorum” demiştir.¹⁸ Keramet, Allah'ın iyi kullarına bir bakıma ikramıdır. Bu kullar, bu ikramı gördükçe zikirlerini ve şükürlerini daha çok artırır. Bizzat ben Şeyhzâde Ahmed Efendi'den hocasının şu kerametini işitmişim: Ahmed Efendi'nin gezici öğretmenliği sırasında yanında başka görevlilerle birlikte köy

17 İhsan Efendi, Ahmet Şevki Ergin Efendi'ye gönderdiği bir mektupta Gedikhasanlı Şakir Efendi için, “Kardeşim, eğer Mısır'a gelmemiş olsaydım Hocam Şakir Efendi hazretlerinin ne kadar büyük bir hoca olduğunu bilmeyecektim” diyerek hocası Şakir Efendi'ye özlem ve hasretini belirtmiştir. Bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, *Yozgatlı İhsan Efendi*, 59.

18 Ali Şakir Ergin, *Gönül Ufkunda Bir Şeyhzâde*, 88.

okullarını gezerken cuma günü Cuma namazı vaktinde hocasının köyünden geçmektedirler. Kendisi hocasını ziyaret etmek istiyor, ancak yanındakiler buna razı değiller. Bu sıkıntılı durumda arabanın tekeri patlıyor. Ahmed Efendi oradakilere siz lastiği tamir edinceye kadar ben namazı kılıp geleyim diyor. Hocası Ahmed Efendiyi görünce teker patlamasaydı gelmeyecektin değil mi diyerek ona kerametini ızhar etmiştir.

M. Şakir Efendi Osmanlı'nın yetiştirdiği son ulemanın son halkalarındandır. O aynı zamanda meşayıhtandır. Şakir Efendi, önce zahiri ilimleri tahsil etmiş, sonra Çorumlu Mustafa Efendi'den kısa zamanda tasavvuf ilim ve terbiyesini almış ve böylece de tasavvuftan da nasibdâr olmuştur. M. Şakir Efendi, keramet ehli çok yönlü bir âlimdir. Müderrislik makamına erişmiş, Yozgat'taki bazı medreselerde üst seviye tefsir dersleri vermiştir. Toplumların gücü yetiştirdiği ilim insanlarıyla ölçülür. Âlimimiz, topluma güç verenlerdir. M. Şakir Efendi, medreselerin kapatılmasından sonra köyüne çekilmiş, vefatına kadar hem imamlık yapmış, hem öğrenci yetiştirerek feyiz dağıtmaya devam etmiştir. İlim ve hikmet insanları sahip oldukları bu cevheri başkalarıyla paylaşmaktan manevi haz duyarlar. İşte M. Şakir Efendi de bir ilim ve hikmet elçisi olarak bu uğurda kendisini görevli saymış, bu sebeple de bulunduğu yeri ahlaki bir ortama çevirmek suretiyle birlik ve beraberliği pekiştiren bir manevi önder olarak görevini dünyada tamamlamış 1937 tarihinde ahirete göçmüştür. Allah mağfired etsin.

AHMET ŞEVKİ ERGİN (ŞEYHZÂDE AHMET EFENDİ)

Hüseyin YÜNER*

1. Hayatı

Şeyhzâde¹ Ahmet Şevki Efendi, 1906 (r. 1322 - h. 1324/1325) yılında Yozgat'ta dünyaya gelmiştir. Babası Abdullah Arif Efendi (ö. 1910),² annesi Hâfize Hanım'dır (ö. 1970). Nesebinden bilinen en eski isim Derviş Süleyman Efendi, "Büyük Şeyh" olarak bilinen dedesi Hacı Ahmet Efendi'nin (ö. h. 1312 - m. 1894/1895) babasıdır.³ Süleyman Efendi aslen merkeze bağlı Çataltı Köyü'nden olup 18. yüzyılın sonlarında çocuklarının eğitimi amacıyla Yozgat'a göç etmiştir. Şeyhzâde Ahmet Şevki Efendi'nin babası Abdullah Arif Efendi, Süleyman Efendi'nin oğullarından Şeyh Ahmet Efendi'nin beşinci oğludur. Annesi Hâfize Hanım, Nakşibendi şeyhi Gümüşhaneli Ahmet Ziyaeddin Efendinin⁴ halifelerinden müderris Mehmet Ali Efendi'nin (ö. 1905?) kızıdır.

Abdullah Arif Efendi, Ahmet Efendi dört yaşında iken Osmanlı'nın savaş ve kıtlıkla geçen son dönemlerinde baş gösteren salgın hastalıklardan koleraya çiftlik evindeyken yakalanmış, Yozgat'a getirilirken yolda vefat etmiş, (h. 1327 - m. 1910) cenazesi yakınlarda bulunan ve o tarihlerde Yozgat merkeze bağlı olan Arapseyfi⁵ Köyü'ne defnedilmiştir. Annesi Hafize Hanım da yaşlı annesi ve iki çocuğuyla dul kalmış, kendine ve çocuklarına hâmi olması amacıyla kayınbiraderinin oğlu Hafız Edhem Efendi ile evlenmiştir. Ağabeyi Osman Efendi Kafkas cephesine gitmiş ve geri dönememiştir. Ahmet Efendi'nin Ömer Faruk Ergin adında bir de erkek kardeşi vardır. (d. 1909- ö. 2006)

Şeyhzâde Ahmet Efendi'nin çocukluk yılları Sultan Abdülmecid Han'ın (1823-1861) hanımı Şevkefza Kadın Sultan'ın himayesi ve yardımıyla dedesinin Yozgat'ta inşa ettirdiği

* Dr. Öğr. Üyesi, ORCID: 0000-0002-5169-7886, Yozgat Bozok Üniversitesi Bilal Şahin İlahiyat Fakültesi, huseyin.yuner@yobu.edu.tr

1 Şeyh, bir tekke veya zaviyede reislik eden ve müritleri bulunan kimse. (Bkz. Ferit Devellioğlu, Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lügat, Ankara, 1984, 1191). Zâde (زاده), doğmuş, evlat, soyundan gelen anlamına Farsça kelime (Bkz. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, İran, 1995, 325; Kanar, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Say Yayınları, 2011, 522). "Şeyhzâde" kelimesi tasavvufta, tarikat şeyhinin oğlu için kullanılmaktadır. Ahmet Efendi için kullanılan Şeyhzâde sıfatı kendisine babasından değil, Büyük Şeyh olarak bilinen dedesi Hacı Ahmet Efendi'den intikal etmiştir.

2 Ali Şakir Ergin, *Gönül Ufkunda Bir Şeyh Bir Şeyhzade*, (İstanbul Seçil Ofset, 2013), 67.

3 Ergin, "Yozgatlı Hacı Ahmed Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 43, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013): 564.

4 Ayrıntılı bilgi için Bkz. Mustafa Fevzi b. Numan, *Hediyetu'l Halidin fi Menakıb-ı Kutbi'l-arifin Mevlâna Ahmed Ziyauddin b. Mustafa el-Gümüşhanevi*, İstanbul, 1895, s.16; "Gümüşhanevi Ahmed Ziyâeddin", *DİA*, XIV, İstanbul, 1996, 276.

5 Köyün şimdiki adı Çatalkaya olup Çorum İli Alaca İlçesi'ne bağlıdır.

camii ve tekkesi ile annesinin dedesinin evinde ilmi bir ortamda geçmiştir. Kur'an-ı Kerim ve dini ilimleri aile büyüklerinden burada öğrenmeye başlamıştır.

Hakkında pek fazla malumat bulunmayan çocukluk ve ilk gençlik yılları bu şekilde geçen Şeyhzâde Ahmet Efendi öğretmen olarak göreve başlamasından sonra annesi Hafize Hanım'ın girişimiyle ilk evliliğini on dokuz yaşında iken, aynı zamanda üvey babası durumundaki amcaoğlu Edhem Efendi'nin ölen eşinden olma on yedi yaşındaki kızı Şâkire Hanım ile 17 Haziran 1925'te yapmıştır. Bu evliliğinden Hikmet (d. 1928), Adeviye (d. 1930) ve Mehmet Salih (d. 1932- ö. 2008) adlarında üç çocuğu dünyaya gelmiş, Şâkire Hanım 1934 yılında çocukları altı, dört ve iki yaşlarında iken vefat etmiştir. İlk askerliği de bu evliliği sürecinde, 1 Nisan 1930 ile 1 Nisan 1931 arasındadır. İkinci evliliğini Abdi Ağazâde Ahmed Efendi'nin kızı olan Müferriha Hanım'la gerçekleştirmiştir. Bu evliliğinden de Şükran (1936), Ali Şâkir (1938) ve Muhammed Esad isimlerinde üç çocuğu olmuştur. İkinci askerliğine bu evliliği sürecinde, ihtiyat askeri olarak çağırılmış ve 10 Ekim 1941 ile 29 Mayıs 1943 arasında vatani görevini bir kez daha yerine getirmiştir. İkinci eşi Müferriha Hanım'ın 26 Mayıs 1980'de vefatından sonra 1981'de Yeşilhisarlı Kadın Ayşe ile üçüncü ve son evliliğini gerçekleştirmiştir.⁶ Ayşe hanımdan çocuğu bulunmamaktadır.

Şeyhzâde Ahmet Efendi 1959, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977, 1982 yıllarında yedi kez hac, 1976, 1985, 1988 yıllarında ise üç kez umre ibadeti vesilesiyle kutsal beldeleri toplam on kez ziyaret etmiştir.

Aralık 1992'de yaşadığı şeker koması nedeniyle yatalak durumda geçirdiği dokuz yılın ardından 7 Ocak 2002'de vefat etmiştir. Cenaze namazı için soğuk hava şartlarına rağmen mahşeri bir kalabalık toplanmış ve dedesi Büyük Şeyh Ahmet Efendi ve iki amcasının bulunduğu aile kabristanına, yaklaşık 20 yıl önce kendi için kazdırdığı ve gömülmeyi vasiyet ettiği kabre defnedilmiştir.

2. Eğitimi

İlk eğitimine, babasının ölümüyle taşındıkları Taşköprü mahallesindeki Cevherî Ali Efendi Medresesi'ndeki sıbyan mektebinde başlamıştır. Burada Büyük Ali Efendi ve Derviş Efendi hocaların tedrisatından geçmiş, aynı zamanda amcazâdesi Hacı İbrahim Edhem Efendi'den Kur'an-ı Kerim, Arapça başta olmak üzere ilk İslâmî ilimleri tahsil etmiştir. Ahmet Efendi daha sonra Yozgat Sultânisi'ne devam etmiş, sonrasında Taşra medreseleri olarak bilinen Yozgat Daru'l-Hilâfesi'ne başlamıştır. Ancak taşradaki okulların kapatılması nedeniyle İstanbul Dârü'l-Hilâfeti'l Âliye'ye naklolmuştur (11 Eylül 1924). Aynı yıl Tevhid-i Tedrisat Kânunu ile Şer'îye ve Evkaf Vekâleti veyahut husûsi vakıflar tarafından idare olunan bilcümle medrese ve mektepler Maarif Vekâletine devredilmiştir. Kanununun 4. maddesinde "Maarif Vekaleti yüksek diniyat mütehasısları yetiştirilmek üzere Darü'lfunun'da bir İlahiyat Fakültesi tesis ve imamet ve hitabet gibi hidemâtı diniyenin ifası vazifesiyle mükellef memurların yetişmesi için de ayrı mektepler küşad edecektir" denilmiştir.⁷ Bu madde çerçevesinde Ahmet Şevki Efendi İstanbul İmam ve Hatip Mektebi'nde eğitimine devam etmiştir.

Eğitimi süresince dönemin İstanbul Müftüsü Mehmet Fehmi Efendi [Ülgener] (1864-1943) ve Yozgatlı müderris Hüseyin Avni Efendi'nin (1966-1929) himayetlerinde bulunmuştur. Kapalı çarşı içerisindeki küçük bir mescide öğle, ikindi ve akşam vakitleri için imam olarak tayin edilmiştir. Ahmet Efendi, boş zamanlarını değerlendirmek amacıyla

6 Ergin, Ahmet Şevki Ergin Hoca Efendi'nin Hayatı ve Kişiliği (Efendi Babam), *Yozgat Divanı*, 1, 4, (2002): 5.

7 Zeki Salih Zengin, "Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun Hazırlanmasından Sonraki İlk Dönemde Uygulanışı ve Din Eğitimi", *Dini Araştırmalar*, C. 5, 13, (2002): 84. (81-106).

gittiği Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde dini kitaplar okuyarak ilmi arayışlarını sürdürdüğü dönemlerde Gümülcineli Mustafa Efendi ile tanışmıştır. Yozgatlı olduğunu ve kâmil bir şeyhe intisap arayışını söylediğinde ise Mustafa Efendi, "buralarda ne dolaşıp şeyh arıyorsun. Senin memleketinde müderris Mehmet Şâkir Efendi diye bir zat var, git ona intisap eyle, talebe ol. Ona benim selamımı iletip seni ona benim gönderdiğimi söylersin" demiştir.⁸ İki zat arasındaki bu diyalogun, gelecek yıllarda Ahmet Şevki Efendi'nin, Mehmet Şâkir Efendi'ye intisabının vesilesi olduğu söylenebilir.

İstanbul İmam ve Hatip Mektebi son sınıf öğrencisiyken, Mısır Hidivi'nin aile fertlerini Kahire'ye götürmek üzere gelen geminin Dolmabahçe'de olduğu, okutulmak gayesiyle Mısır'a birkaç talebe götürecekleri haberi üzerine gitmek için müracaat etmiştir. Ancak bu dönemde sağlık sorunları başlamış ve ameliyat olmuştur. Nekâhet döneminde, Mısır'a gitmek üzere beraber başvuru yaptıkları Yozgatlı arkadaşı Hacı Azizzâde İhsan Efendi, Hidiv ailesinin kendilerini götürmeyi kabul ettiğini ancak kendi yaşının büyük olması nedeniyle gemiye alınmadığını dile getirmiş, hastalığı sebebiyle gidemeyecek olan Ahmet Şevki Efendi'nin nüfus kâğıdını isteyerek onun yerine gitmek için ricada bulunmuştur.⁹ Ahmet Şevki Efendi'nin, arkadaşının ricasını kabul ettiği düşünülmektedir. Zira kendisi İstanbul'da kalmış İhsan Efendi ise Mısır'a gidebilmiştir.¹⁰ ameliyat olup hastanede uzun bir tedavi süreci geçirdiğinden okula devam edememiş ve bu nedenle de mezun olamamıştır. 3 Aralık 1340 (m. 1924) tarihli tasdiknameyle okulundan ayrılarak Yozgat'a gelmiştir.

3. Meslek Hayatı

Şeyhzade Ahmet Efendi'nin çalışma hayatı, İstanbul'daki öğrenciliği döneminde Kapalı Çarşı'daki bir mescidde görevlendirilmesiyle başlamıştır. Çarşı esnafına öğle, ikindi ve akşam namazlarını kıldırıldığı bu görevden aldığı zevki ve kazandığı iki buçuk liranın bereketini hayatı boyunca dile getirmiştir. Cumhuriyetin yeni kurulduğu bu yıllarda köylere yeni okulların açılması ve okuma yazma seferberliği kapsamında öğretmen ihtiyacının çok fazla olması nedeniyle Ahmet Şevki Efendi de bu dönemde tasdiknamesiyle muallimliğe müracaat etmiş, tasdiknamesi ortaokul diplomasında denk sayılmış ve Ankara'da bir haftalık eğitim sonrasında Yozgat Karga Köyü (şimdiki adı Yeşilova) ilkokulunda vekil yardımcı öğretmen olarak göreve başlamıştır. Asıl görev yapmak istediği yer, Şâkir Efendi'nin yaşadığı Gedikhasanlı¹¹ olmakla birlikte bu köyde o dönemde okul bulunmadığından o da Gedikhasanlı'ya en yakın köy olan Karga'ya tayin istemiştir. Burada öğretmen olarak 16 yıl görev yapmıştır. Şâkir Efendinin vefatından sonra, Yozgat'a taşınmak istemiş ve gezici başöğretmenliğe başvurmuş ancak ikinci dünya savaşı sebebiyle ihtiyat zabiti olarak ikinci kez askere çağırılmıştır. İki yıl süren bu askerlik sonrasında 1943'te terhis olmuştur.

Askerlik dönüşünde Musabeyli köyünde başladığı gezici başöğretmenlik görevini 1946 yılına kadar sürdürmüş kadrosu aynı ünvanla Beyvelioğlu Köyü'ne nakledilmiş lakin bu tarihten itibaren Milli Eğitim Müdürlüğü Köy Bürosu'nda memur olarak görevlendirilmiştir. Daha sonrasında ise kadrosu bir ilkokula alınmış ama fiilen Maarif Müdürlüğü'nde Büro Şefi ve Maarif Başkâtibi görevlerini yürütmüştür. Bu dönemde (1957-1958), açılış aşamasında büyük emek verdiği Yozgat İmam-Hatip Okulu'nda öğretmenlik yapmış Arapça, Akâid, Din Dersi, Siyer ve Ahlâk derslerini okutmuştur. Yozgat'ta görev yaptığı süre içerisinde dedesi

8 Ergin, "Efendi Babam", 5.

9 Ergin, Bir Şeyh Bir Şeyhzade, 77.

10 Kâmil Büyüker, *Mehmet İhsan Efendi: Akif'in Mısır Günlerinde Hakikatli Bir Dost*, (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2017).

11 Köyün adı Dedikhasanlı olarak da telaffuz edilmektedir.

Büyük Şeyh Hacı Ahmet Efendi'nin yaptırdığı camide fahri imam-hatiplik de yapmıştır. 1971 yılında 47 yıllık hizmeti sonrasında 65 yaşında iken yaş haddinden emekli olmuştur.

4. Kişiliği

Şeyhzâde Ahmet Efendi gibi İslam'ı doğru anlayan, samimi ve içten yaşayan, özel hayatında ve kamu alanındaki hizmetlerinde İslâm'ın güzelliklerini dikkatle uygulayan kâmil insanlar, toplumun her kesimince sevilir, sayılır, herkes kendi yetenekleri ve temayülleri doğrultusunda bu örnek insanlardan bir takım davranış özellikleri kazanır.¹²

Ahmet Efendi'de, çocukluğundan beri hayatının her merhalesinde kendini göstermiş olan mutasavvıf karakterin tezahürü olabilecek her türlü güzel vasfı, belki de dedesi Büyük Şeyh Hacı Ahmed Efendi'den tevarüs ettiği kıymetli bir ahlakî mirastı. Hayatının hiçbir döneminde, kazandığı tasavvufi kişiliğini şahsî ve dünyevî menfaatleri için kullanmamış, bunları hiçbir zaman siyasete alet etmemiş ve siyaset yapmamıştır. Dedikodu, haset, hırs, kibir, gurur ve benzeri hiçbir menfî haslet ile onun ismi hiç kimse tarafından asla bir arada kullanılmamıştır. Hayatında en fazla telaffuz ettiği cümlelerden biri olan '*Kızmak yasaktır. Öfkeyi yenmek esastır*'¹³sözü sabır ve metanetin onun kişiliğini şekillendiren önemli hususiyetlerden olduğunu göstermektedir. Hitabetinde aheste, herkesin anlayabileceği bir üslup hakimdir. Zamanın israf edilmemesi gerektiğini vurgular, hızlı çalışırdı ancak aceleci değildi.

Sadelik ve sükûnet üstüne bina edilmiş bir hayat tarzı benimsemiş, muhatabının büyük küçük olmasına bakmaksızın davranışlarında her zaman saygıyı öncelikli bir yerde tutmuştur. Giyim kuşamdaki intizam ve davranışlarındaki nezaket, onu tanıyan herkesin hemen aklına gelen iki önemli estetik vasfıdır. Öyle ki yürürken bile adımlarına, bastığı yere ve bakışlarına kadar her türlü ayrıntıya ehemmiyet gösteren bir adap anlayışına sahiptir.

Kendine herhangi bir konuda danışmaya gelen insanlara mukabele eder, mümkün olduğunca müşküllerini gidermek için gayret gösterirdi. Hatta kimi zaman yapmak istedikleri ticari faaliyetlerde dahi onları cesaretlendirmek adına telkinlerde bulunduğu bilinmektedir.¹⁴ Şöhret ve servet hırsından uzak, vakur ve mütevazî şahsiyetiyle çevresinde büyük saygı gören Ahmet Efendi, tüm hayatı boyunca hemen her konuda örnek bir kişilik olabilmeyi başarmış nadir şahsiyetlerdendir.

Yeni kurulan Cumhuriyet'in batılılaşma/modernleşme projesinin büyük bir titizlik ve sıkı bir kontrol ile tatbike koyularak modern eğitimin uygulanmaya başlandığı yıllarda, topluma ve eğitim çağındaki genç nesillere Osmanlı kültür mirası olan İslamî kavram ve bilgileri, belki bundan da önemlisi İslamî şuuru Osmanlı bakiyyesi iki zümre nakletmiştir, bunlar: medreselerin son mensupları olan ulema ile tarikatların son temsilcileri olan şeyh efendilerdir.¹⁵ Günümüzde yaşayan birçok insan, Ahmet Efendi gibi mânevî kişiliğe sahip şahsiyetler vasıtasıyla geçmiş kültürün mirasını tanıma imkanına erişmiştir.

12 Halis Ayhan, "Bir Büyüğün Cenazesini Selamlamak", *Yozgat Divanı*, 1, 4, (2002): 28.

13 Ergin, *Bir Şeyh Bir Şeyhzade*, 127.

14 Memuriyet görevinden beri yakinen tanıdığı, Maliye'de muhasebe memuruyken Yozgat Müftülüğü'ne nakline tavassut ettiği Bilal Şahin'e, yurt dışına gidip gurbetçi vatandaşların desteğini alarak Yozgat'ta fabrika kurmasını tavsiye etmiştir. Bilal Şahin Almanya'ya gittikten sonra bir mektup yazarak Yozgat'a çimento fabrikası kurmak istediğini ifade etmiş ve bu konuda fikrini sormuş, Ahmed Efendi de bu mektuba hemen mukabele ederek bu düşünceyi uygun bulduğunu bildirmiştir. Çimento, yem, un, tuğla ve kâğıt üretimi yapan bu kuruluş daha sonraları Yozgat için çok önemli bir özel teşebbüs haline gelmiş, şehirde yaşayan birçok insan için hem yatırım hem de iş imkânı sunmuştur. [Hüseyin Yüner, (24.06.2022), "Bilal Şahin ile yapılan mülâkat"].

15 Ahmet Yaşar Ocak, "Şeyhzade Ahmet Beyefendi", *Yozgat Divanı*, 1, 4, (2002): 20.

Talebeleri onun hakkında şu yorumlarda bulunmuşlardır: “Şu alemde Allah’ın varlığını gösteren deliller bulunduğu gibi, O’nun sevgisini gönüllere nakşeden, insanların elinden tutup onları Rabb’lerine götüren deliller de vardır. İşte Ahmet Efendi de o delillerden biriydi. Allah’ın yüceliğini, insanın Allah’a inanmadan ve O’nunla bütünleşmeden yaşayamayacağını, O’nsuz hayatın hiçliğini, anlamsızlığını, O’nunla her şeyin daha güzel olduğunu o kadife yumuşaklığındaki sesiyle gönüllere benimsetirdi.”¹⁶

5. Gündelik Hayatı

Şeyhzade Ahmet Efendi iş ve ev hayatında üstlendiği iki ayrı sosyal rolü oldukça başarılı şekilde yerine getiren saygın bir devlet memuru ve sadakatli bir aile reisiydi. Dışardaki ilişkilerinde asla kırıcı olmadığı gibi iş disiplininin kesinlikle taviz vermezdi ki bu mizacı nispeten evdeki hayatına da yansımıştır. Önce öğretmen olarak, sonrasında ise Milli Eğitim Müdürlüğü’nün farklı birimlerinde memuriyetle tamamladığı kırk yedi yıllık devlet hizmetinde hep taktirle karşılanmıştır. Memuriyet sicilindeki tek olumsuz vesika ise, katılmaya zorlandığı Cumhuriyet Bayramı balosuna rapor alarak iştirak etmemesi sebebiyle 928 tarih ve 1809 sayılı evrak ile aldığı uyarma cezası belgesidir.¹⁷ Bu da aslında bir ceza değil Ahmet Şevki Ergin için istikamet ve duruş vesikası olarak kayıtlara geçmiştir.

İlk görev yeri olan Karga Köyü’nde öğretmen iken köyün imamı yoktu ve muallim Ahmet Şevki Efendi dersi olmadığı zamanlarda vakit namazlarını kılmak için mutlaka camiye gider ve adeta görevli imammış gibi çoğu zaman namazları da o kıldırırdı. Bu ve benzeri birçok konudaki özverili kişiliği onun çok sevilmesi ve sayılmasına önemli bir vesile olmuştur. Yerine getirdiği tüm görevleri hizmet aşkıyla ve titizlikle yapması insanlar nazarındaki saygınlığını artırmış, yüksek mânevi şahsiyetini de gün geçtikçe perçinlemiştir. Mesaisine zamanında başlama konusunda son derece titizdi ve işinden çıkınca da vakit geçirmeden hemen evine dönmeye azami gayret ederdi. Emekli olduktan sonra zamanının büyük bölümünü evinde, bilhassa yaz aylarında avludaki havuz başında bulunan kamelyasında geçirirdi. Ziyaretine gelenlerle burada oturup sohbet eder, namaz vakti olunca mutlaka cemaate iştirak edip imametini de kendisi yapardı.

31 Aralık 1992 tarihinde hipoglisemi atağı geçirmiş, üç gün koma halinde kaldıktan sonra kalan ömrünü yatağa mahkûm şekilde tamamlamıştır. Bu haline rağmen, bilinci yerinde olduğu son zamanlarına kadar ibadetlerinden asla taviz vermemiş, tertip sahibi bir mümin olarak Hakka irtihal eylemiştir. Yatalak geçirdiği bu on yıllık süreçte de insanların ziyaretlerini kabul etmiş, takati nispetinde onlara itikadi ve beşerî her konuda bir şeyler vermeye, yardımcı olmaya gayret etmiştir.

6. Tasavvufi Arayışı ve İntisâbı

Şeyhzade Ahmet Efendi’nin, mânevi hazinesinin kendisine tevarüs ettiği dedesi Büyük Şeyh Hacı Ahmet Efendi Halvetiyye¹⁸ tarikatının Şâbâniyye¹⁹ koluna mensuptur. Yozgat’ta medrese eğitimini tamamladıktan sonra tasavvufa merak sarıp mürşid bulmak amacıyla genç yaşında Anadolu şehirlerini gezmeye çıkmış, bu gayeyle ulaştığı Çerkeşli Şeyh Mustafa

16 M. Yaşar Kandemir, “İslam’da Açılan Gedik”, *Yozgat Divanı*, 1, 4, (2002): 24.

17 Ergin, *Bir Şeyh Bir Şeyhzade*, 121.

18 Süleyman Uludağ, “Halvetiyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 15, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997): 393.

19 Halvetiyye tarikatının dört ana kolundan biri olan Cemâliyye’nin bir şubesidir. (Bkz. Mustafa Tatcı, “Şâbâniyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 38, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010): 211).

Efendi'nin (ö. h. 1229 – m. 1813/1814) yanında kalarak seyr-i sülûkunu tamamlamış ve şeyhinin tavsiyesiyle tekrar yola çıkıp Bağdat, Mekke ve Medine ziyaretlerinden sonra Yozgat'a dönmüştür. Burada evinin yanına inşa ettiği camiyle birlikte Halveti tekkesini kurmuştur.

Ahmet Efendi, böylesine büyük bir manevi mirasın donattığı dindar bir ailede dünyaya gelmiş olması ve çocukluğunun cami ve tekke çevresinde geçmesi nedeniyle küçük yaşlarından itibaren hem itikadî hem de ibadî konularda en yüksek seviyede teçhiz olmuş, başta namaz olmak üzere ibadetleri yerine getirme hususunda hep ihtimamlı davranmıştır. Öyle ki hiçbir namazını kazaya bırakmamış olmasıyla *sahib-i tertip* vasfını haizdir. Tüm ibadî uygulamalarında Şâri'in ruhsat tanıdığı durumlarda bile azîmeti seçerek ibadetlerini, kendini zorlayıcı şartlarda dahî tam olarak yerine getirdiği bilinmektedir.

Dini ilimler alanında tahsil görmeyi çok arzu ediyor olsa da eğitim çağlarının Osmanlı Devleti'nin yıkılışı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarına denk gelmesi bu emeline imkân verecek şartları kendisi için ortadan kaldırmıştı. Bununla birlikte Yozgat'ta yarım kalan tahsilini tamamlamak için gittiği İstanbul'da kimi meşâyihin sohbetlerinde bulunsa da burada bir şeyhe intisabı olmamıştır. Bu arzusu ancak, sağlık sorunları nedeniyle döndüğü Yozgat'ta hem amcaoğlu hem de annesinin ikinci eşi ve aynı zamanda daha sonra kaim pederi olacak Halvetî-Kâdirî²⁰ şeyhi Hafız İbrahim Edhem Efendi (d. 1864 – ö. 1941) ile gerçekleşmiştir. Böylece yıllardır istediği tasavvuf ve tarikat eğitimine başlama imkânını memleketi Yozgat'ta bulmuştur.

İbrahim Edhem Efendi nezaretinde seyrî sülûkunu tamamladıktan sonra İstanbul'daki tahsili esnasında Beyazıt Kütüphanesi'nde tanıştığı Fatih Müderrislerinden Gümülcineli Mustafa Efendi'nin tavsiyesi üzerine Gedikhasanlı Köyü'ne giderek Dersiâm²¹ Şâkir Efendi'yi ziyaret etmiş, yalnız kaldıklarında kendisinin talebesi olmak istediğini ifade etse de Şâkir Efendi onu reddetmiştir. Ahmet Şevki Efendi ise, Gümülcineli Mustafa Efendi'nin selamını getirdiğini, kendisinin talebesi olmasını onun tavsiye ettiğini söylemesi üzerine Şâkir Efendi bu isteğini kabul etmiştir.

Şâkir Efendi'nin kabulüyle beraber ona daha yakın olmak maksadıyla öğretmen olarak tayinini, Gedikhasanlı Köyü'nde okul olmaması nedeniyle buraya en yakın konumdaki Karga Köyü'ne yaptırmış bütün hafta sonu tatillerini onu ziyaret ederek geçirmiştir. Şâkir Efendi'nin cezbesine kapıldığı bu dönemde ziyaretlerine hafta aralarını da eklemek istediğini ancak rahatsızlık verme endişesini hocasına aktardığında ise *“Evladım, senin gelmeden rahatsız olmam. Gece gündüz deme. Ne zaman gelmek istersen, gelebilirsin. Senin gelişin beni memnun eder”* karşılığını almasıyla ziyaretlerini sıklaştırmıştır. Şâkir Efendi'nin himayesinde geçirdiği bu dönem, Ahmet Şevki Efendi'nin tasavvufî gelişiminin en bereketli zamanları olmuştur.

1 Kasım 1929'da gittiği askerlik görevinin 1 Ekim 1930 – 1 Nisan 1931 arasındaki son altı ayında Kayseri'ye 19. Alay işe subayı olarak tayin edilmiştir. Burada da istifade edebileceği bir hoca arayışı devam etmiş, Hamurculu Bekir Sıtkı Efendi'nin nâmını duymuş ve kendisini ziyaret etmiştir. Bekir Sıtkı Efendi'ye yakın bir ev kiralayarak, bulabildiği her fırsatta kendisiyle bir arada olmaya gayret etmiştir. Kısa süre içerisinde birbirlerini çok seven iki zat hem bu dünyada hem de ahirette birbirlerini unutmayacakları ve ahirette de beraber haşır olmak temennisıyla ayrılmışlardır.²²

20 Nihat Azamat, “Kâdiriyye”, TDV *İslâm Ansiklopedisi*, c. 24, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001): 131.

21 Medreselerde öğrencilere, camilerde halka açık ders verme yetkisine sahip müderris için kullanılan unvan.

22 Ergin, *Bir Şeyh Bir Şeyhade*, 94.

Ahmet Şevki Efendi'nin hayatında iz bırakan kuvvetli manevi şahsiyete sahip kişilerden birisi, Poyrazlı'lı Muharrem Efendi, Karga köyü öğretmenliği yıllarında köye imam olarak getirilmiştir ve aynı zamanda Şâkir Efendi'nin de medreseden öğrencisidir. Burada görev yaptığı esnada bağlı olduğu şeyhinin vefatı sonrası buhranlı günler yaşamış Ahmet Şevki Efendi'nin tavassut etmesiyle Şâkir Efendi'ye intisap etmiş ve burada seyri sülûkunu tamamlamıştır. Sonraki yıllarda, aynı zamanda edebi bir kişiliğe de sahip olan Poyrazlı'lı Muharrem Efendi ile Ahmet Şevki Efendi'nin muhabbet dolu gönül kardeşliği devam etmiş, bu bağ, farklı mekanlarda olmalarına rağmen mektuplarla da olsa ömürleri sonuna kadar devam etmiştir.

Ahmet Şevki Efendi'nin Şâkir Efendi'ye olan ziyaretleri, Şâkir Efendi'nin vefatına kadar aralıksız sürmüştür. Vefatından kısa bir süre önce Şâkir Efendi, “*Oğlum seni olabildiğince yetiştirdim. Benim için vakit yaklaştı*” demiş, bunun üzerine Şeyhzâde Ahmet Efendi bundan sonra kendisinin ne yapacağını sorduğunda, “*Senin benden sonraki kısmetin İstanbul'da ve seyri sülûkun, nakşi meşrebimiz üzerine tamamdır. Sana hilafet icazetin İstanbul'dan verilecektir*” demiştir. İstanbul'da kimi, ne zaman bulacağını soran Ahmet Efendi'ye Şâkir Efendi, “*Merak etme, zamanı gelince o seni bulur*” diyerek kendinden sonraki tasavvufi yolculuğunun yönünü işaret etmiştir.²³

Şâkir Efendi'nin vefatı sonrasında da Ahmet Efendi'nin arayışı devam etmiştir. Bu zamanlarda ilk olarak Erbilli Esad Efendi'den (d. 1847 - ö. 1931) hilafet almış ve o dönem Yozgat Müftüsü olan Mehmet Hulûsi Efendi'yle (d. 1888 - ö. 1962) mânevi yolculuğuna devam etse de çok tatmin olamadığından arayışlarına devam etmiştir. Bu dönemde gördüğü bir rüyada Anadolu'daki tüm şeyhlerin toplanmış bir arada giderken, içlerinden biri kendisine kim olduğunu, nereye gittiğini sormuş, Ahmet Efendi de şeyhinin vefat ettiğini ve ne yapacağını kime gideceğini bilemediğini söylemiştir. Bunun üzerine o şeyh, kendisine letaif/ler tarif ve telkin etmiştir. Rüyasını Müftü Mehmet Hulûsi Efendi'ye anlatmış, onun da tavsiyesi ile İstanbul'a Mustafa Hulûsi Efendi'ye gitmeye karar vermiştir. Bu arada ikinci askerliğiyle ilgili pusula gelmiş ve görevinin İstanbul-Ağva Levazım Subaylığına çıktığını öğrenmiştir. İstanbul'a gidişinden bir süre sonra Mustafa Hulûsi Efendi'nin adresini bulmuş ve gidip ikametgahından çıkmasını beklemiş, evinden çıkınca onu ilk gördüğünde rüyasında kendisiyle konuşan şeyh olduğunu fark etmiş, yaklaşıp kendini tanıtarak Yozgat Müftüsü Mehmet Hulûsi Efendi'nin selamıyla geldiğini, kendisine “bende olmak” istediğini söylemiştir. Mustafa Hulûsi Efendi ise, “*Evlâdım, seninle bu işi sonra konuşalım. Şu anda senin Yozgat'ta âcil bir hastan var. Oraya gitmen gerekecek. Sen Yozgat'a git. Geldikten sonra tekrar görüşelim*” demiştir. Akşam askeri birliğine döndüğünde almış olduğu bir telgraf ile şeyhin işaret ettiği hastanın amcazâdesi Edhem Efendi olduğunu öğrenmiş ve acele bir şekilde Yozgat'a intikal etmiş fakat o varmadan Edhem Efendi vefat etmiş, kış şartları nedeniyle bir an evvel defnedildiğinden cenazesine de yetişememiştir. İstanbul'a dönüşünde Mustafa Hulûsi Efendi'ye intisap etmiştir. Şâkir Efendi'yle kazandığı yetkinlik sonrasında bir yıldan daha kısa bir sürede Hulûsi Efendi nezdinde eğitimi tamamlamış ve hilafet almıştır. Hocası Hulûsi Efendi'nin onunla ilgili şu sözü Şeyhzade Ahmet Efendi'nin mânevi kemali ile ilgi önemli bir göstergedir; “*Allahuma şükrediyorum ki, bana Ahmed gibi bir evlât verdi. Yeryüzünde melek görmek isteyen, Ahmed'i görsün.*”

Şeyhzade Ahmet Efendi Nakşibendî, Halvetî ve Kâdirî tarikatlarının her üçünden de yetkili bir mürşid olmasına rağmen en çok Nakşibendî usûlüyle dersler verirdi. Ders telkininde erkek-hanım ayırmaz, ancak kocasının veya velisinin izni ve rızası olmadan hiçbir

23 Ergin, a.g.e., 102.

hanıma da ders telkin etmezdi. Ders verdiği kişilerin yetenek, kudret ve istidatlarına göre yapabilecekleri dersi telkin eder, hiçbir zaman yeni gelmiş birine ders yapma görevi vermezdi. Varsa önce kötü alışkanlıkları tamamen terk etmiş olmasına, dinin diğer yasaklarından ve mekruhlarından korunur olmasına dikkat ederdi. Tüm bunlardan sonra müritliğe talip olana istihare yapmasını söyler hatta gerekli kişi ve durumlarda bunu tekrarlamasını tavsiye ederdi.²⁴

24 Ergin, *Bir Şeyh Bir Şeyhzade*, 174.

SON DEVİR YOZGATLI OSMANLI ULEMASI

Kâmil BÜYÜKER*

ABDULLAH EFENDİ (Boğazlıyanlı)

Müezzinoğlu Yusuf Efendi'nin oğlu olup Kânunievvel 1280 tarihinde Boğazlıyan ilçesi-nin Perşembe köyünde doğmuştur.

Teşrinievvel 1297'de Kayseri'ye giderek Kurşunlu Camii civarında Kürt Ali Efendi da-iresine dâhil olarak 13 sene kadar Müderris Kürt Ali Efendi'den ders görerek Kânunisâni 1308'de icazet almıştır.

42 yaşında olduğu halde 18 Şaban 1322'de halkın ianesi ile yapılan 12 odalı medreseye müderris tayin olunmuştur. Boğazlıyan'da Cami-i Kebir bitişiğinde bulunan bu medresede daha önce Beyanabadlı İbrahim Efendi'nin mezunen ayrılıp geri dönmesi neticesinde mü-maileyhin tayini yapılmıştır. (Dosya: 1734)

ALİ EFENDİ (Akdağmadenili)

Hüseyin Efendi'nin oğlu olup Mart 1272'de Akdağmadeni ilçesinde doğmuştur. Ma-yıs 1291'de tahsil için Kayseri'ye gitmiştir. Yenisaray ve İmamsultan dairelerinde Mehmet Derviş, Göbülüköğlü Mehmet Fevzi ve Emin Efendilerden ders görerek üç adet icazetnâme almıştır. Buradan memleketine gelerek adına bir medrese inşa etmiştir. Mart 1307'de zaru-ret ve ihtiyaca binaen talebelerini bırakarak köy imamlığı yapmaya başlamıştır. Bir müddet sonra da bina ettiği medresede ders okutmağa başladı.

Makam-ı Meşihat'ça 26 Nisan 1326'da resmen Akdağmadeni Müderrisliği'ne tayin olun-muştur. (Dosya: 1730)

ABDÜLFETTAH EFENDİ

Çapanoğlu Süleyman Bey'in oğlu olan Abdülfettah Efendi'nin doğum ve ölüm tarihleri bilinmemektedir. Gençliğinde asker sevk ve idare etmiş olmasına rağmen sonradan bünyeye zayıf olduğu için, ilmiye sınıfına geçmiş, müderris olmuştur. Babasının ölümü üzerine Yoz-gat'ta kalması uygun görülmeyle diğer müderrisler gibi İstanbul'da ikâmet etmesi temin edilmiştir. 1790 yılında diğer kardeşlerine rağmen mutasarrıf vekili olduğuna göre Süley-man Bey'in büyük oğlu olması muhtemeldir.

Babasının hatırıyla Kapıcıbaşı yapılan Abdülfettah Efendi sırası ile 1826'da Mekke Pâ-yesi, 1829-30'da İstanbul Pâyesi, 1830'da da Anadolu Pâyesini hâiz olmuştur. Osmanlı-Rus

* Öğr. Gör., Yozgat Bozok Üniversitesi, Yozgat Meslek Yüksekokulu, kamil.buyuker@bozok.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8833-9655

Savaşında yaptığı mâli yardımlardan dolayı 1832'de altın ve gümüş iftihar nişanı ve berat ihсан edilmiştir. Abdülfettah Efendi Maliye Tezkirecisi de olmuştur.²

ABDULLAH TAHİR

1837'de Yozgat'ın Köseoğlu Mahallesinde doğar. Tahsilini tamamladıktan sonra Yozgat Müftülüğü yapar. 14 Kasım 1906'da vefat eder.³

ABDURRAHMAN BEY

Kapıcıbaşı Selim Sırrı Bey'in oğlu olup müderrislik yapar. 1832'de vefatı üzerine Üsküdar'daki Karacaahmed Kabristanı, Divar Dibi'ne defnedilir.⁴

ABDULLAH ENVERİ EFENDİ

Bozokludur. Âkif Paşa'nın kardeşi olup 1249'da (1833-34) devriye mollası olup 1264'te (1848) vefat etti. Selimiye Caddesi'nde medfundur.

AHMED RIFAT EFENDİ

Mazhar Mustafa Efendi'nin yeğeninin oğludur. 1862'de Maraş ve 1867'de Bosna Mollası olur.⁵

FÂZİL MEHMED EFENDİ

Yozgat'ta doğan Fâzıl Mehmed Efendi'nin doğum tarihi bilinmemektedir. Dersiam ve müderris olup saraya yakınlığıyla tanınır. Şubat 1865'te Girid Mollası olur. Bilâhare Bilâd-ı Hamse Mollası olarak Mekke Pâyesi'ni alır. 1879'da vefat eder.⁶

HACI AHMED YESÂRÎ

Yozgat'ın Kızıltepe köyünde doğar. Doğum ve ölüm tarihleri belli değildir. Sol eli ile yazı yazmasından dolayı Yesârî lakâbını alır. Köse Yusufu Medresesi'nde müderris Şemseddin Efendi'den tahsil görür. Bir müddet Yozgat Büyük Câmii'nde muallimlik yaptıktan sonra Arabistan'a gider. Orada on sekiz sene Arapça tefsir ve hadis dersleri okutur. Arapçaya olan vukûfiyeti Arapları hayrette bırakır. Tasavvufî bir divanın nûshasının nerede olduğu bilinmemektedir.

Hacı Ahmed Yesârî Ankara'da vefat eder ve Hacı Bayram Veli Câmii haziresine defnedilir.⁷

HALİL HİLMİ EFENDİ

Yozgat'ın Yeni Câmii Mahallesinde, 7 Aralık 1872'de doğar. Babasının adı Mesud Efendi'dir. İlk tahsilini Yozgat'ta Topal İmam İbtidâi Mektebi'nde Hafız Mehmed Efendi'den görür. Daha sonra Nakîpzâde Medresesi'ne girerek burada Hacı Hüseyinzâde Şeyh Efendi, Damad Mehmed Efendi isimli hocalardan ders görür ve Arapça, Farsça öğrenir. 1885'te İstanbul'a giderek Fatih civarındaki Hafız Ahmed Paşa Medresesi'ne girer. Burada dersiamlardan Hezargrâdî Elhac Osman Hilmi Efendi'nin dersine devam ederek Ekim 1898'de icâzet alır. Halil Hilmi Efendi 1911'de Eyüp Kadılığı niyâbetine tayin olunur. Daha sonra 1924 ve 1927 yılları arasında Aksaray Asliye Mahkemesi âzâlığı görevinde bulunur. 1927 yılı içinde emekli olur. 1930 yılında da vefat eder.⁸

2 Türk Kültürü, S. 147-149, Ocak-Şubat-Mart 1974, s. 168.

3 DİB, Personel arşivi, Gayr-1 Faal nu. 911.

4 Sicilli Osmani, c.3., s. 60.

5 Sicilli Osmani, c.4., s.500.

6 Sicilli Osmani, c.4., s.5.

7 Yozgat İl Yıllığı 1973, s.130.

8 DİB, Personel arşivi, Gayr-1 Faal nu. 1718.

HASAN COŞKUN

1887 yılında Akdağmadeni kazasının Ahmed Fakihli köyünde doğar. Babasının adı İsmail Hakkı, annesinin adı Emine'dir. Asıl adı Hasan Hilmi olup Himmetoğlu ve Demli Deli Molla lakablarıyla tanınır. İlk tahsilini köyünde tamamladıktan sonra 1889'da Kinisa Köyü Medresesi'ne giderek 1909'da icâzet alır. Daha sonra Kayseri'ye giderek üç sene müddetle tahsile devam eder. Kayseri Müftüsü Vezirköprülü Haşim Efendi'den icâzet alır. Hamurculu Osman Efendi'nin derslerine devam eder, fakat Osman Efendi'nin vefat etmesi sebebiyle ondan icâzet alamaz. Arapça ve Farsça'ya vâkif birisidir.

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla 1916'da İhtiyat Zâbit Vekili olur. 1917-1918 yılları arasında mülâzımlık yapar. İstiklâl Savaşı yıllarında yani 1921-1923 arası tekrar mülâzımlık rütbesiyle orduda görev yapar. Savaştan sonra 1924'e kadar Dârü'l-Hilâfe'de Farsça mualimliği yapar. 1925-1926 yılları arasında Yozgat Vâizliği, 1926-1930 arasında Sorgun Vâizliği, 1930'dan 1939'a kadar Sorgun Müftülüğü görevlerinde bulunur. 1939 ile 1945 arasında müteaddit defalar Kars Müftüsü olur. 1945-1946 yıllarında iki kez Polatlı, 1946-1948 arası Eskişehir, 1948-1953 yıllarında tekrar dört kez Polatlı ve son olarak 1953-1954 arası yine Sorgun Müftülükleri'nde bulunur.

Hasan Coşkun Efendi 20 Ocak 1965 tarihinde Eskişehir'de vefat eder.

Hasan Coşkun şiirlerinde Demli ve Coşkun mahlaslarını kullanır. Hasan Coşkun'un, Diyânet Reisi ile görüşmek istediğinde görüşme gecikince reise gönderdiği aşağıdaki dörtlük onun hazır-cevaplığına ve nüktedânlığına güzel bir örnektir.⁹

HÜSREVİ

Yozgatlı Molla Husrev'in oğlu Husrevi'nin asıl adı Mustafa olup doğum ve ölüm tarihleri hakkında bir kayda rastlanmamıştır. Hüsrevî Şeyhülislam Ebussuûd Efendinin yanında yetişerek ondan icâzet almıştır. Bundan sonra Bursa'da Manastır Medresesi'ne tayin edilmiştir. Şiirleri ve beyitleri kayıtlarda yer almaktadır.¹⁰

HÜSEYİN AVNİ EFENDİ

1866 yılında Yozgat'ın Yeni Câmî Mahallesi'nde doğmuştur. Babası tüccar Yazılıtaoğlu Abdullah Ağa'dır. Hüseyin Avni ilk öğrenimini Yozgat'taki Topal İmam İbtidai Mektebi'nde tamamlar. 1878'de girdiği Yozgat Rüşdiyesi'ne 1881'e kadar devam eder. 28 Haziran 1882 tarihinde altıncı kez şehadetnâme alır. Yine bu tarihte Demirli Medrese'ye girerek Elhac Osman Feyzi Efendi'den ders almaya başlar. İki yıl sonra naklini Şevki Efendi Medresesi'ne aldirarak burada sarf, nahiv ve diğer dersleri gördükten sonra 15 Mart 1891'de İstanbul'a gelerek Vefâ yakınlarındaki Ekmekçizâde Ahmed Paşa Medresesi'ne girer. Burada Vefâ'lı Ahmed Efendi ve Fâtih Câmîi dersiâmlarından Alasonyalı Elhac Ali Zeynelâbidin Efendi'nin derslerine devam ederek 1900 tarihinde icâzetini alır.

Tahsile devamla Eylül 1900'da imtihanla Dârü'l-Fünûn'un Dinî Yüksek İlimler Şubesi'ne girer. 9 Ağustos 1907'de açılan imtihanla ehliyetini isbat ederek pekiyi dereceyle rütüs (doktora) ünvanını alır. Bir sene sonra tekrar başarılı bir imtihan geçirecek ders verme yetkisini hâiz olur.

1909'da Fâtih Câmîi'nde ders vermeye başlar. 1911'e kadar sürdürdüğü Fâtih Dersiâmlığından sonra, 1911-1917 tarihleri arasında Fâtih Dersâne Müdürlüğünü müteakiben, Mayıs 1919 tarihine kadar Fâtih Hitâbeti görevinde bulunur. 1919'un Mayıs ve Kasım ayları arasında Fâtih Şube Müdürlüğü, 1919-1923 tarihleri arasında Fâtih Dâhiliye Müdürlüğü

9 DİB, Personel arşivi, Gayr-1 Faal nu. 1718; Durali Doğan, Yozgatlı Şâir ve Yazarlar, 1988, s. 48-49.

10 Kınalızâde, c.1 s. 337-338.

görevlerinde bulunur. Bu görevlerine ilâveten Süleymâniye ve Üsküdar Medreseleri'nde de müderrislik yapar.

15 Rebiulâher 1332'de uhdesine İbtidâi Hariç İstanbul Müderrisliği tevcih olunmuştur. 1 Mart 1340'da İbtidâi Hariç Medresesi diğer medreselerle beraber kaldırıldığından açıkta kalmıştır.

Hüseyin Avni Efendi, 17 Mart 1929 tarihinde vefat eder.¹¹

İBRAHİM ETHEM EFENDİ (Yozgatlı)

Şeyhzâde denmekle şöhret bulmuştu. 1 Teşrinievvel 1325'de Yozgat Medresesi Müderrisliği'ne tayin edilmişti. 1334'de (1918) hayatta idi. Bu tarihte Yozgat'ta bulunan müderrisler ise şunlardı:

DERVİŞ AĞAZÂDE HACI NURİ EFENDİ

Yozgat Medresesi Müderrisliği'ne 12 Mayıs 1325'de tayin edilmiştir. 9 Kânunisânî 1334'de vefat etmiştir.

ŞAKİR EFENDİ

Dökmenli köyünden Şakir Efendi Yozgat Medresesi Müderrisliği'ne 1 Temmuz 1329'da tayin edilmiştir.

MUSA EFENDİZÂDE ŞÜKRÜ EFENDİ

Yozgatlı Musa Efendizâde Şükrü Efendi Yozgat Medresesi Müderrisliği'ne 1 Kânunievvel 1332'de tayin edilmiştir.

KÜRT ALİ EFENDİZÂDE NECİB EFENDİ

Yozgatlı Kürt Ali Efendizâde Necib Efendi, Yozgat Medresesi Müderrisliği'ne 1 Haziran 1327'de tayin edilmiştir. (Dosya: 1721)

İBRAHİM HAMDİ EFENDİ

Mu'tekifzâde Ahmet Efendi'nin oğlu olup 1273 h. Senesinde Yozgat'ın Mehotli-balâ köyünde doğmuştur. Annesinin adı Hamîde'dir. Yozgat'ta Osman Efendi Medresesinde on üç sene okuduktan sonra 1302 h. Senesinde İstanbul'a giderek Bahr-i Sefid Tetimme-i Sâniye Medresesine kaydolmuştur. Ahmet Şakir Efendi'den beş sene kadar okuyarak icazet almıştır. Temmuz 1310'da Fatih Camii dersiâmlığına tayin edilmiştir.

Rebiulâhir 1317'de uhdesine İbtidâi Hariç İstanbul Abdülgafur Efendi Medresesi Müderrisliği ruûsu tevcih ve Zilhicce 1322'de Hareket-i Hariç Abdülkadir Çelebi Medresesi Müderrisliği'ne terfi' etmiştir.

Bir yıl sonra talebelerine icazet verdiğiinden altın Liyakat Madalyası almış ve 1328 h. Senesinde 4. rütbeden Osmanlı Nişanına nail olmuştur.

3 Kânunievvel 1341 (1925) tarihinde vefat etmiştir. (Dosya: 3488)

MEHMET EFENDİ (Boğazlıyanlı)

Şeyh Efendi şöhreti ile bilinen Süleyman Efendi'nin oğlu olup 25 Mart 1253 (1837) tarihinde Boğazlıyan ilçesinin Babalkımur köyünde doğmuştur. Eylül 1260 (1844) tarihinde Kayseri'de Tacüddin Efendi mahallesinde bulunan Hoca Ensâr Efendi Mektebine girmiştir. Daha sonra aynı yerde bulunan Hüseyin Efendi Medresesinde Tekeli Ahmet Efendi'den sarf, nahiv, bedi, beyan, kelâm; İçelli Şeyh Hüseyin Efendi'den tekrar ikinci defa nahiv ve daha üstün ilimleri okuyarak 26 Mayıs 1288'de Hüseyin Efendi'den icazet almıştır. İcazet aldık-

11 DİB, Personel arşivi, Gayr-1 Faal nu. ?.

tan sonra memleketine gelmiş ve bir iki sene kadar Boğazlıyan'da bulunan Çandar köyünde talebe okutmuştur.

7 Nisan 1301 (1885) tarihinde kırk dokuz yaşında iken fahri olarak boşalan Boğazlıyan kazası Müftülüğü'ne tayin olunmuştur.

Şeyh Efendizâde Mehmet Efendi, Ağustos 1325'den itibaren dört yüz kuruş maaşa nail olmuştur.

Bir yıl sonra da 1 Şubat 1326 (1910) tarihinde vefat etmiştir. (Dosya: 610)

MEHMED EFENDİ

Bozokludur. Selatin camileri vaizlerine dâhil olup Ayasofya şeyhi oldu. Şaban 1212'de (Ocak-Şubat 1798) vefat etti. Yerine geçen Mardini Halil Efendi 1213'de (1798/99) sürülünce Hızırzâde Mehmet Emin Efendi olup birkaç sene sonra vefat etti. (IV. 270)

MEHMET EDİP EFENDİ (Akdağmadenili)

Ziraatle uğraşan Musa Ağa'nın oğlu olup Mart 1255 (1839) tarihinde Akdağmadeni kazasının Oluközü köyünde doğmuştur. Sıbyan mektebini köyünde bitirip, köyüne bir saat mesafede bulunan Muşgılıkale köyünde 1271'den 1275'e kadar (1855/1859) sarf ve nahiv okumuştur. Oradan da Akşehir'e gitmiştir. Akşehir'de Telhis-i Esas-1 Binâ, Telhis-i Düşüki'l-Meanî ve Şerh-i Ebyât-ı Molla Camî eserlerinin sahibi beldenin müftüsü Ökseli el-Hac Ali Efendi'den altı yıl kadar ders görmüştür. 1281'de (1865) Seydişehir'e gitmiştir. Burada bulunan eş-Şeyh el-Hac Abdullah en-Nakşi el-Halidî Hazretlerinden tasavvuf dersleri almış ve şeyhinden izinnâme almıştır. Buradan Lefke'ye gidip 1289'dan 1296'ya kadar (1873/1880) Tefsir-i Rûhu'l-Beyan okumuştur. Sonradan memleketine dönmüştür. Kânunievvel 1311'de (1859) Akdağmadeni kazası müftüsü olmuştur. Teşrinievvel 1328'de (Ekim 1912) hacca gitmek için bir ay izinle müftülüğten ayrılmıştır. (Dosya: 1729)

MEHMET HÜSNÜ EFENDİ

Eski müftülerden Abdullah Tahir Efendi'nin oğlu olup 1274 (1857) senesinde Yozgat'ın Köseoğlu mahallesinde doğmuştur. İlk mektebi bitirdikten sonra on yaşında iken Yozgat Rüştüyesi'ne girmiştir. Beş yıl sonra 1289'da (1873) rüştiyeyi bitirmiştir. Birincilikle bitirdikten sonra Kayyımzade Medresesinde babasından okumaya başlamış, 1316'da babasından icazet almıştır. İcazetini müteakip bu medresede ders okutmuş ve babasının yanında müsevvitlik yapmıştır.

İmtihanla Cevherî Ali Efendi İlk mektebi muallimliğine tayin edilmiştir. Bir yıl sonra da Nümune-i Gayretî mektebi muallimliğine nakledilmiştir. Babasının ayrılığı sırasında Yozgat müftü vekilliğinde bulunmuş ve babasının vefatı üzerine Mart 1323 (1907) tarihinde ulemâ ve eşrafın intihabı ve Meşihat'ın tasdiki ile Yozgat Müftüsü olmuştur.

Müftülüğü sırasındaki hizmeti karşılığı uhdesine İbtidâi Hariç müderrisliği ruusu tevcih olunmuştur. Yozgat müftüsü iken 15 Teşrinievvel 1334 (1918) tarihinde vefat etmiştir. (Dosya: 1720, sicil defteri, c. 2, sh. 283)

MEHMET NACİ EFENDİ (Boğazlıyanlı)

Müderrislerden Şeyh Süleyman Efendi'nin oğlu olup 1263 (1847) tarihinde Boğazlıyan'ın Babayağmur köyünde doğmuştur. İlk bilgileri tahsil ederek Kayseri'ye gitmiş ve orada Eskisaray Medresesinde on sene de okumuştur. Akabinde aynı yerde Hacı Tatlı Efendi Medresesinde beş yıl kadar ilim tahsilinden sonra Yozgat'ın Sungurlu kasabasında Büyük Şevki Efendi'den, sonunda Kayseri'ye avdetle Hüseyin Efendi Dairesinde üç sene Arapça okuyup İçelli Şeyh Hüseyin Hilmi Efendi'den icazet almıştır.

İcâzet aldıktan sonra kendi köyünde ve Çandar karyesindeki medresede talebe okutmuştur. Nisan 1301'de (1885) Boğazlıyan kazası müftüsü olmuştur. Boğazlıyan müftüsü iken 1 Şubat 1326 (1910) tarihinde vefat etmiştir. (Dosya 627, 1028, 1324/ 1326 tarihli Müftü ve Müderris Defteri)

MEHMED HULUSİ AKYOL

Hacı Bekir Ağa'nın oğlu olup 1888'de Yozgat'ta doğmuştur. İlk tahsilini tamamladıktan sonra Yozgat İdâdî-i Mülkî'sine girer ve buradan pekiyi dereceyle 1904'te mezun olur. Kayseri'ye giderek Hamurculu Osman Efendi'nin medresesinde Arapça ve dinî ilimleri öğrenerek icâzet alır ve İstanbul'a gider. 1912'de rüüs imtihanında başarı göstererek müderris ünvanını alır ve benzerlerinde olduğu gibi kayd-ı hayat şartıyla dersiâmlik maaşı bağlanır. Üç yıl kadar Bayezid Müderrisliği yapar.

Medresetü'l-Kuzât'ın (Hukuk Fakültesi) üçüncü sınıf imtihanlarını bitirdikten; sonra I. Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine askere gider. 1920'de Yozgat Müftülüğü'ne tayin edilir. Bu arada Yozgat'ta Medrese-İ İlmiyye'de müderrislik yapar. Ayrıca Dârü'l-Hilâfe Medresesi'nde de müderrislik ve müdür vekilliği görevlerinde bulunur.

İstiklâl Savaşı yıllarında Yozgat'ta kurulan Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'ne başkanlık yapar. İstanbul'a olan bağlılığı yüzünden Çapanoğulları ile arası açılır.

İlk Büyük Millet Meclisi'ne Yozgat Mebusu olarak katılır. Mebusluk ile başka bir memuriyetin birlikte yürütülemeyeceğine dâir kanun çıkınca 1921'de mebusluktan istifa ederek Yozgat Müftülüğü görevine devam eder. Hilâl-i Ahmer, Tenvîr ü İrşad, Mecrûh u Guzât'a Yardım gibi hayır cemiyetlerinde çalışır. Emvâl-i Metrûke Komisyonu Âzâlığı ve Heyet-i Teftişîyye Reisliği görevlerinde bulunur. 15 Haziran 1950'den itibaren Diyânet İşleri Başkanlığı Müşâvere ve Dinî Eserleri İnceleme Kurulu üye yardımcılığı ve üyeliği yapar. 1955'te geçirdiği trafik kazası sonucu iki ayağından sakat kalır. 1959 yılında emekli olur. 22 Kasım 1964'te Yozgat'ta vefat eder ve oraya defnedilir.

Mehmed Hulusi Akyol ömrü boyunca halkı irşâd etmekle meşgul olmuş, İstanbul ve Yozgat'taki müderrisliği sırasında birçok talebe yetiştirerek onlara icâzet vermiştir.¹²

MEHMED ŞÜKRÜ AKSOY

1882 yılında Yozgat'ta doğar. Babasının adı Musa, annesinin adı ise Âdile'dir. Keskinlizâde şöhreti ile tanınır. İlköğrenimini tamamladıktan sonra Başçavuşzâde Medresesi'nde Devcizâde Ahmed Efendi'nin; Kayseri'nin Akçakoyunlu Medresesi'nde Hamurculu Osman Efendi'nin derslerine on yıl devam eder. Aynı zamanda Hacı Mehmed Zühdi Efendi'den yüksek ilimleri tahsil eder. Daha sonra Yozgat'a döner ve Alacalı Medresesi'nde Ömer Lütfi Efendi'nin eğitiminden geçer. İki 1914, biri 1915'te olmak üzere üç icâzetnâme alır.

17 Kasım 1918 tarihinde başladığı Yozgat Müftü Vekilliği görevinden 18 Mart 1919 tarihinde istifa eder. 8 Nisan 1920'de tekrar aynı göreve tayin edilir ve 21 Mart 1921'de tekrar istifa eder. 1 Ocak 1922 tarihinden 19 Eylül 1923'te istifa edene kadar Yozgat Dârü'l-Hilâfe Müdürlüğü yapar. 12 Aralık 1923'te Yozgat Arapça Muallimliğine tayin olunur ve 30 Haziran 1924 tarihine kadar bu görevde kalır. Son olarak 1 Temmuz 1924'ten 14 Ağustos 1935 tarihinde mâlûlen emekli oluncaya kadar Yozgat Müftü (Müsevvidliği) yardımcılığı yapar.¹³

MOLLA HUSREV

Asıl adı Mevlana Muhammed bin Ferâmurz Molla Husrev olup Fâtih Sultan Mehmed zamanında yaşamıştır. 1956 yılına ait bir takvim yaprağında kayıtlı bilgilere bakılırsa Molla

12 DİA., c.2, s.303-304; DİB, Personel arşivi, Gayr-1 Faal nu. 1713.

13 DİB, Personel arşivi, Gayr-1 Faal nu. 1659.

Husrev'in Yozgat'ın Yerköy kazası civarındaki bir Türkmen aşiretine mensup olduğu kaydedilmektedir, fakat doğum tarihi bilinmemektedir.

Molla Husrev Haydar-ı Hirevî Hazretlerinden ders görür ve tahsilini bu suretle tamamladıktan sonra Edirne'deki Şah Melik Medresesi'nde müderrisliğe başlar. Yine Edirne'de Çelebi Medresesi'nde müderris olan kardeşinin vefatıyla bu medrese de uhdesine verilir. Varna Muharebesi öncesinde Kazaskerliğe getirilerek Osmanlı Ordusu'nun şer'î işlerini yürütmeye başlar. Bu muharebe sonrasında Sultan II. Murad'ın, tahtı, oğlu II. Mehmed'e bırakmasından sonra da aynı göreve devam eder. Molla Husrev ile II. Mehmed arasında zamanla samimî bir bağ oluşur. Kosova Muharebesi'nden önce II. Mehmed'in, tahtı, babası II. Murad'a bırakmasıyla Molla Husrev de genç padişahla birlikte Manisa'ya gider. İstanbul'un fethinden sonra buranın ilk kadısı Hızır Bey'in vefatı üzerine Molla Husrev, İstanbul'un ikinci kadısı olur. Daha sonra Galata ve Üsküdar Kadılıklarıyla Ayasofya Medresesi de uhdesine verilir. Molla Husrev 1460 yılında Şeyhülislam olur. Yirmi yıl bu görevde kaldıktan sonra 1480 yılında vefat eder. Mezarı Bursa Zeyniler'deki kendi medresesindedir. Vefatına şu tarih düşülmüştür: "Mate Reisü'l-ulemâ" (M. 1480, H.885)

Fâtih, Molla Husrev'i çok sever "Zamanımın Ebû Hanifesidir" diye iltifat eder. Bir toplantıda Fâtih, sağ yanına Molla Gürânî'yi, sol yanına da Molla Husrev'i oturttuğu için Molla Husrev padişaha küserek Bursa'ya gider. Padişah da bunun üzerine Şeyhülislamlık makamını uhdesine vererek gönlünü alır.

Molla Husrev halk tarafından da çok sevilir. Öyle ki derse gideceği zaman ahalinin onu büyük bir coşkuyla evinden alıp omuzları üzerinde medreseye kadar götürdüğü söylenir.

Şiirlerinden bazı matla'ları günümüze kadar gelmiştir.

Eserleri: Şerh-i Miftah, Telvih'a Hâşiye, Usûl-i Pezdevî, Evâil-i Tefsir ve Mutavvele Hâşiyeleri, Dürerü'l-Hükkâm fi Şerhi Gureri'l-Ahkâm, Mirkat ve Mir'at, Nakdü'l-Efkâr fi Reddi'l-Enzâr, Tesmiye, Ahbârü'n-Nübüvvet, Fıkıh, Usûl, Belâgat, Mantık (Alaaddin Rûmî'den Şerh)¹⁴

OSMAN NURÎ EFENDİ

Ahmet Fevzi Efendi'nin oğlu olup 1298'de (1882) Yozgat'ta doğmuştur. Evvelâ Konya ve sonradan İstanbul medreselerinde dinî ve Arabî ilimleri tahsille Bayezit dersiamlarından Çarşambalı Ahmet Efendi'den Cemaziyelevvel 1327'de icazet almıştır. İmtihanla girdiği Medresetü'l-Kuzâttan Teşrinievvel 1328'de (1912) pekiyi derece ile şهادetnâme almıştır. Ders Vekâletinde icrâ kılınan imtihanında ehliyetini ispatla Temmuz 1327'de bir adet ehliyet-nâme almıştır.

Kânunisânî 1328'de Fetvahane-i Ali Mülâzımlığına kabul edilmiş ve Haziran 1329'da birinci sınıf müevvit mülâzımlığına, Kânunusânî 1329'da Başmülâzımlığa ve Mayıs 1333'de (1917) Müsevvitliğe tayin olunmuştur. Haziran 1336'da (1920) Harç ve Evrak Memurluğuna tayin olunmuştur.

Teşrinisânî 1330'da 400 kuruşluk müderrislik maaşına nail oldu.

Nisan 1537'de Müstahzir ve Muharrir-i Fetâva sınıfı memurluğuna verilmiştir.

Eylül 1327'de dersîâm maaşı 400 kuruş tahsis edilmiştir.

Teşrinisânî 1330'dan Teşrinievvel 1332'ye kadar Medaris-i Taliye İkinci Sınıf Fıkıh Müderrisliğinde bulunmuştur.

14 Kınalızâde, c.1, s.335-336.

Ankara Hükümetinin İstanbul'da tesisi ile 1 Teşrinisâni 1338'den itibaren gayr-i faal memurlar arasında Fetvahanedeki vazifesinden ayrılmıştır.

Kânunisâni 1339'da (1923) Kilis kazası kadılığına tayin edilmişse de memuriyet mahalline azimet etmediğinden müstafi sayılmıştır. Kânunisâni 1340'da dersiamlık maaşı 800 kuruş olmuştur. (Sicil defteri, c. 6, sh. 268)

OSMAN NURİ EFENDİ (Yozgatlı)

Yozgat livası Meclis-i İdare azasından Derviş Ağazâde Mustafa Sabri Efendi'nin oğlu olup 1263 malî yılında Yozgat'ta doğmuştur. İlk tahsilinden sonra Yozgat'ta Demirli Medrese'de müderris olan Harputlu Şevki Efendi ve İstanbul'da Şirvanî Mehmet Efendi'den okuyup her ikisinden icazet almıştır. Yozgat Dârü'l-Muallimin'den de itimatnamesi vardır. Abdülcebbarzâde ve kendisinin ihya ettiği Cami-i Kebîr Medreselerinde tadrîsle meşgulken Yozgat livası İdare Meclisinin kararı ve Meşihatın inhası üzerine Mayıs 1326'da resmen Yozgat livası müderrisliğine tayin olunmuştur. (Sicil defteri, c. 4, sh. 19)

OSMAN EFENDİ

Bozokludur. Müderris ve 1209'da (1794/95) Eyüp mollası olup sonra vefat etti. Oğlu Ömer Efendi'dir.

OSMAN EFENDİ

Müderris ve Üsküdar Mollası olup, Mayıs 1812'de taşraya gönderilir. Haziran 1826'da vefat eder.¹⁵

OSMAN EFENDİ

Bozokludur. Müderris Üsküdar mollası olup müddeti bitiminden evvel bir yere sürüldü. Zilhicce 1232'de (Ekim-Kasım 1817) vefat etti.

OSMAN NURİ

Yozgat Meclis-i Kebir âzâsi Mustafa Hayri Bey'in oğlu olup 1849'da Yozgat'ın Taşköprü Mahallesi'nde doğar. Lakabı Derviş Ağazâdedir.

İlköğrenimini mahalle mektebinde tamamladıktan sonra Demirli Medrese'de tahsiline devam eder. 1879'da Harputî Şevki Efendi'den icâzetnâmê alır. 1866'da Taşra Devriye Müderrisliği rûsunu kazanır. Daha sonra İstanbul'da Altu Ay Medresesi'ne girer ve Şirvanî Mehmed Hâlis Efendi'den de icâzetnâme alır. 1904'te Yozgat Dârü'l-Muallimini'nden itimatnâme alır.

Osman Nuri Efendi Yozgat Câmii Kebiri'nde şer'î ilimleri öğretir. 1915-1916 yılları arasında Yozgat'ta müderrislik yapar. Arapça'ya vâkıftır. Osman Nuri Efendi'nin vefat yeri ve tarihi bilinmemektedir.¹⁶

ŞEYH MEHMED EFENDİ

Selâtin Câmii vaizlerindendir. Ayasofya Kürsü Şeyhi olur. 17 Eylül 1792 tarihinde Kayseri Müftülüğü'ne tayin olunur. Ocak 1797'de Kayseri'de vefat eder.¹⁷

YUSUF BAHRİ GEVREK (Gevrekzâde):

İlmiyye sınıfına mensup müderris Mehmed Nuri Efendi'nin oğlu olarak 1870 (H. 1287)'de Yozgat'ta doğdu. İlk medrese tahsilini ve hıfzını tamamlayarak Arapça ve Farsça'yı dedesinin medresesinde, babasından öğrendikten sonra Kayseri'ye gider. Orada devrinin

15 Sicilli Osmanî, c.3, s.440.

16 DİB. Personel arşivi, Gayr-1 Faal nu. 826.

17 Sicilli Osmanî, c.4, s.270.

meşhur âlimlerinden ve Müderris Emin Efendi'den de dersler alarak icâzetnâme almaya hak kazanır ve Yozgat'a döner.

Yusuf Bahri Efendi'nin ilk görevi Akdağmadeni Şer'iyye Kâtipliği'dir. Daha sonra Yozgat'ta Müftü M. Hüsnü Efendi'nin yanında müseviddlik yapar. Bilâhare Çapanoğlu Camii İmam-Hatipliği'ne geçer ve burada 42 yıl görev yapar.

Hoca Yusuf Bahri Efendi Arapça ve Farsça'yı iyi bilen, hâfız, edib; ta'lik ve sülüs hatlarında iyi bir hattat; âşık ruhlu bir şâirdir. Bahri mahlasıyla şiirler yazmıştır. Son derece mütevazı, yumuşak huylu bir karakterin sahibidir. Ne yazık ki şimdilik şiirlerinden örnek veremiyoruz.

Yusuf Bahri Efendi geçirdiği bir ameliyat sonunda, hastalığı sebebiyle 1948 yılından itibaren devamlı izinli sayılmış ve 1961 yılında Yozgat'ta vefatı üzerine Çatak Mezarlığı'ndaki babasının mezarının yanına defnedilmiştir.

YUSUF ZİYA ÖZER

Bilim adamı ve yazar Yusuf Ziyâ Özer 1870 yılında Akdağmadeni'nde doğar. Hukuk öğrenimini tamamladıktan sonra bir süre Adliyede çalışır. Sırasıyla Hukuk İşleri Müdürlüğü, Deniz Ticareti Mahkemesi Başkanlığı yapar. Sonraları İstanbul Hukuk Fakültesi Ceza Usûlü öğretim üyeliğine geçer. Albert Sorrel'in "17 yy.'da Şark Meselesi, Akdeniz Meselesi, Anadolu'nun Taksimi" adlı eserlerini Türkçe'ye çevirir. Ceza usûlü ilkeleri üzerine iki ciltlik bir eser yayınladı. Ayrıca tarih ve dil alanlarında da incelemeler yapmıştır. Yunan dilini incelerken Türkçe kelimelerin çokluğundan yola çıkarak Akdeniz'in Türk medeniyeti tesirinde bulunduğu neticesine varır. Bu düşüncesini "Yunan'dan Evvel Türk Medeniyeti" adlı eserinde savunur. Aynı tezi genişleterek "Âriler ve Tûrâniler" adıyla Leipzig'de Almanca olarak bastırır. Bu eseri Türkçe'ye çevrilmemiştir. Eserin ikinci cildi "Samiler-Tûrâniler" adı altında toplanmıştır. Yusuf Ziyâ Bey daha sonra Mısırlılar'ın tarihini yazar. Türk Tarih Kurumu üyeliği yapar. İstanbul Hukuk Fakültesi Tarih profesörlüğü sırasında Eskişehir'den milletvekili seçilir. Emekli olduktan sonra da tarih ve dil konularındaki araştırmalarını devam ettirir. Yusuf Ziya Özer 1947 yılında vefat eder.¹⁸

18 Yurt Ansiklopedisi, c. 10. s.7700.

YOZGATLI İHSAN EFENDİ (Yozgat 1902-Kahire 1961)

Kâmil BÜYÜKER*

Yozgatlı İhsan Efendi ile maruf Mehmed İhsan Efendi 1902 yılında Yozgat'ta doğdu. Babası, Ağvanlı (Ayan) oğullarından Molla Mehmed oğlu Hacı Abdülaziz Efendi'dir. Annesi, Sultan Abdülmecid döneminde Yozgat'a yerleşen ve padişahın büyük iltifatına mazhar olan Şeyh Tayyib'in kızı Fatma Hanım'dır. İhsan Efendi, Yozgat'tan Hocası Hulusi Efendi (1888-1964), 1949 senesinde İhsan Efendi ile yazışmalarında onun nesebinin üçüncü halife Hz. Osman'a dayandığını bir şecerenin akrabaları tarafından temin edildiğini ve arzu ederse bu uzun şecereden kendisine bir nüsha takdim edebileceğini söyler.¹

İhsan Efendi, ilk eğitimini amcası Abdürrezzak Efendi'den aldı. İbtidâî ve idâdî mekteplerinden mezun olduktan sonra bir süre Yozgat'taki Mekteb-i Sultânî'de ve medreselerde okudu. Merkezi İstanbul'da olmak üzere İkinci Meşrutiyet döneminde yeni bir tedrisat sistemi ile kurulan "Dârü'l-hilâfetü'l-aliyye" medresesinin birinci devresini (İbtidâ-i hâric) Yozgat'taki şubesinde bitirip, ikinci devresine (İbtidâ-i dâhil) devam ederken, dönemin ileri gelen âlimlerinden de özel eğitim gördü.² Yozgat Mebusu ve Müftüsü olan Çerkez Bekiroğullarından Mehmed Hulusi'den ulûm-ı Arabiyye, mantık, hikmet, fıkıh, hadis ve tefsir; Ömer Lütfi Gökçezâde'den ferâiz okudu. Bunların yanında Dersiam Dedikhasanlı Mehmet Şâkir Efendi'den de icazet aldı. Yozgat'ta ilim tahsilinde daha ileri seviyeye gidemeyeceğini görünce önce İstanbul'a, oradan Kahire'ye gitti (1924).³

İhsan Efendi'nin İstanbul günleri ve Mısır'a gidiş süreci

İhsan Efendi Temmuz 1924'te hocaları Mehmet Hulusi ve Şâkir Efendilerin teşviki ve babası Aziz Efendi'nin de rızası ile İstanbul'a gelmiş ve ilim tahsili için imkânlar araştırmıştır. Bu süreçte Fatih Camii ve Kelâmi Dergâhı onun uğrak mekânı olmuştur. Kelâmi Dergâhında Es'ad Erbili Efendinin sohbetlerine müdavim olduğu merhum Mahmut Sami Efendi'nin beyanları üzerinden İhsan Efendi'nin talebesi merhum Emin Saraç nakletmiştir.

Kelâmi Dergâhına devam ettiği süreçte tanıştığı sonradan İstanbul Müftüsü olacak Bekir Haki Efendi'ye Mısır'a gitmek arzusunda olduğunu söyleyen İhsan Efendi, Bekir Haki Efen-

* Öğr. Gör., Yozgat Meslek Yüksek Okulu

1 İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Kayıbolan Dünya'da Nurlu Bir Sima Yozgatlı İhsan Efendi*, Doğan Kitap, 2018, s.31-32.

2 "Mehmet İhsan Efendi", *DİA*, y: 2003, c: 28, s. 490-491.

3 Doğan, Duralı, *İki Hisli Yürek Mehmet Akif ve Yozgatlı İhsan Efendi*, şahsi Yay. 2016, s.81-82.

di tarafından imtihan edilir ve netice karşısında Bekir Haki Efendi de onun Mısır'a gitmesini telkin eder.

Önemli bir rivayet ise Mehmet Âkif merhumla Kelâmi Dergâhında tanıştıklarıdır. Hulusi Efendi'nin Aralık 1924'te Kahire'deki öğrencisi olan İhsan Efendi'ye yazdığı ilk mektubun derkenarı bu hususa açıklık getirmektedir. Hulusi Efendi, İstanbul'da İhsan Efendi ile beraber oldukları esnada kendisine Kahire'den temin edilecek bir kitap listesi yazdığını ifade ettikten sonra kitapların parasının mümkünse Mehmet Akif Bey'den temin edilmesini tavsiye etmektedir. Hulusi Efendi'nin ifade tarzından, onun Akif Bey'le Mısır'a birlikte seyahat ettikleri vapurdaki karşılaşmadan önce tanışmış olduğu söylenilebilir.¹

Mısır günleri

26 Ekim 1924'te İskenderiye'ye ayak basan İhsan Efendi'nin daha sonra Kahire'ye ulaşır ulaşmaz ilk uğradığı yer Ezher Üniversitesi ve onun bulunduğu semt olur.² Ezher'de arzu ettiği ilim ve irfan muhitini bulunca resmi programların dışında devrin âlimlerinin klasik tarzda yürüttükleri derslere katılarak icâzet aldı. 16 Senelik tahsil devresini 12 senede tamamladı. Üniversiteden "âlimiye"³ derecesiyle ve ikincilikle mezun oldu (1937).⁴

İhsan Efendi, Sultan I. Mahmud zamanında Kahire'de inşa edilen Sultan I. Mahmud Medresesi'nde 1937-1958 yılları arasında hem müderrislik ve hem de müdürlük vazifesini yerine getirmiştir.

İhsan Efendi burada ileride memleketlerinde hatırı sayılacak izler bırakan önemli talebeler yetiştirdi. Bunlardan öne çıkan isimler İsmail Ezherli, Ali Yakup Cenççiler, Mustafa Runyun, Ali Ulvi Kurucu, M. Emin Saraç, Osman Saraç, Ahmet Muhtar Büyükcınar⁵, Ömer Biçer, Ali İhsan Okur, Abdülkadir Şener ve Ali Özek'tir.

İhsan Efendi burada Arapça ve Türkçe ders takrir ediyordu. Arapça olan derslerine Türklerle birlikte Habeşli, Sudanlı, Nijeryalı, Hindistanlı, Pakistanlı talebeler de katılırdı.⁶

Mehmed İhsan Efendi, 1935-1952 yıllarında kralın mütercimi ve Âbidîn Kraliyet Sarayı'nın Türk arşivi başuzmanı olarak çalıştı. Bu sırada Kral Fuâd'ın kendisine "beylik" rütbesini tevcihini kabul etmedi. İhsan Efendi'nin Saraya mütercim olduğunu duyan Mehmet Âkif ise, kendisini tebrik etmiş ve şöyle bir latife de yapmıştır: "İhsan Efendi, tebrik ederim. Fakat ben senin hoca olmanı isterdim. Yahu sen bizim aramıza karıştın, katip oldun..."⁷

1951'de Kahire'nin modern ikinci üniversitesi olan Aynişems Üniversitesi'nin Edebiyat Fakültesi'nde Türk Dili ve Edebiyatı Kürsüsü'nü kurdu ve vefatına kadar kürsünün başında kaldı.⁸ Bu arada Dârü'l-kütübü'l-Mısıriyye'deki (Mısır Milli Kütüphanesi) Türkçe yazma ve basma eserlerin fihrist ve kataloglarının hazırlanmasını sağladı (1955-1961). 1960'da Kahire'de İslam dünyasının tanınmış büyük âlimlerinin katılmasıyla, İslam dini ve tefekkürünün

1 İhsanoğlu, a.g.e., s.75.

2 İhsanoğlu, a.g.e., s.81.

3 Osmanlı medrese sisteminde "Ruûs" derecesine tekabül etmektedir. 1937 yılında Mısır Kral Faruk adına Yozgatlı Müderris İhsan Efendi'ye verilen berat ve diploma için bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu "Âlimiye", DİA, c: 2, 1989, s: 464-465.

4 Abdülkadiroğlu, Abdülkerim, "Osmanlı Dönemi Yozgatlı Şeyhler Bilim Adamları ve Şairler", *Osmanlı Devleti ve Bozok Sancağı*, Türk Ocakları Yozgat Şubesi yay. 2000, s.34.

5 İhsan Efendi'den uzun müddet derse devam eden ve kendisinden mantık dersleri alan Büyükcınar, aynı zamanda İhsan Efendi'nin de müsaadesiyle Ömer Biçer isimli talebeyi de himaye ederek kendisini 12 yıl okutmuştur. Bkz. Büyükcınar, Ahmet Muhtar, *Hayatım İbret Aynası*, Haz. Cihan Okuyucu, Kaynak yay, 2012, s.496.

6 Kurucu, a.g.e., 330.

7 Yıldırım, a.g.e., s.95.

8 "Mehmet İhsan", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Dergâh yay., C.4, 1981, s.347.

muhtaç olduğu yeni ilmi çalışmaları yapmakla vazifeli olarak kurulan “el-Meclis-ül-Ala liş-şüü el-İslâmiye” (İslâmi İşler Yüksek Kurulu) ye âzâ seçilmiştir.⁹

Vefatı

İhsan Efendi, Kahire’de kurulan el-Meclisü’l-a’lâ liş-şuûni’l-İslâmiyye’ye üye seçilmesinden bir süre sonra 15 Haziran 1961’de vefat etti. Mezarı Gafır Kabristanı’ndadır.¹⁰

Aile hayatı

İhsan Efendi, 1938 yılında Kahire’de Rodos adası Türk eşrafından olan Hacıoğlu ailesinden bir paşa kızı olan Seniye Hanım’la evlenmişti. Bu evlilikten üç oğulları olmuştur, fakat ikisi küçük yaşta vefat etmişlerdi. İhsan Efendi’nin en küçük oğlu Ekmeleddin Mehmet İhsanoğlu’dur (d. 26 Aralık 1943). Uzun süre İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) genel direktörlüğü ve İslam İşbirliği Teşkilatında 2 dönem genel sekreterlik görevi yapmış olan İhsanoğlu, 25 ve 26. Dönem İstanbul Milletvekili olarak vazifesini yürütmüştür.¹¹

Eserleri

Mehmed İhsan Efendi’nin İslâmi ilimlerle ilgili takrirleri, Türk dili ve edebiyatı hakkında üniversitede verdiği derslerin notları ve Sinan Paşa’nın Tazarru’nâme ve Nasihatnâme’si üzerinde yaptığı çalışmalar henüz basılmamıştır.

İhsan Efendi, dostu Ali Himmet Berki’nin kaleme aldığı *Büyük Türk Hükümdarı İstanbul Fatih Sultan Mehmed Han ve Adâlet Hayatı*¹² eserini, eserin Türkiye’de yayımlandığı tarihte Muhammed İhsan b. Abdülaziz ismi ve *el-Âhili’l-Osmâni: Ebü’l-Feth es-Sultân Muhammed es-Sâni fâtihu’l-Ḳostantîniyye ve hayâtühü’l-adliyye* (Matbaatü’s-Saade, Kahire, 1953, 236 s.) adıyla Arapça’ya tercüme etmiş ve yayımlamıştır.

Âlim, Müderris olarak İhsan Efendi ve İlim Ahlakı

Sultan Mahmut Medresesi’nde hocalık ve müdürlük yaptığı yıllarda talebesi olmuş isimler¹³ onu “orta boylu, dolgunca, sakalında beyaz teller sayılacak kadar az, sanki sima-yı Peygamberiyi andıran, erkek güzeli, beyaz tenli, pembe yanaklı güzel bir yüz” olarak tanımlamışlardır. Her zaman Osmanlı sarığı ve cübbesi giyen İhsan Efendi, dershanede beyaz entari ve takke ile otururdu. Dikkati ve titizliği ile birleşen ilmi ve ilim ahlakı onda bir hayat disiplini haline gelmişti.

Hem âlim, hem de dersleri güzel anlatan bir muallim olan İhsan Efendi, Arapça belagatın “*Cevher-i Mekkun*” okuttuğu bir gün, talebenin dikkatsiz olanını fark eder ve hemen onu uyandırır.

9 Abdülkadiroğlu, a.g.m., s.35.

10 Kabristanda ayrıca son Osmanlı Şeyhülislamı Tokatlı Mustafa Sabri Efendi, Konyalı Ali Zeki Efendi ve amcası Râsih Efendi yatmaktadır.

11 Ekmeleddin İhsanoğlu hakkında detaylı bilgi için bkz. İlim ve İrfan Yolunda Bir Hezarfen Ekmeleddin İhsanoğlu’na Armağan, haz. Hatice Aynur, Didar Bayır, Tuncay Zorlu, Fatma M. Şen, Magda Makhoul, Jan Pieter Hogendijk, Ötügen yay., Mart 2021, 888 s. Bkz. Cumhuriyet Döneminde Öne Çıkan Yozgatlı İlim Adamları Ekmeleddin İhsanoğlu md. Yozgat Tarihi ve Kültürü, 3. Cilt.

12 Berki, Ali Himmet, *Büyük Türk Hükümdarı İstanbul Fatih Sultan Mehmed Han ve Adâlet Hayatı*, Kutulmuş Basımevi, İstanbul 1953, 153 s.

13 Kurucu, a.g.e., s.330.

"Şu bahis neydi bakalım?" diye sorar, cevap verilmediği takdirde de, "Çocuklar, Cenab-ı Hak, Kur'an-ı Kerim'de: *Mâ cealallahu li raculin min kalbeyni fi cevfihi, Allah bir kimseyi iki kalbli yaratmamıştır, buyuruyor. Ya buradasınız, ya değilsiniz. Burada iseniz konuşalım; değilseniz, kitabı kapatalım*" derdi.¹⁴

Ne kadar Türkiye'den ayrı olsa da hissiyatı, kaygıları hep kendi ülkesine dönük yaşamıştır İhsan Efendi. Talebelerine de hep bu yönde telkinleri olmuştur. Hatta bir gün talebelerine:

"Çocuklar ben sizi Türkiye için hazırlamak istiyorum. Bunun için, gönlümden geçiyor ki sizinle Türk Edebiyatı da okuyalım. Çünkü Arabistan'ın size ihtiyacı yok. Ne kadar Arapça yazsanız, bir Arap edibi, yazarı gibi yazamazsınız. Yazsamız da, mühim olan Arabistan değil, Türkiye'dir." demiştir.¹⁵

Bir Türkiyat âlimi olan İhsan Efendi talebelerine bu anlamda edebi metinler okutmanın derdinde olmuştur. Bunun yanında talebelere farklı san'at ve ilim dalları ile uğraşmalarını telkin ve tavsiye etmiştir. Talebelerinden Ali Ulvi Kurucu'ya Mısır'a geldiği ilk aylarda: "Sizin kaldığınız yurtta Dağıstanlı Burhaneddin Efendi vardır. Ürdün'de doğmuştur. Arapçası çok güzeldir. Bir Arap gibi konuşur. Arapçanı kuvvetlendirmek için, Arapça makaleler yaz, ona ver, tashih etsin. Yine sizin yurtta Çerkes hattat Akil var. Benden selam söyle, ondan hat dersi al, yazın güzelleşsin."¹⁶ demiştir.

İhsan Efendi talebelerine karşı müşfik bir baba gibi muamele ederdi. Hatta bayramlarda talebeleri evine davet eder, bayram yemeğini talebeleri ile birlikte yerdi. Yemekten sonra sohbet yapılır ardından Hafız Kemal'in Mevlid'i taş plaktan dinlenirmiş. Hafız Kemal'a müptela olan bir diğer isim de Mısır günlerinde yoldaşı olduğu Mehmet Akif'tir. İhsan Efendi'deki bu plağın ise Mehmet Akif'ten bir yadigar olduğu söylenir.¹⁷

İsmail Ezherli, İhsan Efendi ile aynı odada dokuz sene kalmıştır. İhsan Efendi'ye dair şunları söylüyor:

"İhsan Efendi de eshab-ı kirâm devri insanlarından birisi gibi idi. Dolabı kitapla dolu idi. Günlerce aç kaldığı halde ne bir kitap satarak yiyecek temin etmeye kalkıyor, ne de bizden ödünç para istemeye yanaşıyor.

Doğrusu merhumun izzet-i nefsi haddinden fazla idi."¹⁸

Yine İhsan Efendi'nin hayatında tebessüm ettiren sahnelerden birisi de şöyledir:

"Birgün Beyşehirli Hacı Abdülvehhâb Hoca'nın odasında sohbet ediyorduk. Aramızda Kastamonulu Hüseyin Efendi de vardı. Hüseyin Efendi sabırla dinleyecek birisini bulduğu zaman, eski hikâyeleri birbirine ekleyerek saatlerce yorulmadan konuşmayı seven birisi idi.

Yaşı altmışın üstünde olmasına rağmen sakalı ağarmış, başındaki saçlar simsiyahtı. İhsan Efendi daha genç olmakla beraber saçları bir hayli ağarmış, sakalı ise simsiyahtı.

O gün Hüseyin Efendi: "İhsan Efendi! Tuhaf değil mi? Benim sakalım bembeyaz, saçlarım siyah; senin ise başın oldukça ağarmış, sakalın siyah" deyince; İhsan Efendi:

"Bunda şaşılacak bir şey yok Hüseyin Efendi! Senin çenen çalışıyor; benim de kafam. Tabii yorulan yerde saçlar ağarmaya mahkûmdur" diyerek hoş bir latife yapmıştı."¹⁹

14 Kurucu, a.g.e., s.331.

15 Kurucu, a.g.e., s.333.

16 Kurucu, a.g.e., s.366.

17 Kurucu, a.g.e., s.353.

18 Ezherli, a.g.m., s.231-232.

19 Ezherli, a.g.m., s.232.

Mehmet Akif Ersoy'la Dostluğu ve Mısır Günleri

İhsan Efendi ile Âkif'i bir kader çizgisinde Mısır'da buluşturan Âkif'in son defa Mısır'a çıktığı yolculuktur. Ancak İhsan Efendi'yi tarih, hep Mehmet Âkif ve Kur'an Meali üzerinden yazmış ve okumuştur. Aralarındaki hukuk, mealin hazırlanması ve sonrasında yaşananlardan çok öte bir derinliğe sahiptir. Hatta Âkif "Bazen kendimi sudan çıkmış balık gibi hissedirim. Böyle sıkıntılı anlarımda Mehmet İhsan Efendi'yle buluşursam, denize kavuşmanın ferahlığını duyuyorum." demiş.²⁰

İhsan Efendi de ona olan sevgisini ve Mehmet Âkif'i neden sevdiğini ya da sevmemiz gerektiğini şu cümlelerle ifade etmiştir:

"Akif'i neden seviyoruz? Çünkü biz ne hissediyorsak o da milletle beraber aynı şeyleri hissetmiş. Ruhumuzun tercümanı olmuş. Dertlerimizi, acılarımızı keşfetmiş; üzölmüş, teselli etmiş; çareler göstermiş... Batı dünyasına, ne ötekiler gibi tam teslim olmuş; ne de "gâvurdur, hiçbir şeyi alınmaz" diye taassup göstermiş. İyiyi, faydalıyı, bizim bünyemize, ruhumuza, ahlakımıza uygun olanı alalım demiş..."²¹

Talebesi Ali Ulvi Kurucu, İhsan Efendi'ye Âkif Bey merhumla olan hatıralarını sorduğunda da şu cevabı almıştır²²:

"Merhum Âkif Bey'den çok şey öğrendim, çok istifade ettim. Efendilik, tevâzu, dürüstlük, mertlik... Hepsi onda tam olarak mevcuttu. Samimiyet ve ihlasının haddi de, eşi de bulunmazdı. Âkif Bey'in benim hakkımda söylediği samimi bir sözü vardır. Bu sözü ben bir iltifat, bir teveccüh, Allah'ıma bir şükran vesilesi olarak anarım. Merhum, fakire müteaddid defalar şunu söylemiştir:

"İhsan Efendi, insan medeni bittab'dır derler. Yaradılışı itibariyle medenidir. İnsanlarla birlikte yaşamaya, geçinmeye muhtaçtır. İnsan âşıkıdır; bedevi değildir, medenidir. Şehir hayatını daha çok sever. Buna ihtiyacı vardır. Ben bunu Mısır'a geldikten sonra anladım... Eğer sen olmasaydın, bu gurbet ellerde, ben ne yapardım?"

"Ey bana gurbet elleri on senedir âşına kılan İhsan Efendi, sana, bir ananın, bir babanın, evladına duası gibi dualar ediyorum...» İşte böyle, ben, Âkif'in duasını almış bir kimseyim. Bununla iftihar ederim. Allah'ıma hamd ederim."

Mehmet Âkif, Kahire'nin banliyösü sayılan Hilvan Kasabasında oturmaktadır. Abbas Halim Paşa'nın kışlık konağı da Hilvan'dadır. Konağa çok da yakın olmayan küçük bir ev kiralanmıştı. Hakikaten de Hilvan'da en küçük evlerin birisinde Âkif oturmaktaydı. Hatta Neyzen Tefvik bir vakit Hilvan'a geldiğinde Âkif, "Kahire'den dönmekte geç kalır ve evin yolunu doğrultamayacak halde olursan, Hilvan'ın en küçük evi nerededir? diye kime soracak olursan, sana bizim evi gösterirler."²³ demiş ve gülmüş.

Mehmet Âkif, Hilvan'da oturmaktadır. Ancak her Cuma günü bir mutadı vardır. O da İhsan Efendi'nin yanına gitmek. İhsan Efendi ile buluşulur. Cuma namazı için Âkif'in sesine meftun olduğu Âmâ Hafız Şih Rifat'ın camisine gidilir. Şih Rifat namazdan önce mukabele okumaktadır. Bu cami İhsan Efendi'nin kaldığı ve görev yaptığı Sultan I. Mahmut Medresesi'ne yürüme mesafesindedir. Âkif, Şih Rifat'ın Kur'an okuyuşu için İhsan Efendi'ye şunları söyler "İhsan Efendi, hele bu Şih Rifat, âmâ olduğundan mıdır, mânâyı bilerek okuduğundan

20 Şengöller, İsmail Hakki, *Açıklamalı Mehmet Âkif Külliyyatı X*, Hikmet Neşriyat, 1992, s.228.

21 Kurucu, a.g.e., s.393.

22 Kurucu, a.g.e., s.375.

23 Ezherli, a.g.m., *İslam*, Eylül 1976, S.9, s.207. Hatıratın tamamı için bkz. İsmail Ezherli, "İki Sadık Dost- Mehmet Akif Ersoy'un Kur'an Meali", *İslâm-Dini, İlmî, Siyasi Aylık Mecmua*, S. 4, s.114-115, Nisan 1976; S. 5, s. 131, Mayıs 1976; S.6, s. 152-154, Haziran 1976; S. 9, s. 207-208, Eylül 1976; S. 10, s.231-232, Ekim 1976. Hatıratın son bölümünde İsmail Ezherli hocanın vefat ettiği duyurulmaktadır. (d.1906- öl. 26 Temmuz 1976)

midir, nedir daha tesirli oluyor. Dokunaklı âyetlerde, celâlli âyetlerde ağlıyor. Onun ağlaması bana çok dokunuyor. Gözüm belki ağlamıyor ama gönüm ağlıyor, kalbim yanıyor. Neler neler düşünüyorum.”²⁴ Cuma’dan sonra akşama kadar Âkif, medresede, İhsan Efendi ve diğer dostları ile vakit geçirir, yemekler yenir, çaylar içilir.

İhsan Efendi’nin oda arkadaşı Osmanpazarlı İsmail Hakkı Efendi²⁵, Ezher talebesinden Bayramiçli Mehmed Eşref de Âkif’in teveccühüne mazhar olmuş kişilerdir. Âkif, medreseye geldiğinde bu isimler Üstad’a ne ikram edeceklerini şaşırırlardı. Hemen çaylar demlenirdi.”²⁶

“İhsan Efendi gayet güzel çay pişirir, İsmail Efendi güzel su böreği açar, Mehmed Eşref nefis tavuk çorbası yapar. Üstad bunların bu husustaki ihtisas ve mehâretlerini daima yâdederdi. Üstad’ın medreseyi ziyareti biraz uzasa hemen İhsan Efendi’den davet gelirdi. Birgün İhsan Efendi, Üstad’ı yine davet etmiş. Üstad daha içeri girmeden:

“Çocuklar, bugün Allah yürü ya kulum, dedi. Davetten davete gidiyorum.” demiş.

İhsan Efendi, Âkif’in medreseye geldiği günü bir bayram olarak telakki ediyor. Yanlarına geldiğinde kalbinin genişlediğini, göğsünün ferahladığını söyleyen İhsan Efendi, Âkif’in kendilerine şiirler okuyup, güzel sözler ve hikâyelerle mest ettiğini belirtiyor. Diyar-ı gurbette kendileri için bir baba, bir hoca mesabesinde olan Âkif’i görünce memleketi görmüş gibi sevindiklerini ifade ediyor. Muhtemeldir ki bu durum aynen Âkif için de geçerlidir. Zira bir gün medreseye gelir. Yorgun görünmektedir. Terlemiştir. Bir iki yere gitmiş, medreseyi bulamamıştır. Ve derki: “Eğer sizi de bulmasaydım, şuracıkta oturup ağlayacaktım.”

Ali Ulvi Kurucu’nun Hatıralarında Mehmet Âkif ve İhsan Efendi

Merhum Ali Ulvi Kurucu, Ezher Üniversitesi’nde okuduğu yıllarda (1940-1946) Kahire’de bulunan Müderris İhsan Efendi, Seyhülislâm Mustafa Sabri Efendi ve onun oğlu şair İbrahim Sabri Bey’le çok yakın münasebetler kurmuştur. Ali Ulvi Kurucu merhumun hatıralarını dinleyip kaleme alan Ertuğrul Düzdağ, Kurucu’nun bu üç zat ile olan teşrik-i mesailerinden dolayı kendilerinden çok önemli hatıralar dinlediğini naklediyor.²⁷

Ali Ulvi Kurucu merhumun hatıralarının²⁸ ilerleyen sayfalarında İhsan Efendi’den dinlediklerini şöyle nakleder:

“1941 yılındaydı: İhsan Efendi Hoca’nın dersindeydik. Eski Gerede müftüsünün oğlu Nevzad, elinde bir kitapla geldi. İstanbul’dan Eşref Edip Bey göndermiş. Hoca paketi açtı. Midhat Cemal Kuntay’ın yazdığı “Mehmed Akif kitabıydı.” O sırada İsmail Ezherli, Ahmed Davudoğlu, Muharrem Develioğlu, Bulgaristanlı talebe kardeşlerimiz, Mustafa Runyun ve Ali Yakup Beylerle başka talebe arkadaşlar da vardı. İhsan Efendi kitabın sayfalarını çevirince, aralardaki fotoğraflar görüldü. Bunların birinde, Âkif Bey yaşlı, hasta, sırtında paltosuyla bastonuna dayanmış görülüyordu. Sayfanın arkasında, Âkif Bey’in, kendi fotoğrafını görünce yazdığı kıt’a vardı:

*Hepsi göçmüş, hani yoldaşlarının hiçbiri yok!
Sen mi kaldın, yalnız kâfileden böyle uzak?
Postu sermekse murâdın yola, serdirmezler;
Hadi, gölgenle beraber silinip gitmene bak.*

24 Kurucu, a.g.e., s.376-377.

25 İsmail Ezherli kastedilmektedir.

26 Edib, Eşref, *Mehmet Âkif Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, haz. Fahrettin Gün, Beyan Yayınları, 2011, 204-205.

27 Düzdağ, M. Ertuğrul, *Mehmed Âkif Mısır Hayatı ve Kur’an Meâlî*, Şule yay., 2005, s.296.

28 Kurucu, a.g.e., s.330.

İhsan Efendi'nin o fotoğrafa bakıp, bu kıt'ayı okurken gözünden boşanan yaşları hiç unutmam... Şunları söylemişti: Âkif Bey, hastalık günlerinde medreseye geldiğinde, öksürür, tükürmesi icap eder; dışarıya çıkmak ister; "Efendim rahatsız olmayın, bir leğen getirelim" deriz, kabul etmez, "Yok bir şey... Yalnız üzerimde bir yorgunluk var. Neden bilmem? Bir iş yaptığım da yok... Yahu ben eskiden filan yerden filan yere kadar yürürdüm. Vasıtaya binmezdim. Şimdi tramvayla geldim. Az bir şey yürüdüm, yoruldu. Ne oluyor bana? Sanki eskiden o mesafeleri yürüyen, o güçleri yapan adam ben değilim!" diye cevap verir, dışarı çıkar, gelirdi."²⁹

İhsan Efendi'nin Son Günleri ve Vefatı

İhsan Efendi, Âkif'in Mısır'dan ayrılmasına sebep olan hastalığını öğrenince büyük bir üzüntüye gark olmuştur. Öyle bir hüznün ve hissiyat ki şu cümlelerle dile gelmiştir:

"Onun hastalığına muttali olduğumuz zaman yıldırımla vurulmuşa döndük. Çok kuvvetli bir bünyesi vardı. Böyle ciğerinden hastalanacağı hiç hatıra gelmezdi. Her şeyi kendine derd ediyor, içine atıyordu.

İstanbul'a gideceği sırada son defa beni ziyarete geldiği zaman bitab bir halde idi. Canlı cenaze gibi kendisini karyolamın üzerine atmış, uzanmıştı. Haylı istirahat etti. O gün göz yaşlarıyla ayrıldık. Artık bir daha kendisini göremeyeceğimiz belli idi.

Çok seneler beraber geçirdik. Onun elemelerine, ferahlarına iştirak ettik. Bir şeye canı sıkılsa yahut neş elense koşup bize gelirdi. Nâciz odamızda gördüğü samimiyet ve hürmet, onu çok memnun ederdi. Gamı dağılır yahut neşesini odamıza yayardı.

Bu gurbet ellerinde böylece seneler geçti. Onun varlığı, onun muhabbeti kalblerimizi o kadar doldurdu ki, onu hâlâ yaşıyor zannediyoruz. Ölümünü bir türlü havsalamız almıyor. O, ne büyük insandı! İnsan-ı kâmil! O pâyeye ermek bir insan için ne büyük devlettir! Allah rahmetine mazhar etsin."³⁰

Dünya sürgününü Âkif gibi ama çok genç yaşta 59 yaşında (1961) tamamlayan İhsan Efendi'nin çok yakın dostu olan dostu şair İbrahim Sabri ise ebced hesabı ile ölüm tarihini veren "Türk oğlu Türk bir üstad, emsâli şimdi nâdir" ifadeleriyle şu şiiri kaleme almış ve mezar taşına hakkedilmiştir:

Hüve'l Bâki
Medfûn bu yerde zâir,
Bir muğterib muhâcir.
(İhsan Efendi) nâmı,
Şer'-i mübinde nihrîr

Türk oğlu Türk bir üstad
Emsâli şimdi nâdir
Rihletle nâ-bemevsim,
Bir ibret etti takrîr.

(Bir, bir) çıkıp esefle
Târihi oldu sâdir:
(Rahmân'a göçtü İhsân)
(Cennettedir mücâvir) (1383-2=1381 (1961))³¹

29 Kurucu, a.g.e., s.374.

30 Edib, a.g.e., s.213.

31 İhsanoğlu, a.g.e., s.330.

YOZGATLI BİR AHLAK MÜDERRİSİ: ÇUHADARZADE KEŞFÎ MUSTAFA EFENDİ

İrfan GÖRKAŞ*

1. Keşfi Mustafa Efendi'nin İlim Geleneği

Tam adı, Yozgadi Çuhadarzade Keşfi Mustafa Efendi'dir. Anlaşıldığı gibi Mustafa Efendi, Yozgatlı Çuhadarzade ailesindedir. Doğum tarihi bilinmese de ölüm yılının 1308/1907 yılı olduğu bilinmektedir. Bir kişinin ortalama yetmiş yıl yaşadığı kabul edilirse doğum yılının 1810-1820 yılları arasında bir yıl olduğu ve 19.yüzyılda yaşadığı anlaşılır. Hem Bursalı Mehmet Tahir, hem ahlak eserinin zahriyesindeki kayda göre o, “Yozgâdiyyü'l-asıl”dır ve asrının ünlü alimlerindedir.¹ Onun ünü kanaatimizce iki sebepten kaynaklanmaktadır. Birincisi Bursalı'nın belirttiği gibi 40 yıl eğitim öğretimle meşgul olması ve bu süre zarfında, 500'e yakın ilim talebesine icazet verme şerefini elde etmesidir. İkincisi ise bizatihi sahip olduğu ilimlerdir. Aldığı eğitimden ve hakkında yapılan şehadetlerden hareketle onun dinî ve felsefî olmak üzere iki tür ilim geleneğine sahip olduğunu söyleyebiliriz. Ünlü Osmanlı yazar ve düşünürü Kâtip Çelebi'nin (ö. 1657) söylediğine bakılırsa, Osmanlı müderrisleri arasında şöhrete ulaşanları, “muhakkik” müderrislerdir. Muhakkik müderrisler, her iki ilim, yani felsefî ve dinî ilim geleneğine sahip olan kimselerdir ve onlar genellikle Gazzali (ö.1111)-Fahrettin Razî (ö.1210) ilim geleneğine mensuplardır. Ancak Osmanlı ulemasının bu çizgiye eklediği bir diğer nitelikleri vardır. O da İbn Arabî diğer adıyla tasavvuf metafiziğine sahip olmalarıdır. Öğrencisi İzmirli Bıçakçızade İsmail Hakkı'nın (1861-1950) şehadetiyle Mustafa Efendi'nin ilim geleneğini tebellüre başlangıç yapabiliriz. Biyografi kaydına göre Bıçakçızade, “Tire'de İbni Melek Medresesi'nde Yozgatlı Mustafa Keşfi'den ulum-i diniyye ve felsefiyye ve Edebiyat-ı Arabî” dersleri aldı.² Bıçakçızade'nin kendisine göre Mustafa Efendi, onun modern felsefeyle bağlantı kurmasına vesile olan hocasıdır. O şöyle demektedir. “el-Keşfi el-Yozgâdi diye tanınan el-Allame hocam (üstazi) Mustafa Efendi bana icazet verdiğinde, kendimi felsefe kitaplarını etüt etmeye verdim.”³

El-Keşfi el-Yozgadi Mustafa Efendi'nin ilim geleneğini, iki yolla delillendirebiliriz. Birincisi aldığı medrese eğitimi, ikincisi öğrencisinin tanıklığı. Yozgâdi Mustafa Efendi'nin

* Prof. Dr., ORCID: 0000-0001-7134-225X, Afyon Kocatepe Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi. igorkas@aku.edu.tr.
Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri II*, (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1333), 58-59.

1 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri II*, 58-59.

2 İbnü'l-emin Mahmud Kemal İnal, “Hakkı Bey”, *Son Asır Türk Şairleri Cüz I*, (İstanbul; Milli Eğitim Bakanlığı, 1969), 520; Fazıl Gökçek, *İzmirli Gazeteci ve Yazar Bıçakçızade İsmail Hakkı*, (İzmir: İzmir BB, 2016).

3 Bıçakçızade, İsmail Hakkı, *İlmü'r-ruh ve ahvalühu*, (İzmir: Keşişyan Matbaası, 1328), 1, 2.

medrese mensubiyeti, Yozgat'ta başlar. Medrese ilköğretim tahsilini Yozgat âlimlerinden Kara Mûsa Efendi'den yapar. Ortaöğretim tahsilini Kayseri'de, dönemin âlimlerinden Hacı Torun'dan (ö.1302/1885) alır.⁴ Yüksek öğretim tahsilini İstanbul'da İstanbul dersiamlarından Edirnekapı Nişancı Mehmet Paşa Medresesi müderrisi Kavalalı Yusuf Efendi'de tamamlar. Hocasının burada *Şerh-i Akaid* ve *Hayali* dersleri okuttuğu dikkate alınırsa Yozgâdi akli ilimleri burada tamamlar. Aldığı icazet sonrasında İzmir'e müderris olarak atanır. Tire-İbni Melek Medresesi'nde müderrislik yapar. Ancak Yozgatlı Mustafa Efendi, müderrisliğini yaparken Manisa Müftüsü Hacı Evliyazade Ali Efendi'den (ö. 1301/1884) de icazet alır. O nedenle Bursalı "fazilet sahiplerinden ve Halveti tarikatı mensuplarından olup Yozgatlıdır" diye anar. Yani hocası Hacı Evliyazade'nin Halveti geleneğe sahip olduğu dikkate alınırsa Yozgâdi'yi şöhrete (muhaqqik niteliğine) ulaştıran bir diğer unsur, onun Halvetiliği olarak değerlendirilebilir. Nihayet Yozgâdi yukarıda da belirtildiği gibi 1308/1890'da ikinci memleket ittihaz ettiği İzmir'de vefat eder, vasiyeti gereği İzmirli Mevlâna Muhammed İbn Veli İbn Resûl (ö.1165/1752) merhumun yanına defnedilir.

Mustafa Efendi'nin yanına gömülmesini vasiyet ettiği İzmirli, İslâm âlimleri arasında "Mirat haşiyesi yazarı (Mirat muhaşşisi)" şöhretiyle tanınmıştır. Döneminin en fazıllarından birisidir. Fakih bir kimsedir ve Kırşehirli'dir. İlk tahsilini memleketinde gördükten sonra İstanbul'a gelerek Mirza Fazıl'dan, cüziyyat ilimlerini okumuş, mezun olduktan sonra yapılan davetle İzmir'e gelmiş, ilim okutmuş ve müftülük görevi yürütmüş, vefatıyla İki Çeşmelik Caddesindeki ulu mezarlıkta defin olunmuştur. Dolayısıyla Mustafa Efendi'nin kabri de oradadır. İzmirli, fıkıh şerhlerine ilaveten akli ilim kabul edilen kelimeler ve felsefe eserleri yazmıştır. Mesela *Zübde-i İlm-i Kelâm*, *Mesail-i Hilâfiyat*, *İlm-i Kelâmdan (Metin ve Şerh)*, *Muhtasar-ı İbni Hacıp şerhine haşiye*, vb.sayılabılır. Felsefeden ise Osmanlı felsefe geleneğine uygun olarak İbn Sina felsefesinin *Şifa*, *Necat* ve *İşarat*'ın kısa bir özeti sayılan Ebheri'nin *Hidayetü'l-hikme*'sine haşiye yazmıştır. Bu haşiye Mantık, Fizik ve Metafizik (ilahiyat) olmak üzere üç felsefe disiplinini özetlemektedir.⁵

Mensup olduğu geleneğe uygun olarak Yozgâdi Keşfi Mustafa Efendi'nin bilinen yedi eseri vardır. İki tane talikat türü eserdir. Bunlar *Kadı Beyzavî tefsiri üzerine talikat*, *Celâl üzerine talikat*. İki kenar açıklaması (hamiş) türünden eserdir. Bunlar *Haşiye-yi Mirat'a hamiş*, *Haşiye-yi Şerh-i akaid'e hamiş*'tir. ⁶ Bu hamişler, adlarından anlaşılacağı gibi İzmirli'nin haşiyelerine, muhtemelen derslerinde duyulan ihtiyaçlar üzerine, eserlere düşülen açıklama türünden eserlerdir. Onların birisi İslam hukukunun bir bölümü olan Feraiz metni, ikincisi usul yahut yöntem bilimine ait olan Adab metnidir. Yedinci eseri ise bizim daha önce yayınladığımız, bu vesileyle kendisinden istifade ettiğimiz ve burada içeriğini tanıtacağımız Keşifler Risalesi, özgün adıyla *Risale-i Keşfiyye*'dir.⁷ *Keşfiyye* müellifin tek matbu eseridir ve *Ahlâk-ı Adudiyye*'nin yorumlu bir tercümesidir.⁸

Yozgâdi'nin eseri tercüme etmesinin sebebine gelince, bilindiği gibi 19.yüzyıl Osmanlı açısından bir değişim ve gelişim yüzyılıdır. Bu değişim ve gelişimin saik sebebi, Avrupa devletleriyle olan mücadelelere bağlı olarak yüz yüze gelinen "yeni medeniyet"tir. Yozgâdi buna 'yeni ümran' adını vermektedir. Devlet yeni ümrânı elde etmek için 19.yüzyılın ikinci yarısında yeni bir çeviri hareketi başlatmış, II.Abdühamid (ö.1918) döneminde (1876-

4 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri I*, 285.

5 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri II*, 360, 361.

6 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri II*, 58-59.

7 Yozgâdi Keşfi Mustafa Efendi, *Keşifler Risalesi Risale-i Keşfiyye Ahlak-ı Adudiyye Tercümesi*, Haz.İrfan Görkaş, (İstanbul: Büyüyen Ay yayınları, 2016), 1; özgün metin 1-3.

8 Yozgâdi, *Keşifler Risalesi Risale-i Keşfiyye*, 51-116; Özgün metin 1-61; İrfan Görkaş, *Yozgatlı Keşfi Mustafa Efendi'nin Ahlak-ı Adudiyye Tercümesi Risale-i Keşfiyye*, (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2019), 75-141.

1909) bu çeviri faaliyeti hızlanmıştır. İşte Yozgâdî ulaşılmak istenilen bu yeni ümrana katkı olması için bu eseri tercüme etmiştir.

2. Mustafa Efendi'nin Ahlak Risalesi: Risale-i Keşfiyye

Mustafa Efendi'nin ahlak risalesi, Abdurrahman b. Ahmed b. Abdülgaffar Adududdin el-İcî'nin (1281-1353) *Ahlak* risalesinin yorumlu tercümesi olup dört bölümden (makale) oluşmaktadır. Eser, öncelikle İslam ahlak ilkesi Nebî'ye (a.s.) ve onun çağrısına (davet) dayandırmaktadır. Hz.Peygamber, "Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanın (tehallaku bi-ahlâkullahi)" sözüyle bütün insanları 'ilâhî ahlâk'a (huluk-ı ulûhiyet) çağırmış, ilâhî ahlâk sahibi olmaya teşvik etmiş, lisanını bu meseleye hasretmiş ve neticede insanların ahlâkını değiştirmiştir. O nedenle yazarımız 'ilâhî ahlâk'a çağırın peygamberi/nebevî daveti, ahlâk felsefesine ve eserine başlangıç ilkesi kabul etmiştir. İkinci olarak yaşadığı dönem gereği toplum, yeni medeniyetle yüz yüzedir ve değişimle iç içedir. O nedenle Mustafa Efendi, Osmanlı medrese geleneğinin temel ahlak kitabı olan risaleyi Türkçe'ye çevirmektedir.

3. Birinci Bölüm (Makale)

Birinci bölümde Mustafa Efendi, nazari ahlak dediğimiz ahlak bilim alanında yapılan tartışmaları ele almaktadır. Mustafa Efendi'nin ahlakı, cevher-araz, parça-bütün ilişkisi üzerine kurulmaktadır. Ona göre insanın aslı olan ruh özdür, cevherdir; kuvveler ve melekeler birer arazdır. Yine bu anlamda fıkıhın 'asl-fer' kavramlarını da kullanmaktadır. Eserin bu bölümünde yer alan ahlakî tartışmalarda, insanın (nefs) ne olduğu, insana ait ahlakın/huyun aslının ne olduğu, hangi şeyden ortaya çıktığı, huyun değişip değişmediği, nefsin orta fiilleri olan dört erdem, gibi konular ele alınmaktadır. Dört erdem, hikmet, cesaret, iffet ve adalettir. Yozgâdî'ye göre hikmet erdemi bir bütündür ve akla ait erdemdir. Hikmet melekesiyle önce 'idraki layık olan durumlar' algılanmakta, daha sonra 'melekenin kendisinden orta filler' sâdır olmaktadır. Onun yedi kısmı/bölümü/cüzü vardır.

Cesaret/yiğitlik erdemi bir bütündür, öfke gücüne ait bir erdemdir ve on bir cüzden meydana gelmektedir. Mustafa Efendi'nin ifadesiyle cesaret (şecâat), nefsin öfke (gazap) gücüne ârız olan bir heyettir. Bu heyetle, nefis için 'öncelenmesi (ikdâmı) uygun olan (lâyık) işlere' önceliği (ikdâm) gerçekleştirmektedir. İffet de aynı şekilde nefsin haz (şehvet) gücüne ârız olan heyettir. Yozgâdî'ye göre nefis iffetle, şer'îşerife uygun durumlarla/işlerle meşgul olur. İffet bir bütündür, haz gücüne ait bir erdemdir ve onu oluşturan on bir cüzü vardır. Her üç erdem, aşırı uçlardan uzak orta (vasat) fiillerdir. Bir kişi bu üç erdem ahlakına sahip olduğunda, o kişide adalet erdemi ortaya çıkmakta o kişi âdil, fâzıl, kâmil yani noksansız olarak adlandırılmaktadır. Haz (şehvet) gücü bizim yememizi, içmemizi, yani beslenmemizi ve neslimizin devamını sağlayan güçtür. Öfke (gazab) gücü, bizim kendimize yararlı olanları edinmemizi, zararlı olanları defetmemizi önceleyen bir gücümüzdür. Zarar gördüğümüzde ise o bizi intikam almaya sevk eder. Akıl gücü, bizim varlığı anlamamızı, bilmemizi sağladığı gibi, iyi (hayır) ve kötüyü (şer) anlamamızı, bilmemizi sağlar. Buna bağlı olarak da iyiyi (hayrı) işlemeye sevk eder. Sayılan bu üç güç, bizim özümüze ait güçlerdir. Bu güçlerden her birisi bize (bedenimize) hâkim olabilir, yönetebilir. Onu yönlendirip iyi amele (erdeme, orta fiile) ya da kötü amele (ifrat veya tefrite) sevk edebilir. Orta olanı yaptığımızda iyi, güzel ahlaklı olur, mutluluğu elde ederiz. İki aşırı uç olan ifrat ve tefriti eylediğimizde kötü ahlaklı olur, mutsuzluğu elde eder, acı çekeriz. Bu hal yani kötü ahlak olan ifrat ve tefrit uçları ve

onların sonucu olan mutsuzluk, bizim cevherimize/özümze gelip ilave olan kötülüklerdir. Mutlu olmak için onların tedavi edilmeleri gerekmektedir.⁹

4. İkinci Bölüm (Makale)

İkinci Makalede Mustafa Efendi, nefsin reziletlerini, cevher-araz ilişkisi olarak ortaya koymakta, arazî 'sıfat' olarak vermektedir. Mustafa Efendi, erdemlerin muhafazası için dört sebep, reziletlerin tedavisi için dört sebep belirtmektedir. Reziletler manevî hastalıklardır ve bu hastalıkların üç kaynağı vardır. Bu kaynaklar, akıl, savunma ve cazibe güçleridir. Her bir gücün ve kaynağın üçer hastalığı, her üç güçten yedi hastalık, toplamda on altı hastalık ortaya çıkmaktadır. Bir örnek vermek gerekirse, aklın hastalıkları, şaşkınlık, basit cehalet ve bileşik cehalettir. Savunma gücünün hastalıkları, öfke, ödlelik ve korkaklık; cazibe gücünün hastalıkları, hırs, tembellik ve hüzdür. Sözelimi, savunma gücüne ait olan öfke (gazab), kötü bir huydur (şerr). Öfke varsa, onun varoluş sebepleri (huyları) vardır. Dolayısıyla tedavisinin de sebepleri (esbâb) vardır. O halde faziletler ve reziletler sebeplere bağlı olarak yani bir sebep-sonuç ilişkisi içerisinde varolup yok olmaktadır. Bu bağlamda belirtmek gerekirse hırs, haset birer arız olan hastalıktır, yani niteliktir (sıfat). O nedenle reziletlerin değişimi, özsel değil, niteliksel bir değişim olacaktır. Nefsin diğer hastalıkları ise, haset, gıpta, tamah, yalancılık, kin, kendini övme ve nifak/fitne hastalıklarıdır.¹⁰

5. Üçüncü Bölüm (Makale)

Mustafa Efendi'nin eserinin son iki bölümü (makale), toplum ve toplum ahlakı oluşturmaktadır. İki makaleden birincisi, en küçük toplum olan aileyi ve ahlakını ele alan bölümdür. Klasik ahlak felsefesinde bu ahlaka, Ev Yönetimi (Tedbir-i Menzil) adı verilmektedir. Toplum dediğimiz sosyal varlık, aile (menzil) dediğimiz yapı taşlarından meydana gelmektedir. Aile kurmanın iki amacı vardır. Birincisi cinsel arzuyu karşılayıp çocuk sahibi olmak, ikincisi aile düzeni (nizam-ı menzil) kurmak. Çünkü nikâhlanmaktan maksat sırf cinsel arzuyu karşılamak değildir. Cinsel arzuların verdiği hazlar, kısa süreli ve geçicidirler. Eğer evlenip aile kurmaktan kasıt, sırf hazı/arzuyu karşılamak ise, bu durumda çoğalmak, çocuk edinmek ve aile düzenine sahip olmak gibi insanın tekâmülü ve mutluluğu için gerekli olan yararlardan mahrum olunacak demektir.

Mustafa Efendi, aile ahlakını, bir yöneten-yönetilen ilişkisi olarak dört sınıftan oluşturmaktadır. Aile ahlakı koca-karı (zevç-zevce), baba-çocuk (vâlid-mevlûd), efendi-köle (mâlik-memluk) ilişkilerini ve bu ilişkilerin ahlaki ilkelerini içermektedir. Mustafa Efendi'nin aile felsefesinde, ebevn, çocuklar ve aileye hizmet edenler olmak üzere üç unsur vardır. Üç unsuru bir arada tutan şey, 'mal'dır. Mal, ya nakit paradır, ya değerli eşyadır (meta). Mustafa Efendi malla ilgili, üç işlemden söz eder. Mal kazanmak (dahl-i mal), kazanılan malı korumak (hıfz-ı mal) ve gerektiği kadar sarfetmek (sarf-ı mal). Malla ilgili insanda iki erdem olmalıdır. Adalet ve mürüvvet. Adalet muamelatta, ihtiyaçlarda, tartılı ve ölçülü işlerde, hile etmekten ve aldatmaktan kaçınmak, ölçüde ve tartıda malın korunmasında istikamet yolunu tutmaktır. Mürüvvet ise fiillerinde ve hareketlerinde toplumca makbul âdeti yapmaktır. Yozgathı'ya göre kurucuların her birisinde ahlâken olması gereken hasletler, akıl, iffet ve hayâ, soy, güzellik ve zenginliktir. Ailedeki birlikteliğin özünü Mustafa Efendi,

9 Yozgâdi, *Keşifler Risalesi Risale-i Keşfiyye*, 55-81; Görkaş, *Yozgathı Keşfi Mustafa Efendi'nin Ahlak-ı Adudiyye Tercümesi Risale-i Keşfiyye*, 81-104.

10 Yozgâdi, *Keşifler Risalesi Risale-i Keşfiyye*, 82-96; Görkaş, *Yozgathı Keşfi Mustafa Efendi'nin Ahlak-ı Adudiyye Tercümesi Risale-i Keşfiyye*, 105-120.

birbirini sevmeye ve saygıya dayandırmaktadır. Dayanaklardan sadece birisi için, bir eş seçilmesinin mahzurlarını örneklerle izah etmektedir. Kuruluşundan itibaren eşlerden birisi konağın/ailenin yöneticisi, diğeri yardımcısı olacaktır. Yardımcı yönetici, konağın iç işinden sorumludur ve aile reisinin danışmanıdır. Aile reisi, aile için çalışanları, ihtiyaç sahiplerinden seçmeli, çalışanların hallerine vakıf olmalı, hepsini aynı besinle beslemeli, işlerini ayırmalı ve belirlemeli, çalışanla çalışmayı kontrol etmeli, onların aileye sevgi ilkesi üzere hizmet etmesini sağlamalıdır. Mustafa Efendi ailede, çocuğa güzel isim verilmesi, beslenmesi, iyi ahlâk edinmesi ve bir meslek sahibi olması, edindiği iyi ahlâkın muhafazası olmak üzere çocuklar için beş ahlâki konu belirlemektedir. Malın muhafazası için ailenin malını üçe ayırmasını tavsiye etmektedir. Birisi nakit/para olmalı, ikincisi değerli eşya (meta'), üçüncüsü kira getirici mala (akar) çevrilmelidir. Çünkü kazanılan malı âfetler takip eder. Birisine âfet isabet ederse diğerleri baki kalır. Yine tek ziraat, tek ticaret yapılmasını doğru bulmaz. Mal kazanmak için muhtelif yollar takip edilmelidir.¹¹

6. Dördüncü Bölüm (Makale)

Mustafa Efendi eserinin son bölümünü, şehir ahlakına ayırmaktadır. Mustafa Efendi, şehir karşılığı "medine" ve çoğulu "müdün" kavramını kullanmaktadır. Şehir felsefesi, dört kısımdan meydana gelmektedir. Birincisi şehirler (medâin) ve onların kuruluş ilkeleri, ikincisi yönetici (mâlik) ve nitelikleri, üçüncüsü şehrin yönetilenleri (memlük), dördüncüsü şehrin sınıflarıdır (emsâl).

Şehir ailelerden, devlet şehirlerden bir araya gelmektedir. Medine, bir tek şehri ifade ettiği gibi şehirlerden oluşan devlet/toplum anlamına da gelmektedir. İstek bir tek şehir, ister şehirlerden oluşan devlet anlamında olsun, her şehrin kuruluş ilkesi vardır. Şehrin kuruluş ilkesi, ya hazdır, ya menfaattir, ya zorbalıktır, ya ilim hikmet ve ameldir, ya ilimsiz ameldir, ya amelsiz ilimdir. Bu ilkeler, insanları, ihtiyaçlarını temin etmek üzere şehre çeken ilkelerdir. Eğer şehrin kuruluşunun ilkesi haz ve en yüksek haz ise bu şehir Haz (Lezzet) şehri, halkı haz halkı adını alır. Eğer şehrin kuruluş amacı menfaat ise Menfaat Şehri, zorla hâkimiyet ise Zorbalık Şehri, amelsiz ilim olursa Sapık (Dalle) Şehir, ilim olmaksızın amel olursa Bozuk (Fasid) Şehir adını alırlar. Bu şehirler insan doğası ve onun tamlığı için iyi şehirler değillerdir. İyi şehir, insanın tamlığını sağlayan erdemli şehirdir. Erdemli şehrin kuruluş amacı ilim-amel birlikteliğiyle ulaşılan fazilettir. Erdem amaçlı kurulan şehir, Erdemli Şehirdir. Mustafa Efendi bu şehre Farabi'nin (ö.950) isimlendirmesi geleneğiyle Medine-i Fâzıla adını vermektedir. Mustafa Efendi belirtmese de bu şehrin yöneticisi gelenekte Reis Evvel'dir. Farabi'ye göre İlk Reis, tabii ki Nebi-Hakîmdir. İlk Reis, Faal Akıldan aldığı hikmetle şehri düzenler, insanların mutluluğu için şehir yasaları vaz eder. Mustafa Efendi'ye göre reis, egemenlik sahibidir, yani sultanu'l-a'zamdır. Toplum çalışanlarının yöneticisidir. Arap ve Arap olmayan sultanların reisidir. Dünyadaki kahraman meliklerin sığınağıdır. Karadakilerin üzerindeki Allah'ın gölgesi, yarattıklarının halifesi, kullarının muhafızı ve muhtaçların yardımcısı olan kıymetli zatlardır. O, her yönden asıldır. Herkes kendisine rabt u bend olur. Kasd ve irade sahibidir. Yönetimi zamanında kötü, acil işler yapılmaz, değerli re'yi ikna edici ve muhkemdir. Memleketin nizamına hâlel âriz olmaz, azminde sabit olur ki yüce, iyi işlerine hâlel âriz olmaz. Zira işlerin yürütülmesinde tereddüd oluşmasını iptal eder. Gayet sabırlıdır, teenniyle doğruya muttali' olur. Mustafa Efendi yöneticiye üç şeyin lâzım olduğunu söyler. Birincisi, şehri/devleti oluşturan sınıflara gerekli uyarıları yapmak, onlara

11 Yozgâdi, *Keşifler Risalesi Risale-i Keşfiyye*, 97-106; Görkaş, *Yozgath Keşfi Mustafa Efendi'nin Ahlak-ı Adudiyeye Tercümesi Risale-i Keşfiyye*, 122-131.

adâlet yollarını hatırlatmak ve onların adâletle vasıflanmalarını sağlamaktır. Şehir/devlet dört sınıftan oluşur. Ordu yani asakir-i şahane, bürokrasi yani erbab-ı aklâm ve üreticiler yani, ticaret, ziraat ve diğer iş sahipleri.

Yönetici, ulema ve meşayihlere, diğer bir ifadeyle iyilik sahiplerine (ahyâr) saygılı olmalı ve güçlendirecek nesnelere onları desteklemelidir. Buna mukabil yol kesici eşkıyalara (kuttab-i tarik), bozgunculara ve zararlı zümrelere, diğer bir ifadeyle kötülük sahiplerine, baskı yapmalı, onları menetmeli, tedip etmelidir. Yönetici, sınıflar arasında eşitliği sağlamalı. Akıllularla meşveret etmeli, ülkede yol emniyetini sağlamalı, hataları kolayca örtmeli, küçükleri korumalı, maddi hazların mümkün olduğunca terkini sağlamalı,...vb'dir.

Mustafa Efendi ayrıca, yönetilenleri (mamlûk), yöneten açısından değerlendirir. İlk sınıf yardımcı yönetici sınıfıdır. Yozgatlı bu sınıfı, 'imâd, vükela, fuâd-ı vüzerâ' ve benzeri kavramlarıyla anar ve onlarda olması gereken iki şeyin altını çizer. Yöneticiye saygılı olmak, yöneticiden aldığı her emri yerine getirmektir. Onlar, yöneticinin öfkelenmediği vakitte, ondan kaçınmalı, hiçbir şahıstan şikâyet etmemelidir. Yöneticisine (mâlîke) hizmette can feda etmeli, nefisini husumetten koruyarak istikamet veçhi üzere hareket etmeli, yöneticinin (mâlîkin) ifade buyurduğu mühim işlerde şikâyetçi olmamalıdır. Eğer yöneticisi (mâlîk) kendisine müjde verirse müdahale etmemeli, yüce huzuruna kabul edilmekle mesrur olmalı, kendisinden önde olanların üzerine, yani önüne, geçmemelidir. Genel olarak ise şehir halkı, üç sınıfa ayrılır. Birincisi yöneticinin dostları yani taraftarlar, ikincisi düşmanları yani muhalifler, üçüncüsü de tarafsızlardır.¹²

Yozgatlı Mustafa Efendi'nin ahlak eserinden şu sonuçları çıkarabiliriz. Öncelikle eser, yorumlu tercümedir ve dört bölümden oluşmaktadır. Yazar eserini, değişim asrı olan 19.yüzyılda kaleme almıştır. Eserde insan ahlaktan, ahlaka değişimden bakılmaktadır. İkinci olarak yazar, insanı, bütün-parça ve cevher-araz ilişkisi bağlamında kavramaktadır. Ona göre insan bir bütündür, beden ve ruh cüzleridir. İnsanın biyolojik ve ahlaki kemali, her ikisinin noksanlıklarını tamamlamakla mümkündür. Ruh bütündür, kuvveleri onun cüzleridir. Ruhun cüzleri olan kuvveler, özür, asıldır ama her birinin edindiği heyet vardır ve onlar arazdır. Bu arazlar ya erdemler (fezail) ya erdemsizlikler (rezail) olarak tezahür etmektedir ki bu tezahürler ahlaktır. Netice itibarıyla ahlak özünde ya iyidir, ya kötüdür.

İyi ahlak, insan açıdan kemaldır, erdemler açısından en üst erdemde elde edilmesidir. Bu erdem adalettir. Adalet mutluluktur. Adalet tezahürü bakımından alt erdemleri vardır, adaletin cüzleri Hikmet, Cesaret ve İffet'tir. Bu bakımdan aklın adaleti Hikmet, savunma ve irade gücü öfkenin adaleti Cesaret, ölçülülük gücü iştah/hazz/ın adaleti ölçülü olmak yani İffettir. Hikmet faziletinin yedi, Cesaret/şecâat faziletinin on bir, İffet faziletinin on bir şubesi vardır. Onların hepsinin bütünü hem orta fiildir, hem adalettir.

Mustafa Efendi'nin adâlet erdeminin temeli, "innallâhe ye'müru bi'l-adli (16 Nahl, 90)" ayetidir ve insan, adâleti gerçekleştirmekle emredilmiştir. Adalet'in erdem olarak on dört kısmı vardır. Ruh/nefisteki üç güç, fiillerinde, uzlaşıp aralarında yardımlaştıklarında, nitelik bakımından eşitlenip kendileri için yaratıldıkları amaca ulaştıklarında; genel/üst denge, yani 'adâlet' erdemi ortaya çıkmaktadır. Yani adâlet, söz konusu üç ruhi/nefsî gücün uzlaşısıdır ve birlikte hareket edebilmesidir. Bu bakımdan adâlet, güçler arası bir üst dengelilik (i'tidâl) hali olmaktadır, dolayısıyla "orta fiili" ifade etmektedir. Bu hal, adâletin ilk ve bireysel anlamıdır.

İkinci olarak adâlet, kişinin hem kendisinin ve hem bir başkasının hakkını gözetmesi halidir. Yöneten ve yönetilen olarak bu hal, hem evde, hem şehirde gerçekleşmektedir.

12 Yozgâdi, *Keşifler Risalesi Risale-i Keşfiyye*, 107-116; Görkaş, *Yozgatlı Keşfi Mustafa Efendi'nin Ahlak-ı Adudiyeye Tercümesi Risale-i Keşfiyye*, 132-142.

Yöneticinin yönetilenler arasındaki hukuka dayalı organizasyonu ve ahenkli, uyumlu yönetimi adalettir. Yönetilenlerin, mensup olduğu sınıfların görev alanında kalmaları ve görevlerini en iyi şekilde yerine getirmeleri adalettir. Adaletin bu iki anlamı, diğer erdemleri birleştiren (cem') ve uyumu sağlayan bir erdem olarak tanımlanması sonucunu getirmektedir. Bu yönüyle adâlet, aile ve şehir yönetimin/tedbir/siyaset temel erdemidir. Bu durumda adâlet, hem temel-ilke, hem gaye-sebep olmaktadır. Bir diğer ifadeyle o, iyi hayatın hem başlangıcı hem sonudur. İlk ve son ilke olması bakımından adâlet, nefsi-menzili-medenî ahlakın ilkesidir. Üçüncü olarak adâlet, 'ifrât ve tefrit'in zıtları olmaktadır. Zıtların genel adı ise 'adâletsizlik'tir, diğer adıyla 'zulüm'dür.

HALİL İPEK HOCAEFENDİ*

Yaşar TÜRK BEN*

1. Hayatı

Halil İpek, Musabeyli köyünden Konuroğullarından Hacı Şükrü Ağaz ile Yozgat Medrese Mahallesi eşrafından Tuzcu Emir Ustanın oğlu Ali Ağa'nın kızı Münire hanımın oğludur. 1925 yılı Eylül ayında Yozgat merkez Musabeyli köyünde doğar.¹ 1946-1949 yılları arasında 3 yıl askerlik hizmeti yapar. Yozgat Dayılı Köyünden Fatma Zeynep (Fadime) hanımla evlenir, 3 erkek 2 de kızı olur. 1951 yılından itibaren Diyanet İşleri Başkanlığında müezzinlik, imam-hatiplik, müsevvidlik, vaizlik, müftü yardımcılığı ile vekil il müftülüğü görevlerini yürütür. 1976 yılında emekliye ayrılır. 14 Ağustos 2017 Pazartesi günü vefat eder, Sarıtopraklık'taki aile mezarlığına defnedilir. Vefat ettiği 93 yaşındadır.

Halil İpek Hocaefendi 13 defa Hac için, 14 defa Umre için Suudi Arabistan'a gitmiştir. Ayrıca Suriye, Ürdün, Irak, Kuveyt, Mısır, Kıbrıs ve Almanya seyahatlerinde bulunmuş, Türkiye'de toplu turlar düzenleyerek 81 ilin 74'ünü gezmiş, amelî hikmetin örnekliğini yapan âlim ve kâmil insanların kendilerini veya kabirlerini ziyaret etmiştir.²

2. Eğitimleri

Halil İpek Hocaefendi, döneminin eğitim sistemi ve geleneğine bağlı olarak iki tür eğitim alır. Birincisi modern eğitim olan mektep eğitimi, ikincisi geleneksel eğitim olan medrese eğitimidir. Halil İpek Hocaefendi'nin medrese eğitimi, geleneksel dinî eğitim usulü üzere aldığı eğitimidir. Medreseler, Hocaefendi'nin doğumundan bir yıl önce kapanmış, resmi fonksiyonları kalmamıştır. Ancak medreseler resmi varlık ve fonksiyonlarını yitirselere verdikleri dinî eğitim, gayri resmi bir şekilde yani bireysel/özel eğitim usulüyle varlığını devam ettire gelmişlerdir. Çünkü dinî eğitim insan ve toplum için bir ihtiyaçtır.

* Bu çalışma, Yaşar Türkben, İrfan Görkaş, tarafından "Amelî Hikmetin Yozgatlı Öncüsü: Halil İpek Hocaefendi" başlığı ile Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 6 / 2 (Aralık 2017) de yayınlanan makalenin muhtasar olarak düzenlenmiş halidir.

* Prof. Dr., ORCID: 0000-0002-0379-5625, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, yasarturkben@hotmail.com

1 Halil İpek Hocaefendi, *Ravza Sohbetleri*, Yer ve Tarihsiz, 161.

2 Halil İpek Hocaefendi, *Ravza Sohbetleri*, 167.

2.1. Modern Mektep Eğitimi

Halil İpek Hocaefendi mektep eğitimini 3 yıl süreli Musabeyli Köyü İlkokulunda yapmış, 6 yaşında başladığı mektebi 1934 yılında bitirmiş, İlkokul diplomasını dışardan bitirme sınavında başarılı olarak almıştır.³

2.2. Klasik Medrese Eğitimi

Halil İpek Hocaefendi klasik medrese eğitimini farklı yer ve zamanlarda alır. Klasik medrese eğitimi, doğduğu yere en yakın bir camide Kur'an-ı Kerim okumayı öğrenmekle başlar. Bu bakımdan Halil İpek Hocaefendi ilk Kur'an okuma eğitimini, Hacı Mustafa Çavuş Hoca'dan köyünde alır ve aynı köyden Hacı Emin Efendi'nin Tecvit ve Hurufu Mahreç derslerine devam eder. Verdiği bir mülakatta Kur'an-ı Kerim öğrendiği sırada 12- 13 yaşlarında olduğunu belirtir.

Halil İpek Hocaefendi'nin klasik dönemde aldığı bir diğer eğitim, hafızlık eğitimidir. Halil İpek Hocaefendi hafızlığa başladığında 18 yaşındadır ve o Musabeyli Nahiyesi İmamı Hafız Hacı Ali Gürel Hocaefendi'den hafızlık dersleri almış ve hıfzını aynı hocada ikmal etmiştir.

Hafız Hacı Ali Gürel Hocaefendi Çanakkale'nin Edremit ilçesindedir. Hoca 1943 yılında Yozgat'a gelmiş, Özel İdare memuru görevinde bulunmuş, müteakiben Musabeyli Nahiyesi İmam-Hatipliği görevine atanmıştır. Halil İpek Hocaefendi hafızlık yaptığı sırada yine medresenin geleneğine bağlı olarak Çiçekdağı Hacıoğlu Köyünde bir ay Ramazan imamlığı, Yerköy Göçerli Köyünde tekrar bir ay Ramazan imamlığı yapmış, bu görevleri onun pratik (ameli) meslek hayatının başlangıcını oluşturmuştur.⁴

Halil İpek Hocaefendi'nin klasik medrese eğitiminin üçüncü aşaması, İslam alet ilimlerine dair aldığı eğitimdir. Bilindiği gibi İslam ilimleri eğitim programlarında okutulan iki tür alet ilimleri vardır. Bunlardan birincisi ve öncelikli olanı Arap Dili ve Belağatı ilimleridir. Halil İpek Hocaefendi bu anlamda, 1949 yılından itibaren bir ifadeye göre 15 ay kadar, diğer bir ifadeye göre iki yıl iki üç arkadaşıyla birlikte Sarf, Nahiv, Emsile, Bina, Maksud, İzzi Merah, Avamil, Izhar, Kafiyeye, Molla Cami gibi dersleri almıştır. Biyografisine göre Arap Dili ve Belağatıyla ilgili eğitimi 16 ay sürmüştür. Bu eğitimi Halil İpek hoca, Erzurum Medreselerinden mücaz Süleyman Akyol Hocaefendi'den almıştır. Süleyman Akyol ise Erzurum Oltulu'dur. Muhacir olarak gelip Yozgat Büyüknefes Köyüne yerleşmiş, 1949 yılında Musabeyli Köyü/Nahiyesi İmam-Hatipliğine atanmıştır. Halil İpek Hoca, hocası Süleyman Efendi'nin vefatı üzerine Yozgat'a gelir. Yozgat müftüsü Hüseyin Avni Bayraktar ile Arapça okumaya başlar. Halil Hocaefendi Yozgat'a geliş tarihi olarak 1976 yılını verir. Ahmet Büyüksoy'un babası Adil Efendi, Büyük Camii imamı Fazıl efendi, Mustafa Erkoç ile beraber Hüseyin Avni Bayraktar'dan İlm-i Sarf ve Nahiv, İlm-i Meani, İlm-i Beyan, İlm-i Bedi dersleri alır.⁵ Arapça dersleri bittikten sonra müezzin olur. Bu deneyim/görev, Halil İpek hocanın ameli meslek hayatında ikinci deneyimidir.

2.3. Meslek İçi Eğitimi

Hizmet belgesine göre Halil İpek 03.05.1949 tarihinde ilk resmi görevine başlamıştır.⁶ Halil İpek Hocaefendi yaptığı resmi görevleri esnasında Yozgat-Ankara-İstanbul Tekâmül

3 Bk. Belgeler.

4 Bk. Halil İpek Hocaefendi, *Ravza Sohbetleri*, 162.

5 Bk. Halil İpek Hocaefendi, *Ravza Sohbetleri*, 161, 162, 163.

6 Bk. Belgeler.

Kurs ve Seminerlerine katılmış,⁷ 1962 yılında katıldığı İstanbul Tekâmül kursuna katılmış ve belge almıştır.⁸

2.4. Amelî Hikmet Eğitimi

1943 yılında kendi köyü Musabeyli köyünde Hatiplerin odasında Kuran'ı Kerim ve tecvit okurlarken Şeyhzade Hacı Ahmet Ergin ile tanışır. Şeyhzade Hacı Ahmet Ergin Gezici Başöğretmen olarak köyün odasına gelir, ders okuyanların durumlarını ve tatbikatlarını görür. Onları güzel sözlerle taltif ve takdir eder. İkinci olarak Şeyhzade Hacı Ahmet Ergin ile Milli Eğitim Müdürlüğüne giderek Şeyhzade Hacı Ahmet Ergin Efendinin odasında görüşmeleri olur. Üçüncü görüşmesi olan 1955 yılında Şeyhzade Hacı Ahmet Ergin'in kendi evinde özel surette amelî hikmet dersi almak üzere görüşmeye giderek hikmet dersi alma isteğini arz etmiş, Şeyhzade Hacı Ahmet Ergin Efendi de: "Bende bir şey yok yavrum Mehmet Hulusi Efendi ye git" diyerek onu Mehmet Hulusi'ye yönlendirmiş, Halil İpek'in "Efendim sizden ders almak istiyorum, müsaade ederseniz" sözü üzerine ilk amelî hikmet dersini almıştır. Bu ders, sabah namazının Sünneti ile Farzı arasında 100 İhlas-ı Şerif okumak, istihare namazı kılmak ve gelip tecrübelerini paylaşmak, dersidir/görevidir.

Bir ay geçer, Şeyhzade Hacı Ahmet Ergin, Halil İpek Hocaefendi'yi amelî hikmetin 'kalbî zikir' dersine başlatır. Halil İpek'in amelî hikmet eğitimi icazet alıncaya kadar devam eder. Şeyh Hacı Ahmet Ergin Efendi ile 1972-1973 yıllarında iki defa Hacca gider. Şeyhi Hacı Ahmet Efendi ile civar il, ilçe, kasaba ve köylere birlikte camii açılışlarına, Kur'an Kursu açılışlarına, mevlid-i şerif merasimlerine katılır.

3. Görevleri

03.05.1949 tarihinde ilk resmi görevine başlayan Halil İpek Hocaefendi, 1951 yılında açılan imtihana girerek başarılı olur ve Yozgat merkez Kayyımzade Camii Müezzinliğine atanır. Hocaefendi, bu camide 6 ay müezzin-kayyımlik yaptıktan sonra Yozgat merkez Dediklioğlu/Top Mahallesi Camiine atanır ve burada 4 ay İmam-Hatiplik yapar. Hocaefendi bir mülakatta görevlerini şu ifadelerle anlatır.

Arapça dersleri bittikten sonra müezzin oldum. Nakipzade camiinde 6 ay kadar müezzinlik yaptım. Sonra Gediklioğlu camiisinde 4 ay kadar imamlik yaptım. İmamlik yaptığım sırada Diyanet İşleri Başkanlığına imtihana gittim. İmtihani birincilikle kazandım. 20 sene Yozgat'ta müftü vekilliği yaptım. Daha sonra müftü vekillikleri kaldırıldı, vaizliğe çevirdiler 3 senede Yozgat'ta merkez vaizliği yaptım. 1976 da emekli oldum. 23 sene müftü, müftü vekilliği ve vaizlik görevini yaptım 3 senede askerliğimi saydırdım, 26 yıl üzerine emekli oldum.⁹

İkinci olarak Hocaefendi, Diyanet İşleri Başkanlığınca açılan Müsevvid imtihanlarına katılarak başarılı olur ve Yozgat Müftülüğü Müsevvidliğine tayin edilir. Bu görevine 15 Mayıs 1953 tarihinde başlar, 1973 yılına kadar devam ettirir. 1973- 1976 yılları arasında Müftü yardımcılığına, daha sonra vekâleten İl Müftülüğü atanır, yardımcılıkların kaldırılması üzerine Yozgat İl Vaizliğine atanır, bu görevi esnasında nihayet kendi isteği ile 1976 yılı Mayıs ayında emekliye ayrılır. 14 Ağustos 2017 Pazartesi günü Yozgat'ta vefat eder.

7 Bk. Belgeler.

8 Bk. Belgeler.

9 Yozgatlı Hacı Halil İpek Hocaefendinin Kendi Dilinden Biyografisi, <http://www.yozgatgazetesi.com/haber.asp?haber=20753; 15.08.2017>

4. Eserleri

4.1. Şiirleri

Halil İpek Hocaefendi'nin şiirleri, görebildiğimiz kadarıyla iki defa topluca yayınlanmıştır. İlk şiirleri 2013 yılında Halil İpek Hocaefendi'nin Şiirleri 1 adıyla Yozgat'ta yayınlanmış, içinde "Aldırma Gönül, Bağışla Beni, Ben Bana Eyledim, Derviş Olamadım, Gel Kardeş Gafletten Uyan, Kereminden Ümid Kesmem, Sabreyle Gönül Sabreyle, Şeyhimin Bahçesinde ve Şeyhim H. Ahmet Efendi'ye Hasretlik Destanı" olmak üzere dokuz şiir yer almıştır. Bu yayında şiirlere Nisan 2013-C.Ahir 1434 tarihi kayıt olarak düşülmüştür. Bu kayıt, ya şiirlerin yazıldığı veya yayınlandığı tarih kaydı olmalıdır.

Şiirlerin kitap olarak ikinci yayını, *Hoca Halil İpek Hocaefendi'nin Ravza Sohbetleri* adlı yayında yer alan şiirlerdir. Şiirler bu eserde, 175-220. sayfalar arasında yer almıştır. Bu sayfalar, kitabın altıncı ve yedinci bölümleridir ve altıncı bölüm ilk yayında yer alan şiirlerden oluşmaktadır. Bu yayında önceki tarihler yer almamaktadır. Yedinci bölümdeki şiirler Halil İpek Hocaefendi'nin kendi şiirleri olmayıp onun özel bir seçkisinden oluşmaktadır. Bölümün adı da içeriğine uygun olarak seçme şiirler adını taşımaktadır.

4.2. Sohbetleri

Sohbetleri, *Halil İpek Hocaefendi'nin Ravza Sohbetleri* adıyla yayınlanmış olup hoca efendinin ikinci eseridir. Eser bir takdim ve yedi bölümden oluşmaktadır. Son iki bölümünden şiirler bölümünde söz ettik.

Takdimde yer alan ifadelerle bakılırsa, eserin isminde yer alan 'sohbet' kavramı üç anlamı içermektedir. Birincisi, sohbet, hem öğretmen hem öğrenci için bir yöntemdir. Takdimin isimsiz yazarına göre 'ashab' sohbetle yetişmiştir. Bunun bir diğer anlamı, Hz. Peygamber eğitimde 'sohbet' yöntemini kullanmıştır. Yazara göre sohbet, 'sadıklarla beraber olma'dır. Bu anlam, Kur'an'ın Tevbe Suresi'nin 119.ayetinde tavsiye edilmektedir. Bu sohbetin ikinci anlamıdır. Üçüncü anlamını onun sonucu olan anlamdır. Bu sonuncu anlamı yazar, Bahaaddin Nakşibend'in (ö. 791/1389) "yolumuz sohbetlerdir (tarik-i mâ bâ-sohbet est)" ilkesine dayandırmış görünmektedir. Yani sohbet, yol anlamına geldiği gibi yolun özünü, aslını da oluşturmaktadır.

Takdim yazısından öyle anlaşılmaktadır ki bu sohbetler, Halil İpek Hocaefendi'nin yüreğinden süzülen hikmet damlaları olarak anlaşılmaktadır. Çünkü yazara göre Allah yağmurla ölü toprağı dirilttiği gibi ölü kalpleri hikmet nuruyla diriltmektedir. O nedenle *Sohbetler*, Hacı Halil İpek Hocaefendi'nin 2009 yılı umre yolculuğu esnasında ve muhtelif gezilerinde yaptığı konuşmalarını ve Ravza'daki sohbetlerini sunma gayretiyle hazırlanıp yayınlanmış hikmetler olmaktadır. Eser toplam 220 sayfadan oluşmaktadır.¹⁰

5. Ahlakî Şahsiyeti

Vefatı akabinde günlük basında onun amelî ve ahlakî şahsiyeti hakkında değerlendirmeler yapılmıştır. Bu değerlendirmelere göre Halil İpek Hocaefendi; Yozgatlı vatandaşların sevip-saydığı, Yozgat'ın manevi önderleri arasında yer almakta ve halk arasında 'Halil Efendi' olarak bilinmektedir.¹¹ Bir asra yakın yaşamı boyunca herkesin sevgi ve saygısını kazanan bir

10 Bk. "Takdim", Halil İpek Hocaefendi, *Ravza Sohbetleri*, 8-9.

11 <http://www.ilerigazetesi.com.tr/kaybettiklerimiz/ipek-hoca-hakk-a-yurudu-h42235.html>

gönül insanıdır, ömrünü Kur'an yolunda, ilim, irfan yolunda harcamıştır. Yozgat'ın manevi önderi, hak dostu, mümtaz insan Emekli Müftü Halil İpek Hoca Efendi'dir.¹²

Şeyhzade Hacı Ahmet Ergin verdiği icazette ise Halil İpek Hoca'yla ilgili iki şeyden söz etmektedir. Birincisi Halil İpek Hoca'nın aldığı amelî hikmet eğitimine yer vermekte, ikincisi amelî hikmet eğitimi almak isteyenlerin ona müracaat etmesini, beyan edeceği adaba riayet etmelerini istemektedir. İcazete bakılırsa, Halil İpek Hocaefendi gençlik yıllarından itibaren bu eğitimi almıştır. Şeyhzade Hacı Ahmet Ergin, ona 'manevi oğlum (veled-i manevî)' demektedir. Ahmet Efendi'nin ifadesiyle Halil İpek, "evvelen letaif-i hamse-i âlemleri tasfiyeye ve saniyen letaif-i hamse-i âlemleri tezkiyeye" muvaffak olmuş, netice itibariyle "ihvan-ı dine talim" için Şeyhzade Hacı Ahmet Efendi izin ve görev vermiştir. İlaveten icazette "tasfiye-i batın ve tezkiye-i nefse talib olanlar muma ileyhın mesaiyesine ve beyan eyleyeceği adabın riayetına ihtimam sayesinde nail-i meram olacakları" ifade edilmiştir.¹³

6. Amelî Hikmet

Amelî hikmete dair fikir ve düşünce ortaya koyan üç klasik İslam entelektüel geleneği Kalam, Tasavvuf ve Felsefe gelenekleridir. Ahlakî şahsiyetinde yer verdiğimiz tanıkların tanıklıklarına göre Halil İpek Hocaefendi tasavvuf (nakşibendi) geleneğine mensup görünmekte, Peygamberimizin (a.s.) dört şeyden Allah'a sığındığını belirterek bunların gelenekteki önemine dikkat çekmektedir. Kaçınılması gereken dört şey, faydasız ilim, doymayan mide/karın, kabul olmayan dua ve korkmayan kalptir.¹⁴ Kalp ise tasavvufi gelenekte öznenin sembol isimlerinden birisini oluşturmaktadır.

Halil İpek Hocaefendi, bir hadisten hareketle bir insanın amelî hikmeti elde edebilmesi için dört insan grubundan birine mensup olmasını, onların dışında bir beşincisinden olmamasını tavsiye etmektedir. "Ya âlim ol, ya tâlip ol, ya dinleyici ol, ya da bunları seven ol. Aksi halde helak olursun."¹⁵ Bunun anlamı insanın hikmet yolunda hakikatin peşinde olmasıdır. Nuşirevan-ı Adil'den (531-579) hareketle Halil İpek Hocaefendi sosyal alanda ve bir yönetici için hikmetin önemini şöyle belirtmektedir: "Adaletiyle meşhur İran hükümdarı Nuşirevan-ı adil arzu etti ki kendisine rehber olmak için bazı nasihatlar tertip edilsin. Bu maksatla zamanın âlimlerini topladı ve âlimlerden yirmi üç tanesini seçtirdi ve onlara: Her biriniz bir hikmet söyleyiniz ki hem ben istifade edeyim, hem de benden sonda gelenler" dedi.¹⁶ O halde acaba insan hikmeti nasıl elde etmektedir? İnsanın hikmeti elde etme aracı ve kuvvesi hangisidir?

Netice itibariyle hikmet yolunda hakikatin izini süreceksin insana ve insanın hikmeti elde etme gücüne (akıl) daha yakından bakabiliriz.

6.1. Nazarî Akıl

Kuvvelerinden ve eylemlerinden bakıldığında, insan nefsinin idrak sahibi olduğu açık seçik bir hakikattir. Nefs genel itibariyle basit olması nedeniyle onun cevheri, diğer cevhersel güçlerden üstündür ve her türlü şekilde maddeden ayrıktır. Bu, maddenin madde olması nedeniyle birleşme ve bölünmeyi kabul etmesiyle ilişkilidir; sonra nefsin idraki, bu idrakin yakını (*zorunlu*) ve ebedi olması nedeniyle beş duyunun idraklerinden üstündür;

12 <http://yeniufukgazetesi.com.tr/yozgat-manevi-degerini-kaybetti/> 15 Ağustos 2017- 07:00:29

13 Bk. "İcazetname", Halil İpek Hocaefendi, *Ravza Sohbetleri*, 171.

14 Halil İpek Hocaefendi, *Ravza Sohbetleri*, 131.

15 Halil İpek Hocaefendi, *Ravza Sohbetleri*, 128.

16 Halil İpek Hocaefendi, *Ravza Sohbetleri*, 131.

algının idraki ise, haricî ve cüz'îdir. Ayrıca, onun idrak ettiği konular daha üstündür. Çünkü onun idrak konuları, sabit anlamlar, ruhsal suretler, şanının büyüklüğü ve güzelliği açısından varlığın bütünü için İlk İlke'dir. Ayrıca onun yetkinleşmeleri, algısal güçlerin yetkinleşmelerinden üstündür; dolayısıyla onun yetkinleşmesi, değişen âlemi değişme ve çoğalmadan uzak olarak idrak etmesini sağlar ve maddeden uzak soyut suretleri elde eder.¹⁷

6.2. Amelî Akıl

Amelî hikmet, insanın hareketlerinde belli bir amaca uygun şekilde irade etme, sanat ve meslek hayatlarını düzene sokma, geçimlerini temin etme, refahını iyileştirip olgunlaştırma becerisine denir.¹⁸ Amelî hikmet ele aldığı konuları bakımından kendi içinde üçe ayrılmaktadır.

Birincisi, tek şahıs olarak bir kişiden meydana gelen fiil ve amellerdir. Bunlardan bahseden amelî hikmete ilm-i ahlak denilir. Zira bu ilimde her şahsın huyundan bahsedilir. İyi ve övünülecek huyların elde edilmedi ve çirkin ve yerinilen huyların terki incelenmektedir. Kişi tenhada ve yalnız kalsa bile kendisine hâkim, cömert, namuslu olup, hiddetli, cimri, namussuz olmamalıdır. İlm-i Ahlak bu ve buna benzer davranışlardan bahsetmektedir.¹⁹ Başka bir ifadeyle, ilm-i ahlak, bireyin ahlakını arındırmayı hedeflemektedir. Halil İpek'in icazetnamesinde bu husus, tasfiye ve tezkiye kavramlarıyla ifade edilmektedir. Bundan dolayı ilm-i ahlak, "nefs-i natıkanın hıfzıssıhha" ilmi olarak tarif edilmiştir.²⁰

İkincisi amelî hikmet, yöneticinin (reis) ev halkı ile olan fiil ve amellerinden bahseden ilimdir. Bu ilme "İlmu tedbiri'l-menzil" denilmektedir. İnsanların, ev halkı, ailesi, çocukları, hizmetçileri, çalıştırdıkları kimseler ile ne şekilde ilişki kuracakları, birlikte buldukları süre zarfında nelere dikkat etmeleri gerektiğinden, hepsinden önemlisi aile hayatının varlığını sürdürübilmesi için gerekli ilkeleri inceleyen ilim dalıdır.

Amelî hikmetin üçüncü kısmı, bütün şehir halkı ile bütün diyarın karışmasından dolayı meydana gelen tavır, davranış ve fillerden söz eden hikmettir. Şehrin yöneticisinden, yöneticide olması gereken erdem ve ahlaktan, şehri oluşturan sınıflardan, yönetilenlerin yöneticiye ve devlete karşı olması gereken davranışlarından, şehirde-devlette olması gereken yasalardan ve insanın kemale ulaşmasını sağlayan şehirlerden ve onların insan için en uygunu olan şehirden bahseden ilme "İlmu tedbiri'l-medine" denir.²¹

7. İnsanın Mahiyeti

Halil İpek Hocaefendi, insanın mahiyeti tartışmalarına girmez, insanın genel hayatından ve ömrünün devrelerinden söz eder. Sözelimi "Çocuk dört şeye benzer. Yedi yaşına kadar kokulu reyhan, on dördüne kadar hizmetçi, yirmi beşine kadar danışman, yirmi beşinden sonra candan bir dost, ya da can alan bir düşman."ifadesi böyledir. Bu bağlamda bir diğer benzer ifadesi şudur. "İnsan ömrü dört mevsime benzer. Doğduğundan on beşine kadar bahar, otuzuna kadar yaz, ellisine kadar güz, ellisinden sonra kışa benzer."²² Yine amel-eylem

17 Türkben, *İbn Sina ve Thomas Aquinas'ta Kötülük Problemi*, 93.

18 Nasreddin Tusi, *Ahlak-ı Nâsrî*, Çev. A. Vahap Taştan-Habil Nazlıgül, Fecr Yayınları, Ankara 2005, 62.

19 Kınalızade Ali Efendi, *Ahlak-ı Alaî*, Haz. Hüseyin Algül, Tercüman 1001 Temel Eser, tarihsiz, 32.

20 Ahmet Hamdi Akseki, *Ahlak Dersleri Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı*, Yasin yayınevi, İstanbul 2006, 24.

21 Kınalızade Ali Efendi, *Ahlak-ı Alaî*, 33.

22 Halil İpek Hocaefendi, *Ravza Sohbetleri*, 127.

bakımından insanı dörde ayırır. Bildikleriyle amel etmeyenler, bilmedikleriyle amel edenler, bilmediklerini öğrenmeyenler ve öğrenmek isteyenlere mani olanlar.²³

8. Erdemler

İnsan hayatında olması gereken ilke ve davranış olarak erdem aşırılıklardan uzak “orta yol” olarak tarif edilmektedir ki bu orta, düşünce tarihinde “altın orta” kavramıyla anılmaktadır. Altın orta kavramının cins ismi erdemdir. En üst erdem adalettir. Adalet üç alt erdemi kapsayan, üç erdem birlikteliğinden ortaya çıkan üst erdemdir.²⁴ O nedenle adalet, ameli hikmetin en üst ilkesidir. Halil İpek Hocaefendi adalet konusunda şu rivayeti aktarmaktadır. Bir adam Peygamber Efendimize (s.a.v.) gelerek dünya ve ahirette olan şeylere dair sorusu olduğunu söyleyerek ‘en adaletli olmak’ istediğini belirtir. “Kendin için sevdiğini, insanlar için de istediğinde insanların en adaletlisi olacağı” cevabını alır.²⁵ En üst erdem olan adaletin alt erdemleri ise cinsin türleridir. Bu türler, hikmet, cesaret ve iffet erdemleridir.

8.1. Hikmet

Hikmet düşünce gücünün itidal halidir. Hikmet, varlığı olduğu hal üzere bilmek ve gereğince amel etmek demektir. Taşköprizade (ö. 1561), Kur’anda geçen “Allah sana Kitab-ı ve hikmeti indirmiş ve sana bilmediğini öğretmiştir. Allah’ın lütfu sana gerçekten büyük olmuştur.”²⁶ ayetini buna işaret ettiğini belirtmektedir. Hikmetin bir diğer anlamı ise varlıkların suretinin nefiste meydana gelmesidir. Nitekim Kur’an’da “Hiç bilenle bilmeyen bir olur mu?”²⁷ buyurulmaktadır. Bununla ilgili olarak ilmin kapısı kabul edilen Hz. Ali; “ilimden daha şerefli bir şey yoktur. Allah bir kulu zelil kılacağı zaman onu ilimden mahrum eder” demektedir.²⁸

8.2. Şecaat

Nefsin intikam arzusundan dolayı duyduğu şiddetli heyecan olan öfke gücünün itidali şecaattir. Bu, insana korku veren şeylere atılma ve sıkıntılı durumlara sabretme hususunda doğru düşüncenin gereğine boyun eğmektir.²⁹ Kur’an’da “Allah, kendi yolunda kenetlenmiş bir yapı gibi saf bağlayarak savaşanları sever”³⁰ buyrulmaktadır.

8.3. İffet

Arzu gücünün itidali iffettir. İffet, arzuların, tutkuların esiri olmadan, bunları aklın gerektirdiği yerde kullanmak demektir. Kişi bu erdeme sahip olduğu zaman özgürleşir. Bununla ilgili olarak Kur’an’da şöyle buyrulmaktadır: “Heva ve hevese uyma, sonra bu seni Allah’ın yolundan saptırır.”³¹ Hz. Peygamber de “Heva ve hevessin kendisine uydurduğu kul ne kötü bir kuldür.”³² demektedir.

23 Halil İpek Hocaefendi, *Ravza Sohbetleri*, 126.

24 Bk. İsmail Müfid İstanbuli, *Şerhu'l-Ahlaki'l-Adudiyye*, 72-78; Yozgadi Keşfi Mustafa Efendi, *Risale-i Keşfiyye*, Haz. İrfan Görkaş, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2016, 70-74.

25 Halil İpek Hocaefendi, *Ravza Sohbetleri*, 121.

26 Nisa, 4/113.

27 Zümer, 39/9.

28 Taşköprizade Ahmet Efendi, *Şerhu'l-Ahlaki'l-Adudiyye*, 42.

29 Taşköprizade Ahmet Efendi, *Şerhu'l-Ahlaki'l-Adudiyye*, 44.

30 Saff, 61/4.

31 Sâd, 38/26.

32 Tirmizi, “Kiyame”, 17. Aktaran Taşköprizade Ahmet Efendi, *Şerhu'l-Ahlaki'l-Adudiyye*, 64.

8.4. Adalet

Diğer erdemlerin birlikte bulunmasıyla birlikte ortaya çıkan faziletin adı adalettir. Bu yüzden faziletlerin reisi olarak kabul edilmiştir. Bazı ahlakçılar, adaleti, faziletlerin toplanıp birbirleriyle karışmasından oluşan basit bir meleke şeklinde tarif etmişlerdir. Bazıları da adaleti “nefsin kendisiyle nazari aklı, öfkeyi ve şehveti yönettiği ve hikmetin gerektirdiği şeye taşıdığı bir güçtür.” şeklinde tarif etmişlerdir.³³ Allah “Şüphesiz Allah, adaleti, iyilik yapmayı, yakınlarla yardım etmeyi emreder; hayâsızlığı, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor.”³⁴ buyurmakta ve bu ayetle adaleti emretmektedir.

Halil İpek Hocaefendi, erdemleri ayet ve hadislerden almakta, ahlaki erdemleri buyruklar olarak ifade etmektedir. Yine erdemler konusunda *Kenzü'l-ummal*'den adalet, güzel ahlak, muhsin, kerem, belaya sabır, sadaka, sıla-i rahm, vb. erdemler yanında cimrilik, gazab gibi erdemsizlikleri alıntılanmaktadır. ‘Allah dostlarından olmak’ en adaletli olmak diye tasavvufun örnek insanını tanımlayan Halil İpek Hocaefendi hadislerden hareketle şunları söylemiştir: “İnsanların en hayırlısı, insanlara faydalı olandır. O halde insanlara faydalı ol. İnsanların en âlimi olmak, Allah’tan korkmakla olur. O halde Allah’tan kork ki âlim olasın. İnsanların en zengini kanaatkâr olandır. O halde kanaatkâr ol.”³⁵

“Muhsin olmak, Allah’a sanki onu görüyormuşsun gibi ibadet etmektir. Sen onu görmeden de O seni görmektedir. İmanın kemal bulması, ahlakını güzelleştirmekle olur. Ahlakını güzelleştir ki imanın kâmil olsun. İtaatkâr olmak, farzları eda etmekle olur. O halde Allah’ın farzlarını eda et ki itaat edicilerden olasın.”³⁶

“Rızkının genişlemesini istiyorsan, abdeste devam et. Abdeste devam et ki rızkın genişlesin. Kerem, şikâyet etmemektir. Allah’ın kullarına şikâyet etme ki insanların en keremlisi olasın. Allah’ın dostlarından olmak, Allah ve resulünü sevmekle olur. Allah ve resulünün sevdiğini sev, buğz ettiğine buğz et ki Allah ve resulünün sevdiğinden ve dostlarından olasın. Allah’ın gazabından emin olmak istiyorsan, kimseye kızma. Kimseye kızma ki Allah’ın gazabından emin olasın.”³⁷

“Allah indinde en üstün ibadet, güzel ahlakıdır. Güzel ahlak, tevazu, belaya sabır, Allah’ın takdirine ve kazaya rızayla olur. Allah’ın ayıplarını örtmesini istiyorsan, kardeşlerinin ayıplarını ört. Günahlarını sildirecek olan, gözyaşlarıdır, yalvarmaktır, hastalıklardır.”³⁸ “Allah’ın gazabını dindirecek şey, sadakayı gizli vermek ve sıla-i rahim yapmaktır.”³⁹ “Tevekkül, sabaha çıkmadan sabahın yemeğini düşünmemek, bugünden bir sene sonra ne yiyeceğimizi düşünmemek, Allah’a güvenmek ve dayanmaktır.”⁴⁰

8.5. Erdemsizlikler

Erdemsizlik ya da reziletler, fazlalık yahut eksiklikler şeklinde “orta yol”dan ayrılmaktır. Onlar ahlak felsefesinde aşırı iki uç (ifrat-tefrit) olarak belirtilmekte, iki aşırı uç olarak orta fiilin zıtlarını oluşturmaktadırlar. Sözelimi yukarıda bahsettiğimiz hikmetin ifratı “cerbeze”dir. Buna sahtekârlık veya şeytanlık da denilmektedir. Sözelimi, fayda vermeyen boş şeylerin bilgisini elde etmeye çalışmak gibi. Bu, yakini bilgiler yerine kullanılan, cedel,

33 İsmail Müfid İstanbullu, *Şerhu'l-Ahlaki'l-Adudiyye*, 82.

34 Nahl, 16/90.

35 Halil İpek Hocaefendi, *Ravza Sohbetleri*, 121.

36 Halil İpek Hocaefendi, *Ravza Sohbetleri*, 122.

37 Halil İpek Hocaefendi, *Ravza Sohbetleri*, 123.

38 Halil İpek Hocaefendi, *Ravza Sohbetleri*, 124.

39 Halil İpek Hocaefendi, *Ravza Sohbetleri*, 125.

40 Halil İpek Hocaefendi, *Ravza Sohbetleri*, 132.

hilaf, safсата gibi teorik bakımdan olabileceği gibi, adi isteklere alet edilen kehanet, sihirbazlık ve iksir gibi pratik bakımdan da olabilir.⁴¹

Erdemsizlikler konusunda Halil İpek Hocaefendi'nin şu sözlerini örnek olarak verebiliriz: “Nur içinde haşrolmak, zulmetmemekle olur. Hiç kimseye zulmetme ki kıyamet günü nur içinde haşr olasın. İnsanların en keremi, şikâyet etmemektir. Allah'ın kullarına şikâyet etme ki insanların en keremi olasın. Gazaptan emin olmak, hiç kimseye kızmamakla olur. Hiç kimseye kızma ki Allah'ın gazabından emin olasın. Allah'ın indinde en büyük günah cimriliktir. Cimrilik, kötü huyluluk ve emrine girilen cimriliktir. Allah'ın gazabını dindirecek şey, sadakayı gizli vermek, sıla-i rahmi yapmaktır.”⁴² Halil İpek Hocaefendi bir hadisten hareketle dört amelî hastalıktan söz etmektedir. Bu dört hastalık dört iyi amelî yok etmektedir. Öfke aklı, haset dini, gıybet salih amelî, cimrilik mürüvveti (iyilik yapma arzusunu) gidermektedir.

8.6. Şehir Ahlakı

Düşünce tarihinin başlangıcından itibaren insan “toplum halinde yaşayan canlıdır” şekli detarife edilmiştir.⁴³ Müslüman ahlakçılarda bu tarif büyük ölçüde benimsenmektedirler.⁴⁴ İnsanın topluluklar halinde yaşamasının sebepleri üzerinde durulurken bu hususta iki görüş öne çıkmaktadır.

Bunlardan ilki, insanın korunmaya muhtaç bir varlık olarak dünyaya gelmesi ve bu ihtiyacın uzun yıllar sürmesidir.

Daha çok tercih edilen ikinci görüşe göre, insanların iş bölümü yapmak zorunda kalmaları onları birlikte yaşamaya mecbur bırakmıştır. İnsanların ihtiyaçları çok çeşitlidir. Bunların yerine getirilmesi belli bir uzmanlık istemektedir. Bir insan aynı anda hem hekimlik, hem marangozluk hem de çiftçilik vs. meslekleri icra edemez.⁴⁵ Dolayısıyla insan ömrü kısa olduğundan bir yahut iki alandan fazla uzmanlaşma imkânı olmadığından birbirlerine olan ihtiyaçtan dolayı birlikte yaşam bir tercih değil, aksine bir zorunluluktur. Bu çeşitliliklere “medeniyet” denmektedir.

Halil İpek Hocaefendi şehir ahlakında İran hükümdarı Nuşirevan'ın (531-579) nasihatlerine istinat etmektedir. Nuşirevan tarihte adaletiyle tanınan 48 yıl padişahlık yapmış bir yöneticidir. Bağdat yakınlarındaki Medayin'de sarayının “eyvân-ı Kisrâ” veya “tâk-ı Kisrâ” olarak bilinen kısmında halkla görüşmeler yapmış, burada aldığı dilek ve şikâyetleri yerine getirmiş bir kimsedir. Halil İpek Hocaefendi “Adaletiyle meşhur İran hükümdarı Nuşirevan-ı adil arzu etti ki kendisine rehber olmak için bazı nasihatler tertip edilsin. Bu maksatla zamanın âlimlerini topladı ve âlimlerden yirmi üç tanesini seçti ve onlara: Her biriniz bir hikmet söyleyiniz ki hem ben istifade edeyim, hem de bensen sonda gelenler”⁴⁶ dediğini aktararak adil yönetici Nuşirevan'a ve nasihatlerine⁴⁷ atıf yapmakta, şehir ahlakıyla ilgili şu öğütlere yer vermektedir.

41 Taşköprizade Ahmet Efendi, *Şerhu'l-Ahlaki'l-Adudiyye*, 42.

42 Halil İpek Hocaefendi, *Ravza Sohbetleri*, 121.

43 Aristoteles, *Politika*, Çev. Ersin Uysal, Dergâh Yayınları. İstanbul 2007, 6.

44 Fârâbi, es-Siyasetu'l Medeniyye veya Mebadi' ul-Mevcudat, çev. Mehmet Aydın-Abdulkadir Şener-Rami Ayas, Ankara- vd.1980, 36; Yozgadi, Risale-i Keşfiyye, 107 vd.

45 Kınalızade Ali Efendi, *Şehir ve Devlet Ahlakı*, Haz. Ahmet Kahraman, tercüman 1001 Temel Eser, Tarihsiz, 175.

46 Halil İpek Hocaefendi, *Ravza Sohbetleri*, 132.

47 Nuşirevan'ın 23 hikmetten oluşan söz konusu nasihatnamesinin bir metni için bk. Halil Sercam Koşık, “Nüşirevân-ı Adil'in Hikmetlerini İçeren Mensur Bir Nasihat-Nâme”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 6: 135-144.

“Dünya dört şeyle ayakta durur: Amirlerin adaleti, âlimlerin ilmi, zenginlerin cömertliği ve fakirlerin duasıyla dünya ayakta durur.”⁴⁸ “Dört şey geri gelmez. Ağızdan çıkan söz, namludan çıkan mermi, geçen ömür ve kaçırılan fırsat.”⁴⁹

“Hikmet sahiplerinin nasihatlarını hakir görmeyiniz. İşlerde acele etmeyiniz. İşleri vaktinde yapınız. İşleri bilene emrediniz. Zararlı işlerden sakınınız. İşlerin önüne ve arkasına dikkat ediniz. Akıllılarla istişare ediniz. Tecrübe edilmiş tecrübe etmeyiniz. İhtiyarların sözlerine önem veriniz. Kanaati zenginlik biliniz. Sağlığın kadrini biliniz. Kimsenin üzüntü ve elemi ile sevinmeyiniz.”⁵⁰ “İşleriniz kendi gücünüzü aşmasın. İnsanlardan ihsanı esirgemeyiniz. Elinizi ve dilinizi kollayınız. Layık olmayan işlerden uzak kalınız. Fena komşudan, fena arkadaştan sakınınız. Arkadaşsız yola çıkmayınız. Fena ve aslı belli olmayanlarla yolculuk yapmayınız. Çorak yere tohum ekmeyiniz. Herkesin gözü önünde defi hacet etmeyiniz. Aslı belli olmayanlardan kız istemeyiniz. Kıymetsiz insanlarla oturmayınız. Allah’tan korkmayanlardan korkunuz. Ahmak, sarhoş ve deliye nasihat etmeyiniz. Nasihati anlayana yapınız. Nasihatınızı kıymetli tutunuz. Elinizin altındakilere merhamet ediniz. Kimsenin ekmeğine göz dikmeyiniz. Açların yanında ekmek yemeyiniz. Ekmeğinizi açlardan esirgemeyiniz.”⁵¹

Toparlayacak olursak, Halil İpek Hocaefendi kendi döneminin bireysel amelî hikmetini, ayetlerden, hadislerden, tarihi olaylardan ve tasavvufî hikmet geleneğinden, şehir yahut devlet felsefesini İslam düşüncesinin Farisi kaynaklarından yani Adil Nuşirevan’ın nasihatlerinden alarak kendi hayatına aktarmış Yozgatlı bir öncüdür. Onun bireysel ahlak ilkesi ‘aşk’tır. Onun bu ahlak ilkesi “Şeyhimin Bahçesinde” adlı şiirinde oldukça bârızdır. Onun aşk ilkeli bu ahlaki yönü, vefatından sonra Yozgat’ın “manevi ve kanaat önderi” şeklinde kavramlaştırılmıştır. Halil İpek Hocaefendi’nin aşk ilkeli amelî hikmeti, ‘sohbet yolu’na dayanmakta, bir öncü olarak kendisi de yazdığı şiirleri ve yaptığı sohbetleriyle söz konusu amelî hikmete katkı yapmaktadır.

Halil İpek Hocaefendi yazdığı şiirlerinde ve yaptığı sohbetlerinde daha çok bireysel ahlaka ve şehir ahlakına yer vermiş, klasik amelî hikmetin aile ahlakı kısmına pek girmemiş görünmektedir. Yine Halil İpek Hocaefendi amelî hikmetin bireysel ahlak anlayışında daha çok ayetlere, hadislere, tarihsel olaylara, şehir-devlet ahlakında ise ‘hukema ile meşveret yapma’ ilkesine dayanmaktadır. Amelî ahlaka yaptığı katkıları ve rehberliği ile insanların İslam ahlakını yaşamalarını kolaylaştırmakta ve onları ‘iyi bir Müslüman, iyi bir insan olmak’, neticesinde Allah’ın rızasını elde ederek en yüksek iyi olan mutluluğa ulaştırmayı amaçlamaktadır.

48 Halil İpek Hocaefendi, *Ravza Sohbetleri*, 127.

49 Halil İpek Hocaefendi, *Ravza Sohbetleri*, 126.

50 Halil İpek Hocaefendi, *Ravza Sohbetleri*, 132.

51 Halil İpek Hocaefendi, *Ravza Sohbetleri*, 133.

YOZGATLI DÎVÂN ŞÂİRLERİ

Hatice ÖZDİL*

Kadim ismi Bozok, bugünkü ismi ile Yozgat, birçok iyi şâir yetiştirmiş ve edebiyat tarihimizdeki yerini almıştır. Bu çalışmada, Yozgat'a değer katan Yozgatlı divân şâirlerinin daha iyi tanınması için tespit edilen şâirler tanıtılmış ve şiirlerinden örnekler verilmiştir. Çalışmanın sınırı oluşturulurken şâirlerin Yozgat'ta doğmuş olduklarına dair kaynaklarda güvenilir bilgiler olmasına dikkat edilmiştir. Yozgat'ta doğduğu kesin olmayan, doğum yeri hakkında şüpheli bilgiler bulunan şâirler çalışmaya dâhil edilmemiştir. Şâirlerin aruz ölçüsü ile divân şiiri geleneğine uygun olarak şiir yazmış olmaları da göz önünde bulundurulmuş; tekke şâirleri ve halk şâirleri çalışmanın dışında tutulmuştur. Bu çalışma için tespit edilen Yozgatlı dokuz divân şâiri: Bozoklu Mustafa Paşa, Âkif Paşa, Nâil Abbas Paşa, Yozgatlı Hacı Ahmed Efendi, Mehmed Sa'id Fennî, Nihânî, Yusuf Ziya, Edib Bey ve Hüznî'dir. Şâirler, vefat tarihlerine göre kronolojik olarak sıralanmıştır.

1. Bozoklu Mustafa Paşa (ö. 1698)

Mustafa Paşa, XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti bürokrasisinde en yüksek mevki olan vezir-i azamlık görevinde bulunmuştur. Kaynaklarda, Silahdâr Mustafa Paşa, Bıyıklı Mustafa Paşa ve Bozoklu Küçük Sipahî isimleri ile de bilinir.¹ Yozgat'ın Merkez ilçesine bağlı Divanlı Mahallesi'nde doğduğu rivayet edilmektedir. Divanlı'da kendi adı ile 1678'de yaptırılmış bir cami halen ayaktaadır.

Enderun'da Has Oda'da gördüğü hizmetlerden sonra silahdârlık ve kaptan-ı deryâlık vazifelerine getirilmiştir. Yozgat bölgesinden yetişen tek kaptan-ı deryâdır.² 1683'te azledilişinin ardından, sırasıyla Kamanıçe ile Özü valisi, Lehistan Cephesi serdarı, Şam ve Trablusşam valisi olmuştur.

Edirne'ye çağırılan Mustafa Paşa, önce sadaret kaymakamlığına, 1693'ten ise sadarete getirilmiştir. Belgrad'daki kuşatmayı kaldırarak, kaleyi tamir ettirmiştir. Sultan II. Ahmed'in etrafında bulunan Mustafa Paşa'dan hoşlanmayan bazı devlet adamları, sadrazamın iş yapmadığı yönünde söylenti çıkartarak, sadrazam Mustafa Paşa'nın azline sebep olmuşlardır. Bir müddet hapsedilen Paşa, yeni vezir-i azamın ricası üzerine affedilerek Trablusşam'a

* Dr. Öğr. Üyesi, ORCID: 0000-0001-6372-7272, Bitlis Eren Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, haticeozdil85@gmail.com.

1 Şemseddin Sami, *Kâmisü'l-Âlâm*, C. VI, (Ankara: Kaşgar Neşriyat, 1996), 4308; Mücteba İlgürel, "Mustafa Paşa, Bozoklu" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 31, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020): 343.

2 Ali Tayşancıoğlu, *Şuarâ-yı Bozok Yozgat'ın Kadim Şâirleri* (Yozgat: Kün Yayıncılık, 2011), 27.

ikinci kez vali olarak gönderilmiştir.³ Bazı kaynaklarda ise Şam valisi iken evlendiği Sultan İbrahim'in kızı Beyhan Sultan'ın araya girmesi ile affedilmiştir.⁴

Bozoklu Mustafa Paşa, yüzlerce askeri ile 1697'de II. Mustafa'nın Zenta seferine katılmıştır. Savaş sırasında ölen sadrazam yerine yeni sadrazam atanana kadar sadaret kaymakamlığı görevini yürütmüştür. Bir süre Boğazhisar muhafızlığına getirilmiş, 1698'de ise sadrazamın isteği üzerine ikinci vezirlik pâyesi ile sadaret kaymakamı olmuştur.⁵ Damla hastalığı da denilen gut hastalığına yakalanan Mustafa Paşa 17 Aralık 1698'de vefat etmiştir. Mezarı, Edirne'de bulunan Üç Şerefeli Cami haziresindedir.⁶

Mustafa Paşa'nın şiir yazdığı bilinmekle birlikte, şiirlerini topladığı bir eser elimize ulaşmamıştır. Şiirlerinden bazılarını tezkirelerde veya bazı tarihî kaynaklarda rastlanılmaktadır:

Ey gönül sahn-ı çemende leb-i deryâ zevkin
 Bir sanemle idegör kâm alasin dünyâdan
 Yoksa bir dişleri dür kâmeti serv olmayıcak
 Ne biter sahn-ı çemenden ne çıkar deryâdan
 ...
 Nireden bir kaşı mihrâb olsa gün gibi 'ayân
 Döner ol yane gözüm kible-nümâ gibi hemân
 ...
 Tevbe itdim ki itmeyem tevbe
 Tevbeye tevbe-i nasûh olsun⁷

2. Âkif Paşa (d. 1787 - ö. 1845)

Yozgat çevresinde yetişen şâirler içerisinde Türk edebiyatında adından en çok söz ettiren ve kendisinden sonra birçok şâire etki eden şâir Âkif Paşa'dır. Yerleşmiş edebî anlayışın değişmesinde bir dönüm noktası olarak kabul edilmiştir.⁸ Âkif Paşa, Osmanlı Devleti'nin hem ilk Hâriciye Nâzırı hem de ilk Dâhiliye Nâzırı olması özelliği ile de Yozgat için ayrı bir değer taşımaktadır.

Âkif Paşa, 15 Rebiülevvel 1202 (25 Aralık 1787)'de Yozgat'ta doğmuştur.⁹ Babasının Ayıntâb-zâde Kadı Mehmed Efendi olduğu ve dedelerinin soyunun Veysel Karânî'ye kadar uzandığı bilinmektedir. Henüz altı yaşında iken babası ile hacca gitmiştir.¹⁰

Tahsilini Yozgat'ta tamamlayan Âkif Paşa bir müddet Yozgat eşrâfından Cebbar-zâde Süleyman Bey'in kâtipliğinde bulunmuştur. Süleyman Bey'in vefatı üzerine İstanbul'a gitmiş, o sırada Reisül-küttâb olan amcası Mustafa Mazhar Bey'in yardımcıları ile Divân-ı Hümâyün Kalemî'ne girmiştir.¹¹ Altı ay gibi kısa bir sürede yükselerek Âmedî Kalemî'nde (Reisül-küttâbın hususî kalemî) kağıd-ı birün emîni (devlet işlerinde kullanılan kıymetli evraktan sorumlu memur) ve silâhdâr kâtibi olarak görevlerini yürütmüştür. Ardından

3 İlgürel, *Mustafa Paşa*, 344.

4 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, C. 4, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 1190.

5 İlgürel, *Mustafa Paşa*, 344.

6 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. 3, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998), 440.

7 Tayyazâde Ahmed Atâ, *Tarih-i Atâ*, C. 5, (İstanbul: Yahya Efendi Matba'ası, 1876), 204.

8 Tavşancıoğlu, *Yozgat'ın Kadim Şâirleri*, 49.

9 İbrahim Kavaz, *Âkif Paşa Hayatı ve Eserleri* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2005), 7.

10 İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, C.1, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969), 69.

11 İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, 69.

âmedci (Reisü'l-küttabın özel kalem müdürü), beylikçi (Reisü'l-küttabın başyardımcısı) ve nihayetinde 1832'de Reisü'l-küttab olmuştur.¹²

Bulunduğu Reisü'l-küttablık makamının adı, Umûr-ı Hâriciyye Nezâreti olarak değiştirilince, efendi unvanı ve vezirlik rütbesi verilen Âkif Paşa, 1835'te Osmanlı Devleti'nin ilk Hariciye Nâzırı (dışişleri bakanı) olmuştur. Âkif Paşa, 1836 yılında, tarihte "Churchill Vak'ası" olarak bilinen olaylar silsilesi neticesinde görevinden azledilmiştir.¹³ Bir yıl sonra Pertev Paşa'nın yerine Mülkiye Nâzırlığı'na getirilen Âkif Paşa, bu makamın ismini Dâhiliye Nâzırlığı olarak değiştirmiş ve böylece devletin ilk Dâhiliye Nâzırı (içişleri bakanı) olmuştur.¹⁴ Ancak altı ay kadar sonra, sadrazamlığa gelen kişinin, rakibi Pertev Paşa'nın adamı olması dolayısıyla 1838'de bu görevinden de azledilmiştir.¹⁵

1839'da Kocaeli valisi olan Âkif Paşa, yine azledilerek 1840'da Edirne'ye sürgüne gönderilmiştir. İki yıl sonra Yozgat veya Bursa'ya gelmesine izin verilmiş; Âkif Paşa, Bursa'da yaşamayı tercih etmiştir.¹⁶ Altı ay kadar Bursa'da oturan Âkif Paşa, çektiği sıkıntılardan, hastalıklardan bahsederek defalarca affi için ricada bulunmuştur.¹⁷ O sırada tahtta bulunan Abdulmecid'in oğlu Abdulhamid'in doğumu vesilesi ile bir tarih manzumesi yazan Âkif Paşa, bu sayede affedilmiş ve 1842'de İstanbul'a dönmüştür. 1844 yılında hacca gitmiştir. 1847 yılında hacdan dönmek üzere İskenderiye'de gemiye binecekken hastalanmış ve orada vefat etmiştir. Mezarı İskenderiye'de Danyal peygamberin türbesi civarındadır.¹⁸ Kaynaklarda Âkif Paşa, âlim, fâzıl, şâir, bilgili, vakarlı ve hiddetli biri olarak anlatılmıştır.¹⁹ Zamanının güzel rik'a yazarlarından biri olarak bilinmektedir.²⁰

Âkif Paşa, çalkantılı bürokratik hayatı ile birlikte edebî kimliği ile de ön plana çıkmış ve edebiyat camiasında bazı fikir ayrılıklarına sebep olmuştur. Yazdığı *Adem Kasidesi* adlı şiiri nedeniyle bazı şâir ve yazarlar tarafından yeni edebiyat akımının kurucularından biri olarak kabul edilmiştir. Daha geç dönemde yaşayan edebiyat tarihçilerine göre ise Âkif Paşa eserlerini divân şiirinin dil ve düşüncesine göre kaleme almıştır. Osmanlı aydın kesiminin Batı medeniyeti karşısında hissettiği toplumsal ve şahsî bunalımların anlatıldığı *Adem Kasidesi*; Ziya Paşa, Abdulhak Hamid, Mehmet Akif gibi önemli şâirler üzerinde büyük etki bırakmıştır.²¹

Âkif Paşa'nın eserlerini şöyle sıralayabiliriz: *Münşeât-ı el-Hac Âkif Efendi ve Divançe*: Şiirlerinin toplandığı küçük divân ve İranlı devlet adamlarına yazdığı mektuplardan oluşan eserdir. *Tabsıra*: Churchill Hadisesi'ni kendi bakış açısından anlattığı mensur eserdir. *Risâletü'l-Firâsiye ve's-Siyâsiye*: Âkif Paşa'nın eklemeler yaparak Arapça'dan tercüme ettiği eserdir. *Eser-i Âkif Paşa*: Torunu tarafından 1874'te neşredilen Âkif Paşa'ya ait mektuplardan oluşan eserdir. *Muharrerât-ı Husûsiye-i Âkif Paşa*: Ebuzziya Tevfik tarafından 1885'te neşredilen Âkif Paşa'ya ait mektuplardır.

Âkif Paşa'nın tamamı 69 beyit olan meşhur *Adem Kasidesi*'nden birkaç beyit burada örnek olarak verilmiştir:

12 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, C.1, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 227.

13 Bkz. Nedim İpek, "Churchill Vak'ası (1836)." *Belleten*, no.59/226 (1995): 661-714.

14 Salim Pilav, "Âkif Paşa", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/akif-pasa> 27.06.2022 tarihinde erişildi.

15 Abdullah Uçman, "Âkif Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 2, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989): 261.

16 İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, 72.

17 Pilav, *Âkif Paşa*.

18 Uçman, *Âkif Paşa*, 261.

19 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, C.1, 227.

20 İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, 78.

21 Uçman, *Âkif Paşa*, 261.

Cân virür âdeme endiše-i sahbâ-yı adem
Cevher-i cân mı aceb cevher-i minâ-yı adem

Çeşm-i imân ile bakdıkça vucûd-i âdeme
Sahn-ı cennet görünür âdeme sahrâ-yı adem

Galat ettim ne revâ cennete teşbih etmek
Başkadır nimet-i âşâyîş-i me'vâ-yı adem

Totalım anda da olmuş na'im-i günâgün
Öyle muhtâc-ı tenâvül müdür âlâ-yı adem

Kimse incinmedi anın vaz'ından zerre kadar
Besledi bunca zaman âlemi bâbâ-yı adem²²

3. Nâ'il Abbas Paşa (ö. 1859)

Abbas Paşa, zamanında Sivas ve Çankırı valiliği yapmış olan Cebbar-zâde Süleyman Bey'in oğludur. Babasının Yozgatlı olduğu kayıtlarda var iken Abbas Paşa'nın nerede ve ne zaman doğduğu bilinmemektedir.²³ Çok küçük yaşta İstanbul'a gelmiş ve devletin çeşitli vazifelerinde bulunmuştur. Dergâh-ı âlide kapıcıbaşılık (sarayda padişaha bağlı bir görev), ıstabl-ı âmirede (hükümdarlık sarayına ait binek ve yük hayvanlarının barındığı yer) müdürlük ile başlayan hizmetleri, surre-i hümâyun (hac zamanı saraydan Hicaz'a gönderilen hediyeler) emîni olarak Hicaz'a gidip gelme vazifeleri ile sürmüştür.²⁴ 1821'de sipahiler ağası olduktan bir yıl sonra azledilen Abbas Paşa, bir yıl bekletildikten sonra yeniden aynı göreve getirilmiştir. 1824'te Edirne bostancıbaşısı olmuş,²⁵ bir müddet de mabeyn-i hümâyunda (Osmanlı sarayında devlet işlerinin görüldüğü yer) kapıcılar kethüdalığı yaptıktan sonra 1846'te Mîr-i Mîrân (beylerbeyi) rütbesi ile Karesi (Balıkesir) kaymakamlığına getirilmiştir. Bir sene sonra İstanbul'a dönmüş, 1848'de ise Sivas sancağında mutasarrıflık vazifesine atanmıştır. 1849'da bu görevinden azledilince İstanbul'a dönmüştür.²⁶ Cemâziyelâhir 1275 (Ocak 1859)'de vefat eden Abbas Paşa'nın mezarı Sultan Bayezid Camii kabristanındadır.²⁷

Bir kasidesinden anladığımız kadarıyla Abbas Paşa yangında evini kaybettiği için, Sultan Abdulmecid şâire bir ev hediye etmiştir.²⁸ Memuriyeti boyunca maddî sıkıntılar yaşadığı ve Sivas'taki vazifesinden borçlu olarak ayrıldığı hususunda arşiv belgeleri mevcuttur.²⁹ Nâ'il mahlası ile şiir yazar Abbas Paşa'nın tek eseri Dîvân'ıdır. Fatin Tezkiresi'nde Nâ'il'in şiiri ile şöret bulmadığı söylene de, sade bir dil kullandığı geleneği yaşatan şiirleri ile Yozgat'ın kayda değer şâirleri arasındadır.³⁰ Nâ'il'in bir gazeli burada örnek olarak verilmiştir:

22 Mehmet Kaplan, *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1976), 15.

23 Eyyup Bostancı, *Nail Abbas Paşa Divanı ve Tahlili*, Yüksek Lisans Tezi, (Elazığ: Fırat Üniversitesi, 2007), 2.

24 Ömer Çiftçi, *Hatimetü'l-Eş'ar (Fatin Tezkiresi)*, Yüksek Lisans Tezi (Malatya: İnönü Üniversitesi, 1996), 386.

25 Mehmet Arslan, "Nâ'il, Cebbâr-zâde Abbâs Hilmi Nâil Paşa" *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/nail-cebbarzade-abbas-hilmi-nail> 28.06.2022 tarihinde erişildi.

26 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, C.1, 47.

27 Osman Zahit Şener, *Tuhfe-i Nâilî Metin ve Muhteva II. Cilt s. 1000-1263*, Yüksek Lisans Tezi (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, 2013), 69.

28 Ahmet Kırıcı, *Nail Abbas Paşa'nın Hayatı, Sanatı ve Divanı'nın Transkripsiyonlu Metni (İnceleme-Metin)*, Yüksek Lisans Tezi (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 2006), 2-3.

29 Bostancı, *Nail Abbas Paşa Divanı ve Tahlili*, 6.

30 Tavşancıoğlu, *Yozgat'ın Kadim Şâirleri*, 82.

Arz idersem hâlimi ben ser-be-ser cânâna hep
Korkarım ki nâr-ı âhımdan felekler yana hep

Dâd bu ebr ü kemân müjgânı hûn-âlûdeden
Öldürürler ‘âşıkı ma’şûk olan divâne hep

Cenk iderler mübtelâ-yı derd ile her şivede
Anların ‘âdetleri da’im girerler kana hep

Her zebânı hançer-i bürrân gibi bir zahm açar
Katl-i nefis itmekde anlar mübtelâdır şâna hep

Ehl-i ‘âşkı ta’n iden vâr ise gelsün Nâ’ilâ
Esbini sürsün benimle hem-‘inân meydâna hep³¹

4. Yozgatlı Hacı Ahmed Efendi (Terkîyâ) (ö. 1895)

Yozgat’ın doğusundaki Çalath köyünde yerleşen bir Türkmen aşiretine mensup olan Ahmed Efendi, Yozgat Merkez’de doğmuştur. Yozgat’ta medrese tahsili görmüş, genç yaşta tasavvufla tanışmıştır. Çerkeş’te Şâbaniyye tarikatının Çerkeşiyye kolunun kurucusu olan Çerkeşi Mustafa Efendi’ye mürid olarak ondan hilâfet almıştır. Mürşidinin yönlendirmesi ile tüm Anadolu’yu dolaşmış ardından Suriye, Irak ve İran’a gitmiştir.³² Bazı rivayetlere göre bu yolculuk Hindistan’a kadar uzanmıştır.³³ Bağdat’ta Abdulkadir Geylânî Türbesi’nde halvete giren Ahmed Efendi, gördüğü bir rüya sonucu hacca gitmiştir. Döndüğünde evinin bitişiğinde bir Halvetî tekkesi kurarak Yozgat ve çevresinde irşad vazifesine başlamış ve Şâbaniyye tarikatının bu bölgede yayılmasını sağlamıştır.³⁴ Müridlerinden biri olan eski Sivas valisi Münib Mehmed Paşa’nın misafiri olarak İstanbul’a gitmiş ve saraya davet edilme şansı yakalamıştır.³⁵ Sultan Abdülmecid, V. Murad ve Şevkefzâ Kadın ile tanışmış, hazine den bir kılıç ve 1500 altın hediye edilmiştir. Bu para ile Yozgat Taşköprü mahallesinde bir cami ve başka hayır eserleri yaptırmıştır.³⁶ 1896’da vefat Ahmed Efendi’nin kendi adı ile anılan cami avlusunda türbesi mevcuttur. 125 yıl yaşadığı rivayet edilmektedir. Güreş, yüzme, at binme ve güreş sallayıp kılıç kullanmakta usta olduğu nakledilmektedir.³⁷ Hayatında üç kez hacca gittiği ve son gidişinde yanında yiyeceği olmadan yalnız başına yaya olarak yola çıktığı rivayet edilmektedir.³⁸

Terkîyâ (Terkî) mahlası ile şiir yazmış ancak divânı tekkelerin kapatıldığı dönemde yağmalanan tekke eşyası ile birlikte kaybolmuştur. Ahmed Efendi’nin günümüze sadece 24 şiirden oluşan Dîvânçe’si ulaşılmış, Ali Şakir Ergin tarafından tıpkıbasımı ile birlikte bu şiirler

31 Bostancı, *Nail Abbas Paşa Divanı ve Tahlili*, 127.

32 Ali Şakir Ergin, “Yozgatlı Hacı Ahmed Efendi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 43, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989): 564.

33 Tavşancıoğlu, *Yozgat’ın Kadim Şairleri*, 40.

34 Selim Özarslan, “Yozgat ve Çevresinin Dini Hayatına Tesir Eden Kanaat Önderlerinden Şeyhzâde Ahmet Efendi”, *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C. 4. Yozgat: Bozok Üniversitesi, 5-7 Mayıs 2016, 623.

35 Ergin, *Yozgatlı Hacı Ahmed Efendi*, 564.

36 A. Fevzi Koç, *Bütün Yönleriyle Yozgat* (Ankara: Kardeş Matbaası, 1963), 55.

37 Ergin, *Yozgatlı Hacı Ahmed Efendi*, 564.

38 Özarslan, *Şeyhzâde Ahmet Efendi*, 623.

yayımlanmıştır.³⁹ Vahdet-i vücûd neşvesi ile kaleme aldığı şiirlerden başarılı bir şâir olduğu anlaşılmaktadır. Aşağıda, şiirlerinden bir örnek verilmiştir:

Râh-ı Hakk'a kimse gitmez mâsivâdan geçmeden
Cezb-i vasl-ı Hak erişmez kalb münevver olmadan

Fısk ile koymazlar seni ol saray-ı sultâna
Okunan ders ilm-i ledün takvâ-yı dîn olmadan

Sür çıkar cümle hicâbın Hak tecelli hem kıla
Ma'mur olup gör sarâyın pâdişâhı konmadan

Mûtu kable en temûtû ey tecellâ zât olan
Nûr-ı bahre dalıp anlar gözde pinhân olmadan

İçip aşkın hem şarâbın tâ ezelden mest olup
Kıldı mahrem zâtına Hak mâsivâdan olmadan

Bir uluvv-i bahre düştüm evveli âhiri yok
Bulabilsem Hak rızâsın tüccârımız gelmeden

Mevc-i bahrin aldı Terkî gör ne hikmet gösterir
İlm-i ezel böyledir âlem bu tâ halk olmadan⁴⁰

5. Mehmed Sa'id Fennî (1850-1918)

Fennî, Yozgat şâirleri arasında en meşhur ve en başarılı şâirlerdendir. Mehmed Sa'id, Yozgat'ın ileri gelenlerinden Kadızâde Hacı Sâdık Efendi'nin oğludur. 1850 yılında Yozgat'ın Tekke Mahallesi'nde dünyaya gelmiştir. Yozgat'ta Demirli Medrese'de tahsil gören Mehmed Sa'id, talebelik yıllarında şiir ve edebiyat ile ilgilenmiştir. Amcazâdesi meşhur Hattat Ömer Râgıb Efendi'den Arapça, Farsça ve hüsn-i hat dersleri de almıştır.⁴¹

Mehmed Sa'id, 1875'te Yozgat Tahrirat Kalemi Mukayyitliği'nde memur olmuş, ardından Birinci Mübeyyizlik, İdare Meclisi Başkâtipliği ve Vergi Başkâtipliği gibi vazifelerle on altı yıl Yozgat'ta çalışmıştır. Mehmed Sa'id, aynı zamanda iyi bir hattat ve hakkâktır. Yazdığı levhalar ve kazıdığı mühürler birer sanat eseridir. Hatta Yozgat'ta altın liranın benzerini yapmış, parayı taklit ettiği iddiası ile şikâyet üzerine uzun süre yargılanmıştır. Kayseri'ye gönderilen Mehmed Sa'id, Boğazlıyan ve İncesu Şer'îye Mahkemesi Başkâtipliği, Bidayet Mahkemesi Başkâtipliği ve adliyedeki diğer çeşitli görevleri yerine getirerek on yıl hizmet etmiştir. Ardından Kalecik, Yabanâbad (Kızılcahamam) ve Sivrihisar'da memuriyetlerde bulunmuştur. Ankara Valisi Abidin Paşa'ya gönderdiği bir şiiri münasebetiyle terfi alıp Ankara'ya atanmıştır. Ankara Valiliği Vergi Başkâtipliği ve Tahrirat Kâtipliği yaptığı sırada, Maarif Nâzırı Memduh Paşa'nın iltifatına mazhar olmuş, Valilik İdare Meclisi Başkâtipliği'ne getirilmiştir. Bu vazifesi sırasında Ankara İdadisi'nde yazı ve edebiyat öğretmenliği ve 1911'de Ankara Erkek Öğretmen Okulu'nda hüsn-i hat öğretmenliği yapmıştır.⁴²

39 Ali Şakir Ergin, *Şeyh Hacı Ahmed Yozgadi - Terkiyâ Divançe ve Tıpkıbasım* (İstanbul: 2022).

40 Tavşancioğlu, *Yozgat'ın Kadim Şâirleri*, 43-44.

41 Ali Şakir Ergin, *Yozgatlı Mehmed Said Fennî Divanı ve Tıpkıbasımı*, C. 1, (Yozgat: Yozgat Belediyesi Yayınları, 2021), XXIX.

42 Ergin, *Mehmed Said Fennî*, C.1, XXX.

Memuriyetten ayrılan veya emekli olan Mehmed Sa'îd, 6 Temmuz 1918 tarihinde Ankara'da vefat etmiştir. Bugün Etnografya Müzesi'nin bulunduğu alanda eskiden Namazgâh denilen kabristana defnedilmiş, ancak kabristan bulunduğu yerden kaldırılınca, Mehmed Sa'îd'in kabri Cebeci (Gülveren) Asri Mezarlığı'na nakledilmiştir. Ancak kabrinin yeri kaybolmuştur.⁴³

Mehmed Sa'îd, şiirlerinde Fennî ve Sa'îd mahlaslarını kullanmıştır. Babası Sâdık Efendi, Sâdık; kardeşi Mahmud Efendi ise 'Aşkî mahlası ile şiir söyleyen iki Yozgatlı şâirdir. Baba ve iki oğulun birlikte söyledikleri müşterek gazel Fennî Divânı'nda yer almaktadır:

'Aşkî: Şeb-i firkatde kaldım dûr düşdüm dûr mâhımdan
Sâdık: Figân baht-ı siyâhımdan figân baht-ı siyahımdan

Sa'îd: Rızâsıyla gönül meclûbudur bir şâh-ı hûbânın
'Aşkî: Ki dil vermem geçen her dilbere piş-i nigâhımdan

Sâdık: Ezel va'd-i visal etmişti mi'âdında hulf etmez
Sa'îd: Ümidim kesmezem dildâr-ı ciddiyet-penâhımdan

'Aşkî: Benim ol gonca-i gülşen-tırâz-ı 'aşk-ı cânân kim
Sâdık: Gülâb-ı mihr eder dá'im tereşşüh hâb-gâhımdan

Sa'îd: Benim ol sünbül-i sahrâ-yı iklim-i muhabbet kim
'Aşkî: Alır bû-yı muhabbet hep geçenler piş-gâhımdan

Sâdık: O rütbe mücrimem kim ger tecessüm etse âsâmım
Sa'îd: Nice dağlar teşekkül eyler envâ'-ı günâhımdan

'Aşkî: O sırrı 'Aşkîyâ erbâb-ı zâhir eylemez idrâk
Sâdık-Sa'îd: Ne ki Sâdık kelâmım var Sa'îd söyler şifâhımdan (Fennî Divânı, 66a)⁴⁴

Fennî, ilk şiirlerini babasının ve hat hocasının yazdığı tasavvufî şiirlerden etkilenecek kaleme almıştır. Büyük divân şâirlerine tahmis ve nazireler yazmıştır. Nâbî'nin meşhur "bu" redifli naatına yazdığı iki tahmis, bölge halkının ezberinde olan şiirlerdendir. Şâir, gittiği şehirlerde farklı yetenekleri ile ön plana çıkmış, meşhur kimselere mühürler kazımış, meclislerde şiirler söylemiş, gördüğü önemli olaylara tarih düşürmüştür, yazdığı müthiş hat levhaları birçok cami duvarını süslemiştir. Fennî'nin Divân'ı yanında mektupları, Molla Câmi'nin Bahârîstan'ına yaptığı Türkçe tercüme, çok sayıda tâlik, sülüs ve nesih yazı ile yazdığı levhalar, kazdığı mühür örnekleri günümüze ulaşmıştır.⁴⁵

Aşağıda Fennî'nin Râsîh'in meşhur gazeline yazdığı nazire örnek olarak verilmiştir:

Gösterirse yâr eğer hicrân hicrân üstüne
Haste-i 'aşka gelir buhrân buhrân üstüne

'Âşıkta olsa müyesser Kâ'be-i vaslın tavâf
'İyd-i ekberdir keser kurbân kurbân üstüne

43 Ergin, *Mehmed Said Fennî*, C.1, XXX.

44 Ali Şakir Ergin, *Yozgatlı Mehmed Said Fennî Divanı ve Tıpkıbasımı*, C. 2, (Yozgat: Yozgat Belediyesi Yayınları, 2021), 135.

45 Ergin, *Mehmed Said Fennî*, C.1, XLI.

Derd-i dilberden girîzan olma ey kalb-i hazîn
‘Ayn-i dârûdur verir dermân dermân üstüne

Sinede hubb-ı ‘Ali var sen dur ey hubb-i sivâ
Olamaz bir hittada sultân sultân üstüne

Pâdişâhım geç kusurundan şu kemter bendenin
‘Abd-i ‘âcizdir yapar noksân noksân üstüne

Beklerim şâh-ı velâyetten ‘atâ-yı bi-hisâb
Kul umar hünkârından ihsân ihsân üstüne

Râsih’i tanzîr için Fennî’ye ibrâm eyleyip
Dediler sevk eyledin arslan arslan üstüne (Fennî Divânı, 75a-75b)⁴⁶

6. Nihâni (ö. 1908)

Ali Nihâni Efendi, Yozgat eşrafından Hacı Mehmed Efendi’nin oğludur. Yozgat’ta Rüşdiye Mektebi’ni 12 yaşında bitirmiştir. 16 yaşında İstanbul’da medrese eğitimine başlamış, türlü zorluklar içinde yarı aç yarı tok, babasından gelen az bir harçlıkla, 18 yıl ilim tahsili sonrası mezun olarak Yozgat’a dönmüştür. Arapça ve Farsça’yı iyi bilen, parlak zekâsı ile tanınan bir zâttir.⁴⁷ Hacı Bektaş Dergâhı Postnişini Feyzullah Efendi’nin kendi yaptırdığı medresede müderris olarak göreve başlayan Ali Nihâni Efendi, vefatına kadar burada vazifesine devam etmiştir. Hatıralarında hocası Ali Nihâni Efendi hakkında detaylı bilgiler veren Sıdkî Baba, Ali Nihâni Efendi’nin iki yüze yakın talebesi olduğunu ifade etmiştir. Vefat ettiği gün yanında olan Sıdkî Baba’nın ifadesine göre Ali Nihâni, H.1325 (M.1908) yılının kurban bayramı gecesi vefat etmiş ve cenazesi bayram namazı sonrası kaldırılmıştır. Sıdkî Baba’nın belirlediği yerde olan kabri, Hacı Bektaş Veli ile Balım Sultan’ın türbeleri arasındadır.⁴⁸

Ali Nihâni’nin eserleri arasında manzum Hacı Bektaş-ı Velî Velâyetnâmesi; Hz. Ali hakkında yazılmış Farsça bir eserin tercümesi olan Menâkıb-ı Murtazaeviyye ve vefatında Hacı Bektaş Dergâhı’nda kalan ve bugün elimizde olmayan Divân’ı mevcuttur.⁴⁹

Aşağıda verilen şiir, Ali Nihâni’nin Nâbî’nin “bu” redifli naatına nazîre olarak yazılmış ve Hacı Bektaş-ı Velî’yi öven mütekerrir müseddesidir:

Hüviyyet âsumanından esen bâd-ı sabâdır bu
Eren ma’nâyâ sırr-ı Hazret-i Âdem Baba’dır bu
Îrâdet-kerde-i kuddüsiyân-ı müctebâdır bu
Şeh-i iklim-i cân cism ile hem mahv u hebâdır bu
‘Alî’nin nesl-i pâki mazhar-ı âl-i abâdır bu
Kelâmullahı câmi nokta-i esrâr-ı bâ’dır bu
...
Eşiği pâye-i arş-ı berîne mersûd u mi’râc

46 Ergin, *Mehmed Said Fennî* C. 2, 153-154.

47 Orhan Kurtoğlu, “Yozgatlı Nihâni’nin, Hacı Bektaş-ı Velî Velâyetnâmesi’ndeki Eskicil Unsurlar” *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, no. 80, (2016): 102.

48 Orhan Kurtoğlu, “Sıdkî Baba’nın Velâyetnâme Müellifi Ali Nihâni’ye Dair Hatıraları”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, no. 90, (2019): 11-24.

49 Kurtoğlu, *Yozgatlı Nihâni*, 102.

Vusûl-i Ka'be-i tahkike tav'ı emridir minhâc
 Rü'üs-ı iftihâr-ı evliyâya zâtıdır ser-tâc
 Hulûs ile tavâfın eyleyendir ekber-i huccâc
 'Alî'nin nesl-i pâki mazhar-ı âl-i abâdır bu
 Kelâmullahı câmi nokta-i esrâr-ı bâdır bu

...

Emirâ seyyidâ rahm et Nihânî bir kemindir
 Penâh u melce'î ancak senin bâb-ı emînindir
 Himâyet eyle anı ger şimâl ü ger yemînindir
 Degil merci' bana tenhâ derin rûy-ı zeminindir
 'Alî'nin nesl-i pâki mazhar-ı âl-i abâdır bu
 Kelâmullahı câmi nokta-i esrâr-ı bâdır bu

(Hacı Bektaş-ı Velî Velâyetnâmesi, 164b-165a)⁵⁰

7. Yusuf Ziya (1853-1918)

Yusuf Ziya, 1853 yılında Yozgat'ta doğmuştur.⁵¹ Babası Hasan Hayri Paşa, Denizli, Kırşehir, Tekirdağ ve Gümülçine'de mutasarrıflık yapmış önemli bir devlet adamıdır. Annesi ise sarayda ıstabl-ı âmireden Hasan Ziyâeddin'in kızıdır.⁵² Tahsiline Yozgat'ta sibyan mektebinde başlamış ve ardından da rüşdiyeyi tamamlamıştır. Hususî dersler alarak Arapça ve Farsça'yı bu dillerde eser yazabilecek kadar iyi öğrenmiştir. Daha küçük yaşta iken Arapça fıkıh kitabı Mülteka'yı; Farsça olarak ise Hafız Divânı'nı ve Firdevsi'nin Şehnâmesi'ni okumuştur.⁵³ Ayrıca sülûs ve nesih hatlardan icazet almıştır.⁵⁴

İş hayatına 17 yaşında Yozgat Tahrirat Kalemî'nde başlayan Yusuf Ziya'nın vazifesi, babasının Kırşehir mutasarrıfı olarak atanması nedeniyle Kırşehir Tahrirat Kalemî'ne nakledilmiştir. Bir ay sonra istifa ederek Yozgat'a dönmüş, burada Temyiz Meclisi Kalemî'ne atanmıştır. 1872'de burada Hukuk Başkâtip Yardımcısı olmuş, 10 Haziran 1874'te ise Yozgat Liva İdare Meclisi kâtipliğine getirilmiştir. 1882'de Yozgat Tahrirat Müdürlüğü'ne gönderilmiş ancak o göreve başkası tayin edilince açığa kalmıştır. Bu dönemde Akdağmadeni kazasındaki bazı Rumların Rusya'ya göç edeceği iddialarını araştırmakla görevlendirilmiştir. 27 Haziran 1883'te Yozgat Bidâyet Mahkemesi Ceza Dairesi Başkanlığı'na tayin edilmiştir. Yusuf Ziya'nın ailesinin nüfuzu ve kendisinin de Yozgatlı olması sebebiyle, görevinde suistimaller olma ihtimaline karşılık bu görevinden 25 Ağustos 1886'da azledilmiştir. 1887'de ise Kırşehir Sancağı Bidâyet Mahkemesi Ceza Dairesi'ne tayin olunmuştur.⁵⁵ Aynı yıl iki buçuk yaşındaki oğlu Mehmed Âsım çiçek hastalığından vefat etmiştir.⁵⁶ 1888 yılında Niğde'de savcı yardımcılığına getirilmiş, ardından 1889'da Kırşehir'de ve 1891'de

50 Sedat Kardeş, *Ali Nihânî'nin Manzum Hacı Bektaş-ı Velî Velâyetnâmesi (İnceleme-Metin-Sadeleştirme-Dizin)* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2018), 552-553.

51 Yunus Özger, "Yusuf Ziya Yozgadi ve Temaşa-yı Celâl-i Hüda Adlı Eseri" *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, no. 28, (2011): 116.

52 Yunus Özger, "Yozgadi, Yusuf Ziya", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ek-2, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019): 675.

53 Beyhan Çelik, *Yusuf Ziya Bey ve Birinci Mecmu'â-i Eş'arım Yâhûd Nevbahârım; İnceleme-Metin*, Yüksek Lisans Tezi (İsparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, 2012), 4.

54 Özger, *Yozgadi*, 675.

55 Özger, *Yozgadi*, 675.

56 Özger, *Yusuf Ziya Yozgadi*, 123.

Lüleburgaz'da aynı göreve devam etmiştir. 1892'de Çankırı Sancağı Bidâyet Mahkemesi Ceza Dairesi başkanı olmuştur.⁵⁷

Yusuf Ziya, Tahrirat Müdürlüğü esnasında iki defa, ikişer ay vekâleten Yozgat mutasarrıflığı da yapmıştır. Musul'da Ceza Dairesi, Adana'da Bidâyet Mahkemesi Reisliği, Edirne'de Ceza Dairesi Başkanlığı vazifelerini yürütmüştür. 1896'da Kastamonu'da savcı yardımcılığına devam etmiştir. 22 Haziran 1910'da Üsküdar Bidâyet Mahkemesi üyeliğine getirilen Yusuf Ziya, görevi başında iken felç geçirmiş ve birkaç gün sonra 1918'in Nisan ayında vefat etmiştir. Cenazesi İstanbul Merkezefendi Kabristanı'na defnedilmiştir.⁵⁸

Yusuf Ziya Bey, hizmetlerinden dolayı görevleri sırasında aldığı birçok taltifin yanında; Osmanlı nişanı, Mecidiye nişanı, Hamidiye-Hicaz Demiryolu madalyaları ile ödüllendirilmiştir. Tespit edilen 25 eseri mevcut olup, sadece 13 tanesini hayatta iken bastırabilmiştir.⁵⁹ Yusuf Ziya, bir hukukçu olmasına rağmen; dil, tarih ve coğrafya alanlarında başarılı kitaplar yazmıştır. Eserlerinde Ziya, Ziyaeddin, Yusuf Ziya, Ziya Hayri ve Yusuf Ziya Yozgadi isimlerini kullandığı görülmektedir.⁶⁰ İyi bir nâsir olan Yusuf Ziya, yazdığı şiirlerinde özellikle de aruzu kullanmada başarılıdır.⁶¹ Şiirlerinde Ziyâ mahlasını kullanmış ve şiirlerini, *Birinci Mecmu'â-i Eş'arım Yâhûd Nevbahârım ve İkinci Mecmu'â-i Eş'arım Yâhûd Sonbahârım* adlı eserlerinde toplamıştır. Gençlik dönemi şiirlerinin olduğu ilk kitap basılmış olup, olgunluk döneminde yazdığı ikinci eser elimizde yoktur.⁶² Şiirlerini, geleceğe uygun olarak kaleme aldığı görülen Yusuf Ziya'nın, şiirlerinde getirdiği yeniliklerin başında, şiirlerinde başlık kullanması, şiirlerinin sonuna tarih eklemesi, fahriyeye neredeyse hiç yer vermemesi sayılabilir.

Aşağıda verilen örnek şiir Yusuf Ziya'nın ilk şiir kitabından alınmış olup Teselli başlığını taşımaktadır:

Sarây-ı bî-bekâda turfe bir kâşânedir gönlüm
İmâret kâbil olmaz rûtbede virânedir gönlüm

Yanar nârına âvâz-ı şikâyet çıkmaz ağzından
O şem'i kâinat-efrûz için pervânedür gönlüm

Müyesser olmasa ger vuslatı ol nazlı cânânun
Ne gam sahbâ-yı 'aşkı ile ser-mestânedir gönlüm

O meh-rûnun hayâliyle olur hemvâre cûş-â-cûş
Dem-â-dem feyz-yâb olmakda bir humhânedir gönlüm

Hemişe rişte-i nazma çeker güftâr-ı şîrini
Perişân zülfüne yârün Ziyâ bir şânedir gönlüm
(Birinci Mecmu'â-i Eş'arım Yâhûd Nevbahârım s.76)⁶³

57 Özger, *Yusuf Ziya Yozgadi*, 116-117.

58 Özger, *Yozgadi*, 675.

59 İsmail Yıldırım, "Yusuf Ziya Yozgadi'nin Siyere Dair Bir Eseri: Mir'ât-ı Muhammediyye ve Menâkıb-ı Ahmediyye" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, no: 67, (2019): 200.

60 Özger, *Yozgadi*, 675.

61 Tavşancıoğlu, *Yozgat'ın Kadim Şairleri*, 153.

62 Çelik, *Yusuf Ziya Bey*, 6.

63 Çelik, *Yusuf Ziya Bey*, 109.

8. Edib Bey (1859-1925)

Edip Bey, Yozgat tarihinin meşhur âyan ailesi Çapanoğullarından, Akdağmadeni kaymakamlığından emekli Hacı Osman Nuri Bey'in oğludur. 1859 yılında Yozgat'ta doğmuştur. Eğitimine Yozgat İbtidaisi'nde başlamış, Yozgat Rüşdiyesi'nde devam etmiştir. Yozgat Demirli Medrese'de tahsilini tamamlayan Edip Bey, memuriyete Yozgat Tahrirat Kalemî'nde başlamıştır. Muhasebe Başkâtipliği, Akdağmadeni ve Sungurlu'da mal müdürlüğü yapmıştır. Terfi eden Edip Bey, Araphan, Sungurlu, Osmancık, İskilip, Akdağmadeni, Keskin ve Akşehir'de kaymakamlık yapmıştır. Yozgat, Dersim ve Çorum'da mutasarrıf vekilliği; İçel ve Nablus'ta mutasarrıflık yapmıştır.⁶⁴

Edip Bey, II. Meşrutiyet'in 1908'de ilan edilmesi ile birlikte Ankara vilayeti Yozgat sancağı mebusu seçilmiştir. Gösterdiği muhalif tavırlar sebebi ile fırkadan uzaklaştırılmış ayrıca Edip Bey'e mutasarrıflık vazifesi de verilmemiştir. Böylece siyasi ve bürokratik hayatı sona erince Yozgat'a dönmüştür.⁶⁵

Yozgat'a dönünce ateşli bir İttihatçı düşmanı olan Edip Bey, bu yıllarda bir aydın olarak kurtuluş çareleri aramış, Yozgat'ta istemediği olayların içine sürüklenmiştir. Çerkes Ethem'e karşı Arapseyfi çarpışmasında yenilerek Pınarbaşı Çerkeslerinin yanına sığınmış 7 Ocak 1922 tarihli aftan yararlanarak Kayseri'de oturmaya devam etmiştir. 16 Ekim 1925'de Kayseri'de vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir.⁶⁶

Edip Bey, şiirlerini 1912 yılında neşrettiği 47 sayfalık Mecmû'â-i Eş'âr adlı eserinde toplamıştır.⁶⁷ Şiirlerinde divân şiiri geleneğini muhafaza ederken yeni arayışlarda da bulunmuştur. Gündelik telaşları ve gerçek hayatın meselelerini de şiire katmıştır. Divân şiirinin önemli isimlerinden Rûhî, Nef'î ve Fuzûlî'ye olan hayranlığını şiirlerinde açıkça gördüğümüz Edip Bey, Batı edebiyatı ve şâirlerini beğenmediğini de belirtmiştir.⁶⁸ Aşağıda örnek olarak bir gazeli verilmiştir:

Zann etme kesb-i şöhret ü şân etmek isterim
Fikrimce 'adl ü hakkı 'ayân etmek isterim

Meftûnuyum o rûtbe ki fikr-i sadâkatin
Hâinleri bi-nâm u nişân etmek isterim

Görsem ne yerde düşmen-i ehl-i hamiyeti
Amâc-ı tîr-i kahr-ı zebân etmek isterim

Şehrâh-ı istikâmete sâlik olanlara
Bî-şübhe bezl-i cân u cinân etmek isterim

İkbâle şimdi olsa da bâdî riya Edib
Ben hak yerinde hakkı beyân etmek isterim (Mecmû'â-i Eş'âr, G/6. s. 19)⁶⁹

64 Tavşancıoğlu, *Yozgat'ın Kadim Şâirleri*, 163-164.

65 Tavşancıoğlu, *Yozgat'ın Kadim Şâirleri*, 164.

66 Ahmet Oğuz, "Yozgat Çapanoğlu İsyanı Hakkında Bir Değerlendirme" *Neveşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, no. 11/4, (2021): 1879.

67 Gülay Durmaz & Şükrü Baştürk, "Edib Bey ve Mecmû'â-i Eş'âr" *Uluslararası İnsan ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, no. 2, (2019):42.

68 Durmaz & Baştürk, *Edib Bey*, 44.

69 Tavşancıoğlu, *Yozgat'ın Kadim Şâirleri*, 170.

9. Hüzni (1879-1936)

Hüzni, Keşşafzâde olarak tanınan Mehmed Derviş Efendi'nin oğludur. Asıl adı Mehmed Bahaeddin'dir. 1879 yılında Yozgat'ın Aşağı Nohutlu Mahallesi'nde doğmuştur. Dört yaşında babasını kaybeden Hüzni, akrabaları tarafından yetiştirilmiştir. Tahsil hayatı, Yozgat'ta ibtidaîde başlamış ardından idâdîde ve Sağır Mustafa Ağa Medresesi'nde devam etmiştir. Bazı imkânsızlıklar yüzünden tahsil hayatı medresenin son sınıfında biten Hüzni, 1903 yılında Yozgat Mahkeme-i Şer'iyyesi'nde zabıt kâtibi olarak iş hayatına başlamıştır.⁷⁰

Hüzni, askerliğini yapmak üzere Edirne'ye gitmiş, yine askerlik görevi sebebi ile 1906'da Haymana'ya gönderilmiştir. 1915'te Tokat Zile'ye gönderilen Hüzni, burada iki buçuk yıl tabur imamlığı yapmıştır. 1918'de tekrar Edirne'ye gönderilmiş ancak Karaağaç'ta hastalanınca tedavi için İstanbul Haydarpaşa Hastanesi'ne gönderilmiştir. Tedavisinin ardından askerlik görevi bitmiş ve Yozgat'a dönmüştür. Kendisini ilmi çalışmalara veren Hüzni, Yozgat ve çevresinde imamlık, vaizlik, Kuran öğreticiliği yapmıştır. Şiirlerinde uzun yıllar Hüzni mahlasını kullansa da arkadaşlarının tavsiyesi üzerine mahlasını Hizbi olarak değiştirmiştir.⁷¹ Çevresinde Mehmet Hoca, Keşşâfzâde Hoca, Çopur İmam, Kalfa, Kurt İmam, Kurtboğan imam, Deli Hoca isimleri ile de tanınmıştır.⁷²

Hüzni Baba, üç kez evlenmiş ve bu evliliklerden üç çocuğu olmuştur. 1936 yılında vefat eden Hüzni'nin kabri Yozgat Çamlık Mevkii'ndedir.⁷³

Arapça ve Farsça'yı iyi bilen Hüzni'nin şiirlerini içeren üç eseri mevcuttur. Aruzla yazdığı şiirleri yanında hece ölçüsü ile yazdığı şiirleri de vardır. Tasavvufi, lirik ve kalenderâne şiirler yazmıştır. Yunus Emre, Fuzûlî, Nedim, Süleyman Çelebi gibi şâirlerden etkilenmiştir. Aşağıda örnek olarak verilen gazeli ikinci divânından alınmıştır:

Kulzüm oldu dertlerin ey dil 'aceb deryâ mıdır
Bilmezem bu sendeki cüş eyleyen sevdâ mıdır

Yâr ile agyârı tefrik etmedin mecnûn gibi
Lâubâli çektiğim gam bâis-i imhâ mıdır

Geçti devrân mert elinden gayre ikbâl eyledi
Sürdüğün demler 'aceb rüyâ mıdır hayâl midir

İşve-bâzım nâzeninim 'akl u fikrim selbeden
Hânümânın etti garât yoksa dil yağma mıdır

Yâr için agyârın minnet etme bî-sûd Hüzniyâ
Bed rakibe ser-fürû tab'inca bir ma'nâ mıdır⁷⁴

Bu çalışma ile Yozgat'ta doğduğu kaydedilen dokuz divân şâiri tanıtılmaya çalışılmıştır. Hayat öykülerine yer verdiğimiz şâirlerin büyük bir kısmının aynı zamanda önemli mevkilerde devlet adamı olması Yozgat için ayrıca dikkate değer bir noktadır.

70 Mustafa Güneş, "XX. Yüzyıl Divan Şâiri Yozgatlı Hüzni" *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, no.6, (2002): 2-3.

71 Güneş, *Yozgatlı Hüzni*, 2-6.

72 M. Öcal Oğuz, *Yozgatlı Hüzni Divânlarından Seçmeler* (Ankara: Feryal Matbaacılık, 1990), 29.

73 Güneş, *Yozgatlı Hüzni*, 4-5.

74 Mustafa Güneş, *Hüzni Divânı II (İnceleme-Metin-İndeks)*, Yüksek Lisans Tezi (Adana: Çukurova Üniversitesi, 1988), 44.

İlk sırada tanıtılan Bozoklu Mustafa Paşa, Yozgat'ın yetiştirdiği en büyük devlet adamlarından biridir. Hem vezir-i azamlık yapmış hem de Yozgat'tan çıkan ilk kaptan-ı deryâ olmuştur. Şâirlik yönü de olan Mustafa Paşa'nın günümüze bir iki şiiri dışında eseri ulaşmamıştır. Bu durum Mustafa Paşa'nın şâirliği ile ilgili değerlendirmelerde bulunmamızı engellemektedir.

Yozgat'ın yetiştirdiği önemli devlet adamlarından ve şâirlerinden biri de Âkif Paşa'dır. Tarihte ilklerle anılan Âkif Paşa, Osmanlı Devleti'nin ilk içişleri ve ilk dışişleri bakanıdır. Bazı şâir ve yazarlar tarafından yeni edebiyat akımının kurucularından biri kabul edilse de daha geç dönemde yaşayan edebiyat tarihçilerine göre Âkif Paşa eserlerini divân şiiri geleneğine göre kaleme almıştır. Birçok eseri mevcuttur ve neşredilmiştir.

Nâ'il Abbas Paşa da Yozgat'tan çıkan sarayda önemli vazifelerde bulunan mutasarrıflığa kadar yükselen bir devlet adamı ve iyi bir şâirdir. Nâ'il mahlası ile yazdığı şiirlerinden mürekkep tek eseri olan Divân basılmıştır.

Yozgatlı Hacı Ahmed Efendi, Halvetî tekkesi kurarak Yozgat ve çevresinde Şabaniyye tarikatının yayılmasını sağlayan bir mutasavvıftır. Terkîyâ (Terkî) mahlası ile şiirler yazmış ancak Divân'ı kaybolmuştur. Sadece 24 tasavvufî şiirden oluşan Divânçe'si günümüze ulaşmış ve tıpkıbasımı ile birlikte yayımlanmıştır.

Mehmed Sa'id Fennî, hiç şüphesiz Yozgat şâirleri arasında en meşhur ve en başarılı sayılan şâir olmuştur. Babası Sâdik Efendi ve kardeşi Mahmud Efendi de Yozgatlı şâirler arasında zikredilmektedir. Çalışmada, müşterek yazdıkları bir gazel de örnek olarak verilmiştir. Mehmed Sa'id Fennî, iyi şâirliğinin yanında aynı zamanda iyi bir hattat ve hakkâktır. Fennî'nin Divân'ı tıpkıbasımı ile birlikte neşredilmiştir.

Ali Nihâni, Hacı Bektaş'a bağlı bir medresede müderrislik yapmış mutasavvıf bir şâirdir. Vefatında dergâhta kaybolan Divân'ı elimizde olmasa da, şâirin günümüzde basılmış olan manzum Hacı Bektaş-ı Veli Velâyetnâmesi'nden şâirlik kudreti görülebilmektedir.

Yusuf Ziya, Yozgat'ın en velûd edebiyatçılarından biridir. 25 eseri tespit edilen Yusuf Ziya'nın, birçok nişan ve madalya alan iyi bir hukukçu olması yanında dil, tarih ve coğrafya alanlarında çok sayıda başarılı kitap yazması dikkat çekicidir. Ziyâ mahlası ile iki Divân yazmıştır. Gençlik dönemi şiirlerinin olduğu ilk Divân günümüzde yayımlanmış ancak yazdığı ikinci Divân kayıptır.

Edip Bey, Yozgat'ın meşhur Çapanaoğulları ailesine mensup, mutasarrıflık ve mebusluk yapmış bir şâirdir. Batı edebiyatını beğenmeyen Edip Bey, geleneğe bağlı şiirlerini topladığı eserini 1912'de neşretmiştir.

Hüznî, Yozgat ve çevresinde uzun süre imamlık, vaizlik vazifesi yapmıştır. Tasavvufî ve lirik şiirleri ile bilinen Hüznî'nin şiirlerinin bulunduğu üç eser oğluna emanet edilmiştir. Bu eserlerden ikisi basılmış diğer eser ise henüz yayımlanmamıştır.

Adı geçen şâirlerin bazıları hakkında birçok bilimsel çalışma yapıp eserleri basılmışken; bazıları hakkında kaynaklar yetersiz ve bilgilerimiz kısıtlıdır. Her bir şâir üzerinde bilimsel ve kültürel çalışmaların artırılması ve zamanla şâirlerin kayıp eserlerinin bulunarak neşredilmesi Yozgat'ın edebî tarihinin ortaya konulması için büyük katkı sağlayacaktır. Bunun yanında Yozgat doğumlu olmasa da hayatının bir döneminde Yozgat'ta yaşamış veya ailesi Yozgatlı olan birçok şâir için de ayrı çalışmalar yapılması faydalı olacaktır.

OSMANLI DÖNEMİ YOZGATLI NÂSİRLER

* Necmiye ÖZBEK ARSLAN

Bozok Platosu üzerine kurulu Hititlerden beri tarihin ilk dönemlerine de tanıklık ederek pek çok medeniyete ev sahipliği yapmış olan Yozgat özellikle 1071 Malazgirt Zaferinden sonra Türkleşmeye başlamıştır. Uzunçarşılı'nın ifadesiyle; 1243 yılında Selçuklu ordusunun mağlup eden Moğollar, 1256 yılından itibaren fiilen Anadolu'da işgal kuvvetleri bulundurmaya başladılar. Bu arada Moğol işgal kuvvetlerinden pek önemli bir topluluk Özler Bölgesi adı verilen Yozgat'ı kendilerine yurt tutmuşlardır.¹ 15. Yüzyılın başlarına kadar Danişmendîye sahasının özellikle konar-göçer, çiftçi, köylü içtimai yapısını bünyesinden barındıran Yozgat, 1402 Ankara Savaşından sonra Yıldırım Bayezid tarafından ilk defa ve geçici olarak Osmanlı topraklarına katılmıştır.² Son olarak Dulkadiroğlu Beyliği'nin Osmanlı topraklarına katılmasıyla Bozok'un Osmanlı hakimiyetine doğrudan geçmesi yani bölgenin fiilen katılması 16. yüzyılın ilk yarısına rastlamaktadır³

Bozok yöresinde konar-göçer hayat tarzını sürdüren bir ahali hâkim olmuş ve özellikle yörenin yayla vasfı ve kadim zamanlardan beri var olan şehir merkezinin bulunmayışı eski medeniyetlere ait ve yerleşik kültürün sembolü olan tarihi eserlerin de günümüze kadar ulaşmamasının nedenidir⁴. Mimari bakımdan yerleşik kültürün izlerini taşımayan Yozgat; yetiştirdiği ilim adamları, din bilginleri, nüktedanlar, musikîşinaslar, hafızlar, ozanlar, Divan şairleri ve nâsirlerle kültürünü, gelenek ve göreneklerini, konar-göçer dönemlerin kültürel özellikleri de dahil olmak üzere günümüze kadar pek çok dini, içtimai vasfını taşımayı başarmıştır. Anadolu halkının edebiyatını bütün türlerinde bölgeye mahsus kelime ve deyimlerden halk hikayelerine kadar çeşitli söyleyeni ve yazanı belli eser günümüze kadar gelebildiği gibi Osmanlı Edebiyatı alanında da özellikle Fenni gibi Divan sahibi şairler yetiştirmiştir.

Yozgat'ın şanına layık olan ve medeniyet ve şehir mefhumunu da içine barındıran, kaynağını halktan alan, yüksek ahlak, bilinçli zihinsel faaliyet, toplum bilincini en iyiye yöneltmek ve yüksek idrak seviyesi içinde yeni edebi türler benimseyen Yozgat edebi zevki edebi olarak hiç de küçümsenmeyecek kıymette eserler vücuda getiren nâsirleri de var etmiştir. İlim, fen, sanat ve edebiyatta kâmil manada bir gelişmeyi içeren kültürel yapı gerek tasavvufta gerek

* Dr. Öğr. Üyesi, Yozgat Bozok Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, necmiye.ozbek.bozok.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6262-6493.

1 Uzunçarşılı, İ.H. (1973). "Çapanoğulları" Belleten 38. s.215-262, Ankara.

2 Uzunçarşılı, İ. H. (1984). Anadolu Beylikleri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

3 Koç, Y. (2000). "Dulkadirli'den Osmanlı'ya Bozok" Osmanlı Devleti ve Bozok Sancağı.s.483-496.Yozgat: Umut Matbaacılık.

4 Kapusuzoğlu, B. (2015). Dem Bu Demdir Bozoknağme, Yozgat'a Güzelleme. İstanbul: Ötügen Neşriyat

inde gerek fende gerekse edebi zevkte kitabı bir üslup geliştirerek tezahür etmiştir. Her birisi birbirinden kıymetli olan yazarların bazılarının hayatı hakkında tafsilatlı bilgi bulmak oldukça güç olmuştur. Ancak eldeki eserleri ve haklarında özellikle tezkirelerin söyledikleri varlıklarını anlatmak için yeterli nedendir. Osmanlı'dan günümüze kadar devam etmiş ve adını özellikle hikâye ve romanlarıyla duyuran kıymetli yazarlarımızın sayısı oldukça fazla olduğu için burada sadece 20. yüzyılın başlarına kadar yaşamış nasirler kaleme alınmıştır.

1. Yozgadî Çuhadârzâde Hacı Keşfi Mustafa Efendi (d.? -ö.1308/1890)

Fazilet sahiplerinden ve Halveti tarikatı mensuplarından olup ⁵Yozgat'ın yetiştirdiği din alimlerindenidir. İlk tahsilini Yozgat uleması Kara Mustafa Efendi'den gördükten sonra Kayserili âlim Hacı Torun ve İstanbul dersiamlarından Kavalalı Yusuf Efendi'den icazet almıştır.⁶ İzmir ve Tire'de 40 yıl kadar ilimle uğraşmış aldığı icazetle yüzlerce öğrenciye ders vermiştir. 1890 yılında ikinci vatan olarak kabul ettiği İzmir'de vefat etmiş ve vasiyeti üzerine Muhaşşî-i Mür'at yazarı İzmirî'nin yanına defnedilmiştir. Ahlâk-ı Adudiyye Tercümesi olarak bilinen eseri Keşfiyye adıyla basılmıştır. Onun dışındaki eserleri üzerinde herhangi bir çalışma bulunmamaktadır.

Eserleri:⁷

Kadı Beydavî Üzerine Ta'likât

Celâl Üzerine Ta'likât

Hâşiye-i Mir'at'a Hâmiş

Hâşiye-i Şerh-i Akâid'e Hâmiş

Ferâizden Bir Ment-i Metin

Âdabdan Bir Metn-i Metin

2. Vecihî (d.1268/1869-ö.1312/1904)

Asıl ismi Mehmed Vecihi olan yazar Yozgatlı Vecihî Paşa'nın torunudur. Şura-yı Devlet üyelerinden Aziz Bey'in oğlu olarak 1869 yılında İstanbul'da doğmuştur. 1891'de Mühendis Okulundan istihkâm subayı olarak mezun olmuş ve Nafia Fen Heyeti'nde görev yapmıştır. Mabeyin şifre kâtibi Asım Bey'in kızıyla evlendi. İşrete olan düşkünlüğüyle tanınan Vecihi Bey, kolağası rütbesindeyken 35 yaşında geçirdiği bir kalp krizi sonucunda vefat etmiştir.⁸

Şiire, müziğe ve resme meraklı olan Vecihî ud ve keman çalmakta mahirdir.⁹ İbnülemin Mahmut Kemal Vecihî'nin romanlarında parlak sanatlı ifadeler, teşbihleri süslü terkipli cümlelerle Namık Kemal üslubunu benimsediğinden bahsetmiştir.¹⁰ 1894'ten itibaren İkdâm gazetesinde tefrika ettiği romanlarıyla geniş ilgi gören yazar özellikle *Mehcure* (1895) isimli romanıyla tanınmıştır. *Mehcure* isimli romanın ilgi görmesiyle 1898 yılında onun devamı niteliğinde *Hikmet* isimli bir roman daha yazmıştır.

5 Bursalı Mehmet Tahir (2016). *Osmanlı Müellifleri C. 1* (haz. Yekta Saraç) s. 478. Ankara: TUBA.

6 Doğan, D. (1988). *Yozgat Şair ve Yazarları. Yozgat: Yozgat Valiliği Kültür Yayınları Dizisi.*

7 Abdulkadiroğlu, A. (2000). "Osmanlı Dönemi Yozgatlı Şeyhler, Bilim Adamları ve Şairler" *Osmanlı Devleti ve Bozok Sancağı*.s.23-78.Yozgat: Umud Matbaacılık.

8 Tonga, N. (2018). "Vecihî" *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/vecihi>

9 Abdulkadiroğlu, A. (2000). "Osmanlı Dönemi Yozgatlı Şeyhler, Bilim Adamları ve Şairler" *Osmanlı Devleti ve Bozok Sancağı*.s.23-78.Yozgat: Umud Matbaacılık

10 İnal, İbnülemin Mahmut Kemal (1970). *Son Asır Türk Şairleri. C. X.* İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

Vecihî oldukça üretken bir yazardır. Bu üç eseri dışında Müjgan, Mesûde, Âkif, Feryâd, Hasta, Harâbe, Halîme, Çoban Kızı, Nedâmet, Hurrem Bey, Sâil, Melek, Sevdâ-yı Mâsûmâne isimli hikayelerinin dışında Endülüs adında manzum bir piyesi bulunmaktadır.

3.Âkif Paşa (d. 1202/1787- ö. 1261/1845)

Bozoklu Mehmet olarak bilinen Akif Paşa Ayıntâbizâde Kadı Mehmet Efendi'nin oğludur. II. Mahmut döneminin önemli fikir adamlarındandır. Soyunun Veysel Karânî'ye dayandığı söylenmektedir¹¹. Tahsilini Yozgat'ta önemli ilim adamlarından almış olan Akif Paşa Yozgat Ayanı Cabbarzâde Süleyman Bey'in divân katipliğini yapmış ve Süleyman Bey'in ölümü üzerine İstanbul'a gelerek Divân-ı Hümâyûn Kalemî olarak çalışmaya başlamıştır.¹² İlk defa Hariciye ve Dahiliye nazırı unvanı ile çalışan kişi olarak kabiliyetlerini II. Mahmut'a gösterebilmiştir.

Halvetiye tarikatının Şabaniye koluna mensup olan Akif Paşa Sultan Abdülmecid'in tahta çıkmasından sonra Kocaeli'ne mutasarrıf olarak görevlendirilmiştir. Buradan Bursa, Bolu, Viranşehir, Karasi sancakları da kendisinin görevi idaresine verilen Akif Paşa'dan halk şikâyetçi olmuş ve bunun üzerine rütbeleri sökülerek 1840 yılında azledilip Edirne'ye sürgüne gönderilir.¹³

Abdülhâmid'in doğumu üzerine yazdığı şiiriyle kendisini affettiren Akif Paşa İstanbul'a dönmüştür. Bir süre sonra Hac niyetiyle Hicaz'a gitti. Bu yolculukta Mısır'a da uğrayarak Mehmet Ali Paşa'nın lütuflarına nail olmuştur. Hac görevini yerine getirdikten sonra dönerken İskenderiye'de vapura bineceği sırada hastalanmış ve 1261'de vefat etmiş Danyal peygamberin kabri civarına defnedilmiştir.

Fuat Köprülü'nün Milli Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri isimli eserinde Akif Paşa'nın edebî mahiyeti için şu sözleri sarf etmiştir: "Tabsıra'nın bazı parçaları, Şeyh Müşfik'e (Şeyh Muştak'a) mektubu, toruna hece vezniyle yazdığı mersiyesiyle Âkif Paşa'yı Tanzimat'tan sonra inkişaf eden Avrupâî Türk edebiyatının ilk mübeşşiri saymak, Namık Kemal'den bilhassa Ebuzziya'nın Numûne-i Edebiyat-ı Osmanîye'sinden sonra edebiyatımızda adeta bir anâne hâline gelmiştir. Halbuki münhasıran şark terbiyesi görmüş ve Avrupa medeniyetine bigâne kalmış olan Âkif Paşa'yı eski klasik edebiyatın son mümessillerinden addetmek şüphesiz daha doğrudur. Onun bazı nesirlerinde gördüğümüz sadeliğe eski asırların nesirlerinde daima tesadüf edildiğini, hece vezniyle şiir yazmasına gelince bir taraftan saz şiirinin, diğer taraftan mahallileşme temayülünün neticesi olarak bunu Nedim'den itibaren birtakım klasik şairlerimizde de gördüğümüzü düşünürsek Şinasi, Ziya Paşa, Namık Kemal mektebinin mübeşşiri kabul etmek asla mümkün değildir. Âkif Paşanın şahsiyeti, eski şark mektebinin sırf dahili tekâmülünün mahsulüdür."¹⁴

Adem kasidesi ile asıl şöhretini kazanan Akif Paşa şiirde gösterdiği maharetini nesir alanında yazdığı eserlerinde de korumuştur. Özellikle *Tabsıra* Akif Paşa'nın en dikkat çeken eseri olmuştur. Âkif Paşa'nın Dahiliye nazırlığından azledilmesine neden olan Churchill Hadisesi üzerine yazdığı bu eser Namık Kemal ve Ebuzziya Tevfik tarafından ortaya çıkarılmıştır. Bunların dışında *Münşeât-ı El-Hac Akif Efendi* ve *Divançe* adında Akif Paşa'nın *Münşeât'ından* ve *Divân'*ından oluşan bir eseri bulunmaktadır. Bu eser 1843 yılında İstanbul ve 1845 yılında

11 Pilav, S. (2013). "Âkif Paşa" *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/akif-pasa>

12 Abdulkadiroğlu, A. (2000). "Osmanlı Dönemi Yozgatlı Şeyhler, Bilim Adamları ve Şairler" *Osmanlı Devleti ve Bozok Sancağı*.s.23-78.Yozgat: Umut Matbaacılık.

13 Doğan, D. (1988). *Yozgat Şair ve Yazarları. Yozgat: Yozgat Valiliği Kültür Yayınları Dizisi.*

14 Köprülü, Mehmet Fuat (1928). *Milli Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri*. İstanbul: Devlet Matbaası.

Mısır'da olmak üzere iki kere basılmıştır.

Akif Paşa'nın *Risâletü'l Firâsiyye ve'l Siyâsiyye* isimli eserini Arapça'dan tercüme etmiştir. Gerek devlet adamı kimliğigerek edebi kişiliği ile tarihe damgasını vuran Akif Paşa'nın mektupları da ölümünden sonra *Akif Paşa Mektupları* adıyla kendisi ile aynı ismi taşıyan torunu Akif Bey tarafından yayımlanmıştır. Mektuplar daha sonra Ebuzziya Tevfik tarafından Mu-harrerat-ı Husûsiye-i Akif Paşa adıyla yeniden neşredilmiştir.¹⁵

4.Kemâl (d. 1244/1828 - ö. 1310/1892)

Asıl ismi İsmail Sadık Kemal'dir.¹⁶ 1828 yılında dünyaya gelen Kemâl,Yozgatlı Vecihî Mehmet Paşa'nın oğludur. Eğitim hayatını tamamlayıp pek çok devlet dairesinde memur olarak görev yapmıştır. 1856 yılında mîr-i mirân rütbesiyle Rumeli Beylerbeyi olmuştur. Kısa bir süre Meclis-i Mâliye âzâlığında bulunmuştur.¹⁷

Memuriyet dışında hayatının büyük bir bölümünü yalısında geçiren İsmail Sadık Kemal 1892 yılında vefat etmiş ve Dügümlü Baba Türbesi haziresine defnedilmiştir.

Kemâl Paşa, muhtevasını Şerh-i esmâ evliyânın enbiyânın kıssası/Bin ehâdis-i akâid şerh-i âsâr-ı Kemal beytiyle ifade ettiği eserleri Aksoyak'ın listelediği şekliyle şu şekildedir:¹⁸

1. Âsâr-ı Kemâl: Kemâl Paşa'nın 74 beyitlik hilyesi ile Esmâ-i Hüsnâ ve Akaid Şerhi, Na't-ı Enbiyâ ve Menâkıb-ı Ashâb ve Evliya adlı eserleriyle bazı kıt'a ve ruba'ileri bir araya topladığı eseridir. Taşbaskıdır. 1284'te İstanbul'da basılmıştır.

2. Muhtasar İslam Tarihi: 1326'da İstanbul'da basılmıştır.

3. Esmâ-i Hüsnâ ve Akâid Şerhi.

4. Na't-ı Enbiyâ ve Menâkıb-ı Eshâb ve Evliyâ.

5. Kemâl-nâme-i Dügümlü Baba: Amasralı Hacı Hâfız Mustafâ Efendi'nin biyografisini ve menâkıbını anlatır. 1298/1881 yılında iki cilt olarak telif edilmiştir .

6. Tefsîr-i Süre-i İhlâs.

7. Rûh-ı Kemâl.

8. Muflihîn-i Hazîne.

9. Kitâb-ı Tefeyyüz.

10. Şerh-i Delâil-i Şerîf: Manzum bir eserdir.

11. Şerh-i Fezâil-i Salavât

12. Şerh-i Nutk-ı Çâr-yâr.

13. Hayrû'l-kasas: Manzum bir eserdir.

14. Terceme-i Fikhû'l-Ekber.

15. Tefsîr-i Ayât-i Kur'ân.

15 Pilav, S. (2013). "Âkif Paşa" *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/akif-pasa>

16 İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal (1970). *Son Asır Türk Şairleri*. İstanbul: Dergâh Yay.

17 Abdulkadiroğlu, A.-Feridun H. (1994). *Yozgat Meşhurları*. Ankara: Kariyer Matbaacılık.

18 Aksoyak, İ. H (2014). "Kemâl Paşa, İsmi'îl Sâdık Kemâl" *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/kemal-pasa-ismail-sadik-kemal>

5. Mehmed Ârif Bey (d. 1244/1828 - ö. 1339/1920)

“Çapan-zâde” ve “Cabbâr-zâde” isimleriyle tanınan Mehmed Ârif Bey Yozgat’ın meşhur ailelerinden Çapanoğullarının torunu ve Çapanzâde Şâkir Efendi’nin oğludur.¹⁹ 1828 yılında İstanbul’da Rumelihisarı civarında doğmuş ve eğitimini zamanın iyi okullarından Mekteb-i İrfân’da tamamladıktan sonra, on dokuz yaşındayken buradan diploma alarak Bâbiâli Mâliye Kalemî’ne, sonra Felahî mahlasıyla Hazine-i Mâliye Bedelât Kalemî’ne devam etmiştir. Otuz üç sene devlet hizmetinde çalıştıktan sonra Nizamiye Katipliğinden emekli olmuştur.²⁰

Halvetiyye tarikatının Şabaniyye koluna bağlı Ârif Bey, zamanın ilim ve irfan sahibi kim-seleri arasındadır. Başlangıçta sıradan bir öğrenim görmüşken sonraları Üveysilik sayesinde zoru ilimleri öğrenmeye muvaffak olduğundan Arapça ve Farsça’da yetkinlik kazanmıştır. Tarikat terbiyesini Şabaniyye tarikatı ulularından Kuşadalı İbrahim Halvetî’nin nâibi olan Bosnalı Hammâmî Muhammed Tevfk Efendi’den almıştır.²¹

Ârif Bey’in kaç yaşında öldüğü hususunda farklı rivayetler vardır. Özkan’ın Vassaf’tan aktardığına göre; “Son zamanlarında sokağa çıkamayacak kadar yaşlanan Ârif Bey, 1339 Mu-harrem/30 Eylül 1920 Perşembe günü doksan beş yaşında iken vefat etti.” bilgisini verdikten sonra, Evrâd-ı Havâdis isimli eserden şu satırları aktarır: “Emekliler şeyhi, ünlü fazıllardan Çapan-zâde Ârif Bey, yüz yaşını geçmiş olduğu halde Çengelköy’de Pınarderesi’nde kiralık oturduğu evde vefat etmiştir. Padişah, merhumun ölüm haberini duyunca gömülme mas-raflarının devlet cebinden karşılanmasını ferman buyurmuş ve vasiyeti gereği Kuzguncuk Nakkâş kabristanında (Nakkâstepe/Beylerbeyi) defnedilmiştir. Merhum, bilge ve olgun bir kişi olup son derece güçlü bir hafızaya sahipti.”²²

Cabbâr-zâde Ârif Bey, uzun boylu, beyaz sakallı, boyu posu yerinde birisidir.²³ Sokağa çıktığında setre pantolon, kolalı gömlek giyer, temiz gezer. Bu özelliğinden ötürü Şeyh Ah-med Muhtâr er-Rufai kendisine “kravatlı evliyâ” adını verir.²⁴

Özkan’ın ifadeleriyle eserlerini şu şekilde sıralayabiliriz²⁵:

1. *Fıkh-ı Keydân Tercemesi*: Lutfullah e’n-Nesefî el-Keydânî’nin (ö.1349) Fıkhü’l-Key-dânî olarak da bilinen Mukaddimetü’s-Salât adlı eserinin tercümesidir.

2. *Atiyye-i Sübhâniyye Şerh-i Gavs-ı Geylâniyye*: Önemli bir bilgi birikimi sonucunda ol-dukça ârifâne yazılmış değerli bir eserdir. Esere, Mustafa Şerif Efendi tarafından haşiye yazıl-mıştır. 1304 yılında İstanbul Karabet ve Kasber matbaasında basılmıştır. 127 sayfadır.

3. *Hazine-i Nûr*: Kur’ân-ı Kerim’deki sure ve ayetlerle ilgili birtakım bilgiler içerir. Matbu olan eser 1328 yılında Kader Matbaası’nda basılmıştır.

4. *Şerh-i Güldeste-i İsmet*: İsmet-i Buhârî’nin nutkuna yazılmış bir şerhtir.

5. *Miftâhu Hazâ’ini’r-Rahmâniyye ft-Memleketi Vücûdi’l-İnsâniyye*: Sünbül Sinan’ın “Gel ey sâlik diyem bir söz ki Hakdır” mısrasıyla başlayan nutkuna yazılmış şerhtir. Eserin mü-

19 İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal (1970). *Son Asır Türk Şairleri*. İstanbul: Dergâh Yay.

20 Kurnaz, C. Tatçı M. (2001). *Mehmet Nâil Tuman, Tuhfe-i Nâilt-Divan Şairlerinin Muhtasar Biyografileri*. Ankara: Bizim Büro Yay.

21 Yılmaz, Ozan (hzl.) (2011). *Cabbarzâde Mehmed Ârif Bey Mevlid Şerhi İzâhü’l-Merâm alâ-Vilâdeti Seyyidi’l-Enâm*. İstanbul: Kurtuba Kitap.

22 Özkan, F.H. (2014). “Ârif, Cabbâr-zâde Mehmed Ârif Bey” *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/arif-cabbarzade-mehmed-arif-bey>

23 Tavşancıoğlu, A. (2011). *Şu’arâ-yı Bozok Yozgat’ın Kadim Şâirleri*. Yozgat: Kün Yay.

24 Yılmaz, Ozan (hzl.) (2011). *Cabbarzâde Mehmed Ârif Bey Mevlid Şerhi İzâhü’l-Merâm alâ-Vilâdeti Seyyidi’l-Enâm*. İstanbul: Kurtuba Kitap.

25 Özkan, F.H. (2014). “Ârif, Cabbâr-zâde Mehmed Ârif Bey” *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/arif-cabbarzade-mehmed-arif-bey>

ellif nüshası Hacı Selim Ağa Kütüphanesi Hüdâî Efendi 571 numarada kayıtlıdır. Diğer bir nüshası ise Taksim Atatürk Kitaplığı Osman Ergin 1146'da kayıtlıdır. Bazı kaynaklarda eserin adı Miftâhu Hısnı Hasîni Rahmâniyye fi-Arzi Vücûdi İnsâniyye olarak geçer. Ancak Ârif Efendi'nin delaletiyale eserin ismi başlıktaki şekliyledir.

6. *Şu'ûnâtu Hak alâ-Mâcera's-Sebak*: İslâm tarihini konu edinen 5 ciltlik bir eserdir. Hüdâî Efendi Kütüphanesi'ne nakledildiği söylene de bugün nerede olduğu bilinmemektedir.

7. *Dâfi'u'z-Zulem fi-Kulûbi'l-Ümem*: Şeyh Mustafa Muslihüddin Ebu'l-Vefâ'nın bir nutku üzerine kaleme alınmıştır. Eser, Nutk-ı Şeyh Vefâ Şerhi olarak da bilinir. 1319'da basılmıştır.

8. *Hazâ'inü'l-Envâr ve Defâ'inü'l-Esrâr*: 6 ciltlik bu eser sekiz yüzü aşkın hadis-i şerifi ve bin kadar sahabenin hal tercümesini içerir. Eserin 79 varaklık müellif hattı ilk cildi "Hadis-i Erbâin Şerhi" ser-levhasıyla Hacı Selim Ağa Kütüphanesi Hüdâî Efendi 180-1-2 numarada kayıtlıdır, ancak diğer ciltlerin akıbeti belli değildir.

9. *Tuhfe-i Şemsiyye*: Hz. Mevlâna'nın Divân-ı Kebir'de "Menem ma'lûl-ı bi-illet ki illet geşt peyvendem" mısrasıyla başlayan gazelinin şerhidir. Eserin nüshası kayıptır.

10. *Vâridât-ı Seferiyye*: Hakâyika dair bir eserdir. Nüshası kayıptır.

11. *Tuhfe-i Seyfiyye*: Haccın sırlarına dair bir eserdir. Nüshası kayıptır.

12. *İstidâ-yı Merhamet*: Şarihin, Seyyid Ahmed-i Bedevî hazretlerinin bir nutkuna yazdığı şerhtir. Nüshası kayıptır.

13. *Zeyl-i Vâridât-ı Seferiyye*: *Hakâyika dair Vâridât-ı Seferiyye* adlı eserine kendi yazdığı zeyldir. Ruh meselesiyle ilgilidir. Nüshası kayıptır.

14. *Kitâbu'l-Hakâyik*: Tefsir, fıkıh ve Kur'ân sırlarına dair 4 ciltlik bir eserdir. Nüshası kayıptır.

15. *Dîvânçe*: Müellifin 30 kadar gazelinin içeren bu Dîvânçe'nin nüshası kayıptır. Mehmed Ârif Bey'in şiirleri, bazı eserlerinde parça parça kayıtlıdır. Özellikle şerhlerinde, şerhini zenginleştirmek üzere şiirlerinden örnekler vermiş, böylece şairlik yönünü de ortaya koymuştur.

16. *Celb-i Sûrûr ve Selb-i Kûdür*: İsmail Hakki Bursevî'nin meşhur Kaside-i Münferice'sine yazılmış bir şerhtir. Nüshası kayıptır.

17. *Îzâhu'l-Merâm alâ-Vilâdeti Seyyidi'l-Enâm*: Cabbâr-zâde Ârif Bey'in Süleyman Çelebi'nin Mevlid adıyla bilinen *Vesiletü'n-Necât'ıma* yazdığı şerhtir. Cabbâr-zâde Mehmed Ârif Bey, genel olarak *Vesiletü'n-Necât'*in bölümlerinden "doğum", "mucizeler" ve "mirac" üzerinde durmuş, Mevlid'in 225 beyitlik bölümünü şerh etmiştir. Eserin ne zaman yazıldığıyla ilgili tam bir tarih verilmese de şarihin, "sebeb-i teşrih" kısmında kullandığı ifadeler bir fikir verecek mahiyettedir. Buna göre Ârif Bey, *Îzâhü'l-Merâm'ı* kaleme almaya Rumî Nisan 1321/ Miladi Nisan 1905'te katıldığı bir mevlid toplantısında karar verir ve kendi ifadesiyle hemen telife başlar. *Îzâhü'l-Merâm'*in müellif hattıyla kaleme alınan tek nüshası Üsküdar Hacı Selim Ağa Kütüphanesi Hüdâî Efendi Bölümü 570 numarada kayıtlıdır. Eser Ozan Yılmaz tarafından yayımlanmıştır.

6.Ziyâ (d. 1270/1854 - ö. 1336/1918)

Mutasarrıf Hasan Hayri Paşa'nın oğludur. Aslı ismi Yusuf Ziyâ'dır. 1854 yılında Yozgat'ta doğmuş rüştiye mektebini bitirdikten sonra özel öğretmenlerden Arapça ve Farsça öğrenmiştir. Yozgat ve Kırşehir Bidâyet Mahkemesi Ceza Dairesi reisliği, Niğde, Kırşehir, Lüleburgaz, Kastamonu Bidâyet Mahkemeleri Savcı Muavinliği; Çankırı, Musul, Adana Ceza

Reisliği görevlerini yerine getirmiştir.²⁶

Devlet hakkında ileri geri konuştuğu ihbar edilmiş ve Adana Ceza Reisliğinden azledilmiştir. İstanbul'da İstinaf Mahkemesi'nde yapılan mahkeme sonucunda ihbarın iftira olduğu ortaya çıkmış ve beraat etmiştir. Edirne merkez Bidayet mahkemesi Ceza reisliği'ne, daha sonra Trablusgarp istinaf mahkemesi savcılığına tayin edilmiştir. Trablusgarp ceza reisi Ni-metullah Efendi'ye hakaret etmesinden dolayı azledilmiş ve 1906'da adliye hizmetlerinden men'edilmiştir. II. Meşrûtiyet'in ilânından sonra 1908'de Üsküdar Bidayet Mahkemesi azalışına tayin edilmiştir. Çalıştığı dairede geçirdiği felç sonucunda bir hafta sonra 1918'de vefatı ile İstanbul Merkez Efendi Kabristanı'na defnedilmiştir. Yusuf Ziya Bey ulâ sınıf-ı sânisî rütbesi, dördüncü rütbe Osmânî nişanı ve Hicaz Demiryolu Madalyası'na sahiptir.²⁷

Şairlik yönü de bulunan Yusuf Ziya Paşa'nın asıl mahir olduğu alan nesirleridir.

Eserleri şunlardır:²⁸

1. *Temâşâ-yı Celâl-i Hudâ*: Bu eserinde Yozgat, Kırşehir ve Kastamonu civarında gezip gördüğü yerleri, tanıdığı insanları çok güzel bir biçimde anlatır. Bu eser ismi geçen şehirlerin o zamanki durumları hakkında önemli bir kaynaktır. Eserin bir nüshası İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Koleksiyonu, 34 AE Manzum 1147'dedir.

2. *Müntehabât-ı Şehnâme-i Firdevsî-i Tûsî*

3. *Arabî, Fârisî ve Türkî Medâr-ı Mükâleme*

4. *Kastamonu, Küre, İnebolu Temâşâsı*

5. *Zemzeme-i Zafer*

6. *Mir'ât-ı Muhammediyye ve Menâkıb-ı Ahmediyye*

7. *Tabşıra yâhud Adana Temâşâsı*

8. *Evsâf-ı Seniyye-i Hamidiyye'den Bir Şemme*

9. *Temâşâ-yı Âlem*

10. *Birinci Mecmûa-i Eş'ârım yâhud Nev-bahârım*

11. *Temâşâ-yı Celâl-i Hudâ*

12. *Barika-i Teessür*

13. *Vâveylâ-yı Peder*

14. *Manzûm Mektublar*

15. *Mensûr Mektublar*

16. *İkinci Mecmûa-i Eş'ârım yâhud Sonbaharım*

17. *Mir'ât-ı Tecelliyât*

7. Bozokî Osman Şâkir Efendi (d. 1185/1771-72 - ö. 1232/1817)

*Sicill-i Osmânî*²⁹de Bozoklu olduğu belirtilen Osman Şâkir Efendi *Şehdü Elfâz* adlı Arapça-Türkçe manzum sözlüğünde vatanının "karye-i Sunkur" olduğunu söylemiştir. *Müselles-nâme-i Şâkir* isimli eserinde verdiği bilgilere göre babasının ismi Mustafa'dır.

26 İnal, İbnülemin Mahmut Kemal (1970). Son Asır Türk Şairleri. C. X. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

27 Abdulkadiroğlu, A. ve Özkan F. H. (1994). Yozgat Meşhurları. Ankara: Kariyer Matbaacılık.

28 Aksoyak, İ. H. (2014). "ZİYÂ, Yûsuf Ziyâ". *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ziya-yusuf-ziya>

29 Mehmed Süreyya (1311). *Sicill-i Osmânî*. C. III. Matbaa-i Âmire. 440.

Sefâret-nâme'deki ifadelerinden ilmiye sınıfına mensup; bütün ömrünü Arapça, Farsça, hüsn-i hat, şiir, edebiyat, sarf ve nahiv ilimlerini öğrenmek ve öğretmeğe harç etmiş; ayrıca heyet (astronomi), geometri ve coğrafya ile iştigal etmiş bir kişi olduğu anlaşılmaktadır. Osman Şâkir, bunların dışında, kitabette ve ressamlıkta da behre sahibi idi.³⁰ *Sicill-i Osmanî*'deki bilgiden onun müderrislik de yaptığı anlaşılmaktadır. Abdülvahhab Efendi ile, iki yıl kadar Tebriz ve Tahran'da kalan Osman Şâkir, İran'dan döndükten sonra bir süre Üsküdar Mollalığı yapmış ve 1816 tarihinde vefat etmiştir.

Eserleri şunlardır:³¹

1. *Musavver İran Sefâret-nâmesi*: II. Mahmud (1785-1839)'un İran ile Doğu vilayetleri arasındaki bazı meseleleri çözüme kavuşturmak, iki devlet arasında dostluk tesis etmek amacıyla 19 Ekim 1820 tarihinde İran'a büyükelçi olarak tayin ettiği Yasinci-zâde Seyyid Abdülvahhâb Efendi (1758-1834) ile Farsça tercümanı olarak İran'a görevlendirilmesi üzerine, edebî bir dille kaleme aldığı bir sefaretnamedir. Eserin bilinen tek nüshası, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri nu. 822'de kayıtlıdır.

2. *Şehdü Elfâz*: Arapça-Türkçe 17 varaklık manzum bir lügattir. Toplam 28 kıtadan oluşur. Eserde yer alan 309 beyitte 1001 adet Arapça kelimenin 899 adet karşılığı bulunmaktadır. Eserin telif tarihi 1204 / 1789'dur. Eserin bilinen tek nüshası Ankara Milli Kütüphane, Yz A 424'te kayıtlıdır.

3. *Müselles-nâme*: Üç dilli manzum bir lügattir. Şâkir Efendi *Müselles-nâme* lüğatini 1210/1795-6 tarihinde tertip etmiştir. Eser, mesnevi şeklinde yazılmış bir mukaddime, asıl sözlük kısmı ve yine mesnevi tarzında yazılmış bir hatimeden oluşmaktadır. Sözlük kısmı 42 kıtadan ibaret olan eserde 1250 Arapça, 1121 Farsça, 1019 Türkçe kelime nazmedilmiştir. Eserin nüshaları, Süleymâniye Ktb., Zühdü Bey 484; Kâhire Üniversite Ktb., TY 10/2; TY Kat., II, 105; Münzevî, Nüşah â, III, 2023'te kayıtlıdır.

4. *Nazm-ı Dil-ârâ*: Farsça-Türkçe manzum bir sözlük olan eser, II. Mahmud (1785-1839)'un veziri Mehmed Emin Rauf Paşa (1780-1859) adına 1231/1815-16 tarihinde tertip edilmiştir. Eserde toplam, sayfa kenarlarındaki 23 beyit hariç olmak üzere, 595 beyit yer alır. Eserin bilinen iki nüshasından Michigan Üniversitesi İslami Elyazmalar kısmında 414 numaraya kayıtlı olanı müellif hattıdır. Bunun yanısıra, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi 19 Hk 1875'te eserin ikinci bir nüshası daha mevcuttur.

5. *El-Mesâlikü'd-deriyye fî Kavâidi'l-Fârisiyye*: Farsça gramerle alakalı olan bu eser 8 varaktır. Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi 19 Hk 2823/4 numarada kayıtlıdır.

Sonuç

İlim ehlinde vezire, din adamından hâkim, savcılığa kadar devletin en yüksek rütbelere erişmiş pek çok şahsiyetin aynı zamanda edebî kimliklerinin de bulunması, Bozok yaylasında bir edebî zevkin oluşmasına vesile olmuştur. İlim ve irfan örtüsünün altında yetişen sanat erbabı bu şahsiyetler temelinde şiir olmak üzere edebiyatın her alanında yetkin eserler vücuda getirmiş ve Yozgat'ın adını edebiyat âlemine nakşetmişlerdir. Günümüz okurları için özellikle Osmanlı döneminin edebî zevkini gerek dini metinlerde gerek siyasetnamelerde gerekse mektup gibi şahsi yazılarında gözler önüne sermişlerdir.

30 Unat, Faik (1992). *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*. Ankara: TTK Yay.

31 Duru, N. F. (2014). "Osman Şâkir, Bozoki" *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/osman-sakir-bozoki>

Osmanlı'nın evliya, ulema, fuzala, meşayih ve şuarası gibi nitelikli bir çevrenin içine girmiş Yozgatlı nasirlerin eserleri üzerine çok fazla çalışma yapılmadığına burada dikkat çekmek gerekir. Edebi, ilmi, dini-tasavvufi ve içtimai anlayışların tezahür ettiği bu eserlerin ve nasirlerinin ilim âleminde kendilerine hak ettikleri yerin kazandırılmasına teşvik etmek bu çalışmanın asıl amacını teşkil etmektedir.

KAYNAKÇA

Birinci Bölüm: Selçuklu ve Beylikler Döneminde Yozgat ve Çevresi Oğuz Muhâceretinden Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Yozgat / Arif SARI

1. Arşiv Vesikaları

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Tahrir Defterleri (TD), nr. 30, 998, 155, 218, 315.
Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi (KKA), Tahrir Defterleri (TD), nr.30.

2. Yayınlanmış Eserler

Agacanova, Sergey Grigoreviç, *Oğuzlar*. çev. Ahmet Annaberdiyev, Ekber N. Necef. Selenge Yayınları, İstanbul 2013.

Aka, İsmail, *Timurlular*, TDV Yayınları, Ankara 1995.

Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimat Tarihi*, C.I. Barış Kitabevi, Ankara 1999.

Altınöz, İsmail, *Dulkadir Eyâletinin Kuruluşu ve Gelişimi*, Ukde Yay., Kahramanmaraş 2009.

Aşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Haz. Nihal Atsız, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1949.

Batar, Seyran Aktaş, *XVI. Yüzyılda Anadolu'da Ermeniler, Nüfus ve Yerleşme*, Yeditepe Yay., İstanbul 2021.

Cahen, Claude. *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi: (XI. yüzyılın ikinci yarısı)*. Çev. Bahaeddin Yediyıldız ve Yaşar Yücel, TTK Yay., Ankara 1988.

Celâl-zâde Mustafa, *Selim-nâme*, Haz. M. Çuhadar, A. Uğur, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990.

Çayırdağ, Mehmet, *Fatih Devrinde Kayseri'de Osmanlı-Dulkadirli Sınırı*, C.I, Uluslararası Dulkadir Beyliği Sempozyumu, Kahramanmaraş Belediyesi Yay., Kahramanmaraş 2012, s.255-264.

Çetin, Halil, *Timur'un Anadolu Seferi ve Ankara Savaşı*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2005.

Divitçioğlu, Sencer, *Oğuz'dan Selçuklu'ya*, Alfa Yayınları, İstanbul 2015.

Ebul Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime*, Haz. Zuhul Kargı Ölmez, Ankara, 1996.

Emecen, Feridun, *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, Kitabevi Yay., İstanbul 2001.

Ercilasun, Ahmet Bican, "Oğuz Adının Etimolojisi", *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Ed.Tufan Gündüz, Mikail Cengiz, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yay., Ankara 2015.

Esterâbadî, Aziz B. Erdeşir-i, *Bezm u Rezm*, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990.

Georgy Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, C.I. TTK Yay., Ankara 1999.

Göde, Kemal, "Eretnaoğulları", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. XI, TDV Yay., İstanbul 1996, s.295-296.

Gülten, Sadullah, "Ankara Savaşı Sürecinde ve Sonrasında Anadolu'da Nüfus Hareketliliği" *1402 Ankara Savaşı Uluslararası Kongresi*, haz. Mustafa Alkan, Ankara, 2014, s.409-414.

—, "VI. Yüzyıl Anadolu'sunda Moğol Bakiyeleri: Çungarlar" *History Studies*, Kasım 2017, s.53-54.

—, *XVI. Yüzyılda Bozok XE "Bozok" Türkmenleri*. İstanbul: Pervane Yay., 2013.

Gündoğdu, Hamza, *Dulkadirli Beyliği Mimarisi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1986.

Gündüz, Tufan, *Anadolu'da Türkmen XE "Türkmen" Aşiretleri Bozulmuş Türkmenleri 1540-1640*, Yeditepe Yay., İstanbul 2007.

—, *Bozkırın Efendileri, Türkmenler Üzerine Makaleler*, Yeditepe Yay., İstanbul 2009.

Haniççe, Murat, "Yozgat İlinde İki Osmanlı Kalesinin Dünü ve Bugünü Karahisar-ı Behramşah (Müşalim) Kalesi ve Akçakale", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Aralık 2017, s.141-164.

Hasan-ı Rumlu, *Ahsen'üt-Tevârih*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara 2006.

Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, C. IV, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Eskişehir 1992.

İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, Haz. Ramazan Şeşen. Yeditepe Yay., İstanbul 2010.

- İbn Şeddâd, *Baypars Tarihi*, C. II, Çev. Şerefüddin Yaltkaya, TTK Yay., İstanbul 1941.
- İbnü'l-Esir, *El' Kâmil Fi't- Tarih Tercümesi*, CVIII, Çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1987.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akımı (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti", *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, s.260-268.
- Kalan, Ekrem, *Cungar Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*, TTK Yay., Ankara 2008.
- Keleş, Hamza, *Vakfiyelere Göre Yozgat Vakıfları (1400-1920)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1996.
- Koç, Yunus, "Osmanlı İmparatorluğunun Nüfus Yapısı (1300-1900)", *Osmanlı*, C.IV, Ankara 1999.
- , *XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağının İskân ve Nüfus Yapısı*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989.
- , "Yozgat", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C.43, TDV Yay., İstanbul 2013, s.559-563.
- Köprülü, Fuad, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Başnur Matbaası, Ankara 1972.
- Laszlo, F., "Dokuz Oğuzlar ve Göktürkler", *Belleten*, Ocak 1950, s. 37-43.
- Mahmud, Kâşgarlı, *Divânü Lügâti't-Türk*, Haz. Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu, TDK Yay., Ankara 2014.
- Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ (Neşri Tarihi)*, haz. Faih Reşit Unat, Mehmet A. Köymen, TTK Yay., Ankara 1995.
- Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, Çev. Necati Lügal, TTK Yay., Ankara 1987.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Babaîler İsyanı*, Dergâh Yay., İstanbul 2009.
- , "Bozok XE "Bozok" ", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C.VI, TDV Yay., İstanbul 1992, s.321-322.
- , "Emirci Sultan XE "Emirci Sultan" ", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C.XI, TDV Yay., İstanbul 1995, s.153-155
- Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yay., İstanbul 1987.
- Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, TDK Yay., Ankara 1994.
- Özaydın, Abdülkerim, "Dânişmendliler", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C.VIII, TDV Yay., İstanbul 1993.
- Özkan, Ali Rafet, "Dulkadirlielerin Bozok XE "Bozok" -Çandır'daki İzleri ve Eserleri" *Uluslararası Dulkadir Beyliği Sempozyumu*, C.I, Kahramanmaraş Belediyesi Yay., Kahramanmaraş 2012, s.134-147
- Polat, M. Said, *Selçuklu Göçlerinin Dünyası Karacuk'tan Aziz George Kolu'na*, Kitabevi Yay., İstanbul 2004.
- Sadrüddin Ebu'l Hasan, *Âhbar üd-Devlet'is Selçukiyye*, Haz. Muhammed İkbâl, Çev. Necati Lügal, TTK Yay., Ankara 1943.
- Sakin, Orhan, *Tarihten Günümüze Bozok XE "Bozok" Sancağı ve Yozgat*, Doğu Kütüphanesi Yay., İstanbul 2012.
- Sarı, Arif, "Dulkadir Beyliği", *Anadolu Beylikleri El Kitabı*, ed. Haşim Şahin, Grafiker Yay., Ankara 2016, s.347-364.
- , "Oğuz İli'nden Anadolu'ya Türkmenler", *Göç ve İskân- Konya Araştırmaları*, ed. Doğan Yörük, Alaattin Aköz, Palet Yay., Konya 2017, s. 45-64.
- , "Osmanlı Tahrir Defterlerinde Dulkadir Beyliği Teşkilatına Dâir Kayıtlar I: İdari ve Askeri Teşkilat", *Maraş Araştırmaları II*, ed. Samet Alıç, İbrahim Solak, Palet Yay., Konya 2021, s.10-31.
- , "Safevi Şeyhlerinin Dulkadirli Müritleri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Bahar 2019, S.8, s. 83-95.
- , "Dulkadirli Türkmenlerinin Yurtları Hakkında", *Türkbilgi*, 2018, S.35, s.29-40.
- , *XVI. Yüzyılda Dulkadirli Türkmenleri*, TTK Yay., Ankara 2018.
- Solak, İbrahim, "XVI. yüzyılda Maraş ve Çevresinde Dulkadirli Türkmenleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.12, (2002), s.109-154.
- Sümer, Faruk, "Bozok XE "Bozok" Tarihine Dair Araştırmalar" *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü: Anma Kitabı*, DTCF. Yayınları, Ankara 1974, s.309-351.
- , "Bozulus Hakkında", AÜ, *DTCF Dergisi*, C.7, S.2, (1949), s.29-60.
- , "Dulkadir Elini Meydana Getiren Oymaklar", *Maraş Tarihinden Bir Kesit Dulkadir Beyliği Araştırmaları II*, ed. Yaşar Alparslan, Ukde Yayınları, Kahramanmaraş 2008, s.13-17.
- , *Oğuzlar (Türkmenler)*, *Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1999.
- , *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK Yay., Ankara 1999.
- , "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S.1, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yay., Ankara 1970, s.1-147.
- , "Tatarlar", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C.40, TDV Yay., İstanbul 2011, s.168-170.
- Şahbaz, Davut, *16. Yüzyılda Ulu Yörük Teşekkülleri*, TTK Yay., Ankara 2020.
- Şahin, İlhan, *Yeni-İl Kazâsi ve Yeni-İl Türkmenleri (1548-1653)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1980.

- Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yay, Ankara 2001.
- Togan, Zeki Velidi, *Oğuz Destanı, Reşüdüddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili*, İstanbul 1982.
- , *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970.
- Turan, Osman, *Selçuklular ve İslâmiyet*, Turan Neşriyat, İstanbul 1971.
- , *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.
- Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekâyinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli*, Çev. Hrand D. Andreasyan, TTK Yay, Ankara 1987.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK Yay, Ankara 2003.
- Witteck, Paul, *Menteşe Beyliği*, Çev. O.Şaik Gökyay, TTK Yay, Ankara:1944.
- , “Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları”, Çev. Mihin Eren, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, C.1, (1969), s.194-241.
- Yinanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, Haz. Refet Yinanç, TTK Yay, Ankara 2013.
- Yinanç, Refet, *Dulkadir Beyliği*, TTK Yay, Ankara:1989.
- Yinanç, Refet, “Dulkadıroğulları”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C.IX, TDV Yay., İstanbul 1994, s.553-557.

Selçuklu ve Beylikler Döneminde Yozgat ve Çevresinde Sosyo- Kültürel ve Ekonomik Yapı / Mehibe ŞAHBAZ

- Abû'l-Farac, G. (BarHebraeus). *Abû'l-Farac Tarihi*. (Trc. Ömer Rıza Doğrul), C.I-II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları,1987.
- Akbaş, Seyit Burhanettin. *Kayseri'de Yörükler ve Türkmenler*. Kayseri: Kayseri Büyük Şehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2005.
- Akdağ, Mustafa. *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi I*. İstanbul: Cem Yayınevi, 1979.
- Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri*, C. VII. İstanbul: 1994.
- Akşit, A. Selçuklular Devrinde Kayseri Şehrinin Nüfus ve Etnik Durumu. I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (11-12 Nisan 1996), Kayseri, 3-13.
- Aşık paşazade. *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*. Haz. H. Nihal Atsız, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2014.
- Atalay, Besim. *Maras Tarih ve Coğrafyası 1332*, İstanbul: 1339.
- Barkan, Ö. Lütfi. “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri”, *İÜİFM*, C. 2, S. L, 28-29, İstanbul: 1941.
- Barkan, Ö. Lütfi. “Çiftlik”, *İA*. C. 3, 392-396, İstanbul: 1993.
- Barkan, Ö. Lütfi. “Tahrir Defterlerinin İstatistik Verimleri Hakkında Bir Araştırma”, 10-14 Kasım 1948, Kongreye Sunulan Tebliğler, 292-293, Ankara: 1952.
- Bulduk, Üçler. “Akkoyunlulardan Koyun Baba’ya: Sosyal Hayat ve Din İlişkisi İçinde Türklerde Koyun Kültürü” Uluslararası Nehrin Piri: Koyun baba Sempozyumu Bildirileri 13-14 Mayıs 2016, Çorum: *Hitit Üniversitesi Yayınları*, 2016, 363-371.
- Çağatay, Neşet. “Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, C.V/5, 483-511. Ankara: *DTCF Dergisi*, 1947.
- Demir, Mustafa. *Türkiye Selçukluları ve Beylikler Devrinde Sivas, “Danışmentli Emaretinin Kurucuları”* Sakarya: Sakarya Yayıncılık, 2005.
- Emecen, M. Feridun. “Ağnam Resmi”, *DİA*, C. I, 471-481, İstanbul: 1989.
- Erdem, İlhan. *Türkiye Selçukluları İlhanlı İlişkileri, (1258-1308)* A.Ü.Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Yayınlanmamış doktora tezi, (Ankara: 1995).
- Eroğlu, Zafer. Bozok Sancağına Bağlı Kızıl koca Kazası Karyelerinin Sosyo-Ekonomik Yapısı, I.Uluslararası Bozok Sempozyumu 5-7 Mayıs 2016, Bildiriler Kitabı, Yozgat 2016, C.1, 266-279.
- Göde, Kemal. *Eratnalılar (1327-1381)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Gökbilgin, Tayyib. *Rumeli’de Yörükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fatihan*, İstanbul: İşaret Yayınları, 1957.
- Göyünç Nejat. “Hane Deyimi Hakkında”, *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S.32, İstanbul: 1979.
- Güçer, Lütfi. *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alman Vergiler*, İstanbul: 1964.
- Güler, A., Alaeddin Keykubad (1220-1237) Zamanında Kayseri Şehrinin Stratejik Önemi. II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (16-17 Nisan 1998), Kayseri, 1998,171-179.
- Gülten, Sadullah. *Bozok Türkmenleri*, 1-5, İstanbul: Pervane Yayınevi, 2015.
- Gündoğdu, Hamza. *Dulkadirli Beyliği Mimarisi*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986.
- Halaçoğlu, Yusuf. *Anadolu’da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009.
- Halaçoğlu, Yusuf. *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

- İbn Bibi. *Selçukname*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- İnalçık, Halil. "Osmanlılarda Raiyyet Rüşumu", 31-66, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul: 1996.
- Jonathan Riley, Smith. *Haçlılar Kimlerdir* (Çeviren, Berna Kılınçer), Ankara: Bileşim Yayınevi, 2004.
- Kafalı, Mustafa. "Anadolu'nun Fethi Ve Türkleşmesi," *Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye*; Genel Türk Tarihi, Ankara.
- Kanlıdere, Ahmet. "XVI. Asır Başında Dulkadirli Türkmenleri Hakkında Önemli Bir Kaynak: Maraş'ın İlk Mufassal Tahrir Defter'i", *Uluslar arası Dulkadir Beyliği Sempozyumu C. I*, Kahramanmaraş 2012, 79-92.
- Kayıtlı Alâüddevle Han'a ait Evaili Rebiül Evvel/887 Tarihli Vakfiye.
- Koca, Salim. "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilâtı", *Türkler*, C. 2, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002. 823- 844.
- Koç, Fevzi. *Bütün Yönleriyle Yozgat*, Ankara:1963.
- Köprülü, Fuad. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları,1999.
- Kütükoğlu, Mübahat. *Osmanlı İktisadi Yapısı, Osmanlı Devleti Tarihi II*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, 513-649, İstanbul: 1999.
- Müneccimbaşı Ahmed B. Lütfullah. *Camiü'd-Düvel Selçuklular Tarihi -I*, (Yayınlayan, Ali Öngül), İzmir: Akademi Yayınevi, 2000.
- Ocak, Ahmet Yaşar. "Bozok", *DİA*, C. 6, İstanbul: TDV,1992.
- Özkan, Ali Rafet. "Dulkadirilerin Bozok-Çandır'daki İzleri ve Eserleri", *Uluslar Arası Dulkadir Beyliği Sempozyumu*, C. 1., 140-147.
- Reşidüdin, *Câmiü't-tevârih*. (nşr. Ahmet Ateş), Ankara: 1960.
- Sakin, Orhan. 16. Yy. *Osmanlı Arşiv Kayıtlarına Göre Anadolu'da Anadolu'da Türkmenler ve Yörükler, Boylar-Kabileler-Cemaatler*, İstanbul: Ekim Yayınları, 2010.
- Savaş, Mevhibe. *Duladiroğulları'na Ait Vakfiyeler Üzerinde Bir Çalışma*, Kahramanmaraş: Yiğitoğlu Ofset Matbaacılık, 2011.
- Sevim Ali & Yücel Yaşar. *Türkiye Tarihi (Fetih Selçuklu ve Beylikler Dönemi)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Sevim, Ali. *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Sevim, Ali. *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995.
- Sümer, Faruk. Kahramanmaraş I. Kurtuluş Sempozyumu, Düzenleyen: Kahramanmaraş Belediyesi, İkinci Oturum, Konuşma Metni Banttan alınmıştır.
- Sümer, Faruk. "Bozok Tarihine Dair Araştırmalar, 1" *D.T.C.F Cumhuriyetin 50. Yıl Dönümü Anma Kitabı*, Ankara:1973.
- Sümer, Faruk. "XVI. Asırda Anadolu, Suriye ve Irak'ta Yaşayan Türk Aşiretlerine Umumi Bir Bakış", *İÜİFM*, C.XI, 1950, 509-523.
- Sümer, Faruk. *Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul: TDAV. Yayınları, 1999.
- Şahbaz, Mehibe. XVI-XVI. Yüzyıldaki Dulkadiroğulları Beyliğindeki Kültürel ve Mimari Unsurlar, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, (Kayseri:2015).
- Şahin, İlhan. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Konar-Göçer Aşiretlerin Hukukî Nizamları." *Türk Kültürü*, XX/227, 285-295, Ankara:1982.
- Şahin, Nergiz. Bozok Sancağındaki Dinî ve Eğitim Kurumları (XVIII. Yüzyıl), I.Uluslararası Bozok Sempozyumu 5-7 Mayıs 2016, Bildiriler Kitabı, Yozgat 2016, C.1, 425-448.
- Tabakoğlu, Ahmet. *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1985.
- Taneri, Aydın. *Türk Devlet Geleneği*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi,1993.
- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 1969.
- Turan, Osman. *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1998.
- Turan, Osman. *Türkiye Selçuklular Hakkında Resmî Vesikalar: Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları,1988.
- Türkay, Cevdet. *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, İstanbul: İşaret Yayınları, 2005.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Anadolu Beylikleri ve Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları,1969.
- Ünal, M. Ali. *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1998.
- VGMA Müceddet Anadolu 8 Adlı ve 594 Numaralı Defterin 206. Sahife ve 149 Sırasında
- W.Hinz. Ortaçağ Yakın Şarkına Ait Vergi Kitabeleri, (Çev.:Fikret İşıltan), Belleten XIII/52,(Ekim 1949).
- Yavuz, Nuri. *Anadolu'da Beylikler Dönemi-Siyasi Tarih ve Kültür*, Ankara: 1998.

Yinanç Refet. *Dulkadir Beyliği*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.

Yinanç, Refet. "Eshab-ı Kehf Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, Sayı XX, 311-319, Ankara: 1988.

Yozgat İl Yıllığı, 1991.

Yücel, Yaşar. *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti*, Ankara: DTCF. Yayınları, 1970.

Zahirü'd-Din Nişâbüri, *Selçuk-nâme*, nşr.İrec Afşar, Tahran: 1332.

Zeki Mut & Özge Köse. "Yozgat'ın Bitkisel Üretiminde Tahıl ve Baklagillerin Önemi", I.Uluslararası Bozok Sempozyumu 5-7 Mayıs 2016, Bildiriler Kitabı, Yozgat 2016, C.4,103-109.

İkinci Bölüm: Osmanlı Devleti Dönemi'nde Yozgat ve Çevresi

Bozok/Yozgad Sancağı'nın Osmanlı İdari Taksimatı İçerisindeki Yeri (Kuruluşundan Cumhuriyete) / Orhan KILIÇ

1- Arşiv Kaynakları (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi-BOA)

a- *Bâb-ı Asaflı Divan-ı Hümayun Sicilleri Tahvil (Nişan) Kalemi Defterleri (A.DVNS.NŞT.d)*

Nu: 16

Dosya Nu: 80

b- *Bâb-ı Asaflı Nişancı (Tahvil) Kalemi Defterleri (A.NŞT.d.)*

Nu: 1355

c- *Bâb-ı Asaflı Ruûs Kalemi Defterleri (A.RSK.d.)*

Nu: 1551, 1560, 1568, 1512, 1572

d- *Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d.)*

Nu: 2, 3, 195.

e- *Kâmil Kepeci Tasnifi (KK.d.)*

Genel Nu: 262, 266

f- *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.)*

Nu: 563, 23981.

g- *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TS.MA. d.)*

Nu: 5246, 8303, 9772, 10057

h- *Tahrir Defterleri (TT.d.)*

Nu: 124, 998.

2- Devlet Sâlnâmeleri

Salnâme sene 1284, Def'a 22.

Salnâme sene 1285, Def'a 23.

Salnâme sene 1289, Def'a 27.

Salnâme sene 1292.

Salnâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmaniyye sene 1326, Selanik Matbaası.

Salnâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmaniyye sene 1333-1334, Der Sa'adet: Hilal Matbaası, 1334.

1925-1926 *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi*, İstanbul: Matba'a-i 'Amire, 1926.

1926-1927 *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi*, Matbu'at-ı Müdiriyyet-i 'Umumiyyesi, 1926-1927.

1927-1928 *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi*, Matbu'at-ı Müdiriyyet-i 'Umumiyyesi, 1926-1927.

1928-1929 *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı*, İstanbul: Matbuat Umum Müdürlüğü Neşriyatından: 4, Devlet Matbaası, 1929.

3- Yayınlanmış Arşiv Kaynakları

998 *Numaralı Mühâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve 'Arab ve Zü'l-kadriyye Defteri (937-1530)*, C. II, Yayına hazırlayanlar: Ahmet Özkılınç, Ali Coşkun, Abdullah Sivridağ, Murat Yüzbaşıoğlu, Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1999.

Başar, Fahmeddin, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717-1730)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.

Emecen, Feridun M. -İlhan Şahin, "Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri", *Belgeler*, XIX/23 (1998), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.

Topkapı Sarayı Arşivi H. 951-952 Tarihli E-12321 Numaralı Mühimme Defteri, Yayına Hazırlayan: Halil Sahillioğlu, İstanbul: IRCICA Yayınları, 2002.

4- Kaynak Eserler

Evliyâ Çelebi. *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Konya-Kayseri-Antakya-Şam-Urfa-Maraş-Sivas-Gazze-Sofya-Edirne*, C. 3, 1. Kitap, Hazırlayanlar: Seyit Ali Kâhraman-Yücel Dağlı, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları: 2006).

- Demirtaş, Funda. *Celâl-zâde Mustafa Çelebi, Tabakatü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, 2009.
- Kanunnâme-i Sultan Süleyman Han*. İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi Kitaplığı No: 1969.
- Kâtip Çelebi. *Cihânnümâ*, Editör: Said Öztürk, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2010.
- Kâtip Çelebi. *Cihânnümâ*, Tıpkıbasım, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2010.
- Kemal Paşa-zâde. *Tevarih-i Âl-i Osman*, X. Defter, Hazırlayan: Şefaettin Severcan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.
- Selânikî Mustafa Efendi. *Tarih-i Selaniki*, Hazırlayan: Mehmet İpşirli, C. 1, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1989.
- 5- Araştırma/İnceleme Eseller**
- Acar, Funda. "Tabakâtü'l-Memâlik'e Göre Sultan Süleyman Zamanında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XLV/2, (2018).
- Akbal, Fazıla. "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksimat ve Nüfus", *Bellekten*, XV/60, (1951).
- Arslan, Hasan. *17. Yüzyılda Maraş Sancağı*, Kahramanmaraş: Dulkadiroğlu Belediyesi Yayınları, 2014.
- Baykara, Tuncer. *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988.
- Çadircı, Musa. *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Erdem, Gülin. *Kastamonu, Aydın, Hüdavendigâr ve Ankara (Bozok) Vilayetlerinin İdari Taksimatı (1272h/1855-6 ile 1328h/1910-1)*, Niğde: Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Genç, Mehmet. "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Bildirileri*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975.
- Güneş, Cüneyt. *Bizans Anadolu'sunda Askeri ve İdari Bir Sistem: Thema Sistemi (VII. Yüzyıldan XI. Yüzyıla Kadar)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2021.
- İnalçık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, Çeviren: Ruşen Sezer, 2. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.
- Kılıç, Orhan. "Kanunî Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı", *Kanunî Sultan Süleyman Dönemi ve Bursa*, Bursa, Bursa Osmangazi Belediyesi Yayınları, Gaye Kitabevi, 2019.
- Kılıç, Orhan. "Klasik Sancaktan Malikâne Uygulamasına Bozok Sancağı ve Yöneticileri", *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu (I. International Bozok Symposium) 05-07 Mayıs/May 2016 Bildiri Kitabı*, Editör: Kadir Özköse, C. I, Yozgat: Bozok Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Kılıç, Orhan. *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihâtı*, Elazığ: Ceren Ofset Matbaacılık, 1997.
- Kılıç, Orhan. *Osmanlı Taşrasının İdari Taksimatı ve Yöneticileri*, C. 1, İstanbul: İdeal Kültür Yayınları, 2021.
- Koç, Yunus. "Yozgat", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 43, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Koç, Yunus. *XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağının İskân ve Nüfus Yapısı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.
- Mert, Özcan. *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Çapanoğulları*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980.
- Metin, Rafet. *XVI. Yüzyılda Orta Anadolu'da Nüfus ve Yerleşme (Bozok, Kırşehir, Niğde, Nevşehir ve Keskin Örneği)*, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, 2007.
- Ocak, Ahmet Yaşar. "Bozok", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Özkan, Ela. *19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı (1839-1914)*, İstanbul: Hiperyayın, 2020.
- Sakin, Orhan. *Tarihten Günümüze Bozok Sancağı ve Yozgat*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2012.
- Solak, İbrahim. *XVI. Asırda Maraş Kazası (1526-1563)*, Kahramanmaraş: Dulkadiroğlu Belediyesi Yayınları, 2014.
- Şahin, İlhan. "Dulkadir Eyaleti", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Taşdöner, Kevser. *Anadolu'da Roma Eyaletleri*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2017.
- Toraman, Ömer. *Osmanlı Taşra Teşkilatında Yenilikler (1826-1876)*, Ankara: Türk İdari Tarihi Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2021.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*, C.II, 4. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983.

Bozok Sancağı: Nüfus İskân Ve Sosyal Yapı/Yunus KOÇ**1. Arşiv Kaynakları**

998 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Diyâr-ı Bekr ve 'Arab ve Zü'l-Kadriyye Defteri (937/1530), Dizin ve Tıpkıbasım. C. II, Yayın No. 40, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1999.

2. Kitap, Makale, Tez ve Ansiklopedi

Aslan, Lütfi. H.963/ M.1556 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre Bozok Sancağı'nın Ekonomik Ve Demografik Yapısı. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih (Yeniçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Braudel, Bernard. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*. C. I, Newyork: Harper & Row, 1972

Koç, Yunus. XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağının İskân ve Nüfus Yapısı. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.

_____. "Yozgat." TDV İslâm Ansiklopedisi. C. 43, İstanbul: TDV Yayınları, (2013): 559-564.

Mehmet Öz, "Bozok Sancağında İskan ve Nüfus (1539-1642)". XII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 12-16 Eylül 1994, Kongreye Sunulan Bildiriler, C. III, Ankara: TTK Yayınları, (1999): 790-794.

Texier, Charles. *Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*. çev. Ali Suat, Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, 2002

Çapanoğulları Ailesi Ve Şehrin Kuruluşu / Serkan Polat**A. Arşiv Kaynakları****1. Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)****I. Defterler**

a) Bâb-ı Âli Evrak Odası Ayniyat Defterleri (BEO, AYN. d.): 1.

b) Bâb-ı Defteri Başmuhasebe Muhallemât Halifelîği Kalemî Defterleri (D.BŞM.MHF.d): 12682.

c) Mühimme Defterleri (MD): 133, 135, 136, 139, 142, 148, 149, 152, 155, 157, 162, 163, 164, 165, 166, 169, 184, 185, 187, 229.

II. Belgeler**a) Ali Emîri (AE).**

Abdülhamid I (SABH.I): 11/1012, 15/1333, 15/1337, 19/1680, 19/1682, 19/1687, 29/2253, 212/14040, 293/19691, 346/24179.

Mustafa III (SMST.III): 309/24784, 316/25381.

Selim III (SSLM.III): 230/13396.

b) Bâb-ı Defteri Başmuhasebe Muhallemât Halifelîği (D.BŞM.MHF): 50/34, 50/46.

c) Cevdet Tasnifi (C.)

Adliye (ADL.): 8/521, 80/4834, 84/5078, 104/6214.

Askeriye (AS.): 85/3949, 232/9825, 263/10924, 283/11753, 611/25799, 622/26233, 815/34629, 869/37288, 892/38365, 957/41608, 1176/52391.

Bahriye (BH.): 197/9224.

Dahiliye (DH.): 55/2747, 70/3477, 97/4832, 129/6440, 133/6639, 152/7576, 167/8350, 196/9768, 237/11831, 245/12246, 246/12272, 249/12411, 258/12890, 273/13606, 274/13654, 304/15184, 314/15693, 336/16796.

Darbhane (DRB.): 16/761, 17/839, 19/918, 25/1248, 36/1787, 44/2155, 48/2378, 53/2650, 54/2659, 54/2686, 55/2711, 56/2783.

Evkaf (EV.): 268/13656, 364/18496, 484/24500.

Maarif (MF.): 29/1441, 32/1575, 152/7573.

Maliye (ML.): 38/1747, 277/11398, 368/15110, 550/22621, 575/23566, 578/23738, 659/26956, 732/29886, 746/30367, 747/30415, 751/30606.

Saray (SM.): 11/559, 47/2361, 168/8411.

d) Hatt-ı Hümayun (HAT): 26/1258-A, 35/1763, 75/3100-K, 103/4069-A, 103/4072-D, 179/8066, 192/9344, 255/14584, 281/16680, 281/16663, 300/17833, 554/27418, 999/41954, 1004/42124, 1261/48806, 1339/52323, 1339/52351, 1359/53472, 1384/54849, 1397/56092, 1408/57137, 1409/57208, 1411/57442, 1414/57740, 1455/48, 1509/57, 1532/54, 1581/40.

e) İbnülemin Tasnifi (İE.)

Şükr ü Şikâyet (ŞKRT): 5/440.

2. Milli Kütüphane Başkanlığı Mikrofilm Arşivi**a) Şer'iyye Sicilleri**

Adana Şer'iyeye Sicilleri (AŞS): 53.

Ankara Şer'iyeye Sicilleri (Ankara ŞS): 196.

Çankırı Şer'iyeye Sicilleri (ÇŞS): 17, 22.

Kayseri Şer'iyeye Sicilleri (KŞS): 133, 155, 179.

Yozgat Şer'iyeye Sicilleri (YŞS): 30.

3. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Defter No: 629.

B. Resmi Yayınlar

Sâlnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, H.1316 [1898-1899], Def'a: 1/3, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1316.

C. Kaynak Eserler

Abdi-zâde Hüseyin Hüsameddin Yasar. *Amasya Tarihi*, 4. Cilt Zeyl, yay. haz. Mesut Aydın-Güler Aydın.

Ahmed Câvid. *Hadîka-i Vekâyi'*. haz. Adnan Baycar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.

Ahmed Cevdet Paşa. *Tarih-i Cevdet*, C. 2, 9. İstanbul: Matbaa-i Osmaniyye, 1309.

Ahmed Vâsif Efendi. *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*. yay. haz. Mücteba İlgürel. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.

Câbi Ömer Efendi. *Câbi Târîhi (Târîh-i Sultân Selîm-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sâni) Tahlîl ve Tenkidli Metin*, C. I-II. haz. Mehmet Ali Beyhan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.

Dergâh-ı Âli Kapıcıbaşı Ağalar Defteri, Zi'l-hicce 1142/Gurre-i Şevvâl 1194 [Haziran-Temmuz 1730/30 Eylül 1780], Birinci Abdülhamid Devrinde Yazılmış Olduğu Anlaşılan Bir Mecmuadan İstinsah Edilmişti, Müstensih: Osman Ferit Sağlam, Ankara: TTK Kütüphanesi, Yazma No. 204, 1948.

İstanbul Kadı Sicilleri 96, İstanbul Mahkemesi 172 Numaralı Sicil (H.1257-1258/M.1841-1842). Proje Yön. M. Akif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür A.Ş Yayınları, 2019.

Mehmed Süreyya. *Sicill-i Osmanî Yâhûd Tezkire-i Meşâhîr-i Osmaniyye*, C. 1. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1308.

_____. *Sicill-i Osmanî Yâhûd Tezkire-i Meşâhîr-i Osmaniyye*, C. 3. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1311.

Mustafa Nuri Paşa. *Netâyicü'l-Vukû'ât, Kurumlarıyla Osmanlı Tarihi I-IV*. yay. haz. Yılmaz Kurt. Ankara: Akçağ Yayınları, 2014.

Şâni-zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi. *Şâni-zâde Târîhi [Osmanlı Tarihi (1223-1237/1808-1821)]*, C. I. haz. Ziya Yılmaz. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2008.

Yozgat Demirli Medresesi Kütüphanesi Müfredat Defteri, Çapanoğulları Ailesi Özel Arşivi.

Yozgat Etnografya Müzesi, Envanter No: 2836, 2838.

D. Araştırma ve İnceleme Eserleri

Acun, Hakkı. *Tüm Yönleri İle Çapanoğulları ve Eserleri*. İstanbul: TBMM Milli Saraylar Yayınları, 2016.

_____. "Yozgat ve Yöresi Türk Devri Yapıları." *Vakıflar Dergisi*, S. 13, (1981): 635-715.

Bayram, Ü.Filiz. *Enveri Târîhi: Üçüncü Cild (Metin ve Değerlendirme)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2014.

Beydilli, Kemal. "III. Selim: Aydınlanmış Hükümdar." *Nizâm-ı Kâdim'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*, ed. Seyfi Kenan, 27-57. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

Beyhan, Mehmet Ali. *Saray Günlüğü (25 Aralık 1802-24 Ocak 1809)*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2007.

Çadırcı, Musa. "Ankara Sancağında Nizâm-ı Cedîd Ortasının Teşkili ve 'Nizâm-ı Cedîd Askerî Kanunnâmesi.'" *Belleten*, C. XXXVI, S. 141, Ocak, (1972): 1-13.

Çataltepe, Sipahi. *19. Yüzyıl Başlarında Avrupa Dengesi ve Nizam-ı Cedit Ordusu*. İstanbul: Göçebe Yayınları, 1997.

Çınar, Ali Osman. *Mehmed Emin Edîb Efendi'nin Hayatı ve Târîh'i*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 1999.

Duru, Mehmet. "Yozgat Çapanoğlu Camii ve Vakfiyeleri." *Vakıflar Dergisi*, S. 13, (1981): 71-89.

Duygu, Süleyman. *Yozgat Tarihi ve Çapanoğulları*. İstanbul: Sayar Matbaası, 1953.

İnalçık, Halil. "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu." *Tanzimat-Degışim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed: Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, 89-109. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.

Karaca, Taha Niyazi. "19. Yüzyıl Avrupa Seyyahlarının Gözü İle Bir Anadolu Şehrinin Sosyo-Ekonomik Yapısı." *Günay Çağlar Armağanı*, ed. Mehmet İnbaşı, 150-163. Erzurum: Erzurum Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2004.

_____. "Yozgat Eğitim Tarihine Katkı." *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 17 (2004/2): 139-150.

- Karacaoglu, M. Faruk. *1765-1768 Yılları Arasında Konya'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (59 Numaralı Konya Şer'îye Siciline Göre)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Karagöz, Rıza. *Canikli Ali Paşa*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.
- Karakaya, Enis. "Çapanoğlu Camii." *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 8, 219-220. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Keleş, Hamza. *Vakfiyelerine Göre Yozgat Vakıfları (1400-1920)*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 1996.
- Kinneir, John Macdonald. *Journey Through Asia Minor, Armenia And Koordistan In The Years 1813 And 1814*. London: 1818.
- Koç, Yunus. *XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağının İskân ve Nüfus Yapısı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.
- Köse, Ensar. *Âyanlar Çağında İçel Sancağında Sosyal Hareketlilik*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2013.
- Mert, Özcan. "Canikli Hacı Ali Paşa Ailesi." *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 7, 151-154. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- _____. *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Çapanoğulları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980.
- Öğreten, Ahmet. *Nizâm-ı Cedide Dâir Askerî Lâyihalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Özkaya, Yücel. "Canikli Ali Paşa." *Belleten*, C. XXXVI, S. 144, Ekim, (1972): 483-525.
- _____. "Orta Anadolu'da Nizam-ı Cedidin Kuruluşu ve Kaldırılışı." *DTCF Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi*, (1982): 509-536.
- _____. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyanlık*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.
- _____. "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Âyanlıkları Ele Geçirîşleri ve Büyük Hânedanlıkların Kuruluşu." *Belleten*, C. XLII, S. 168, Ekim, (1978): 667-723.
- Özger, Yunus. "Osmanlıdan Cumhuriyete Yozgat Yöresinde Kurulan Haftalık Pazarlar ve Panayırar." *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, Cilt 4, Sayı 9, (2019): 103-121.
- Polat, Serkan. "Çapanoğlu Ahmed Paşa'nın Muhallefâtı." *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl: 8, S. XXIV, (2015): 85-120.
- _____. "Unutulan Bir Kütüphanenin İzinde: Yozgat Demirli Medresesi Kütüphanesi." *Tarihçi*, C. 1, S. 2, Mayıs (2021): 109-150.
- _____. *Yenilikçi Bir Âyan: Çapanoğlu Süleyman Bey*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2017.
- Sakaoğlu, Necdet. *Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.
- Savaş, Saim. "XVIII. Asırda Sivas'ta Bir Âyan Ailesi Zaralzâdeler." *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. VIII, (1993): 81-97.
- Serbestoğlu, İbrahim. "Trabzon Valisi Canikli Tayyar Mahmud Paşa İsyanı ve Caniklizâdelerin Sonu (1805-1808)." *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Yıl:1, Sayı:1, Güz (2006): 89-105.
- Sunar, Mehmet Mert. "Ocak-ı Âmire'den Ocak-ı Mülğâ'ya Doğru: Nizâm-ı Cedid Reformları Karşısında Yeniçeriler." *Nizâm-ı Kâdim'den Nizâm-ı Cedide III. Selim ve Dönemi*, ed. Seyfi Kenan, 497-527. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- Şahin, Canay. *The Rise and Fall of an Ayân Family in Eighteenth Century Anatolia: the Caniklizâdes (1737-1808)*. Ankara: Bilkent Üniversitesi, Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2003.
- Texier, Charles. *Küçük Asya*, C. 3, müt. Ali Suad. İstanbul: Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1340.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. "Çapan Oğulları." *Belleten*, C. XXXVIII, S. 150, Nisan, (1974): 215-261.
- _____. *Meşhur Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010.
- _____. "Nizam-ı Cedid Ricalinden Kadı Abdurrahman Paşa I." *Belleten*, C. XXXV, S. 138, Nisan, (1971): 245-302.
- _____. *Osmanlı Tarihi*, IV. Cilt, 1. Bölüm. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.
- Üstüner, Ahmet. *Yusuf Paşa'nın Sefer-nâmesi (Sefer-nâme-i Serdâr-ı Ekrem Yusuf Paşa)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Yaycıoğlu, Ali. *Partners of the Empire-The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions*. California: Stanford University Press, 2016.

_____. "Sened-i İttifak (1808): Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir Ortaklık ve Entegrasyon Denemesi.", *Nizâm-ı Kâdim'den Nizâm-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi*, ed. Seyfi Kenan, 667-709. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

Üçüncü Bölüm: Osmanlı Döneminde Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Yapı

Osmanlı Dönemi Yozgat Eğitim Tarihi ve Kurumları / Serkan GÜL

1. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Ali Evrak Odası

BEO. 9/660 / BEO. 872/65358.

Dahiliye Mektubi Kalemi

DH.MKT.22398/12.

İrade

İ.ŞD. 118/7080 / İ. MF. 8/48 / İ. MF. 9/19 / İ..MF.4/19.

Maarif Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi

MF. İBT. 29/7 / MF. İBT. 30/35 / MF. İBT. 30/18 / MF. İBT. 25/57 / MF. İBT. 163/97 / MF. İBT. 163/98 / MF. İBT. 164/6 / MF. İBT. 163/38 / MF. İBT. 163/67 / MF. İBT. 163/75 / MF. İBT. 163/25 / MF. İBT. 165/27 / MF. İBT. 161/99 / MF. İBT. 162/59 / MF. İBT. 16/13 / MF. İBT. 26/22 / MF.İBT.15/24 / MF.İBT.24/07 / MF. İBT. 43/41 / MF. İBT. 43/41 / MF. İBT. 39/50 / MF. İBT. 139/8 / MF.İBT. 149/47 / MF.İBT.194/114 / MF.İBT.213/134 / MF.İBT.194/114 / MF.İBT.161/3 / MF.İBT.192/125 / MF.İBT.220/18 / MF.İBT.241/93 / MF.İBT.177-41 / MF.İBT.338/85 / MF.İBT.339/82 / MF.İBT.302-16 / MF.İBT.289/51 / MF.İBT.293/41 / MF. İBT. 35/93.

Maarif Mektubi Kalemi

MF. MKT. 737/43 / MF. MKT. 948/25 / MF.MKT. 559/21 / MF. MKT. 547/5 / MF.MKT.791/17 / MF.MKT.11/89 / MF.MKT.684/1 / MF.MKT.1018/33 / MF.MKT.246/1 / MF.MKT.284/31.

Şura-yı Devlet

ŞD.205/8 / ŞD. 217/4.

2. Salnameler

1316 Sene-i Hicriyesine Mahsus *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, Def'a 1, (İstanbul: 1316).

1317 Sene-i Hicriyesine Mahsus *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, Def'a 2, (İstanbul: 1317).

1318 Sene-i Hicriyesine Mahsus *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, Def'a 3, (İstanbul: 1318).

1319 Sene-i Hicriyesine Mahsus *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, Def'a 4, (İstanbul: 1319).

1321 Sene-i Hicriyesine Mahsus *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, Def'a 5, (İstanbul: 1321).

3. Gazete ve Dergiler

Sebilü'r-Reşad, c. XIX, no. 487: 210-211.

Yeni Yozgad, 20 Şevval 1340.

4. Araştırma Eserler

Açıkel, Ali, "II. Abdülhamid Devri Eğitim Politikasının Taşraya Yansımaları: Yozgat Sancağı Örneği", *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu (05-07 Mayıs 2016) Bildiri Kitabı*, 609-628. Yozgat: 2016.

Akıyıldız, Ali, Maarif-i Umumiyye Nezareti, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 27, 273-274. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.

Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, 23. Baskı, Ankara: Pegem Akademi, 2012.

Alkan, Mehmet Ö., haz., *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri*, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000.

Berker, Aziz, *Türkiye'de İlk Öğretim (1839-1908)*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1945.

Bilim, Cahit, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2002.

Demirci, Ersoy, "Medreselerin Doğuş Kaynakları ve İlk Zamanları", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, no. 2 (1989): 269-278.

Erdogdu, Teyfur, "Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı-I", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, c. 51, no. 1 (1996): 183-247.

Ergin, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. 1-2, İstanbul: Eser Matbaası, 1977.

İpşirli, Mehmet, "Medrese", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 28, 227-333. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.

Karaca, Taha N., "Yozgat Eğitim Tarihine Katkı", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, no. 17 (2004): 139-150.

Koçak, Asuman, *Salnamelere Göre Ankara Vilayeti (1871-1907)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.

- Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, haz. Taceddin Kayaoğlu, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2001.
- Özger, Yunus, "II. Abdülhamid Döneminde Yozgat'ın Sosyo-Ekonomik Durumu (Tahrirat Müdürü Osman Namık Bey'in Raporuna Göre)", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, c. 5, no. 9 (Ocak 2015): 19-46.
- Öztürk, Cemil, "İdadi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 21, 464-466. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Polat, Serkan, "Unutulan Bir Kütüphanenin İzinde: Yozgat Demirli Medrese Kütüphanesi", *Tarihçi*, c. 1, no. 2 (Mayıs 2021): 109-150.
- Sakaoğlu, Necdet, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.
- Sakin, Orhan, *Bozok Sancağı ve Yozgat*, Ankara: Yozgat Belediyesi Yayını, 2004.
- Salman, Hacı, *İdadi Mekteplerinin Tarihsel Gelişimi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.
- Şanal, Mustafa, "Osmanlı Devleti'nde Medreselere Ders Programları, Öğretim Metodu ... Bakımından Genel Bir Bakış", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, no. 14, (2003/1): 149-168.
- Ünal, Uğur, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.
- Ürekli, Fatma, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi ve Kurumları", *Manas Journal of Social Studies*, no. 3, (2002): 382-406.
- Yıldız, Hatip & Abdullah Cengiz, "Osmanlı Modernleşme Döneminde Bozok (Yozgat) Sancağı'nda Açılan Rüşdiye Mekteplerinin Durumu", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, no. 19 (Ekim 2017): 93-110.

Yozgat İl Merkezi Ve Çevresinde Tesis Edilen Vakıflar (1400-1920) / Hamza KELEŞ-Esra KIZIL

A. Arşiv Kaynakları

1. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Tescil Fiş No: 660001003-TF001

B. Kaynak Eserler

- Acun, Hakkı. *Tüm Yönleri İle Çapanoğulları ve Eserleri*. İstanbul: TBMM Milli Saraylar Yayınları, 2016.
- _____. *Bozok Sancağı (Yozgat İli)nda Türk Mimarisi*. Ankara: TTK Yayınları, 2005.
- Akdağ, Soner. "Süleyman Çelebi'nin Mevdi' Üzerine." *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 36 (Erzurum 2008):81-98.
- Akgündüz, Ahmet ve Said Öztürk. *Yozgat Temettuat Defterleri*. C.1, Yozgat: Umut Matbaacılık, 2000.
- Barkan, Ömer Lütfi. *Kolonizatör Türk Dervişleri*. İstanbul: Hamle Yayınları, 1993.
- Bozkurt, Nebi. "Medrese" *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 28, Ankara: TDV Yayınları, (2003): 323-327.
- Çelebi, Evliya. *Günümüz Türkçesiyle Seyahatname*. C. 3, 1. Kitap, haz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı. İstanbul: YKY Yayınları, 2006.
- Kapusuzoğlu, Burhanettin. *Bozok Tarihine Dair Araştırmalar: Yozgat Medreseleri Tekke ve Zaviyeleri*. Ankara: Yozgat Belediyesi Yayınları, 1999.
- _____. "Bozok İlmiye Tarihinde Medreseler, Zaviyeler ve Tekkeler." *Osmanlı Devleti ve Bozok Sancağı*, Yozgat: Türk Ocakları Yozgat Şubesi Yayınları, 2000.
- Duygu, Süleyman. *Yozgat Tarihi ve Çapanoğulları*. İstanbul: Sayar Basımevi, 1953.
- Ergin, Ali Şakir. "Vakıf Müessesesi ve Şehrimizdeki Vakıf Eserleri." *Osmanlı Devleti ve Bozok Sancağı*, 285-294. Yozgat: Türk Ocakları Yozgat Şubesi Yayınları, 2000.
- _____. *Vakıflar ve Yozgat'ta Tarihi Vakıf Câmileri*. Ankara: Anıl Grup Matbaacılık, 2014.
- Kara, Mustafa. "Tekke." *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 40, İstanbul: TDV Yayınları, (2011): 368-370.
- Karaca, Taha Niyazi. "Osmanlı Devleti'nde Toprak Düzeni ve Bozok Sancağı." *Osmanlı Devleti ve Bozok Sancağı*, 457-467. Yozgat: Türk Ocakları Yozgat Şubesi Yayınları, 2000.
- _____. "Yozgat Eğitim Tarihine Katkı." *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 17, (2004): 139-150.
- Kars, Rümeyza. *Haremeynü's-Şerifeyn ve Bağlı Birimlerine Ait Gelir ve Masrafları İhtiva Eden 1175 Nolu Vakıf Muhasebe Defteri*. İstanbul: Kriter Yayınevi, 2020.
- Keleş, Hamza. *Vakfiyelerine Göre Yozgat Vakıfları*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1996.
- _____. "Çapanoğulları Döneminde Yozgatta İmar Faaliyetleri." *Kastamonu Eğitim Dergisi*, S. 3, (1997): 89-96.

Koç, Yunus. XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağının İskân ve Nüfus Yapısı. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.

_____. "Yozgat." *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 43, İstanbul: TDV Yayınları, (2013): 559-564.

Mert, Özcan. "Çapanoğulları." *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul: TDV Yayınları, (1993): 221-224.

_____. XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Çapanoğulları. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980.

Ocak, Ahmet Yaşar. "Bozok." *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul: TDV Yayınları, (1992): 321-322.

_____. "Zaviyeler: Dini, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme." *Vakıflar Dergisi*, S.12 (1978): 247-269.

Önkal, Ahmet ve Nebi Bozkurt. "Câmi." *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul: TDV Yayınları, (1993): 46-56.

Özdamar, Mustafa. "Vakfetmek." *Vakıflar Dergisi*, S. 19 (1985):5-10.

Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. C. 3, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972.

Sakin, Orhan. *Bozok Sancağı ve Yozgat: Siyasî, İdarî ve Sosyal Tarihi*. Ankara: Yozgat Belediyesi Yayınları, 2004.

Serkan, Polat. "Unutulan Bir Kütüphanenin İzinde: Yozgat Demirli Medresesi Kütüphanesi." *Tarihçi*, C. 1, S. 2, (Mayıs 2021): 109-150.

Sümer, Faruk. "Bozok Tarihine Dair Araştırmalar." *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü: Anma Kitabı*, Ankara: DTCF Yayınları, (1974): 309-381.

Şeker, Mehmet. "Mevlid," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 29, Ankara: TDV Yayınları, (2004):479-480.

Texier, Charles. *Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*. çev. Ali Suat, Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, 2002.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. "Çapan Oğulları." *Belleten*, C. 38, S. 150, (Nisan, 1974): 215-261.

Yediylıldız, Bahaeddin. "Vakıf Müessesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü." *Vakıflar Dergisi*, S.14, Ankara: Önder Matbaa, (1982): 1-27.

Osmanlı Dönemi Yozgat İlinde Tarım / Doç. Murat HANİLÇE, Prof. Dr. Güngör YILMAZ & Dr. Öğr. Üyesi Levent YAZICI

Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, cilt: 6 Kanuni Sultan Süleyman devri Kanunnameleri II. Kısım (Kanuni Devri Eyalet Kanunnameleri II), Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1993.

Ahmet Şimşirgil, *Osmanlı Taşra Teşkilatı'nda Tokat*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1990.

Anonim, 2022, <https://www.e-icisleri.gov.tr/Anasayfa/MulkiIdariBolumleri.aspx>

Ali Açikel, *Changes in Settlement Patterns, Population and Society in North Central Anatolia: A Case Study of the District (Kaza) of Tokat (1574-1643)*, University of Manchester Basılmamış Doktora Tezi, Manchester 1999.

Bahaeddin Yediylıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.

Besim Darkot, *Türkiye İktisadi Coğrafyası*, İstanbul 1958.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Td (Tahrir defteri) 2.

BOA, Td 19.

BOA, Td 79.

BOA, Td 387.

Ceylan, F., 2013. Vilâyet Sâlnâmelerinde Yozgat (H.1290-H.1325) (M.1873- M.1907), Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi

Deniz Karaman, "16. Yüzyılda Ayaş Kazası (İktisadi Tahlil Denemesi)", *Belleten*, cilt: LXVI, sayı: 246 (Ağustos 2002), s. 421-501.

Eftal Şükrü Batmaz, "XV-XVI. Yüzyıl Kanunnamelerine Göre Osmanlı Devleti'nde Tahlil Üretimi", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt:23, sayı: 36, Ankara 2004, s. 35-41.

Fahri Yavuz (Editör), *Türkiye'de Tarım*. 2005. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Fahri Yavuz, Tayfur Çağlayan. *Türkiye'de Tarımın Tarihi*, sayfa 3-6.

Feridun Emecen, "Bennak", *TDVİA*, cilt: 5, İstanbul 1992, s. 458-459.

Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1989.

Ferit Devlilioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, 26. Baskı, Aydın Kitabevi, Ankara 2010.

Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm, XV-XVIII. Yüzyıllar*, Cilt:1, çev. M. Ali Kılıçbay, Gece Yayınları, Ankara 1993.

- Halil İnalçık, "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, ed. Halil İnalçık and Donald Quataert, Cambridge 1994, s. 126-130.
- Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*, çev. Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.
- Hikmet Gürçay, "Urgan ve Urgancılık", *Türk Etnografya Dergisi*, sayı: 11 (1968), s. 13-26.
- Karaboğa, D.V., 2010. Klasik Dönemde Osmanlı Devletinde Tarım. Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Kudret Emiroğlu, Ahmet Yüksel, Ömer Türkoğlu, Ethem Coşkun 1995. Ankara Vilayeti salnâme-i resmisi 1325 (1907) / haz.. Ankara : Ankara Enstitüsü Vakfı, 1995.
- İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1990.
- Lütfi Arslan, H. 963/M. 1556 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre Bozok Sancağı'nın Ekonomik ve Demografik Yapısı, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005.
- M. Sait Adak, Andreas Biesantz ve Velittin Gürgün, "Orta Anadolu Koşullarında Farklı Toprak İşleme, Nadas-Buğday ve Mercimek-Buğday Ekim Nöbeti Sistemlerinde Toprakta Mikrobiyolojik Aktivite, Organik Madde ve Azot Formlarının Saptanması", *Tübitak Turkish Journal of Agriculture and Forestry*, cilt: 22, sayı: 3 (1998), s. 305-312.
- Margaret L. Venzke, "Aleppo's Mâlikâne-Divâni System", *Journal of American Oriental Society*, sayı: 106, s. 451-469.
- Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1999.
- Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1989.
- Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1999.
- Midhat Sertoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Toprak Dirliklerinin Çeşitli Şekilleri", *VI. Türk Tarih Kongresi (20-26 Ekim 1961)*, Ankara 1967, s. 281-294.
- Murat Haniççe, *Saklı Kalmış Bir Tarih XV ve XVI. Yüzyıllarda Zile Kazası*, Libra Kitap, İstanbul 2018.
- Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Rüsûmlar", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, cilt: 5, sayı: 5, Ankara 1947, s. 483-511.
- Nevzat Eser, *Genel Ekonomik Coğrafya Ders Notları*, Ankara 1966.
- Oktay Özel, *Changes in Settlement Patterns, Population and Society in Rural Anatolia: A Case Study of Amasya (1576-1642)*, Basılmamış Doktora Tezi, Manchester Üniversitesi, Manchester 1993.
- Ömer Lütfi Barkan, "Türk-İslam Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller: Mâlikâne-Divâni Sistemi", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, cilt: 2, İstanbul 1939, s. 119-184.
- Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler, I*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980.
- Özger, Y., 2015. II. Abdülhamid Döneminde Yozgat'ın Sosyo ekonomik Durumu (Tahrirat Müdürü Osman Namık Bey'in Raporuna Göre). Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 9, Ocak 2015, S. 19-46
- Orman Maadin ve Ziraat Nezareti İst. İdaresi.1323 senesi Avrupalı Osmanlı Ziraat İstatistiği, Dersaadet, 1326.
- Selahattin Cengiz, Hüseyin Yılmaz, Ahmet Karaca, Hasan Soydan, Serdar Açıkgöz, Aslı Şahin, Selda Sertakan. 120Yıllık Eğitim Çınarı Halkalı Mekteb-i Alisi. 2011. Gıda Tarım Ve Hayvancılık Bakanlığı Yayınları, ISBN: 978-605-4672-13-4. Osmanlı'da Tarım, sayfa 13-23.
- Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, 3. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.
- Sumaytaoğlu, E.C., 2012. Osmanlı'da Ve Türkiye'de Tarımsal Politikaların Tarihsel Gelişimi Ve Uygulaması, Çankaya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.
- Tapu Kadastro Arşivi (TKA), Td 12.
- Tevfik Güran. 19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı. 1988. S: 76-77
- TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu, <https://www.tuik.gov.tr/>, 2022
- Vera P. Moutafchieva, *Agrarian Relations in the Ottoman Empire in the 15th and 16th Centuries*, New York 1988.
- Yunus Koç, *XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağının İskân ve Nüfus Yapısı*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1989.
- Yozgat tarım, hayvancılık ve gıda sektörel çalışma grubu, 2011

Yabancı Seyyahların Gözüyle Yozgat / Muammer ULUTÜRK

- Anderson, John George Clark. *A Journey of Exploration in Pontus*. Bruxelles: 1903.
- Barkley, Henry C. *A Ride Through Asia Minor And Armenia*. London: 1891.

- Brant, James. *Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835*. London: 1836.
- Burnaby, Frederick Gustavus. *On Horseback Through Asia Minor, Vol I*. London: 1877.
- Burnaby, Frederick. *At Sırtında Anadolu*. Çeviren Fatma Taşkent, 7. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Cuinet, Vital. *La Turquie d'Asie, Geographie Administrative*, Editeur Ernest Leroux. Paris: 1892.
- Dönmez, Ahmet. "The Role of James Brant in the Process of Structural Changes in British Consulates". *Adalya*, 22 (2019): 365
- Goldsmid, Frederic John. *Telgraph And Travel*. London: 1874.
- Hamilton, William J. *Researches in Asia Minor Pontus And Armenia Vol I*. London: 1842.
- Hasluck, F. W. *Letters on Religion And Folklore*. London: 1926.
- Kinneir, John Macdonald. *Asia Minor, Armenia, And Koordistan, In The Years 1813 And 1814*. London: 1818.
- Lennepe, Henry John Van. *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor Vol II*. London: 1870.
- Murray, John. *Hand Book For Travellers The Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor And Constantinople*. London: 1845.
- Pears, Edwin. *Turkey And It's People*. Edinburg: 1911
- Perrot, Georges. *Souvenirs d'un Voyage en Asie Mineure*. Paris: 1864.
- Ross, Henry James. *Letters From The East By Henry James Ross*. Edited By His Wife Janet Ross With Illustrations, London:1902.
- Stevens, Thomas. *Around The World On A Bicycle*. London: 1887.
- Texier, Charles. *Küçük Asya Coğrafyası Tarihi ve Arkeolojisi*. Çeviren Ali Suat, Latin harflerine aktaranlar: K. Y. Koprman ve M. Yıldız, Ankara: 2002.
- <https://archivesspace.amherst.edu/repositories/2/resources/187> (erişim: 17.01.2022)
- Tozer, Henry Fanshawe. *Turkish Armenia And Eastern Asia Minor*. London: 1881.
- Ulutürk, Muammer. "Dr. Bafıralı Yanko ve Yozgat Seyahatnamesi", *Turkish Studies*, 8 (2013): 349-371

Dördüncü Bölüm: I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Döneminde Yozgat Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Yozgat Sancağı (1914-1918) / Haluk SELVİ

Arşivler

- Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (CA.)
Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)

Zabıt Cerideleri

- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 3 İctima Senesi: 1 (İctima-ı Fevkalâde) Cilt: 1, Birinci İnikad, 1 Mayıs 1330 (1914) Perşembe, 3. (<https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar>)

Gazeteler

- The Times, 14 November 1916, Issue: 41324.

Kitaplar ve Makaleler

- Ata, Feridun. *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargulamaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005.
- Bakar, Bülent. *Ermeni Tehciri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2009.
- Bilgi, Nejdet. *Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Yargılanması*. Ankara: 1999.
- Çiçek, Kemal. *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)*. Ankara: 2019.
- Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekât-ı İhtilaliyesi*. Hazırlayan: H. Erdoğan Cengiz, Ankara: 1983.
- Güneş, İhsan. *Türk Parlamento Tarihi Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet*. Cilt: II, Ankara: 1998.
- Güzel Mumyılmaz, Hatice. "20.Yüzyıl Başında Yozgat Sancağı ile Akdağmadeni ve Boğazlıyan Kazalarının Coğrafı, Tabii, Sosyal, Ekonomik ve İdari Durumları", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 30, Sayı: 1, (Ocak 2020): 429-444.
- İskefiyeli, Zeynep. *Ermeni Meselesi Çerçevesinde 1893 Ankara Mahkemelerinin Yeri ve Önemi*. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya: 2008.
- Kapusuzoğlu, Ertuğrul. *Tarih, Kültür, Folklor, Merkez İlçeleriyle Yozgat*. Ankara: 2000.
- Karaca, Taha Niyazi. "Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Dönemlerinde Yozgat Ermenileri (1914-1920)", *Atatürk Dergisi*, Cilt: III, Sayı: 4, (Erzurum: 2003): 99-134.
- Karaca, Taha Niyazi. *Ermeni Sorununun Gelişim Sürecinde Yozgat'ta Türk Ermeni İlişkileri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005.
- Karayaman, Mehmet. "Yozgat Merkez ve Kazalarında Hilal-i Ahmer Cemiyetinin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *1. Uluslararası Bozok Sempozyumu (5-7 Mayıs 2016)*, (2016): 156-175.
- Karpat, Kemal H.. *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Koç, Yunus. "Yozgat", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 43, 559-564. İstanbul: 2013.
- Oran Arslan, Nebahat. *Birinci Dünya Savaşında Türkiye'deki Rus Savaş Esirleri*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008.

- Özdemir, Hikmet. *Salgın Hastalıklardan Ölümlemler (1914-1918)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010.
- Özger, Yunus. "Osmanlıdan Cumhuriyete Yozgat Yöresinde Kurulan Haftalık Pazarlar ve Panayırılar", *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 9, (Yıl 2018): 103-121.
- Öztürk, Gülin. "Meclis-i Mebusan Yozgat Mebusu "Kınacızade Şakir Bey" in 1912 Senesi Meclis Faaliyetleri", *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Vol. 10, (April-2018): 103-110.
- Sakin, Orhan. "Yozgat Sancağı Hakkında Osmanlı Vilayet (Ankara) Salnameleri Üzerine Bir İnceleme", *Osmanlı Devleti ve Bozok Sancağı, Yozgat: Türk Ocakları Yozgat Şubesi Yayınları*, 2000.
- Selvi, Haluk. *Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2003.
- Süslü, Azmi. *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*. Ankara: 1990.
- Şehitlerimiz: *Osmanlı-Rus, Osmanlı-Yunan, Trablusgarp, Balkan, Birinci Dünya, İstiklal, Kore, Kıbrıs, İç Güvenlik*. Cilt: 5, Ankara: Milli Savunma Bakanlığı Yayınları, 1998.
- Şemsettin Sami, *Kamus'ul-'Alam*. Cilt: 6, Tıpkı Basım (İstanbul: 1889) Ankara: 1996.
- Topçu, Sultan Murat. "Yozgat-Akdağmadeni Redif Teşkilatı Debboy Binası", *Turkish Studies*, Vol. 9/10 Fall (2014): 1023-1038.
- Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Memalik-i Osmaniye Cep Atlası*. İstanbul: 1323.

Tezler

- Akkor, Mahmut. *I. Dünya Savaşı'nda Anadolu'daki İngiliz Esirleri ve Esir Kampları*. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya: 2013.
- Arslan, Gürbüz. *Milli Mücadele Yıllarında Yozgat*. Marmara Üniversitesi Türikiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: 2007.
- Aslan, Ahmet. *Urfa'da Asayiş ve Güvenlik (1913-1918)*. İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: 2021.
- Doğru, Mustafa. *Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Yozgat'ta Asayiş*. Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: 2018.
- Ersaydı, Alper. *İngiliz Kaynaklarına Göre Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Esirler*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: 2017.
- Özçelik, Mücahit. *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Yabancı Esirler*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: 2010.
- Şimşek, Kartal Kağan. *Bolu'da Asayiş (1912-1918)*. Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bolu: 2019.

Milli Mücadelede Yozgat / Lütfi Arslan

- Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi Sıra no:301, Kutu: 28, Belge no: 6; Sıra no: 335, Kutu: 296, Belge no: 32
- Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi Sıra no:484, Kutu: 298, Belge no: 38.
- Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi Sıra no:1072, Kutu:24, Belge no:74
- Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi Sıra no:116, Kutu: 314, Belge no: 281
- Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi Sıra no:1030, Kutu: 28, Belge no: 28, Tarih: 07.06.1336.
- Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi Sıra no:1068, Kutu: 31, Belge no: 210, Tarih: 25.06.1336
- Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi Sıra no:1074, Kutu: 24, Belge no: 84, Tarih: 28.06.1336
- Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi Sıra no:1080, Kutu: 24, Belge no: 77, Tarih: 01.07.1336
- Armaoğlu, Fahir. *Siyasi Tarih 1789-1960*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1975
- Arslan, Lütfi. *H.963 / M. 1556 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre Bozok Sancağının Ekonomik ve Demografik Yapısı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005
- Atatürk, Mustafa Kemal. *Nutuk*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, Cilt I, 1970
- Atatürk, Mustafa Kemal. *Nutuk*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2015
- Bardakçı, Cemal. *Anadolu İsyancıları*. Ankara: Berikan Yayınları, 2001
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30,18,1-1 / 1,5,10 (22.07.1920)
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30,18,1-1 / 1,9,3 (16.08.1920)
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BOA), Yer No; Kutu: 450, Kutu 92-001.

- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BOA), DH. ŞFR, Yer No; Kutu: 203, Gömlek: 73
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BOA), DH. ŞFR., Yer No; Kutu: 63, Gömlek, 146.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BOA), DH. ŞFR, Yer no; Kutu: 70, Gömlek: 18-001.; Yer no; Kutu: 29, Gömlek: 76; Yer no; Kutu: 3, Gömlek: 1
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BOA), DH.EUM. 6.ŞB, Kutu: 11, Gömlek: 49.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BOA), DH.EUM. 4.ŞB, Kutu: 7, Gömlek: 57.
- Çelik, Kemal. "Millî Mücadele'de İç İsyânlar, Vatana İhanet Kanunu ve İstiklâl Mahkemeleri". *Atatürk Yolu Dergisi*, C.X Sayı 40, (2007): 569-613
- Çerkez Ethem. *Anılarım*. İstanbul: Berfin Yayınları, 1994
- Çoker, Fahri. *Türk Parlamento Tarihi I: Millî Mücadele ve TBMM: I. Dönem 1919-1923*. Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, 1994
- Demirel, Demokaan. "Millî Mücadele Döneminde İç İsyânlar: Yozgat Örneği". *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt V, Sayı III, (2016): 351- 362
- Dikmen, Zeliha Buket. *Yeni Yozgad Gazetesi (1925-1928) Transkripsiyon ve Tahlilli Fihristi*. Yozgat: Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011
- Esintimur, Niğâr. *Yozgat ve Çevresinde Yapılan Ermeni Tehcir ve Yargılamaları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2001
- Gamsız, Abdullah. *Millî Mücadele Döneminde Yeni Yozgad Gazetesi*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2002
- Gaye-i Milliye Gazetesi*. 2 Mart 1337, Yıl 1, Sayı1
- Goloğlu, Mahmut. *Üçüncü Meşrutiyet*. Ankara: Başnur Matbaası, 1970
- İpek, Nedim. "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu'da Cereyan Eden Göçler". *19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt XII, Sayı1, (1999): 97-134
- Karaca, Taha Niyazi. "Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele Dönemlerinde Yozgat Ermenileri (1914-1920)". *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk Dergisi*, Cilt 3, Sayı 4, (2003): 99-134
- Karpat, Kemal H. *Ottoman Population 1830-1914*. London: The University of Wisconsin Press, Wisconsin, 1985
- Koç, Nurgün. "Millî Mücadele'de Yozgat (Çapanoğulları) Ayaklanması ve Çerkez Ethem Güçleri Tarafından Bastırılması". *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu*, 5-7 Mayıs, Cilt II, (2016): 219-244
- Kutay, Cemal. *Çerkez Ethem Dosyası*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, Cilt II, 1990
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC), Dön. 4, Bir. 20, C. 1
- Ocak, Ahmet Yaşar. "Millî Mücadelede Çapanoğlu İsyanı". *Türk Kültür Araştırmaları Dergisi*, Cilt 7-10, (1970-1973): 83-149
- Oran, Baskın. *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*. İstanbul: İletişim Yayınları, C. I (1919-1980), 2004
- Sakallı, Bayram. *Ankara ve Çevresinde Millî Faaliyetler ve Teşkilatlanma*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988
- Sofuoğlu, Adnan. "Arşiv Belgeleri Işığında Sancak (Hatay)'ın Bağımsızlık Sürecinin İlk Aşaması ve Türkiye", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, (2005): Cilt XXI, Sayı 61
- Şahingöz, Mehmet. "Millî Mücadele'de Yozgat ve Havalisinde Çeşitli Olaylar Karşısında Yapılan Tezahürat, Protesto ve Mitingler". *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu*, Yozgat, 5-7 Mayıs, Cilt II, (2016): 183-200
- Şehitlerimiz*. Ankara: Millî Savunma Bakanlığı Yayınları, Cilt V, 1988
- Şener, Celalattin. *1921-1922 Yılları Arasında Yayınlanan Yeni Yozgad Gazetesi'ne Göre Yozgat ve Çevresinin İdari, Sosyal, İktisadi ve Adli Yapısı*, Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2002
- Tansel, Selahattin. *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*. Ankara: C: I-IV, Millî Eğitim Basımevi, 1978
- TBMMZC, (1920), Dön. I, Bir. 2, C. 1
- TBMMZC, (1920), Dön. I, Bir. 108, C. 14
- TBMMZC, (1920), Dön. I, Bir. 76, C. 4
- Türk İstiklâl Harbi: Güney Cephesi*. Ankara: Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, Cilt IV, 1974
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. "Çapanoğulları", *Belleten*, Cilt 38, Sayı 150, (1974): 215-261
- Yerasimos, Stefanos. *Kurtuluş Savaşında Türk-Sovyet İlişkileri 1917-1923*. İstanbul: Boyut Kitapları, 2000

Yüner. Recep. "1871 ve 1907 Yılları Arasında Yozgat'ta Etnik ve Dini Yapı", *Yozgat: III. Uluslararası Bozok Sempozyumu*, 3-5 Mayıs Yozgat, (2018)

Altıncı Bölüm: Cumhuriyet Öncesinde Yozgatlılar Osmanlı Dönemi Yozgatlı Devlet Adamları / Yunus ÖZGER

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Defterleri (DH. SAİD. d.) 001/900, 003/1032, 003/614, 003/708, 003/784, 004/880, 007/7, 007/743, 007/787, 010/161, 010/351, 010/431, 010/44, 010/555, 011/219, 011/431, 012/411, 017/415, 020/7, 022/089, 022/61, 026/147, 030/377, 031/073, 031/401, 034/233, 034/311, 034/389, 035/191, 035/465, 04/498, 042/177, 043/95, 047/267, 047/97, 048/147, 049/333, 049/67, 051/331, 054/247, 056/135, 056/493, 057/143, 057/329, 059/109, 061/391, 062/29, 062/311, 064/47, 065/159, 069/335, 07/721, 070/85, 071/171, 073/063, 077/349, 078/331, 079/277, 079/297, 080/099, 080/319, 080/435, 081/79, 083/271, 084/289, 085/65, 089/233, 090/471, 092/119, 092/471, 094/39, 095/33, 095/63, 096/433, 097/353, 097/409, 098/167, 099/213, 100/153, 100/241, 100/311, 101/295, 102/239, 102/411, 102/83, 103/259, 105/099, 105/439, 105/443, 105/85, 106/187, 106/31, 106/393, 106/453, 107/027, 107/281, 108/265, 108/33, 108/35, 109/387, 109/433, 110/75, 111/259, 112/303, 114/239, 115/307, 115/365, 116/237, 117/279, 117/381, 118/489, 119/347, 120/331, 123/41, 126/107, 126/467, 128/493, 129/101, 129/97, 130/399, 132/043, 132/277, 133/219, 134/155, 138/437, 139/125, 139/411, 139/99, 14/379, 140/131, 140/279, 143/143, 144/243, 144/295, 144/415, 146/475, 148/277, 148/55, 148/750, 150/159, 151/319, 152/453, 152/487, 154/051, 154/79, 155/177, 155/295, 158/291, 159/481, 161/267, 161/379, 165/01, 165/465, 165/99, 167/119, 167/287, 167/493, 168/483, 169/361, 173/463, 174/379, 175/247, 176/169, 176/251, 177/30, 177/345, 177/503, 178/127, 178/139, 178/386, 179/275, 180/57, 181/117, 181/159, 181/177, 181/21, 181/5, 185/59, 188/148, 189/156, 194/149, 194/153, 194/153, 195/117, 196/143, 196/187, 199/189, 22/159, 26/33, 29/365, 29/373, 32/337, 34/125, 36/445, 4/888, 42/269, 45/483, 60/465, 61/73, 64/237, 65/121, 70/389, 8/455, 91/482, 96/429, 99/263,

Kitap ve Makaleler

- Abdulkadiroğlu, Abdulkerim & Özkan, Hakan. "Osmanlı Dönemi Yozgatlı Şeyhler, Bilim Adamları ve Şairler", *Osmanlı Devleti ve Bozok Sancağı*, 23-78. Ankara: Türk Ocakları Yozgat Şubesi Yayınları, 2000.
- Karaca, Ali. "II. Abdülhamid'in Danışmanı Yaver-i Ekren Müşir Ahmet Şakir Paşa (Çapanoğlu) ve Tarihi Misyonu", *Osmanlı Devleti ve Bozok Sancağı*, 447-456. Ankara: Türk Ocakları Yozgat Şubesi Yayınları 2000.
- Uçman, Abdullah. "Akif Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt 2, 261-262. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 1989.
- Özger, Yunus. *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Yozgatlı Devlet Adamları*. İstanbul: IQ Yayınları, 2010.
- Özger, Yunus. "Yusuf Ziya Yozgadi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ek 3, 675. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2019.
- Öztürk, Gülin. "Birinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Yozgat Milletvekili "Süleyman Sırrı Bey (İçöz)", *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, cilt 7, sayı 19 (2018): 65-79.
- Öztürk, Gülin. "1. ve 2. Dönem Yozgat Milletvekilleri ve Siyasi Faaliyetleri", *Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Niğde 2012.

Kimliği ve Tarihi Kişiliğiyle Emirci Sultan (?-637/1240) / Ali BİNOL

- Aktan, Ali, "*Künhü'l-Ahbar'a Göre Hoca Ahmet Yesevi ve Anadolu'daki Halifeleri*", Kayseri: Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri, 1993.
- Attâr, Feridüddin, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, İstanbul: Erkam Yayınları, 1984.
- Abdulkadiroğlu, Abdulkerim. "*Osmanlı Dönemi Yozgat'ta Şeyhler, Bilim Adamları ve Şairler*", Osmanlı Devleti ve Bozok Sancağı, Yozgat: Türk Ocağı Yozgat Şubesi Yay., 2000.
- Bice, Hayati, *Hoca Ahmed Yesevi ve Divân-ı Hikmet*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Bozkurt, Nebi - İpşirli, Mehmet. "Medrese", Ankara: DİA, 2003.
- Câmi, Abdurrahman, *Nefehâtü'l-Üns*, haz. Abdülkadir Akçiçek, İstanbul: Huzur Yayınevi, 2016.
- Demiryürek, Mehmet, Tahrir Defterleri ile Muhasebe Defterlerine Göre Emirci Sultan Zaviyesi (Osman Paşa Tekkesi), *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Yozgat: 2016.
- Eraslan, Kemal, "Ahmed Yesevi", İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 1989.
- Eraslan, Kemal, *Ahmed Yesevi, Divân-ı Hikmet Seçmeler*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname*, haz. S. Ali Kahraman-Yücel Dağlı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996.

- Gölpınarlı, Abdülbaki, *Menâkıb-ı Hacı Bektaş-ı Veli Vilayetnâme*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1958.
- Haniççe, Murat, *XV ve XVI. Yüzyıllarda Zile Kazası (1455-1574)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi SBE., Doktora Tezi, Tokat: 2014.
- https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/yo zgat(30.09.2021)
- Kapusuzoğlu, S. Burhaneddin, *Yozgat Medreseleri Tekke ve Zaviyeleri*, Ankara: Yenişehir Kitabevi, 1999.
- Kara, Mustafa, "Tekke", İstanbul: *DİA*, 2011.
- Karaca, Taha Niyazi. "Yozgat Eğitim Tarihine Katkı", *ERÜ SBE Dergisi*, II. Kayseri: 2004.
- Köprülü, Mehmed Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara: DİB, 1976.
- Malik b. Enes, *el-Muvatta*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâki, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1985.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Anadolu, Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması", İstanbul: *DİA*, 1991.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Anadolu Türk Süflüğünde Ahmed-i Yesevî Geleneğinin Teşekkülü", Ankara: *Milletlerarası Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri*, 1992.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Bektaşılık", İstanbul: *DİA*, 1992.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Dede Garkın ve Emirci Sultan*, Ankara: Gazi Üniversitesi Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları, 2011.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Emirci Sultan", İstanbul: *DİA*, 1995.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Emirci Sultan ve Zâviyesi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, 1978.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Anadolu Türk Süflüğünde Ahmed-i Yesevî Geleneğinin Teşekkülü", Ankara: *Milletlerarası Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri*, 1992.
- Onat, Hasan, "İbahiye", İstanbul: *TDV İslam Ansiklopedisi*, 1999.
- Özger, Yunus, "Yusuf Ziya Yozgadi ve Temaşayı Celâli Hüda Adlı Eseri", *Karadeniz Araştırmaları*. 2011.
- Özköse, Kadir, "Ahmed Yesevî ve Divân-ı Hikmet", Tasavvuf, İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, 2006.
- Sarıçık, Murat, *Osmanlı İmparatorluğunda Nakibü'l-Eşraflık Müessesesi*, Ankara: TTK Yayınları, 2003.
- Şeker, Mehmet, *Türkiye Selçukluları ve Osmanlılarda Birarada Yaşama Tecrübesi*, Ankara: DİB Yayınları, 2001.
- Tosun, Necdet, "Yeseviyye", İstanbul: *DİA*, 2013.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1969.
- Yozgat Sorgun Gedikhasanlı Kutbi Cihan Mehmet Şakir Efendi*, Yozgat: Yeniğün Gazetesi, 2014.

Zâhid-İ Yozgadi Şeyh Hacı Ahmed Efendi Hazretleri, Yozgatlı Mutasavvıf (1773-74/1896) / Mehmet TÖZLÜYURT

- Abdulkadiroğlu, Abdülkerim- Özkan, F. Hakan. "Osmanlı Dönemi Yozgatlı Şeyhler, Bilim Adamları ve Şâirler". *Osmanlı Devleti ve Bozok Sancağı*. Yozgat: Türk Ocakları Yozgat Şubesi Yayınları, 2000.
- Azamat, Nihat. "Çerkeşi Mustafa Efendi". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1993. 8/272-275.
- Ergin, Ali Şakir. *Gönül Ufkunda Bir Şeyh Bir Şeyhzâde*. İstanbul: Seçil Ofset, 2013.
- Ergin, Ali Şakir. "Yozgatlı Hacı Ahmed Efendi". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2013. 43/564.
- Geylânî, 'Abdülkâdir. *Fethu'r Rabbani*. (İlahi Armağan). çev. Abdülkadir Akçiçek. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1988.
- Hülagü, O., Ekincikli, M., Savaş, H. *Tezkire-i Meşahir-i Osmaniye*. İstanbul: Sebil Yayınları, 1998.
- İşpirli, Mehmet. "Medrese". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/338-340.
- Kapusuzoğlu, S. Burhaneddin. *Yozgat'ın Üç Sırlısı*. İstanbul: Ötügen Yayınları, 2016.
- Oğuz, M. Öcal. *Yozgat'ta Halk Şairliğinin Dünü ve Bugünü*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994.
- Örenç, Ali Fuat. "Mutasarrıf". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2006. 31/377-379
- Tüsi, Ebü Nasr Serrâc. *el-Lu'ma*. thk. 'Abdülhalim Mahmûd, Tâhâ 'Abdülbâki Surûr. Mısır: Dâru'l-Kütübî'l-Hadise, 1960.

Mehmed Nûri Yozgâdi, Yozgatlı imam, şair, yazar ve muallim (1280/1863-1341/1922) / Sezai BEKDEMİR

- Altuntaş, Mehmet. *Mehmet Nuri Yozgadi'nin 'Hukuk-i Emvât'ında Atıfta Bulunduğu Âyetlerin Değerlendirilmesi ve Kur'an'da İskât*. I. Uluslararası Bozok Sempozyumu (5-7 Mayıs, 2016).
- Dikici, Recep. *Türkiye Kütüphanelerinde Matbû ve El Yazması Eseri Bulunan Yozgatlı Alimler ve Bazı Evliyalar*. I. Uluslararası Bozok Sempozyumu (05-07 Mayıs 2016).
- Göksoy, Yılmaz. "Mehmet Nuri". Erciyes, Ocak 1984. 7 (73).
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin. *Reddü'l-Muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr VI*. Dâru'l-Fikir, Beyrut 1412.
- Oğuz, M. Öcal. *Yozgat'ta Halk Şairliğinin Dünü ve Bugünü*. Kültür Bakanlığı Yay. Ankara 1994.

Yozgâdi, Mehmed Nûri, *Hukûku Emvât*. Kader Matbaası, İstanbul 1926.

İnternet Kaynakları:

1. <https://kurul.diyaret.gov.tr/Cevap-Ara/819/cuma-geceleri-bazi-camilerde-yapilan-nikah-tazelemenin-hukmu-nedir-?enc=QjsAbR4bAkZg1HImMxXRn5PJ8DgFEAoa2xtNuyterRk%3d>. Erişim tarihi: 12.11.2021
2. <https://kurul.diyaret.gov.tr/Cevap-Ara/373/devir-ve-iskatin-dinimizde-yeri-var-midir-?enc=QjsAbR4bAkZg1HImMxXRn5PJ8DgFEAoa2xtNuyterRk%3d>. (Erişim Tarihi: 12.11.2021)
3. <https://kurul.diyaret.gov.tr/Cevap-Ara/373/devir-ve-iskatin-dinimizde-yeri-var-midir-?enc=QjsAbR4bAkZg1HImMxXRn5PJ8DgFEAoa2xtNuyterRk%3d>. (Erişim Tarihi: 12.11.2021)

Mehmet Şakir Suntay Efendi (1853-1937) / Mehmet ÇALIŞKAN

Ahıskalı, Recep "Ruûs" DİA., İstanbul 2008.

Algar, Hamid, "Nakşibendiyye", DİA., İstanbul 2006.

Ergin, Ali Şakir, *Gönül Ufkunda Bir Şeyh Bir Şeyhzâde*, Seçil Ofset, İstanbul 2014.

Ethem Erkoç, *Yozgat-Sorgun, Dedikhasanlı Kutb-ı Cihan Mehmet Şakir Efendi 1853-1937*, Yozgat Yenigün Gazetesi 2. Baskı Kasım 2014.

Gökcan, Mansur, *Temel Ahlak Prensipleriyle Tasavvuf*, Nobel Yayınları, Adana 2006.

Haksever, Ahmet Cahid, "Çorumda Nakşibendiliğin Tarihi Süreci ve Temsilcileri", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2008 / c.7, sayı 13.

Haksever, Ahmet Cahid, *Osmanlı Döneminde Çorum Sempozyumu*, 1-3 Ekim 2014.

İhsanoğlu, Ekmeleddin *Yozgatlı İhsan Efendi*, Doğan Egmont Yayıncılık, İstanbul 2018.

İpşirli, Mehmet "Dersiâm", DİA., İstanbul 1994.

İz, Mahir Tasavvuf, Rahle Yayınları, İstanbul 1969.

Şimşek, H. İbrahim *Şiranlı Mustafa Efendi, Bazı Tasavvufi Görüşleri*, Çorum Belediyesi Yayınları, 2008.

Yazar Y. *Kutb-ı Cihan Mehmet Şakir Efendi*, 5. Baskı, yy. 2018.

Yazıcı, Tahsin "Nakşibend" İslam Ansiklopedisi MEB Basımevi, İstanbul 1966.

Ahmet Şevki Ergin (Şeyhzâde Ahmet Efendi) / Hüseyin YÜNER

Ayhan, Halis. "Bir Büyüğün Cenazesini Selamlamak", *Yozgat Divanı*, 1, 4, (2002): 28-29.

Azamat, Nihat. "Kâdiriyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 24, 131-136. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

Büyüker, Kâmil. *Mehmet İhsan Efendi: Akif'in Mısır Günlerinde Hakikatli Bir Dost*, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2017.

Develioğlu, Ferit. *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1984.

Ergin, Ali Şakir. *Gönül Ufkunda Bir Şeyh Bir Şeyhzade*, İstanbul: Seçil Ofset, 2013.

Ergin, Ali Şakir. "Yozgatlı Hacı Ahmed Efendi." *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 43, 564. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.

Ergin, Ali Şakir. Ahmet Şevki Ergin Hoca Efendi'nin Hayatı ve Kişiliği (Efendi Babam), *Yozgat Divanı*, 1, 4 (2002): 3-13.

Gündüz, İrfan. "Gümüşhanevi Ahmed Ziyâeddin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 14, 276-277. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.

Kanar, Mehmet. *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, Tahran: Şirin Yayıncılık, 1995.

Kanar, Mehmet. *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Say Yayınları, 2011.

Kandemir, M. Yaşar. "İslam'da Açılan Gedik", *Yozgat Divanı*, 1, 4, (2002): 24-26.

Numan, Mustafa Fevzi b. *Hediyetu'l Halidin fi Menakıb-ı Kutbi'l-arifin Mevlâna Ahmed Ziyâuddin b. Mustafa el-Gümüşhanevi*, İstanbul, 1895.

Ocak, Ahmet Yaşar. "Şeyhzade Ahmet Beyefendi", *Yozgat Divanı*, 1, 4, (2002): 20-21.

Tatçı, Mustafa. "Şâbâniyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 38, 211-215. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.

Uludağ, Süleyman. "Halvetiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 15, 393-395. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

Yüner, Hüseyin. "Bilal Şahin ile yapılan mülâkat." (Ses Kaydı, Tarih: 24.06.2022, Saat: 18:00).

Zengin, Zeki Salih. "Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun Hazırlanmasından Sonraki İlk Dönemde Uygulanışı ve Din Eğitimi", *Dini Araştırmalar*, c. 5, Sy. 13, (2002): 81-106.

Son Devir Yozgatlı Osmanlı Uleması / Kâmil BÜYÜKER

Abdülkerim Abdülkadiroğlu, Feridun Hakan Özkan, *Yozgat Meşhurları*, 1994.

DİA., c.2. TDV yay.

DİB. Personel arşivi.

Durali Doğan, *Yozgatlı Şair ve Yazarlar*, 1988

Kınalızâde, c.1.

Mehmed Süreyya, *Sicilli Osmani*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İBB yay. 1996.

Türk Kültürü, S. 147-149., Ocak-Şubat-Mart 1974.

Yozgat İl Yıllığı 1973.

Yurt Ansiklopedisi c. 10.

Yozgatlı İhsan Efendi (Yozgat 1902-Kahire 1961) / Kâmil BÜYÜKER

ABDÜLKADİROĞLU, Abdülkerim, "Osmanlı Dönemi Yozgatlı Şeyhler Bilim Adamları ve Şairler", *Osmanlı Devleti ve Bozok Sancağı*, Türk Ocakları Yozgat Şubesi yay. 2000.

ARABACI, Caner, "Bir Hicran Yarası: Mehmet Âkif'in Mısır Hayatı", *Mehmet Âkif Dönemi ve Çevresi*, TYB yay. Ankara, 2008.

BÜYÜKÇINAR, Ahmet Muhtar, *Hayatım İbret Aynası*, Haz. Cihan Okuyucu, Kaynak yay., 2012.

BÜYÜKER, Kâmil, Âkif'in Mısır Günlerinde Hakikatli Bir Dost *Mehmed İhsan Efendi*, Pendik Bel. yay. 2017.

CÜNDİOĞLU, Düccane, *Bir Kur'an Şairi: Mehmet Âkif ve Kur'an Meali*, Birun yay. 2000.

DOĞAN, Durali, İki Hisli Yürek Mehmet Akif ve Yozgatlı İhsan Efendi, şahsi Yay. 2016.

DÜZDAĞ, M. Ertuğrul, *Üstad Ali Ulvi Kurucu, Hatıralar 1*, Kaynak yay., Haziran 2007

-----, *Mehmed Âkif Mısır Hayatı ve Kur'an Meâli*, Şule yay., 2005.

EDİB, Eşref, *Mehmet Âkif Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, haz. Fahrettin Gün, Beyan yay. 2011.

ERGİN, Ali Şakir, *Gönül Ufkunda Bir Şeyh Bir Şeyhzâde*, İstanbul, 2014.

ERSOY, Mehmet Akif, *Safahat*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, Sütun yay. 2007.

EZHERLİ, İsmail, "İki Sadık Dost", *İslâm-Dini, İlmî, Siyasi Aylık Mecmua*, (Sahibi: Kemalettin Şenocak), (s: 4-5-6-9-10, y:1976.)

İHSANOĞLU, Ekmeleddin, *Kaybolan Dünya'da Nurlu Bir Sima Yozgatlı İhsan Efendi*, Doğan Kitap, 2018

- "Âlimiyye", *DİA*, c. 2, 1989.

- "Mehmet İhsan Efendi", *DİA*, c. 28, 2003.

- "Mehmet İhsan", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Dergâh yay., c.4, 1981.

ŞENGÜLLER, İsmail Hakkı, *Açıklamalı Mehmet Âkif Külliyyatı X*, Hikmet Neşriyat, 1992.

Yozgatlı Bir Ahlak Müderrisi: Çuhadarzade Keşfi Mustafa Efendi / İrfan GÖRKAŞ

Bıçakçızade, İsmail Hakkı, *İlmü'r-ruh ve ahvalühu*, İzmir: Keşişyan Matbaası, 1328.

Bursalı, Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifler*, Haz.A.Fikri Yavuz ve İsmail Özen, Meral Yayınevi, Trsz. c.1.

Bursalı, Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1333, 2/58-59.

Bursalı, Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1333, 1/1-2, 285.

Fazıl Gökçek, İzmirli Gazeteci ve Yazar Bıçakçızade İsmail Hakkı, İzmir: İzmir BB, 2016.

Görkaş, İrfan, *Yozgatlı Keşfi Mustafa Efendi'nin Ahlak-ı Adudiyeye Tercümesi Risale-i Keşfiyye*, Ankara: İlahiyat Yayınları, 2019.

İnal, İbnü'l-emin Mahmud Kemal, "Hakkı Bey", *Son Asır Türk Şairleri Cüz I*, İstanbul; Milli Eğitim Bakanlığı, 1969.

Yozgâdi, Keşfi Mustafa Efendi, *Keşifler Risalesi Risale-i Keşfiyye Ahlak-ı Adudiyeye Tercümesi*, Haz.İrfan Görkaş, İstanbul: Büyüyen Ay yayınları, 2016.

Halil İpek Hocaefendi / Yaşar TÜRK BEN

Akseki, Ahmet Hamdi, *Ahlak Dersleri Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı*, Yasin yayınevi, İstanbul 2006.

Aristoteles, *Politika*, Çev. Ersin Uysal, Dergâh Yayınları. İstanbul 2007.

Günaydın Yozgat, 15 Ağustos 2017, Yıl 2, Sayı 416.

Halil İpek Hocaefendi, "Şiirler", *Ravza Sohbetleri* (içinde), Yer ve Tarihsiz.

Halil İpek Hocaefendi, *Ravza Sohbetleri*, Yer ve Tarihsiz.

<http://www.ilerigazetesi.com.tr/kaybettiklerimiz/ipek-hoca-hakk-a-yurudu-h42235.html>

- <http://www.milliyet.com.tr/basbakan-yardimcisi-bozdog-dan-ipek-yozgat-yerelhaber-2222884/>; 14 Ağustos 2017
- İbn Sina, *eş-Şifa: el-Medhal*, nşr. G. Anavati, M. el-Hudayrî ve F. el-Ehvânî, Matbaa-i Emiriyye, Kahire 1952.
- İstanbul, İsmail Müfid *Şerhu'l-Ahlaki'l-Adudiyye*, Çev. Selime Çınar, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, İstanbul 2014.
- Kınalızade Ali Efendi, *Ahlak-i Alaî*, Haz. Hüseyin Algül, Tercüman 1001 Temel Eser, tarihsiz.
- Kınalızade Ali Efendi, *Şehir ve Devlet Ahlakı*, Haz. Ahmet Kahraman, tercüman 1001 Temel Eser, Tarihsiz.
- Koşık, Halil Sercam, "Nüshêvân-I Âdil'in Hikmetlerini İçeren Mensur Bir Nasihat-Nâme", *Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 6, ss.135-144. http://www.ktu.edu.tr/dosyalar/sbdergisi_98bdb.pdf Erişim 09.12.2017.
- Merhaba Yozgat, 15 Ağustos 2017.
- Taşköprizade, Ahmet Efendi, *Şerhu'l-Ahlaki'l-Adudiyye*, Çev. Müstakim Arıcı, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, İstanbul 2014.
- Tusi, Nasreddin, *Ahlak-ı Nâsiri*, Çev. A. Vahap Taştan-Habil Nazlıgül, Fecr Yayınları, Ankara 2005.
- Türkben, Yaşar, "E. M. Hamdi Yazır'ın Ölümsüzlüğe Dair Görüşleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 16, Sayı 2, Sivas 2012, ss. 335-363.
- Türkben, Yaşar, *İbn Sina ve Thomas Aquinas'ta Kötülük Problemi*, Elis Yayınları, Ankara 2012.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Ku'ran Dili*, Eser Neşriyat ve Dağıtım, I.
- Yeniufuk*, 15 Ağustos 2017, Yıl 21, Sayı 4814. <http://yeniufukgazetesi.com.tr/yozgat-manevi-degerini-kaybetti/> Erişim 15 Ağustos 2017- 07:00:29
- Yozgadi Keşfi Mustafa Efendi, *Risale-i Keşfiyye*, Haz. İrfan Görkaş, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2016.
- Yozgat Çamlık*, 15 Ağustos 2017, Yıl 3, Sayı 671.
- Yozgat Haber*, 15 Ağustos 2017, Yıl 15, Sayı 4944.
- Yozgat Yengiün*, 14 Ağustos 2017 Pazartesi 18:45, <http://www.yozgatyeniGUN.com/guncel/halil-ipek-hocaefendi-vefat-etti-h18021.html> Erişim 15.08.2017
- Yozgat Yengiün*, 15 Ağustos 2017, Yıl 5, Sayı 1619.
- Yozgathı Hacı Halil İpek Hocaefendinin Kendi Dilinden Biyografisi, <http://www.yozgatgazetesi.com/haber.asp?haber=20753>; Erişim 15.08.2017

Yozgathı Divân Şâirleri / Hatice ÖZDİL

- Arslan, Mehmet. "Nâ'îl, Cebbâr-zâde Abbâs Hilmi Nâil Paşa" *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/nail-cebbarzade-abbas-hilmi-nail> 28.06.2022 tarihinde erişildi.
- Bostancı, Eyyup. *Nail Abbas Paşa Divânı ve Tahlili*. Yüksek Lisans Tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi, 2007.
- Çelik, Beyhan. *Yusuf Ziya Bey ve Birinci Mecmu'â-i Eş'ârım Yâhûd Nevbahârım; İnceleme-Metin*, Yüksek Lisans Tezi. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, 2012.
- Çiftçi, Ömer. *Hatimetü'l-Eş'âr (Fatin Tezkiresi)*. Yüksek Lisans Tezi. Malatya: İnönü Üniversitesi, 1996.
- Durmaz, Gülay & Baştürk, Şükri. "Edib Bey ve Mecmû'â-i Eş'âr" *Uluslararası İnsan ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, no. 2 (2019): 38-44.
- Ergin, Ali Şakir. "Yozgathı Hacı Ahmed Efendi." *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 43, 564. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.
- Ergin, Ali Şakir. *Şeyh Hacı Ahmed Yozgathı - Terkiyâ, Divânçe ve Tıpkıbasım*. İstanbul: 2022.
- Ergin, Ali Şakir. *Yozgathı Mehmed Said Fennî Divânı ve Tıpkıbasımı*. C. 1-2. Yozgat: Yozgat Belediyesi Yayınları, 2021.
- Güneş, Mustafa. "XX. Yüzyıl Divân Şâiri Yozgathı Hüznî" *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, no. 6 (2002): 1-17.
- Güneş, Mustafa. *Hüznî Divânı II (İnceleme-Metin-İndeks)*. Yüksek Lisans Tezi. Adana: Çukurova Üniversitesi, 1988.
- İlgürel, Mücteba. "Mustafa Paşa, Bozoklu." *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 31, 343-344. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal. *Son Asır Türk Şâirleri*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969.
- İpek, Nedim. "Churchill Vak'ası (1836)." *Belleten*, no. 59/226 (1995): 661-714.
- Kaplan, Mehmet. *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1976.
- Kardaş, Sedat. *Ali Nihânî'nin Manzum Hacı Bektaş-ı Veli Velâyetnâmesi (İnceleme-Metin-Sadeleştirme-Dizin)*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2018.
- Kavaz, İbrahim. *Âkif Paşa Hayatı ve Eserleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2005.
- Kırıcı, Ahmet. *Nail Abbas Paşa'nın Hayatı, Sanatı ve Divânı'nın Transkripsiyonlu Metni (İnceleme-Metin)*. Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 2006.
- Koç, A. Fevzi. *Bütün Yönleriyle Yozgat*, Ankara: Kardeş Matbaası, 1963.

- Kurtoğlu, Orhan. "Sıdkı Baba'nın Velâyetnâme Müellifi Ali Nihani'ye Dair Hatıraları" *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, no. 90 (2019): 11-24.
- Kurtoğlu, Orhan. "Yozgatlı Nihânî'nin, Hacı Bektaş-ı Veli Velâyetnâmesi'ndeki Eskicil Unsurlar" *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, no. 80 (2016) 99-120.
- Mehmed Süreyya. *Sicill-i Osmânî*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Oğuz, Ahmet. "Yozgat Çapanoğlu İsyamı Hakkında Bir Değerlendirme" *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, no. 11/4 (2021): 1875-1890.
- Oğuz, M. Öcal. *Yozgatlı Hüzni Divânlarından Seçmeler*. Ankara: Feryal Matbaacılık, 1990.
- Özarslan, Selim. "Yozgat ve Çevresinin Dinî Hayatına Tesir Eden Kanaat Önderlerinden Şeyhzâde Ahmet Efendi" *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C. 4. Yozgat: Bozok Üniversitesi, 2016.
- Özger, Yunus. "Yozgadi, Yusuf Ziya" *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ek-2, 675. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019.
- Özger, Yunus. "Yusuf Ziya Yozgadi ve Temaşa-yı Celâ-i Hüda Adlı Eseri" *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, no. 90 (2011): 115-150.
- Pilav, Salim. "Âkif Paşa", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/akif-pasa> 27.06.2022 tarihinde erişildi.
- Şemseddin Sami. *Kâmûsu'l-A'lâm*. Ankara: Kaşgar Neşriyat, 1996.
- Şener, Osman Zahit. *Tuhfe-i Nâilî Metin ve Muhteva II. Cilt s. 1000-1263*. Yüksek Lisans Tezi, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, 2013.
- Tavşancioğlu, Ali. *Şu'arâ-yı Bozok Yozgat'ın Kadim Şâirleri*. Yozgat: Kün Yayıncılık, 2011.
- Tayyârzâde Ahmed Atâ. *Tarih-i Atâ*. İstanbul: Yahya Efendi Matba'ası, 1876.
- Uçman, Abdullah. "Âkif Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 2, 261-262. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.
- Yıldırım, İsmail. "Yusuf Ziya Yozgadi'nin Siyere Dair Bir Eseri: Mir'ât-ı Muhammediyye ve Menâkıb-ı Ahmediyye" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, no. 12/67 (2019): 192-210.

Dr. Öğr. Üyesi Necmiye ÖZBEK ARSLAN/ Osmanlı Dönemi Yozgatlı Nâsirler

- Aksoyak, İ. H. (2014). "Kemâl Paşa, İsmî'il Sâdık Kemâl" *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/kemal-pasa-ismail-sadik-kemal>
- Aksoyak, İ. H. (2014). "Ziyâ, Yûsuf Ziyâ". *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ziya-yusuf-ziya>
- Abdulkadiroğlu, A. (2000). "Osmanlı Dönemi Yozgatlı Şeyhler, Bilim Adamları ve Şairler" *Osmanlı Devleti ve Bozok Sancağı*.s.23-78.Yozgat: Umut Matbaacılık.
- Abdulkadiroğlu, A.-Feridun H. (1994). *Yozgat Meşhurları*. Ankara: Kariyer Matbaacılık.
- Doğan, D. (1988). *Yozgat Şair ve Yazarları*. Yozgat: Yozgat Valiliği Kültür Yayınları Dizisi.
- Duru, N. F. (2014). "Osman Şâkir, Bozoki" *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/osman-sakir-bozoki>
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal (1970). *Son Asır Türk Şairleri*. C. X. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Kapusuzoğlu, B. (2015). *Dem Bu Demdir Bozoknağme, Yozgat'a Güzelleme*. İstanbul: Ötüken Neşriyat
- Koç, Y. (2000). "Dulkadirli'den Osmanlı'ya Bozok" *Osmanlı Devleti ve Bozok Sancağı*.s.483-496 Yozgat: Umut Matbaacılık.
- Kurnaz, C. Tatçı M. (hızl) (2001). Mehmet Nâil Tuman, Tuhfe-i Nâilî-Divan Şairlerinin Muhtasar Biyografileri. Ankara: Bizim Büro Yay.
- Mehmed Süreyya (1311). *Sicill-i Osmânî*. C. III. Matbaa-i Âmire. 440.
- Önal, G. (hızl) (2018). *Osman Şakir Efendi- Musavver Sefâretnâme-i İran (İnceleme-Metin- Tıpkıbasım)*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Özkan, F.H. (2014). "Ârif, Cabbâr-zâde Mehmed Ârif Bey" *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/arif-cabbarzade-mehmed-arif-bey>
- Özkan, F. H. (2013). «Bozoklu Osman Şakir ve Şehdî Elfaz'ı". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. (26):428-462.
- Pilav, S. (2013). "Âkif Paşa" *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/akif-pasa>

- Tavşancioğlu, A. (2011). *Şu'arâ-yı Bozok Yozgat'ın Kadim Şâirleri*. Yozgat: Kün Yay.
- Tonga, N. (2018). "Vecihi" *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/vecihi>
- Unat, Faik (1992). *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*. Ankara: TTK Yay.
- Uzunçarşılı, İ.H. (1973). "Çapanoğulları" *Bellekten* 38. s.215-262, Ankara.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1984). *Anadolu Beylikleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yılmaz, Ozan (hızl.) (2011). *Cabbarzâde Mehmed Ârif Bey Mevlid Şerhi İzâhü'l-Merâm alâ-Vilâdeti Seyyidi'l-Enâm*. İstanbul: Kurtuba Kitap.

DİZİN

- Abbas Bey 114, 286
Abdullah Akif Efendi 271
Abdullah Tahir Efendi 293, 347
Adana 6, 11, 18, 104-105, 114, 145, 186, 246,
249-250, 258, 264, 275, 280, 284, 296, 301,
304-305, 332, 388, 390, 398-399, 410, 421,
423
Aden 298
Afşar 4, 23, 55, 407
Ahmed Efendi xvi, 157-158, 160, 165, 229, 233,
278, 280, 282, 285, 293, 295, 306, 317-320,
333-336, 338, 345, 348, 379, 383, 391, 420-
421, 423
Ahmed Hamdi Efendi 272-273
Ahmed İrfan Efendi 273
Ahmed Nabi Efendi 273
Ahmed Nuri Efendi 273
Ahmed Paşa xiv, 101-103, 106, 116, 123, 152,
166, 171, 285, 344-345, 411
Ahmet Ergin 371, 373
Ahmet Nuri Bey 232, 255
Ahmet Yesevî 308-309, 312-313, 419
Akçakoyunlu 229, 304, 348
Akdağ 7-8, 10-11, 14-17, 25, 28, 30-31, 36, 49,
51-58, 64-65, 67, 69, 71, 74, 97-98, 152-153,
158, 164, 168-169, 177-179, 221, 227-228,
232-233, 245, 283, 288, 290-292, 294-295,
297, 403, 405, 413
Aksaray 9, 12, 26, 34, 112-113, 189-190, 210,
273, 282, 303, 344
Alasonya 304
Alemdar Mustafa Paşa 113-114, 411
Ali Ağa 159, 162, 272, 280, 287, 300-301, 369
Ali Bey 18, 34, 45, 62-63, 105-106, 150, 153,
158, 160, 193-194, 199, 255, 259
Ali Beyli 12, 44
Ali Paşa 49, 53, 105, 111-112, 116, 222, 395, 411
Ali Şakir xvi, 150, 154, 318, 320, 331-333, 335,
383-385, 413, 420-423
Alişar 43, 62, 161, 194
Amasya 7-9, 12, 15, 21, 23, 25-26, 51-54, 62,
100, 102, 104-105, 107, 111-113, 143, 173,
178, 191, 193, 195-196, 219-221, 251, 259,
261-262, 274, 288, 297, 331, 410, 415
Anadolu v, vii, ix, xi, xiii, 3-18, 21-36, 39, 43-44,
47, 53-58, 62-63, 70, 99, 101, 107-108, 110,
112-115, 117, 121, 126, 134-135, 149-150,
153, 164, 173, 176-177, 184, 209-212, 214-
217, 219-221, 223-224, 227-229, 232-233,
237-238, 241, 243-246, 249-256, 258-263,
265, 274, 307-315, 317-318, 332, 339, 341,
343, 351, 383, 393, 403-406, 408, 410-412,
415-420, 425
Ankara ii, 3-18, 22-28, 30-32, 34-36, 38, 43-45,
47-48, 50-58, 62, 65, 67, 70, 97, 99-100,
104-106, 109-110, 112-113, 116, 121-124,
127-147, 149-151, 153-155, 167-168, 177-
178, 182-183, 191, 196-198, 200-201, 209,
213, 215-216, 218-221, 223, 227-234, 236,
238-249, 251-256, 258-263, 265-268, 272-
273, 276, 281, 284-285, 287-289, 291-298,
300-306, 308-311, 313-314, 317, 320-321,
335, 337, 344, 350, 362, 374, 379-380,
383-385, 387, 389-390, 393-394, 396-397,
399-400, 403-425
Arabzâde 115
Avanos 43, 128, 130, 273, 277, 281, 283, 287,
292-293, 298, 302

- Avkatlızâde 115
 Avni Bey 57
 Avşar 3-4, 9, 28-29
 Âyan 99, 102, 114, 118, 389, 411
 Aziz Bey 276, 394
 Başçavuş v, 124, 154, 156, 160, 169, 232, 256, 271, 275
 Bayındır 3-4, 29, 87, 199
 Beğdili 3-4, 9, 29
 Bekir Abbas Efendi 276
 Bekir Efendi 124, 276, 281, 290-291
 Bennak 37, 67, 69, 194, 197-198, 414
 Beşiközü 51
 Biga 286, 290, 293
 Bozhöyük 230
 Bozok (Yozgat) 30, 32, 39, 133, 413
 Bozulus 8, 12, 28, 403-404
 Budaközü 51, 53-56, 96, 227
 Bulanık 284
 Bursa 8, 47, 123, 145, 168, 179-180, 236, 276, 280, 289, 291, 302, 345, 349, 381, 395, 408
 Cabbarzâde 58, 395, 397, 425
 Canikli Ali Paşa 105, 111, 411
 Caniklizâdeler 105, 111
 Çapanoğlu xiv, xvi, 53, 97, 99-103, 105-107, 111, 115-117, 123, 150, 152-156, 166-172, 209-215, 220-222, 253, 258-261, 264, 266, 274-275, 285, 297, 330, 343, 351, 389, 410-411, 418-419, 424
 Çayralan 11, 30, 76, 149, 162, 178-179, 204, 227
 Celâl-zâde Mustafa Çelebi 47, 408
 Cevahir Ali Efendi 276
 Charles Texier xv, 97, 115, 155, 211-212
 Cidde 277, 288, 290
 Çorum 7-10, 12, 21, 23, 25-26, 36, 45, 50-53, 55-56, 97, 100, 102, 113, 128, 130, 133-134, 144-145, 147, 152, 172-173, 178-179, 200, 221-222, 227, 229, 231, 234, 236, 239-240, 242, 251, 277, 282-283, 285, 288-291, 297-300, 310, 331-332, 335, 389, 400, 405, 421
 Çunkar 29, 53
 Dayılı 80, 215, 369
 Debreşte 301
 Deliceözü 49, 67, 79, 178, 186
 Denizli 8, 276, 287, 295, 301, 305, 387
 Dersaadet 176, 284, 415
 Diyarbekir 46-47, 284, 301
 DÎZİN xvi, 65, 221, 409, 427
 Dulkadirli xiii, 8-19, 27-29, 32, 34, 36, 38-39, 62-64, 71, 149, 199, 393, 403-405, 424
 Elbistan 7, 10, 13, 18, 23, 27, 29, 45-46, 62
 Ermeni xv, xvi, 6, 9, 14, 27, 43, 97-98, 135, 145, 147, 153-154, 163, 167, 200, 213, 215-221, 223, 229-230, 233, 237, 239-241, 244-248, 251, 256-257, 259, 263-266, 416-418
 Erzincan 9, 26, 198, 235, 277, 302, 415
 Eskişehir 8, 18, 121, 238, 246, 260-261, 278, 345, 351, 403, 412
 Ferhat Paşa 18, 34
 Frederic John Goldsmid xv, 214-215
 Frederick Gustavus Burnaby xv, 215
 Frederick William Hasluck xv, 223
 Galata 284, 349
 Galatia 43
 Gelibolu 277, 293-294, 300, 302, 306
 Gördes 282, 295
 Gregoryen 220, 244, 257, 264
 Hacı Ahmed Efendi 157, 165, 278, 280, 317-320, 335, 338, 379, 383, 391, 420-421, 423
 Hacıbektaş 299
 Hacı Mehmed Ağa 158, 165, 289
 Hafız 124, 133-134, 240, 243, 253, 271-272, 278-279, 285, 289, 297, 306, 318, 335, 340, 344, 356-357, 370, 387
 Hafız Mehmed Ali Efendi 278
 Hakkâri 288, 294
 Hamdi Bey 57
 Hamza Efendi 275, 280
 Han-ı Cedid 51
 Harâz 298
 Harmançık 278, 283
 Harput 10, 27, 38, 197, 199, 222, 406, 415
 Hasan Efendi 161, 280
 Hasanpaşazâde 114
 Hasan Tahsin Efendi 281
 hayrat xiv, 32, 154, 167-168, 171

- Henry Charles Barkley xv, 219
 Henry Fanshawe Tozer xv, 219
 Henry James Ross xv, 221, 416
 Henry John Van Lennep xv, 214
 Hüdavendigâr 55, 301
 Hudeydiye 298
 Hüseyinabad 55, 179, 183-185, 188-190, 194, 199-200, 221, 227, 278, 281-283, 289, 298
 Hüseyin Avni Efendi 281, 289, 336, 346
 I. Abdülhamid 106-107, 109
 II. Abdülhamid 122, 125, 127, 131, 133-135, 141-144, 146-147, 202, 271, 274, 276, 412-413, 415, 419
 III. Selim 107, 109-113, 410-412
 II. Mahmud 53, 113-115, 121, 125, 132, 146, 275, 400
 iptidai xiv, 18, 127-132, 135-136, 138, 140-142, 145-147, 273, 276, 279-282, 284-285, 288-292, 303, 306
 İskender Bey 46
 İskilip 128, 130, 240, 283-284, 299, 389
 İşkodra 280, 298
 İsmail 10, 13-14, 16-18, 45, 48, 63, 100, 105-106, 108-109, 113, 133, 150, 152, 157-161, 231, 239, 255, 259, 280, 283-284, 288-289, 304, 308, 345, 354, 356-358, 361, 375-376, 380, 388, 396, 398, 403, 405-406, 408, 411, 414, 418, 422-424
 İsmail Efendi 106, 133, 161, 280, 283, 288-289, 358
 İstanbul 3-11, 13-15, 21-25, 28-29, 34-38, 43-46, 48, 50-51, 54, 57-58, 98-102, 105-108, 110, 112-116, 121-124, 126-127, 132, 136-137, 141, 146-147, 149-150, 152, 155, 164, 166, 170, 177-179, 182, 187, 191-192, 198, 210, 212, 214, 216-217, 219, 223, 227-228, 230-231, 234-235, 238-239, 241, 248-256, 258-261, 266, 271-272, 274-277, 281, 284, 286, 289, 293-294, 296-297, 301, 306-310, 312, 314, 317-321, 323, 330-333, 335-337, 339-341, 343-346, 348-351, 353-355, 358-359, 361-362, 371, 374-375, 377, 380-384, 386-388, 390, 393-397, 399, 403-425
 James Brant xv, 211-212, 416
 John Macdonald Kinneir xv, 114-115, 209-210
 John Murray xv, 214
 Kabaktepe 213
 Kalimnoz 275
 Karahisar 26, 48, 54, 56, 238, 281, 305
 Karahisâr-ı Şarkî 112
 Karakilise 264, 284
 Karaman 9-10, 13, 45-48, 52, 58, 150, 198, 294, 414
 Karkın 3-4, 83
 Kastamonu 7-8, 53-55, 113, 150, 220, 238, 274, 280, 287, 291, 297, 304-305, 317, 388, 398-399, 408, 413
 Kayseri 7-12, 15-16, 21-23, 25-28, 32, 36-38, 45, 47, 53-55, 62-63, 97, 101, 104, 112-113, 116, 128-129, 134, 143-145, 147, 163, 172-173, 202, 210-212, 214, 218-220, 227-229, 231, 233-234, 238, 241, 246-247, 251, 256, 274, 279, 281-282, 289, 291, 294, 296-299, 303, 308, 311, 330-331, 340, 343, 345-348, 350, 362, 384, 389, 403, 405-406, 408, 410, 419-420
 Kemahlı Hamza Efendi 275
 Kengri 279, 283, 291
 Kırşehir 8-10, 21, 26-28, 34, 39, 43, 45-50, 55, 58, 65, 76, 105, 112, 128, 130, 134, 138, 144-145, 147, 173, 177, 202, 220, 223, 227, 229, 231, 234, 236, 246, 251, 262, 271, 276, 278-280, 282-283, 291-292, 298-305, 387, 398-399, 408
 Kızılıkoca 12-14, 19, 35, 53-54, 56-57, 97, 227, 279, 281, 283, 287, 293, 296, 298
 Koçhisar 188, 190, 199, 282, 289, 297, 299, 306
 Konya 4, 12, 22-23, 26, 55, 103-104, 109, 236, 238-239, 248, 256, 283, 285, 296, 299, 302-303, 306, 349, 404, 411
 Kosova 275, 293, 300, 349
 Koyunbaşioğlu Bekir Ağa 233
 Kozan 16, 19, 30-31, 33, 54-55, 75, 124, 159-160
 Levanten 211, 221
 Maarif 103, 122-124, 126-147, 152, 297, 311, 330, 336-337, 384, 409, 412
 Madenciyan 54-55
 Mahmud Nuri Efendi 285
 Manacızade Mehmet Ağa 233
 Maraş 10-12, 14, 17-18, 27-29, 34, 36-37, 39, 44-48, 58, 62, 102, 108, 231, 246, 249, 264,

- 286, 294, 301, 319, 344, 404-406, 408
Mardin 300, 304
Mazgirt 296, 299
medrese 17, 26, 29, 39, 98, 103, 123-125, 146,
150-154, 171-172, 221, 230, 308, 311, 313,
315, 317, 330, 332-333, 336, 339, 343, 345,
349-350, 354, 361-363, 369-370, 383-384,
386, 389, 412-413, 419-420
Mehmed Abbas Bey 286
Mehmed Adil Paşa 286
Mehmed Akif Efendi 286
Mehmed Efendi 116, 156-158, 160, 167, 272,
274-275, 278-279, 285, 287, 289, 296-297,
303-305, 325, 344, 347, 350, 380, 386
Mehmed Hamdi Efendi 290
Mehmed İhsan Efendi 291, 300, 353-355, 422
Mehmed Muhsin Efendi 291
Mehmed Nuri Efendi 293, 350
Mehmed Said Efendi 294
Mehmed Tahir Efendi 297
Mehmet Ataullah 232
Mehmet Efendi 124, 154, 167, 233, 278, 297,
346-347, 350, 395
Mehmet Salih Efendi 295
mektep 116-117, 127-130, 132, 136, 138, 140-
142, 145, 150, 152-153, 171-172, 230, 244,
279, 296, 369-370
Menbiç 290
Mersin 238, 249-250, 280, 284, 296
Midilli 304
Müftü 126, 227, 241, 251, 253, 255, 330, 341,
347-348, 351, 369, 371, 373
Musa Safeti 54
Mustafa Ağa 106, 124, 158, 160, 271, 276, 278,
281, 286, 390
Mustafa Bey xiv, 46, 100, 103-107, 111, 116,
156, 167-168, 170, 194, 273, 284
Mustafa Efendi xvi, 50, 124, 233, 273, 275,
283, 286, 294, 297-300, 317-318, 331-334,
337, 339-340, 344, 361-366, 375, 394, 408,
420-423
Mustafa İsmet Efendi 299
Mustafa Kemal Paşa 231, 250, 253-255, 259-264
Mustafa Mazhar Bey 157, 300, 380
Mustafa Mazhar Efendi 300
Mustafa Nadir Efendi 300
Mustafa Paşa 113-115, 379-380, 391, 411, 423
Mustafa Sabri Efendi 306, 350, 355, 358
Nakşibendilik 332
Nicodemus 221
Ömer Sabri Efendi 303
Osmancık 23, 128, 130, 273, 279, 287, 299, 389
Osman Efendi 124, 133, 158, 277, 296, 301-303,
335, 345-346, 348, 350
Osmaniye 11, 18, 228-229, 280, 283, 319, 395,
417, 420
Osmanlı v, vii, ix, xi, xiii, xiv, 7-19, 22-25, 27-29,
34-39, 44-45, 47-48, 50, 52-55, 58, 61-67,
71, 74, 96-97, 99-115, 117-118, 121-127,
132-133, 136, 140-141, 143, 146-147, 149-
151, 153, 155, 163-164, 166-167, 169-171,
173-179, 181-182, 187, 191-193, 196-198,
219, 221, 223, 227-230, 232-233, 235-236,
239-240, 242-244, 246, 249-251, 253-256,
258-260, 263-266, 271-272, 274, 284, 286,
292, 299, 305, 308, 310-311, 314, 319-321,
323, 329-330, 334-335, 338, 340, 346, 349,
354-355, 361-363, 379-382, 388, 391, 393-
395, 400-401, 403-417, 419-422, 424-425
Osman Nuri Bey 260, 265, 288, 299, 389
Osman Nuri Efendi 138-139, 272, 296, 301, 350
Peçenek 4
Peşvanoğlu 215
Protestan 98, 200, 221, 224, 244, 246, 257
Ramsay 223
Rişvan 54-55
Rum xiii, 6-7, 14, 26-27, 44-51, 58, 69, 97-98,
147, 150, 177, 179-181, 186, 191-193,
195-198, 200, 217-221, 223, 230, 235, 244,
256-257, 265, 309-310
Rumeli 22-23, 47, 101, 108, 113, 115, 134, 176-
177, 253, 277, 301, 396, 405, 411
rüşdiye xiv, 54, 121, 132-143, 146, 154, 230,
244, 386, 413
Salih Bey 57
Salur 3-4, 29, 165
Şarkışla 11, 28, 36, 47, 88, 97, 178-179, 247
Şehsuvaroğlu Ali Bey 18, 34, 45, 63, 199
Sekili 12, 44, 229, 264, 276, 279, 282, 302, 304

- Selanik 56, 273, 290, 296, 302, 407
- Selçuklu i, ii, iii, v, ix, xi, xiii, 1, 4, 6-9, 11, 16, 18, 21-27, 29, 44, 99, 106, 123, 164, 177, 307, 314, 393, 403-406
- Seyahatname 155, 209, 309, 413, 419
- Şeyh xvi, 33, 66, 116, 124, 157, 160, 163, 165, 192, 195, 254, 308, 317-320, 331-332, 335-342, 344, 346-347, 350, 353, 371, 384, 395, 397-398, 420-423
- seyyah 114-115, 209, 215, 218-220
- Sicil 116, 271, 347, 350, 410
- Şiranlı Mustafa Efendi 331-332, 421
- Sivrihisar 128-129, 272, 302, 384
- Sorgun 11, 15, 49, 51, 53-58, 69, 97, 131, 140, 146, 149, 160, 162, 178-179, 203-204, 221, 227-229, 240, 242, 260, 262, 271, 281, 287, 289-290, 294, 298-299, 311, 345, 420
- Sultan Kılıçarslan 44
- Sultan Selim 18, 34, 44, 58, 63, 170, 177
- Sungurlu 56, 97, 128, 130, 166, 200, 221, 227, 229, 246-247, 272-273, 276, 281, 283, 285, 287, 290, 292-294, 296, 299-301, 347, 389
- Suriye 3, 9, 11, 25, 55, 221, 247, 249-250, 273, 290, 318, 369, 383, 406
- Suşehri 273, 295
- Tahsin Bey 57
- Tavium 43, 62, 211, 213
- Tekaüd İbrahim Ağa 233
- tekke 98, 153, 157, 164, 172, 230, 307-308, 310-311, 315, 320, 327, 335, 340, 379, 383-384, 413, 420
- Thomas Stevens xv, 218
- Tiftikçioğlu 218-219
- Tirmizi 375
- Tırnova 282
- Trablusgarp 55, 232, 263, 271, 283, 286, 290, 298, 301, 305, 399, 417
- Trabzon 45, 55, 112, 277, 282-283, 293-294, 303, 331, 411
- Tuna 55, 274, 290
- Türkmen v, vii, ix, 3-10, 12, 14-15, 17-18, 22-25, 27-29, 36, 44, 47, 58, 63, 155, 209-210, 212, 214, 219-220, 223, 259, 308, 317, 349, 383, 403
- Uluburun 45
- vakfiye 30-33, 106, 116-117, 151-152, 162, 164, 168, 170-171, 314, 406
- vakfiyeler 31, 151, 163-164, 168, 171-172, 406
- vakıf 27, 30-31, 33, 129, 150-152, 154, 156, 162-163, 165-168, 170-172, 191-192, 194-196, 307, 311, 313-314, 319, 332, 365, 413-414
- Vital Cuinet xv, 201, 220
- William John Hamilton xv, 213
- Yahşiyan 215
- Yozgat i, ii, iii, iv, v, vii, ix, x, xi, xiii, xiv, xv, xvi, 1, 3, 5, 7-19, 21, 27-36, 39, 41, 43-44, 49-50, 52-59, 67-68, 78, 97-99, 102-103, 105-106, 114-117, 121-138, 140-147, 149-157, 162-173, 177-183, 186, 191, 196-197, 199-225, 227-249, 251-267, 271-308, 310-311, 315, 317-322, 329-341, 343-351, 353-355, 362, 369-373, 378-391, 393-400, 403-425
- Yozgatlı 99, 216, 262, 271, 273, 276, 292, 299, 317, 320-322, 330, 333, 335-337, 345-346, 350, 353-355, 361-366, 369, 371-372, 378-379, 382-387, 390-391, 394-396, 401, 419-424
- Yusuf Ağa 158, 161-162, 169, 284, 298
- Yusuf Kenan Efendi 305
- zaviye 23, 29, 31-32, 39, 65-66, 69, 150, 164-165, 192, 194-195, 200, 307, 309-311, 314-315
- zaviyeler xiii, 29-30, 124, 164, 307-308, 310-311, 315, 413-414
- Zebid 298
- Zulkadriyye xiii, 44, 46-49, 58

